

सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे

अहमपात्रिभूतैरदारणादमजनान् कस्य भयं न जायते ।
विषं महादेरिय यस्य हृदयः सुदुःसहं सन्निहितं मदा मुखे ॥ ५ ॥
ननु सज्जनो मलदायकाः मलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु मानुष्यनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्नो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥
सुभाषितं हारि विशत्यधो मलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
नन्द भक्त हृदयेन सज्जनो हरिर्महारक्षमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

इति मनुष्या गुरोर्नामप्रहणनिषेधात् प्रकृते कथं तन्नामप्रहणमित्याद्यैः समापनति तथाप्ययं राजिनामोद्धार एवमि जास्वकाररक्त्वेन व्यावहारिकनाम्नो व्यवहारे लेखे च धृत्यभावात् । अत्र गुरोर्-
मन्त्राप्यनमेत्स्मादेव सर्वविद्याभक्त इति धोतनार्थमित्यवधेयम् । पद्येऽस्मिन् समन्तात् समानताद्योत-
नान् विरिण्डु प्रेयिकाभारोप इति यथा—कथञ्चित् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘निरङ्गं केवल-
रूपं नानाम’ इति ॥ ४ ॥

अथ सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादयति—अकारणेति । अकारणम् अनिमित्तमेव आवि-
ष्टनम् उद्भाषितं गुरोर् निन्दादिना विरोधः तेन दारणात् भीषणस्वभावात् असज्जनात् दुष्टपुरुषात् कस्य
मजनस्य भयं त्रामो न जायते नोत्पद्यते अपि तु सर्वस्यैवोत्पद्यत इत्यर्थः । महादेः महासर्पस्य विषं
गरलमिव यस्य दुर्जनस्य मुखे पदने सुदुःसहम् अतीवोद्वेगजनकत्वेनासहनीयं दुर्वचः वदुवानयं सदा
निरन्तरं सन्निहितं ममीपस्थं विद्यते । एवञ्च करिष्यमाणकाव्येऽस्मिन् कदाचित्कोऽपि दुर्जनो मयां दुष्टो
नन्मान्ने भयं भयनीरयाशयः । इह पूर्वाद्धं अर्थापत्तिः, उत्तराद्धं चोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
‘दण्डापूर्पिक्याज्याथार्गमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।’ इति । ‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाच्यैक्य उपमाद्वयोः ।’ इति ।

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

वदपिनि । कटु दुःश्रवं यथा स्यात्तथा कणन्तः रतन्तः कुरिसतं शब्दायमानाश्च मलदायकाः मिथ्या-
कण्टाविस्कारिणः स्वसंसक्तदेगे मलोत्पादकाश्च मला दुर्जनाः, बन्धनशृङ्खला इव मनुष्यादेर्वन्धनलोह-
निगडा इव ‘शृङ्खला पुष्कटीवस्त्रबन्धे च निगडे त्रिपु’ इति मेदिनी । अलम् अत्यर्थं तुदन्ति चित्तं बन्धन-
देवात् पीडयन्ति ‘तुद् व्यथने’ अस्मात्प्रति बहुवचनम् । एवं पूर्वाद्धं न दुर्जनात् सन्निधौत्तराद्धं न सज्जनान्
स्त्रीनि—न स्त्रियति । तु किन्तु मन्तः सज्जनाः मणिनूपुरा इव रत्नसंचितमञ्जरीराणीव पदे पदे शब्दे शब्दे
सर्वत्रैवत्यर्थः । प्रतिपदचपं च साधुध्वनिभिः मन्तोपदायिवचनैः मनोहारिशब्दैश्च मनश्चितं हरन्ति
आकर्षन्ति । इह पूर्वाद्धं तथोत्तराद्धं च पूर्णोपमालङ्कारः, उभयोक्षापि परस्परनिरपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥

सुभाषितमिति । हारि मनोहरं सुभाषितं प्रशस्तसन्दर्भं सुकाव्यानि (वर्तु) अर्करिपोः राहोः अमृतं
पीयमानं पीयूषमिव दुर्जनस्य असज्जनस्य मलात् कण्ठात् अधो न विशति प्रवेदो न प्राप्नोति । यथा राहोः
मलादभ्रग्यानाभावेन पीयमानस्यापि चन्द्रस्यामृतं न क्वचित्तिष्ठति तथा दुर्जनस्यापि हृदयशून्यत्वेन
परिधमेन पाठ्यमानमपि सुकाव्यादि बोधयोग्यं न भवतीति स्पष्टार्थः । किन्तु तद्वैपरीत्यं सज्जने ददर्शति—
येति । सज्जनः गुणप्राहकः पुरतः हरिः विष्णुः अतिनिर्मलम् अतिस्वच्छं महारक्षं कौस्तुभमणिमिव तदेव
हारि सुभाषितं हृदयेन चेतसा धत्ते गृह्णाति, स हृदयगतत्वाच्च तत् कदाचिदपि विस्मरतीत्याशयः ।

अत्राह श्रुत्या वस्त्रेभ्योऽन गयकर दुष्टो से मला कौन नहीं भयभीत होगा जिनके मुग्न अत्यन्त विषीले
मर्त्यो के विष भरे सुरा के समान सदा ही दुर्वचनों से भरे रहते हैं ॥ ५ ॥

उत्तराद्धं न सज्जनानो हर्षं मन्त्र गद्यों में काला चिह्न बना देनेवाली तथा उन्हें पापों से भर
देनेवाली के समान बहुभाषी तथा व्यर्थ ही कलंकित करनेवाले दुष्ट भी हृदय में धाव कर देते हैं किन्तु
दण्डन पर नही उत्तर में मन सुगम कर लेने वाले मणिनूपुरों के समान सज्जन भी वाच-दान में अपनी मधुर
वाणी में मन को मोन लेते हैं ॥ ६ ॥

ये मण्डन भी शत्रु के कट से नीचे नहीं उतर पाया वैसे ही निर्मल मनोहर सुभाषित मूर्तिवर्गों भी दुष्टों
के दण्डन से उत्तर पायीं । किन्तु हृदय पर निर्मल कौस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवान् विष्णु के समान सज्जन
इन्हें ही अपने हृदय में धारण कर लेते हैं ॥ ७ ॥

कथाप्रशंसा

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥

एवञ्च ममाप्येतत्काव्यमज्ञानी दुर्जनस्त्यजेदपि किन्तु सज्जनस्त्वामूलं ज्ञायमानवश्यमेव सत्कुर्वीतेति ग्रन्थकर्तुराशयः । इहापि मिथो निरपेक्षतया पूर्ववदेवालङ्कारः ॥ ७ ॥

कथाकाव्ये जनमनः प्रवेशयितुं पूर्वं तत्प्रशंसामाचरति—स्फुरदित्यादिना । स्फुरन्तः प्रशंसमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलालापा गीतवाद्यादिचतुःषष्टिविधासम्बन्धिवचनानि तेषां विलासेन चिन्त्यानेन कोमला मृद्वी संग्रामवर्णनादिवदौद्धत्यरहितेत्यर्थः, पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलालापविलासौ मधुरवचनव्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी, 'कोमलं मृदुसुन्दरं' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना शय्यां शब्दगुम्फं स्वप्राकरणिकत्वेनावान्तरप्रवन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् स्वयम् । आत्मना अभ्युपागता सान्निध्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आश्लेषप्रेम्णा स्वयम् आत्मनैव शय्यां तत्पं शयनीयमिति यावत् । 'शय्या तत्पं शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यमयप्रवन्धः अभिनवा वधूरिव युवतिभार्यैव जनस्य पुंसः हृदि चेतसि कौतुकं कुतूहलम् अधिकं बहुलं रागं श्रवणस्य आश्लेषस्य च प्रीतिं करोति जनयति । एवञ्च मद्रचित्ताऽपीयं कादम्बरी कथा जनस्य श्रवणानुरागं करिष्यतीत्यभिप्रायः । इह साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णापमालङ्कारः ।

यद्यप्यत्र 'रसस्योक्तिः स्वशब्देनैस्यादिदर्पणोक्तदिशा रसशब्दस्य साक्षादुपादाने 'तामुद्दीच्य कुरङ्गार्हो रसो नः कोऽप्यजायत' इत्यादाविव दोषः प्रतीयते तथापि स्वरूपेणानुभूयमानस्यैव रसस्य तत्तच्छब्देन प्रतिपादने तद्दोषस्वीकारेणात्र तथात्वाभावात् ॥ ८ ॥

हरन्तीति । उज्ज्वलाः प्रकटाः दीपकालङ्कारविशेषा उपमालङ्कारविशेषाश्च येषु तैः तथोक्तैः, नवैः स्वमनीषयैव निर्मितत्वेनापूर्वैः पदार्थैः शब्दाभिधेयैः, उपपादिता विनिर्मिताः निरन्तरेण अव्ययधानेन प्रतिपदे वा प्रायेण सर्वत्रैव वर्तमानेन श्लेषेण तदाख्यालङ्कारेण घना बहुलतराः दुर्घोधा इत्यर्थः, सुष्ठु शोभना जातिः छन्दोविशेषो यासु ताः सुजातयः कथा गद्यपद्यादिप्रवन्धाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः, नवैर्नूतनैः अलङ्कारैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादैर्य-पदार्थभूतैः चम्पककुड्मलैः हेमपुष्पकमुकुलैः उपपादिताः सम्पादिता ग्रथिता इत्यर्थः, निरन्तरम् अव्यवधानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्रजो महामाला इव कंजनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च मामकीनाऽप्येया कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्यादित्याशयः । इह पूर्णापमा अर्धापत्तिश्च, अनयोरङ्गाभिभावेनैकाग्रयासु-प्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ॥ ९ ॥

जैसे उत्साह-पूर्ण मधुर वचनों तथा भावमंगियों से रमणीय नवोढा अपने-आप शय्या पर आकर मधुर-रस से नायक के हृदय में उत्कट रति-भावना जगा देती है, उसी प्रकार फट्फटते हुए कथोपकथनों की दमना से अत्यन्त रमणीय शब्दों की लब्धियों में उतरी हुई नवीन कथा भी अपने रस की मधुरता से लोगों के हृदयों में उत्सुकतापूर्ण आसक्ति उत्पन्न कर देती है ॥ ८ ॥

चम्पा की नवीन कलियों से अत्यन्त घनी हुई तथा दीपक के समान उज्ज्वल बान्तिवाली चम्परी की बड़ी माला के समान अत्यन्त प्रशस्त दीपक और उपमा आदि अलङ्कारों तथा अपूर्व शब्दों एवं व्यंजनों से सुती हुई अत्यन्त छिष्ट गद्य-पद्यमयी कथा मला किसके मन को नहीं हरण कर लेती है ॥ ९ ॥

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।

अनेङ्गप्राणितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥

उग्रस्य यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।

सरस्वती सोमकपायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिवन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥

जगुर्गृहेऽभ्यर्चतसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवत्तिभिः शुक्रैः ।

निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजृपि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

एवं कथां श्रुत्वा कीर्धनुवृत्त्यर्थं स्वकुलजान्निर्दिशति—बभूवेत्यादिना । वत्सस्यापत्यं पुमान् वाग्यः सः अयनं कुलप्रवर्त्तनत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः समुत्पन्नः, वत्स-वंशः इत्यर्थः । जगति संसारे गीता जनैः गानविपयीकृताः गुणाः दयादाक्षिण्यादयो यस्य सः तथोक्तः, गतां मजनानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । अनेकैः अधिकैः गुप्तैः गुप्तनामाङ्कितैः वैश्यैः, गदुन्म—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं यर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’

यद्वा गुप्तं ईश्वरीयपञ्चपष्टशतकमध्यवर्तिप्राचीनराजवंशिभिरित्यर्थः । अर्चिते पूजिते पादपङ्कजे चरणफलयुगले यस्य सः । तथा स्वयंभुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकत्वादित्याशयः, कुबेरनामा कुबेराभिधेयः द्विजो विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । अत्रोत्कृष्टद्विजत्व-शोभनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उत्कृष्टदन्ते दन्तीतिपदस्य यथा प्रयोगस्तद्वदिव एव भावाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, सा च स्वयंभुवोऽंश इव इत्यनेन वाच्या ॥ १० ॥

उवाचैनं । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः । ‘श्रुतिस्तु वेद आम्नायः’ इत्यमरः, शान्तं विलीनं कष्टमपं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापरहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन अग्निहोत्रादी देवेभ्यो हुत-हरिर्वशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्भेदे हुतशेषे च कीर्त्तितः’ इति विश्वः, पवित्रितो भक्षणसमये संबन्धेन प्राजनीकृतौ अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्मिस्तथोक्ते । सोमेन सोमयागे सोमनामकलतारसपानेन कपायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादि-रचिनः प्रामुखादीनि स्मृतयश्च मन्वादिरचितनियन्धाः तैः तदध्ययनैः बन्धुरं मनोहरं तस्मिस्तथोक्ते । यस्य कुबेरद्विजस्य मुखे वदने सरस्वती वाग्देवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास वासं करोतिस्म । अनेना-स्य मत्तमनः प्रगृहं वेदाध्ययनशीलत्वं नित्याग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठापकत्वं समग्रशास्त्रज्ञावृत्तञ्च स्पष्टीकृतम् ।

जतिरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गृहे भवने वटवः छात्रभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिष्याः, अभ्यस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाग्रवर्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं येस्ते तथोक्तैः, पञ्जरवत्तिभिः लोहशालाकानिमित्तपट्टिगृहे विद्यमानैः, सारिकाभिः सहेति ससारिकैः शुक्रैः कीरवत्तिभिः पदे पदे प्रति-पदाभ्यामे निगृह्यमाणाः ‘भवद्भिरशुद्धमभ्यस्यते अत्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्भर्त्स्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यशुद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राकृत्यं नूनं शुकाः करिष्यन्तीतिभययुताः सन्तः, यजृपि यजुर्भेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुकानामपि समस्तविद्यापारङ्गतत्वमिति दर्शनाद्भुतमेतन्माहात्म्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुक्रैः तादृक्पराभवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणों से समार में विख्यात, सबजनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक गुप्तवंशी राजाओं से पूजित चरणकमलोंवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ में निश्चल, यज्ञ के हविष्यान्नमक्षण से पवित्र, अन्तर भाग में सोमपान से कमलै तथा मन्त्र-द्वारों और स्मृतियों से सुशोभित, उसके गुप्त में भगवती सरस्वती सदैव निवास करती थीं ॥ ११ ॥

जिसके पर मैनाओं के साथ पींजलों में पले हुए (निरन्तर शास्त्र-चर्चा सुनते सुनाते) सभी शास्त्रों के अर्थ-सुगुणों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के भय से नश्वर वट (ब्रह्मचारी बालक) यजुः और सामवेद के निरन्तर पाठ बिना करने थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
 अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारिवाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
 उपस्तु तन्नामः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूषकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिरण्येति । भुवनस्य भूर्भुव इत्यादि-चतुर्दशजगतः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहार्णवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुधांशुरिव, विनतायाः तन्नामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुत्रैः द्विजन्मनां पतिः पक्षिराजः सुपर्णः गरुड इव, ततः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञः कश्चित् पुत्रः अभूत् उत्पन्नः । इह हिरण्यगर्भसादृश्येन वेदपारगामित्वम्, क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रतुलनया सकलजगत्साहायकत्वम्, गरुडोपमेया च नारायणपरायणत्वं द्योतितम् । चतुर्दशभुवनपदेन—

भूर्भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यमित्येते सप्त उपरितना लोकाः, अतलं वितलं सुतलं तलातलं सातलं महातलं पातालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमग्निपुराणे—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतवृन्दं सुकीर्तितम् । भूर्भुवः स्वमहश्चैव जनश्च तप एव च ॥
 सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः । अतलं वितलञ्च सुतलञ्च रसातलम् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुत्पत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्भूमिं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
 इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपस्तु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं तेमन्त इति तात्पर्यम्, एवंविधाः शिष्यगणाः छात्रसमूहाः चन्दनपल्लवाः मलयजवृक्षकिसलयानि इव लल्लवोऽस्त्रीकिसलयम् इत्यमरः, श्रवणे शास्त्रविचारार्कणैरेयोपिता कर्णे च लज्जाभासकः सन्तः, विसारि वस्तुतः वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्यानेनार्थं स्पष्टीकुर्वतः पाठयत इत्यर्थः, यस्य अर्थपतेः गुरोः अधिकाम् अत्यर्थां श्रियं शोभां प्रचक्रिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्दानं विप्रैभ्यः सुवर्णादि-तरणं तेन शोभितैः मण्डितैः, अन्यत्र तु विधानेन सदाविर्भावार्थं दीयमानभक्ष्यप्राप्तेन सम्पादितं निष्पन्नं दानं मदजलं तेन शोभितैः भूषितैः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हृदयवद्भयः तैः सनाथा युक्ता तयः स्वरूपाणि वेपां तैः ‘होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्’ इति भानुचन्द्रोद्घृतकोशः, अन्यत्र क्रूरन्तः सक्रियाः ये महावीरा महाशूराः तैः सनाथा अधिष्ठितामूर्तयः शरीराणि वेपां तैः । यूषा यज्ञपशु-न्धनाय स्थाणुविशेषाः त एव करा हस्ता वेपां तैः, अन्यत्र तु यूषा इव कराः शुण्डादण्डा वेपां तैः । राज्ञेः रिभिरिव असंख्यैः अगण्यैः मखैः यज्ञैः सुखेन अवलेशेन सुरालयं स्वर्गम् अजयत् स्ववशमकरोत्स्वर्ग-

जैसे भुवनरूपी ब्रह्माण्ड से ब्रह्मवादियों के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा विनता के गर्भ से पक्षियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उसी प्रकार उस कुबेर से ब्राह्मणों के अधिपति अर्थपति उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चन्दन की नयी नयी कोपलें निरन्तर ऊनरी शोभा गती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तहोन नये नये आये हुए शिष्य, विस्तृत वाङ्मय साथ संपूर्ण वाङ्मय का अध्यापन करनेवाले गुरु अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहने थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मद बहा देनेवाले पदार्थों के भक्षण द्वारा उत्पन्न मद जल से सुशोभित, सुतीक्ष्ण महावीरों से अधिष्ठित तथा यज्ञ स्तम्भ के समान सूडोंवाले असंख्य वलिष्ठ युद्ध के दाशियों द्वारा प्रदत्त से ‘कभी राजा का भी देश सरलता से जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिए गए दान से शोभित, प्रज्वलित होमाग्नि से सम्पन्न तथा यज्ञस्तम्भों से प्रतिष्ठित असंख्य यज्ञों द्वारा स्वर्ग की भी अजय कर लिया था ॥ १५ ॥

म निचभानुं तनयं महात्मनां सुनोत्तमानां श्रुतिशान्प्रशालिनाम् ।
 अपार नखैः स्फटिकोपलामनं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 नान्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुकेन्दुकलामलविपः ।
 श्रित्यन्मनः प्रादिग्निशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुशौ इव ॥ १७ ॥
 दिगामनीहानरुभङ्गतां गतस्त्रीवधूर्कर्णतमालपल्लवः ।
 चन्द्रा यस्याधरधूमसज्जगो मलीमैसः शुक्रतरं निज यशः ॥ १८ ॥

प्रार्थनाया विदितानेन्यैर्नारायामेन तत्प्राप्तिमवश्यंभाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति-
 र्मन्मैस्मरेतिप्रियेन कथ्यचिद्राजो व्यचहारममारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमयाऽनुप्रा-
 नितेति भावः ॥ १५ ॥

इति । म' अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः
 स्फटिकमणिभिः अमनं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः कैलासमिव क्षमाभृतां क्षान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 श्रुतिशान्प्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उत्कृष्टात्मजानां
 मध्ये निचभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'क्षितिज्ञानयोः क्षमा' 'आत्मज-
 न्ननयः मनु' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकादश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. शत्रुं २. हंस ३. शुचि ४. कवि ५. महीदत्तं ६ धर्म ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्ष्म १०. अहिदत्तं
 ११. विगरूपमेवैकादशरत्नानिच सोमाभृतरसशीकरच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान्' इति । एष्वष्टमश्रि-
 नमनुविति श्रुतमयमगम्यते ॥ १६ ॥

अलीमस इति । सुदूरनिर्गता अविकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिवयेनानखराप्राद्विर्भूताः कलङ्केन मृग-
 ताण्डनेन मुक्ता वर्जिता या इन्दुकला चन्द्रयोः दशांशः तद्वत् अमला स्वच्छा खिट् छविर्येषां ते, पक्षान्तरेऽ-
 प्येवमेव । तथा कृतं स्वप्रभावादिष्पादितम् अन्तरं प्रवेशावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः यैस्ते
 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमतः चित्रभानोर्गुणाः
 दयादाक्षिण्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितुस्तुत्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णोः नखाङ्कुशः
 मुणिवद्भिन्नुता 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः, नखराः पुनर्भवा इव द्विपतां शत्रूणां मनोऽपि पक्षे
 द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तःकरणं वक्षश्च प्राविशिशुः प्रवेशं विदधुः यद्गुणा वैरिणामपि
 चित्तात्पङ्का, तत्प्रभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

इति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमप्रिये भाले'
 इति हेमः, ये अलकाक्ष्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषपरव गतः प्राप्तः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 र्यभिः नैव वधूः स्नुषातस्या. वर्णं श्रवणे तमालपल्लवः तापिच्छदुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्वयेऽपि प्राकृतिक-
 श्यामरूपरादित्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

यस्य मं ननके क्षासात्, गदानुगाव तथा वदन्नालो मं पारगत कर्द पुनःरलो मं पर्वतो के बीच स्फटिक
 मणियों से आसन निर्माण के लिये पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उत्कृष्ट चित्रभानु नाम के पुत्र
 उत्पन्न हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरी से दूर तक निर्मल कान्ति विद्योते हुए शत्रु के हृदय को फाट कर उसमें
 प्रविष्ट हो जानेवाले महाबल नृसिंह के नगरूपी अङ्कुशों के समान उस महानुभाव के दूरतक विस्तृत, निष्कलंक
 तथा चन्द्रकलाओं जैसा उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने त्रिगोथियों के हृदयों को भी खोजकर उसमें अपना स्थान
 बना दिया था ॥ १७ ॥

उने कान्तिनिधियों के ललाट पर रची हुई धुँधरायी केशरचना तथा नवीला के कान में लगी हुई तमालपल्लवों
 की देव-स्वभावक, गोपनी होती हुई भी शोभा में अत्यन्त निखर उठती है, उनी प्रकार दिशाओं की छोरों पर
 इन्द्रजाल विद्योती हुई एवं आकाश में लगी हुई यद के धुओं की टेढ़ी मेढ़ी रेखाओं ने स्वभावतः काली होकर भी
 अपनी शोभा को अत्यन्त उत्तर बना दिया था ॥ १८ ॥

सरस्वतीपाणि-सरोजसम्पुट-प्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।

यशोऽंशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्तः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

—००००००—

अध्वरधूमसञ्चयः यज्ञधूमराशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिकस्वच्छां सुकीर्तिं शुक्लतरम् अतिशयेनोज्ज्वलं चकार विदधे । इह प्रथमचरणेनाजलं यज्ञसमूहसम्पादनेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च नियतकृतविधानात् धर्माचारतत्परताया अपि द्योतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिका सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूत्वारोप आर्थः, अध्वरधूमसञ्चये केशरचनाविशेषवारोपस्तु शाब्द इत्येकदेशवि-
वर्तिरूपकम्, धूमसञ्चये तमालपल्लवत्वारोपः, त्रय्यां वधूत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा मलिनधूमसञ्चयेन शुक्लतरयशसो जननात् कारणगुणविपरीतकार्यगुणोत्पत्तेर्विपमालङ्कारश्च इति परस्परमेतेषामद्वाङ्मभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविदः ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन सृष्टानि प्रमाजितानि होमश्रमस्य होमादिकर्मसम्बन्धिकलेशस्य शीकराम्भांसि प्रस्वेदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तः अंशुभिः मयूखैः शुक्लीकृतानि शुश्रीकृतानि सप्त विष्टपानि भूषभृतीनि सप्त भुवनानि येन तन्मात् 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः, ततः चित्रभानोः सकाशात् 'बाण' इति बाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यनायत अभवत् । इह भारत्याः करकमलयुगलेन स्वेदजलविन्दूनां प्रोञ्जनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात् प्रथमातिशयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तभुवनानां शुश्रीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपाद-
नाद् द्वितीयातिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमपेक्षाभावेन संसृष्टलङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन बाणेन, अक्षतम् अयिनष्टं कण्ठ-
कौण्ड्यं वचनव्यापारे गलस्य मान्द्यं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः शिशुत्वेन चित्तचैक्यं तेन मलीमसा मलिना प्रशंसितुमयोग्या अत एव अन्धा सदसत्प्रतिपादनासमर्था तथा, तथा अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना मुग्धा मूढा तथा वैदुष्यचातुर्यासत्त्वेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः, धिया प्रज्ञया इयं मद्बुद्धिस्था कादम्बरीरूपा, गर्हितत्वे दूर्यो गृहस्थ्यां वासवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिद्वयी अधमत्वे अद्वितीया (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया) इत्यनेन समासः, व्यङ्ग्यार्थस्तु—उत्तमत्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा ग्रथिता; पूर्वमपरिणतबुद्ध्या विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापल्यजातदोषा धीधनैर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्कटासम्भवेनेकधा । अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्कटाऽप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्कदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा प्रथमचरणे छेकानुप्रासः, शेषे तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोर्निधोऽनपेक्ष्य स्थितत्वात् संसृष्टिलङ्कारः ॥ २० ॥

—००००००—

निरन्तर यज्ञ में इवन करने के परिश्रम से आयी हुई, जिसके पत्तीने की बूटों की भगवती सरस्वती स्वयं अपने संपुटित करलमलों से पोछा करती थीं तथा जिसकी कीर्ति ने सातों लोकों को अपनी निर्मलता से अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था उन चित्रभानु से बाण नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १९ ॥

जिसके कंठ की तुतलाहट अभी तक नहीं मिट पायी है अर्थात् जिसका कंठस्वर अभी भी बगों के रसद उच्चारण में मँज नहीं पाया है, जिसका हृदय अज्ञानरूपी अन्धकार से अभी तक ढका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि अभी भी विद्वानों की वचनवक्रता सीख न पाने के कारण अत्यन्त मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का अन्धे तक विकास नहीं हो पाया है उसी बाण ने अपने से पूर्व रची गयी दो कथाओं (सप्तलधा ततः वासवदत्ता) के अतिरिक्त अथवा तुच्छता में अद्वितीय या उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस कथा की रचना की है ॥ २० ॥

—००००००—

कथा-मुखम्

शुद्धकवर्णनम्

आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्क्षित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधि-माला-
मेग्यनाया शुभो भर्ता, प्रतापानुरागावनत-समन्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः,
चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रति-

अथ सम्प्रति कथां प्रस्तौति—आनीदिति । आसीदिति भूतक्रियापदस्य 'राजा शुद्धको नाम'
एति दूरगन्धेन कर्त्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विशिनष्टि-अर्कोति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः
(गच्छेभिः) शिरोभिरुत्तमाङ्गैः (करणैः) समभ्यर्क्षितं सादरं गृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः ।
समन्तजनाजापको नत्वाज्ञाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजाद्विद्यो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव ।
इन्द्रो हि पाकनामानन्दस्य हतवानिति पुराणी वार्त्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'विडौजाः पाक-
शासनः' इत्यमरः । इह शासनपदावृत्त्या यमकालङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोः
शब्दाध्यालङ्कारयोरेकाध्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कारः । अत्र हि शासनपदावृत्त्या लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः,
शक्यार्थाभिप्राये केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।

वर्त्त-नि । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्दिषु विद्यमानास्त उदधयश्च समुद्राश्च चतुरुदधयस्तेषां माला
ध्रेणिः सैव मेगला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः, भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशुद्धकयोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

प्रतापति । प्रतापः कोदादण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताम्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कृत्वा सामन्त-
चाक्रं न्याधीननृपतिममृहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमग्निप्रतापादात्तपादवनतं जायते । तथा
च न केवलं तत्प्रभाववशाद्दशीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्त्त-नि । चक्रवर्त्ता सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतललौहित्यादिभिः उपेतो
युक्तः । तथा चाक्रं सामुद्रिकरहस्ये—

'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्त्ता भवेद् ध्रुवम् ॥'

पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलगतं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शुद्धक नाम का एक राजा था । वह मानों दमरा इन्द्र था । सभी राजा श्रद्धा से मिर झुका कर उसका
आदेश ग्रहण करने थे । वह चार समुद्रों से घिरो हुई मानों चौलडी कम्पनी पहिने हुई पृथ्वीरूपी नायिका
का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण
उमके अधीन थे । वह चक्रवर्त्ता सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान विष्णु के शार्थों में चक्र और शंख
हैं, उसने करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कथालक्ष्मी साहित्यदर्पणे—

'कथाया सरमं वन्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदार्था कचिद्वस्त्रापवकके ।

आदौ पदैर्नमस्कारः सत्यदेवृत्तकीर्तनम् ॥'

इह चतुर्भिधान्येव मुल्लतादीनि गद्यानि सन्ति, किन्त्वितोव लिकाप्रायमेव वदुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तान्तोक्तिर्न गद्य मुक्तं वृत्तगन्धि च । भवेदुक्तिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्थकम् ॥

अथं ममानरक्षितं वृत्तभागवतं परम् । अन्यदीर्घममामाह्वं तुर्यद्वारसमासकम् ॥'

एतेन—'गद्यपद्ययो चतुर्दिधा रूपवन्तो च वा । राजवर्णनमादौ स्यात्तगरीवर्णनं ततः ।

तथा चासुक्रमन्यस्मिन् तु तद्वपु कुञ्चिद् ॥'

तथा—'समन्तगो देवतायननेपु न नृप' इति नटचम्पाम्, तथात्रात्रे चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो न मनुष्येपु'
इत्यादि चतुर्दशमयुग्मनेनां वदन्तः परास्ताः ।

इतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सकलोपजीव्यमान-

पाणिपद्मतले उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलान्छनं शङ्खचक्राकाररेखोपरेखास्वरूपं चिह्नं पदे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः ।

इहोपमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्यासकृदुक्तत्वाद् वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्दर्पः येन स तथोक्तः एकत्र भाललोचनाग्निना नामशेषकरणात्, अपरत्रात्यन्तलावण्यवत्त्वादित्याशयः । उभयोः पूर्णसाम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरग्निभूरुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभावोत्साहमन्त्रजनितं सामर्थ्यम् आयुधविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

कमलेति । कमलं भगवतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्धमस्थानं यस्य स कमलयोनिविधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणैरतिलोहितानां पद्मविशेषाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, 'राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैरतिलोहिताः' इति चामरः । राजपदे—विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽहङ्कारो यस्य तद्विमानं तथाभूतं कृतं राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पदे राजहंसपदे राजानो हंसा इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासः । 'स्युत्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यमरात्तस्यात्युच्चराजवाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसूतिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्दशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगदलङ्घनमिति शोभाजनकत्वमित्याशयः । राजपदेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीश्छाया च शोभायाम्' इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुद्भवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गङ्गाति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह ओध इव भगीरथस्य तन्नामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पत्न्याः स्वपितृणामुद्धाराय रथचक्रकृतमार्गः सदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लग्नः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

पुरा किल सगरो नाम राजाश्वमेधेन यष्टुमश्वं मुमोच तच्च सुरराजोऽपहत्य पाताले कपिलाश्रमे ववन्ध । ततश्च तमन्विष्यन्तः सगरसुताश्रतुर्दिष्वनवलोक्य नखेन भुवो मृद उत्खन्य पाताल प्रविश्य तमृषिं भस्मितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽभिज्ञास्ते भस्मीभूता अभूवन् । तत्प्रपौत्रो भगीरथो हि तानुद्दिधीर्षुः गङ्गामानेतुं तपस्तप्तवान् । तेन तृष्ठा हि सा हिमालयान्निर्गत्य भूमण्डले तद्वधचक्रनिर्मितमार्गं च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तांस्तारयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौराणिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उदयगिरिसन्ध्यः सम्पत्तेरुद्रेकश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थादेवलोक्यैश्च उपजीव्यमाना सेव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावः, पादयोश्छाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । ब्रह्मा ने भोले भाले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने दटे दटे राजा का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदयतपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी पैदा हुई थी, उससे राज्यलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की टांगों का अनुगामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों की परिपाटी का अनुगामी था । सूर्य के समान उसकी भी श्रीसम्पत्ति दिनोंदिन नये नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोक हमारे पदों के इंसों

१. ...उपजीव्यमानोदयः । २. सकलभुवनो, सकलभुवनतलो... । 'वृत्त्यतिरिव सकलस्यार्थवत्त्वात्' इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

पादन्त्रायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्राङ्गनकरः, कर्त्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्त्ता कनूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृततरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त्तयिता गोष्ठी-
चन्वणानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणी-

‘एकचिन्त्यमी स्वर्गा निर्मिता मेरुध्वनि’

इति मातृपुराणा मेरुमण्डलगिरीणां द्वायासु सुराः सञ्चरन्तीति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमालङ्कारः ।
निर्गम इति । दिग्गज ऐरावतप्रभृतिर्यो दिङ्माग इव ‘ऐरावतः पुण्डरीको घामनः कुसुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीक्ष्य दिग्गजाः ॥’ इत्यमरः ।

अनवरतं गतं प्रवृत्तं ज्ञातं यद्दानं मञ्जलं जलसहितं धनादिदानञ्च तेनार्द्राङ्गनः क्लिष्टकृतः करः
शुण्डो ह्यन्यथ यस्य सः । ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’, ‘आद्रं सार्द्रं क्लिष्टं तिमितं स्तमितं समुच्चमुत्तं च’ इति
चामरः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

अस्ति । महाधर्याणाम् अतिप्रबलरिपुपराजयायद्भुतावहानन्यकृतकार्याणां कर्त्ता निष्पादकः ।
कनूनां यजानाम् आहर्त्ता अनुष्टाता । सर्वशास्त्राणां सकलबाध्यवेदादीनाम् आदर्शो दर्पणः, ‘दर्पणे
मुपुरादौ’ इत्यमरः, यथा हि दर्पणे संक्रान्ताः पदार्थाः समवलोक्यन्ते तथा तस्मिन्नापि राजनि सर्वेषां
सञ्चाराणां द्वाया निरन्तराभ्यासवशाज्जैः समवलोक्यन्ते स्मेत्याशयः । कलानां नृत्यगीतादिचतु-
ष्टयिकलाविद्यानाम् उत्पत्तिः शिक्षाप्रदानाज्जन्मस्थानम् कलापदेन द्विसप्ततीनां ग्रहणमिति व्याख्यानं
हेयमेव । गुणानां दयादाश्रिण्यामाश्रियादीनां कुलभवनं वंशपरम्परागताश्रयस्थानम्, तस्मिन्नेव तेषां
स्थिरभावेन विद्यमानत्वादश्रयमिषायः । काव्यानां इत्यश्रव्यादीनां ये अमृततरसाः सुधातुल्यशृङ्गारादि-
रमान्तेषाम् आगम उदयस्थानम्, कविराजत्वेनोत्कृष्टकाव्यसम्पादनादित्याशयः । इह एकस्य महीपते-
र्विषयभेदेन बहुविधोत्प्रेषादुल्लेखालङ्कारः ।

उदयेति । मित्राणि सखायस्तेषां मण्डलं समूहस्तस्य उदयशैलोऽभ्युन्नतेः स्थानम् । अन्यत्र मित्र-
मण्डलस्य सूर्यविभ्रस्य उदयशैलः पूर्वाद्रिः । दिवाकरो यथा पूर्वाद्रौ उदयं प्राप्नोति तथा मित्रगणस्तद्वा-
श्रितोऽभ्युन्नतिं प्रापेति भावः । इह श्लेषालङ्कारः ।

उत्पाति । अहितजनस्य वैरिजनस्य उत्पातकेतुः विनाशव्यञ्जको धूमकेतुः । तस्माकस्य एव तेषां
पयारम्भादित्याशयः । इह नृपती केवलोत्पातकेतुत्वारोपात् केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः ।

प्रवर्त्तयिता । गोष्ठीयन्धानां मधुरकवापरिपक्वस्थापनानां प्रवर्त्तयिता प्रवर्त्तकः । प्रतिस्थानं मधुर-
कवापरिपक्वस्थापक इत्यर्थः । रसिकानां विदग्धजनानां रसज्ञातृणामित्यर्थः, आश्रयः अवलम्बनस्थानम् ।

प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकृतिः प्रशस्तधनुर्धरश्रेष्ठ इत्यर्थः । ‘प्रत्या-
देशो निराकृतिः’ इत्यमरः ।

धौरेय इति । साहसिकानां संग्रामादौ हठविधायिनां मध्ये धौरेयो धुरन्धरो मुख्य इति यावत् ।
‘धुरो यदुद्धौ’ इति टकि धौरेय इति रूपम् ।

अञ्जति । विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीरग्रगण्यः । वैनतेयो गरुड इव विनतेभ्यः कृतप्रणा-
नेभ्य आनन्दस्य हर्षस्य जनन- सम्पादकः । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः आनन्दजननः हर्षकारकः । वैन्यो
दी द्वाया का सेवन करता था, मृत्युलोक उसके चरणों की छाया में जीवित रहता था दिग्गजों के सँद निरन्तर
बढ़ने वाले मन्द-जल से भीगे रहते हैं, उसके हाथ निरन्तर दिए जाने वाले दान के जल से भीगे रहते थे ।
वह सर्वपूर्ण काशी में लगा रहता तथा निरन्तर यशों का अनुष्ठान किया करता था । शीशे के समान उसके
निर्मल हृदय में सभी शास्त्र झलक उठे थे वह ललित कलाओं का उद्गम और काव्य के अमृत-तुल्य रसों का
संगम था । उदयाचल सूर्यमण्डल के उदय का स्थान है, वह अपने मित्रमंडल की उन्नति का स्थान था ।
धूमकेतु संसार के विनाश का सूचक है, वह शत्रुओं के विनाश का चिह्न था । वह निरन्तर विद्वत्परिपक्व
शुण्डाः हस्त था । वह काव्यरसिकों का एक मात्र आश्रयस्थान था, धनुर्धारियों के मानसंग की मूर्ति था,

१. नृत्यगीतादिचतुष्टयिकलानां नामानि = नृत्यमन्त्रादिनामदिन्यदर्पण ‘लक्ष्मी’ टीकायाः प्रथममंस्करणस्य
प्रथमपरिच्छेदे उक्तं यति, मित्रमभावात् नैर्दोष्यन्तानि ।

विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-
कुलाचलो राजा शुद्धको नाम ।

नामैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकल-
भुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकालप्रमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्कलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विर्मले
कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः ।

वेनराजात्मजः पृथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककार्मुकैः अगणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पक्षे-चापो धनु-
स्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समग्ररिपवः
कुलाचलाः महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—‘महेन्द्रो मलयः सदाः शुक्तिमा-
नृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सहैते कुलपर्वताः ॥’ उभयोः साम्यात्पूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल
पृथुः पर्वताकीर्णां वासानहं पृथ्वीं समवलोक्य तत्समतलीकरणप्रवृत्तो धनुःकोट्या पर्वतानुत्सारयामा-
सेति पौराणिकी वार्तानुसन्धेया ।

नाम्नैवेति । यः शुद्धकः नाम्नैव निजनामश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि
भरातीनां शत्रूणां हृदयानि वचांसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो नरसिंह-
स्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण,
पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः ‘विष्टपं भुवनत्रयम्’
इत्यमरः । विक्रमः पादन्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिन्नं कृतं भुवनत्रयं विष्टपं येन तं तथोक्तं
वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महापतिरयं निजनामश्रवणमात्रेणैव शत्रूणां वक्षो
भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवक्षोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धृतवान्, तथा महीपतिना चानेनानाया-
सेनैकैर्नैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः केवलानि त्रीण्येव
भुवनान्याक्रान्तानीति योऽयं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य एवेति ।

विष्णुना बलिं विजेतुं वामनरूपमङ्गीकृत्य क्षुधना तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादित इति पौराणिकी
वार्ता । इहोपमानाद्वासुदेवादुपमेयस्य महीपतेराधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोत्प्रेषा
चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं
व्यतीतं यत् कुनृपतिसहस्रं कर्द्व्यनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं पापञ्च तं
तथोक्तम्, क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमार्जयन्तीव यस्य महीपतेः (शुद्धकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधारा-
जले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यश्रीः उवास वसतिं चक्रे, अन्योऽपि लोकः पद्मादि-
लङ्गं शरीरं जलेन क्षालयति । खड्गवलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति
क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘कृपाणधाराजल, इत्यत्र निरङ्गं रूपकञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।
पराक्रमियो का प्रधान था और चतुर पडितो का अगुआ था । गरुड ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया।
था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा पृथु ने अपने धनुष की कोरो से पर्वतों को पट्टाकर
पृथ्वी को समतल किया था, उसने अपने अगणित धनुर्धारी सैनिकों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को
निष्कण्टक बना दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराजम्
से सारी पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-वध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर
रचनेवाले, तथा तीन पगों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का ऋष्ट उठाने
वाले भगवान वासुदेव की हँसी सी उड़ाया करता था ।

युगों से दुष्ट राजाओं के सहवास में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलक लग चुके थे उन्हें ही नानो
धोती हुई वह उसके कृपाण की जल-धारा में बहुत दिनों तक निवास करती रही ।

१. वैश्यः, पृथु । २. समुत्सारिताराति*** । ३. नारसिंह*** । ४. आयासितम् आयास्यमानम् ।

५. हसति स्मेव । ६. ‘विमले’ इति पाठः कचिन विद्यते । ७. लक्ष्मीः ।

गन्धमन्त्रिणः, कपेयमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे बहिना, भुजे भुवा, दशि
भिना, याचि नग्न्यत्या, मुखे शशिना. बले मरुता, प्रजायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-
जेन, नेत्रमि मन्त्रिणा च यमना सर्वदेयमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतोरनुकरोति भगवतो
नानयजस्य ।

यस्य च सद्रज्ज-हरि-दृन्म-पीठपादनमाचरतां लग्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-सुष्टि-
निर्ग-ज्ज-निद्र-धन-धाराजलविन्दु-दन्तुरेवं कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरः कपाद-घटित-

१।। चक्रतोऽत्र विज्ञेयम् । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियाया-
मप्येति । अत्र दार्ढ्यनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्मरणसत्तेत्यस्याविकरणप्रतिपादकानि करणतृतीयान्तपदानि
अत्र दार्ढ्यनि च दसनेत्यस्य विशेष्याणि सन्तीति विभावनीयम् दसतापदस्य च यथालिङ्गं सर्वत्र
प्रयोजनं विवेकः । न तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वद्वय धर्मचिन्तनादिति
भावः । शेषे शेषे यमेन धर्मराजेन, अपराधिलां तत्क्षणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसाद्ये अनुग्रहे धनदेन
तुल्येण, पतिव्यादिना प्रमत्ते मति मनोरथाधिकममर्पणादित्यभिप्रायः । प्रतापे कोशदण्डजे तेजसि वह्निना
अग्निना, मरालवेरितापदं शक्तिव्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वाविति भावः ।
हस्ते स्तेचने श्रिया हस्त्या, स्मारागदष्टिमात्रेणैव तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाण्या
'शाली' तु भारती भाषा गीर्वाण्या गी सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्योनेन प्रयत्ननिर्माणादित्याशयः ।
मुखे धारणे शशिना चन्द्रेण नक्षत्रकारित्वा सत्त्वजनानन्दकृत्वायेति भावः । 'आननं लपनं मुखम्, इत्य-
मरः । हस्ते शाली नक्षत्रा चायुना, जतिप्रललाटित्वादिति भावः । प्रजाप्यां गतां सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनु-
पममुपि ज्ञानायादित्यभिप्रायः । 'धी. प्रजा ज्ञेमुपी मतिः, 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे
मीनं मन्मथिनेन धनद्वेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजमि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण, विपक्षिणां
द्विर्गोष्ठ्यं शक्तिरिति भावः । 'तपनः सविता रयिः' इत्यमरः । सर्वं च देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेव-
मगमनस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्रानुर्यजिफारग्राधान्यादियु' इत्यनेनादिपदास्वरूपार्थेऽपि भयट् प्रत्ययो ज्ञेयः ।
शक्तिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पदयामि देवांस्तव देव । देहे' इत्यर्जुनोक्ता आकृतिः स्वरूपे येन स तस्य
साधोणस्य 'पदमागतः' १५ स्कन्धे- 'सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेद्वनन्यः' इति । भग-
वत्पदं शक्तिरस्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः नृणां समूहे नारं तस्य जीवसमुदायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति
नागनगो महाविष्णुस्तस्य, 'कृत्रः प्रतियये' इत्यनेन कर्मणि पठ्यते । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अप्राप्तौ तत् तद । इहोपम्यवाचकपदाभावादर्थोपमालङ्कारः ।

५५५ चेति । किञ्चेति धार्षः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । सदेन दानजलेन यानि मनोज्ञानि यानि करिणां हन्तिनां कुम्भपाशानि शिरःपिण्डफलानि तेषां पाटनं विदारणम् आचरन्ता पूर्णता, अत एव लभन्ति संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यन्मन्त्रेण तथोक्तेन, हटमुष्टिना यज्जिपीटनं धारणेन तेन निष्ठवृत्ता इव निर्गता इव धारा निक्षिप्तभारता एव जगन्निष्ठः जलस्थपद्मयः, नाभिर्दन्तुरेण विपमेण उच्चावचेन कृपाणेन खडगेन, आकृष्यमाणेव समन्ताद्

उपनिषद् में धर्म-तत्त्व का, जोष में गुरु का वाम था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था प्रसन्नता में प्रियव्रत की सुन्याँ पर दृष्टी दिखी थी, आँनों में लक्ष्मी हँसती थी, बाणी में सरस्वती बोलती थी, मुँह पर चन्द्रमा नौखा था, वाम में वायु की गति थी, बुद्धि में गृहस्थिता का विकास था, सौन्दर्य में कामदेव प्रसन्न था, नेत्र में सूर्य चमक रहा था, इस नाति वह सभी देवताओं से युक्त विश्वरूपधारी भगवान् स्वयं तब ही प्रतीकित हो प्रतीक हो रहा था ।

मृग में मारकर हाथियों के मस्तक को धिड़की करने के समय दले-बड़े गजमोतियों के दांतों से भरी हुरंग, हुरंग में हुरंग में पड़त कर दवाने के समय मूठ में निचुली हुरंग जलधारा से और भी पैनी एवं जलधारा से दलित (अर्थात् नीचा, गंदराती हुरंग) मगनेवाली श्रद्धा को तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. 'नमो भगवते वासुदेवाय' । २. दृष्ट । ३. 'निषीदनाच्च निष्ठयन्ततलः' । ४. 'जलद्वन्तरेण' ।

2. 1. 1952

कवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्त्तिनी करि-करंट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनाभिसारिजेद-
समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-
णामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल ।

यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्घातः स्नेह

गृह्यमाणेव, यद्यपि दृढमुष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंवद्भावनिषेधः प्राप्नोति तथापि दानं
मात्रविवक्षया सामान्ये नपुंसकत्वमास्याय निर्वाहः कार्यः । तथा सुभटानां प्रदान्तसंनिधानाम् उक्तं नि-
वृत्तस्येव कपाटानि तेभ्यो विधटितानि वियोजितानि यानि कवचमहस्ताणि लौह्यमर्मसुदागन्तान्पे-
नैत्यतुल्यत्वात् अन्धकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्त्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराज्याः, करि-
हस्तिनां करद्वानि कपोलस्थलानि तेभ्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तस्य आगमो धातुमन्ता-
स्तस्तेन दुर्दिनं मेघजनितं तमः यासु तथोक्तासु, गाढतमोऽभिव्यञ्जनार्थतदभिहितम् 'नेवच्छन्दोऽपि दुर्दि-
नम्' इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तमन्तेना यस्मिन् रक्त-
शृङ्गकस्य समीपम् अन्तिकम् असकृत् संग्रामस्यानेकत्वात् सुदुर्लभं आजगाम आगतवती समरनिनी
जातेत्यर्थः । अभिसारिकालक्षणं यथा दर्शये—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारत्येषा धीरैरन्ताभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोद्येक्षणात् क्रियोद्येक्षालङ्कारः, उरःकपाटेऽथत्र कवचसङ्घातं यत्र च
रूपकद्वयम्, अभिसारिकेवैत्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यस्येति । अत्रापि चः किञ्चार्थः । किञ्च यस्य महीपतेः (शृङ्गकस्य) प्रतापः दोषदण्डनं नेत्रमन्त्रेण
अनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणद्वारा नपुंसकता
किं वक्तव्यमित्याशयः । रिपुसुन्दरीणां वैरवनिनातानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पादितः दाहो दग्धिर्यत्र न
तथोक्तः, हृदयस्थितानपि ताभिर्निरन्तरध्यानेन अन्तर्वर्त्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिधक्षुरिव प्रताप-
निशं रात्रिनिव्वं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । वियोगिनीनामपीत्यनेन दाहायोग्यत्वं व्यङ्ग्यम् । एतेन च प्र-
तापो हृदयवर्त्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापातिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा
च राजाऽयं महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिधक्षुरिति दहते सङ्गन्तात् 'मन्ताशमिन्' उ' इति उ. ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिधक्षुरिव' इत्यनेन जियोऽप्रेक्षणात् जियो-
द्येक्षालङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति-यस्मिंश्च । यस्मिन् महीपतौ (शृङ्गके) जितजगति विजितमन्त्रे
महीं भुवं पालयति रक्षणं विदधति शासति सतीत्यर्थः, एते विपराएनेषु स्थलेषु विजितानां आगत मन्त्र-
नामित्यग्निमेव सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति-विद्वेत्यादि । चित्रकर्मसु आलेखनमन्त्रेषु उक्तानां मन्त्र-
पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, ननु जनतासु अनुलोमवितोमेन वा ब्राह्मणादिभिरादिशब्दीनां गृह-
परीत्येन दोषपत्तिरुपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिति भावः । रतेषु मन्थनेषु देशप्रज्ञा, सुगन्धानिधनानि
कचाकर्षणानि, ननु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काव्येषु कविर्मसु दृश्यन्धाः समासादिययादिना पादानां प्रज्ञा-

कपोलों से मद्द बरसाने वाली सुन्दरी वर्षा की घनघोर रात में बोलाओं के हृदयस्थित दाहो दग्धिर्यत्र न
कवचों के घने अंधकार से होता हुई अभिसारिका नाविका के स्नान राजाओं की रात्रिनिव्वं जज्वाल
पास आती थी ।

उसके प्रताप की अग्नि पति-वियोगिनी (विधवा) शत्रु-स्त्रियों के हृदयों में निःसृत दानवारि की
मानो जलाने की अभिलाषा से ही उनके हृदय के दीन अन्तर्ज्वाल (अन्तर्मनसि सङ्गन्तः) प्रदीप्त
धधकती रहती है ।

सम्पूर्ण जगत् को जीतकर पृथ्वी का पालन करनेवाले शृङ्गक के दातृकाम से विजित-पती के मन्त्र-
से सन्तान उत्पन्न करने की परिपाटी प्रजावर्ग से उठकर विभिन्न रतों के मन्त्र से रते मन्थनेषु देश-
प्रज्ञा, सुगन्धानिधनानि, कचाकर्षणानि, ननु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काव्येषु कविर्मसु दृश्यन्धाः समासादिययादिना पादानां प्रज्ञा-

केशग्रहाः, काञ्चेपु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवामेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सार्य्यक्षेत्रेषु शून्यगृहाः न प्रजानामासन् ।

दसशिवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपबृंहितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्तचिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदशायां विप्रलम्भदृष्टवस्तूनां द्रष्टिर्तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतपकनकदण्डाः, सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपद्धत्यां तेषां विद्यमानत्वेनापराधाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षणं चाञ्चल्यानि, न तु जनस्वान्तेषु भीतिस्तत्त्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेफसोः । खट्वाङ्गेषु च' इति विश्वः । गीतानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न जनेषु रागा मात्सर्यादयस्तेषां विलसितानि द्वेपाद्याचरणानि समेपामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पन्नत्वादित्याशयः । 'रागाः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्यं लोहितादिषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गनेषु मदो तस्य विकाराः तेजोजनितविकृतयः, न तु लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विचेष्टितसर्वस्मिन्समये आक्षेपदेशाभृतपानसक्तमनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुःषु गुणमौर्वीरूपस्य रज्जोः छेदः कर्त्तनम्, न तु जनेषु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणसर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवामक्षीवेति विग्रहे 'अचणोऽदर्शनात्' ५।१।७६ इति पा० सूत्रेणाच् । गजालानि किरणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एनमनेन वेति विग्रहे 'अक्षु व्याप्तौ' इत्यस्माद्धातोः अकर्त्तृप्रत्यये सति गवाच्च इति 'वातायनं गवाच्च' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय क्षुद्रक्षुद्रपथाः, न जनेषु जालमार्गाः क्षुद्रकल्पनामार्गाः समेपामेव सत्प्रकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् अणिकवचो लोहनिर्मितवर्म एतेषां द्वन्द्वः एषु कलङ्काश्चिह्नानि, तत्र चन्द्रे कलङ्को मृगलान्छनरूपः स्वाविकः, कृपाणकवचयोस्तु अधिकदिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे मालिन्यरूपी कलङ्को, न तु जनाचरकलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुराचरणादिदूषितव्यवहाराः सर्वेपामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविवादेषु दूतसम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽविजयमानत्वादिति भावः । सार्य्यः क्रीडन्यः अक्षा विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः शून्यगृहाः गुटिकहितस्थानानि, न तु ग्रामेषु लोकशून्यसदनानि केनापि प्रकारेण राजादेयकरजनितवाधाद्यभावादित्याशयः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्यगृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषानुप्राणिताथपरिसंख्यालङ्कारमिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही में चलनी थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटी पकड़ने के रूप में केवल रतिमित्रों में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति बन्धों (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल कामिनियों में ही बरनी जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्रचिन्तन में ही होती थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्थदण्ड की व्यवस्था सोने की ढाँडियों के रूप में केवल राज-छत्रों में पायी जाती थी, भय से काँपने की स्थिति वायु से हिलने के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि पदार्थों की हलचल, रागरागिनियों की क्रीडाओं के रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, शून्यता रोदे के उतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, थोखा-धड़ा की कारीगरी जालीबंदियों के रूप में केवल झरोखों में की जाती थी, कलंक की कालिमा काले काले धब्बों के रूप में केवल चन्द्रमा तलवार और कयचों में लगी हुई थी, दूत-सम्बन्ध की स्थापना मानमोचन के लिये दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना सुहरों से सूने कोठों के रूप में केवल चौकियों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्वयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करपीडनम्, अनवरतमखाग्रिधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रमदभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोन्मिमालया जलावगाहनावर्तारित-जयकुञ्ज-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोनाहम-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शूद्रकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु मनुष्यान् तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अमृद्विषमिमांशवत् सन्ध्यायमान-धोऽवसेयः । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः भवार्थं ठक् प्रत्ययः, तासाम् अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां अङ्गकेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकाशूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः, भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः अतिप्रबलसैन्ययुक्त्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु मुखरता जट्टदाचमानता, न तु तौलेषु मुखरता वाचालता, समेषामेव प्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिप्राणं न तौलेषु करो राजदेयद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाय धाधनं जनानां समृद्धिशालित्वेन यथोचितमन्य पूर तद्वत्पङ्गात् नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलं कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मखाग्रिधूमेन नूपुराग्रिधूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिसरणं न तु शोकादिना, असमयप्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु घोडकेषु कशाभिघातः चर्मदण्डप्रहारः, न तु दस्युप्रभृतिषु तेषामसङ्गात् । मकरध्वजे कामदेवे चापध्वनौ ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय दङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सद्गमाद्यभावादिभिरभावात्, इहापि पूर्ववदेव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र अमरस्य मकरध्वरूपातिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शूद्रकस्य) विदिशा अभिधानं नाम यन्नाः ना विदिशाभिधाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तमेव विशेषयति-कलं त्यादिना । तत्र प्रथमान्तं रिशिनानां, चलीयान्तञ्च वेत्रवत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकालात् कलियुगस्यापनाद् यन्त्रं भीतिस्तन्मात्रं पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतम् अवयवसङ्कोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं सत्ययुगं तदनुभूतं शीतं राभावो यस्यासा तादृशी, अनेनातिशयपुण्यस्थानमेतदिति व्यञ्जयति । त्रयाणां भुवनानां जगतां समाश्रयिष्ठिरुत्तमं 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसरभूमिरिव उत्पत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा विपुला । मज्जन्यः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्य नामां कुचतटाविवक्षोऽस्थलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवक्षोजाघातेन जर्जरिताः क्षीणीकृता उन्मिमाला सरदाणां माता पङ्कयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग उर्मिर्वा' इत्यमरः, 'माला तु पद्मं पुष्पादिशामि' इति हैमः । एतेन कुचानामतिकर्कशत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयायटोढनाय अवतारिना रक्षकः प्ररक्षिता जयकुञ्जराः विपश्चिदलनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यमिन्तुः सप्त-

उसके शासनकाल में लोगों में यदि मय था तो केवल परलोक से, पुदिशा थी तो केवल मय सुन्दरियों की घुँघराली लटों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करगण (पाणिप्राण वगैरे) का पीड़ा विवाहों में, आँसुओं का गिरना था तो केवल यस के धुओं से, कोहों की चोट थी तो केवल दौड़ों पर तो केवल का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था (अर्थात् युद्ध का अभाव था; मरणादि नहीं) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त मानसिक रूप से मत्त होकर भयभीत होकर सतयुग सिमिटकर वहीं आ बसा था । वह इतनी लक्ष्मी-चौद्री थी कि लोगों की दृष्टि में प्रतीत होते थे । वह वेत्रवती (वेतवा) नाम की नदी से घिरी हुई थी; जिसकी छह खानें खाने योग्य थीं । सुन्दरियों के कठोर कुचों के दट से टकरा कर छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, जिम्ना वल्लभ के रूप में हुए जयकुञ्जरों के मस्तकों में लगे सिंदूर के धूल जाने से सन्ध्या के सनान होति हो जाती थी । किनारे मतवाले हंसों के कलरव से गूँजते रहते थे ।

१. अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतप्रभृति । ४. तुरगेषु । ५. करपीडनम् । ६. अनुसारिणी । ७. आयात आगत ।

मुखरितं—कूलया वेत्रवत्यां परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्याञ्च विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिवृत्तः, द्वीपान्त-रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः, वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्विरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरनेकमूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्विः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः, 'सिन्दूरं तरुमेदं स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति सेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तया तथोक्तया । उन्मदानाम् उत्कटमदानां कलहंसानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिगच्छरवः तेन मुखरितं शब्दायमानोद्गतं कूलं तटं यस्यास्तया तथोक्तया । वेत्रवत्या तन्नामिकया नद्या परिगता परिवेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुञ्जीभूतत्वोद्ग्रेवालङ्कारः आर्थी उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशेषणे द्वयोऽप्येवालङ्कारः, कुचतटास्फालनेन ऊर्मिमालाया जर्जरितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानेतिव्यङ्ग्योपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

स तस्यामिति । स राजा (शूद्रकः) तस्यां विदिशानगर्याम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आद्ये वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् आनन्दो यथा स्यात्तथा उवास वसति चक्रे इति सम्बन्धः । वयसः केचित् कुमारदिभेदेन ध्यवस्थां मन्यन्ते तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति दर्शनात् । केचिच्च चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सच्चिवानां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि । तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निवृत्तः सुनिश्चिन्तः । तत्र कारणमाह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवनानि येन तस्य भावस्तथा तथोक्तया । एकस्माद् द्वीपाद्विज्ञाये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समयातानाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौलयो मुकुटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः श्रेणयो वा ताभिर्लालितं सादरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारबीजधम् उद्वहन् धारयन् । प्रज्ञया धिया 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं बृहस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः वंशपरम्परया अमात्यपदारूढैर्न स्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीतिशास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छीकृतानि मनांसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभशून्यैः, अन्यथा प्रच्छन्नरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिमपि विदधुरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः, प्रबुद्धैः जागरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेके बहवो ये मूर्धाभिषिक्ताः ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासु सशुल्पज्ञा मूर्धाभिषिक्तास्तेषाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वंशास्तेभ्यः उद्भूता उत्पन्नास्तेस्तथोक्तैः, अखिलानां समग्राणां कलानां नृत्यगीतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोचनेन विमर्शेन कठोराः शास्त्रे परिपक्वा मतयो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' इत्यमरः,

वह अपनी युवावस्था में बहुत दिनों तक सुख के साथ उस नगरी में निवास करता रहा । उसने संपूर्ण पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्य-भार की- चिन्ता से मुक्त होकर निश्चित हो गया था । अनेक द्वीपों से आये हुए राजा अपनी मुकुट-मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक मंत्रियों से घिरा रहता था जो अपनी प्रतिभा से बृहस्पति की भी खिली सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर आसीन और निरन्तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक राजपुत्रों के साथ आमोद-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे, विभिन्न श्रेष्ठ राजाओं के वंशों में उत्पन्न थे, अनेक कलाओं को मनन से परिपक्वबुद्धि तथा अत्यन्त प्रखर थे ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाव्याविकाने-
ख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृद्वदन्ति-नमद-रिपु-
गज-घटा-पीठबन्धैः केशरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
विम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवात् ।

तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च कृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमान्तयनः प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्यापि^२ रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितरथापि मुरतमुग-
स्योपरि द्वेप इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहात्म्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषामनेमनसोऽनैः, अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुतस्तैः अभिज्ञः 'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इद्वित्तं चेष्टितम् आकारो भूनेत्रादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ चिदन्तीति तैः तथोक्तैः, काव्यं रसात्मकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं चा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुक्रमनिरिति यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो चासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रनिर्माणानि, व्याख्यानानि अर्थपल्लवितकरणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवरा पुष्टाश्च स्कन्धोत्तदागतो येषामने-स्तथोक्तैः, असकृन्मुहुर्मुहुः अवदलिता विमर्दिताः समटा मद्युक्ता चा रिपुगजवटाः शत्रुस्त्रिमूलाः ता एव पीठवन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केसरिणां सिंहानां किशोरकैः मित्रुभिर्विजितान् पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैस्तथोक्तैरपि । विनयेन सारस्वतेन व्यवहारो वृत्तिरिति तेषां तैस्तथोक्तैः, पुतेन सामर्थ्यं सत्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बैरिव अनेनायन्तलुत्यत्वं दर्शितम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'वल्लभमित्र' इत्यनोपमास्फाटन-स च वाच्य एव 'अमरगुहमपि प्रज्ञयोपहसद्भिः' इत्यत्र त्वाथोपमालङ्कार आक्षिप्यते, 'रिपुगजवटा पीठवन्धैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः, 'केसरिकिशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिविम्बैः' इत्यत्र च याच्योपमास्फाटन इत्येतेषां मिथोऽपेक्षाभावेन संसृष्टिरलङ्कारः । —

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजगीपुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्त्या परमोऽर्थप्राप्तेरिच्छया व्युपसर्गाज्जयते सन्नतात् 'सनाशंसमिच्च उः' इत्युः । महत्सत्त्वमतिशयिष्यैर्यत्तत् न तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्त्या च । नृणमिव घासमिव लब्धौ विशेपोत्कर्षजनकत्वाभावात् तुल्यतया नि मांति यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्तम्, सैषं स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिन्त्यतः, अनेन तामामरिषि-त्करत्वं द्योतितम् । प्रथमे आद्ये तारुण्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परममोन्दर्पणोऽपि तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तयोक्तैः वनाचार्यैर्मन्त्रिभिः सं-क्षितस्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आनन्देन निगदन्-स्थोपरि द्वेप इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेपहेतोरसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तेः किंभायनाभारोदितत्वं विसमायेनपि सुरतहेतुषु तारुण्यादिषु तदनुत्पत्तेर्विशेपोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, सोऽयं नृणांमन्देन्द्रोपनता य

वे व्यावहारिक, बौद्धिक के प्रति आसक्त, शिष्ट परिचास करने में कुशल, सकेन और रचित, तथा काव्य, नाटक, कथा, कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे। उनके द्वारा लिखे गए ग्रन्थों में अनेक प्रमुख ग्रन्थों का उल्लेख है, जिनमें से कुछ ग्रन्थों का उल्लेख केवल ग्रन्थों के नामों के रूप में ही है, जबकि अन्य ग्रन्थों का उल्लेख उनके द्वारा लिखे गए ग्रन्थों के नामों के रूप में है।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रान्तशैली के कारण चरमोत्कर्ष के लिये समान अत्यन्त लुब्ध समझता था। यद्यपि वह युवा था, सुन्दर था और उन्ने नवियों में स्नेह प्राप्त होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका सम्मोहगुप्त से कुछ बँर सा था।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिदनवरतदोलायमान-रत्नवलयो घर्घरिकारस्फालने-प्रकम्प-भ्रण-भ्रणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरल-विमुक्त-शरासार-शून्यकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्याधिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतक-

सङ्कीर्णः । सुरतसुखस्योपरि विद्वेषमुपपादयितुमन्यविधकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यधीति । रूपं सौन्दर्यविलासः 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।' इति लक्षणलक्षितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदीकृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिंस्तथोक्ते । विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादिरूपस्तद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिंस्तथोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप्' इत्यनेन प्रशंसायां मनुप्, सत्कुलप्रसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते । हृदयस्य चित्तस्य हारिणि आकर्षणविधायिनि, एतेनाखिललोकस्पृहणीयत्वं व्यञ्जितम् । अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि । स राजा (शूद्रकः) दिवसम् अनपीत् वासरमगमयदिति वच्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते । प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणानीत्यवगन्तव्यानि । कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने वादने हस्तविधूननात् स्पन्दमाने रत्नवलये उभयहस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यस्य स तादृशः, तथा घर्घरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्य आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन क्षणक्षणायमानौ 'क्षण-क्षण' एवं शब्दं कुर्वाणौ मणिकर्णपूरौ मणिमयकर्णभूषणे यस्य स तादृशः स्वयमारमनैव आरब्धं कृतं मृदङ्गवद् वाद्यं वादित्रं येन स तादृशः । गीतनृत्यवाद्यत्रयं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धस्तेन तथोक्तेन, तथा च सङ्गीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्तं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता विचिता ये शरा इषवस्तेषाम् आसारो धारासम्पातः तेनः शून्यीकृतं हिंस्रजन्तुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मृगयाव्यापारेण आखेटकक्रियया । आबद्धम् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः । काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यञ्जयति । शास्त्रालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः । आख्यानकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं 'मद्भयं भद्भयं च' इत्यादिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्षणेन श्रवणेन । आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन । वीणया वीणावाद्यश्रवणेन । दर्शनार्थं प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रूषया पादसेवनया । अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकं काव्यम् । यथा—

'कुर्वन् दिवाकराश्लेषं दम्नचरणदम्बरम् । देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥'

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युतौ द्वितीयार्थरेणुप्रतीतिः । मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताचरैः । विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥'

यद्यपि उसका रनिवास सौन्दर्यं और काम-कलाओं में रति एवं उसके हाव-भावों की हँसी उड़ाने वाली कमनीय, सलज्ज, कुलीन एवं मन को चुरा लेनेवाली सुन्दरियों से भरा था फिर भी स्त्री-सहवास के सुखों से उदासीन होकर वह अपनी भिन्न-मण्डली में ही सुख से समय बिताता था । वह कभी सङ्गीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदङ्ग बजाता जिससे निरन्तर दिलते हुये हाथों में रत्नों के कङ्कण और कभी मस्त होकर घर्घरी (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में झूलते हुये मणियों के कर्णफूल झनझना उठते थे । कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिंसक जन्तुओं से जङ्गलों का जङ्गल साफ कर देता था । कभी मर्मज्ञ विद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबन्धों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था । कभी कथा, कहानी, इतिहास और पुराणों के सुनने में लकीन रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिये आये हुये मुनियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द का

सहस्रमरीचिमालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववलम्बिना कौक्षेयकेण सन्निहितविपधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलेपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिसंक्रान्तप्रतिविम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपर-शुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी, प्रतीहारी समुपैस्तृत्य क्षितितल-निहित-जानु-करकमला सविनयमब्रवीत्—

“देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखहुङ्कार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिन्स्तथोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सङ्ग्रामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवति-ष्ठत इत्येवंशीलेन, कौक्षेयकेण तरवारिणा, ‘तरवारिर्मण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकोऽसिः’ इति कोशः । अयन्तु भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्श्ववर्त्ती विपधरः सर्पो यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः’.....‘आशीविपो विपधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविपधरत्वेन भीषणत्वम्, तथै-तस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरलं निविडतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्धर्त्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य एरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भ-मण्डलं शिरःस्थमांसपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विग्रहत्वेन । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमानेन स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यत् प्रतिविम्बं प्रतीहार्याः प्रतिच्छाया तस्याः छलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उह्यमाना धार्यमाणा मूर्तिमती विग्रहवती, राज्ञः शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोप्रेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पक्षे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पक्षे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञां निखिलभू-पतीनां मण्डलं चक्रवालं यथा सा यथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्यांचलस्य वनं काननं तस्य भूमिः पृथिवीव वेत्राणां वेतसानां लताः सरलद्रुमा यत्र सा, पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपत्याधिष्ठात्री देवतेव विग्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योप्रेक्षा । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू नलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पक्षे यथा सा तथोक्ता ।

किमब्रवीत्तमेव दर्शयति—देवेति । हे देव ! हे स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां देवानां

लाली को कुछ कुछ छोड़कर भगवान् सूर्य अभी आकाश में थोड़ा ही दूर चढ़े थे कि सभागृह में उपस्थित राजा के पास प्रतिहारी पहुँची । वह अपने वाम भाग में स्त्रियों के अनुपयुक्त तलवार धारण किए थी जिससे इसकी आकृति साँप से लिपटी हुई चन्दन की लता जैसी भयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लेप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए ऐरावत के कुम्भस्थलों से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त राजाओं की चूडामणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिविम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों राजा शूद्रक की मूर्तिमती आशा को ही उस प्रतिविम्ब के बहाने इन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो वह श्वेत कलहस दुकूल (वह रेशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चोंच में चोंच डाले हस के जोड़ों की आकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुई हसों की शोभा से युक्त शरद-ऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं को आधीन बना लेनेवाली थी । वेंत की छड़ी लिए हुए वह वेतों से सरी विन्ध्यभूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राजकुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकमलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचि... २. मलयजानुलेपन... ३. चूडामणिप्रतिविम्ब... ४. समुपास्तृत्य । ५. कमलम्
६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

लक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चण्डाल-कन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय देवं वितापयति—‘मम-
भुवनतल-सर्वरत्नानाम् उदधिरिवैकभाजनं देवः, विद्वज्मन्त्रायमाश्रय्यभूतो’ निखिल-भुवनत-
लरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमेनमादायागताऽहमिच्छामि देवदर्शनमुत्तमनुभवितुम्’ इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमि’त्युक्त्वा विरराम ।

उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि ‘को दोषः, प्रवे-
ताम्’ इत्यादिदेश ।

लोकं स्वर्गं ‘स्वरव्ययं स्वर्गनाक’ इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विदधतस्त्रिगुणोत्थात्पम्य सूर्यवंशीराज-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, त्रिशङ्कोः सूर्यवंशीयस्यायाज्यस्य राजविशेषस्य देवभागान् स्वर्गं दानो न
भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमुखो देवराजः तस्य हुङ्कारः क्रोधेन निषेधव्यञ्जकश्चानि’ तेन निपातितम् ।
अधः क्षिप्ता, दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवासीर्त्तनां कन्यायां तुमारी
पञ्जरे पक्षिणामाधारे तिष्ठतीति तं तथोक्तम् ‘सुपि स्थ’ इति कः, शुक्रं वीरम् आदाय गृहीत्वा दे-
वस्वामिनं भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिशङ्कानाम् कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः अनेनैव देहेन यज्ञविशेषं त्रिषाय देवलो-
कं जिगमिषुः कुलगुरुमहर्षिवशिष्टेन प्रत्याख्यातः । तदनन्तरं तदर्थमेव तत्सुतान् प्रति प्राप्तः परन्तु भयं
तत्त्वतोऽवबुध्य तैरेवमभिज्ञातः—‘यतो भवान् कुलगुरुं परित्यज्यास्मान् सम्प्राप्तस्ततो भवान् चाण्डालो
भवतु’ इति ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाशयं निवेदितवान् । तद्वानर्थं विज्ञाय त्रिषामिषो दत्तो
कारयित्वा देवलोकमारोहं तमादिदेश । त्रिशङ्कुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरिप्रागात्तदुप-
गाममिज्ञापेन चण्डालभावापन्नत्वात् अयाज्यत्वाच्च सुराधिपेनाधः पातित इति राज्ञायणीया रथाशु-
सन्धेया । एतच्च स्फुटमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—‘तर्कं नि । मम भुवनतलेषु
समग्रभुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उदधिः समुद्र इव एकभाजनम् परमुत्तमं धानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विद्वज्मन्ः विहायसा धारणेन गच्छ-
तीति विद्वज्मन्ः पक्षी शुक्रः विहायस्—उपपदाद् रामेः खचि ‘अरद्विपद्जन्तस्त्रे’ति गुणानमः, विहायसो
विहादेशश्च, आश्रय्यभूतः अङ्गतावलोकनविषयः अतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि
भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते’ इति स्मरणात्, तं द्रष्टुम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवतः पादमूलं चरणमूलमहमागता सम्प्राप्ता देवदर्शनसुखं महाराजारोचनागन्धम्
अनुभवितुम् साक्षात्कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा ‘देवः प्रमाणम्’ ‘य एव भवत
आदेशः स एव मया कर्तव्यः’ इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उपजातेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथोक्तः, ‘कौतूहलं कौतुके च कुतूहलं च
कुतूहलम्’ इत्यमरः, समीपवर्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तनृपतीनां मन्त्रिणां च मुन्यानि ज्ञानगानि
आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्विद्वेति विज्ञायेत्यर्थः । अत्र राज्ञां मुन्यनिरीक्षणन्तु चण्डालादेनात्र तद्वरेणे
सविनय निवेदनं किया—‘देव, स्वर्गं लोकं मैं सशरीर जाते समय तु-स्वर्ग के उद्धार में आये नि । तु-
की राज्यलक्ष्मी के समान दक्षिणापथ से आयी हुई एक चाटाल-कन्या शिष्टे में । तु-सुगता विदेह राजा-
खली है और प्रार्थना कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान-त-
मात्र उपयुक्त पात्र है तथा यह चमत्कारी सुगता भी सारी पृथ्वी पर एक उत्कृष्ट रत्न ही है; समुद्र-
साथ ही सेवा में उपस्थित होकर श्रीमान के दर्शन से सुखी होना चाहती है । महागज की रत्ना-
येसा कह कर वह चुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्सुक हो उठा और अपने सगोत्रों ने बैठ ग-
देखते हुए (उनके मनोभावों को पटोलते हुए) उसने प्रतीहारी को आदेश दिया—‘सर्वो-
उसे भीतर ले आओ ।

१. चाण्डाल*** २. काचित् इत्यधिकः कापि । ३. नररत्नानाम् । ४. तद्वत्तु-
५. मूलमादाय*** ६. आलोक्य ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्र-मध्यवर्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेक-रत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्छादिताष्टदिग्विभागमिव जलधर-दिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खला-नियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगन-सिन्धु-फेन-पटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्चय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेत्यवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि तत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेशयताम् इति एवम् आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्गकुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रवेशमकारयत् ।

प्रविश्य चेति । सा चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमद्राक्षीदपश्यदिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाङ्गज्रात् यद्भयं पञ्चच्छेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः चैत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्तर्वर्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्तिनं तदन्तःस्थित-मित्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

पुरा पञ्चधारिणो भूधरा यथा पत्तिणः अन्यस्माद्देशादुड्डीय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-श्चैते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चूर्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पञ्चान् कर्त्तितुं प्रवृत्तस्तदा त्रस्तास्ते स्वस्वरक्षणेपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसञ्चिति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थे कप्, तैरन्तरिता आवृता अवयवा अङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः' इत्यमरः सञ्छादिता अन्त-रिता अष्टौ दिग्विभागा दिशां प्रदेशा यस्मिस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्तमानम्) अनेन राजा मेघवर्ण आसीदित्यवधार्यते । इहाप्युपमाऽलङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बितेति । अवलम्बिताः शिपिभिर-धोलम्बितत्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य, कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला बन्धनरज्ज्वस्ताभिर्नियमिताः चतुर्षु कोणेषु बद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्ट्यस्तासां चतुष्टयं यस्मिस्तस्य, गगनसिन्धोर्मन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अब्धिकफसमूहवत् 'दिण्डीरोऽब्धिकफः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि यष्ट्यन्तानि वितानविशेषणानि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिद्वृहत्तः स्थानोचितप्रमाणस्य 'दुकूलविता-नस्य क्षौमवसननिर्मितोद्भोचस्य 'उद्भोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्धूयेति । उद्धूयमानो मृत्युः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाऽवल-म्बनयष्टियेषु तथाविधश्चामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्राघात के भय से झकट्टे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शूद्रक को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों की किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छाये हुए हजारों इन्द्रधनुषों को धारण करनेवाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तर्हीं जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमयदिवसम् । २. आलम्बितम् । ३. पाण्डुरस्य । ४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका । ५. सुवर्णदण्डम् । ६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभामन्द-
श्यामायमानैः प्रणतरिपु-निश्वासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजालैर्न्यस्योभमानम्,
आसनोल्लसित-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेन अचिरमृदितमधुकैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोन्यु-
गलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिथुन-सनाथ-पद्मने चामर-

उन्मयूखेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य सुन्दरस्य यः कान्तिनिचरो
दीप्तिसमूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतलमलने शशिनि चन्द्रमन्मोर ।
इह 'शशिनीव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अथ राजश्वरकरिणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां या कुट्टिमप्रभा धेनु-
कान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानादाचरे वयम् अन एव
व्यङ्ग्यतोपमा । कीदृशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां धैरिणां ये
निश्वासाश्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोत्प्रेक्षा सङ्गीर्तने । चरण-
खानां पादपुनर्भावाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊरुगुलं विशिनष्टि—आसनोल्लसितेति । आसन उपवेशनस्थले उत्तमिता प्रकाशमाना न
पद्मरागकिरणाः लोहितमणिरश्मयस्तैः पाटलीकृतेन श्वेतरक्तीकृतेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमरः, अन
एव अचिरमृदितयोः तत्कालमर्दितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामैकयोरनुरन्तरिभेदयोः
रुधरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊरुगुलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं एरि मधु-
सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चीरशायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभारयौ असुरविशेषौ भगवत एव
नाभिकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आत्मरक्षणाय व्याकुलः रजकं वनप्रातरभमान
योगनिद्रया स्थितां जगद्धात्रीं तुण्डवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उत्थाय च भगवान् ताम्नां मद्
पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वमायया मोहितौ तौ वरं दित्सु आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वधं याचिन-
वान् । ततो जलमग्नौ भूमिमालोक्य आहवुस्तौ 'यत्र सलिलेन परिप्लुता पृथिवी न विपत्तेः तत्रायां जहि'
इति । भगवांस्तु पार्थिवांशसंयुक्ते निजोरी संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणाच्छिन्नदिति मार्गोपपुराणस्या
प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पट्टवसनद्वयं विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवले श्वेतवर्णं गोरो-
चनाया गोपित्तनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छदयुगलानि तैः मगनाः
सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा ययोस्ते, तथा चामराणां बालव्यजनानां चामरा चामरं दान्त्यजनं रोम-
गुच्छकम्, इति रभसः, पवनेन वायुना प्रनतितौ आन्दोलितौ अन्तर्देशौ प्रान्तभागी ययोस्ते पुनरेव पट्ट-
वसने वसानं दधानम् इह 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डहों पर सोने की जड़ों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे मणि
बख के चँदवे के नीचे चन्द्रकान्त मणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चंदरे से बने हुए शरीर
वाले मोतियों के गुच्छे लटक रहे थे। उसके ऊपर सुनहरी सूँठ के चँदर लुगाए गए रहे थे। वह, गुप्त
कान्ति-मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से मानो पराजित होकर चरणों की ओर
आयी हुई चाँदनी के समान टट्टही विद्यौरी पाद-पीठिका (पैर रखने की सोझ चौकी) पर पड़ने लगी
पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनील मणियों से पिरो हुई फर्श की नीली शल्लक के प्रभाव से हलकाली-
किरणोंवाले नखों से ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो उस पर हुके हुए मण्डलों की समीचीन चोटों से
छाया पड़ गई हो। आसन के दोनों ओर जड़ी हुई पद्मराग-मणियों की माला-माला लट्ठियों से
दोनों जोंबें लाल-लाल हो रही थीं जिससे वह कुछ ही समय पहिले मारे गये मधुकैटभ के रक्त-
वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था। वह अमृत के फेन के समान चिपकने लगे, रोमों से
धारण किये थे जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियों परेती गयी थीं—

पवनप्रनत्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अति-सुरभि-चन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्त-कुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरनिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-बन्धनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईपदालम्बि-कर्णोत्पलम्, उन्नत-घोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलधौतपट्टार्यतम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिसुगन्धिमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुभ्रीकृतम् उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरीति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोशः, अपरे तु 'चर्चा तु चार्क्षिक्यं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यमयूखखण्डा यस्य तं कलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया भ्रान्त्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावलम्बमानया मुक्तास्रजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, 'परिवेष्टस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवेत्युपेक्षा, अङ्गाङ्गिभावेन चानयोः सङ्कारः तेन च मुखस्य चन्द्रसाम्यं हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्का भ्रान्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यत्केयूरयुगलम् अङ्गद्वयं तेन तथोक्तेन, अत एव मलयजश्चन्दनसक्तो यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तस्तेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिचितं बाहुयुगलं भुजङ्गद्वयं यस्य तं तादृशम् । इह राजलक्ष्मीस्थीरीकरणाय शृङ्खलाशङ्कामुपजनयतीति भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवेत्युपेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषतिकश्चित् आलम्बनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्काकारकर्णभूषणे यस्य तं तथोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलधौतं कनकं तस्य यः पट्टः फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिथावुदितसुधांशोः यत् शकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागत्वं नूतनभयोरपि अष्टस्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येत्यवधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णा अयुग्ममध्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णा मेधा-चैवरी की हवा से फहरा रहे थे । उसका वक्षस्थल अति सुगन्धित चन्दन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुङ्कुम के छापे भी मारे गए थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चौटी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तारों ने उसके मुख को दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डल बाँध लिया हो । वह मानो चन्दन की सुगन्ध के लोभ से जाये हुए दो सर्पों के समान अपनी दोनों भुजाओं पर इन्द्रनील मणियों के दो केयूर (वाज्रचूड) पहिने था जो मतवाली राजलक्ष्मी को बाँधने की दो आलानों का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुछ-कुछ लटके हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी लोकों के राज्याभिषेक-जल से पवित्र ललाट पर मौँहों के बीच ऊर्णा (वालों की भँवरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेशम् । २. राज्य । ३. बन्धन । ४. 'नील इत्यधिकः पाठः । ५. बाहुशिखरम् । ६. आलम्बित । ७. नेत्रम् । ८. पट्टायितम् । ९. अभिषेकपूतम् ।

ऊर्णासनाथं ललाटदेशमुद्धहन्तम्, आमोदित-भालतीकुसुम-शेखरम् उपनि-शितर-पर्यस्त-
तारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्खितोद्गतया लग्न-हर-हृताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिप्लुतम् ।
अमल-मणिकुट्टिमसंकान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनैव प्र-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम् / अपरिमित-

दिलोन्नि स्थादावर्त्तस्त्वन्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्त्तं मेपाद्रीनाम् लोमनि' इति ऐमचन्द्रश्च,
अयञ्च चक्रवर्त्त्यादीनामेव न त्वरित्वस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भ्रूमध्यमध्ये मृणालतन्नुसुप्तं शुभायनमेवं
प्रशस्तावर्त्तं महापुरुषलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मादनीरुसुमानि गान्धी-
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःकाले शिखरे शृङ्गे पर्यन्ताः
पतित्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अग्रादिभिः
(वर्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभाषादुपमात्कारः ।
कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा दीप्तिस्तया पितृ-
तानि पिङ्गलवर्णीकृतानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लग्न-संमपः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशस्तृतीयनेत्रवह्निर्यत्र तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुयिनेपचिह्नं कामदेवमिति यावत्,
इव (वर्त्तमानम्) । इहापि आभरणप्रभाहरनयनोत्पन्नलयोर्पमकरध्वजयोर्वोपमानोपमेयभाषा-
दुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थ-यिनीभिः सर्वतश्चतुर्दिषु सेवार्थं परिचरार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वादिश एव बध्वः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव चारविलासिनीभिर्नानिकाभिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बधूभि' रिवेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षाश्च सत्त्वादेकाश्रयानुप्रपञ्चस्योद्धारस्यः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्वद्भूमयः कुट्टिमाः तत्र मृदुलान्
सञ्चरितं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छायास्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा रासि-
प्रीत्या वसुन्धरया भूम्या हृदयेन चेतसा उद्यमानं धार्यमाणमिव वर्त्तमानम् । इह हृदयेन-स्युमेति ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्रस-
थापि सर्वसाधारणवेति यावत् 'असाधारणया असमानया इति विरोधः, अन्येपासेतादृशी राजलक्ष्मीर्न
विद्यत इत्यतः सर्वोत्कृष्टेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालिङ्गितम् उपगते दैह-शरीर-
यस्य तं तादृशम् । इह साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमेव
सर्वस्मिन्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता वगणिताः परिवारजनाः सेवकलोका यस्य तं तथाभूगमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति विरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति तत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच जूड़े में खिले हुए सुगन्धित चमेली के फूलों की माना लिपटी हुई थी मानो प्रान्त-
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । आभूषणों की शक्ति से निम्नरे तामरे (मंते हुए कर्ण-
अंगों के कारण वह शंकर जी की नेत्र ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत हो रहा था ।
चारों ओर वारांगनाओं (वेश्याओं) की मण्डली बँधी हुई थी मानो सेवा करने के लिए रतन दिव-
चली आयी हों । शुभ्र मणियों की पिटी हुई गन्ध में उसके पूरे शरीर को तपता जले हुए की लगी हुई
बधू ने पतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रस लिया हो । अनेक लोगों से स्पर्श होने पर भी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में

परिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने^१ स्थितमपि धनुषि निपण्णम्, उत्सादिताशेषद्विषदिन्धन-मपि^२ ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्—^३ महादोपमपि सकलगुणाधि-ष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवृक्षभम्, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभाव-मपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् । /

अनन्तति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वस्तेषां साधनानि उपकरणानि सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः, युद्धे सर्वविधसंन्यानपेक्षत्वेन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं मर्त्यभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसन इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निपण्णमपि धनुषि चापे निपण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुषि विजयविश्वासिनमिति यद्वा धनुःसंज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा प्रियालाद्रौ' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्राणि द्विषन्तो रिपव एव इन्धनानि काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति इन्धनाभावे कथं ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रचलभावेन वर्तमान इति तत्समाधानम् । शत्रुषु काष्ठत्वारोपः प्रतापे अनलत्वारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अध्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चारूपके ।' 'दर्शनं नयन-स्वप्न-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहुः दोषोऽवगुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणाश्रयमिति विरोधः, महान्तौ दीर्घौ बाहू यस्य तमिति परिहारः 'दोर्दोपा च भुजो बाहु' रिति धनञ्जयः । क्रुत्सितो निन्दितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कुपति-रेवम्भूतमपि कलत्रवृक्षं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वामीति परिहारः 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदजलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-शून्यमिति विरोधः, अयञ्च विरोधो हस्तितादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अर्थिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्य तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षभदानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य तं तथाविधमपि कृष्णमलिनं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वासुदेवस्य चरितमिव चरितं यस्य तमिति तत्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते करः पाणिर्यस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं समग्रं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेला था (उन सब में एक था) । असख्य हाथी-घोडा के साधनों से भरपूर होत हुए भी युद्ध में वह केवल कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में व्याप्त था । वह आसन पर रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शत्रुरूपी ईधन के चुक जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने-वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देख कर ज्ञानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान अवगुणी २-लम्बी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास स्थान था, कुपति (१-बुरा पति, शठ नायक २-पृथ्वीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दान-शील होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मदरहित (निरभिमानी) था, शिष्ट स्वभाव होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आचरण वाला २-मगवान के समान साधु आचार वाला) था और कर-हीन होते हुए भी (१-विना हाथ के २-विना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रचय-वह भम् । ५. अतिशुद्ध । ६. हस्तस्थितभुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदल-कोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत् सभाकुट्टिममाजघान. येन सकलमेव तद् राजकम् एकपदे वनकरियुथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युत-पदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रांपाङ्गेनानवरत-कृत-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिविल-शरीरसन्धिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिना अनुगृहीतार्थ्यवेशेन शुभ्र-चामरा-

विद्यते चक्रवर्तित्वेन नास्ति करः अन्यस्मै भागधेयः राजग्राह्यद्रव्यार्घ्यमिति यावत्, यत्र तमिनि तत्समाधानम् । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः । इहाशेषजनभोग्यतामित्यादिषु अरमधीत्यन्तेषु द्वादशसु श्लेषेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधाभासालङ्कारा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्या दूरस्थितैव चण्डालजातिरात्रपमन्थी गमनं नोचितमिति दविष्टप्रदेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वावस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्ररूपित रत्नरत्नं मणिलचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यत्कुवलयम् उपलं तदप्य कोमलेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणेपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुप्तोपमा । जर्जरितो जीर्णः सुगन्धमाग्न्यभागे यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) प्रति-बोधनार्थं स्वाभिमुखीकरणार्थं सभाकुट्टिमं परिपञ्चयद्भूमिं 'कुट्टिमोऽस्त्री निचदा भू' इति कोशः, नर-एकवारं पाणिना करेण आजघान आहतवती । येन आघातेन सकलं समग्रमेव तन्नाजकं नृपतिममृष्ट-एकपदे तस्मिन्नेव क्षणे 'तस्मिन्नेकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । तालः कांस्यकरतालो पाघनितोपस्तस्य घट्टेन तदुत्थध्वनिना वनकरिणां वन्यहस्तिनां यूथं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिस्तस्य ध्वनिना शब्देन युगपत् एककालम्, आवलितं परावर्तितं मुखम् आननं येन एवम्भूतम् अवनिपालमुखात् राज-मुखात् आकृष्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदभिमुखं चण्डालकन्यायाः सम्मुखम् आसीत् अभवत् । आकस्मिकशब्दविशेषश्रवणे तदाभिमुख्यं जनानां स्वाभाविकमेव । उपमालङ्कारश्च द्वितीययावत् ।

अवनीति । अवनिपतिः राजा (शूद्रकः) अनिमिषलोचनः निमेषोन्मेषमर्जितनेत्रः तां चण्डाल-कन्यां ददर्श अवलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य 'हे चण्डालकन्ये ! त्वं दूरात् एव नृप वदध' नृपतेरेकान्तसमीपगमनमज्ञातस्वरूपायास्तवानुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीकारां द्वारचाकारिण्या निर्दिश्यमानाम् 'इयं सा चण्डालकन्या' इति सभायां ज्ञाप्यमाणाम् । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं पक्षोलमतया श्वेतं शिरो मूर्द्धा यस्य स तेन, रक्तराजीवनेत्रं लोहितकुवलयं नेत्राशरी-नयनप्रान्तौ यस्य स तेन । इह लुप्तोपमा । अनवरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन मन्त्र-भावस्तत्ता तया यौवनस्य तारुण्यस्य अपगमेऽपि समाप्तावपि अजिघिला दृष्टा. शरीरस्य देहस्य मन्दगो-धातूनामस्थ्यादीनाञ्च वन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिनृ-मा

वह चाण्डाल कन्या राजा को देखकर दूर ही पर ठिठक गयी और समा का ध्यान करने और करार करने के लिये उसने लाल कमल के समान अपने कोमल हाथ में पड़े हुये फटे दौन के डुकटे को पकड़ कर राजा की गच्च पर खड़खड़ाया, जिससे ताड़पत्रों की खड़खड़ाहट को सुनकर उसकी ओर आहट हो जाने की भाँति हाथियों के समान उस डढे की खड़खड़ाहट से सभी सामन्त राजाओं की दृष्टि एक भाँति राजा की ओर खड़क कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इस प्रकार उस कन्या को समामण्डप में और जाने बहने से रोका हुआ था, वह वही से उसे राजा को दिखाया । राजा भी अत्यन्त दृढ़की नयनवती मर्दुन्दरी रक्ता की पकड़ में आ गये । उसके आगे आयीं (शिष्टजनों) के समान श्वेत वस्त्र पहिने हुये सभी उमर का एक जमाव, उनके के बाल उजले हो गये थे, आँसों की कोरें लाल-लाल थीं, नियमित व्यायाम के कारण उनकी शरीर-शक्ति

पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाका-निर्मितमप्यन्त-
र्गत-शुकप्रभारयामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतपहरण-कृत-कपट-पट्ट विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना नीलकञ्चुकेनाच्छन्नश-
रीराम्, उपरि रक्तांशुक-विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्त-दन्तपत्रप्रभाधवलितकपोल-मण्डलाम् उद्यदिन्दुकिरणच्छुरित-मुखीमिव

नातिकूरा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आर्गवेशः सभ्यनेपथ्यं येन स
तेन, शुभ्रवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरुषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन,
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सा चालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । कनक-
शलाकाः सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपक्षिणः प्रभया
कान्त्या श्यामायमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव
पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम् उद्वहता धारयता, केनचित् चाण्डालदारकेण अन्यजपुत्रेण । इह श्यामायमान-
मिति वयङ्गतोपमा, मरकतमयमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

असुरति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यद् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौकृतो विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पट्टः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥'

इत्युक्तलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादृश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वतीमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा क्षीरसागरमन्थनाग्निःसृतममृतं दैत्या देवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तन्निरीच्यात्मनो मोहिनीस्वरूपं धत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं ददाविति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणामिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुत्तलिकामिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वजात्युत्प्रेक्षा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकञ्चुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्तांशुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्राप्तः सन्ध्याकालीन आतपः
सूर्यकिरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिमभूमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गालङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लग्नं यत् दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशो यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यं प्राप्नुवन् य इन्दुश्चन्द्र-

जोड़ें अभी तक कसी हुई थीं तथा चांडाल होते हुये भी उसकी आकृति में उतनी कठोरता नहीं थी । उसके पीछे
एक चांडाल बालक था जिसके उलझे हुये बालों में कहीं-कहीं कौवे के पंख लगे हुये थे । वह अपने हाथ में
सोने की तीलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रंग के सुरंग की झलक से
मरकत मणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का साँवला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी
मोहिनी रूप से मिलता-जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुये अमृत के घड़े को
लौटाने के लिये धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर
की गोंठों तक नीले कंचुक (जामा) से और सिर लाल रेशमी ओढनी के घूँघट से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी
प्रतीत हो रही थी मानो नीले कमलों की बनावटी भूमि पर डूबती हुई धूप लोट रही हो । उसके दाहिने कान
में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके साँवले मुख के दाहिने कपोल-मण्डल को अपनी श्वेत आभा से
चमका रहा था जिससे वह पूर्व भाग में निकलते हुये चन्द्रमण्डल की धारण करने वाली चाँदनी रात के

१. कपटविलासिनी, ...वेषस्य । २. सञ्चारिणीमिन्द्र । ३. ...पुत्रिकामिव । ४. गुल्फावलम्बिनी ।
५. मुक्त । ६. उद्यदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-
किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संकान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलतामिव
श्रियम्, कुपित-हर-हुताशन-दह्यमान-मदन-धूम-मलिनीकृनामिव रतिम्, उन्मद-हनि-
हलाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिवहल-पिण्डालक्तकर-रम-राग-पल्लवित-

स्तस्य किरणैः रश्मिभिः छुरितम् अन्धकारनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखम् आद्यभागः आननस्य यस्या न्या
तां तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपद्मचन्द्रयोः हृत्तरं
प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिलेति । आकपिलया ईपत्पीतरक्तया गोरोचनया गोपितेन रचितं निर्मितं यत्तत् पुं,
तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अत एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पद्माद्गृहीतः निरा-
तवेशो भिल्लनेपथ्यं यया सैवभूतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतास्त्रप्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, वराहरूपेण तं हन्तुं यागं
मूकदानवं मारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्थपि निर-
मनुययाविति महाभारतीया कथा । तदाधारेणैयमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य रिणो
देहप्रभा शरीरकान्तिः तया श्यामलितां श्यामत्वं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्यायोः
साम्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वीयगौरिकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामलतागुणा-
दानात् तद्गुणालङ्कारः, अनयोर्द्वाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कुपित इति । कुपितः धैर्यभङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः शङ्करः तस्य हुताशनेन तृतीयलोचन-
वह्निना दह्यमानः ज्वालयमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिनीमुपमां
रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविधधूमेन मलिनीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्समरूपप्रधानादि-
शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्पष्टैवेत्यनयोर्मिथः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल तारकासुरवधायोद्यता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुद्भूतः कालिदेवोऽभ्य निहन्ता
नान्य इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युच्युश्च, ततः श्रुत्वा तत्र कस्य साफल्यमभवेदिति विनर्श्यन्तो
मदनं नियुक्तवन्तः । देवगणानुरोधेन मदनोऽपि पार्वतीसमक्षं सम्मोहनास्त्रेण मत्पश्वरस्य धर्ममपारम्
तदीयभाललोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलाहङ्कारिणो हलिनो बलभद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिभङ्गमा-
भयेन त्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा मद्यपानगर्वितो बलभद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहृतवान् यदा हि नागवती तदा
हलाग्रेण तामाचर्क्य सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिवहलेति । अतिवहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकरसः पिण्डीभूतालक्तकरस्तस्य रागेन मीहि-
त्येन पल्लविते अभिनवकिसलयवदाचरितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा नां तादृशीम्, अत एव
अचिरमृदितस्य तत्कालच्छिन्नकण्ठस्य महिषासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो राएसस्य रश्मिरेण गोपिणेन
रक्तौ रक्तवर्णौ चरणौ पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रश्मिरक्तवर्णयोर्मिथः

समान प्रतीत हो रही थी । उसके ललाट पर गोरोचना का शीला दीप्त होकर देख ना शीला दे
रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो भगवान् शङ्कर के किरातवेन धारण करने से शरीर
किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, अथवा अपने हाथ में मालिनी नामक
के शरीर को श्यामली शलक से सौंखी बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो तब ही नागवती
में जलते हुए काम के धुँएँ से काली पड़ी हुई सुन्दरी रति हो अथवा नदी में बहने लगे भगवान्
खींचे जाने के भय से भागी हुई कृष्णश्रिया कालिन्दी हो । अत्यन्त गाढ़े लाल से रंगे हुए रक्तवर्ण

१. ईशानरञ्जानुरचित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित ।

४. हलाकर्षणप्रपलायितां ।

५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम्, अचिर-मृदित-महिपासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिता-
ङ्गुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जित-
शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
मालिङ्गितदेहाम्, अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

श्रवणमात्रेणैव पुनरुक्तवदवगमाद्भिज्ञाकारपदगत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, उपमा च अनयोरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लब्धवरं महिपासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमभाविर्भूयासिना कर्त्त-
यामासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णा या अङ्गुलयः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
लिताः श्वेतरक्तीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, नखमयूखाः पुनर्भवरश्मयो यस्यास्ताम्, तथा अति-
कठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिमयवद्भुवः स्पर्शसंश्लेषम् असहमानाम् अक्षममाणाम्
अतिमृदुलचरणत्वादिति भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवभङ्गान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽस्त्री
किसलयम्' इत्यमरः, निधयेव स्थापयित्वेव सञ्चरन्तीं गच्छन्तीम्, एवं सति पादव्यथा न भवेदित्या-
शयः । इह निधयेवेति क्रियोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
खण्डसादृश्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईपत्पीतरक्तेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
ऊर्ध्वगामिना नूपुरमणीनां हंसकरत्नानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रञ्जितशरीरतया शोभितदेहतया
हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्यादरविधायिना, अत एव प्रजापतिं सृष्टिविधातारं ब्रह्माणम् अग्रमा-
णीकुर्वता 'स्वमेवंविधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्त्यजजातिमेव कृतवान् तदहमेनां शुद्धां करोमि'
इत्थमनिश्चितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्यथाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्त्यजत्वेनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, आलिङ्गित-
देहाम् आश्लेषितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पैटीनसिच-
नम्—'सर्वमग्नौ प्रतप्तं शुध्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावहृद्योः परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
इत्युपमा उत्प्रेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य 'कन्दर्पो दुर्पकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
मूर्ध्नि या नः त्रिमालां सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितमाला तद्बुदाचरता कामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा-
दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः, रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीथ्यालिंरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः, सैव लतावल्ली तस्या
आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वल्पजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः,
तत्स्वरूपेण रसनादाग्ना कटिमेखलावन्धनरज्ज्वा परिगतं समन्ताद् व्याप्तं जघनस्थलं कटिपुरो भागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिपासुर के रक्त में सने हुए चरणों-
वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी लालिमा से नखों को गुलाबी रंग का बना
देनेवाली उसके चरणों की अत्यन्त लाल-लाल उँगलियाँ मणियों के गच में प्रतिविम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
रही थीं मानो चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सहन न कर पाने से वह उस पर पल्लवों
को विछाती हुई चल रही हो । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
से इस प्रकार लपेट लिया था मानों ब्रह्मा के विधान को मिटा कर उसके रूप मात्र पर लट्ठ बने हुए अग्निदेव ने
उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
अगले भाग में सत्ताईस मोतियों से गुथी हुई एकलड़ी करधनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

मेखलादाभ्रां परिगतजघनस्थलाम्, अतिस्थूल-मुक्ताफल-घटिनेन शुचिना हारेण गङ्गातो-
तसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठप्रशाम्, शरदमिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्राग्-
मिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अक्षत-रूपसम्पन्नाम्, दिव्ययोपितामिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राप्ति-

सा तां तादृशीम्, 'कट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । इह रोमराजौ लतावारोपः रमनादादि आ-
वाल्लवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः वयङ्गतोपमया सङ्कीर्णः ।

अतिस्थूरेति । अतिस्थूलानि अतिवृहन्ति यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना श्वेतवर्णेन हारेण चतुःपटिलतेन 'चतुःपटिलतो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीशङ्कया चण्डालकन्या-
कायाः श्यामत्वात् यमुनाभ्रान्त्या गङ्गातोतसेव जातवीप्रवाहेणैव, कृतः कण्ठप्रदो गण्डसंक्षेपः मनीषाभ-
यश्च यस्यास्तां तादृशीम् । इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीभ्रमाद् भ्रान्तिमानादारः,
हारे गङ्गाप्रवाहोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षा शोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शरदमिवेति । विकसिते विस्फारिते पुण्डरीके सिताम्भोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं मिताम्भोजम्'
इत्यमरः, लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव घनात्ययमिव तत्र पक्षे विकसितानि प्रस्तुतानि
पुण्डरीकाणि लोचनानि चक्षुषीव यस्यास्तां तादृशीम् ।

प्रावृषमिति । प्रावृषं वर्षासमयमिव, घनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जातानि समूहा
यस्यास्ताम्, प्रावृषपक्षे तु—घना मेघाः केशजालानि यस्यां ताम् ।

मलयेति । मलयस्य तदाख्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः त्रिमलानि तेषा-
मवतंसं भूषणानि यस्यास्ताम्, पक्षे—चन्दनपल्लवास्त एव अवतंसः शेषरो यस्यास्ताम् ।

नक्षत्रेति । नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विविधप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पक्षे—चित्रश्रवणाभरणीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम् ।

श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा प्रीरयन्ती
सा ताम्, पक्षे—हस्ते करे स्थितं यत्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम् ।

मूर्च्छामिति । मूर्च्छां मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यातिशयेन हृदयारुपिणीम्, पक्षे—मनोहारिणी-
करणेन मनोवृत्तिभ्रंशिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यभूमिं काननभुवमिव 'अटव्यरण्यं त्रिपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, 'उत्तं
केनाऽप्यसम्भुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन सम्पन्नां संयुक्ताम्, परैः अक्षतरुभिः रुद्रादिरुद्रैः यदा विभीक्ष्ण-
वृक्षैः उपसम्पन्नां संयुक्ताम् 'रुद्राक्षे रावणौ सपे विभीक्ष्णतरावपि' इति द्रुमः ।

दिव्येति । दिव्या स्वर्गलोकसम्बन्धिनी या योपित् क्ली तामिव, अकुलीनाम् अन्धजन्तु-
हाथी के मस्तका की नक्षत्रमाला हो अथवा नाभि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली हरी बना दे जानों की
घिरी हुई क्यारी हो । उसके गले में बड़े बड़े मोतियों की माला हम प्रकार पूरी हुई थी मानों जो नक्षत्र
यमुना समझ कर गंगा ही उसके गले से लिपट गयी हो । उसकी दली बटी आँखों सेत कमलों के समान प्रतीत थी
जिससे वह शरदऋतु के समान प्रतीत हो रही थी । वह घने काले बालों से घिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानों
बादलों से घिरी हुई वर्षा ऋतु हो । वह चंदन के पत्तों के आभूषणों से सजी हुई थी मानों चंदन के पत्तों से
ढकी हुई मलयाचल की मेखला (मध्यभाग) हो । कानों में कई रंगों के जटाजटनमूल पण्डितों के जटा-
चित्रा, श्रवण और भरणी से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी । उसके हाथों में कमल-
प्रकार उसकी शोभा बढ़ा रहा था मानों हाथों में नीला कमल लिए हुए स्वप्न स्वप्नी हो उपरि-
रूप को देख कर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्च्छित मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही
थी । वह अमुक्त सौन्दर्य से भरीपूरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ उन्नी तक कोई भी न पहुँच पा
हो । जैसे देवकन्याएँ इस लोक के लिए अकुलीन (स्वर्गीय) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक की नहीं

१. रसनादाक्षा परिगतजघनान् । २. शुचिहारेण । ३. मनोहराम् । ४. चित्रश्रवणाभरणभूषिताम् ।
न विद्यते । कचिच्च 'अन्याक्षतवहुशोभिरूपान्' इति पाठो विद्यते ।

णीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अजातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपरुद्धयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श । दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभूमनसि

ज्ञाम्, पक्षे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवंप्रकारा या न भवतीत्यकुलीना ताम्,
पृथिवीतलस्पर्शाविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्,
पक्षे—अक्षिसंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः,
दूषितां निन्दिताम्, पक्षे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपच गजे' इति मे० ।

अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम्—

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यते ॥

इति मनुवचनादन्त्यजस्पर्शे स्नानप्रतिपादनादित्याशयः । पक्षे तु—स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणस्तेन
वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्यत
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलावलोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पक्षे आकृत्यभावेन तत्संश्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।

मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितब्राह्मणत्वादित्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च यो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुने कृत्वादन्त्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पक्षे—न विद्यते जातिर्मालती यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाती वसन्ते' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा, वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् ।
'जातिश्चन्द्रसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुसुमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा लता तामिव, मुष्टिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिमुष्टिः' इति हलायुधः, ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यप्रदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यात्यन्तकार्श्यम् प्रत्याख्यते ।

यक्षाधिपेति । यक्षाधिपस्य गुह्यकेश्वरस्य कुवेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीसम्पत् तामिव, अलक्ष्मणकुन्तलैः
उद्धासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पक्षे—अलकायां तन्नामिकायां पुर्याम् उद्धासते या सा ताम् ।

इह 'शरदमिव' इत्यारभ्य 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । केचित्तु श्लेषोपमां
प्रतिपादयन्ति ।

अचिरिति । अचिरं शीघ्रम् उपारूढम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सज्जातयौवनामि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लावण्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जातः उत्पन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य

लोगों के अयोग्य थी । वह नींद के समान आँखों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जंगल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार भीलों के कुल में जन्म लेने से वह भी दूषित थी । वह अस्पृश्य
थी मानों स्पर्श-रहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में
लिखी हुई सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेली के फूलों से रहित)
होती है उसी प्रकार वह भी अजाति (हीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिम् । २. उपारूढ*** । ३. अनिमेष*** । ४. कापि 'दृष्ट्वा च ताम्' इति पाठो
नोपलभ्यते । ५. जात*** ।

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्याने रूपं-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोप-
हसिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-सुखे कृतं कृते जन्म ।

मन्ये च ‘मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा क्य-
मियमच्छिष्टता लावण्यस्य । नहि करतल-स्पर्श-क्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा धिग्विधौतारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजानितं या
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-सुरता रमणीयाऽप्युद्वेजयति’ इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः, मनसि वित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पत्ता । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वित्तकं ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ब्रह्मणः अस्थाने अपाने
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्य निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अथ स्पष्टीकरोति—‘आहो’ यादिना ।
नामेति मृदुलामन्त्रणे । यदि वामरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अतोपा ममया रूपमप्यत
सौन्दर्यसमृद्धिः यया सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तहि) किमर्थं विनिमित्तम्,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगसुखे संश्लेषसुरतसुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्यजन्मे जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमानाद्
यथेयं सुन्दरी स्पृष्टुमुपभोक्तुं च शक्येत ।

राजा एवं विमृश्य निश्चिनोति—मन्ये इति । अत्राहमित्यध्याहार्यः मातङ्गजातेः चण्डालगोत्रस्य
‘मातङ्गः अपचे गज’ इति मेदिनी ‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः’ इति त्रिधः, ‘जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः’ इति मेदिनी च, स्पर्शेन संश्लेषेण (जनितः यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यत्र व्रतं द्रामः
तस्मात्, अस्पृशता अस्या देहस्पर्शमकुर्वता प्रजापतिना ब्रह्मणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
च्यादिसर्पविषमनःसङ्कल्पमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उक्त्येवरीत्ये
स्पर्शयोग्यत्वे सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अछिष्टता क्षणतता कथं न्यायः ?
कथमपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हास्यादिना । करतलस्पर्शक्लेशितानां पाणितन्मसंश्लेषमर्दिनानाम्
अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्यात् ।

सर्वथेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वाद्यन्तमनोहराकृतयोः संयोगम्
एकत्र सम्बन्धं कर्तुं शीलं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ब्रह्माणं धिक् निन्दामि ‘विकृषिक्’
इति पाठे अत्यधिकं निन्दामीत्यर्थः, येन असदृशसंबन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्य न एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलप्सरीरिव सततं निरन्तरं
निन्दितं धर्मशास्त्रकृद्भिर्जुगुप्सितं सुरतसम्भोगो चस्यां सा, पचे—सततम् अजरां निन्दिता तिरस्कृता

धनुष की लचीली डडी को समान मुट्टी में आने योग्य थी । वह अपनी जलकों से ऐसी रीति से तो पा पा पा
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली भगवान् कुबेर की राजलक्ष्मी हो ।

उसे देख कर राजा चकित हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—जिने आशय यह था कि
ऐसे अयोग्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया ही क्यों ? और यदि कभी
सुन्दरता से सम्पूर्ण सौन्दर्य की खिडकी उड़ानेवाली इस सौन्दर्य-मूर्ति कन्या की रचना ही हो हो हो हो हो हो
में क्यों उत्पन्न कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात ही क्या छूने योग्य भी न रहे गयी ।

मैं तो समझता हूँ कि चण्डाल-जाति के स्पर्श दोष से अयनीत होकर इसके निर्माण में ही इस
स्वयं इसके छूने में हिचक उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसका
कदापि इतनी अच्छी न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अंगों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे सम्भव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता देता तो देता है
प्रकार सर्वथा दोषमुक्त होती ही नहीं (विधि प्रपञ्च युग अवतार साना) अतः न निन्दित हो
मानसी सृष्टि है ।

१. सौन्दर्य...रूपनिष्पादनप्रयत्नः ।
२. अस्मा जन्म ।
३. मन्योन्मदिता ।
४. निन्दित ।
५. धिग्विधौ विधातारम् ।
६. मनोहरा...
७. क्रूरजानिजा ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्जरगतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदब्रवीच्च—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकाख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवभावो यया सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया नृशंसान्यजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यमुत्पादयति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईपत् अल्पम् अवगलितौ अधःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसौ किसलयभूपणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भवनितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा विधराजसभायामपि त्रपाद्यभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यया सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नवद्भूमिस्तत्र उपविष्टायाम् चर्त्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, सः अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्जरगतमेव पश्चिन्नस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्येत्यर्थः, तं विहङ्गमं पक्षिणं शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राज्ञे भूपतये न्यवेदयत् उपहृतवान् अब्रवीत् अगादीच्चेत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथमान्तानि शुक्विशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां पटङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽभिधेयो येन सः, राजनीतिप्रयोगे कामन्दकयुक्तशिखायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुतयः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता वोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधत्वे प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना, मातङ्गी, सरसामृता मधुकरी, मैत्री शिवा माधवी । बाला शाङ्करवी कला कलरवा माला विशाला जया, मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥’ इति काव्यम् अदोपत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनाम्, (तथा) अपरिमितानाम् अगणितानाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानाम् च अध्येता पाठकः, कर्त्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी वेमेल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है ! चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य-प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानों निरन्तर देव-वृत्तियों की निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य-लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तल्लीन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट खो के समान झुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछ-कुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों की फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को सुनाने में बड़ा ही निपुण है, संगीत की श्रुतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की असंख्य सूक्तियों इसे कण्ठ

स्वयञ्च कर्त्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणासम्पन्नः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलहेन-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुक्रः । सर्वरत्नानाञ्च उदधिरिव देवो भाजनमिति कृष्णैर्नमादायास्तत्त्वा-मिदुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमात्मीर्यः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसार्वपससार ।

अपस्तृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमन्त्य दक्षिणं चरणमतिरूपष्ट-वर्ण-स्वर-संस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां प्रियवचनैर्हसन् तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः उरुः । वीणा, वेणु मुनिरज, मुरजम् आनन्दम्, आदिपः । द्वादनं कांस्यतालालादि परामृश्यते, एतेषाम् असमः नित्यमः श्रुतिर्यः श्रुता आकर्षणेन तारतम्यगुणदोषविवेक इत्यर्थः, नृत्तं ताललयाश्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयत्नमागम्य नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः । द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिभा-युत इत्यर्थः । प्रणयकलहेन स्नेहविषयकविवादेन कुपितानां क्रोधं प्राप्तानां कामिनीनां प्रमदानां प्रमत्तनां पायेषु सान्त्वनानिमित्तभूतप्रपञ्चेषु चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजातीया तुरगाः शालिहोत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः, स्त्रियः पश्चिन्यादयः तासां लक्षणेषु सामुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः । सकलभूतले समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अत्युत्कृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैशम्पायनेतिसंज्ञकः शुक्रः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवत्त्वानाम् उदधिः सागर इव देवो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य पत्युः दुहिता एषा दम्पती एषं शुक्रम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवचरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुक्रः आत्मीयो ग्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वोक्तम् उरवा अभिधाय नरपतेः राजा- (शुद्रकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थानम्, असौ पुरयः अपस्तमारदूरीभूतवान् ।

अपस्तृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपस्तृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः राजा शुद्रकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् अन्येतरं चरणं पादम् उन्नमय्य उत्तोलय । रम्यते हि लोके ब्राह्मणा आशीर्वादप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयम् पुण्डरीकनामा मागव आशीर्वादि-तत्संस्कारानुसारेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानम् पुनर्नृप वञ्चरतो-भयरूपत्वं पक्षिणामिति नासङ्गतिः । अतिरूपष्टः सुवर्णा, वर्णा अक्षराणि, रजरा उदात्तादयः तेषां संस्कारः परिपाकः व्याकरणशुद्धिरिति यावत्, यस्यां सा तथा तथा । एतेनान्यशुकाद्येवैवाभ्युपगम्य प्रदर्शितम् । एवम्भूतया गिरा वाचा राजानमुद्दिश्य नृपं निमित्तीकृत्य कृतजयशब्दं विहितं 'जय' इति

है और यह उनकी रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाद्यों में सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाय रखने वाला भी है । वह प्रिय भी बनाने में भी है और जूआ खेलने में तो पट्ट ही है । प्रेम-व्यापार में लड़ो हुई मानिनियों को मनाकर प्रेम करने में उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहीं तक दस्तकी विशेषार्थों में व्येदन करने पर ही, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच वह पृथ्वी का एक निहित रूप है । पुरो ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करने वाले एकमात्र उचित स्थान है । दक्षिण में देवों का । इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कृपा करें । वह बन्दक अपने पिता को देकर रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पक्षिराज ने अपना मुख राजा की ओर कर दिया, दाहिने पैर को उठाकर, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में मुलझी हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा की चरणों में यह आर्या छन्द सुनाया ।

१. मुरजादीनाम् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. जानिनाम् । ५. मागव । ६. आत्मायतः । ७. पञ्जरमपससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उदात्त । १०. दक्षिण ।

‘स्तनयुगमश्रुत्वा तं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां^१ श्रुत्वा सञ्जात-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्घहेमासनोप-
विष्टम् अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिवयसमग्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधान-
ममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावदिदमेव महर्दाश्चर्यम्, यदयमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

शब्दः, इमाम् अग्रे प्रतिपाद्यमानाम्, आर्याम् आर्यासंज्ञकछन्दोवद्धं वाक्यम्, पपाठ पठितवान् । स्तनेति ।
अश्रुभिलोचनजलैः स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य,
समीपवर्त्ति अत्यन्तसन्निहितस्थायितया विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकमाला
यस्मात्तत् भवतस्तत् रिपुस्त्रीणां शत्रुचनितानां स्तनयुगं कुचयुग्मं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव ।
अन्योऽपि यो व्रती स कालत्रये स्नाति होमाग्निसमीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवासञ्च करोति । अत्र
विमुक्ताहारमिति सभङ्गश्लेषः । हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा
चेति समुदिते संसृष्टिरलङ्कारः । चार्या चात्र छन्दः ।

राजेति । राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वा निशम्य सञ्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थायि, अतिमहार्घम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम् अमरगुरुवृहस्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था यस्य तम्, वृद्ध-
मित्यर्थः, अग्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये
प्रधानं मुख्यम् ‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवम्भूतम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अबोचत ।

हृतेति । भवद्भिर्युष्माभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुक्रस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता श्रुता आकर्णिता किमिति काका व्यज्यते, तथा च श्रुता किमित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महर्दाश्चर्यम् अतिकौतू-
हलम्, यदयं शुक्रः असङ्कीर्णः मिथो वैलक्षण्येन श्रूयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम्
अभिव्यक्तः स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याक-
रणशुद्धिश्च एतेषां योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अति-
परिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अक्षराणि वर्णां यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्ण-
प्रविभागाम्’ ‘अतिस्फुटाक्षराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्वेण तालव्यशकारदन्यसकारादीना-
मुच्चारणभेद उच्यते उत्तरेण तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यत इति स्पष्टं भेदः ।

‘आपकी शत्रु-स्त्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँसुओं में स्नान करते हुये हृदय की शोकाग्नि के पास
स्थित होकर हाररूपी आहार का परित्याग करके किसी साधना में लगे हुये से प्रतीत होते हैं ।’

राजा इस छन्द को सुनकर आश्चर्य-पूर्ण आनन्द में मग्न हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त
बहुमूल्य सोने के आसन पर बैठे हुये देवशुक्र बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण
प्रधानामात्य कुमारपालित से कहा—

आपने इस पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी ? पहले तो यही महान्
आश्चर्य है कि यह अपने कंठ से अलग-अलग व्यक्त होने वाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
में सुलझी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलङ्कारादि विशेष गुणों से भरी-पूरी अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उसपर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत कार्यों में शिष्ट

१. तामार्यां श्रुत्वा । २. जातम् । ३. महार्हासनोपविष्टम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम् । ४. अतिप-
रिणतवयसम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महाश्चर्यम् । ७. असङ्कीर्ण ।
८. ...स्वरसंयोगविशेषयुक्ताम्, स्वरसयोगाम् ।

योगां विशेषयुक्ताम् अतिपरिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवती^१ बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि-अनेन मनुजस्य दक्षिण-चरणोन्माद्यर्थं जयशब्दमियमाश्रयं मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञा-मात्र-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु महच्चित्रम् !

इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किञ्चनस्मितवदनो नृपमवादीन—देव ! किञ्च चित्रम् । एते हि शुकशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुतां^२ वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारानित्य उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च^३, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्रयमित्यर्थः । किं तदित्युपपादयति—अस्मिन् इति । अभिमतविषये उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि तिर्यग्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मानस्येव संस्कारवती गत-दर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं ज्ञान-मित्युपपादयति । तथाहोत्यदिना । समुत्तिष्ठ उस्थापितः दक्षिणचरणः सत्येतरपादो येन स तेन अनेन शुकेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिधाय इयं पूर्वप्रतिपादितार्या मामुद्दिश्य मामभिलष्य परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, गीता उच्चारिता । पुनः आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वते तथैवायमपि प्राक्तनवासनावशेन जयशब्दमभिधान-काले दक्षिणपादमुत्थापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवार्थाच्छ्रुदसाभिहितमिति मैत्रा बुद्धिपूर्वा प्रवृत्ति-रित्यतः परं किमाश्रयमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः जनाः पशवो मृगाणां, भयम-अनिष्टकारणयोधः आहारो भोजनं क्षुमिवृत्त्युपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा यातोन्मिषगन्धः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्केवलमेवावयुज्यन्ते नागिरिणम्, इदन्तु तद्विलक्षणज्ञातृत्वं महच्चित्रम् अत्याश्चर्यम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इति कथितवति भूभुजि नृपे कुमारपालितः एतसामकाः पूर्वोक्तमधिरः किञ्चिस्मितवदनः ईषद्धास्यमुखः अवादीत् अवोचत् । आश्रयशब्दां निराकरोति—किमपि । अत्र अभि-न्विषये किं चित्रमाश्रयम्, हि यतः एते शुकाः कीरपदवाच्या विख्याताः सारिकाः पीतचरणा पृथग्भूतान् एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितानि वाचं वाणीम् उच्चारयन्ति अतिरिक्तं, इति पूर्वोक्तं देवेन स्वामिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि धनुष्यया वा अन्यया पुरय प्रयत्नेन परिपालकजनपाठनाद्युद्योगेन वा संस्कारे शुकादीनां वासनायाम् अतिपरमं दारुणं उपजायते

मनुष्य के समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी हमने दादिना पर उदाहरण देकर उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आर्या छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्ष प्रायः भय, आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र का ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इन अतिरिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु हमे तो लोक के शिष्टव्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो महान् आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालिन ने कुछ मुस्कारते हुए कहा—देव ! हमें भी यह पता है कि क्या है । यह तो श्रीमान् को ज्ञात ही है कि पक्षियों में तोता भेना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो जो हुई बातों को ठीक-ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव जगता हम सब में किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो हममें कोई विशेष स्पष्टता भी उत्पन्न नहीं । इसके अतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि जल्यन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के मनुष्य ही हम

१. यदयमति***, यदयमति परिस्फुटम् ।

२. पुनर्यदियम् । ३. संस्कारवती । ४. वाचमुच्चारयन्ती ।

५. एतेन । ६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरम् । ७. 'निद्रा-मात्र' इत्येव पाठः तापि दिकेन । ८. मनुजस्य ।

९. 'देव' इति कचिन्नास्ति । १०. विहङ्गम् । ११. यथाश्रुतं । १२. जयशब्दमियमाश्रयम् । १३. गीता ।

१४. अतिपरिस्फुटाभिधाना ।

वागासीत्, अग्निशापात्स्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।'

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्, नाडिका-
च्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादानुसारी मध्याह्न-शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्नज्ञान-
समयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

{ अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणाभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रम् अस्यैवंविधो-
च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्यच्च हेत्वन्तरञ्चास्ति एतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-
मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवभूता वाग् वचनम् आसीत्, तु
किन्तु अग्निशापात् अस्फुट अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां
गजानां च जिह्वाया रसनायाः परिवृत्तिः वैपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाष्यवशादयं
शुक्रस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाच्चरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ताः । प्रजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कार्तिकेयो भविता
स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । 'अग्निं गवेपयन्तः सुराः
क्वाऽपि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य क्वाग्निर्विद्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अश्वत्थवृक्षेऽ-
न्तर्हितोऽग्नि'रित्युक्तवान् । अथाग्निस्ततो निर्गत्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्त्वा पुनः शमीगर्भं
प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः पृष्ठः शुक्रः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्नि'रित्युवाच । ततस्ततोऽप्यग्निर्निष्क्रम्य 'त्वं
वाग्विहीनो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयाऽत्र कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामात्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भाषयत्येव,
अग्निशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्यं मध्य-
भागम् आरूढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गवेदिका तस्याः छेदे समासौ तत्समय
इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिस्तस्य
नादः शब्दस्तमनुसन्तुमनुगन्तुं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नद्योतकजलजशब्दः उदतिष्ठत्
उत्पन्नोऽभूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निश्चयः, समासन्नः समीपवर्ती ज्ञानसमयः आपन्नकालः यस्य सः,
विसर्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् सभास्थानात्
उत्तस्थौ उत्थितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपती राजनि शूद्रके चलति सभाभवनात्प्रस्थानुमारभमाणे सति
उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः
सम्भ्रमः सम्मर्द आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पष्ठयन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-
सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं तेन प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-
भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेशैः पाटितारिच्छा अनेकपटाः

पशु-पक्षियों में भी वर्णों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तीनों की वाणी से
वर्णों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई है और हाथियों की जीभ उलट कर कंठ की ओर
घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल ही रही थी कि मध्याह्न में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की
सूचना देते हुए घड़ी की समाप्ति पर बजनेवाले नगादों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शख बज उठा ।
उसे सुनकर ज्ञान की बेला अति निकट जान सभी सामन्त राजाओं को विदा करके राजा स्वयं समा-मण्डप
से उठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में
खलबली सी मच गयी । अत्यन्त श्रुति से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरों (वाजूबन्दों) में बनी हुई
मछलियों की नोकों से बहुतों के कपड़े फट गए, आपस की धका-धुकी से उनके गलों के हार झूलने से लगे,

पाटितानेकपदानाम्, आक्षेप-दोलायमान-कण्ठदात्राम्, अंसस्थलोल्लसित-कुसुम-पट्टवामधूनि-
पटल-पिञ्जरीकृत-दिशाम्, आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्द्ध-
लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम्, गमन-प्रणाम-लालसानाम्, अट्टममिच्छा-
वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम्, उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सम्भ्रमो मदीपतीनाम् ।)

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरप्राहिणीनां कमलमधु-पाने-
मत्त-जरत्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविला-
सिनीजनस्य सञ्चरतो जघनस्थलौस्फालनरसित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गर्भसूत्रनिर्मितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परशरीरसञ्चलनेन द्रोत्रप्रमानानि चतुराणि चट्ट-
दामानि कण्ठहारा येषां तेषाम् अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उत्सितानि उथितानि यानि उन्मगि-
केसराणि पटवासः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं पारागसमुदायः तेन पिङ्गमृदुना पीनमृदुना
दिश आशाः यैस्तेषाम्, आ समन्तात् लोलाश्चञ्चलाः ये मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखरा निने-
भूषणानि तदुपरि उत्पतन्त उड्डीयमानाः अलिकदम्बा भ्रमरयूथा येषां तेषाम्, अर्धचन्द्रनिर्भिः अर्ध-
प्रदेशलम्बैः कर्णोत्पलैः श्रवणस्थितकमलैः चुम्ब्यमानानि मस्तकनमनात् स्पृश्यमानानि गण्डस्थानि
कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः ग्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालमानान् धतिनूतानाम्
'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवन्तौ तौ पर-
मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । गन्ध-
स्तूत एव ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभासण्डपं सर्वतः परितः तदा तस्मिन् प्राप्ते शुभितमिन्
चौममुपगतमिव अभवदभूदिति वक्ष्यमाणक्रियया 'सम्बन्धः । अत्र च कृतोक्तानां पदं शुभितमिन्-
करणम्, पठ्यन्तश्च तत्तत्करणज्ञापकम् । इतश्चेतः संमर्दवशात्सर्वासु दिशामु निष्पतन्तीनां मस्तकनिनाम्,
स्कन्धेषु अंसस्थलेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि घाल्यजननानि यासां नाम्नां चामरप्राहिणीनां
योपिताम्, कमलमधुपानेन पञ्जरसास्वादेन मत्ताः क्षीया ये जरन्तो वृद्धाः हरान्ता नागराण्येण
नादः कण्ठध्वनिस्तद्वत् जर्जरितेन सम्भिन्नेन पृथक् पृथक् ध्वन्यमानेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं
रणिताः शब्दायमाना मणयो वैडूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटवाना निनादेन गण्ड-
स्थानशब्देन 'शब्दे निनादनन्द' इत्यमरः ।

वर्गेति । सञ्चरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिवाजनस्य "वारविलासिनीनां देवता" इत्यमरः ।
जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन नितान्तसञ्चालनेन रमिता सट्टिना रत्नगणिना मणि-
माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन प्रज्ञातेन मनोहराणां ।

उनके कर्णों से उडती हुई केशर और सुगन्धित चूर्णों की धूल में नभा निजा पीनमृदुना ।
उनके मस्तकों पर चमेली के फूलों से बने हिलते हुए मुकुटों में भाँटों के सुन्दर निनाद । ये उन्मगि-
आधे लटके हुए कमल हिलने के कारण उनके कपोलों को चुम्बने से लगे हुए प्रणाम-लालसानां
लाग-डॉट के कारण उनके वक्षस्थलों के द्वार अस्त-व्यस्त से ही उठे ।

उस समय वह सभा-भवन तरल-तरल हो होनेवाली धारियों में चारुता से सुगन्धित
चेंबर लिए चेंबर डुलानेवाली क्षियाँ श्वर-उपर फुरक रही थीं निरुत्पन्न शब्द उनके कटि-
कमल-रस पीकर मतवाले वृद्ध हँसों के मधुर हररन के मगन सञ्चरतो वृद्धाः
वैडूर्याओं के जघन-स्थलों पर टकरा-टकरा कर उनकी कल्पविधियों की मणि-नूपुरों से निनाद ।

१. पाटिताशुकपदानाम्, पाटिताशुकानाम् । २. मालतीकुसुमानाम् । ३. शेखरोत्पत-
पटलपिञ्जरितदिशाम्, धूलिपिञ्जरितदिशाम् । ४. मालतीकुसुम-शेखरोत्पत-
सम्भ्रमः, अतिमहान् सम्भ्रमः । ५. स्कन्धदेशावसक्तानाम् । ६. अर्धचन्द्रनिर्भिः । ७. अर्ध-
स्थलस्फालनम् । ८. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुरवाकृष्टानाञ्च धवलितस्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहं-
सकानां कोलाहलेन, रशनारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणामुल्लिख्यमान-कांस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिना, प्रतीहारिणौञ्च पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैश्चार्यतामालोकयतालोकयतेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुञ्जेषु चरित-प्रतिशब्दतया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि-लोल-चूडामणीनां प्रणमताममल-मणिशलाकादन्तुराभिः किरिट-कोटि-

नूपुरंति । नूपुररवैः पादकटकशब्दैः आकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् धवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णीकृतानि आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य सोपानफलकानि आरोहणावलयो यैस्तेषां, भवनदी-
र्घिकाकलहंसकानां गृहवापीस्थकादम्बानां कोलाहलेन अव्यक्तशब्देन ।

रशनेति । रशनानां कटिमेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अत्युच्चै-
स्तरः विरावः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम्, उल्लिख्यमानस्य घर्षणं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कें' 'कें' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वत् दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सदनस्थ-
लक्ष्मणपक्षिणां कूजितेन अस्पष्टशब्दितेन, 'कूजितं स्याद्विहङ्गानाम्' इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसं सवेगं प्रचलिताः गन्तुमुद्यता ये सामन्ता अधिकृतराजानस्तेषां शतं तस्य
चरणतलैः पादतलैः अभिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य निर्घोषोऽव्यक्तशब्दस्तद्वत्
गम्भीरेण पुष्टशब्देन तदुत्थध्वनित्यर्थः, वसुमती मेदिनी कम्पयतेव क्षोभं जनयतेव । इह 'निर्घोषग-
म्भीरेण' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाच्यक्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारीति । दण्डोऽस्त्येषां दण्डिनस्तेषां यष्टिग्राहिणामित्यर्थः, पुरो नृपाग्रतः ससम्भ्रमं शीघ्रं
समुत्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारब्धा प्रवर्तिता हेल क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्यात्तथा 'आलोकयत पृथ्वीपतिरयं गच्छतीति पश्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिभाषमाणानां, मार्गाव-
रोधिजनसावधानतानिमित्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः-
समुत्पन्नध्वनिस्तेन दीर्घेण अतिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसंघनां राजसंघनाञ्च
कुञ्जेषु लताद्यन्तरितस्थानेषु उच्चरित उत्थितः प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तथा दीर्घतरताम् अत्यन्त-
विस्तृतत्वम् उपगतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञाञ्चेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायावनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः-
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नर्ति विदधतां राज्ञाञ्च अमला
निर्मला या मणिशलाका रत्नेषीकास्ताभिः दन्तुरा विपमास्ताभिः किरिटकोटिभिः मुकुटाग्रदेशैः उल्लिख्य-
मानस्य घर्षणं कुर्वतो मणिकुट्टिमस्य रत्नमयवद्धभूमेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर की बावलियों में पले हुए हंस नूपुरों की झंकारों से अत्यन्त उत्सुक हो सभा-मण्डप की सीढियों तक
आकर अपनी उज्ज्वलता से उनकी फर्श को उज्ज्वल बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं घरों में पले हुए
सारस कर्धनियों की मधुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कें कें मचाये हुए थे मानों कोई कसेरा
फूल के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं झटके से चलनेवाले सैकड़ों सामन्तों के पैरों की धमक से
सभा-मण्डप की भूमि काँपा देनेवाली वज्र जैसी गम्भीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल अपने-
अपने राजाओं के सामने से लोगों को बड़े सम्मान के साथ हटाते तथा खिलवाड़ सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिए'-'देखिए' का शब्द कर रहे थे, जिससे राजमहलों की कुंजों से उठनेवाली उनकी अत्यन्त
तीखी प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिए'-'देखिए' की ही अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही

१. उत्सुकितानाञ्च । २. "काञ्ची । ३. निर्घातगम्भीरेण, निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण । ४. क्वचित्
'ध्वनिना' इति पाठो न विद्यते । ५. प्रतीहारिणां, ससम्भ्रमजनानां, "जानपदानां । ६. उच्चैश्चरतामा-
लोकयन्त्विति । ७. तारदीर्घेण । ८. प्रतिच्छन्दतया । ९. दीर्घताम्, दीर्घतरयाताम् ।

भिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनरणरणायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोयायिनां जय-
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरपादा-
तसंक्षोभ-भयादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितप्र-
वृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदाम्नाञ्च मणिस्तम्भानां रणिनेन
सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डाल-कन्यकाम् ।
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरंङ्कवाहिनीमादिश्य 'कतिपयाप्रतापं पुत्र-
परिवृत्तो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

✓✓/ प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्खलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्कशे मणिकुट्टिने रात-
यवद्धूमौ निपतनेन पातेन रणरणायितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विदधतां मणिकर्णपूराणां तेषां रात-
मेव रत्नकर्णभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोयायिनाम् अग्रेगामिनां पठतां यन्मोहानुच्चार-
यतां मङ्गलपाठकानां वन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तमनुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्त-
व्यापिना सर्वतः प्रसारिणा कलकलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रयुक्तानां जगता
मानवानां चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभमयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पमधुरां
विहाय त्यक्त्वा उत्पतताम् उड्डीयमानानां मधुलिहां भ्रमराणां हुङ्कृतेन हुंकारशब्देन । दिगं ।
संक्षोभात् चक्रवर्त्तिनः प्रणामाय मनोवेगवशात् अतिस्वरितपदेषु अत्यन्तशीघ्रचरणनिरूपेषु, प्रवृत्तैः
प्रचलितैः अवनिपतिभिः भूपतिभिः (कर्तृभिः) केयूराणाम् अद्भुतानां कोटयः अग्रभागान्तरैः (वरैः)
ताडितानाम् आहतानाम्, कणितेन तत्ताडनोत्थशब्देन मुखराणि वाचालानि रसदामानि मणिरचिरं
नश्वङ्गला येषु तेषां मणिस्तम्भानां रत्नमयस्थूणानां रणिनेन कणितेन च, तदास्थानभवनं नृपपदेशम-
ण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं क्षोभमुपगतमिव अभवत् अभूत् ।

अथेति । अथ अनन्तरम्, 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विस्मयानन्तरप्रकाशरत्नानां-
म्भसमुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रक्षकात्स्न्यव्यथो अथ ।' इति चामरः । पिन्जिता म-
रशब्देन सम्भाष्य विसृष्टा राजलोका नृपतयो येन स तादृशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आगन्तुं तां
चाण्डालकन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं ग्राह्यताम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा, वैशम्पायनः स शूद्रः अनन्तरं
भवनमध्यं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरंङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं श्रियम् आदिश्य आगन्तुं,

थी, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ मस्तक झुकाये हुए चंचल घृतामर्जनो यागे मानना रा ।
निर्मल तथा मणि-शलाकाओं से ऊबे-नीचे मुकुटों के किनारों की टकरों से मणियों की गन्त-
कहीं प्रणाम करने के समय पर इधर-उधर लटके हुये मणियों के कर्णभूत मणि से बिंदी-
टकरा-टकराकर झनझना रहे थे, कहीं 'महाराज की जय हो, महाराज विरजीवी रहें, या मधुर-
करते हुए आगे-आगे चलनेवाले चारणों की कलकल सभी दिशाओं की भांती हुई गू-
जाते सैकड़ों मनुष्यों के पैरों द्वारा कुचल उठने के भय से फूलों की छोटकर इधर-उधर-
की हुंकार हो रही थी और कहीं आकुल होकर अत्यन्त शोषता के साथ चने-
कोरों की चपेट में मणिलंबों में लटकती हुई रत्नों की लटियों झनझनानी हुई-
जिससे वे मणियों के खमे भी झनक रहे थे ।

सभी सामन्तों को विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चाण्डाल-कन्या से बिना-
और अपनी ताम्बूल-करकवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली मा-)

१. स्वनेन ।

२. निपतितम् ।

३. जयजयेति ।

४. मधुरवचनानु-
५. दिगन्तरम् ।

६. संक्षोभादिहाय ।

७. स्वरितप्रवृत्त, त्वरित-
८. अत्यन्त-
९. अभ्यन्तरं स्नानपानाशनादिना च सुखिनेन कारयेति, अभ्यन्तरशब्दादिना क्षोभ-
१०. अग्रभागान्तरैः ।

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

[स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीपदवदलित-सिन्दुवार-कुसुम-मञ्जरी-विभ्रमाभिः, उरसि निर्दयश्रम-च्छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकरानुकारिणीभिः, ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोल्लसदमृतविन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिभिरलङ्कितक्रियमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरण-

कतिपयैः कियन्निरूपसङ्घर्षकैरित्यर्थः, आसौ विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतैः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं गृहमध्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतेति । अपनीतानि शरीरात् पृथक् कृतानि आभरणानि भूषणानि येन सः, अत एव विगलितानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभावित्वादित्याशयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरत्वादित्याशयः । समुपाहृतानि श्रुत्यैकत्रीकृतानि समुचितानि, योग्यानि व्यायामे परिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलौहसुदरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमशनं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

स इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादिर्येषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुदृश्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा ज्ञानभूमिमगच्छदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिरिति पदम्, अलङ्कृतक्रियमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्तुं, एतद्विज्ञानि वृत्तीयान्त-पदानि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गङ्गात्परभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, ईपत्किञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वल्लरी तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण छिद्य-प्रयासेन अन्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नः छेदमुपगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके भालस्थले अष्टमीचन्द्रः अष्टमीतिथिसमुदितः सुधांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्तानस्थले उल्लसन्तो द्योतमाना ये अमृतविन्दवः पीयूषकणाः तान् विडम्बयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपदप्रयोगो हि अष्टमीतिथिसमुदितचन्द्राकार इवास्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मविन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्कृतक्रिय-माणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । इह.....'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'मुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिः' इत्यत्र.....'अमृतविन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् ज्ञानम् आप्लवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैशम्पायन को रनिवास में ले जाओ ! फिर कुछ विश्वस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

वहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायामशाला में पहुँचा । आभूषणों के उतर जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने अपनी ही अवस्थावाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्ही-नन्हीं बूँदों की लड्डियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर उगी हुई पसीनों की लड्डियाँ उनपर रची गयीं कुछ-कुछ मसली हुई सिंदुवार (निर्गुण्टी) के फूलों की मंजरियों का

सम्पादनसत्त्वरेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलैजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, त्रितत-सितत्रितानाम्, अनेक-चारणगण-
निबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिक-
स्नानपीठाम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट-मधुकर-कुलान्धना-
रितमुखैरातपभयान्नीलकर्पाटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगन्तुम् ।
अवतीर्णस्य च जलद्रोणी वारविलासिनी-कर-भृदित-सुगन्धामलकलिप्रशिरमो रातः

निष्पादने सत्त्वरेण त्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन नेतृगुणेन,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः, तत्र तत्रैः
स्वल्पलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्मर्दनविवरणं तत्र यः अधिकारो नियोगः तम् आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डिभिः दण्डि-
धारिषुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिमगमनाया यस्य स तादृश एतच्च राजपि-
पणं बोध्यम् ।

विततेति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । त्रिततम् ऊर्ध्वं त्रिस्तानं निम्नं शतं त्रितान-
नम् उल्लोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणाः दृशीलयाः स्मृतिपाटन-
तैः निबध्यमानं निर्मायमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णा भृता या कनकमयी सुवर्णरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तापर्यम्,
तथा सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यरतं स्फाटिकं स्फटिग्रन्थिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे निर्मितः
न्यस्तैः । इतस्तृतीयान्तानि, सकलानि स्नानकलस्य विद्रोषणानि । अति अनियमेन सुरभिः प्राप-
सिजनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णा भृतास्तैस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन स्फटिगन्धेन
अवकृष्टा आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्यकारितानि अन्यकारीकृतानि सुगन्धि-
वदनानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणमन्तापन्नमात् नीलरूपैः व्यामर्जनवन्मृगैः,
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव त्रिषमानैः । स्नानकर्म्मः आरम्भः उप-
शोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आश्रयस्थानम् अगच्छत् अप्रार्थितम् । इतः च भावविमानि ।
वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्णति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः स्रग्द-
भिः करैः हस्तैः 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः, भृदितेन भृदितेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलक-
धारि-

भ्रम उत्पन्न कर रही थी, छाती पर दिखाई पटने वाला बूझें कठोर पश्चिम से दृष्ट हुये । ११ । त्रिततं त्रितानं
के दानों जैसी प्रतीत हो रही थी और ललाटे के तल पर उभरे हुये शम-विन्दु जहान के सन्त-
सुशोभित अमृत-विन्दुओं को भी मात कर रहे थे । फिर यह स्नान की आनन्दी प्रपन्न की आनन्द-
उधर आगे-आगे दौड़-धूप करते हुये सेवकों तथा उस समय राजमहल के भीत भाग-
के हटाने के नियम का भली-भाँति पालन करने वाले उष्णधारियों के जग-
पहुँचा । वहाँ श्वेत चंद्रवा तना हुआ था, चारणों की दोहियों मण्डल-
से भरी हुई द्रोणी (जलकुण्डिका छोटी सा जल का कुण्ड) बनी थी, उनके ननों-
लिये बिलौरी पीढ़ा रखा हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्ध-
रहे हुये थे, जिनके मुख सुगन्ध के कारण आवे हुये भौतों से दूर-
जाने के भय से उन पर काले कपड़े लपेट दिये गये हैं ।

जब राजा जल की कुण्डिका में उतर गया तो दारुनिताओं ने अपने-
सिर पर सुगन्धित आमलों का लेप किया । फिर उनमें से बहुत सी राजा के-
मण्डलाम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिसुरभि । ८. कलह । ९. दण्डि । १०. स्फटिक । ११. स्फटिक ।

१. प्रधाविना । २. परिजनेनानुगम्यमान । ३. विरलैजने । ४. मगन्तुम् । ५. मगन्तुम् ।
मण्डलाम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिसुरभि । ८. कलह । ९. दण्डि । १०. स्फटिक । ११. स्फटिक ।

समन्तात् समुपेतस्थुरंशुक-निविड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-वलय बाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिपेकदेवता इव वारयोपितः ।

ताभिश्च समुन्नत-कुचकुम्भ-मण्डलासिर्वोरिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परि-वृतस्तत्क्षणं रराज राजा ।

“द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-प्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्त्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शूद्रकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निविडं दृढं यथा स्यात्तथा निबद्धा दृढभारलघूकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा याभिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि ‘वारयोपिन’ इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रदेशे समुत्सारितानि झणत्कारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उत्तोलितानि वलयानि कङ्कणानि चासु ताः तथोक्ता बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमु-त्क्षिप्य बद्धानि कर्णाभरणानि श्रवणालङ्कारा याभिस्ताः तथोक्ताः । कर्णोत्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरिपतननिवारणाय अपसार्य उपरि न्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला याभिस्ताः । गृहीता आत्ता जल-कलसाः सलिलपूर्णघटा याभिस्ताः । अभिपेकदेवताः स्नानाधिष्ठात्र्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्ला-वविधानार्थं समुपेतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जात्युत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिश्च अन-योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ताभिश्चैति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शूद्रकः समुन्नतम् अत्यन्तोच्चं कुचकुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां ताभिः, तादृशीभिः, वारयोपिद्भिः, करिणीभिः हस्तिनीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तत्क्षणं तस्मिन् काले रराज शुशुभे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि ‘काऽप्यभिक्ष्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः’ इत्यादिवदुपमागतभग्नप्रक्रमत्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्रोपमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय बहिर्निर्गत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्वद् धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लावनचतुष्पिकां वरुणः प्रचेताः राजहंसं कलहंसमिव आरुरोह आरूढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारुरोहेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद्भग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ताः वाराङ्गना राजानम् अभिपिपितुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदित्यादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीप्या श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अत एव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्त्तिमत्यः श्यामत्वसाम्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (दृश्यमानाः सत्यः) राजानं

उन्होंने अपनी छातियों को रेतामी वस्त्रों से कसकर बाँध लिया था और ककणों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में लटकते आभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुये बालों को हटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में जलकलशों को लिये हुये ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो राजा को स्नान कराने के लिये स्वयं अभिपेक-देवियाँ ही आ गई हों ।

उस समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल मटोल उठे हुये स्तनों वाली वारवनिताओं के बीच इस प्रकार सुशोभित हो रहा था मानों जल में घुसा हुआ इथिनियों के बीच कोई जगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिलौरी पीढ़े पर आ बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हों ।

इसके पश्चात् उनमें से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उस समय उन घडों की नीली-नीली झाई से सौंवली सी दिखाई पड़ने वाली वे वनितायें उसे नहलाती हुई ऐसी लग रही थी

१. परितः । २. समुत्तस्थुः । ३. अंशुकविनिबद्ध*** । ४. ***चरणाभरणाः । ५. जलद्रोणि ।

६. काश्चन । ७. मरकतकलश*** ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, फाञ्चिन् कलसोत्क्षेप-श्रम-स्वेदार्द्र-शरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, फाञ्चिन्मन्यसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्त-कलस-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपङ्क्त्याः प्रकीर्यमाण-नख मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्त-चालातपनेन दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिपिपिचुः ।

शुद्धकम् अभिपिपिचुः अभिपेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलमपप्रयुक्तानां हन्तवर्णत्वात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वजात्युत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा वयङ्गतोपमा च, अनयोरन्तर्निभावेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोपितो रजतकलसः रूप्यनिर्मितघटः एवमेव यासां तान्मयोका, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिविम्बात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारयंगं प्रांभमाना रजन्यः क्षपा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलमस्य, ज्योत्स्नाप्रवाहेण तन्मयमिन्द्र सादृश्यमन्नाभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीत्वजात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कलसस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः धनः प्रायामन्नेन ये स्वेदा धर्मसलिलानि तैराद्राणि स्विन्नानि शरीराणि वरूपि यासां ता, स्फटिकैः तदाग्रमणिप्रियङ्गु-मन्धिभिः कलसैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अत एव जलदेवता जलपिष्ठान्य इव, तासामपि सलिलानिःसरणेन सलिलविन्दुव्याप्तदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवताव्यात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं मयुक्तं तेन नाग-केन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलमद्य इव ता अपि चन्दनमिषजलान्नादधते । गमिन्, समये मलयसरित्सु ज्ञानासम्भवेन तदारोपणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्क्षिप्ता उत्तोल्य कर्चं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु यामदक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपङ्क्त्याः करकिसलयानि याभिरुता, 'पङ्क्तोऽङ्गी विन्यस्त-यम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्तस्ततो विपर्यस्तानि नखानां पुनर्भवानां मयूरजालानि दक्षिणायाम् ताः, तथा प्रत्यङ्गुलिप्रतिहस्तशाखं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेषां विनिर्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेवता इव ता अन्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधगणिकासु सलिलयन्त्रदेवतात्वजात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाणिषु यामा ताः फाञ्चिद्धारणनाः दिवसश्रिय इव दिनलक्ष्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं पृथक्कुम्भं आपित् उपर्युक्तो पातानकः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितमलिलेन यथायथं यथायोग्य राजानं

मानों नीली-नीली कमलिनियाँ अपने पत्तों के पुतों से राजा को नहला रही हैं । कोई-कोई कौशिकी से जल को ढालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थी । मानों पूनिया की गन्ने चन्दन-पत्रों से छुलती हुई चौदनी की धाराओं से उसे खान करा रही हैं । कोई-कोई घटों की छत्रों के पानी से उसे लक्ष-पथ होकर विहारी कलशों से उसे खान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थी । मानों नीली-नीली से उसे नहलाते द्वारा जल-देवियाँ खान करा रही हैं । कोई-कोई चन्दन के रस से मुगधित कलशों से उसे खान करा रही हैं । लगती थीं मानों मलयाचल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नलियाँ अपने पत्तों से उसे नहला रही हैं । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पङ्क्तों जैसी छलियाँ लगाए उन्हें फिर परत से छत्रों से नहला रही हैं । मानों नीली-नीली से उसे नहलाते कलशों की किरणें चारों ओर फैल रही थी और उनको उंगलियों के बीच से जल की धाराएँ निकलती थीं । मानों ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों सिर पर घड़ा उठाए कीचरों में बनी हुई छलियाँ हैं । कोई-कोई कलशों के लिए सोने के कलशों से कुङ्कुम मिला हुआ जल छिच्छती हुई ऐसी प्रतीत होती थी । मानों नीली-नीली से उसे नहलाते प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हैं । इस प्रकार क्रम-क्रम से उस राज-चित्रण में जो चित्रण है, वह

अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेक-प्रहृत-पटु-पटह-मल्लरी-मृदङ्ग-वेणु-वीणा-गीत-निनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विवरव्यापी खानशङ्खाना-मापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्त्तिताभिपेको विषधरनिर्मोक-परिलघुनी धवले परिधाय धौत-वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालन-निर्मलतनुः अतिधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादितः पितृजल-क्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् ।

शृङ्गकम् अभिपिपितुः खानं कारयामासुः । इह 'दिवसश्रिय' इति जात्युत्प्रेक्षा, 'आक्षिप्तवालातपेनेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं खानानन्तरं खानशङ्खानां ध्वनिः उदपादीत्यन्वयः । श्रुतिपथं कर्णविवरं स्फोटयन् द्विधा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः वाद्यविधाने समर्थाः पटहाः दुन्दुभयः मल्लर्यां वाद्यविशेषाः (भाषायां 'मल्ल' इति पदवाच्याः), मृदङ्गा मुरजाः, वेणवो वंश्यः, वीणा वल्लक्यः तासां गीतानां गानानाञ्च निनादैः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तमनुलक्ष्यीकृत्य प्रवर्तमानः, बन्दिवृन्दस्य वैतालिकसमूहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो व्याप्तः, अत एव भुवनविवरव्यापी विष्टपान्तराल-प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरम्, आपूर्यमाणानां मुखवायुभिः वाद्यमानानां खानशङ्खानाम् आप्लावकालवादनीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उदपादि उत्पन्नोऽभूत्, 'पद गतौ' अस्माल्लुङि रूपम् । इह भुवनविवरव्यापनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः । 'मिथोऽनपेक्ष्यमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति लक्षणात् ।

एवञ्चेति । चो भिन्नक्रमे तस्य च किञ्चेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्त्तितः कृतः अभिपेकाः खानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति व्रक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोकः कञ्जुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रक्षालितवसने परिधाय परिधानं विधाय, देवपूजानिमित्तं वस्त्रद्वयधारणावश्यकतामाह आहिकसुत्रावस्थाम्—

'होमदेवार्चनायासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत यत्ततः सर्वथा बुधः ॥'

शरदि वर्षात्यये अम्बरैकदेश इव आकाशैकभाग इव जलक्षालनेन अभिपेक्षनीयसलिलद्वारा प्रक्षालनेन वर्षासलिलद्वारा प्रक्षालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघखण्डः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपटस्य क्षौमवसनस्य पल्लवेन विस्तरेण अतिदीर्घक्षौमवसनेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे पिङ्गे किसले विटपे वने' इति त्रि० शेषः । गगनसरित् आकाशगङ्गा तस्याः स्रोतसा प्रवाहेण तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम् उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चेत्कुरुते नरः । होतुश्चक्षुर्विनाशः स्याद् होता च चिकलो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता । पितृजलक्रिया पितृतर्पणादिर्धेन स तादृशः, तथा, च—'स्नात्वा सन्तर्पयेद्

उसी समय साथ ही बजाए गए अनेक नगाडों, झाँझों, मृदङ्गों, वेणुओं और वीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल-गीतों के स्वरों एवं चारणों के कोलाहल से गूँजती हुई सभी लोकों में छा जानेवाली कानों की फोड़ती हुई सी शंख की अत्यन्त तीखी ध्वनि होने लगी, जो खान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इसी रीति से खान कर चुकने के बाद जल से धुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरत्-कालीन स्वच्छ आकाश के एक टुकड़े के समान झलकने लगा । उसने साँप की केंचुली के समान अत्यन्त झीने तथा उजले दो वस्त्र पहिन लिये और अत्यन्त उजले बादलों की तर्हों के समान श्वेत रेशमी पगटी अपने सिर पर लपेट ली । उस समय वह ऐसा सुशोभित होने लगा मानों अपनी चौटी पर आकाश-गंगा की धाराओं को लपेटे हुए हिमालय पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों को तर्पण (जल-दान) किया और अंजुली में जल लेकर मंत्रों से अभिमन्त्रित करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें नमस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अवस्फोटयन्निव, आस्फोटयन्निव । २. कोलाहल । ३. भवन । ४. मुखरः । ५. निर्वर्त्तिताभिपेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरचित-पशुपतिपूजंश्च निष्कम्य देवगृहान्निर्वृत्तिताम्रिकार्यो विनेपनभूमौ भ्रमरि-
भिरलिकदम्बकैरनुवध्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनानुन्मि-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तः रत्नकण्ठपूरमात्राभरणः मनुचि-
भोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमत-रसास्वाद-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीतधूर्मवर्त्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मान् प्रस्पृष्ट-मणि कुट्टिमप्रदेशादुत्थाय

देवान् पितॄंश्च मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविहितैः पूतं पवित्रं यत्तथैव जलं तस्य अञ्जलिं गन्धमम्पृष्ट-
'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुण्डवेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिव्यकरं सूर्यनारायणम् अभि मन्मु-
प्रणम्य अञ्जलौ मन्त्रपूतमर्घ्यरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अर्घ्यं दद्यात्तु प्रथमं भास्कराय महात्मने । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् आगमत् आगच्छत् । इह विपथनिर्मोक्त्यत्र लुप्तोपमादृष्टा । शरणां रक्षणेन इदं-
त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अतिथवलजलथरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । तुहिनगिरिरित्यत्र नृपमा ।

उपरचितेति । उपरचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपचितिः 'पूजा नमन्याऽपरिति'
इत्यमरः, येन स तथाभूतः, तथा च—'असंपूज्य शिवं मोहाद्ये नरा बुभ्रतेऽन्वरात् । सौर्यं नैनालुन्मनी'
भग्नान्नाः पर्यटन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अधिकार्यम् अग्निहोमादियेन स, 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयाद्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गागसम्पादनस्यानेन प्रज्ञा-
रिभिः शब्दं कुर्वद्भिः अलिकदम्बकैः भ्रमरगणैः अनुवध्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरनं यन्म स तेन,
मृगमदस्य कस्तूर्याः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेसरयोश्च चापेन परिमलेन सुरभिणा घ्राणतर्पणेन 'सुरभि-
घ्राणतर्पणः' इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिप्ताङ्गः लेपितसकलशरीरगवयः, विगचिनः रचना-
विशेषेण विहितः आमोदिभिः परिमलवद्भिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेरसः शिशोभूषणं येन स
तादृशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वस्त्रयोः पूर्वापरिनि-
वसनयोः परिवर्तः परिवर्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धाग्नानां चिन्त्यादि-
त्याशयः । रत्नकण्ठपूरमात्रं केवलं रत्नवस्त्रितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्तस्य स, अङ्गनादि-
समयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टसम्भवादित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपक्षान्नयनं देवां नै-
तथोक्तैः, आत्मतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नैरित्याशयः, भूपतिभिः अन्यैः नृपतिभिः सह अभिन्ना अभि-
लपिता ये रसा मधुरादयस्तेषाम् आस्वादेन ग्रहणेन जाता उत्पन्ना प्रीतिः मन्नुष्टि चन्द सः । अत्रापि
भूपतिः शूद्रकः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ॥

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रिया मन्त्राः ।

'उपस्पृशेत्स्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यककर्तव्यत्वमुक्तं नारदेन—

'सुप्त्वा जुत्वा च मुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचमेत् प्रयत्नोऽपि मन्' इति ।

परि सामस्येन पीता मुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन भूषणं गृह्यमाण-

वहाँ जाकर भगवान् शंकर की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और ऐनादि वस्तुओं की पूजा करके भूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अंगों में सुगन्ध के कारण सौरों के झुण्डों से ऐसे ऐसे मन्त्रों को
और कपूर से सुवासित सुगन्धित चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष नमस्कार के रूप में
बनायी और वहाँ को बदल कर कानों में केवल रत्नों से जटा हुआ कर्णफूल परिनिहित । इसके बाद
के समय पङ्क्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोनुकूल रत्नों का स्वाद रेतते हुए मन्त्रों को
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की तिगरेट जैसी कस्तूर, लज्ज, चन्दन, सुगंध,
पूति, प्रियंगु और मासी मिला कर बनाई गई वत्ती) का पान किया और दाध और भोजन पान किया ।
धुली-मँजी मणियों की फर्श से उठकर समा-मंडप की ओर चल पड़ा ।

तत्काल ही थोड़ी दूर पर खड़ी हुई प्रतिहारो अत्यन्त शीघ्रता से दौती हुई आ पहुँची । उसके मुख से

१. उपचरितम् । २. पूजनम् । ३. निर्वर्त्तितम् । ४. कृतान्तरपरिवर्त्तः । ५. निर्वर्त्तयामास । ६. उत्पन्नः ।

धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिमात् ।

नातिदूरवर्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्यानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुकैः-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्मय-भित्ति-वैद्धमिवोप-
लक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरंमणि-
भूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमल-मणिकुण्डिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सन्निहितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-क्षालि-
तेन कलधौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कदादिरचितद्रव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाम्ब्यन्तरे धृतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथोक्तः । प्रमृष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुण्डिमप्रदेशः रत्नमयवद्वस्थलं तस्मात्, उत्थाय उत्थानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सत्रासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारपालिकन्या प्रसारितं विस्ता-
रितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता मृदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात् अभ्या-
सात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पल्लवं पल्लवोऽस्त्री किसलयम्
इत्यमरः, तदनुकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे यः सञ्चारः
सञ्चरणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलांशुकेति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
ग्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निवद्धं रचित-
मिव उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौक्ष्म्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
पेक्षा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि 'आस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

अतिसुरभिणेति । अतिसुरभिणा अत्यन्तघ्राणतर्पणेन 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः, मृगनाभिपरिम-
लेन कस्तूरीगन्धेन 'विमर्दोऽथै परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
वारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्ता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूर्यत्र तं तथोक्तम् ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विप्रकीर्णेन विक्षिप्तेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुण्डिमं
रत्नबद्धभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितनक्षत्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निचितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णंति । उत्कीर्णं उत्कीर्य विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सन्निहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठात्र्यो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनेव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धवारिभिः क्षालितेन धौतेन, कलधौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्तूपाणां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सन्निहितगृहदेवतेनेवेत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मि-
स्तत् तथोक्तम् ।

और अपनी बाहें फैला दी । राजा ने भी निरन्तर वेत की छड़ी लेने के कारण घट्टं पड़े हुये, पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकने वाले सेवक भी राजा के पीछे पीछे चल पड़े
उस मुक्तास्थान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता-था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुये थे, जिससे वह विछौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कस्तूरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त धने तारों के झुण्ड, दिखाई पड़ रहे हों । उस मण्डप में अनेक सोने
के स्तम्भ बने हुये थे जो सुगन्धित जल से पखारे गये थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमाएँ गढ़कर काढ़ी गई थी

१. प्रसारितबाहुम्. प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः कचित्राप्युपलभ्यते । ३. प्रसङ्गानति,
प्रसङ्गादनति । ४. करतलकरेण । ५. शुकजवनिकापरिगतः । ६. स्फटिकमय । ७. निवद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुण्डिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विर्गलितजलनिवह-धवल-जलधर-शकलानुकारिणा कुसुमामोदयान्ति-प्रच्छदपदेन, पद्मे-
पधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन
तुहिनैर्गिरि-शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुज्वास्थानमण्डपमयानीत् ।

तत्र च शयने^१ निपण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैस्तत्तन्निहितामिच्छया
खड्गवाहिन्या नवनलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन मन्दाद्यमानचरणस्तन्वानोच्चिगमने-
रवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहूर्त्तमिवासाञ्चक्रे ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजातम्-
वृत्तान्त-प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः मलिलममुद्रायो यस्मिन् न ताता,
अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं चण्डम अनुकर्तुं शीलं यस्य न तेन । एत आर्य-
वृत्तीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आसोऽनेन मौगलेन
वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपदः आस्तरणवर्धं यस्य न तेन । पद्मस्य मौगल्यस्य यदुपधानम् उक्तं तत्र
तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम् मल्लकस्थापनस्थलं यस्य न तेन । मणिमयीषु रत्नरश्मिनाम्
प्रतिपादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पल्यद्वपादा यस्य न तेन । पार्श्वं निगुणं
रत्नपादपीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिनगिरेः हिमालयपर्वतस्य यत् दिग्वान्तं तिमिराच्छ्रया
श्वेतः प्रस्तरः, तत्सदृशेन तक्षिणेन अत्यन्तधवलवर्णेनेत्यर्थः, शयनेन शयनया, मना शीतना सुता देविया
परिष्कृतभूमिर्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं सभाभवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धरन्त-धरन्त-
लानुकारिणा' इत्यत्र 'तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निपण्ण उपविष्टो राजा शञ्चक्रे, क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निप-
ण्णया, 'तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापिता असिलता लनावत् लम्बमानः' यतो यथा सा तथा पदं
भूतया खड्गवाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यद्यलिनं पद्मं तस्य दलानि पत्राणि
तद्वत् कोमलेन मृदुलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं मन्दाद्यमानां चरण-
पादयुगलं यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निशितापाद् योग्यं दर्शनं
साक्षात्कारो येषां तैः तथोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमार्यैर्मित्रिभिः मित्रैः सान्निध्यं नाम्ना प्रसा-
दोचिता नानाविधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् मुहूर्त्तं जगमिष आमाज्जते अजगम्ये । पारपारा-
इवेतिपदम् । 'नवनलिनम्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्त्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनी यत्किञ्चिद्व्यवधानेन यत्किञ्चित्कार्यं, प्रती-
हारीं पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्त्यं वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिवृत्त्याया 'ततो प्रवृ-
त्तान्त उदन्तः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चामरः, कुतूहलो योऽनुवृत्तः 'प्रश्नोऽनुयोगः'
यस्य स तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अगरोधात् तं वैशम्पायनं शृणु आलापयन्तं शृणु-
त्वात्र ज्ञाति इत्येवं रूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों गूदेद्विषों ही मूर्तिमान ने मनी हो । मन्त्र ने उसे रोने लगा । राजा ने
प्रभुर गन्ध उठ रही थी और उसके बीच में एक श्वेत पर्वत पड़ा हुआ था जो राजा के चरणों के
उजले हो जाने वाले बादल के टुकड़े के समान राज्य चक्र से दूर होकर राजा के चरणों के
ढकी हुई हिमालय की कीर्ति सफेद चट्टान हो । उसके स्थानों के समान राजा के चरणों के
मणियों की खदाकें रसी हुई थी तब उसके अगल बगल रत्नों के भी मण्डपों के दृश्य ।

१ परिगलित । २ अध्वनि । ३ निपण्ण । ४ प्रच्छदपद । ५ पद्मे । ६ पद्म । ७ पद्म ।

शिलातलसदृशशयनेन । ६ शयनतलनिपण्णः । ७ समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित-जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्त्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किञ्चिद-वनैतपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चारिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

सेति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पाणितले च यथा सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्यभिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा विधाय स्वमस्तके करतलं स्थापयित्वेत्याशयः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अथेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणविलम्बादिव । गृहीतम् आतं पञ्जरं लौहशलाकानिमित्तपक्षिनिलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन खचिता या वेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्ब्यते धारणं करोतीत्येवं शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रसृति नृतीयान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । किञ्चित् ईषत् अवनतः वार्द्धक्यवशादान्नः पूर्वकायो नामेरुर्ध्वभागो यस्य तेन तादृशेन, सितकञ्चुकेन शुभ्रकूर्पासकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्देहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धावस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविदल्लकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चारितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिप्रीत्या पक्षिणेहेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुक्रः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरत्कलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षितिति । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलक्षणः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्ग पर बैठ गयी और नये कमल की पंखुडियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे-धीरे राजा का पैर दवाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिनकी पहुँच दरबार खास तक थी) राजाजों, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करते हुए राजा ने कुछ देर विश्राम किया ।

फिर निश्चित होकर उस सुग्गे का जीवन-वृत्तान्त पूछने की उत्सुकता से उसने समीप ही में खड़ी प्रतिहारी को आदेश दिया—'रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर झुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा' कहती हुई हाथ को मस्तक पर रख लिया मानो राजा के आदेश को माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुग्गे को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतिहारी राजा के पास आ पहुँची । उसके पीछे-पीछे खेत कंचुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग झुक जाने के कारण सोने की मूँठ लगी बेंत की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । बुढ़ीती के कारण उसके बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पक्षी जाति के प्रति ममत्व होने के कारण कोई बुढ़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान् को

१. मुहूर्त्तादिव । २. आनत । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चारिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरस्तु । ६. व्यज्ञापयत् ।

देवादेशादेप वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहाय्यो नीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कश्चित् अभिमतमान्वादितमभ्यन्तरं भवता किञ्चिदशनजातम् ?' इति ।

सं प्रत्युवाच—'देव ! किं वा नास्वादितम् ? आमत्त-कोकिल-लोचनच्छविर्नीलपाटल-कपायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरि-नैखरभिन्न-मत्तमातङ्गकुम्भ-मुक्त-रक्ताङ्ग-मुक्ताफलत्वीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना मर्ममेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते' इति ।

'हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्य' विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशान् भयतो निरांगान् एव पुगेऽन-लोच्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतज्ञानः पश्चात् कृताहारो विहिनभोजनः, देवन् भयः पादमूलं सन्निधिं प्रतीहाय्य द्वारपालिकया अनया नीतः प्रापितः' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् वदन्ति-नि गते तस्मात् स्नानात् निष्कान्ते सति, राजा शुक्रः वैशम्पायनं शुक्रम अपृच्छत् शृष्टवान्-अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता त्वया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भवयस्तुसमूहः आम्वादितमिति यावत्, इत्थं किमित्यर्थः ? इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामि 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं वदौ—'देव नाथ ! किं वा नाम्वादितमिति यावत् ? अर्थात् मन्त्रययोग्यं सर्वमेव भक्षितमित्यर्थः । आमत्तः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिक 'पुनर्निः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविर्नयनं न नाट्य ना-श्वासौ पटलः श्वेतरक्तश्चेति नीलपाटलः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, कपायोऽल्लघानी मधुरो मिदरक्त-श्चेति कपायमधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा आपीतः ममयां पान-विषयीकृतः । 'इह'.....'कोकिललोचनच्छवि' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नखैः भिन्ना विदारिता ये मत्तमान्ज्ञानान् उन्मत्तगजानां तुम्भा शिरःस्था मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्ताङ्गाणि शोणितस्विन्नानि मुक्ताफलानि नानि-कानि तेषां त्विष इव त्विषः कान्तयो येषां तानि तयोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि गन्धि-तानि शकलीकृतानि चक्षुपुटेन मयेति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, तथा द्राक्षा-वत् मृद्वीकासस्यवत् 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः, स्वादूनि मधुराणि च प्राचीनामलकीफलानि क्षीरधात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चक्षुपुटेन मर्दयित्वा ग्राहितानीत्यर्थः । 'दाडिम-दलहरिन्ति' इत्यत्र 'द्राक्षाफलस्वादूनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा, अन्तयोश्च मिथो नैरेपेक्षेण संसृष्टे ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभि-राजदारैः स्वयं न त्वन्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः मर्दयित्वा नैव निमित्तमेव पशु-

आदेशानुसारं वैशम्पायन स्नान-भोजन से निवृत्त हो चुका है और प्रतीहारी के गाना श्रवण से तन से दिया गया है ।' ऐसा कहकर कंबुकी को चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—'तुम रक्षित हैं ?' तो अपनी इच्छा के अनुसार भोज्य पदार्थों का स्वाद चखने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—'राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया ! मधुर-रस पीया-नार-... के ... आँखों के समान नीले और गुलाबी जामुन के फलों का कर्मदा और मोटा रक्त-... से नखों से विदीर्ण हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के शानो रंग-... कुतर-कुतर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा मृदु रस के मीठे फल-... इच्छानुसार चखा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने आपको से स्नान-... के वे सभी अमृत जैसे मीठे बन गए थे ।

१. पादमूले । २. अपगते । ३. कश्चिद् । ४. स तु । ५. तस्मात्तस्मिन् । ६. अतिशय ।

७. चूर्णितानि, दलितानि, सनात्वादितानि ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—‘आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः’ कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहगवैश-धारी कश्चिच्छन्नो निवससि ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ?’

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—‘देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकं माकर्ण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वादुत्वादित्याशयः। ‘अमृतायते’ इत्यत्र क्यङ्प्रत्ययत्वादात्मनेपदम्। वर्त्तमानसामीप्ये ‘वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा’ इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम्। क्यङ्प्रतोपमालङ्कारः। इति वाक्यसमाप्तिरिति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु इत्यमरः।

यवमिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः शुक्रस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य असमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अब्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत्, आदौ, आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पक्षिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्याश्चर्यमित्यर्थः ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्’ इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु। तदेवोपपादयति—अवेदयति। कात्स्न्येन साकल्येन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु। कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? कथं केन प्रकारेण भवान् जात उत्पन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायनेत्यभिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणाम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मात्पुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकोराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किं हेतुकं किञ्चिन्मिक्तं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महात्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः ‘आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च’ इत्यमरः। अथवा सिद्ध एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवैपधारी पक्षिस्वरूपधारी छन्नो गुप्तः सन् निवससि वासं विदधासि। क्व वा कस्मिन् स्थाने अत्रागमनात्पूर्वम् उपितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमध्ये स्वस्थानम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्तिस्सूचनार्थः। उपरितना ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुक्रज्ञानाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपत्नीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाज्वगताः केचिच्च स्वयमूहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक्र इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपपत्तिः स्यादित्यवधेयम्।

वैशम्पायनस्त्विति। पुनरर्थे त्विति। तदनन्तरं वैशम्पायनः शुक्रः सबहुमानं सादरम् उपजातं

इस प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने की कृपा कीजिये ! प्रारम्भ से लेकर अबतक अपना पूरा जीवनचरित सुना जाइए ! आप ने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आप का नामकरण किसने किया ? आप के माता-पिता कौन हैं ? आप ने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख ली ? आप में यह अपूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के सत्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र-चेतन) तो नहीं है ? आप पहिले (इस पिंजड़े में आने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आप की अवस्था क्या होगी ? आप इस पिंजड़े में कैसे फँस गए ? इस चाडाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक होकर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—भगवन् ! यह कथा तो बड़ी लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो सुनिए—

१. सर्वम्। २. का माता। ३. का पिता। ४. आसादिताः। ५. किं हेतुकं। ६. विहगवैप...। ७. छन्न। ८. कथं वा। ९. बन्धनं। १०. चाण्डाल...। ११. कौतूहलम्।

अस्ति पूर्वापर-जलनिवि-वेलावनलंभा मध्यदेशालङ्कारभूता नेत्रनेत्र भुजः ।
वन-करिङ्गल-मदजल-सेक-संवर्द्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युच्चनया नाग-गण्डगिर्व
शिखरदेशलंभमुद्रहङ्गिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुरुरकुन-दृश्यमान-भरिचपताया.
करि-कलभ-करमृदित-तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्त-जैरली-दपोल-मेगल-
च्छविना सञ्चरद्वनदेवता-चरणालक्तक रस-रक्षितेनेव पल्लवचयेन मन्दारिता.

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अग्निपतिना नृपतिना एव मुक्तः
सुहृत्तं वृणु ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सयहुमानं पुनः अवधीत् उवाच—देव नाथ ! यष्टुं नहि शक्तिः
महती विसृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आरुष्यतां श्रूयताम्—

अस्तीति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्यपर्वत-नामेति कर्तृपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्यपर्वतं विन्ध्यपर्वतं नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अद्वयपर्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्यपर्वतविपिनानि बोध्यानि । पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ प्राच्यप्रतीच्यदिग्वर्तिनौ यां जलनिधीं समुद्रौ तयो यद्वेत्तापनं तदानीं तावत्पर्यन्तम् अवलम्बा सन्वद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्पर्यन्तम् । गन्धर्वे विन्ध्यपर्वतो पूर्वविधैवासीदित्यवधेयम् । मध्यदेशस्य—

‘हिंसवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनगनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च सः पदेन प्रयोजितः ।’

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागवृक्षेत्रयोश्च मध्यप्रतिनिगताम्
अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृक्षलतासिद्धाश्चमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणग्रन्थगात्रेण सुदो
मेदिन्याः मेखला रशनादामेव 'छाकट्यां मेखला काञ्ची सहस्री रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूयानि तेषां मंदजलान्य दानगणिजं मंदं संवर्द्धितैः वृद्धिमापादितैः, तथा अत्युच्चतया अत्युन्नततया गिरिदेगलनं निर्गन्धमासुतां तन्मासज नक्षत्रनण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां अनुमानां पुण्यानां गिरिं समुदायम् उद्ग्रहद्भिः धारणं कुर्वद्भिः पादपैः वृक्षैः उपशोभिना भूषिता । इह 'गिरिदेगलनं तारागणिजं' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

मदेति । मदकलैः सद्योन्मत्तैः कुरराणां मत्स्यनाशनानां कुलानि समाह्वयै दृश्यमाना पद्मपटेन संदश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचिं कोलं' एवमेव यस्यां धर्मपत्तनम् 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः ।

कपीति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशद्वर्षीयशवकाः 'कलम' करिणाय' इत्यमरः । तेषां च
शुण्डादण्डैः मृदितानि मर्दितानि यानि तमालकिसलयानि तापिन्द्रपद्मजानि 'तमालकिना' इत्यमरः ।
तापिच्छैः वरुणद्रुमैः इति मेदिनी, तेषाम् आनोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां मा तापशी ।

मध्विति । मधु मधं तस्य यो मदः पानेन मत्तता तेन उपरत्ता विविदोहितमग्न्या मे वंतीत्य
केरलदेशोत्पन्नानां सुन्दरीणां कपोला गजप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी हृदिः कान्तिरग्न्य नेन, मद्यन्
नाम् इतस्ततो व्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठातृदेवीनां चरणालक्ष्मणः पादभिगतादभ्यर्च
रक्षितेनेव रक्षीकृतेनेव पञ्चवचयेन वृक्षलतानां किरणसमूहेन सदादिता आनन्दिता । ३०

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की सीमा का नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है। वह पृथ्वी की कठपुतली के समान प्रतीत होती है। यह मध्य प्रदेश की सीमा को हाथियों के मदजल से ही साँच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के रूखों से सुदोमिया, जिन्हीं में से कुछ खिले हुए श्वेत-पुष्पा के समूह ऊंचाई के कारण तारों के समान प्रतीत होते हैं। यहाँ की सीमा पर बहुत सारी मतवाली टोलियाँ मरिच के पत्ते नीचे नीचे खानी थीं, जहाँ राखियों के बर्तों की झूलें थे जो मध्य प्रदेश की सीमा पर पत्तों से मधुर सुगन्ध निकलती थी, कहीं मदिरा के नदी से बाहर निकलने वाली झीलें थीं जो मध्य प्रदेश की सीमा पर लाल लाल सुकुमार पक्षव छाये थे जो वन में घूमनेवाली बन्देरियों के पैरों की मज्जा से रोने लायक थीं।

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवार्द्रकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिल-च्युतपल्लव-फलशकैलैः अनवरत-निपतित-कुसुमरेणुपांशुलैः पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः अतिकठोर-नारिकेल-केतकी-करीर-वकुल-परिगत-प्रान्तैः ताम्बूलीलतावनद्ध-पूग-घण्ड-मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभवन्नैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलितैः सलिलैः-सिक्तेनेव निरन्तरमेखलोलतावनेन मदगन्धिनान्धकारित्वा, नख-मुख-लम्बेभ-कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेशरिशता प्रेताधिपनगरीव सदा-

“.....कपोलकोमलच्छविना’ इत्यत्र लुप्तोपमा, “.....रक्षितेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुकेति । शुककुलेन कीरपक्षिसमुदायेन दलितानां चक्षुषुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः आर्द्रकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानि अधोवर्त्तिस्थानानि येषां तैः इत आरभ्य चृतीयान्तपदानि अग्रिमस्थ-लतामण्डपैः’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । अतिचपलैः अत्यन्तचञ्चलैः कपिकुलैः वानरसमूहैः कम्पितेभ्यः आन्दोलितेभ्यः कम्पिलेभ्यः कोशफलवृक्षेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः परागधूलिभिः पांशुलैः सरजस्कैः । पथिकजनैः पान्थपुरुषैः रचिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसनानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिबृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः, करीराः पत्रविहीनाः कण्टकसहिता वृक्षविशेषाः, वकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलताभिः नागवल्ली-व्रततीभिः अवनद्धं संवद्धं यत् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलङ्कृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिन-श्रियः वासभवन्नैरिव वसतिगृहैरिव लतामण्डपैः वल्लीजनाश्रयैः विराजिता उपशोभमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, ‘वनलक्ष्मीवासभवन्नैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा च, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

उन्मदेति । उन्मदानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः च्युतैः सलिलैः मदजलैः सिक्तेनेव सता, अत एव मदगन्धिना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन् तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रवालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्धकारिता आच्छादितेत्यर्थः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

नखेति । नखानां नखराणां मुखेषु अग्रेषु लग्नानि आसक्तानि यानि इभकुम्भमुक्ताफलानि सिंहविदारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि मौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शवराणां किरातानां सेनापतिभिः सैन्याध्यक्षैः अभिहन्यमानं केशरिशतं मृगेन्द्रमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तनमिव, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं का अनेक कुजें शोभित थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि सुग्गों द्वारा कुतर-कुतर कर गिराये गये अनार-दानों के रस से गीली सी हो गयी थी, किसी के भीतर उछल-कूद मचानेवाले बन्दरों से हिलाये गए कक़ोल वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर झडने वाली फूलों की धूल पटी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटाइयाँ बिछा रखी थी, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, केवड़े, करील और मौलश्री के वृक्ष घिरे थे, किसी में पान की लताओं से लिपटी हुई सुपारी की झुरमुटें वनलक्ष्मी के महलों के समान प्रतीत होती थी, कहीं एक में एक सटी हुई सुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि मतवाले हाथियों के कपोलों से बहे हुए मदजल से सिंची हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोतियों की लालच से भीलों के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों को नाखूनों की कोरों में भरे हुए सैकड़ों

१. ‘कम्पित’ इत्यपि पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते । २. कक़ोल, कङ्कोल । ३. शवलैः । ४. धूलीलतावनद्ध-कुसुम । ५. संस्तरैः । ६. नालिकेर, करिकेसर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः क्वचित्पुस्तके नास्ति । ८. वासमुवनैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. स्रवण, प्रस्रवण, सलिलप्रस्रवण । ११. मदसलिल । १२. निरन्तरमेखल ।

सन्निहितमृत्यु-भीषणा महिपाधिष्ठिता च, समरोद्यतपनाकिनीव वाणामनैरापिपत्ति-मृता विमुक्त-सिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनानुलेपना च, कर्णी-सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषमय-प्रवृत्त-पल्लवारुणा च, अमृतमयनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वान्नी-परिगता च । प्रवृत्ति-मृता-

समीपवर्त्ती मृत्युः यमः तेन भीषणा भयदायिनी । ध्व-व्याघ्रादिहिस्रतर्जनमन्त्रमयमृता । यमः भयकारिणी, महिपो यमस्य चाहर्न तेन अधिष्ठिता सहिता, ध्व-मरिच प्रवृत्ति-मृता । मृतिता स्यात् च 'कुलायो महिपो चाहद्विपत्तासरसैरिमाः' इत्यमरः । इतः प्रवृत्ति 'मृतिचतुर्दशतन्त्रेव इत्यमरः' इत्यमरः साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णापमालङ्कारः ।

समरोद्यतेति । समरे युद्धे उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी मेना नद्धदेव वातामनं युष्मत्पु मृतेतिना संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यथा सा तथोक्ता, तथा विमुक्त एषिपता मृदुमृतिना इत्यर्थः, सिंहनाद' ध्वेडा इव नादो यथा सा, पक्षे-वाणासु नीलीविन्दीषु क्षन्नेषु पंक्त्यां तु च मृत्यु आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यथा ना तथोक्ता ।

कात्यायनीति । कात्यायनी सिंहवाहिनी दुर्गेव, प्रचलितेन हनताय चतुर्भुजेन मृतेन भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भृषिता इयमपि प्रचर्त्ति, मृता । मेना तन्त्रेण सञ्चरद्भिः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तत्संज्ञकतरभिः अलङ्कृतोद्यमयोः मृता ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौर्ध्वास्त्रप्रवर्तकः क्षत्रियविशेषः तस्य यथा घृष्टान्तः तद्विधः मृति-निकटवर्त्तिनौ विपुलाचलौ तत्संज्ञकौ सरायौ यस्यां सा तादृशी तथा सन्नेन मन्त्रमन्त्रेण मृतेन मृता गता विशिष्टा, तथा च दृढकथायान्-

‘कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । तस्य रयातीं सरायौ द्वौ विपुलाचरवर्त्तिनौ ॥

शशो मन्त्रिवरस्तस्य’ ।

पक्षे-सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः विपुला विस्तृताः अचला पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा मृते-मृदुलोमकैः लोभप्रवृत्तैर्वी उपगता सहितेत्युभयोः साम्यम् । ‘शशो लोभे कृते च पत्रा’ इत्यमरः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य ना मन्त्रा नापि मन्त्रमन्त्रेण, मृता संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पश्य, विष्णुसंग्रह-रक्ता, पक्षे-प्रवृत्त्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा पश्यः अने विप-तामि-अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अमृतेति । अमृताय सुधायै ‘पीयूषममृतं सुधा’ इत्यमरः, यन्मन्त्रेण जीवन्मुद्राय निर्मितं तस्य वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या दुमेण कल्पद्रुमेण नामकदेवप्रत्येन नामग्रहणं नेष्यम्, उपशोभिता पर-जिता, वारुणीं सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये ततो जातमात्र, ध्व-मृदुने विप-उपशोभिता, वारुणीं पश्चिमां दिशं परिगता सामस्त्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्राप्तपर्वत-प्राप्तम् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, कहीं सपे, व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं से शरा-भयंकर यमराज और उनके वाहन भैंसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं वाण और असन्ता के वृक्षों की पंक्तियाँ थी जिनमें गिरों की शरा-परी शरीरों की धनुष पर वाण चढाकर युद्ध के लिए तैयार गरजती हुई मेना ने मृता प्रतीत होती थी । वृक्षों में इधर उधर गैडे घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चदन और लाल-पानी लाने की समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से भरी दिरहुत पाटों की पंक्तियाँ लगे लगे लगे किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के पंटे हुए जंगल में लगे लगे लगे लगे वह विपुल और अचल नाम के मित्रों तथा इग नाम के प्रमाण मर्त्यों के लगे लगे लगे लगे की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पहाड़ों की शृङ्खला में लगे लगे लगे लगे भगवान् शकर के ताण्डव नृत्य से युक्त लौला से भरी हुई प्रवृत्त-मृता मृता इधर-उधर वेल और वारुणी वृक्ष घिरे थे जिससे वह लक्ष्म्या परिलम्बित मृता प्रतीत होती थी ।

मला अनेकशतहृद्दालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरीव चमरमृग-वालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

प्रावृत्ति । प्रावृत्त वर्षा समय इव, घनैर्मघैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकाभिः शतहृदाभिः तडिद्भिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—घना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा वनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलवालिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति । चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् ऋक्षाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् ऋक्षा भल्लूकाः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरमृगाणां वालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिमण्डलैः परिपालिता परिरक्षिता । पक्षे—चमरमृगाणां वाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः, अन्यत्पूर्ववदेव ।

गिराति । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव, स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना वाहनीभूतसिंहेन सेविता वाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहैः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलात्मजा सीता तद्वदिव, प्रसूतौ गर्भाद्विमुक्तौ कुशलवौ तन्नामकसुतौ यया सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बहिर्पां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उल्लादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला, तथा रुचिरागुण्य सुन्दरकाकतुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरादिपुण्ड्रकेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां-मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सम्बन्धात् परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनित्वादाधारत्वाच्च दधातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अगुरु-तिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कान्तप्राप्तिसमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः वीजिता सहचरीभिः मदनव्यथापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः स्पृष्टा च, मदनेन कामेन मदनैः तदाख्यतरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

बेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नीलिमा के बीच-बीच निर्मल जल से भरी अनेक तरलियाँ सुशोभित थीं जिससे वह विजलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थी, कहीं रीछों का आवागमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ भरा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं पूँछ डुलाती हुई चँचरी मृगियाँ घूमती रहती थीं और कहीं मतवाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थी जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चँचरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं टूटे वृक्षों के बीच सिंह घूमते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के साथ-साथ घूमने वाली सिंहवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के अंकुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लुओं ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुश-लव को जन्म देने वाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी को गन्ध उठती रहती थी और कहीं अगर और तिलक के अनेक वृक्ष उगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चन्दन और कस्तूरी का लेप किये हुये अगर का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पल्लव हिलोरें लेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वहाँ अत्यन्त शीतलता छायाँ रहती थी, इसलिये वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठता नायिका पर पल्लवों का पखा झल

निलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च. पानभूमिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचिन् प्रलयवेलेव मन्त्रावराह-दंष्ट्रा समुत्खात-धरणिमण्डला, कचिदशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्द-भज्यमान-तुङ्ग-शालाकुला, कचिदचिर-निर्वृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समिन्-कुसुम-शमी-पलाश-शोभिता, कचिदुन्मत्त-मृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, कचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

वालेति । बालाः स्तनन्धयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुनर्मखाः तेषां पङ्क्तिभिः श्रेणिभिः मण्डिता भूपिता 'वीथ्यालिरावलि. पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः बालानां गलदेशेषु दैवोत्पातरक्षार्थं व्याघ्रनखपङ्क्तयो वध्यन्त इति सम्प्रदायः, तथा च—'तान्नागवने—'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूपिताय नन्द्यात्मजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरच्यतो गण्डस्थलपर्यन्त-वर्तिभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा, पङ्के—व्याघ्रनखपङ्क्तिभिः पर्यटनसमयौत्पन्ननखचिह्नावलीभिः मण्डिता, गण्डका चार्धीणसाः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय प्रोतितं मधु नद्यं तस्य कोटकानि पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि यस्यां सा, पङ्के—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां माक्षिकागमित्यर्थः, कोकानां तदाश्रयाणाञ्च गतं यस्यां सा, अन्यतुल्यमेव ।

कचिदिति । कचिद् कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य देला अवसरः तद्वदिव, नहाराहेण परमेश्वरवृत्तीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं समस्तपृथ्वीमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, नहाराहैः पृथुलग्नरैः दंष्ट्राभिः दग्नैः समुत्खातं विदारितं धरणिमण्डलं भूभदेशो यस्याः सा 'वराहः शूक्तो वृष्टिः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्त्तिमाश्रित्य सलिलमग्नं भुवमूर्ध्वमानीतवानिति पौराणिकी वार्ता ।

कचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शाखाच्छायाः तेषां वृन्देन समूहेन भज्यमानाः त्रोट्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनैकदेशाः तानिः आकुला व्याप्ता, पङ्के—चटुलवानरवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा उच्चशाला भवनानि तानिः आकुला व्याकुला । रामरावणयोः संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित आसीदिति रामायणीया कथा ।

कचिदिति । अचिरनिर्वृत्तं तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमि-स्थानं तद्वदिव, हरिता नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः, समिधो यज्ञीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पलाशा ब्रह्मवृक्षाः तैः शोभिता भूपिता, पङ्केऽपि तुल्यमेव ।

कचिदिति । उन्मत्तो मदमत्तो यो मृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गर्जितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव, कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पङ्के—कण्टकयुक्ता च ।

कचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता नायिकेव, कोकिलकुलवत् पिक्समूहवत् कलन् अत्युत्पन्नुरं कर शीतोपचार किया जा रहा हो, कहीं कहीं के श्वर-उधर घूमने से उनके बच्चे के लिए उगड़े थे, वाराह श्वर-उधर आते-जाते थे जिससे वह बच्चों और गैदों से कुनोभिन बालकों के लगे के मनन प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी बालियाँ ऐसी प्रतीत होती थी मगो गरिमा से भरे सैकड़ों चकोरे हों और कहीं श्वर-उधर तरह-तरह के डूल निरुत्ते थे नानो मदिरा ना बूढ़े वृद्धों के लिए वह भूमि मदिरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जगला नूपन ने अपने शरीर के पूरि खोद-खोदकर बूहे बना दिए थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी ठठानेवाले भगवान् वाराह जैसे लगने से आगे बढ़ते सुशोभित वह भूमि प्रत्यक्ष नी वेला की समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (एवम की नक्षत्रों) कुश, शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती थी मगो गरिमा दिवाहकार्य सन्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल दन्दरों ने ऊँचे ऊँचे शाख वृक्षों को तोट दिया था जिससे उन वृक्षों से भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी नानो दन्दरों द्वारा तोड़ी गयी अवारिमें से मगो गरिमा से भरी लंका हो । कहीं कहीं से भरी हुई झाड़ियों में मद्यमोन दारनेवाणी सिंह की दंष्ट्रा होती रानी की भिन्ने ।

प्रलापिनी, कचिदुन्मत्तेव वायुवेग-कृत-तालशब्दा, कचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, कचित् समरभूमिरिव शर-शत-निचिता, कचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला, कचि-नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, कचित् पार्थरथपताकेव वानरक्रान्ता, कचिदवनिर्पति-द्वार-भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, कचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रला-पेऽस्फुटमञ्जुलव्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

कचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवातव्याधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुल्येन कृता विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिक्येन कृताः तालानां तालनरूपां शब्दाः यस्यां सा तादृशी ।

कचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मुक्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं तालपत्रं तादृक् कर्णाभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनाधिक्येन पातितानि तालानां तालतरूणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छदनं दलः पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः ।

कचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुञ्जदण्डानां बाणानाञ्च शतेन समुदायेन निचिता व्याप्ता ।

कचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला व्याप्ता । 'जटांशुक्योर्नेत्रम्' इत्यमरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च' इति मेदिनी ।

कचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य भूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वन्नीला श्यामवर्णा, पत्रे—तन्नामकवृक्षैः नीला ।

कचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्तीव 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः, वानरेण हनून्मता वानरैः शाखामृगैश्च आक्रान्ता अधिष्ठिता ।

कचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राजेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतसा लता, वल्क्यश्च तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तगतवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टुं योग्या अन्यपक्षेऽपि तुल्यम् ।

कचिदिति । विराटस्य मत्स्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन राजश्यालकेन, पत्रे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगणा इत्यर्थः, तैः आवृता व्याप्ताः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

कचिदिति । अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधिरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उस दहाड से टर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कोयलें मधुर कूक मचाए रहती थी जिससे वह मदिरा पीकर बबबबबानेवाली मतवाली स्त्री के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के थपेड़ों से ताड़ के पत्ते खटखडाया करते थे जिससे वह बात-बात में तालियों पीट पीट कर ठठा मारने वाली पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णमूल से रहित विधवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकण्डा नाम का पौधा) से भरी होने के कारण वह बाणों से भरी युद्धभूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की घनी नीलिमा के कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं वन्दरों से भरी होने के कारण वन्दर की छाप लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं वेतों की लताओं के कारण उसमें प्रवेश पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों वेतधारी द्वार-पालों से घिरी राज-महलों की देहली के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बाँसों की झाड़ियाँ लगी हुई थीं जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं घने जंगलों में बहेलिये भय से चञ्चल नेत्रोंवाले हरिनों का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-तरल-तारक-मृगा, कचिद्गृहीतव्रतेव धर्म-चीर-जटा-वन्कल-धारिणी। अपरिमित-बहूलपत्रसखयाऽपि सप्तपर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम । १

तस्याञ्च दण्डकारण्यन्तःपाति सकलभुवनविख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य, सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-मत्सरादम्बर-तल-प्रसारित-शिरःसद्वस्त्रेण

अनुव्रज्यमानम् अत एव तरलं त्रासेन चलं तारकमृगं मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, — धर्म-मिहैः अनुगम्यमानाः, अत एव तरला भवेन लोलाश्चञ्चलाः तारका लोचनकनीनिका येषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य कामान्वस्ता-मन्वधावत्, स्वधर्मं रिरिचिपुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवगणं गतवती, प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम, महादेवस्तु तन्निरीक्ष्य प्रजापते शिरःकर्त्तनाय स्वधनुषा वाणं मुक्तवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्त्वस्तश्च सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिरस्य वाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिष्यपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कचिदिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यथा सैवविधा सुन्दरीव, धर्माः कुशाः, चीराणि जीर्णवसनखण्डानि, जटाः संहतकेशाः ‘शिफाजटे संहतौ कचौ’ इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिधारयितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—धर्माः कुशाः, चीराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धारयितुं शीलं यस्याः सा तादृशी ‘मूले लग्नकचे जटा’ इत्यमरः ।

अपरोति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहूलानि सवनानि पत्राणि दलानि तेषां सखयः समूहो यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतर्कमिर्विराजितेति तत्परिहारः । ‘यत्र विरोध इव भासेत विरोधोऽसौ’ इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरमस्वेति । क्रूरं दुष्टं सत्त्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः ‘सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यग्रमाययभा-वयोः’ इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः । तथा पुष्पवती रजोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्याञ्चति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोने आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वचनमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञक्यगदय अन्तःपाति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमिति वृत्तम्—सूर्यवंशीयः कश्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः अरजाख्यां पुत्रीं बलात्कारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव कुपितः शुक्राचार्यस्तं गृहमभिगम्य—‘तं विनश्यसि, आधारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यतीति । तच्च विन्ध्याचल-शिखरप्रदेशस्थं राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकलति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूभुव आदीनि तेषु विल्यातं प्रसिद्धम् । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोपत्तेरित्याशयः । अत्र जात्युपेक्षा, सा च भावाभिसानिनी वाञ्छेत्यवगन्तव्या ।

सुरति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याचनया पीतानि सुलकीकृतानि सकलसागराणां समन्त-

जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो व्याधिरूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गए मृगजिहा में जीवित आकाश की लक्ष्मी हो, कहीं कुश, चीर (चीड़ नाम का वृक्ष), जटाओं जोर दालों के कारण वह ऐसा प्रभाव होती थी मानो कुश की लँगोटी मारे तथा वल्कलों की काछनी काटे कोई जटाधारिणी तपस्विनी हो, वही अत्यन्त घने पत्तोंवाले क्षितवन के वृक्षों से भरी होने के कारण वह असख्यपल्लव होते हुए भी स्वतन्त्र प्रभाव होती थी । यद्यपि उसमें दुष्ट प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे, किन्तु उनमें अनेक मुनियों के वास भी स्थित थे । यद्यपि वह फूलों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री की प्रतीत होती थी, किन्तु वह अत्यन्त पवित्र भी थी ।

उस विन्ध्याटवी में दंडक वन के बीच सभी लोकों में प्रसिद्ध भगवान् वर्नराज की जन्मभूमि के पुराने महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र की प्रार्थना पर समुद्र का सभी दान प्राप्त

दिवसकर-रथगमनं पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित-सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणाऽप्य-
नुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य, सुरासुर-मुकुटं-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुङ्कारनिर्पातित-नहुष-प्रकटं-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्य पण्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान् पीडयितुं कालेयाख्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि वहिरागत्य लोकद्वय-मत्यन्तमुपद्रुतञ्चक्रुः । तद्विनाशाय नितरां चेखिद्यमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो भगवानगस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि चुलुके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

मेविति । मेरोः सुवर्णाद्रेः मत्सरात् उन्नतिविषयकशुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः' इत्यमरः, अम्ब-रतले आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्यन्दनगमनमार्गम् 'ऋक्पूरवधूः पथामानचे' इत्यच् प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनादृतानि सकलानां समस्तानां देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गतिमार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि जल-वालकाद्रिणापि अनुल्लङ्घिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आज्ञा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादयामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-वाच—गिरिमणे ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरुं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेखिद्यते मे चेतः, अतस्तदर्थं यतस्त्वैत्यभिधाय निर्गते तस्मिन् तथैवात्मानं विधातुं सूर्यमनुरुन्धन् तेन प्रत्याख्यातोऽतिकोपेन तद्गमन-पथमवरोद्धुं वृद्धिसुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां ववृधे; तदैकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरब्रान्धका-रावृतत्वारिकमपि कर्तुमक्षमा लोका देवान् तुण्डुबुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजग्मुः, विन्ध्य-वृद्धधरोधार्थं तमनुरुत्तुश्च, अथ तेषामनुरोधेन सभार्यके भगवत्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रिः शिरोऽ-वनमय्य तस्मै प्रणाममकरोत्, ऋपिस्तु—'प्रिय वत्स ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्स्वमेवंविधमेवा-वनतो भूत्वा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि तथैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिपाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इष्टवल्वातापिसंज्ञकौ भ्रातरावसुरविशेषावास्ताम् । तत्रेष्टवलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेपस्वरूप-स्थितं वातापिं मारयित्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितान् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवत्सु तेषु 'वातापे ! निर्गच्छ' इतीष्टवलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ तेषां वित्ता-दिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च प्रत्यपकर्तुं याचितः स तेनैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुरासुरेति । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरचितामकरा-कारपक्षाः 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः, तेषां कीटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पृष्टानि चरणरजांसि पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्थेत्यर्थः । दक्षिणा अवाची आशा दिगेव वधूः स्त्री तस्या मुखे आनने विशेषकस्य तिलकस्वरूपस्य 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', 'चित्रपुण्ड्रविशेषकाः' इत्यमरः । अत्रागस्त्ये तिलकवारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिद्दारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्'.....॥'

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकहुङ्कारेण हुङ्कृतिमात्रेण निपातिते प्रच्याविते नहुषे

लिया था । समस्त देवताओं की प्रार्थना अनसुनी करके मेरु पर्वत की ईर्ष्या के कारण अपनी हजारों चोटियों को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आज्ञा टालने का साहस न कर सका और पैरों पर झुका हो रद्द गया, जिन्होंने अपने पेट की आग में वातापि दानव को भी पचा डाला, देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों की पत्रलताओं से जिनके चरणों की धूल

प्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य, भार्यया लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादिनी
पवित्र-भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुश-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितर्पणपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्मा-
हरणाञ्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुक्हरितैश्च कदलीवनैः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महामुनेरुत्कृष्टमननशीलस्य ।
इह त्वष्टुः पुत्रे वृत्रे दधीच्यस्थना वज्रं निर्माय हते सुराधिपे ब्रह्महत्यापापयुते मानससरोवरे
निलीने सति सुरैः राजविहीनं स्वर्गं दृष्ट्वा चन्द्रवंशीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावैर्वर्द्धयित्वा स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं चारुढो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति केनचिदुपदिष्टे स कदाचित्तां प्रार्थित-
वान्, ततस्तथा कथितम् 'राजन् ! महर्षिभिर्वाहितां शिविकामारुह्य यदि भवान् मद्भवनमागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं सेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य भृगवादीन् देवर्षीन् बाहकत्वेन संयोज्य शिविका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति व्रजन् शीघ्रं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं भृगुं भूर्ध्वं चरणेन 'सर्पं सर्पं'
इति कथयन्नताडयत्, एतन्मध्ये भृगोर्जटासु प्रच्छन्नो भगवानगस्त्यः तच्चरणेन ताडितः 'ह्वं सर्पं
भूत्वाऽधः पत' इति शशाप, तेन च राजा सर्पो भूत्वा हिमालयकन्दरायामपतदिति महाभारतीया कथा-
त्रानुसन्धेया ।

भार्येति । भार्यया पत्न्या लोपामुद्रया तन्नामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालानि आवापा मूलसलिलाधारा येषां तैः 'स्यादालवालमावापः' इत्यमरः, करपुटेन निज-
हस्तद्वयेन यः सलिलस्य जलस्य सेक. तेन संवर्द्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विशेषैः पुत्रसदृशैः पादपै-
रुत्कृष्टैरुपशोभितं भूषितं तदाश्रमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सूनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आपाढ-
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, विप्राणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो वैहवपालाशौ' इति, पवित्रं पूतं यत्नम् तेन विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखात्रययुतस्तिलकविशेष एव आभरणं भूषणं येन तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्म-
णानां त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मौञ्ज्या मुञ्जविरचितया
मेखलया कलितो वद्धः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनु—'मौञ्जी त्रिवृत्समा कृष्णा कार्या धिप्रस्य
मेखला' इति । गृहीतं याचितान्नरक्षणार्थमात्तं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम्
उदजमुदजं प्रति प्रतिपर्णशालमित्यर्थः । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम् अटता भिक्षार्थं भ्रमणं
चिदधता भिक्षामित्यत्र 'अकथितञ्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दृढदस्युरिति
नाम यस्य तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतीति । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रचुराणि यानि इध्मानि काष्ठानि तेषाम् आहरणाञ्च
आनयनात् हेतोः, इध्मं वहतीति 'इध्मवाह' इत्यन्वर्थं द्वितीयम् अपरं नाम अभिधेयं चकार विदधौ ।
इध्मवाह इत्यत्र 'कर्मण्यण्' इत्यण् ।

झाडा करते थे जो दक्षिण दिशा रूपी वधू के मुख के तिलक थे (अगस्त्य तारा दक्षिण दिशा में निकलना
है), तथा जिन्होंने एक ही डुङ्गार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह व्याश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान् अगस्त्य की पत्नी लोपामुद्रा ने स्वयं अपने हाथों से
उनमें बाँवले बना बनाकर अपनी अँजुलियों के जल से उन्हें साँचा और पाल-घोस कर बटाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थी । उनके पुत्र ब्रह्मचारी दृढदस्यु की तपश्चर्या से वह आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मस्तक पर भस्म का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुंज की रँगोटी

१. तन्नाभार्यया । २. लोपामुद्रया च । ३. आपादिव्रतिना । ४. "चीर । ५. वत्सल, पुत्र" ।
६. हरिणकर्ण, पत्रपुटेन । ७. शुक्कुल" ।

श्यामलीकृत-परिमरं मरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिक
गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमविरामो रा
महामुनिमगस्त्यमनुचरन् मह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चि
कालं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृता-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो ल
तापसग्निहोत्र-धूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतार

दिशति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम्, शुभवत् कीरदेहवत् हरि
नीलवर्णः कटलीवनैः रम्भाविपिनैः 'रम्भावृक्षेऽथ कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णकृतः प
सरः प्रान्तभूमिर्यस्य तव । शुक्लहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

मरितेति । कलमयोनिना अगस्त्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृनस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्र
मार्गम् अध्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा घृता वेणिका सलिलधारा यया तथा, बद्धा संक
विधानायैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यया तथा च, गोदावर्या तन्नामिकया सरिता नद्या परि
परिव्याप्तम् । अगस्त्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च प
व्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संस्क्रयाञ्च वेणीं च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इ
क्रियोल्लेखा । समासोक्तिरपि व्यञ्जनया । तदुक्तं दर्पणे—

‘समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥’

यवेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं व
गमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठन्नित्यर्थः, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो लक्ष्
धिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स तथो
रामः, महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्त्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता निर्मि
रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उदजो यस्य सः, कञ्चित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या सह
खम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यान्तथा उवास निवसति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥’

चिरेति । चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, 'यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमा
शाखासु निलीना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो राज
येषु ते, अत एव लग्ना' संलग्नाः तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य धूमान्
अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थहेतु
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा धूमपङ्क्तीनां संलग्नत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोल्लेखा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन स
रालङ्कारः ।

वलीति बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सञ्चर्य कुर्वन्त्याः सीतार

तथा मूँज की करघनी पहिने और हाथों में हरे पत्तों का दोना लिये हुये एक झोंपड़ी से दूसरी झोंपड़ी तक
धूम-धूमकर भीख माँगा करते थे । वह जङ्गल से पिता के अग्निहोत्र के लिये समिधाओं (हवन की लकड़ियों)
का इतना बड़ा गट्टर वाँककर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही इधमवाह (हवन की लकड़ि
ढोने वाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगंधों के समान हरे-हरे केलों की घनी बाड़ लगी
थी जिसकी घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक
प्रखर धारा में बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चौड़ी वाली समुद्र की विधवा पत्नी अप
पति के पीछे-पीछे उसका समस्त जीवन पी लेने वाले अगस्त्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पञ्चवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिये राज्य छोड़कर महामुनि अगस्त्य
की सेवा करते हुये रावण की राज्य-लक्ष्मी का वैभव भिटा देने वाले भगवान् रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ
लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोंपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों
मुनियों के न रहने के कारण जिस मूँजे प्रदेश में ढालियों पर चुपचाप बैठे हुए सफेद कबूतरों की पत्तियाँ

करतलादिव सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-चल-बहल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्भागोविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति । नव-किसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-
जलधर-निर्वह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवर-व्यापिनश्चापघोपस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शङ्ख-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलित-दीनदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-जर्ज-

वैदेह्या करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपङ्क्तयेषु संक्रान्तो लघ्न इव सन् रागो लौहित्यं
स्फुरति दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्वं पीतं सुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् वान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थापिषु महाहृदेषु महातडागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तदगानामगाधमलि-
लयुक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिता तीक्ष्णा ये शरा बाणा तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्षणेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरवलानि असुरसैन्यानि तत्सम्यन्धीनि यद्-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किमलयाणि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तिन्ना आविद्धानि युक्तानि विद्यमानानि निर्गतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत्र तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पूज्यस्य रामस्य दाशरथेः त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापघोपस्य धनुःशब्दस्य अत्र सातुः स्मरतीतिवत् कर्मणि पठ्यते, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दशदिशः दशांशाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजलं निरन्तरम् अश्रुजलैः
तेषां शोकजनितनयनसलिलैः लुलिता विह्वलीभूता, दीनाः कातराः दृष्टयो लोचनानि येषां ते तथोक्ता,
तथा जरया वृद्धावस्थया जर्जरिताः विशीर्णा विपाणानां शृङ्गाणां कोटयोऽप्रभागा येषां ते तथोक्ता,
जानक्या वैदेह्या संवर्द्धिताः शङ्खसलिलादिप्रदानेन वृद्धिं प्रापिताः जीर्णमृगाः वृद्धहरिणाः घण्टं चालवृणं
तस्य कवलं ग्रासं न गृह्णन्ति न स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलदनिनादाकर्णनेन

से वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानो आज भी उनमें उन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुये धुँ की रेखाएँ रंगी
हुई हों, जहाँ लताओं की नयी नयी सुकुमार कोंपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानो पूजा
के लिये फूल चुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट-फूट कर दिख रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानो भगवान् धर्मस्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बाँट दिया हो, जहाँ नदी नदी दोनों से
भरा हुआ वन लाल भभूका हो उठा था मानो रामचन्द्र जी के तीखे बाणों की वर्षा से गारे गये राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंचे हुई जड़ों वाले वृक्षों से आज भी उसी रक्त की लाली में सने हुये लाल-लाल पत्तन फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर दबाये गये सुडोती से कड़ी-कड़ी संगीं बाले
आश्रमों के बूढ़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी साँवली घटाओं की गम्भीर ध्वनि सुनकर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोकों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुये आँसुओं से छलछलाती हुई कणा दृष्टि दाग
अपने वन्धुओं से सूनी (जिन्हें राम के धनुष ने पहले ही मार टाला था, अथवा राम से सूनी) दस्तों दिशाओं की

१. ....'च' इति क्वचित् । २ 'निशित' इति पाठः क्वचित् । ३ दलदल । ४ रक्त । ५. तदागा-
नुविद्ध । ६ किसलयम् । ७. गम्भीररवम् । ८ 'निवह' इति पाठः क्वचित् । ९ मन्त्रश्च दृष्टम् ।

१०. लुलितदृष्टयः ।

रित-विपाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः। यस्मिन्ननवरत-मृगाया-निहत-शेष-वन-हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार। यत्र मैथिली-वियोगदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कवन्धप्रस्तौ समं राम-लक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः। अत्यायतश्च यस्मिन् दशरथसुत-शर-निपातितो योजन-बाहोर्वाहुरगस्त्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकार ऋषिगणस्य। जनकर्तनया भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरं लिखिता यत्र रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीत-लादुल्लसन्तीव वनचरैरद्यालोक्यते”।

रामस्य चापघोषस्तुतेः स्मरणालङ्कारः, तथा शष्पप्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-क्त्यलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—

‘सदृशानुभवाद्वस्तुसृतिः स्मरणमुच्यते’। ‘सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्गद्यते’।

एवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

यस्मिन्निति। यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगाया पशुहननव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः रामेण व्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्व-करामदूरनयने प्रकटोत्साहं प्रापित इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः सीताया जानक्या विप्रलम्भो वञ्चना येन तथोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार नीतवान्। इह क्रियोत्प्रेक्षा।

यत्रेति। यत्र पञ्चवद्व्यां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ, दशवदनो रावणः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसबोधकौ रामलक्ष्मणौ कौशल्यानन्दनसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः। ‘कवन्धः राहू राक्षसाधि-पतिः तेन दनुकवन्धेन च प्रस्तौ कवलीकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थि-तलोकस्य महत् उत्कृष्टं भयम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः। इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा।

अत्यायतश्चेति। यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण ह्युषुणा निपातितः कर्तयित्वा पातितः अत्वा-यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकवन्धापरनाभो दैत्यस्यैव बाहुर्भुजः, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसादनाय शिबिकारोहणेन इन्द्राणीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्तो यो नहुषाजगरस्तस्य अजगर (सर्प) रूपिनहुषभूपतेः कायशङ्कां देहभ्रान्तिम् ऋषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान्। अत्र दनुकवन्धवाहौ नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादतस्मिन्स्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः’ इति। अत्रत्येतिवृत्तन्तु रामायणस्यारण्यककाण्डतोऽवगन्तव्यम्।

जनकेति। यत्र आश्रमपदे जनकतनया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थं जानक्याः वियोगव्यथालघुत्वसम्पादनार्थम् उटजाभ्यन्तरे पर्णशालामध्ये ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उत्कण्ठिता सती पुन-र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानींकालेऽपि आलोक्यते दृश्यते। अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोत्प्रेक्षा। अत्र ‘पुनः’ शब्दोपादानेन पूर्वं वैदेह्या मिथिलायां यज्ञभूमिकर्पणकाले

देख देख कर सुँह में भरी हुई घास का चवाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करने वाले राम से अपने परिवार का विनाश होते देख कचे हुये जंगली हरिणों द्वारा मानो उकसाया गया कनकमृग जानकी को थोले में ढालकर राम को दूर बहका ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी के विरह में दुखी और राहुरूपी कवन्ध से घिरे हुये सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रावण के विनाश की सूचना देते हुये उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त भयभीत कर दिया था, जहाँ राम के वाणों से कटकर गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देख कर वहाँ के ऋषियों को ऐसा भ्रम होता था मानो भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के लिये अजगर रूपधारी नहुष ही

१. नि.शेष, अशेष***। २. प्रोत्सारित। ३. रावणविनाशसूचकौ। ४. अतिमहत्। ५. ***वाण***। ६. ***प्रसादेनागत***। ७. अकरोदृषिजनस्य। ८. तनया च भर्त्रा। ९. ***विनोदार्थम्***। १०. अभ्यन्तरे। ११. धरणीतलादुल्लसन्ती। १२. उपलक्ष्यते।

तस्य चैवविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-क्षुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपरा इव वेधसा महार्जलनिधिरुत्पादितः, प्रलयकाल-विघटिताष्ट-दिग्भाग-सन्धिवन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्भूत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मञ्ज-दुन्मद-रावरकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्, उन्निद्रारविन्द-

पातालादुत्थानम्, लङ्कां विजित्याग्निप्रवेशेन विशुद्धायामपि तस्यां लोकापवादभीत्या निर्वासिता रामेज पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तत्वेति । एवंविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलक्ष्यमाणं दर्शितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । नातिदूरे समीप एव पम्पाभिधानं पम्पेति संज्ञकम् पञ्चसरः कमलकासारः कासारः सरसी सरः इत्यमरः, विघट इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पञ्चसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन चुलुकीकृतेन क्षुपितः जलाधिपतित्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाक्षी' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजापतिना 'जघा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभद्वेपात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः, तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजनस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योद्येष्टा ।

प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्खलिता, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः तत्तत्पर्वतावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां बन्धा बन्धनानि यत्र पृथग्भूतम्, भुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्वच्छत्वादतिविस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योद्येष्टा ।

आदीति । आदिवराहेण विष्णोस्तृतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्घृतं सम्यक् प्रकारेण जला-द्वहिरानीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोद्येष्टा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मञ्जन्त्यः अवगाहमानाः या उन्मदा यौवनगर्वाधिष्ठिताः रावरका-मिन्यः भिन्नानार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तत् तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्यत्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कटाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुमुदकैरेव', 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजम् च' इत्यमरः ।

उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पञ्चानि तेषां मधुविन्दुभिः मकरन्दरुणि-

उस आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में मन बहलाने के लिए राम ने उसका जो चित्र कुटिया में बना रखा था उसे आज भी कोल किरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं मानो राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ सुशोभित हों ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, उस अगस्त्य के आश्रम से थोड़ी ही दूर पर अथाह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पम्पा नानवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो समुद्र का समस्त जल पी लेनेवाले अगस्त्य को जलाने के लिए मुद्र वरुण देव से उसकाये गए ब्रह्मा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा महान् सागर ही उत्पन्न कर दिया हो, अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की जोड़ें खुल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिर पड़ा हो । या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसको जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर ज्ञान के समय खुलकर खेलनेवाली मतवाली भीलनियों के कुचकलसों (घट्टे के समान

१. 'एवंविधस्य' इति पाठः कचित्राम्युपलभ्यते ।

२. क्षुपितवरुणोत्साहितेन ।

३. जलनिधि ।

४. "विघटिताष्टदिग्भाग" । ५. बन्धनम् । ६. सलिलपरिपूरितम् ।

[illegible]

୧...ମାସିବିବିମାସ... ୨...ମାସିବିବିମାସ... ୩...ମାସିବିବିମାସ... ୪...ମାସିବିବିମାସ... ୫...ମାସିବିବିମାସ... ୬...ମାସିବିବିମାସ... ୭...ମାସିବିବିମାସ... ୮...ମାସିବିବିମାସ... ୯...ମାସିବିବିମାସ... ୧୦...ମାସିବିବିମାସ...

वतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रजः-
पटल-वद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसक्षालितार्द्र-वल्कल-कपाय-पाटल-तट-
जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकान्वकारिताभिः
वालिनिरवासितैर्न संचरता प्रतिदिनमृग्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योग्यैः न तु पार्थक्येन चाक्षुषप्रत्यक्षगम्यैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेवितं समन्ता-
त्पर्युपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'स्त्रियां तु संहतिवृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह
रसितानुमेयरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दर्पणे—मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा' ।
एवञ्च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिपेक्षेति । अभिपेकाय मजनार्थम् अवतीर्णाः सलिलान्त प्रविष्टा याः पुलिन्दराजस्य शयराधि-
पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वक्षोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्त-शुष्क-मलयजपासुभिः धन-
लिताः शुभ्रीकृताः तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तत् तादृशम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उत्पन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः वद्धं रचितं कूलं तटसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापसैः मुनि-
जनैः क्षालितानां धौतानाम् आर्द्राणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्त्तयित्वा नयनेन निर्यासाविर्भावाद्रित्यभि-
प्रायः, वल्कलानां परिधेयवृक्षत्वचां कपायैः तुवरैः 'तुवरस्तु कपायोऽस्त्री' इत्यमरः, पाटलं श्वेतरक्तं श्वेतर-
क्तस्तु पाटलं, इत्यमरः, तटजलं तीरान्तिकसलिलं यस्य तत् तादृशम्, तटनिकट एव क्षालनादित्याशयः ।

उपेति । तटस्य समीपमुपतटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पत्रायाः
फिसलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यजनेनेवाचरितम् ।

अविरलेति । अविरला सान्द्रा या तमालवीथिका तापिच्छपङ्क्तिः 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्ता-
पिच्छोऽपि' इत्यमरः, तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे वृत्तीयान्तानि बहुवचनपदानि
वनराजिभिरित्यग्रिमस्य विशेषणानि ।

वालंति । वालिना इन्द्रात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं सञ्चरता तत्रागच्छता, ऋष्यमूकाल्यो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुग्रीवेण वात्यनुजेन
अवलुप्तानि दूरीकृतानि फलानि याभ्यः ताः, अत एव लक्ष्यः फलभाररहिताः लताः व्रतत्यो यासु
ताभिः तादृशीभिः ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः वालिसुग्रीवाभ्यां सह रणं कुर्वाणः तयोः प्रहारेणात्यन्तरिक्तः केन-
चिद्विलेनाधः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! त्वं तावत् इहैव विलसुषे तिष्ठ यावद्दहं तं निह-

कमण्डलु भरने से कुल-कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कनका के जल-मगान
रग होने के कारण केवल मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर स्नान करनेवाली पुलिन्दराज (भोलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगा हुआ चन्दन का
धूल लहरों को उजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियाँ समीप ही में उगे हुए कोड़ों का धूल से पड़ा
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आये हुये मुनि लोग गीली-गीली छालों (तत्काल की उताही) का धूल
की छाल) धो-धोकर किनारे के जल को कलैला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के ऊँचे स्थानों
के समान हिलते हुये पल्लवों की मन्द-मन्द वायु से जल में कोमल-कोमल लहरियाँ उठायी जाती थीं । उनमें
चारों किनारे वन-पंक्तियों से घिरे थे, जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की झुरझुरे अन्धकार से ढकी रहती थी,
कहीं फलों से रहित इस्की फुल्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो वालि से निकाले गये अश्वत्थमूल पर
धूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों को निर्मूल कर दिया हो, कहीं जल में खड़े होकर तपस्या करने वाले मुनि

१. 'श्वरी' । २. 'धवलिततरम्' । ३. 'जात' इति पाठः कचिनाप्यस्ति । ४. इन्द्रात्मजवानि ।
५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कचिद्व । ७. परिलुप्तु ।

स्वच्छाया ।
 अग्राधमिनि । अग्राधम अग्राधलम् अन्तर् शेषद्वितम अतिमहद्वित्यर्थः । अग्रतिम स्वराद्वय-
 रद्वितम, अग्रं वचनां निधानं शेषद्वित्येकपदम अग्रमिति सञ्ज्ञितञ्चक्यादित्यत्रायः । 'प्राग्य' इति अग्नि-
 धानं नामधेयं यस्य तत्, पृथानां कमलावांसाकरीभूतं सरः कासारः पञ्चसरः । अन्वयस्व प्रतीवोक्तः ।

निरिवेति विद्योभवा ।
 अपरि । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्कं अयं जनयतीति तैः तथोक्तं, सन्दि-
 जलम् आवाह्यं गृहीतुम् अवतीर्णः गगनाद्भवितैः जलधरोः वारिवैतिव
 सन्निभः स्यात्मा; तैः तथोक्तैः, जनकद्विभः आरभ्यकद्विभः अनवरतं निरन्तरम् आपोयमानानि सम-
 न्नाल पानकसिद्धिमवाप्नोति सन्दिजानि पानीयानि यस्य तत् तद्वत्सम् । अत्र जलधरोर्विवेति ज्ञाते

ॐ नमः शिवाय ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टाध्याय्योऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पुष्पाणि यस्मिन् गच्छिन्ति तस्मात्पुष्पाणि ।
 तस्मात्पुष्पाणि यस्मिन् गच्छिन्ति तस्मात्पुष्पाणि ।
 तस्मात्पुष्पाणि यस्मिन् गच्छिन्ति तस्मात्पुष्पाणि ।

[illegible][illegible][illegible][illegible]

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पक्षपुटान्वद्यापि मूर्त्तिमद्रामशापमस्तानीव मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्रवाकनाम्नां पक्षिणां मिथुनानि ।

तस्यैव पञ्चसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैतरु-पण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालयाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेष्टितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृह्यता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसहस्रसुड-

यत्रेति । यत्र यस्मिन् पम्पासरसि, विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः श्यामायमानानि निःकटसञ्चरणात् श्यामवदाचरन्ति पक्षपुटानि येषां तानि तथोक्तानि । मध्यचारिणां पम्पासरोवरान्तर्गमणकारिणा चक्रवाकनाम्नां रथाङ्गसंज्ञकानां पक्षिणां पतस्त्रिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्त्तिमान् देदीप्यमानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन अस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैल्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपक्षपुटत्वेन अस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिन्यं व्योम्नि पापे' इति कविसमयप्रसिद्धया पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तत्सादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पम्पातटे सीताविरहविह्वलं दाशरथिं वीक्ष्य चक्रवाकाः हासं विदधुः ततस्तानेवं निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविश्लेषः तथैव भवतामपि तृपायां भविष्यति' इति रामः शशापेत्यैतिहासिकी वार्ता ।

तस्यैवेति । तस्य पम्पाभिधेयस्यैव पञ्चसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रतीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा वाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां तालतरुणा तालद्रुमाणां पण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाद्यस्तारु-रस्तोत्प्रेक्षेण सज्जन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोध्यानि । विदधु र्विधतो गज-पेरावतादिः, तथा चामरः—'पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽङ्गनः । पुण्डन्तः सार्धमौमः सुप्रती-कश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तेन तथोक्तेन, तत्तुल्यविशालेने-त्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, बद्धं रचितं महत् दीर्घम् आलयालम् आवापः मूले सलिलार्थखातमृत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तथोक्त इव । इह दिग्गजेत्यत्र समासगता आर्यां लुप्तोपमा, आलयाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गद्विभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि वालिना राज्याद्वहिर्निष्कासित ऋष्यमूकगिरिस्थः वालिवधमिच्छन् हनूनशूद्रा कृतराम-मैत्रीकः सुग्रीवः वालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिहानो जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकैनैव वाणेन पङ्क्तिवद्धान् ससतालवृक्षान् विदारयामास इति रामायणीया कथा ।

तुङ्गेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंशभागञ्च अवलम्बितुम् आधारं कृत्वा लग्नमानी-भवितुं शीलं येषां तैः तथोक्तैः अनिलवेष्टितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोकैः सर्पकजुकैः धृतोत्तरीय इव गृहीतोपसंन्यानवच्च इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रवालं अण्डलं तस्य परिमाणम् इयत्तापरिमितं गृह्यतेव धारयता ग्रह्या विदधतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं इतस्ततो विस्तारितः तेन, शाखासञ्चयेन एता-

धी मानो वनदेवियो ने उन्हें अपनी सासों से सुवासित कर दिया हो । वहाँ फूले हुये नीले कमलों की सज्ज से सौंवलें पक्षों वाले चक्रवाकों के जोड़े बीच बीच में घूमते हुये ऐसे लगते थे मानों वे राम के नृतिमान शाप से अस्त हों ।

उसी पञ्च-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के वाणों से दिग्गजों के ताट वृक्षों की मुरमुद के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी जड़ के चारों ओर दिग्गजों की सूँढ़ के समान एक बड़ा पञ्चसरसः ।

१. 'च' इति पाठः कचित्रास्त्यापि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते । ३. चक्रनाशा । ४. तस्यैवपिपक्ष्य सरसः । ५. वालतरुखण्डस्य ।

गमन-खेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्परिस्रुतैः फेनपटलैः सन्देहित-तूलराशिभि-
र्धवलीकृतशिखरशाखाः, वनगज-कपोलकण्डूयन-लग्नमर्द-निलीन-मत्तमधुकरमालेन लोह-
शृङ्खलाबन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः, नलिननाभ इव वन-
मालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलनुवनतलावलोकनप्राप्ताद

आकाशतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन आयासितानां खेदमुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
सूर्यरथनियुक्ताभ्यानां सृष्ट-भ्याम् ओष्ठग्रान्ताभ्यां 'ग्रान्तावोष्ठस्य सृक्कगी' इत्यमरः, परिस्रुतैः, पतितैः, सन्दे-
हितः 'अयमेतद्दृष्टोत्पन्नः तूलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलराशिः कार्पासकपिण्डो
यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसमूहैः धवलीकृताः श्वेतीकृताः शिखरशाखा अग्रस्थायिन्यः शारा यस्य सः ।
इहोक्तविधफेनपटलैरग्रस्थायिशाखानां श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
अत एव चात्युन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वनगजेति । वनगजानाम् आरण्यकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्जनेन लग्नेषु सक्तेषु
मदेषु दानवारिषु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन जीवा मधुकरमाला भ्रमरपङ्क्तयो यत्र तेन तादृशेन
'गोक्षियोरुपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनह्रस्वः, अत एव लोहशृङ्खला लोहनिगडेन 'अथ शृङ्खला, अन्दुको
निगडोऽन्धी स्यात्' इत्यमरः, यद्वन्धन नियन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विद्यमानेन, कल्पस्थायिना
प्रलयसमयं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह काव्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्गरः ।

कोटेति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमध्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
भ्रमरवृन्दैः सजीव इव आसादिप्राणयुक्त इव, कोटे प्राणवन्मधुकराणां निरन्तरस्पन्दनादित्याशयः ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो धृतराष्ट्रप्रथमसुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
पक्षिणां पक्षैः छदैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनी गान्धा-
राधिपतौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनेति । नलिनं कमलं नाभौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगूढ आच्छादितः,
पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्वतुङ्गपुण्ड्रज्वा मध्ये स्थूलकदम्बाद्या तथा स्रजा उपगूढ आच्छिष्ट
इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालङ्घनमाह—

'आजानुलम्बिनी माला सर्वतुङ्गसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्त्तिता ॥'

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघाः तेषां व्यूहो मण्डलं तद्वत्, नभसि व्योम्नि दर्शिता
प्रकटिता उन्नतिः उच्चत्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि श्रावणे मासि दर्शिता प्रकटिता उन्नतिः वृद्धियंन
स तादृशः । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तच्च विद्वत्सु उप-
रितनेप्थभङ्गरूपेण पुनरेत्याहुः ।

अखिलेति । अखिलानि समस्तानि यानि भुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके समीप होकर आकाश मार्ग से जानेवाले थके हुए सूर्य के घोड़ों ने थोड़ी देर ठहर कर उन्हें अपने
ओठों की कोरों से गिरते हुए शागो से भर दिया हो । जगली हाथियों के कपोल सुजलाने से उसके तने में गर
चिपका रहता था जिससे मतवाले भौरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने लोहे के सोपानों
से बाँध कर उसके तने को कल्पान्त तक के लिए अडिग बना दिया हो । उसकी घोड़ों में स्फुरित होने वाले
भौरे उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे हुए पक्षों से भरा होने के कारण शकुनि य
पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन पक्षियों से घिरे होने के कारण वनमालाधारी भगवान् विष्णु और नभस में
ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानों नन्दविद्यो
का भुवनतलावलोकनप्राप्ताद (वह अत्यन्त ऊँचा मण्डल जिसकी चोटी पर बैठ कर राजा लोग नगरन ५ ॥

इतं वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववन्दनपवीतनाम्, सर्वेषु निर्युक्त्य, यास्वावृद्धिर्निमग्नपूजितैः सहास्र जीवैः शान्तमतीवृक्षैः । तत्र च यास्वावृद्धिं काटोदरेषु पक्षिवा-नतरेषु रक्त-वसन्तिषुपु जीर्णवृक्षलविवरेषु च महीवकाशतया विश्रव-तिरिचत-कृतापसदृक्षाणि दुरारोहवत्या विगणितानि वानाशामयानि नानादेशसमागानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । अतः परिणामविरलदृलसदृश-रपि स वनस्यातिरिचत-वृक्ष-निचय-श्यामल इवोपलक्ष्यते विवर्निशं निजानैः । ते च तस्मिन् वनस्पतवतिवद्याविवृष्टा निशामासु जीह्वेषु प्रतिनिधयिष्याया-या-

मासाद्यं राजमवतमिव अत्युन्नतवर्णविभूषणः ॥ वनदेवतावतमम् अरण्यविष्टाजीनां देवीवतम् । दण्डका-
 रण्यस्य दण्डकानि यवतस्य-अध्वपतिः स्वामी देव मुख्यवर्णविभूषणः । सर्ववतस्यपीनां प्रियं विना
 फलं वृषाभिवृषसर्ववृक्षेणाम्, वनस्यविभूषणम् । विना प्रणयकदम्बे, देवि विष्टः । नायकः अष्टव देव,
 अद्यापि मुख्यवर्णविभूषणः । विष्णुस्य आलोककपर्वस्य सत्त्वां सुदिव स देव वसिष्ठावतवर्णविभूष-
 णः । देव सर्वत्र आद्युद्योता । आशा स्वर्गा एव वादेवां प्रियाः दीः विष्णुदेवो विष्णुर्मायाम् उपरिष्ठेव
 आश्रित्येव अवस्थितः विष्णुमानः । देव निरङ्गं केशवकथम्, तथा । क्रियाद्यथा च, अनयोराङ्गविभूषण-
 सङ्गोत्तमः ।

[illegible]

हे वैति । ते शुक्रवर्जितस्य, 'विचरन्ति तस्य' इत्यभिप्रायान्वयः । अथ प्रथमान्तपदार्थानि, 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । तस्मिन् वनस्पती शालमल्लिवृक्ष आत्मनीवृक्ष निजनिजकलत्रेषु, कुलत्रा नीलम-
 विषम, इत्यमरः, निजां रीतिम् अतिवृष्टि आत्मस्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थाप्योत्थाप्य उत्थानं विषम-
 का प्राकृतिक सीमन्तं अथवा चार्दनी का आनन्द लेवे (५) आ, अथवा दृढकारण का स्पर्शी आ, अथवा संपर्कं वृष्टी
 का राजा आ, अथवा विज्यावत् का मित्र आ । उत्तरे आपनी बाली कर्पा सुजाओं को फैला कर मानों विज्यादर्भा
 की अपन आश्रितान में कर लिखा आ ।
 स्वान अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आते हुए सुगन्ध और पक्षियों के परिवार उसकी बालियाँ
 के चिरों पर, बौलियों में, पत्तों के बीच में, कर्पा की जाँटों पर और पुरानी खोखों के छिद्रों में हजारों पक्षियों
 बना कर रहते थे । उस वृक्ष पर बहना आसन कठिन आ इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चिन्त थे ।
 यद्यपि वह वृक्ष वृक्षी के कारण पत्तों से कुछ खूबसूरत सा हो गया आ तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के
 कारण भवने पत्तों से खनार सा दिखाने पड़ता था ।

१. विद्यावत्स्य । २. उपश्रुत । ३. स्थितः । ४. शान्तम् । ५. वृक्ष । ६. च' इति पाठः
कविवाचस्पति । ७. विगदविगदाद्यभ्यानि, विनामभ्यानि । ८. निरुद्धंइति; निरुद्धत्वयन्तिः । ९. द्यमाः ।
१०. लक्ष्मिर्न वर्तमानाविति वा । ११. रजनीम् । १२. आत्मनी जीह्व ।

१. विष्णुसूक्तम् । २. अथर्वसूक्तम् । ३. शिवः । ४. शिवसूक्तम् । ५. बृहत् । ६. अथर्वसूक्तम् । ७. विश्वसूक्तम् । ८. विश्वसूक्तम् । ९. अथर्वसूक्तम् । १०. अथर्वसूक्तम् । ११. अथर्वसूक्तम् । १२. अथर्वसूक्तम् ।

हारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर^१-हलमुखोत्क्षेप-विकीर्णवहुस्रोतसमन्व-
रतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कमलिनीशङ्खमुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मर-
कतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनविततैः पक्ष-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर^२-खर-कर-निकर-परिखेदितान्यशासुखानि वीजयन्तः,
वियति^३ विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति
स्म^४ शुकशकुनयः ।

त्यर्थः, आहारान्वेषणाय भक्ष्यमार्गणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणो यैस्ते तथोक्ता ।
मदेन मधुपानेन कलो मत्तो यो हलधरो बलरामः तस्य हलमुखेन लाङ्गलप्रदेशेन य उत्क्षेपः ऊर्ध्वदेशे
क्षेपणं तेन विकीर्णानि विचिसानि बहूनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिन्दकन्यां यमुनामिव
अम्बरतले गगने दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षाद् द्रव्योत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । अत्रत्यवृत्तान्तस्तु प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पादिता अत एव विगलन्ती अधः
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दाकिनी 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी प्रमिनी तस्याः
शङ्खाम् स्वेधु परेषां भ्रान्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुर्यकृष्णवर्णत्वादित्याशयः । एवञ्चात्र भ्रान्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति । गगनतलम् आकाशतलम्, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्यन्दनयोजित-
सप्ताश्वाः तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलितं लेपनविपर्ययकृतमिव उपपादयन्तः विदधतः
निजकान्तिभिरित्याशयः । इह अनुलिसमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इय
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शैवेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्विपुलत्वाच्च कासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः,
तत्र शैवलपल्लवस्य शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेषां शैवालकिसलय-
वत् श्यामरूपत्वात् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गेवेलरूपकम्, प्रसारयन्त
इवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रम्भापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः, गगने आकाशे विततैः
विस्तृतैः पक्षपुटैः पक्षच्छदैः, दिनकरस्य आदित्यस्य खराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परि-
खेदितानि संक्लेशितानि आशासुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तः स्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं सम्पादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवेत्युपमा ।

वियतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीम् अभिनवतृणपङ्क्तिम् आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव तृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्विस्तृतत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शक्रधनुषा सह विद्यमानमिव 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः'

की नोक से आकाश में फँकी गई यमुना की विखरी हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज राग आकाश ग-
त से उखाट कर फँकी गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी गान्ति से सारा
आकाश ही रङ्ग उठा हो, अथवा आकाश में उबती हुई मरकतमणि से निर्मित भूमि की टुकड़ियाँ हों, अथवा
आकाश रूपी तालाब में फैली हुई सेवार्तों की पत्तियाँ हों । वे आकाश में उबते सनय केले जे पत्तों के मगान
अपने हरे-हरे खुले पंखों को मारते हुये घेते प्रतीत होते ये मानों सूर्य की धूप में सुरसार्थ हुये निद्रा न्या
कामिनियों के मुख पर पखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी घासों की पट्टियाँ बिछा रहे हों । ये

१. बलभद्रहलमुखाक्षेप । २. विप्रकीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलिप्तगगनतलम् । ५. प्रदध-
यन्तः । ६. गगनावततैः । ७. 'खर' इति पाठः कचित्राप्यस्ति । ८. परिखेदिताशानुजानि । ९. परि-
जयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' एतावानेव काप्यन्यत्र पाठ उपलभ्यते ।

निर्गृह्य पटुप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरा-
नुकारिणीमल्पावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जरांम् अवस्रस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पत-
नसंस्कारां पक्षसन्ततिम् उद्बहन्, उपाखण्डकम्पतया सन्तापकारिणीमङ्गलभ्रां जरामिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शेफालिकाकुसुम-नाल-पिञ्जरेण कलममञ्जरी-दलन-मसृणित-क्षीणोपान्त-
लेखेन स्फुटिताग्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतितान्भ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणा-
नादायादाय तर्क-मूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमि-
तुमशक्तो मह्यमैदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषम्^१ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निर्गृह्य हृदयमध्य एव निरुध्य एकाकी एकक- मत्संवर्धनपर एव मम परिपोषणतत्पर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो वह्निः चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तत्सामान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अत्रार्थो
उपमा । अल्पं वार्धक्येन निःसरणात् स्तोकमात्रम् अवशिष्टम् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनग्रह-
समुदायः तेन जर्जरां विशीर्णाम् । अवस्रस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलाम् अस्थि-
रावयवसम्बन्धाम् । अपगतो दूरीभूत उत्पतने आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां
तथोक्ताम्, एतादृशीं पक्षसन्ततिं पतत्रसमुदायम् उद्बहन् धारयन् ।

उपाखण्डेति । उपाखण्डः परिणतवयस्कत्वेन स्वभावत एवाविर्भूतः कम्पः शरीरसञ्चलनं यत्र सा
तादृशी तस्या भावस्तथा, सन्तापकारिणी दुःखदायिनीम् स्वेच्छया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः
अङ्गलभ्रां शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पक्षधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चि-
द्वृजजन्नित्यर्थः । इह जरामिवेत्युत्प्रेक्षा ।

अकठोरेति । अकठोरं मृदुलं यच्छेफालिकाकुसुमं निर्गुण्डीपुष्पं तस्य यत् नालं वृन्तं तद्वृत्तिपञ्जरेण
पिङ्गलवर्णेन, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मज्ज्यः शिखा तासां दलनेन विदार-
णेन मसृणित्वा चिक्कणा चीणा चयं प्राप्ता च उपान्तलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन तादृशेन ।
तथा चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रमात् स्फुटिता चयं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमग्रस्तरदेशो यस्य तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्येषां शकुनीनां नीडानि कुलायाः तेभ्यः निपतितानि स्रस्ताः याः शालिवल्लीभ्यः
धान्यमञ्ज्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तस्मूलनिपतितानि वृक्ष-
मूलच्युतानि शुकानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि विदार्य भूमौ पातितानि फलशकलानि फल-
खण्डानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुं दूरे सञ्चरितुम् अशक्तोऽसमर्थो मयं वैशम्पायनाय अदात् भक्ष-
यितुं दत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमुक्तविधिना, आत्मना स्वयञ्च । मया उपभुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

कैलते हुए तोत्र बेग को भीतर ही भीतर ही डाला और वह अकेले ही भरे पालने-पोषने में लगाने लगे ।
अत्यन्त बुढ़ी के कारण उनके दोनों पक्षों में बहुत थोड़े पुराने पत्तने बच गए थे जिससे वे कुश के फड़े को
तरह रूखे और छिन्न भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कर्षों से लटक जाने के कारण उठने की शक्ति लो चुके थे ।
उनका शरीर बुढ़ी के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में चिपक जानेवाली दुःखदायिनी
बुढ़ी को झाट कर गिरा देना चाहते थे । उनकी चोंच हरसिंगार के फूल की उड़ी के समान नर उल्लू
पीलापन लिए हुए लालरंग की ही चली थी, जिसके किनारे यान की कलियों कुतरते-कुतरते पिस का निराने
हो गए थे तथा उनपर इस घिसावट की एक पतली रेखा सी पड़ गयी थी जोर उसका जगला कुजाला नाम
हूट चुका था । वे इधर-उधर आने जाने में असमर्थ थे इसलिये दूतरों के घोंसलों के नाँचे गिरा दुरं धान की
वालियों से अन्न के कर्णों और सुगों द्वारा कुतर-कुतरकर वृक्ष की जड़ पर गिराये गये फलों के उनड़े बिन्नी
प्रकार उसी चोंच से उठा उठाकर लते और मुँहे खिलाने के बाद जो बचता उठे आप नो खा लेते थे ।

१. शोकवेगम् । २ अतिपरिणततया च । ३. जर्जरां । ४. स्रस्तादेशान् । ५. पक्षसन्ततिम् ।

६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुसुमपिञ्जरेण । ८ क्षीणोपान्तलेखेन । ९. ...पतितान् ।

१०. वृक्ष... । ११. मह्यमाहारमदात् । १२. मदुपभुक्तशेषम् ।

मिवार्थतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगत-विघटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणायोगलिन-मुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्बहति धवलितपुलिनमु-दन्वति पूर्वतरे, तुपारविन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समन्दकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभ-रोम-धूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरद्भिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥’ इति । तदगतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्त्वन्मनीचयोः’ इत्यमरः, बहुव्रीहिसमासत्वादेव नात्र सर्वादित्वप्रयुक्तकार्यमित्यवधेयम् । तदगतानि तीरस्थितानि विघटितानि स्फुटितानि यानि प्रिस्तारितभागद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुद्रमण्डकौपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोग-भावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरै दिनकर-किरणैः या प्रेरणा नोदना तथा अधोगलितं भूमिपतितम् उडुगणं नक्षत्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्बहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उडुगणमिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

तुपारिति । अत्र काननविशेषणानि सप्तम्यन्तपदानि । तुपारस्य रात्रिपतिततुहिनस्य विन्दवः कृणाः तान् वर्षति दलाग्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणा तत्क्षणनिद्रात्यागेन जृम्भाविधायिनः केशरिणः सिंहा यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दक्रीडार्थं शुण्डाकर्पणेन जागरणं कुर्वाणाः समदा दानजलस्यन्दिनः करिणो गजा यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तस्मन्वन्धितुपारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः क्षिप्रकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं स्वोत्पन्नपुष्पसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं विद्यमानं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्दिश्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियाउत्प्रेक्षा, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्तिर्येति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

रासमेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् धूसरासु धूसरूपासु । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां प्रासादा उन्नतत्वाद्विपुलत्वाच्च अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलग्नास्त्विति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याध्र-मेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति,’ इति श्रुत्या तपस्विनाम् अग्न्याधानानि अग्निहोत्रहोनाः इत्यर्थः, तेषां धूमलेखासु धूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादौ धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीध्विव समुन्मिष-न्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमधूसरास्वित्यत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्वित्यत्र च यथार्थतो-पमा, धर्मपताकास्वित्यत्र जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुपारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारः’ इत्यमरः, तस्य शीकरा अम्युक्ताः ।

आकाश के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मण्डल ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुली हुई पश्चिम समुद्र की रेनिवाँ किनारे पर आकर फूटी हुई सप्तर्षियों से बिखरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी झुझोमित हो रही थी मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पश्चिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँद उड़ने लगी थी, झुरझुरी में सोने वाले मोर जाग गए थे, सिंह जम्हाइयाँ लेने लगे थे, हथिनियाँ मदमाते हाथों को उठा रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से ठिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अंगुलियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानों अर्पित सा करने लगा था । गदहे के रोंओं के सनान भुमंगी तपोवन के अग्निहोत्र की धूम-रेखाएँ वृक्षों की चोटियों पर जा आकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के नदियों को चोटियों पर मटमैले कबूतरों की पंक्तियाँ बैठी हों, अथवा धर्म की पताकाएँ पहरा रही हों । जैन के बनों से

१. अम्बरादवतरति । २. ...पुलिनतटम्, पुलिनतलम् । ३. ...नानमन्दकरिणि स्पष्ट च ज्ञाते प्रमाने ।

४. स्थितसवितारम् । ५. उत्सृजति । ६. धूसरासु वनरात्रिषु । ७. पताकासु ।

खिलकमलवने रति-विश-शरदरसीमानिनी-स्वेदजलकणपट्टिरिति, वनमहिष-रोमन्ध-
कमलवन्दुयाहिन चलिपक्षव-वलाहिरूपदेया-उत्पन्ननि विषटमान-कमलखण्ड-समु-
शीकरसागरपुष्पि कुसुमासोदपुष्पिबिजाले निशोषसन्तज्जलजि मन्द-मन्द-सञ्चारिणि
प्रगति प्राप्ति के मातरिस्थिति, कमलवन्दुमन्त्रोष-मङ्गलपाठकानाम् इमण्डलितिसमाना
मयुलिहो कुमुदोदरेषु विषटमान-दलपुट-निर्झरपक्षसद्वतीनामुत्तरसु दुर्ङ्गरेषु, प्रमावशि-
शिरसाकनैहवसुतमज्जुरस्यारिबल्लह पद्ममालामिव सशोषनिद्राविश्रुतवोर चञ्चुक-सीलपक्ष

दे अस्म सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत आरभ्य समन्वितपद्मनि 'मातरिस्थिति' इत्यभिमत्य विशेषणानि
शोषानि छित्तस्य आन्दोलितं पञ्चवन्देन तस्मिन् तथोक्ते, रतिविशानां निपुवगशान्तानां
शरदरसीमन्तनीनां किमलवर्धनां यत् स्वेदजल धमवारि तस्य कणा विन्दवः तेषाम् अपट्टिरिति निजस्य-
शान वाशोषविधापि तस्मिन् गृह्यते, एतेन वायोविशिविषयुगलत्वं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिमाणां
रोमन्धः चर्चितवर्धनं तत्र ये कनविन्दवः कफकणाः गन् वदति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्वेदशोषाद्दोलितानां पञ्चवानां किमलयानां उतानां वशीवाञ्च यत् उरस्य चञ्चल्यरूपं यत् तस्य उप-
देशे विचला व्यसनस्य आसक्तिरस्मात्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विषटमानानि विकारां प्राप्यमाणानि यानि
कमलखण्डानि पञ्चवानि तेषां मयु पुष्पसः तस्य शीकराणां विन्दुनाम आसारं धारसत्पदानं 'धारा-
सत्पात आसारः' इत्यमरः, यद्वति विपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आसोदः सौरसः
तेन तर्पितं प्रीणितम् अलिखत् अमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशोषसन्त रतिशेषे जल उपशः
जलिमा जडव शीतलसज्जिह्वासाद्वदवहन्निद्रा आरवत्तं यत् तस्मिन् तथोक्ते, अत एव मन्दमन्द-सञ्चार-
रिति शब्दः यतः प्रवदति प्राप्ति के मातःसम्यक् मातरिस्थिति सदागता वायावित्यर्थः, प्रगति प्रवदति

वति 'मातरिस्था सदागतिः' इत्यमरः ।
कमलवति । कमलवन्दस्य पङ्कजवन्दस्य प्रशोषे जागरणे विकसले मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधापिना
किमनं मयुलिहो अमरणां यद्वतीनां प्रशोष इव तदीयवन्निजानामिति सत्युदाहृतः । इमण्डलेषु दानवादि-
सहितदस्तिष्कयोऽपि लिङ्गमानां तत्सञ्चक्रवर्धिविशेषोक्त्याणाम्, विषयविशेषोपपन्नानां यथा कश्चिन्
लिङ्गस्य वादयति तद्वत् अमरा अपि दस्तिजानाम्, गुञ्जनीत्युदाहरणः । तथा कुमुदोदरेषु कैरवाम्भ-
रेषु घटमानैः सूर्याद्यात् सङ्कोच प्राप्यमाणः दलपुटः पञ्चकोशैः लिङ्गैः अवच्छेदा पञ्चसद्वतीः
मयुलिहो मङ्गलपाठकस्यारोपः शोभः, पङ्कजवन्दे यत्पदवारोपस्वभाव इत्येकदेशविधिरुक्तपक्षम्, इमण्ड-
लिङ्गस्य निरङ्कषवन्दकपक्षम्, तथा चानयोः परस्परमनवशोभावन संस्यारित्युदाहरणः । तदुक्तं दंपती—
'मयाऽनवपश्यतेषां स्थितिः संस्यारित्युदाहरे' इति ।
प्रगति । उपरां वृणुम्यथा या श्रुत्या श्रुतनर्मितः वेन यमस्य मतिवर्णा कोटरोमराजपः इदं-
लोमपक्षयो येषु तथोक्तेषु वनमयोरु अरण्यदरिण्यु, प्रमातं मातःकाजः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः

उदी हुं प्राल-कात् की दवा धार-रति चरने जगती श्री—वद कहीं कमलवन्दो यो मुदयुदो आनी श्री, कहीं रति
में यकी हुं मीलनियों के पयाने की वृत्ते के गगनी श्री, कहीं जगली शैरी की जगली का फन उवा जगती श्री,
कहीं उलाकणी गलीयों के पञ्चव जगती वली की फहरा-फहरा कर उर-उर चुप का पाठ पढ़ा आनी श्री, कहीं
विले हुं कमल के पुष्प-रस की फहरें बरसाते जगती श्री, कहीं शैरी के मुण्डों में फूलों की गन्ध बूँद आनी
श्री और कभी प्राल-कात् की ठक से गगनी स्वयम् सिञ्चते सी जगती श्री । कहीं कमल-वन्दों में यूनै हुं मीरे
एसे प्रतीत हो रहे हैं मानी उर-उर आने की, जिसे वन्दियों की गदह माल पाठ कर रहे हैं, कहीं दारियों के
कहीं सञ्चित कुमदितियों के सयुद्धों में पक्षों के फस आने के कारण वे कृद्व होकर दुर्ङ्गर कर रहे हैं । कहीं
मातःकाजान वायु की शीतल यद्वती से जगली हरिणी की अलसायी आँखें खुलने जगती श्री—उतकी शैरी-शैरी

१. रत... । २. ...स्वेदजलकणिना, स्वेदकणिना... । ३. ...पण्ड । ४. 'वन' इति कीचशक्त्यापि । ५. मयुलिहो पट्टेषु । ६. विषटमान, पनपटमान । ७. निवद... । ८. शङ्करिण्यु, टङ्करिण्यु । ९. वाय-
वाहयम् । १०. पक्षमज्जुरमिव । ११. विश्रुतवोर, विश्रुतवोरकम् ।

शनैः शनैरूपशय्या-धूसर-क्रोडरोमराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः सञ्चरन्तु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले, समुल्लसति नत्तितशिशुण्डिभण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले, शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरः पर्यन्त-तरु-शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं ताडितं कृतस्पर्शमित्यर्थः, उच्यते अग्निना उष्णीकृतेन जलुरसेन लाक्षाद्रवेण आदिष्टा मिथः संयोजकभावेनारलेपिता पक्ष्मणां लोम्नां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सरोपया किञ्चिद्विशिष्टया निद्रया स्वापेन 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्मिता वक्त्रीकृता तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तं चतुर्नेत्रं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उन्मीलयन्तु विकासयन्तु सन्तु । इह क्रियोधेयाः ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरन्तु भ्रमन्तु । श्रोत्रहारिणि मनोहरतया कर्णाकर्षिणि पम्पासरसः पम्पानामककासारस्य कलहंसानां कादम्बानां कोलाहले कलकले विजृम्भमाणे विस्तृते सति । नत्तितं नाटितं शिशुण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तथोक्ते, मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवत् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुत्थिते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवमकर आदित्यः वारणो गज इव तस्य तथोक्तस्य, मञ्जिष्ठा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहित्यं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे, किरणजाले मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशो यस्य सः अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः तस्मिन् तथोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रान्तिकलम्बिन्यवनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सवितरि आदित्ये ।

पम्पासर इति । पम्पासरसः पम्पानामकसरोवरस्य पर्यन्ततरुणां प्रान्तस्थापियुक्ताणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु सञ्चारिणि व्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किङ्किन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्रप्रदेशो येन तस्मिन् तथोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, हता निज-प्रभावेण लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नचत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादित्यलोके कपीश्वरे सुग्रीव इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्याजन्म जातं सुग्रीवस्येति वाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रत्यूषसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुत्पन्ने सति, भास्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बरीनियाँ ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो उन्हें तपायी हुई लाख के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थी जिससे वे कनपियों से देख रहे थे । वनचर गण दूर-उपर आने जाने लगे थे । पंपासर में कानों की मधुर लगने वाला हंसों का बल्लरब बड़ने लगा था । मोर अत्यन्त उद्दाम के साथ मंडल बाँध कर नाच रहे थे और हाथी कान फटफटाते हुए मानो ताल सा दे रहे थे । मैनाटिना रंग की लाल-लाल किरणें आकाश में धीरे-धीरे उतरने वाले सूर्य रूपाँ हाथी के मस्तक पर उलते हुए चंदर के मनांग प्रतीत हो रही थी । सूर्य धीरे-धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पंपासर के निकटवर्ती दृश्यों तथा पंपासर चोटियों पर विहार करने वाली एवं तारों को चुरा लेनेवाली उसकी प्रातःशरणा मधुर धूप वन में फैलने लगी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों बालि की पत्नी तारा को चुरा लेने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव दूर से जंगल में आया हो । उषा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग (प्रथम प्रहर) में सूर्य का प्रकाश गिरर उठा

१. राजिषु च । २. कलहंसकुल । ३. नत्तितशिशुण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. लुप्तोपमा ।

६. सञ्चारिणाम् ।

११ का०

[illegible]

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभक्तया जर्जरित-कर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जर्राशितिलपक्षपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलित-कमलिनी-परिमलः'; इतः क्रोडकुल-दृश्य-मान-भद्र-मुस्ता-रसामोदः; इतः करिकलम-भज्यमान-शङ्ख-की-कपाय-गन्धः; इतो निपतित-शुष्क-पत्रमर्मरध्वनिः; इतो वनमहिष-विषाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान-वल्मीकधूलिः; इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-

वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठातृदेवीभिः आकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । तरुन् वृक्षान् कम्पयन् चालयन्निव । अन्वयस्तूक्तः । इह लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्ष्येण स्थितत्वात् संश्लिष्टरङ्गारः ।

आकर्ण्येति । अहं वैशम्पायन, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आरुण्यं श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकम्पः अभक्ततया शावकतया जर्जरितम् विदीर्णं कर्णयोः श्रोत्रयोः विवरं रन्ध्रं यस्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्रुत्वा यत् पक्षपुटं पतत्रद्वन्द्वं तस्य अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवम् ।

अनन्तरञ्चेति । अनन्तरं पितुः पतत्रपुटमध्यप्रवेगानन्तरञ्च कोलाहलमश्रुणवमिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः । कोलाहलमेव विशेषयति-सरभसमित्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्यमत्रेऽपि । सरभसं सर्वगं गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मर्दिता याः कमलिन्यः पद्मिन्यः तासां परिमलः विमर्दोत्पत्तौ रत्नं सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन दृश्यमाना दृष्ट्वा भज्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्राः लोके 'नागरमोथा' इति प्रसिद्धाः 'गुन्द्रस्तेजनके री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामवस्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलमैः त्रिशद्वर्षीयगजशिथुभिः भज्यमाना आमर्द्यमाना याः शङ्खयः गजभक्षयतरुविशेषाः तासां कपायगन्धः निर्यासामोदः, अत एवात्र गजशिथूनामस्तित्वसम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादधश्च्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मर इत्येवं रवः 'मर्मरौ वस्त्रमेव च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, ध्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पाद् विचरतीति ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिभिः तेषां विषाणकोटयः शृङ्गाग्राणि कुलिशानि चत्राणीव यद्वा विषाणकोटय एव कुलिशानि तैर्भिद्यमानानां छिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊयीकाकृतमृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक ऊयीकाकृतमृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः, धूलिः रजः दृश्यत इति शेषः, तेनेह महिषा पिपन्त इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्गरालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बं समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

वाली गङ्गा के प्रवाह की भीषण और अत्यन्त घनी हरहराहट हो । उसे वन-देवता भी जानना नभभाव होकर झुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वचपन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से दूर हो गए और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा से मैं समीप ही मैं स्थित पिता के पक्षों के भीतर झुन गया जो बुढ़ीतों के कारण अत्यन्त डीले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोलाहल सुनायी पड़ा । ये जानने में क्या फुर्ती से इस प्रकार चिह्ना रहे थे—यह देखो, इधर हाथियों के त्वामी ने कानरिनियों को मसल देना है, जिनमें कैसी मधुर गन्ध उठ रही है, इधर सूअरों ने नागरमोथों को खोद खोदकर कुतर डाला है, जिनमें क्या महक आ रही है, इधर हाथियों के बच्चों ने सलई की डालियों तोड़ मरोड़ डाली है, जिनसे क्या कमनीय गन्ध निकल रही है, इधर गिरे हुये सूखे पत्ते नरमरा रहे हैं, इधर जंगली भैंसों ने अपनी बच्ची जैना सोने की गोली से बावियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है, इधर हरिणों का झुण्ड है, उधर मृगों का झुण्ड है, इधर जंगली सूअरों का गिरोह है, इधर जंगली भैंसों का सन्तुल है, इधर मोरा की ध्वनि आ

[illegible]

महिषनाम अरण्यासुसिम्हिनां वृन्दं कन्दवकम् । निखलिङ्गान् मयूरानां मण्डलं समूहं । तस्य निखलं शबलं । कपिञ्जलानां चालकपयिषाणां, कपिञ्जलः चालकपयिषी' इति शबलकण्ठपद्विमः, ऊतस्य समूहस्य कलकञ्जितं मयूरवर्जितवत् । ऊरुऊतस्य मत्स्यवाजाकसमुद्रपत्स्य कण्ठि कञ्जितम् । मृगपत्नीनां कंसनिषाणां नखैः पुनर्मूढैः मिथ्यमाना निर्वान्मृगानाः ऊसाः निरस्यऊसाकितिमार्गसिन्धिराः शृणु तथोक्तानां ऊसरानां राजानां रक्षितम् आकण्ठवम् ।

। एषः प्रजापतिः ।

[illegible]

| ॥३॥१०६॥१०७॥२॥ ॥२॥५४५॥ ॥५५॥५५॥ ॥५५॥५५॥ ॥५५॥५५॥ : ५ ॥५५॥

[illegible]

पञ्च नमस्कृतं भगवत् भगवत् भगवत् भगवत् भगवत् ।

[illegible]

शस्य यूपयतः स्मृतिराजस्य भद्रजलेन दानवादिणि। मज्जिना कंठवाणा । तेनेह देवित्तो अमनस्सिद्धायः ।

रही है, स्वर प्याही की मधुर रट उगी हुई है, स्वर कौंच खिल रहे हैं, स्वर बाध के नर्था से फटे हुये गजदन्तों-
पात्र बाधा करार रहा है, यह गीत कौंच म सली हुई समूरी के आने जाने की राह है, यह नयी नयी बाध
प्राकर उमाला करने वाले दूरियों के मुँह से गिरि हुई बाध के रस से दूरी-दूरी झग की डेरी है, यह सगवले
दुनियाँ के कपोल उलजाने से उगी हुई सुगन्ध पर निपक हुये मीरी की मधुर गुआर है, यह उपकमी हुई खून
की चूरी में सने हुये मूले पत्तों से मरी हुई बाधल फर दूरियों के भागने की राह है, यह दूधियाँ के पुरों से
रुँहे हुये पत्र के पत्तों की डेर है, यहाँ गेहों ने लिखवाह किया है, यह दूधियाँ मगर कल खीट दिव की राह
है, जो उसको खून से लल-लाल मयकर पल्लों की झगों से मरी हुई लया गिरे हुये गजमोहियों से कैसी चमक

१. पञ्चदशमस्कन्धः । २. आश्विनः । ३. शिवलिंगमूर्तिद्वयम् । ४. विकटविजितविजयपञ्चकः । ५. मूर्तिनामस्तुः । ६. बुद्धिकाव्युक्तिर्गो । ७. पञ्चमस्तु । ८. मूर्तिपञ्चकः ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीप-पांसुला त्वरिततरम-
ध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्यतां द्विगियम्, आकर्ष्यतामयं
शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः' इत्यन्योन्यमभिदधतो मृगया-
सक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।
{ अथ नातिचिरादेवानुलेपनाद्र-मृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविवर-विजृम्भित-प्रतिनादग-
म्भीरेण, शर्वर-शर-ताडितानां केशरिणां निनादेन, संवस्त-यूथ-मुक्तानामेकाकिनाञ्च सञ्च-

सञ्चारंति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गं चमरीपङ्क्तिः चमरीरियमृगराजिः
अनुगम्यतां हननायानुव्रज्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीपैः हरिणपुरीपैः पांसुला सधूलीका
इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम्
प्रविश्यतामित्यर्थः । तरोः वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पचिहन्नाय आरोहविषयोक्रियताम् ।
इयम् अमिमुखी दिक् ककुप् आलोक्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः
आकर्ष्यतां श्रूयतां यतश्चोदेति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्यतां श्रद्धिति पशुधाप
आदीयताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवाविच्छ-
गान्नाः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्ता व्यापाद्यपशुमार्ग-
णायेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा सङ्केतविशेषेण स्वामिनं बोधयन्ती'ति लोकावृत्ता ।
इति अन्योन्यम् एवं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आलेटलस्य महतो विपुलस्य
अधिकदेशव्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरूणां वृक्षाणां गहनं वनं तेन अन्तरिता
आच्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं संचालितवनं कोलाहलं
कलकलम् अशृणवम् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भग्रन्थकालस्यैवमथो अथ' इत्यमरः, नाति-
चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वक्ष्यमाणेन सम्यग्बन्धः । इह तृतीयान्त-
पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्श्वमुखद्वये द्रवद्रव्यविशेषलेपनं तेन आद्रः स्थितो
यो मृदङ्गो मुरजवाद्यम् तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविवरेषु पर्वतकन्दरासु विजृम्भ-
तेन विस्तीर्णेन प्रतिनादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन तादृशेन । इहाद्यविशेषणे लुप्तोपमा ।

शर्वरेति । शर्वराणां किरातानां शरा इपवः तैः ताडितानां व्यधितानां केमरिणा मृगपतीना निना-
देन शब्देन 'शब्दो निनादनिनदे'त्याद्यमरः ।

सन्वस्तेति । सन्वस्तेन शर्वराक्रमणाचकितेन यूथेन स्ववर्गीयसमूहेन मुक्तानां त्यक्तानाम् अत एव

रही है, यह किसी जगली हरिणी के गर्भ के टपके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने अना भना रचना पढ़ा
किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पट्टी हुई तथा बेगी के सनान
प्रतीत होने वाली वनपक्षि है, यह हरिणों के पैरों की निशानों से भरी हुई उनके जाने-जाने की गह ई, रानी
रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणों के सूखे कर्जों से भरी-भरी दिखाई देने वाली वनभूमि है, वहाँ शान्ता
से बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, उधर देखो, यह शब्द सुनो, धनुष ले लो, नावधान रोक कर गेटो
जाओ और कुत्तों को छोड़ दो ।' वह भीड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा
जङ्गल ध्रुव सा हो उठा था ।

थोड़े ही देर में चारों ओर भीतर ही भीतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जल काप ना उठा । ५१।
भीलों के बाणों से घायल सिंहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयङ्कर रूप से गूँजने लगी ऐसी प्रताप
होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गूँज रही हो, करी भयभीत सुनने से बिजु-

१. अभिदधतः । २. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तस्ते । ३. "दिवा" । ४. "श्वानः" ।
५. प्रतिनिनादगम्भीरेण । ६. 'शर्वर' इति पदं कचित्र विधत्ते ।

राजमनवर-करारकोटिमिश्रेण जलधर-रसिचक्रिणी गजयूपतीनां कण्ठान्जितेन, सर-
मस-सामर-विज्जिममनावयवानामालो-कातर-तरलतर-तरकाणामाकाशकण-कौज-
तेन, निहते-यूपतीनां विज्जिमनीनामसुगत-कलमानाञ्च स्थित्वा समाकण्ड कलकल-मु-
त्कणपुष्पानामिबस्वतः परिभ्रमन्तीनां मत्स्य-पतिविनमश्याकटोर्ध्वेण करिणीनां चीक्रेतेन,
कतिपय-विषय-प्रसूतनाञ्च खड्गिभुजकानां वास-परिभ्रम-पोवर्कानोर्ध्विणीनामुत्सुककण्ठमार-
सन्तीनामाकान्द्वेन, वरुणिवर-समुत्पतिवतानामाकुलाकुलचारिणाञ्च पलरयानां कोलाहलेन,
कण्वसिर-भयाविबलानाञ्च स्यादूर्वा ग्रापदतिरमसपपाद-पूलाभिहवया सुवः कथमिव जन-

गतायां ह्येवम ।

सरमसेति । सरमसैः वेगवतैः सरमसैः शभिः विज्जिममना दन्तैश्चोत्थमाना अवयवा अङ्गानि

येषां वेपां वाहयानाम, अत एव आलोकाः अश्रुव्यासाः कातरा दीना दालोत्थयस्वकाः, तरलतराः

आसेनान्यन्तवञ्चलाः वारकाः कर्पातिका येषां वेपां वाहयानाम, पुलाकानां मृगविशेषाणां कण्ठाकृतिवत

शोकोत्पादकवर्तिना । इहै वृत्त्युत्पत्तिः ।

निहतेति । निहताः श्वरैर्द्विहिताः यूपपतयः स्ववर्णिमणालस्त्राभिस्तौ गत्वा यत्नां वासां वयोका-

नाम्, अत एव विज्जिमनीनां स्त्रासिभिरह्मिणीनाम् अनुगतानां पञ्चासंस्वकाः कलयाः विद्योर्ध्वविशेषा-

यत्नां वयोकानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शवरानां

कोलाहले समकण्ड निरुद्ध उत्कण्ठयानाम्, ऊर्ध्वकिरकिसलयकृतिवर्णानाम् इवस्वतः समन्ततः

परिभ्रमन्तीनां सञ्चलनं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, मत्स्येण अभिमानवत पतिविनमशेन स्वाभिमान-

धेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन वाहयेन चीक्रेतेन आसंजीकराद्वेन ।

कतिपयेति । कतिपयेति किमन्तो य विषयाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पत्तिं यभिः वासां वाहयाना-

नाम् । आसेन मत्स्येन परिभ्रमन् माहलाह्मिभ्यश्चित्तान् पोवकान् स्वस्वामिकान् अन्ये विमर्षिषु शो-

यत्नां वासां वाहयानाम् । अत एव उत्सुककण्ठं यथा स्वात्थ्या आरसन्तीनाम् शोकाव्यञ्जकशब्दवर्णना-

दन्तीनां खड्गिभुजकानां दूधवतीनां गण्डपतीनाम् आकान्द्वेन आसंजीकर्वेन ।

तरुणिवरति । तरुणिवर-समुत्पतिवतानाम् उर्वतीनानाम् आकुलाकुलं यथा स्वात्थ्या

चारिणां अमणिविधानाभिनां पलरयानां पवित्रां कोलाहलेन कलकलवर्तिना ।

कथमिति । कथमसिरेण स्याद्विगतानेन प्रधातिवतानां प्रधातिवतानां स्यादूर्वा शवरानाम्, यूपपत एव

सिम्ह सम्ये अतिरमसेन अतिवीर्येण पादपलाः वा दन्त्यासाः वाः अभिहवत्याः वाहिवत्याः सुवो

मद्विद्याः कथमिव चलन्मिव जनयता उत्पादयता शरणसाद्वेन पादवर्तिना ।

कर अकले ही मज्जन्वले गजपति अपनी सूँव पटक-पटककर बादलों की गरज के समान गहंगहं रहे थे,
कहीं जङ्गली कुत्ते बाप-पुटपुटकर हस्तिनां की चीन्च रहे थे जिससे जनकी आँखों की पुलियाँ अत्यन्त वञ्चल,
कातर और आँसुओं से भरी जड़ी थी तथा वे वेचारे काराहते हुए चिन्ता रहे थे, कहीं मरे हुए गजपतियों की
फर उस कोलाहल की कर्णानिर्गम्य छली कर करके सुनती हुई पति की मृत्यु के दुःख में निहल हो ही विनम्र
रही थी, कहीं कुछ ही दिनों की व्यर्थे हुई गहरी की मर्यादा मर्यादा होकर साथ से बिछड़ जानेवाले पञ्च
को देयर उधर जोजनी हुई जाला फाड़ फाड़कर निरुप कर रही थी, कहीं शृङ्गा से उड़ते हुए शवरारहेट में देयर
उधर शकर काटनेवाले पक्षी कीव-कचकच मचाए हुए थे, कहीं जङ्गली पक्षियों और जनका पीछा करने वाले
शिकारियों के एक साथ हो पड़नेवाले पैरों के आघात से पृथ्वी की कणाली हुई सी धमक हो रही थी; कहीं कानों
१. क्रापि, कण्ठ हस्ति गोपलन्त्ये । २. आलोकरतरकाणाम्, विज्जिममनाम् । ३ कलमकानाम् ।
४. पोलोत्पत्तिनाम् । ५. ...कण्ठकण्ठ, कण्ठकण्ठ, कण्ठकण्ठ । ६. निगादेन । ७. ...प्रस्थितानाञ्च ।
८. स्यादूर्वा । ९. पादवर्तिनाम् ।

यता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्ट्यानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकूजितकलेन शरनिकर-वर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनौहति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष स्कन्धपीठपाति-नां रणितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्धर-ध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रच-लितमिव तदरण्यमभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्वृष्ट-मृक-जलधर-वृन्दानुकारिणि मय-नावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभयोलुपपञ्जात-कुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्नास-तरल-तारकः शैशावात् किमिदं भिति सञ्जातं दिदृक्षुः तामेव दिशं चक्षुः ग्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकर्षिता ज्या गुणो येषां तेषां तथोक्तानाम्, शरनिकर-वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मदोन्मत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्यादनपक्षि-णीनां कण्ठकूजितवत् गलनिनादवत् कलेन अन्यक्तमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दव्या-व्यक्तमधुरस्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहृत्या संघट्टनेन कणिताः शब्दिताः धाराः तीक्ष्णांशा येषां तेषाम्, कठिनः कठोरो यो महिषस्कन्धः सैरिभवाहुशिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् अनीना खङ्गानां रणितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्धरध्वनयः 'धर्-धर्' इति निनादा-यैः तेषां तथोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनां विपिनमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन निनादेन सर्वतः समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्यं तद्वनम् अभवत् अभूत् । इह प्रचलितमिवेति क्रियोध्वेष्टा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आसेटकोलाहले, निर्वृष्टं निःशेषेण सम्पादितवर्षम् अत एव मृकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं चारिदसमूहः तदनुक्तुं शीलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मधनस्य सुरासुरैर्मन्थनस्य अयमाने अन्ते उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां निस्पन्दताम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं त्रासो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तादृशश्च अहं वैशम्पायनः पितुः तातस्य उत्सङ्गात् क्रोडात् ईपदिव किञ्चिदिव निष्क्रम्य उन्नमय्य कोटरो वृक्षविवरं तस्य एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य बहिः विस्तार्य, सन्नासेन भयेन तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य स तादृशः, शैशावात् बाल्यात् इदम् आश्चर्यभूतं किमिति हेतोः सञ्जाता समुत्पन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं ग्राहिण-वम् संप्रेषयम् । इह उपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तक खिंची हुई बाणों की वर्षा करने वाली धनुषों की टङ्कार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के ममान डुङ्क हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों में खनखनाती हुई जङ्गल में कहीं कहीं की कटी पीठों पर गिरने वाली तलवारें झनझना रही थी, और कहीं शटके के साथ छोड़े गये कुत्तों की घर-घराहट हो रही थी ।

जोड़ी ही देर के बाद उस शिकार के हाँके के शान्त हो जाने पर वह जङ्गल भी मग हो गया बाणों की न बरसाने वाली एक दम शान्त घिरी हुई काली घटा हो, अथवा गन्धे के पथार शान्त हो जाने वाला समुद्र हो । उस समय मेरा डर भी कम हो गया और वचपन के कारण 'यह क्या है'—इसे देखने की अनिच्छा उभर पड़ी । इसलिए कुतूहलवश पिता की गोद से थोड़ा सा निकलकर खोखले में ही गरदन बड़ाकर भयनात आँखों से मैं उसी ओर निगाहें दौड़ाने लगा ।

१ ... कूजितकलशवलितेन, कूजितकलशवलेन, कूजितकलकलेनेन; ... कूजितकलशवलेन ।
२. पवनाहत । ३. ... पीठपाटिताना । ४. तदारण्यम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' रूपधियः चोड कचिदुपलभ्यते । ७ ... साध्वसोऽहम्, साध्वसः । ८. ... तरलतर ... । ९. विमिति । १०. समुपजातदिदृक्षः, उपजातदिदृक्षः ।

अभिमुखमिति । तस्माद्वातवरात् अभिमुखमापातत् शीतवस्तुन्यमर्द्धाच्चामिभक्त्यया संभवः । इह द्वितीयानामिति शब्दसैन्यविशेषाणामिति बोध्यम् । वनानवरत् वनमन्यत् अभिमुखं संमुखं आपतत् आगत्यैव । अतुल्यं कर्तव्यीत्युक्तं राज्ञो मुनयश्चसहस्रहोत्रं सहस्रसहस्रकण्डसहस्रवाहिन्यः विप्रकर्मिणश्चैतन्वती विप्रित्तं नमर्द्धं । भूकलाद्रिजाया नद्याः प्रवाहेभिश्च क्षीत इव, धारावाहिक्पङ्क्तिः कर्वावित्युक्तम् । इदं प्रथमम् । अत्रापि रामायणीयविरासः—युधि किञ्च द्रुह्यनानामभिपत्तिः कर्तव्यीयः सहस्रवाहिन्यः नमर्द्ध-प्रवाहसमवेदश्च जलकोटौ संप्रादिवर्धमिति ।

प्रवाहमवदद्वय जलकोटं स्यपाद्विवर्जितं ।
अनलंति । अनलेन पवनं चरितं प्रयासं जलपादितं सत्, स्थानान्तर्प्रगतिमसिद्धयः, तस्य-
अनां तापिच्छानां काननस्य अरण्यमिव सा-दृश्यमासवर्णित्वाद्दीर्घदेवकपदेवाञ्चोत्पन्नाः । इहेऽप्युपमा ।

अत्र तात्पर्यार्थान्न काननम् अरण्यमिव सारदं देव्यात्मवत्प्राणवत्तत्त्वात्तत्त्वैरेकत्वव्याप्यः । इदं ॥८८॥ उपमा ।
यस्यास्योपमिति । काठरात्रिणी प्रत्यक्षप्राणम् अत्यन्तव्यक्तत्वेन सारदं देव्यामात्मनि त्वव्याप्यः, एक-
वर्त्यम् एकवर्तिमश्वत्थं यामसङ्घातं प्रदरेरसमिव यम् इव । इदं व्याख्येया ।

अथानि । चित्तिकायन पृथिवीकायन विष्णोत्तम आनन्दोत्तम अक्षिनवव कञ्जवव यथात्मवर्णा
 न्यूनम पञ्चमशामूल यामसङ्गत ग्रहरेसमुदयमसं हव । इह जात्युत्था ।
 इहोत्तमस्यः पापागारवित्तरेषुणाः वेप संभारं संघातिव । इहोत्तमोत्तमयोः सङ्गरः ।

[illegible][illegible][illegible]

अवदतिरेति । अवदतिरेव विद्वान् रसज्ञः प्रीत्यः तलेन तन्मार्गाणां स्युः उक्तं पालाशवृद्धेन ।

अद्योति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अस्मिकमूलात् अयमकपाणिं समुद्धं गण-
य । उक्तलङ्कारः ।

अनेकं । अनेकेषु दृढकारयवादिनां दृढवचनवादिनां मुनिजनानां तपस्विभोजानां
मह । उक्तोऽङ्गैः । अपलायम् अभिसम्पन्नसमुद्भिन्न सञ्जलं गच्छन्तम् । उक्तोऽङ्गैः । 'स्यार्थं वणिग्प्रसूहे स्थादपि

अनवरति । अनवरं सततं शरानिकरं बाणसमूहं वर्षतीत्येवञ्चोक्तिं यो रामो दशरथतनयः तेन

[illegible]

न हो, अथवा कार्यान्वि के एकत्रित पदों का समूह हो, अथवा यांचाल में निहित हूँ. काले पत्थरों के खानों से

न है, अथवा कालरात्रि के एकत्रित पहरों का समूह है, अथवा यात्रा में निहित हुए काल पहरों के समूहों के है, अथवा सूर्य की किरणों से व्यापित अंधकार का समूह है, अथ इधर-उधर भटकता हुआ यमराज परिचर है, अथवा पृथ्वीतल को पाँव कर निकालते हुए दानवी का समूह है, अथवा आशुभ कर्मों के

१. आपतिवन्, आपतवन् । २. अनित्यवर्त्तमानि, अत्यवर्त्तमानि । ३. ...पञ्चमः ।

১. জাতি... ২. জাতি... ৩. জাতি... ৪. জাতি... ৫. জাতি... ৬. জাতি... ৭. জাতি... ৮. জাতি... ৯. জাতি... ১০. জাতি...

मुपगतम्, कलिकाल-बन्धुवर्गमिव सङ्गतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिपयूयम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पतनशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूप-विनाशाय
धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयजनकम्,
उत्पात-वेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत्तः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायस-
मर्थमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तर्गतम्, उद्भिद्यमान-श्मश्रुराजितया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-

निहतं मारितं यद् खरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपत्योर्द्वययोः चलं सैन्यं तद्वि । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपध्यान् दुश्चिन्तनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्राप्तं सत् आग-
तमित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य वन्मुपग-
मित्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहेति । अवगाहो मज्जनं तदर्थं प्रस्थितं प्रयातं वनमहिपयूयमिव अरण्यसैरिभममूहमिव ।
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंहः तस्य करान्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां अंशः तेन शीर्णम् अधिकत्पण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेघमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समग्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुध, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रतं समुद्रभूतं धूमकेतूनाम् उत्पातग्रहाणां जालं वृन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः सृष्टो बह्मोत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारम् अशेषंसमग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
वह्नि सहस्राणि संख्या यस्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युत्कृष्टनासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालव्रातः भूताधिष्ठितमृतकगणः तमिव शबरसैन्यं भिन्नानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये चेति । अतिमहत्तः अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शबरसैन्यस्य भिन्नानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सम्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शबर-
सेनापतिविशेषणानीत्यवगन्तव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशत्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोधेच्छा ।

एकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शबरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्रेदमिति वृत्तम्—पुरा किलैकलव्यो धनुर्वेदं शिचितुं द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयितुं प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेष्णा तन्नाङ्गीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मृन्मयीं तन्मूर्तिं विधाय
स्वभवने प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यत्वमुपगतवानिति महाभारतम् ।

उद्भिद्येति । उद्भिद्यमानानि उत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि मुखलोमानि तेषां राज्ञि पंक्तिर्यस्य तस्य

साथ धूम रहा हो, अथवा निरन्तर तीखे बाणों की वर्षा करने वाले राम ने खरदूषण के जिस सैन्य दल का विनाश
कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया हो, अथवा कलियुग
के भाई वन्धु इकट्ठा हो गये हों, अथवा जङ्गल में सों का झुण्ड तान के लिये जा रहा हो, अथवा पहाट की
चोटी पर खड़े सिंह के पंजों द्वारा खांच लेने से गिर कर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन वाले वादलों का समूह
हो, अथवा सम्पूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिये धूमकेतुओं का जनावला रणा हो । प्रत्येक कारण
पिशाचों के समान दिखाई पड़ने वाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अन्धकारमय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने भीलों के सेनापति को देखा । जनी उससे आउ विरुद्ध नहीं हो ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रतम्, "वर्गमिवैव तनागतम् । ३. अवगाहोत्तिन्नप्रतिपत्तिमिव ।
४. अचलशिखरस्थसिंह" । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाजम् । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. "जनकम् ।
९. तस्य महत्तः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबल-निर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलोनापमृज्यमानगण्डस्थल-स्वेदलेखम्, आपाटलया हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रञ्जयन्तमिवशाविभागान्, आजानुलम्बिना दिक्कुञ्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदानार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेख-विपमित-शिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरा लग्नाशयान-हरिण-रुधिरबिन्दुना स्वेदजल-कणिका-चितेन गुञ्जाफलैर्मिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलातल-विशालेन वक्षः-

परिभ्रमता सञ्चरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं वहं तस्य आतपत्रं तद्वचितच्छत्रम् अनुरक्तं शील-मस्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन भ्रमरगणेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः दूरीकृतः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम्, एका आर्था अपरा च श्रौती, अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलोलेति । भुजबलेन शबरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भयेन त्रासेन प्रयुक्ता आरब्धा सेवा शुश्रूषा यथा यथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनस्थव्या कन्या, आलोलः पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन स्वीयवृक्षोत्पन्नकिसलयसञ्चालनकपटेनेत्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृज्यमाना ग्रीष्मकथमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा घर्मविन्दु-पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापल्लवोत्प्रेक्षा ।

आपाटलयेति । आपाटलया ईपच्छ्वेतारक्तया, अत एव हरिणकुलस्य मृगवृन्दस्य कालरात्रेः विनाशयामिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्या तथाविधदृष्टिनिक्षेपेणैव निरूप्य मृगविनाशादित्याशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलितयेव दृष्ट्या नेत्रेण आशाविभागान् दितिविभागान् रञ्जयन्तं रक्तवर्णात्पादनात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र क्यद्वतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, रञ्जयन्तमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आजान्विति । आजानुलम्बिना नलकीलपर्यन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुञ्जरस्य ऐरावताद्यन्यतम-दिग्गजस्य करप्रमाणं शुण्डापरिमाणं गृहीत्वेव आदायेव निर्मितेन प्रजापतिरचितेन दिग्गजशुण्डादण्डस-दृश्यायितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्तनार्थ-मित्याशयः, असकृत् सुहुसुहुः निशितानि सुधारोत्पादनाय प्रस्तारादौ तेजितानि यानि शस्त्राणि सन्नादाणि तेषाम् उल्लेखेन घर्षणेन विपमितम् उच्चावचीकृतं शिखरम् अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह गृहीत्ये-वेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लग्ना संलग्ना आशयाना अशुष्का हरिणस्य मृगस्य रुधिरवि-न्दवः शोणितकणा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं घर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः तानिः चितेन व्याप्तेन अत एव गुञ्जाफलेः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुक्तानि तैः तथोक्तं,

हो रहे ये मानो बड़ तमाल के पत्त, से धूप रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई बाहु से चितेने पाणिजों के पोलों पर बहते हुए पसीने को पोंछ दिया करती थी मानो उसके बाहुबल से पराजित होकर भयवश सेवा के लिए आई हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पसीना पोंछ रही हो । उसकी खून से नर जनों लाल गान् दृष्टि से दिशाओं भी लाल हो उठी थी मानो हरिणों की झलरावि की सन्ध्या फूट उठी हो । पुटनों के लटकती हुई उसकी बाँहें ऐसी प्रतीत होती थी मानो दिग्गजों की सूड की नाप लेकर बनायी गयी हों और उसकी ऐतिहासिक भगवती चण्डिका को रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर सान चढ़ाते-चढ़ाते अत्यन्त क्रोध से गयी थी । उन्नीस विन्ध्य पहाड़ की चट्टान जैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के खून के जमे हुए गाढ़े छ्दायों में उल्लास उड़ने लगा लड़ियों ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो धुँवची के लाल लाल दानों के साथ पिरोई गयी मोतियों का नाला ।

१. भ्रमता । २. मायूरतपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा । ३. आलोलकर्णपल्लवव्याजेन । ४. ...सलिललेखम् । ५. मृगकुलभ्रमरात्रि । ६. रञ्जयन्तमिवशाविभागान् । ७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर । ९. कालिका । १०. प्रदानाय । ११. अन्तरेति । १२. यत् । १३. विमिश्रैः । १४. रचिताभरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविशालेन । १६. चतुर्भुज, चतुर्भुज ।

हो । निराले व्यापार के कारण उसकी पूँजी खूब उठी थी मानो पुराने पर चढ़ाई गयी हो । उसकी मोटी-मोटी दोनों जाँघें लामदे से काते पड़े हुए हों, पीछे के दो छन्मा की हँसी-सी उबल रहे थी । वह लाझी-रस में रंगे हुए लाल रेजोमी वस्त्र पहने हुए था । कोई अन्य कारण न होवे हुए भी केवल जालिवाल झूँटा के कारण अत्यन्त मयकर दिखे हुए वेने वाले उसके लछन पर डेढ़ी धौंरे के बीच में स्थित निपलाना ऐसी प्रतीत होती थी मानो अत्यन्त मर्क के साथ आराधना की गयी भावनी दृग्गो ने उसे अपना कपास समझकर निम्न से दान दिया हो । उसके साय-साय अनेक रंग के झिझरी कुत्ते थे जो दूधने परचे हुए थे कि सक्करा पर पीछे-पीछे चले आ रहे थे । उनकी लाल-लाल जिह्वाएँ परियम के कारण पूरी पूरी पीली मुँह के बाहर लटक रही थी जहाँ

तस्यः क्रियायाः पूर्णवैयर्थ्यात् वाक्यम्, उक्तदिशो समाहितम् ।
 अवस्थाद्विधेः । अवस्थायां भागवत्त्वात् त्वेववशात् द्वैविध्यात्तत्तत्तस्यः वदन्तव्यम् वदितेः पूर्वतः
 स्वभावपदत्ववशात् ज्ञातित्वमभावेन श्वेतकर्मण्युक्तानिमित्तं निवृत्तानिमित्तं द्विविधाशोभितं स्यादिति च ।

स्वस्वकाम्य स्वीयस्वस्वीयगन्तुं स्वार्जितं वस्तु प्रयच्छन्तीति समग्रद्वयः । इदं अर्जितमिदंति निर्याद्येष्टा ।
उपजाति । अत्र पुष्टिद्वयवर्तमानत्वंविद्यमानं अभिसिति वक्ष्यमाणकर्मपूर्वत्वं, अस्म्य चान्वयः
अत्रान्वयमानमिदमभिप्रायति द्वेयः । उपजातपरिचयः समुत्पन्नवर्तमानः एकस्मिन् स्थले वर्तकाल
वर्तमानदिन्याशयः । अत्रान्वयार्जितः प्रश्नाद्वर्जितः । न चात्रान्वयमानमिति वक्ष्यमाणकर्मपूर्वत्वं पुनरे-

अथाऽऽहिकं यत्नं न तद्वदम् ।
अकारोऽपीति । अकारोऽपि कोपसूचकञ्चिद्विधानहेतुमत्तदपि कर्तव्यमिति तया प्रकृत्यैव दृष्टव्या-
नितया कारणात्, यद्यः विहितः विपत्तिकाः पलायकाः विपत्तिभूयाः तथा उद्वेगता उच्चतया भूयिष्ठतया
भूयोः वक्रिण्या कारुण्यं सौम्यं तस्मिन् तथोक्तं, अत्रापि पदे पदार्थिद्वये मालद्वये, प्रयत्नमवस्था अत्युत्कृष्ट-
प्रणामा आसीद्विषया विविधया कल्पयन्त्या गौरी, 'उमा कल्पयन्ती गौरी' इत्यमरः, 'अथ मातङ्गः सत्यु-
प्रदः सतीषकपापायाम्' इति कृतम् । विश्रुतेन स्वीयविश्रुतलक्षणाविशेषेण अङ्गितमिव चिह्नितमिव, पृथक्
सति भावव्युत्पद्यमानत्वेन देवादेरुपदेव देवादेरुपदेव सत्कृत्युत्पिन्नतायाः । अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः
स्वसेवककण स्वीयवर्जोऽथवा स्वार्जितं वरु प्रयच्छतीति समग्रंयः । इदं अङ्गितमिवति निर्यायेव ।

आर्वेदेण आर्या उपमा वेति द्वयोरेकाग्रयविवर्तनात्पः सङ्गतिः ।
 बद्धेति । अथवा अत्रिण कोटिरे रक्तपाण्डितं कोटये कोटिकोटिनाम्पः चौमवसनं परिधानम् ।

पुनरुत्थितान् संस्काराणि शायान् उज्जिखितं कथित्वान् त्रिदिवसं उदरं जठरं यत्नं न तथाकम् ।
 इममर्हति । अर्थाः शब्दार्थादुपैक्यद्वयं दृष्टयुगलं तेन, इममर्हन् गजदातवार्तिना मलिनं ययामवर्णम्
 आत्मनस्सम्युगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन्
 समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन्
 दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन् दृष्टयुगलं गजदन्धनस्समर्हन्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

[illegible]

स्थलेनाज्ञासमानम्, अत्रिह-अमर्यासाङ्गिनिवृत्तम्, इम-मद-मालिनमालान-स्व-म-
 युगसिद्धसन्निभोऽप्युद्वेग, लाक्षा-लोहित-कौशेयपरिधानम्, अकारणोऽपि कर्त्तृनि-
 तया वद्विपर्वकोऽभ्यर्क्षदृष्टिकाले ललाटपट्टे प्रलम्बक्यराधितया, मरुपिग्रहेऽप्यभि-
 काट्याद्या विद्योत्पत्तिरूपम्, वज्रानपरिवश्वरुज्ज्वलः, अमर्यादं, दूरविनिर्गतभिः
 स्वभाव-पाटलतया श्रिकामिपि इतिहा-सोपातिप्रवृत्तिमर्यादव्यमानवैदः,

विवृतमुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसटांनिव मृक्कभागानुद्धतद्धिः,
स्थूल-वराटक-मालिका-परिगता-कण्ठैर्महावराह-प्रहारजर्जरैः, अल्पकायैरपि महाशक्तित्वाद्-
नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरकैः, मृगवधून्वैधव्यै-दीक्षादान-दक्षैरनेकवर्णैः श्वभिः, अति-
प्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयैककुटुम्बिनीभि-
रनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीत-चमर-बाल-गजदन्तभारैः, कैश्चिदच्छिद्र-पर्ण-वद्ध-मधुपुटैः, कैश्चि-
न्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव स्रवन्तीभिरिव जिह्वाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेद-कृन्तिः यैः तैः तादृशैः ।
चरन्तीभिरिति क्रियोद्येत् ।

विवृतेति । विवृतमुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता
दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लम्बा-
संस्काः केसरिणां हिंसितसिंहानां सदा स्कन्धजटा येषु तान् तादृशानिव, मृक्कभागान् ओष्ठप्रान्तान्
'दन्तवक्त्रं च तत्प्रान्तौ मृक्कणी' इति कोशः, उद्धहन्तिः धारणं कुर्वन्ति । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

स्थलेति । स्थूलानां पीवरणां वराटकानां कपर्दकानां मालिकाभिः श्वभिः परिगताः सहिताः कण्ठा-
गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः निधिलान्ता-
येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि क्षुद्रशरीरैरपि महाशक्तित्वात् प्रबलपराक्रमत्वात् अनुपजातकेसरैः
अनुत्पन्नस्कन्धसटैः केसरिकिशोरकैः सिंहशिशुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवध्विति । मृगवधूनां हरिणव्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकत्वव्रतविधाने दत्ताः कुशलाः तैः
तादृशैः मृगविनाशेऽस्त्यन्तदक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयैः ।

अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्तृतदेहाभिः, केसरिणां सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य
याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्रासाभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेयैककुटुम्बि-
नीभिः सारमेय (कुक्कुर) भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति ज्ञायुद्येत् ।

कैश्चिदिति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिहृत-
मित्यभिमतक्रियायामन्वयः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्तानां
हस्तिदशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैः रन्ध्ररहिततरुदलैः वृक्षानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं सम्पुटकानि यैस्तै-
स्तादृशैः तदादायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरः पिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्तिक-
कानि तेषां निकरेण वृन्देन सनाथाः संयुक्ताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पूर्णोपमा अभद्ररूपेण,
अनयोश्चैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो धनः

सूखी होने पर भी मानों हरिणों के रक्त जैसी बूढ़ें टपका-टपका कर बकान प्रकट कर रही थी । मृदु तुलसी के
के कारण स्पष्ट दिखाई पड़ने वाले उनके दाँतों को किरणें उनके मुँह के दोनों कोनों पर ऐसी प्रतीत हो रही थी
मानो सिंह के दाँतों में फँसी हुई उसकी अयाल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कौलियों की बठियाँ बधा हुई थी ।
उनका शरीर जङ्गली सूअरों के आघातों से जोड़ोला हो गया था । वचपि वे कद में छोटे थे किन्तु सत्यन्त शक्ति-
शाली होने के कारण अवालरहित सिंघेलों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेनारी हरिणियों की वैधव्य की दोआ देने
में बड़े ही पट्ट थे अर्थात् हरिणों के शिकार में सधे हुये थे । उसके पीछे-पीछे ऊँचे कद वाली कुत्तियों की भी
झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों सिंघिनियों सिंघों के प्राणों का भोजन नगने नार हो ।
वह सेनापति अनेक ढङ्गों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर वृग के सार और दाँतों से

१. ...दंष्ट्रांशून् । २. दन्तान्तराल... । ३. ...सटांनिव । ४. किशोरैः । ५. ...वैधव्यदान... ।

६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत... । ८. विभिन्नगज... ।

प्रितितभारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव केसरिकुचिधारिभिः, कैश्चित् शृणुकैरिव मयूरैरिपिच्छवर्णैरिभिः, कैश्चित् शिखरिभिरिव काकप्रखरैः, कैश्चित् कुण्डलचरितरिभिरिव दशार्थाङ्गैः, समुत्थानत-विभूत-गज-दन्तैः, कैश्चित् जलदागमविष्वैरिव जलधरच्छाया-मणिवनैः, अन्यैकवृत्तान्तैः शरद्वन्द्वैः परिपुत्रम्, अरुणमिव च सख्यं वेदिकम्, अमिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारि-णम्, वकराश्रयसिन्धुं गृहीतैकचक्रम्, अकणजिजिम्बुद्वैतवृत्तैकसहस्रनाग-दंशनम्,

निवृत्तस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तैस्सादृशैः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । प्रमथैरिव विष्वक्पिप्लवैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः, केसरिणां सिंहानां 'केसरप्रखरैः' इति विचक्षणमिषम् । च नान् व्याप्तविकटवर्णेषु इति विचक्षणमिषम् ।

कैश्चित् । वृणुकैरिव दिग्भरैः संन्यासिसिन्धुव, मयूराणां बहिर्णां 'मयूरा' बहिर्णां वर्णैः इत्यमरः, पिच्छाणि शृङ्गानि वदन्तीत्येवंशब्दैः, दिग्भरणां तद्वारणव्यवहारं शरद्वारणान् तद्वैकजीकर-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । समुत्थानतः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणानिर्गम्यः सादृश्यम् । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

ण्यद्विच्छादित्युपाधयः । उक्ताङ्कैः ।

कैश्चित् । शिथुमिव शारकैरिव, काकानां सङ्कलनानां पञ्चान् शृङ्गान्, काकप्रखरान् शिखर-कांश्च धरन्तीत्येवंशब्दैः, 'काकप्रखः शिखरवृत्तः' इत्यमरः । शौचं विभूतानां शिखरवृत्तव्यवहारं शरद्वार-

भीष्ममिव शिखण्डि-शत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूत-मृगतृष्णम्, विद्यावरमिव नान-
सवेगम्, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराज-
कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम्, हिरण्यश्ल-दानवमिव महाब्राह्म-दंष्ट्रा-

अखविशेषो येन तस्मै, अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन नं
तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगर्यां वकाभिधानोऽसुरः नरसंहारेणात्युपद्रवं कृतवान् । ततस्तत्रन्यो
राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्भोजनाय प्रेष्य तस्मादनर्थाल्लोकान् रक्षयामास । कस्मिंश्चित्प्रत्यये द्रगमान-
लाक्षाभवन्तः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुर्विप्रस्यावसरः समापन्नः । पारिवारिकस्थित्वातिव्यग्रं तं
समीक्ष्य कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्भोजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तत्रोपेत्य
तं व्यापादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अरण्येति । अनुगानुजो गरुडः तमिव, उद्धृता उत्खाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकगृध्रुलगजानां
दशना दन्ता येन तं तादृशम्, पक्षे उद्धृतात् खाताग्निःसारितान् अनेकान् बहून् महानागान् निशाल-
सर्पान् दशति चञ्चुपुटेन सन्दश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गाङ्गेयः तमिव, शिखण्डिनं मयूराणां शत्रुं यहोः कालेन व्यापादयितारम्,
पक्षे शिखण्डिनः तत्संज्ञकपाण्डवपक्षीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिररिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किल अम्बालिका काशिराजसुता स्वविवाहाय भीष्मपितामहमेव वधे किन्तु तत्प्रत्याख्याना
सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वप्राणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजसुता सञ्जाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंस्रं जग्राह
ततः शिखण्डीति संज्ञकेन लोके प्रसिद्धा आसीदिति संक्षिप्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव, सततं निरन्तरम् आपिर्भूता वनात् प्रकटीभूता नृगेषु
हरिणेषु तद्धननेष्वित्यर्थः, तृष्णा अभिलाषो यस्य तं तादृशम्, पक्षे सततमाविर्भूता मृगतृष्णा नरीचिका
दिनकररश्मिषु सलिलभ्रमो यस्मिन् तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

विधेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव, मानेन शक्त्यहङ्कारेण मनोऽद्वा सवेगं सर्वदा तीव्र-
गतिमन्तम्, अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मञ्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् ।
मानसवेगाख्यो गन्धर्वः कश्चिद्भवेदिति तु न शङ्कनीयः तथा सति पदावृत्तिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव, योजनं चतुष्कोशव्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-
ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी, गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः, अशं आदित्या-
दृच् प्रत्ययः, अन्यत्र-योजनगन्धां तन्नामिकां वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यानमातरि । कस्तूरी-
शीतयोश्च' इति भानुचन्द्रधृतकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमर्थं यावद्विचारयति तान्त् काञ्चित्-
सुन्दरीं धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं ददर्श, दृष्ट्वा च जातस्मरतया रिरंसया जुह्वक निर्माय मैथुनायोप-
चक्रमे इति महाभारतीया कथा ।

घटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव, भीमं भीषणम्, अन्यत्र आत्मा एव
वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमसेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं
तादृशम् । 'सत्या भामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः
वाला गरुड हो, वह मोरों का शत्रु था मानों शिखण्डी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगा के नारने का अनिष्टाप,
निरन्तर उठती रहती थी मानों मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, पर अक्षर के वेग में चल
था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विचार हो, यह योजनगन्ध का अनुस्मरण करने
वाले पराशरमुनि के समान कोसों तक गन्ध मारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला न, नील रत्नमयी
घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयंकर थी, भगवान् शंकर को चन्द्र-मासे विन्दु
भगवती पार्वती के वालों के समान वह भी मोर-चन्द्रिकाओं से सुशोभित था, महाब्राह्म की गर्मों से भर

विभिन्न-वशःस्थलम्, अतिरिणिमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम्, प्रितिविधानमिव रक्त-
चकम्, गीतकला-विज्ञासुमित्र निषादजिगतम्, अतिशयक-निशुल्लिखित महिष-कृषिपद-
चकम्, अभिनवयौवनमपि क्षिप्त-बहुवयसम्, कृत-सामरस्य-संग्रहमपि फलमूलोद्योगम्,

तमिव, चीतकण्ठानां मयूराणां चन्द्रका मेषका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'मेघकः
रम्यमाले कृते विभिरे वरिचन्द्रकं' इति हैमः, 'वह्निमण्डलम् वर्णं मेघकं यवतं वृषाः' इति काश्यः, पक्षे—
चीतकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र-एव चन्द्रकः मण्डलः शशी एव आभरणमप्युक्तं यस्य तं तादृशम्, मगधवीर-
द्वन्द्वीरेवकण्ठस्य मूःनः चन्द्रमप्युक्तं तं द्वन्द्वीरेषु मूःनैरेवतद्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । उक्तालङ्कारः ।
द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
विशालशङ्करैः द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्राभिहितवतः—युगं किञ्च हिरेण्यासौ महसुरो लोकान् संलोकयन् प्रतिविमसस्वस्त्यं चक्रे,
अत्यग्रतमःशालिलेन युवं सलिले मञ्जामाल । अथ मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
सामरस्यमण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।
मगधवीरस्य मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः । द्वन्द्वीरेषु मण्डलविन्यासायः ।

गीतवि । गीतकला गानविद्या तस्या विज्ञासं व्यापारमिव, निषादः अन्त्यः अगुगतम् अत्र-
सुतम्, पक्षे—निषादस्तन्त्रोक्तोद्यः स्वरः, 'निषादपुष्पागन्धाराः' इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अगुगतं सहितम् ।
उक्तालङ्कारः ।
अतिशयकः । अतिशयकः चण्डिकायाः 'सुहृन्नां चण्डिकायिका' इत्यमरः, शिष्टं यशस्विशेषः
तमिव, महिषाणां सैरिण्याणां तद्व्यासुरस्य च शिष्येण शीघ्रमेव आर्द्रः किञ्च कायः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।
अर्थात् । अभिनव नूतनं मनोहासि वा यौवनं तादृशं यस्य एव तादृशमपि शिष्यतानि व्यतीतानि
वर्द्धनि गानविद्यानि यथासि शैशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः, शिष्यतानि व्यापारविधानि वर्द्धनि
व्यासि पृथिवी येन तं तादृशमिति तत्समाधानम् । 'श्रीगानविद्याविनोदयः' इत्यमरः । अत्र विरोधा-

मासोऽलङ्कारः, तथा च दूषण—
आतिशयविन्यासायः । द्विधा द्विधाद्विधायां यदाद्वयं दूषणं वा मिथः ॥
विहङ्गमिव आनेव विरोधादौ,..... ।
कृतं । कृतं विहितः सारणां धनानां परिमाणं योयानां शक्यादीनाञ्च संग्रहः एकत्री-

हिरेण्यास्य राजस्य की आनी के समान उसकी भी आती जंगली मुअरी की दाई के आवाज से चोटीली हो गयी
थी, जैसे यश के अत्यन्त जोशी चण्डिकारी से भिरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक वनिदियों से भिरा थी, जैसे
मासमाजी राजस्य रक्त चाहते बाहे होते हैं वैसे ही वहलिय उसकी चाहते थे, सीमित-कला की सीढी में जिस
प्रकार गीत के पीछे-पीछे निषाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसके पीछे-पीछे चाहत चल रहे थे और उसकी
शरीर बज्जी भूषों के लय से लययथा मानी सादृशस्य के रक्त में सना हुआ मगधवीरुगी का विशुद्ध हो ।
वह जीवमान होतै हुए भी बहुत अधिक यश (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारसियों (धनधान्य, कुर्वा)
१. .... वनिद.... २. .... विन्यासमिव.... कलासिद्धय । ३. बहुरक्त.... ४. शीघ्रमेव.... ५. फलमूलोद्योग-

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसे-
वानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिमिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभिभ-
वनीयाकृतिम्, मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्यै पञ्चादह-
मश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेपां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-
करणं येन तं तादृशमपि फलमूलान्येव अशनं भक्षणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां
शुनां संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृ० मिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णम् अत एव असुदर्शनं भयोत्पादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गमं नगरम्
एकम् अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं
रक्षिका यस्य तं तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितिंति । क्षितिभृद् राजा तस्य पादौ चरणौ तदनुवर्तिनमपि तत्सेवाविधायिनमपि राजसेवा
नृपपरिचर्या तस्या अनभिज्ञम् अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभृद् पर्वतः तस्य पादे प्रत्यन्तपर्वते ‘पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमिति । विन्ध्याचलस्य जलयालकपर्वतस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकठिनदारीत्वात् ।
कृतान्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यं यमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एतदेगावतार-
मिव जीवसंहारात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रयातनाविधायित्वात् । कलि-
कालस्य कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराधर्मोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु जात्यु-
त्प्रेक्षा । भीषणमपि भयजनकमपि तृणनिक्षेपादिनिकृष्टाचारेण निःसत्त्वजीवानां त्रानोत्पादनात् चञ्चलस्य-
भावमपीत्यर्थः महासत्त्वतया प्रबलोत्साहस्त्वभावतया गम्भीरमिव धैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः
परिदृश्यमानम् । इह गाम्भीर्यं गुण इति तदुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

अनभीति । अनभिभवनीया अतिरस्करणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
दुर्दर्भत्वादित्याशयः । मातङ्गनामानं मातङ्गेतिसंज्ञकं शबरसेनापतिं किरातसैन्यस्वामिनम् अपश्यन्
अद्राक्षम् । केवलदर्शनेन नामावबोधः कथमित्याशङ्क्यामाह—अभिधानन्ति । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाम् अहं वैशम्पायनः पश्चात् तदवलोकनानन्तरम् अश्रौषं भृत्यमुन्नादाकर्णयम् । एवञ्च नम्रप्रति तच्चा-
माभिधाने न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आसीत्ति । मे मम मनसि हृदये आसीद् अभूत् चिन्तेति शेषः । तदेव उपपादयति—अहो ! इत्या-
दिना । अहो ! इत्याश्रयं, ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो यदुलं यत्र तथोक्तम्,

का संग्रहं रक्षते हुय भी फल मूल खाने का अभिलाषी था, इयानले शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुय
भी असुदर्शन (सुदर्शनचक्र रहित, कुरूप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला,
भगवती दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करने पर भी राजसेना
से अपरिचित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अशावतार था, पाप का सगा भाई था, और
कलिकाल का निचुडा हुआ अंश था । भयंकर होते हुय भी वह अत्यन्त पराक्रम के कारण अत्यन्त गम्भीर भा-
र्या । उसकी आकृति में ऐसा प्रभावशाली व्यक्तित्व था जिसको उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि हमें
पीछे मालूम हुआ, उसका नाम मातंग था ।

उन भीलों को देख कर मैं मन ही मन सोचने लगा—अहो ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दचरमपि । २. विन्ध्यस्य । ३. सारथिव । ४. अनभिभवान्ति । ५. मातङ्गनामानं-
मानम् । ६. सर्वशर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कचित्तोपलब्धेन । ८. सोदरप्रापम्, मोहप्रप्रापम्,
एतेषाम् । ९. निर्वर्णितम् ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिश्रमैः समुद्रवं श्रममपनिनीषु-
रागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनोंपनीत-पल्लवानेन
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलात्
प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्द-कोट-
रजः-कषायमम्भः, कमलिनीपत्रपुटेन, प्रत्यगोद्घृताश्च धौतपङ्कनिर्मलं सृणालिकाः समुपाहरन् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्मातो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥३१॥

चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः सुखह्रमणयः सर्परानि पर्यतस्था-
यित्वात्तेषां तेऽनायासलभ्या इत्याशयः । वनगजमदैः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अन्नरागः अन्नलेपनम् ।

यस्मिन्नि । यस्मिन् अलक्षिताभिधेये कानने अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पादितं मूलं मध्यदेशो यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विवृणोति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयति सत्येव स शबरसेनापतिः शिरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अटव्यां परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्रवं सज्जात ध्रमं परिश्रमम् अपनि-
नीषुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शाल्मलीतरोः अधश्छायायाम् अधोऽगतापे आगत्य, अवतारित
स्कन्धानामितं कोदण्डं कार्मुकं येन स तथोक्तः, स्वरितेन शीघ्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समापे
प्रापितं यत् पल्लवासनं किसलयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवात् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुसैनिकमध्ये कश्चिदनिर्दिष्टनामा शबरयुवा भिद्यतरुणः ससम्भ्रम
शीघ्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् पम्पाख्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिक्षोभितं तृणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहरदिति सम्बन्धः । नपुंसकलिद्वितीयान्तानि
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैदूर्यस्य वालवायजस्य मणोः द्रवं गलितांशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
देदीप्यमानत्वादित्याशयः । प्रलये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणैः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रखरसन्तापात् विलीनं द्रवीभूय स्वरितम् अम्बरैकदेशं गगनैकभागमिव । इन्दुमण्डलात् चन्द्रमि-
म्बात् प्रस्यन्दितं द्रवीभूय पतितमिव । द्रुतं स्यन्दितं मुक्ताफलानां मौक्तिकानां निकरं वृन्दमिव मयतोऽ-
त्यन्तोज्ज्वलत्वादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शनं शैत्यस्पर्शनं अनुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाशक्यत्वादित्याशयः । हिमजडं तुहिनयत् शातलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलकर्णिकाधारस्य रजसा धूलिना कषायं तुवररसयुतम् अम्भः सलिलम् । प्रत्यगोद्घृताः तन्-
णमुत्पादिताः धौतपङ्काः चालितकर्दमाः अत एव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिनाः पुद्गविसतन्तुनि । 'सृ-
णी

को मणियाँ ही इनके आभूषण हैं, जङ्गल हाथियों का मद ही इनका लुगन्धित लेा है और वह जिन जिनने जा
जङ्गल में कुछ दिनों रह जाते हैं उसी को जबमूल से उजाड़ कर देते हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जंगल में इधर-उधर भटकने की थकान मिटाने के लिये वह सनातन
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रण दिया और उसे
सगी-साथियों द्वारा जल्दी से दिखाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक नील नाजवान् पत्तों से
सरोवर के जल में उतर पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोल कर कमल के चौड़े पत्ते से बने दोने में डाल
लाया । वह जल वैदूर्य मणि के रस के समान, प्रलयकालीन सूर्य की किरणों से पिघले हुये आरस के रस के
समान, चन्द्रमण्डल से टपके हुये अमृत के समान तथा पिघले हुये मोती के समान पतंगों की भाँति था । वह
इतना निर्मल था कि छूने ही पर पहिचाना जा सकता था । वह वर्ष के सनान ठण्डा नारंगी रंग के रस के

१. इह 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । २. कुर्वते । ३. इह 'त' इति पाठः इति पाठः ।

४. शबरसेनापतिश्च । ५. भ्रमणसमुद्रवश्रमम् । ६. शाल्मलि । ७. दानम् । ८. अन्तर्गतं पदं ।

९. अन्यतरस्तु । १०. इतमिव । ११. जलशिशिरम् । १२. पत्रसन्पुटेन । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आप्रीत-सलिलश्च सेनापतिरिव। शुणालिकाः शशिपुत्रा इव सलिलेभ्यः।
अपगतशमश्रोत्याय परिपीताशमसा सकलेन तेन शवर-सैन्येनाग्रायमानः शनैः शनैः-
निमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकमसद्वि बरच्छवररत्नरत्नम् पुलिन-दृग्दृष्टानासाद्वि-र-रिण-पुशितः पुरिशिताशन
इवाकिंचित्दृश्यतः पुरिशिताधी वरिभञ्जव वरुमुले सुदृढमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च
वरिभञ्ज शवरसेनापतौ स जीर्णशायरः पुरिशिवारत्नमाकमार्थ्यं कथिरविबद्धपाटलाया कपिष-
भूतना-परिवेषणीषणया दृष्टया गणयन्निव मुकुल-कुलायस्थानानि रयेन इव विहंगामिष-
स्वाव-लालसः सुचिरमाकच्छित्तं वनस्पतिमामूलान्दपरयत् ।

स्वाकाचिन्मयाख्यादि विषयापचये यदि इत्यमरात् सुदृढिपद्य कलित्प्रयोगः । समुपहारत् शवरसेना-
पतये समर्पितवान् । एतेषु अस्वदेकदशसिखेभ्यश्च द्रव्योद्येच, मर्यादितमिव वि क्रियाद्येच, मुकाकलिन-
कर्मिभेभ्यश्च आत्युद्येच, हिमजलमिव चक्षुषोपेत बोध्या ।
आप्रीति सम्यक्का पीतं सलिलम् अमो धेन स वाहशः सेनापतिः सैन्यनायकः

सलिकेयः सलिकुञ्जो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव वा शुणालिकाः कर्मणा जलपानानन्तरम् आदेशत्
दशानैरभयवत् । राहुर्द्वया चन्द्रकला असाति तद्युवायमणीव्युपमाकृष्टः । अपातो दूरीभूतः अमः श्याम-
परिमो यस्य स वाहशः, उन्माय उन्माय विषाय परिपीताशमसा कुलजलपानेन सकलेन समसेन तेन
माश्रयिताप्रीतिरनेन शवरसेन्येन निश्चिन्तितेन अग्रगण्यमानः अजुबलमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अग्नि-

मम अमिच्छति विनाशरम् अन्धविद्यं गति अयासीत् आगतम् ।
एकमयासीत् । तेषु मध्ये एकतमः कलिद्वनिर्द्विगताया, सु पुनर्यु, बरच्छवरः वृद्धिकिरातः वरमात्
पुलिन्द-दृष्ट्वा शवरमपच्छजत् अनासाद्वितम् अलम्बद्विगतापुशितं समासां धेन स वाहशः, पुरिशिताशनो
मासमवको व्याधः स इव विक्रितं भीम दशनम् अवलोकनं यस्य स वाहशः, पुरिशिताधी सांसाधी वरिभ-

धेन पूर्वक एव वरमुले शारमल्युद्यममुले सुदृढमिव किञ्चिच्छाकलिव व्यलम्बत विवचनमकरोत् । वरिभ-
ञ्जव वरुमुले किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृथाहृदयेन अवाहिते सति स पूर्वोक्ता जीर्णशायरः स्थित-
मिष्टः अस्माकं पुरिणाम आर्यंषि जीवन्समयाम् पुरिशिव पात्रेन विजितं विदधदिव । कथिरविबद्धमिः
काप्याड्याग्रीलाकणः पाटलाया श्वरकया, तथा कपिले पिङ्गले च अजले ताभ्यां परिवेषः परिवेषः, परि-

वेषस्य परिधिः इत्यमरः, तेन भीषणया आसकारिण्या, दृष्टया जीवनेन मुकुलजल्य कीरणास्त्य कुलप-
स्यानि जीर्णशायरस्थितिवीक्षणं गणयन्निव इत्यमरा वरिभञ्ज विदधदिव । रयेन इव मासमवको श्याम-
नपुशिविशेष इव विहंगाना खगाम आग्निषास्वाहं पुरिशिवसंघे जलसा जगदः, जलपु जलमा
जले जगद जलसेवि सः इति यावत् । तं वनस्पति शारमल्येन आहरेष्टुः आरोहिष्टुः आरु-
जत् शूलशानपचयं सुचिरं विरक्तम् अपयत् अवलोकितवान् । एष पुरिशिताशन इव इत्यम, रयेन
इव इत्यम वापमाकृष्टः । पुरिशिव इत्यम गणयन्निव इत्यम च क्रियाद्येचालङ्कारः ।

परम के कारण स्वप्न में कलित था । वह जल के साथ ही टटकी निगाही गया और पानी में धोकर मर्मागति
साफ की गयी पवनार (कमल की कोमल जल) भी जगता था ।
सेनापति जब धीरे-धीरे उस कमल की जड़ की काटकर छात्रे जगा मानी राहु चन्द्रकला का
मथान कर रहा हो । शीर्ष देर अमान मिटकार वह उठ खड़ा हुआ और जब पीकर निश्चिन्त हुई उस भीलसेना
के सा-द-सा-द धीरे-धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।
उन भील के झुण्ड में से पुरिणाम की तरह मथकर आकृति वाला एक बड़ा भील, जिस दिरन का मास
वही मिश्र था, उसी पृष्ठ के नीचे मास पात्र की आग्रा में शीर्ष देर रक्का रहा और सेनापति के आँखों से
आँसू हो जाने पर वह उस पृष्ठ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जल से ऊपर तक देखता रहा ।
धन के समान पुरिणाम के मास का जलनी बह बहता, अपनी धीरे-धीरे शीर्ष देर रक्का की बूँदों जैसे

१. शवरसेनापति । २. एकमयासीत् । ३ ... इत्यादिनिश्चयवर्तनः । ४. वरमुले च वरिभञ्ज । ५. वरिभञ्ज
इति पाठः कलिद्विपचयवत् । ६ कथिरविबद्धः परिबेषः । ७, मुकाकलमयस्थानानि । ८. विहंगामिष... विहंगा-
विषयार्थः... । ९. सुचिरम् ।

उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं भीतानां शुककुलानामसुभिः ।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेक-ताल-तुङ्गमभद्रूप-शाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्का-मुपजनयतः, कांश्चिदुद्दिद्यमानपक्षतया नलिनं-संवर्त्तिक-कानुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिल्लोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईपद्विघटित-दल-पुट-पाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः, कांश्चिदनवरत-शिरःकम्प-व्याजेन निर्धार-यत इव प्रतीकारासमर्थान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्धिभ्यः कोटरान्त-रेभ्यश्च शुक-शावकानग्रहीत्, अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

उचिति । तस्मिन् क्षणे काले 'क्षणाः पूर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुककुलानां कीरगणानाम् असुभिः प्राणैः उत्क्रान्तमिव निःसृतमिव । इह उत्क्रान्तमिवेति क्रियोपेक्षा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कटिनं न किमपीत्थयं, सर्वमेव कुकृत्यं सम्पादयन्तीत्याशयः । यतः स वृद्धकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपर्युपरिनिहितताल-वृक्षाः तद्वत् उत्तुङ्गम् उन्नतम्, अन्नं मेघं कपन्ति विलिखन्तीति अभद्ररूपाणि 'अन्नं मेघो वारिवाहः' इत्यमरः, शाखानां स्कन्धानां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपातम्' इत्यमरः, अयत्नेनैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनु-त्पन्ना उत्पतनशक्तिः गगनगमनसामर्थ्यं येषां तान् तादृशान् कांश्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिनोत्पन्नान्, गर्भस्य तत्क्षणनिःसृतस्य भ्रूणस्य वा छविः शोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शाल्मलीकुसुमस्य शाल्मलीतरुपुष्पस्य शङ्कां निजेषु भ्रान्तिम् उपजनयतः उत्पादयतः । कांश्चित्—उद्दिद्यमानो प्रादुर्भवन्तौ पक्षौ पतन्ने येषां तेषां भावः तथा, नलिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकर्तुं शीलं तेषां तान् तादृशान्, एतेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्युतीन् । अलोहिता लोहिता सम्पद्यमाना भवन्तीति लोहितायमाना रक्तायमाना चञ्चूनां त्रोटानां कोट्यः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईपद्विघटितैः किञ्चिद्विकसितैः दलपुटैः पुटकाकारपत्र-पाटलानि श्वेतरक्तानि मुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलमुकुलानां पङ्कजकुड्मलानां श्रियं कान्तिम् उद्ग्रहन्-धारयतः । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधूननं तस्य व्याजेन कप-टेन निवारयत इव 'वयं शिशव इति कृत्वा न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिपेधत इव प्रतीकारो मारणनिवृत्त्युपायः तत्रासमर्थान् अशक्तान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दंशनं कर्तुमसमत्वात् उडुयनं विधाय पलायितुमयोग्यत्वाच्चेत्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्भवानीव तस्य वनस्पतेः शाल्मलीतराः शाखासन्धिभ्यः स्कन्धग्रन्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्येभ्यश्च शुकशावकान् कीरशिथून् अग्रहीत्

लाल लाल दृष्टि से मानों हम लोगों की आयु यो सोस रहा था अथवा तुम्हों के घोल्ले गिन रहा था । ऊँ इस प्रकार अपनी ओर देखते हुये देखकर भयभीत तुम्हों के प्राण तो मानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयी के लिये कोई भी कर्म असाध्य नहीं होता । बादलों से बात करने वालों चोंचों वाले उन जनेज नाड वृक्षों से भी ऊँचे पेड़ पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । पर ऊपर पहुँच कर डालियों की जोटों और खोपलों से तुम्हों के बच्चों को निकाल निकालकर और उन्हें नार-नारकर हटा प-गिराने लगा । उन बच्चों में अभी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो स्तन थोड़े दिनों के पैदा ज़रे । अभी तक उनमें गर्भ की लाली बनी हुई थी, जिससे वे सेनल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पर दृष्टि से वे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे मालिन पड़ते थे, कुछ की थोड़ी थोड़ी खुली हुई लाल-लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान मुहाफनो न्ग रहा था और कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे निरि

१ तदालोकनीताना । २ अपिबह । ३ शाल्मलि... । ४ नलिनो... । ५ उद्ग्रहन्... । ६ निवृत्त्युपायः । ७ प्रतीकारानेकैकशः, एकैकतया । ८ शाखान्तरेभ्यः ।

[illegible]

कर्षण-व्रणाङ्कित-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनुशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्च-प्रहार-
मुत्कृजन्तमाकृष्य तातमपगतासुमकरोत् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताद्गत्वान्
सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्षे-पुदान्तर-गतं नालक्ष्यत् । उपरन्तश्च तैमवन्नितने
शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तच्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कु-निलीनस्तेनैव सहापतम् ।
आयुषोऽवशिष्टतया तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपर्पत्रराशेरुपरि पतितैर्मात्मानमप-
श्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्त^{१४} ।

ययोः' इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशूकराः तेषां वसाभिः तत्क्षणव्यापादनात् त्रायुभि-
तत्सम्बन्धैरित्यर्थः, विस्रगन्धि आमगन्धि 'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं
तादृशम् । अत्र हि 'विस्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधोयान् उक्तो-
शब्देन 'गन्धि' पदानुपादानेन्युक्तार्थत्वेतरभावात्, अन्यथाधिरूपद्वयोप वारयितुं क. शरनुयात् ।
अनवरतं निरन्तरं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यङ्मानाम् आरुपणेन आक्षेपेण व्रणः क्षतः तेन अङ्कितः चिह्नितः
प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यस्य तं तादृशम् 'कलान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाब्दतः,
कूर्परश्च 'कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यग्रन्थिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डउत्तुल्यम्, यान्बाहु
सव्यभुजं प्रसार्य विवरमध्ये विस्तार्य मुहुर्मुहुः वारम्वारं दत्ता चञ्चुप्रहारः त्रोटप्रधानो येन स तं तादृशम्
उत्कृजन्तम् उच्चैः स्वरेण रुन्तम्, तात मज्जनकम् आकृष्य कोटराडहिरानीय अपगतासु विगतप्रागम् ।
अकरोत् कृतवान् । जीर्णसितभुजङ्गभोगभीषणमित्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमित्यत्र चार्थं
लुप्तोपमा ।

मामिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवपुष्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि स-
त्तानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टधेन मह
विद्यमानत्वात्, कथमपि महता क्लेशेन तस्य तालस्य पञ्चपुदान्तरे छद्दपुटमध्ये गत प्राप्तं नालक्ष्यत
नापश्यत् स जीर्णशयर इति शेषः, एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शिथिला श्रुथा शिरोधरा त्रीया
यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाङ्मुखम् अवन्नितले पृथ्वीतले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तच्चरणान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितग्रीवः, निभृतं नि शब्दम् अङ्क-
निलीनः उत्सङ्गेऽन्तर्हितः तेनैव जनकेनैव सह साक्षम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरवम् । आयुष
स्वजीवितसमयस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य
ऊर्ध्वाधोभावमाश्रितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपर्पत्रराशेः नीरसदलसमूहस्य उपरि पतितं गतम्
आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपर्पत्रराशेरुपरिपतेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अप-
गवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

साप जैसा बाहू फैला कर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जगली मूरगां का चोंच पिते की
निकल रही थी, उसके गट्टे पर धनुष की टोरी खींचते-खींचते घाव के चिह्न से बन गये थे और उमगा मां-
यमराज के दंड के समान भयकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने दबाव के लिये दास्त-बार चोंच चला
चलाकर उसपर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हत्यारे ने टें टें चिलाते हुए पिता को नार शी जला । पिते
में बहुत नन्दा सा था, दूसरे भय से मेरा शरीर भी सिकुट गया था, तीसरे जभी नेरी आयु का शेष था तभी
वह पहलों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झुलती हुई गरदन वाले पिता के नरें हुये दास्त को उ-
कर नीचे डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुन्चाप छाती से चिन्मर कर जमीने
साथ गिर पड़ा । कुछ आयु बची रहने के कारण मैं वायु द्वारा पवनित सूते पत्तों की एक डोरी से पिता से
जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तमाकृष्य । २. गतासुम् । ३. स्वल्पत्वात् । ४. अवशेषत्वात् । ५. पञ्चपुदान्तरे ।
६. एनम् । ७. तातम् । ८. तच्चरणान्तराले । ९. प्रवेशिता । १०. अङ्कितनिलीनः, अङ्कनिलीनः । ११. अन्तः-
पुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुञ्जितस्य । १२. पर्पत्राशेः । १३. निपतितम् । १४. नाशीर्यन्तम् ।

भा. क्रि. ७ भा. उत्तरम धुस गह्वे सज्जती थी जिससे उसके नीचे दिन में ही आनकाले छाया रहता था ।

[illegible]

निवर्ति विधौऽत्र ।
 गतीति । गतिर्दूरवर्तिनः गतिर्दिवष्टथातिनः, शरीराणां किरातानां याः सुन्दर्यां रमयः तासां
 कण्डूराणि कण्डूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पञ्चवः किरतया यस्य तस्य
 लङ्घास्य, लङ्घूषास्य लययमस्य, लङ्घूषाः सरीराणाः कालिन्द्योदीर्घा यत्, ईक्षमरः, पटवर्, वक्षवर्,
 नीलच्छाया नीलकान्त्या गदाधरद्वन्द्वच्छत्रि श्रीकल्याणरीरेष्टिम् उपहसत द्वे उपहसत द्वे विष्-
 मानम् । अर्द्धः, निमृष्टः कालिन्द्यलच्छत्रैः यमुनाजलखण्डैरिव तिरिचिता विनिर्मिताः छत्राः पणानि यस्य
 तस्य वाह्यास्य द्वयोरपि नीलकण्ठस्यातिर्ध्रुवायः । वनकनिष्ठाः अरण्याजानां मदां दानववरादीणि तैरेष्टि-
 तानि ऊर्ध्वचक्राणि किरतयानि पञ्चवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य । विन्द्यादव्या द्वाङ्ककारेण्यस्य केशपाश-

[illegible]

यावत्सौ तत्मानकशिवरात्रावतरति तत्पदेभवशीर्ष-पूर्व-सर्वपात्वात्पदेऽप्य-
माण-मूर्तिः शिवसुरप्रवृत्तस्य वृक्षास इव प्राणपरित्यागाद्योऽपि काले बालव्या काला-
न्तरसुप्तः स्नेहस्मृत्यान्निद्रा जन्मसहस्रिवा मयैव केवलमभिर्भूयमानः किञ्चिदपञ्चाशत्प्रा-
प्यस्यप्राप्तौ पञ्चवैवर्धन्यां त्रितिवत्स्वतः केवलमुत्पन्न-कुटुम्बोऽपि विनिर्वातमाप्तवान् मन्थमानः
नातिदूरेवान्वितः, शेषसुन्दरी-कण्ठ्यै-र-वर्गाप्युक्त-पक्षितस्य, सङ्घर्ष-पट-नील-च्छायाया-
इत्येत इव गदापर इहैच्छात्रिम, अचक्षुः कालिन्दी-जल-च्छेदैरेव विरचितवच्छदस्य, वन-
करिपदोपसिक्त-किण्वलयस्य, विन्ध्यादती-केशपाशा-श्रियमुद्धृतः, विवाधान्नकरिरीर्याखि।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् संहृत्य तान् शुक्रशिश्ननेक-लता-पाश-संयतानाबद्ध्य पर्णपुटेऽतित्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमर्गच्छत् ।

मान्त्वं लब्ध-जीविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादायासित-शरीरं सन्त्रास-जात-वेपथुं सर्वाङ्गोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमिता-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णत्वात् कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्ग्रहतः धारयतः । दिवाऽपि दिवसेऽपि अन्धकारितानि सूर्य-किरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शाखान्तराणि स्कन्धाम्बन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तथोक्तस्य । अनिमहतः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव क्रोडमिव भयनिवारकत्वात् पर्याप्तावरणकत्वाच्चेत्याशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ता सूर्यस्य दिनेशस्य किरणरश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहनम् अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं बुध्नभागम् अप्रविष्टप्रविष्टवान् । इह सङ्कर्षणादिबुध्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः अच्यैरित्यादिबुद्धस्यान्ते जात्युत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोश्चैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्ध्यादव्याः केशपादाश्रयमिव श्रियमिति विन्यप्रति-विन्वस्वभावबोधनाद्भिदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उचीर्य च स वृद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् इतस्ततो विचिस्रान् तान् वृक्षपातितान् शुक्रशिश्नं कीरदिग्भान् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लतापाशैः बल्लीरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् बद्धान् विधायेति शेषः । पर्णपुटे हृदपुटे आयुद्धं प्रपूर्य, अतित्वरितम् अतिशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना पथा गतस्तैनैव पथा तामेव दिशं सेनापत्याश्रितामेवाशाम् अगच्छत् अगजत् ।

माभिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धा प्राप्ता जीविताशा प्राणधारणसम्भावना येन तादृशम्, तच्चाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातमृत्युविषादं तेन शुष्कम् अङ्कितं संकुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् असुखतप्राप्तनपतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः तन्, तथा सन्त्रासेन अतिभयेन जातः समुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशस्तम् । सर्वाङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिव्यथादायिनी बलवती शक्ति-शालिनी पिपासा वृद्धपरवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया च कालकलया घटिकया स पापकृत् वृद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अतिक्रान्तः अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता दिगवलोकनायेपदूर्ध्वार्कृता कन्धरा ग्रीवा येन स तादृशः । भयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीक्ष्य सोऽथवाऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । तृणेऽपि यवनेऽपि चलति कम्पनाने

थोड़ी ही देर बाद उस पेड़ से उतर कर उस बूढ़े भोल ने पृथ्वी पर फैले हुये दुग्गों के बच्चों को रगड़ा किया और पत्तों के दोने में उन्हें रखकर लताओं से बाँध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से जना ओर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब सुझमें जीविन वच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही के मरे हुये पिता के शोक में मेरा हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुःख रहा था, भय के कारण कँपकँपी लगी हुई थी और तारे शरीर को जलाने वाली चोर की प्यान ने मुझे पिड़प बना दिया था । इतनी देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा—मेरा तोचकर मने अच्छा घर बन गया ।

१. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । २. विकीर्णान् । ३. कचित् 'तान्' इति पाठो न विद्यते । ४. आविध्य । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः कश्चित्नास्ति । ६. अन्वगच्छत् । ७. पानःपानिदशगी । ८. नगः सजाना सर्वाङ्गोपतापिनी । ९. आक्रान्तः । १०. विलोक्य ।

！ 五生五生

वन्दे मातरम्

सर्वे पदार्थाः प्रतिनिवृत्तः सर्वोक्तिः सर्वोक्तिः । सर्वे पदार्थाः प्रतिनिवृत्तः सर्वोक्तिः सर्वोक्तिः ।

[Faint, illegible handwritten notes at the bottom of the page.]

[illegible]

महाराष्ट्र राज्य सरकार, मुंबई

शरीरान्तरः, इत्यमरः, जीवितं जीवनात् अन्यत् इतरत् आत्मगतम् आन्तरिकं अस्ति विषयं वाच्यं

1. இவ்வாறு தீர்மானம் செய்து, அதன் விளைவாக, கீழ்க்கண்டவாறு நடவடிக்கை எடுக்கப்படுகிறது.

बैतु म मन वरुता । अपुनी इत दृष्टा पर म मन ही मन सीवने लागा—अत्यन्त फल ही दृष्टा म ओ क्राण्डिया

১. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ২. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৩. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৪. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৫. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৬. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৭. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৮. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ৯. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ
 ১০. ১৯৬৬ খ্রিঃ ১০ মাস ১০ তারিখ

५०. वाचस्पत्युत्तरम् । ४३. कर्णाम्बु... । ४२. मृगशिरिषः । ४३. प्रवृत्तः । ४४. पञ्चमार्गसप्त

यदहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिञ्ज्ञामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरमुपगतायामम्बायां नियम्य शोकावेगमाप्रसव-दिवसात् परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्द्धनक्षेत्रीमतिमहान्तमपि । स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिक्रुपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमद्याति-
गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कञ्चिन् न खलीकरोति जीवित-वृष्णा; यदीदृशावस्थ-

नीयसंज्ञके 'स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति त्रिकाण्डशेषः, ताते जनके एवम् उक्त-
विधिना उपरतेऽपि स्मृतेऽपि चाण्डालस्य किरातस्य प्रक्षेपेणापमृत्युं प्राप्तेऽपीत्यर्थः, अहम् अविकलेन्द्रियः
विषयग्रहणे यथास्थितसमर्थेन्द्रियः पुनरेव साम्प्रतमपि श्रसिमि जीवनायामिलपामीत्यर्थः, अतः अकरुणं
निर्दयं तथाविधेऽपि समये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिष्या निःसरणादित्याशयः । अतिनिष्ठुरम्
अतिकरुं निष्करुणत्वादित्याशयः । अकृतज्ञं कृतम् अनेन ममैतादृश उपकारो विहित इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिति भावः । मां वैशम्पायनं धिक् धिक्कारः 'उभसर्वतसोः
कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति धिग्योगे मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोदेन असाधारणदुःखमनुभूतेन पितृमरणशोकेन तातमरणविषादेन दारुणं भयङ्करं यथा स्यात्तथा
जीव्यते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां धिगित्यन्वयः ।

अहमिति । हि निश्चयेन 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
खलम् अधमम् उपकाराज्ञत्वादित्याशयः । 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायाम् अम्बायां जनन्यां शोकावेगं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निष्ठम्, आप्रसवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत-
एव समस्तकर्मायोग्येनेत्याशयः, एतादृशेनापि सता तैस्तैरुपायैः प्राग्दर्शितैः करिभुक्तशेषमभयसयोजना-
दिभिः संवर्द्धनक्षेत्रं मत्परिपालनदुःखम् अगणयता तद्वृणनामविद्यता तातेन पित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः, एकपदे तत्काले 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तत्क्ष-
णैकपदे तुष्ये' इति हलायुधश्च, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपयाग्नि-सारितं भयेति शेषः, तस्य प्रतीकाराविधा-
नादनुव्रजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अतोति । अमी एते मे प्राणा असवः अतिक्रुपणाः खलु अत्यन्ततुच्छा एव, यत् यस्मादेतोः उप-
कारिणमपि ज्ञातम् उपकृतिविधायिनमपि पितरम् अद्य अस्मिन्नहनि अतिगच्छन्तं मामतिक्रम्य व्रजन्तं
नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीवितवृष्णा जीवनेच्छा कञ्चित् कमपि जनं न खली-
करोति नाधमीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । नन्द्योपादानेन प्रकृतोऽर्थो इष्टी-
कृतः । अखलं खलं सम्पद्यमानं करोतीति खलीकरोति अभूततद्भावे च्विः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

नाथ अभां तक जो रहा हू ! मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और क्रुपण को धिक्कार है । पिता को मृत्यु के
भयङ्कर शोक को भी पीकार मैं अबतक जो रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों की अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहा
रह गयी है ! सचमुच ही मेरा हृदय अत्यन्त दुष्ट है । माँ के मरने के बाद सारे शोक को पीकार पिता ने वृद्ध
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बड़े-बड़े दुःखों की परवाह न करके अनेक उपायों से मेरा पालन
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने बड़े सब एक साथ ही मुला दिया । सचमुच मेरे प्राण अत्यन्त रोभी हैं जो
इतने उपकारी पिता के चले जाने पर भी आज उन्हीं के साथ नहीं चले जाते । जीवन की वृष्णा कितने नहीं तुच्छ
बना डालती ! तभी तो ऐसी दुखनयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास सता रही है ! मैं तो रमझता हूँ कि
पिता की मृत्यु के अनन्त शोक को भी दवा देने वाली मेरी यह जल पीने की प्रवृत्ति इच्छा केवल मेरी निष्ठुरता के

१. अकृतज्ञं विसोढपितृ... । २. मरणम् । ३. ज्ञापेक्ष्यते । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।
६. शोकवेग । ७. 'तातेन' इति कचिन्नास्ति । ८. मे प्राणाः, मम प्राणाः । ९. नाना कापि गच्छन्ममपि,
मम कापि...यान्तम् । १०. सर्वथा कञ्चित्, नर्वा न कञ्चन । ११. ईदृशवत् ।

सपि मायायास्यति जलामिषाः । मन्थं चाग्नित्व-पिबेमरणा-शोकस्य निर्वृतात् केवल-
मिथुमस सलिलपातवृद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्वतीम् । तथाहि जलदेवतात्पुन-रुपगुञ्जकारि
दूरदृष्ट्यापि कलहंस-विकृतसंवेत, अस्फुटानि अयन्ते सारसरसिलानि, विप्रकर्षाद्-
श्यामुल-विसर्प-विरलः सञ्चरति नलिनो-षण्डपरिमलः । विवसत्येयमतिक्रुष्टा दृशा
वसते । तथाहि विररवरलमयवती स्फुरन्तमातपमानवरमनल-धूलि-निकरिमिव विकि-
रति करैः, अधिकाभ्युपजनयति तेषाम् । आतप-सन्तप-पांसु-पटल-दुर्गमा मूः, अतिम-
जल-पिपासावसथानि गन्धुमरपमपि से नालमङ्गकानि, अश्रुमुत्तरत्यामनः सौंदरि से दृढयम्,

जपः जलपात्रेभ्यः, ईदृशावस्थामपि अत्यन्तविषादय्यमपि माम् आयासयति जलपातविधानात् सप्रभं
मन्थं जनयति । एवञ्च जीवनामिषायाश्च द्रव्यं जलामिषाया, सा यदि जीवनामिषाया नाममिषायाया
यदा जलद्वया सञ्चाला तदैव मूलः सन् तालमन्ववज्जिलयामि नूनं जीवनामिषायाश्च सप्रति सा दृःल-
सुखायतयतीत्याशयः । इह जीवितवृत्त्यां विद्येता आयासासादानसमाप्त्यसमयानात् विद्येता समाप्त्य-
समयानादप्युत्थितवन्त्यसि तालयम् ।
इह निवृत्ताजलामिषायाद्विद्वद्भूमतास्त्वदात्मन प्रतिपादनात्, ईदृशकष्टैः । तथा हि दृष्टा—
‘असौदामिषा इवुर्वीहृत्तमला सह’ इति ।
अद्यापि सप्तममणीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्वतीं सरोवरतटम् । तदैव निरु-
पति—तथावति । जलदेवतानां जलविषादाणां देवीनां वसुधारा पादाङ्गद्वानां, पादाङ्ग-वृत्तकादि-
—विषयम् इत्यमरः, यां रवीं ध्वनिः तमयिकर्तुं शीतं यत्नं तत् तादृशम्, दूरे विप्रकर्षं अद्यापि
पूतव अयमात्मनः, कलहंसानां कादम्बानां विरलं क्लृप्तम् । अस्फुटानि अत्यकानि सारसानां
सिलानि क्लृप्तानि अयन्ते आकृष्टं । विप्रकर्षाद् दूरत आश्यामुलं विधानेनैव नालादि-
इत्येतां प्राप्तुं विरलः स्वल्पः नलिनोपवृत्तानां कमलिनोपवृत्तानां परिमलः सौरभसः ।
इति । विवसत्य विनश्यत् इव पुनः दृश्यमाना अतिक्रुष्टा अत्यन्तं कलहसादीनि दृशा अवस्था
मायाद्विसमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—‘गतीत्यादिना । अन्तरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्तिक्रान्ताः तेषां निकरमिव समुद्रमिव करैः रसिमभिः सुल्ल विनिरति विपति । अश्रुपमयाज्जलैः ।
अधिकम् अत्यथा तेषां पिपासाम् उपजनयति समादायति ।
आतपति । आतपेन रतिवत्तसा सन्तपः उन्माः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दृःलं नालं योया
मूः मदी । अतिमजला अत्यधिकया पिपासया जलपात्रेभ्यः अवसञ्चालि विनानि से मम अङ्गकानि
शरीरद्विषयवः अद्यमपि क्रिष्टद्वि गन्धं चलिन् नालं न समर्थानि । आत्मनः शरीरस्य अमयुः अस-
मयुः अस्मि यवानि स्वच्छया सञ्चलनासमर्थान्स्मृत्यर्थः । से मम इदं सौन्दर्यं सखेदं भवति । चञ्चुर्नभस्य
अन्धकारानां निमित्तात् उपपत्ति प्राप्ति । अपिषादः प्रश्ने, नामाशब्दः सप्तमवर्णनायम् । तथा च—

‘अपिः सप्तमवर्णनाप्रशङ्कागद्विसिद्धिः । तथा युक्तयद्वयं च कामाचरविक्रियासु च ॥’ इति विषयः ।

अतिरिक्तं शरीरं कुलं गच्छेत् । सरोवरं अस्मी वृद्धं दूरं है कथ्यन्ति जलदेवता के नृपुत्र के समान अङ्गल दृष्टेवाञ्छा
कलहंसा की यह ध्वनि अस्मी दूर जान पड़ती है, सारसी की कलरव भी अस्मी स्पष्ट सुनायी नहीं पड़ता है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फूँझकर अत्यन्त दृष्टी पड़ जातीवाला कमल बनी की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की दौलत अत्यन्त सतातेवाञ्छा हो गयी है । आकाश के बीच में पड़ते हुए सूर्य की निकरों से
निकलती हुई धूप ऐसी जगती है मानों आग की चिंगारियाँ बरस रही हों । इससे गल शरीर भी सुखला सा
१. मायावासयति, मायामिषायासयति, मायामिषायासयति । २. निर्वृतात् इव । ३. दूर एव सरः । ४. नृपुत्र-
उकारि । ५. विरलमिव । ६. यवानि चास्फुटानि । ७. कालिद, अत्यथा इति पाठोऽधिकः । ८. द्रव कष्ट
दृशा, अतिक्रुष्टा च दृशा । ९. दृश्यम् । १०. आतिपश्यते सन्तपः । ११. मूभिः । १२. अलमयुत्तरं...

अन्धकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव उपपादयेत् ।'

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात् सरसोऽदूरवर्त्तिनि तपोवने जाबालिनाम महा-
तपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्ववि-
द्यावदातचेताः, समानवयोभिरपरैस्तपोधन-कुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तडिद्भिरिव विरचितावयव, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहिरुपलित-मूर्त्तिः, आपिशङ्गावदातया

'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे-विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते ॥'
इति मेदिनी । खलः अमङ्गलकरणाद् दुर्जनः 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः, विधिः विधाता अनिच्छतोऽपि
अनभिलषतोऽपि मे मम मरणं मृत्युम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात् पूर्व-
प्रतिपादितात् सरसः सरोवरात् अदूरवर्त्तिनि समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाधिष्ठितविपिने जाबालि-
नाम जाबालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।
तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आत्मजः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिधेयं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसवालकः, 'तदेव कमलसर- सिञ्चासुरपागमत्' इत्यग्रेतनेन
सम्यग्बन्धः । तमेव सप्रति विशेषयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सनतो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमार-
प्रजापतेः पुत्र इत्यर्थः 'सनत्कुमारो वैधात्रः' यद्वा—सनत् सर्वस्मिन् समये कुमारः कौमारव्रतावलम्बी ।
उक्तञ्च पुराणे—'तथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥'
स इव सर्वविद्यावदातचेताः निखिलविद्यानिर्मलहृदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः सवयोभिः अपरैः
तदतिरिक्तैः तपोधनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्त्मना द्वितीय
पुत्रदपरः भगवान् ज्ञानवान् धर्मवान् वा,—'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्त्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु
धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' इति मेदिनी । विभावसुरिव अग्निरिव अतितेजस्वितया अत्युत्कृष्टदीप्तिमत्तया
'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । दुर्निरीक्ष्या दुःखेन द्रष्टुं योग्या मूर्त्तिः स्वरूप
यस्य स तथोक्तः । विभावसुरग्निरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा । उद्यतः उद्यं विदधतः दिवसकरमण्डलात् सूर्यवि-
म्बात् उत्कीर्ण इव टङ्केन रचयित्वा उद्धृत इव, तडिद्भिः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा अङ्गानि
यस्य स इव, तप्तम् उष्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रसेन बहिः सूत्तरेण बहिः उपलिप्ता लिप्ता मूर्त्तिः
स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः ।

आपिशङ्गेति । स्फुरन्त्या देदीप्यमानया, आपिशङ्गा किञ्चित्पिङ्गलवर्णा चासौ अवदाता धवला चेति
जा रहा है । धूप में जलती हुई धूल के कारण पृथ्वी पर चलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त तीक्ष्ण
प्यास के कारण मेरे सभी अंग सूने से हो गये हैं जिससे अब थोड़ी दूर भी चलने की शक्ति नहीं रह गयी है,
अब मैं अपने वश में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठ जा रहा है, आँखों में अन्धेरा छा रहा है, क्या ही अच्छा
होता कि क्रूर विधाता न चाहते हुये भी मुझे आज मृत्यु ही दे देता ।

उस तालाब से थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जाबालि नाम के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मे
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थावाले अन्य तपस्वी कुमारों के
साथ उसी मार्ग से उसी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिए आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अत्यन्त उज्ज्वल हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था,
मानो वह मूर्तिमान दूसरे अग्निदेव हों, उनका स्वरूप ऐसा प्रतीत होता था मानो प्रातःकालीन सूर्यमण्डल को
गडकर बनाया गया हो, उनके अंग-प्रत्यंग ऐसे कान्तिमान थे मानो विजली से बने हों और शरीर का रंग ऐसा
चमक रहा था मानो उसपर तपाये हुए सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी फैलती हुई शरीर
कान्ति से ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रकाशित दिन अथवा दावाग्नि से

देह-शमया स्फुरत्या सद्योत्पन्नमिव विपन्नं सदावानलमिव वनमुपदद्रशमनं, जलम-लौह-
लोहिनीनामनेक-दीप्यमानमसदृशबालानि जटानां निकरोणीयतः, स्वस्मिन्-
शिला-कलापः, साण्डववन-पिंडश्लेषा कृत-कपट-वर्द्ध-वृक्ष इव भागवत् पावकः, तपोवन-
देवतात्प्रेरितकिरीटिणा धूम्रांसन-कटकनेत्र स्फटिकेनक्षिप्रवलेन दक्षिणशरणावलम्बिभूतानि
विजयमानः, सकल-विषयोपमो-निवृत्त्यर्थमुत्पादितेन ललाटपट्टके, निरुच्येव भस्म-

तथा, अवदातः सितो गौरौ वल्लो धवलोऽङ्गुलिः, ईक्ष्मणः, वृक्षमयः शरीरकान्ध्या, दिवसं तस्का-
न्ध्याः। सवालवपुनिव अपिमनववर्षालोक्यकामिह वनं तदिष्टिपुत्रं सदावानलमिह अरण्याग्निना युक्तः
मिह उपदंशन् प्रकल्पन् । इह सवालवपुमिबन्धुन सदावानलमिबन्धुन च गुणोद्योतः ।

[illegible]

દિગ્ગજાનિભવ હૃષીપમા ।
 સ્ત્રીપતિ । સ્ત્રીપતિ વદ્યઃ કિલ્લાનાં વૃદ્ધનાં કલાપઃ સમૃદ્ધિ યેન સ વપુઃ—'સિદ્ધિ' શાન્તિ

[illegible]

वाणवद्वनं विषयसुद्विषं जलं श्रीकृष्णस्य च साहस्यमाश्रित्य तद्विपुलं यन्मन्त्राकारेण ।
 गवाचं च । यमवासानस्य गुह्येति विषयविषयाद्विरूपधर्मादेवात् । कटकं ज्ञानाय परिधिरेव बल-
 मातं सैन्यं तेनैव 'कटकस्य' विनश्यत् वाङ्मयूषो सेनायां राजधान्यां च' इति द्वैतः, यूपदेवाणाम् द्रुमा-
 ऋतिः परित्विरूपेण सैन्यं यथा विष्टं तथा सर्वतरेभ्यो वै गुह्यमिन्नैकचित्तस्य विविधविरूपधर्मस्य ज्ञानाय
 सैन्येनैव वज्रयाकारवर्णमादिकया विद्यमानमित्युदाहरणः । एकादिकेन एकैकमग्निरिति च दर्शितव्यमवगा-
 र्तिवशा सर्वतरेभ्यो वज्रयाकारवर्णमादिकया विराजमानः गोभमानः । इहैव धर्म-
 वासानकटकेनैव यथा अयमा, वायुदेवा च, अतर्थाहि अङ्गीक्रियानेन साङ्ग्याय सङ्करादङ्कारः ।

गोसक्तकृतकृतवत्स्य आया उपमा, जगदुत्पत्तिं च, अनयाहिं अज्ञातमिव साङ्ख्योत्पत्तिः । सकलानां समस्तानां विषयाणां चरचरद्वन्द्वमप्युच्यते । अप्यवबलानाम् उपमानी-
तस्यैव, नाहं विषयावुरको भविष्यामि, नाहं विषयावुरको भविष्यामि, नाहं विषयावुरको भविष्यामि
इति अप्यवबलानाम् उपमा, सत्यं कृतं च अप्यं वत्स्यं च विप्रं वदति । इति सीदनी । उच्छादयद्वैकं भा-
वकं अस्माद्विप्रद्वैकं विमतिविविक्तं अस्मन्निर्गम्योत्पत्तिः, अद्वैकतो मण्डितः । इह
विस्तृतवति गुणीयते ।

सुशोभित बन है। तपस्यु हुए छोड़े के समान चाकरीवा और अनेक दीर्घों के बल से, पवित्र उनकी जगह भरी पर लटक रही थी तथा सिर पर चोड़ियों का बँटूँ बना हुआ था जिससे वह ऐसे प्रदीप्त हो रहे थे मानो पुण्ड्रिक बन ललाटे की अभिजाता से भावान्, अक्षिदेव ने मन्त्रधारियों का कपट बेसो बना लिया है। उनके दाहिने कान में गोपवन की देवी के चूँचुर के समान स्फटिक मणि से बनी हुईं रंजिष्वा की माला ऐसी। प्रदीप्त हो रही थी मानो कानों में पहे हुए गुरु के धर्मापदेशों की रक्षा के लिए सेना का अग्र है। उनके ऊपर पर भस्म का चिह्न उस प्रकार सुशोभित हो रहा था मानो संपूर्ण विषयोंप्राप्त से छुटकारा पाने के लिए उन्नीचे लिखले (दीन बार किन्हे हूँ शेष) का चिह्न धारण कर लिया हो। उनके बाल

୧. ଗଜପତିପୁର । ୨. ଗଜପତିପୁର... ୩. ଗଜପତିପୁର... ୪. ଗଜପତିପୁର... ୫. ଗଜପତିପୁର... ୬. ଗଜପତିପୁର... ୭. ଗଜପତିପୁର... ୮. ଗଜପତିପୁର... ୯. ଗଜପତିପୁର... ୧୦. ଗଜପତିପୁର...

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखबलाकानुकारिणां स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्-
ग्रीवेण स्फटिक-मणि-कमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बितना कृष्णाजिनेन
नीलापाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्त्तिः, अभिनव-विस-
सूत्र-निर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निम्मास-विरलपार्श्वस्थिपञ्चरमिव गणयता
वामांसावलम्बितना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-परिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथ-शिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृत-सव्येतर-पाणिः, विपाण-शिखरोत्खातामुद्ब्रह्मता
ज्ञानमृदमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संवर्द्धितेन कुश-कुसुम-लतायास्यमान-लोल-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोड्डयनाय उन्मुखी ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तामनुकुत्तुं
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उद्ग्रीवत्वादित्याशयः । सततं निरन्तरम् उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणिकमण्डलुना
स्फटिकरत्नरचितकुण्ड्या 'अम्बी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सव्यहस्त-
तलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणेत्यत्रार्थो उपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा
च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्कर्यात् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्तृष्णया तपो मे वृद्धिं प्राप्नोत्वितिच्छ्रया निपीतेन निगीर्णेन, पुनरन्तर्निष्पतता
जठरमध्याङ्गिःसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन स्कन्धदेशावलम्बितना बाहुमूलभागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमृगचर्मणा परी-
तमूर्त्तिः न्यासशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अभीति । अभिनवैः प्रस्यग्रैः विससूत्रैः मृणालतन्तुभिः 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मत्वादित्याशयः । परिलघुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासं प्रायेण व्रतादिवशात् पिशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वक्येन दृश्य-
मानं यत् पार्श्वस्थिपञ्चरं पार्श्वगतास्थिनिकरः, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सव्ये अंसे स्कन्धे
अवलम्बितना अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यह 'अभिनवविससूत्र-
निर्मितेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आसैः वनलताकुसुमानि अरण्य-
वल्लीप्रसूनानि तैः परिपूर्णं भृतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन
तादृशेन, आपाढदण्डेन पलाशतरुचित्रदण्डेन 'पलाशो दण्ड आपाढः' इत्यमरः, व्यापृतो व्यापारयुक्तः ।
सव्येतरौ दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विपाणेति । विपाणशिखरेण शृङ्गाग्रेण उत्खाताम् उत्खनितां ज्ञानमृदं हारीतस्यैवाण्डवनमृत्तिकाम्
उद्ब्रह्मता विपाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन ।

१। मैं विह्वरी कमण्डलु था जिसकी गरदन उड़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखने वाले वगुलों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कन्धों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमेली कान्ति से घिरे हुये थे, मानो अपनी तपस्या
सफल होने के लिये उन्होंने यज्ञों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे उसी में
घिर गये हों । उनके बाँये कन्धे से बहुत ही महीन जनेऊ हवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों
से बना हो और उनकी मासरहित पसलियों की हड्डियाँ गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पलाश का डंडा
सुशोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिये जंगली लताओं से चुने हुये फूलों से भरा हुआ दोना
बँधा था । उनके पाँछे पीछे तपोवन का पालतू हिरन भी चला आ रहा था, जिसकी नीवार की मूठें खिला-
खिलाकर मुनियों ने बड़े स्नेह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे खुरी हुई ज्ञान मृत्तिका (मुनि लोग
ज्ञान के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे उसे ज्ञान-मृत्तिका कहते थे) लिपटी हुई थी और रास्ते में कुशों,

१. ...अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति कचिच्च पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपगन्धता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपञ्चरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विपाणोत्खाताम् । ८. ...उपास्यमान ।

फूलों और जगहों के पथरों से उस चट्टान की आँखें धककर झूझ उठीं। वे धुँधली की कोमल झाल पहिले के कारण धुँध, कमर में सूँघ की कसपनी पहिले के कारण पहलियों से घिरे पहाड़, पथ में सवदा सोमरस का पान करने के कारण चन्द्रमुख पीने वाले रङ्ग और पञ्चाधिसाधना (चारों ओर आग जलकर जीम झरू के सूँघ की धूप में बैठकर सपना करना) के समय सूँघ की ठेक धूप की सहे लेने के कारण सूँघ की फिलों की पीने वाले कमल के समान प्रगति हो रहे थे। उनकी जलजल चन्द्रमुख की जल के समान निकलने जल में घुलने के कारण निरुद्ध हो गयी थी। उनके दूरों दूरी के चक्को के दूरों के समान उजले थे माने बिजले हुए कुँदर की पृष्ठलियों के टुकड़े हों। वे अमर्यामा के समान ऊपरिगामी थे (अमर्यामा ऊपरिगामी के अग्रगामी थे, वह ऊपर का अग्रसरण करने वाले अर्थात् दयालु थे), दक्षक-मण्डल के समान निचरग-नीचिका उल्लेख से सुज्ञोपिप्त थे (दक्षक-मण्डल निचरा, सुज्ञोपि, ऊँचिका और आनन्दपा राज्यों से सुज्ञोपिप्त होना है)

[illegible]

तपोवनसुतो गान्धर्वाः, विदप इव कोमल-वक्त्रकलाहल-शरीरैः, गिरिनिव समुच्चलः, गङ्गा-
निवाकृष्टवस्त्रादिव-सौम्यः, पद्मनिकर इव दिवसकर-मरीचिषः, नदी-वट-वटोप सतत-
जल-शालन-विमृजजटः, करि-कर्म इव विकच-कुम्भ-दल-शकलिवट-दशानः, द्रौणिनिव
ऊपजिह्वतः, नक्षत्राणिशिरव चित्रमुग-कुचिकारैर्बोपशोभिमतः, धनमुकाल-दिवस इव क्षीयत्-
दोषः, जलधरसमय इव प्रशोभिमतः राजः प्रसरः, वक्रण इव ऊर्ध्वदवासः, दूरिनिवापनीत-

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गल-तारकः प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिनाक्षचक्रः, सुराजैव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित-विग्रहः, जलधिरिव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त-नाभिगर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, भ्रमर इवासक-

समयः कालः प्रावृट्काल इत्यर्थः, तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक-
गुणव्यापारः कामक्रोधादियेन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः चर्पणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाश्वी' इत्यमरः, कृतो विहित उदके सलिले वासो
व्रतविशेषः जलदेवतात्वेनावस्थानञ्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वांसुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभीतिः तदाभ्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, एकत्र
निरन्तरतपोऽर्जनात् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, सन्ध्यावत् दिवसरजनिसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णं तारके कनीनिने यस्य
स तादृशः, एतद्वि महापुरुषस्य लक्षणम्, तदुक्तं सासुद्रिकशास्त्रे—'बुधोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' । अपरत्र सन्ध्यायां सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलाः पीताः तारका उद्वुनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रत्यूषः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोकवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनं तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूढीतम्
अज्ञाणाम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमितानि निबद्धानि अक्षो मध्यवृण्ड-
स्यन्दनावयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मकुशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगुप्तं यत् मन्त्रसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः व्रतश्रमाद्याधिक्यात् कृशीकृतः विग्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपदे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः क्वयं प्रापितः
विग्रहः शत्रुजनितक्लेशः संग्राम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालो दन्तुर उच्चनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्तवत् मण्डलसदृशावर्तवत् नाभिगर्तं यस्य स तादृशः, समुद्रपदे तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्तः मण्डलसदृशेन जलावर्तश्च नाभिगर्त इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः । भगीरथः सगरपौत्रः स इव, दृष्टः अवलोकितः गङ्गाया जाह्नव्या अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयाश्रितपतनञ्च येन स तादृशः । अमरो मधुकरः स इव, असकृत् बहुशः अनुभूत

चित्तकवरे भृग का चर्म धारण करने से लुप्तोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना मिट जाता है, उनमें योगाभ्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
मिट गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे । (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था), वे
सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होने थे तो दूसरी ओर निकलती हुई टटकी धूप के समान लालिमा लिए श्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से सज्जित और दृढ होते हैं उसी
प्रकार उनकी सागीं शिंथ्रों अत्यन्त दृढता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्रों
आदि गुप्त राज्यसाधनों से युद्ध की सम्भावना क्षीण कर देता है उसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र-साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गट्ठों में बनी हुई भौंहों की भौंरी (यह
बहुत बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और भौंरी युक्त समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवनों में निवास करने वाले भौंरे के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इधर-उधर घूमते हुए भी ब्रह्ममयाधि

१. ...पिशङ्ग... । २. नियमिताक्षचक्र, दृढसंयमिता... । ३. ...क्षपित... । ४. जलनिधिरिव ।

५. ...आवर्त्तगर्तः । ६. असकृद्दृष्ट... । ७. मधुकरः ।

द्वयैवमुक्त-ब्रह्मासः, ब्रह्मतेऽपि ऊतमहात्म्यवेद्यः, असृजतेऽपि सौख्यं, सामर्थ्यागतेऽपि सत्तावान्वितल्लभः, सुप्तेऽपि प्रवृद्धः, सन्निरिवेवज्ञयोऽपि परिष्क-
रात्मनिवनस्त्वेष कमलसरः सिखासुक्ष्मगामरे ।

प्रायोगिकरण-समाप्यतिकरणार्थिणि च सदा खलु भवन्ति सर्वा चोत्तिंसि । यतः स मां

इव, इत्यन्तं यावत् शब्दोपमांति केष्विह । दृष्टाकारोक्तद्वया पृथोपमाशङ्कर इति विभावनीयम् ।

વનચર કૌલિ । વડે વિવિધ ચરતીનું વનચર: વનવાસી પુત્રાદશ: સદાપ કૌલિ ભાદરા મહાભયુ
 રૂક્મીપુત્રમવતેનુ પ્રવેશી યુન સ તદશ કૌલિ ત્રિરોધ: કૌલ: પિત્રવૃત્તિનિરોધામ્યાસિન સમ્યાદિતી મહાભય
 પરમાભસિ પ્રવેશ: પ્રત્યજ્ઞાનવિષયતા યુન સ તદશ કૌલિ તત્પરિહાર: 'મહાભયો વિહારે સ્વાત તીર્થે ચ
 પરમાભસિ' કૌલિ મૈદિતી ।

। पञ्चमः पुत्रः, पुत्राणां

अस्य च इति । अस्य च : अतोऽप्यनन्तरं विदुषां मन्त्राणां समुदायः ।

इति विद्वेषः, धर्माध्यानसमाधीनामयाव मावीक्ष्यमवादिच्छाशयः । अस्यतीक्ष्णं तत्समयं समतीक्ष्णं तीक्ष्णं मावीक्ष्यं भविष्यकाले संयमश्रयणाभावादिच्छाशयः । मावीक्ष्यामिहि संयमं नैव भवतीति सिद्धन्तः । तथा, च पातसंलयादशौच-देशवर्णश्रवणं धारणा, 'तत्र प्रत्ययैकत्वानां ध्यानम्, तदेवाध्यागतिमार्गं च कथयन्त्यमिषं समाधिः', 'यमोक्तं संयमः' इत्युक्तम् ।

निवाचक विभाग ।

[illegible]

'राजा' राजावराहेन्द्रविप्लवकला यस्य ब्रह्मसामान्यत
 नाना। नानाव्यवस्थां न भवितव्यमर्थं यद्वैयर्थ्यमिति ।
 सा सामान्यतया अस्मिन् विहिते यस्मिन् भूत वर्तमाने हि मातः
 स मातः सप्तसप्तविंशत्युत्पत्तिमाः पृथु विप्रविवेचनः ॥ इति ।

[illegible]

प्रयत्नोति । प्रयत्नं वाच्यत्वं अकारणमात्राणां कारणमात्रत्वं स्तद्वैकरीणां आत्मिकरूपाद्वादिना अतिशयोक्त्यर्थोक्त्या क्रियानि, यत्किं निश्चयं यदा । सर्वस्मिन् समग्रं सदा साधुनां चेनासि दैवत्यासि भवन्ति । यतः यस्माद्देवैः स जावलिबनया हरीवनमा तद्वत्स्यं विवृतपूर्ववत्देवतापन्नं मां वैराग्यमप्युपलब्धेयं ।

[illegible]

संज्ञानों के द्वंद्व भावः सभी प्राणियों के, प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले तथा करुणा से अत्यन्त कोमल होते हैं। क्योंकि मुझे ऐसी दशा में देखकर उस अतिक्रमण को दया आ गयी थी।

तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथ-
मपि शुक्र-शिशुरसज्जात-पक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रेष्टेन
त्रासनेन भवितव्यम् । तथाह्यस्यैल्पशेषं जीवितम्, अयमामीलित-लोचनो मुहुर्मुहुस्त्युत्पन्नं
श्वसिति, मुहुर्मुहुस्तेन पतति, मुहुर्मुहुश्चपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् ।
तदेहि यावदेवायममुभिर्न विमुच्यते तावदेव गृहाणोर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभि-
धाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नम्
उत्तानित-मुखम् अंगुल्या कतिचित् सलिल-विन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकश्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना करुणा दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम्
अन्यतमं बहुषु कमप्येकम् ऋषिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अबोचत् ।

अयमिति । 'अयं पुरो दृश्यमानः शुक्रशिशुः कीरशावकः कथमपि महता बलशेन असंजातपक्षपुट एव
असमुत्पन्नपतत्रपुट एव अस्मात् प्रत्यक्षात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा
अनेक शुक्रशिशुना श्येनमुखपरिभ्रेष्टेन सिञ्जानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपादयति—तथाहंति ।
अतिद्वीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अल्पशेषं किञ्चिदवशिष्टं जीवितं
जीवनम् । अयम् आमीलितलोचनः सङ्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अत्युत्पन्नं नितान्तदीर्घं यथा
स्यात्तथा श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः वारम्बारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चपुटं त्रोट्योपुटं विवृणोति
व्याददाति, शिरोधरां ग्रीवां धारयितुं सारल्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात्
कारणात् एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुक्रशिशुः असुभिः प्राणैः न विमुच्यते न त्यक्तो
भवति तावदेव तावति समये इमं शुक्रशिशुं गृहाण धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय'
इति पूर्वोक्तविधिना अभिधाय उक्त्वा तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं पम्पासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहतौ
स्थापितौ दण्डकमण्डलू दण्डकुण्डिके येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आत्मना माम् आदाय गृहीत्वा,
मुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नं सलिलपाने उद्योगः वदनविकासोदिव्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्ताव-
सन्नत्वादित्याशयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वीकृताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् कियन्तः सलिल-
विन्दून् जलकणान् अपाययत् पानमकारयत् ।

अम्भ इति । अम्भचोदः सलिलप्रदानसमये कुमारकराच्युतैः जलविन्दुभिः सलिलकणैः कृतो
विहितः सेकः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

उन्होंने अपने पास ही में सड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, इस ज़ुगो के बच्चे को अभी पल भी नहीं
आये हैं लेकिन न जाने कैसे यह इस वृक्ष की चौटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी
बाज पक्षी के मुख से छूटकर गिर पड़ा है । अब इसमें बहुत थोड़ा जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह आँटें
बन्द किये हुए बार-बार लकी-लकी उबड़ी साँसें खींच रहा है, बार बार आँधे मुह लुढ़क रहा है और बार-बार चोंच
खोल रहा है । अब यह अपनी गरदन भी नहीं सभाल पा रहा है, इसलिए इसे मरने के पहिले ही उठाकर
जल के पास पहुँचा दो । इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लिवा ले गये ।

उन्होंने जल के किनारे पहुँचकर अपना दंड और कमण्डलु एक ओर रख दिया । मैं मरणासन होने
के कारण अत्यन्त थिथिल हो चुका था; इसलिए उन्होंने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुख उठाकर अपना
उंगली से पानी की कुछ बूँदें पिलायीं । जल पिनाते समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थी जिसकी शीतलता से

१. ...दयः । २. समीपतरवतिनम् । ३. इह 'प्राप.' इत्यधिक. पाठः । ४ तथाहि अतिदर्वयस्तय ।

प्रपातस्यावशेषजीवित । ५ निःश्वसिति । ६ वमति । ७. विवृण्यते । ८. दनम् । ९. कचित् 'च'
दति नास्ति । १० आमुक्तप्रयत्नम् । ११. उन्नमितमुखम्, उत्तानितमनुसम् । १२. उपजाननवोनप्राणम् ।

[illegible]

માય, ઉપરતે તીરતિકડે મજ્જા માઠું પૂળે યા તિહની કમણીની તરયા; પહોંચાય પગલ, જહને સહિત-
 સેકેલ ફાંદિતો શીતલો યસાં તાદરયાં છાંપાયમાં આતોવે નિધાય, સંદર્યાલ યથાસામુચિત
 યથાયાગ્ય ચારીયુ સુલકાહેપગાઢિયુઠાનિયમ્ય; જાનવિવિધ મજાનવિવિધ અકરોલ કૃતવત્ ।
 આમિષકેલિ । આમિષકસ્ય જાનસ્ય અવસાને અતે ચ, અતેકૈઃ વઢિવિદ્યૈઃ પ્રાણાયમ્યૈઃ પૂરકક્રમકરેષ-
 કાભ્યૈઃ ચાચુનિરોધાનિરોધકલ્પયાગાઢિવિરોધૈઃ પૂર્તોડપિપાપરવિહોડપિ । અથ ટુંકેતરંજલ્યતે પ્રમાણ્યતે પંચ-
 નિરિતિ તાલિ તાદરશોનિ અથમયૂગાનિ સુકાનિ, પૂર્તોલિ હિ, જ્ઞાતજ સમજાજામીઢીસપસીડયાજાગ્યતે, જ્ઞા-
 રસ્ય, તિવંજ ટુંકિયારીજાનવિવિધમયા રથઃ; જ્ઞેયગોત્રિન ચણાંદેવતરસિલિક્ષણી ગોચ્યાનિ । અન્યથાપિ, સર્વ-
 નસામપરવંસિ જસ્ય જિજ્ઞેષમમયૂગમ્, કૈલિ । ઉચ્ચુલઃ ઉપરિમાકૃતભાનઃ તિગાચિયાપિમિલિઃ સજિજ્યઃ,
 પ્રયમ્યમ્યૈઃ તરકાભોલભોલૈઃ રકારિતરંજૈઃ રકારકાંકમજ્જૈઃ, તિહનીપગપુડેન રકારકમજાગ્યતેન કમજક-
 પુડકેન મગતે મજિજ્યમતે સતિવે આલિંચાય અથ પૂજાં દર્યા સમલ્ ડરંલિજ્ઞર ઉચિયતોડપે ।

[illegible]

मैं दूया में आ गया। तब उन्होंने मुझे किनारे पर उठाई कमलिन को पत्ते की जल से ठंडी छाया में रखा दिया, फिर स्वयम् विधिवत्क जलान किया, जलान के पश्चात् अनेक प्रणामों से अपने को परिव्रज्य करके श्री अमरपद्म (पार्वती की हरे करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सर्व की और मुझे उठाकर दंडके कमल के लाल-लाल फूलों और जल से भरे कमलिन की पत्र के बीच से उठे अर्ध दिया। इससे पश्चात् उन्होंने उठकर उठी हुई उजली छाल पहन ली। उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मानो चारों से एक सांयकाल की धूप हो। फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों को साथ मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया। पीछे पीछे चलते जाते उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी-अभी खोल करके के कारण गीर्जा हो थी।

खान कान के कारण गाँव धी था ।
कुछ ही दूर जाने पर मैं दूसरे भूखाने के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर फूल-फलों से लदे हुए वृक्षों के अगल दिये थे । उन अगल-दिये वाड, तमाख, लिजक, हिलाल और मौलसिरी के

१. उपर्युक्त कथन प्रमाणित करने के लिये
 २. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ३. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ४. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ५. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ६. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ७. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ८. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 ९. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये
 १०. प्रमाणित करने के लिये प्रमाणित करने के लिये

वकुल-बहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-कलापैः, औलोल-लोध्र-लवली-लवङ्ग-पैल्लवैः, उल्ल-
सत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-भङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल कुल-कलालाप-कोला-
हलिभिः, उत्फुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरज-पुञ्ज-पिञ्जरैः, पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः,
नारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः,
संसक्तपादपैः काननैरुपगूढम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसार-शत-शबलाभिः, उत्फुल्ल-स्थल-
कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचमायामृगावल्लन-प्रहृष्ट-वीरुदलाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-

तादृशैः । एलालताभिः चन्द्रवालावल्लीभिः आकुलिता व्यासा नारिकेलानां लाङ्गलीनां तरुणां कलापा-
समूहा येपु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोधाणां गालवानां लवलीनां लताविशे-
षाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किसलयानि येपु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूता-
नाम् आम्रपुष्पाणाम् 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येपु तैः तादृशैः । अलि-
कुलस्य भ्रमरगणस्य झङ्कारैः 'झम्' इत्येवंविधशब्दैः मुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येपु
तैः तादृशैः 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदस्य मदोन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य
पिकगणस्य कलालापः अव्यक्तमधुरध्वनिरूपः कोलाहलः कलकल एषामस्तीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां
प्रस्फुटितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मक्षर्यः वल्लर्यो 'वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां
रज-पुञ्जैः परागपटलैः पिञ्जराणि पीतवर्णानि येपु तैः तादृशैः । पूगीनां क्रुत्कानां या लता वल्ली तद्वत्
कृशतरवः ता एव दोला अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्ख' पुमान् प्रेङ्खा, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः,
स्थानविशेषे दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः, तत्र अधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधि-
ष्टान्यो देवता येपु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो ध्वंसः तस्य पिशुनं सूचकं देवार्चनोपयोगित्वा-
दित्याशयः, अनिलचलितं पवनान्दोलितम्, अतिधवलम् अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसूनवृन्दम्, तारका-
वर्षमिव उत्क्रापातमिव अनवरतं निरन्तरम् उत्सृजद्भिः परित्यजद्भिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः
तरवो येपु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगूढम् आश्लिष्टम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्'
इत्यमरः । 'पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अचकितेति । अचकितेत्यारभ्य 'गर्जनिषे'त्यन्तानि छीलित्पदानि वृद्धकारण्यस्थलीभिरित्यस्य
विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरतां कृष्णसाराणां तदाख्य-
हरिणानां शतेन आधिक्येन समुदायेनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लाभिः प्रस्फुटिताभिः स्थलकम-
लिनीभिः स्थलपद्मिनीभिः लोहिन्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच एतन्नामाऽसुर एव मायामृगः
व्याजेन मृगरूपधारी तेन अवल्लनानि पूर्वं ग्रासाय छिन्नानि पश्चात् प्रहृष्टानि समुपजातानि वीरुधां
लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः । 'पत्रं पलाशं छुदनं दलः पर्णं छुदः पुमान्' इत्यमरः ।

पेडा की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोध्र,
लवली और लवंग की लताओं के पत्ते हवा के झोंकों में लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की धूल छाई
थी, कहीं उन पर भौरों की मधुर गुजार हो रही थी, कहीं मतवाली कोयलें मधुर स्वर से ब्रूँ रही थी, कहीं खिले
हुए केवडों के फूलों की मंजरियों की धूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लनाओं के
फूलों में वनदेवियों विराजमान थी और कहीं बाबु के झोंकों से लगातार झडने वाले फूलों से सारा वन उजला
हो उठा था मानो अयर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कायें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग
में वृद्धकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं-कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर छल्लों मार रहे थे, कहीं-कहीं स्थल-
कमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं-कहीं आज वे लतायें फिर पल्लवों से हरी-भरी हो उठी
थी जिनके पत्तों की मायावी मृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं-कहीं की भूमि

१ नालिकेरी... । २ लोल । ३. ...पुष्पै । ४. उल्लसित... । ५. ...कुलकलाप... । ६. ...केत-

कमञ्जरीरजः, केतकीरजः । ७ तारकावृष्टिम् । ८. कचित् 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. सारसारङ्ग ।

१० कचित्, 'स्थल' इति पाठो न विद्यते । ११. मारीचि । १२. रूढ ।

मानाभिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूदहन्तीभि-
र्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आवद्ध-पल्लवैश्चलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटजा-
जिर-प्रकीर्ण-शुष्यच्छयासाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवङ्ग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-वटुजनम्, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वपट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोद्घुष्यमाण-सुत्रहाण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-

पङ्क्त्या विगाह्यमानाभिः विलोड्यमानाभिरिव वर्तमानाभिः । अनेन सप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बतुल्यत्वं सूचि-
तम् । तथा निशासु चणदासु ऋषिजनं जावाल्यादिमुनिमण्डलम् उपासितुं सेवितुम् अवतीर्णम् उपरिष्ठा-
त्प्राप्तं ग्रहगणमिव नचन्नमण्डलमिव अतिविकचकुमुदवनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्वहन्तीभिः धार-
यन्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोधनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'ग्रहगणमिव'
इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्रीभूतानि शिखराणि अग्रभागा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रततिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मुक्तानि त्यक्तानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तैस्तादृशैः पादपैः तसुभिः
अभ्यर्च्यमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आवडेति । आवद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अल्लयः यैस्तैस्तादृशैः विटपैः स्कन्धै-
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाल्लयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्कर्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उटजेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः, अत एव शुष्यन्तः सूर्यतैजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषाः यत्र स तादृशम् ।

उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तत्रैकत्रीकृतानि, आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनामप्रसिद्धम्, कर्कन्धूवदरी, कदली रम्भा, लकुचो डहुः, चूत आम्रम्, पनसं कण्टकी, तालं तृणराजञ्च
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना वटुजना ब्रह्म-
चारिवर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिखां प्राप्ताः ये वपट्काराः हविःसमर्पण-
मन्त्राः तैः तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः वल्लीभिः सारिकाभिः पीतपदाभिः उद्घुष्यमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुत्रहाण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिञ्जणादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः, उपभुज्यमाना भक्ष्यमाणा
वैश्वदेवलिपिण्डाः पञ्चमयामार्जुदत्तदेवयज्ञोद्देश्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादौ स्पष्टः ।

तारे उत्तर आये हां । कहीं लताओं की चोटियाँ हवा के झोंकों से झुक झुक जाती थीं मानों सिर झुका झुमका
उस आश्रम की प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूल उट रहे थे मानों वे फूल चढा-चढाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लकटते हुए कोमल-कोमल पत्ते ऐसे लग रहे थे मानों उनमें वे हाथ जोड़कर उसकी उपासना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए टाले गये सोंवों नामक अन्न से भरे थे तथा
झोपडियों के भीतर आँवला, लवली, लौंग, बेर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के फल इन्टूठे ढरके रसे
हुए थे । कहीं ब्राह्मणों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं सुग्गे बार बार सुनने में बाध

१. विकच... । २...शिखाभिः । ३...पल्लवपुटाचलिभिः । ४ 'लवङ्ग' इति पाठः कचित्रास्ति ।

५ 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कचित्रास्ति ।

नमश्च सप्तस्वर्गा आनन्दविभक्तं गच्छते, इत्युक्तं श्रीमद्भगवतिः ।

समस्य स्थापित करदीर्घकृत्सु ह्यमरादुष्य अस्मिन् स त वाहशम् ।
 इव इति । इवत्वरः समन्तत्वं त्रिष्विधाभिः प्रयुक्ताभिः अस्मन् यदीनां, यदीनस्त्वितरमस्मान्
 इत्यमरः, त्रैधाभिः पक्षिभिः अहर्कालः समानातिथ्यात् अस्मिन्, यदीनां, यदीनस्त्वितरमस्मान्
 यदीनामा मन्वाहयत्वा यस्मिन् स त वाहशम् । एतत्प्रयोजनं विनिवृत्तये अस्मद्विचित्रमिच्छाया ।
 परिपूर्तिः । परिनिवृत्तः पूर्वत एव समुपपत्तिवत्तुः आद्यस्यैः अप्रियः अतःकृत्यद्वय इत्यम-
 रात्पूर्वतुर्देव निष्कारयमानाः कैविलववाहृष्विः निःसर्गमाणाः प्रवेदयमानाः कैवल्यवर्तमानवत् तीयमानाश्च

अत्रिनि । अविब्रह्मणानां तदर्थः तत्कालविशारितानां वक्तानां तेषां तस्यैः निर्यासः प्राप्तः

इत्ययमात्रा इत्यर्थः मुनिवत्तका ऋषिमात्रा यस्मिन् स त वाहयम् । अस्ति । अत्रिकायं इव न अर्द्धं यानि अर्द्धमात्रापूर्वानि अत एव विमलमायमात्रानि विम

मन्त्रमाला श्रीवैष्णवादि सुप्रधाना वल्ल उपायवाति यस्मिन् न वादयाम् ।
 पूर्णः । पूर्णः द्वितीयः विष्णुवल्गुः यथाविवाहिः यथाविः उपलिङ्गमाना आत्मावात्मनाः

आसन्नं हि । आसन्नवर्णात् । निकटवर्त्तमानं । कलहं संपातः । कलहं संपादयः । संभवना ।

[illegible]

शकलैः कल्मापितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विपाण-शिखरोत्खन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अम्बु-पूर्णपुष्कर-पुटैर्वनकरिभिरापूर्व्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लग्न-शालकम्, उपजात-परिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुक्ष्यमाण मुनि-होम-हुताशनम्, आरब्धामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्व-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधारा-हुति-हुतभुग्दुङ्कार-मुखरितम्, उपचर्च्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिगणभक्षणार्थम् एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विपाणशिखरैः शृङ्ग-प्रान्तैः (करणैः) उत्खन्यमानानि उत्पाद्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दाः शालूकानि पङ्कजादीनां मूलानीत्यर्थः, मूलानि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अम्बुपूर्णंति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि भृतानि यानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्डाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि त्रियमाणानि विटपानां खण्डयित्वा समादाय रोपितानां स्कन्धानाम् आलवालानि आवापस्थानानि तस्मूलसलिलधारणगतानीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः मुनिशिशुभिः आकृष्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां दंष्ट्रान्तराललग्नानि दशनमध्यसंसक्तानि शालूकानि पञ्चानां कन्दा मूलानीति तात्पर्यम् यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालूकमेपां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामर्हिस्वभावज्ञायिभिरिति यावत् । कलापिभिः मयूरैः पक्षपुटानां छदपुटानां पवनेन वातेन सन्धुक्ष्यमाणाः प्रज्वाल्यमाना ऋषीणां हवनाथं हुताशना अग्नयो यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणदानैः तपोवनस्यात्यन्तशान्तत्वं व्यञ्जितम् ।

आरब्धेति । आरब्धः पचनाय प्रवर्तितः योऽमृतचरुः आज्ययुक्तयवौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्ध आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

अर्द्धेति । अर्द्धपक्वः अर्द्धविकृतिमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौरभेण आमोदितं हर्षितम् ।

अविच्छिन्नंति । अविच्छिन्ना अत्रुटिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो हुतभुजः अग्नेः दुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुग्दुङ्कार' इति पाठो न निर्दुष्टः, अग्नेः झङ्कारोत्पादनाभावनात् ।

उपचर्च्येति । उपचर्च्यमाणः सत्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यमानेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन पोडशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अर्च्यमानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । पोडशोपचाराणां पञ्चोपचाराणाञ्च आह्निककृत्यादौ नियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यमानेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिनारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिश्यमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आश्वलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यावेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दर्शपौर्णमासादियज्ञविधायक-शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

हुए शंख के कंगन हों, कहीं हरिण अपनी सींगों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे, कहीं जंगली हाथी अपनी सूँठों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के बच्चों द्वारा जंगली सूअरों की दाढ़ों के अन्दर लगे हुये कमलों के कन्द खींचे जा रहे थे, कहीं परचे हुये मोर अपने पंखों की हवा से मुनियों के हवन की आग सुलगा रहे थे, कहीं चरु की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी, कहीं आधे पके हुये पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम सुगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में लगातार अटूट धारा से भी की आहुति दी जा रही थी जिससे अग्नि में से 'हुं' 'हुं' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुष्परिमला, पुरोडाशपरिमला... ।

२. उग्रदुङ्कार, झङ्कार... ।

३. अन्यर्च्यमान... ।

४. उद्दिश्यमान... ।

यशस्विणम्, आलोक्यमान-वन्मृशालम्, पञ्चमान-विष-पुस्तकम्, विद्याभ्यास-सकल-
शालाभूम्, आरभ्यमान-पर्वशालम्, उपलब्धमानाजिरम्, उपभूयमानोदजाभ्यन्तरम्,
आवभयमान-भोजम्, अरभ्यमान-योगम्, उपभूयमान-वनदेववलिम्,
निर्वृत्यमान-मौखि-मूलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, सत्किञ्चुमाण-
ऊष्णान्नम्, गृह्यमाण-गोवृक्षकम्, शोच्यमाण-पुष्कर-बीजम्, मध्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-
आलोक्यमानानि हृदयं विद्याभ्यासानि धर्मशालानि सन्नादिप्रणीतवर्तिना यस्मिन्
स तं वादयाम् । पञ्चमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकारानि पुस्तकानि शालानि यत्र स
तं वादयाम् । विद्याभ्यासाः विद्याभ्यासाः युक्त्या शाल्यमानाः सकलशालायाः समस्तवर्गादिविषया यस्मिन्
स तं वादयाम् । आरभ्यमानाः विरचितं प्रवक्तव्यानाः पर्वशालाः उदजा यस्मिन् स तं वादयाम् ।
उपलब्धति । उपलब्धमानानि गोमयादिना सत्किञ्चुमाणानि अजिरानि यत्र स तं
वादयाम् । 'अनिरं चतुरोदङ्गलम्' इत्यमरः । उपभूयमानानि गोमयादिना पलिक्रममाणानि उदजानां पर्वशालानाम् अरभ्य-
माणं यस्मिन् स तं वादयाम् ।

आवभयति । आवभयमानं विद्याभ्यासं स्थानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं वादयाम् ।
सपथति । सपथमानः हवनादिना विद्धि त्रय-यमानः सन्तो यस्मिन् स तं वादयाम् ।
अभ्यस्यति । अभ्यस्यमानः मुहुर्मुहुः क्रियमाणः योगविश्रवत्विचित्रोद्यो यस्मिन् स तं वादयाम् ।
उपलब्धति । उपलब्धमानाः समृद्ध्यमानाः वनदेववताभ्यः अरण्यविद्यादीभ्यो वलयः पूजावर्त्तते
यस्मिन् स तं वादयाम् । निर्वृत्यमाना निष्पद्यमाना मौखी मुञ्जनिर्मला मूलजा यस्मिन् स तं वादयाम् ।
प्रक्षालयति । प्रक्षालयमानं जलेन निमलं क्रियमाणं वल्कलं त्रयं यस्मिन् स तं वादयाम् ।
उपति । उपसंगृह्यमाणान् उपार्त्तयमानाः समिधं पृथगिति यस्मिन् स तं वादयाम् ।
सकलति । सत्किञ्चुमाणां वर्णान्दिना विद्युर्लङ्घिक्रममाणं ऊष्णान्नं ऊष्णसामुद्रयचमं यस्मिन्
स तं वादयाम् । गृह्यति । गृह्यमाणान् आदीयमानान् गोवृक्षकः कन्दः धान्यविशेषा यत्र तं वादयाम् ।
शोचति । शोच्यमाणानि यत्रो गोपं मध्यमाणानि पुष्करानि कमलानि बीजानि फलानि यस्मिन्
तं वादयाम् । उपमात्राविरचनयुतवर्तिवचनलक्ष्यम् ।

अप्यति । अप्यमाना आरभ्य मध्यमाना अवसाला कद्रवमाला यत्र तं वादयाम् ।
गृह्यमाणति । गृह्यमाणं विद्युर्लङ्घं यस्मिन् रेखावत् यस्मिन् तं वादयाम् ।

अतिशयो की सेवा हो रही थी, कहीं निवर्त की पूजा हो रही थी, कहीं शिव, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो
रही थी, कहीं श्राद्ध की नियमां का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञिया की व्याख्या हो रही थी, कहीं
धर्मशास्त्र की सीमांसा हो रही थी, कहीं वस्त्र-वस्त्र की पुस्तक पढ़ी जा रही थी, कहीं शोचि की अर्थां पर
विचार किया जा रहा था, कहीं शोचि की वनायी जा रही थी, कहीं आगन जोष जा रहा था, कहीं शोचि की
के शीतल सफाई हो रही थी, कहीं इन्द्रदेवताओं का स्थान किया जा रहा था, कहीं मन्त्र सिद्ध किया जा रहा था,
कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं की वलि दी जा रही थी, कहीं मूत्र की कर्मधनियां
वनायी जा रही थी, कहीं श्राद्ध की वस्त्र धोने जा रहा था, कहीं समिधों काटने की जा रही थी, कहीं काले
हरिन के चर्म सिद्धाये जा रहे थे, कहीं गोवृक्ष (एक प्रकार का घास, जो पक्षी पर अपने आप झड़ जाता है)
कटते किये जा रहे थे, कहीं कामल के पत्रों का कलकट्टे सुलाये जा रहे थे, कहीं कद्रव की मालाएं गूँथी

१. अवलोक्यमान । २. वाच्यमा... । ३. अपभ्रंज्यमान... । ४. उपभूयमान... । ५. मुञ्ज... ।
६. शोच्यमान... । ७. उपलब्धिक्रममाण... । ८. निर्वृत्यमाण... । ९. गृह्यमाण... ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेत्रदण्डम्, आपूर्यमाण-कमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिमिव त्रिभुवन-वन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितवराहैरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मथुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशा-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेत्य् पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेत्रदण्डः वेतसलगुडो यस्मिन् तं तादृशम् ।

आपूर्येति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रियमाणः कमण्डलुः पूजनार्थं जलाधारपात्रविशेषो यत्र तं तादृशम् । एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेशनीयम् ।

अदृष्टेति । कलिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपरयोरपि । कलिप्रवेशानर्हमित्याशयः, अनेन सर्वथा अधर्माभाव इति प्रतीयते । अनृतस्य असत्यस्य अपरिचितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्, कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अञ्जयोनिमिति । अञ्जयोनिमिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनवन्दितं जगत्त्रयपूजितम्, असामान्यधर्म-स्थानत्वात् सृष्टिकर्त्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

असुरेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपो वैरिसपत्नारि' इत्यमरः, प्रकटितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहा मृगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम् 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तीकृते वराहनरसिंहयोः शूकरावतार-नृसिंहावतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाकृत्या गवा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-निर्मात्रा ऋषिविशेषेण च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मथुरेति । मथुराया एतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव, बलावलीढाः शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगर्वाः धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं तादृशम् । अत्र 'शेषाद्रिभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककण्ठप्रत्ययः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्वितश्च धेनुक एतन्नामा दैव्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मथुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

उदेति । उदयनम् एतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशास्वीनृपतिमिव, आनन्दितं नृणसलिलदानादिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः प्रजाः नीतिमार्गेण संरक्षन् ताः सन्तोषयामासेति कथा सोमदेवभट्टविरचिते ऋषारित्सागरे जिज्ञासुभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किन्नराणाम् अधिराज्यं प्रभुत्वमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीता आत्ता कलशाः सलिलपूर्णघटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा द्रुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनि-जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतघटैः अभिषिच्यमानः द्रुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं वेत के डंडे रखे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कभी देखा भी न था, श्रृष्ट ने कभी उधर झाँका भी न था और काम ने उसके विषय में कभी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा वन्दनीय था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन के समान कपिलधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक मीथो-साढ़ी सफेद गायें थी), मथुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मथुरा के उपवन में अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगडो और मस्तानी नर न्याई गायें

समयमित्र इत्यत्र हि पूर्णाध्या, 'वनादेन' इत्यत्र पुनरेकैवद्वयमासादिभिरश्वत्थवयः सङ्गः ।
 सुराति । सुराति विजिनकः, सुरातिशालावृणः इत्यमरः, विजेयमान अङ्गारोतिव चन्द्रमा-
 त्रिकं धरतीति सः, वं वाहद्वयमपि, सततं निरन्तरम् आतिर्युतः प्रकटितो धूमानयः वह्निकेतनसौरमा-

कृतिं कृतम् ।
 बाहुतनयो हि उद्धादाहानन्तरं यथैक्यया चैक्यप्रासादमस्यैव भवत्यन्तरं । रावसा । रावणस्यैव
 प्राप्तिः । राजन् । नयं वानररूपधारी किञ्चि उद्धादिनाशाय कञ्चि कालं पृथक्, अवस्तव्यतीकरोऽप्युपदेव
 चित्तनीयः । तन्निशायं जातक्रोषोऽवगमानमानसत्वं स्रवत् तद्वन्नायं प्रेय्यमास । ततोऽस्य च स
 द्रुष्टुं, युध्यमानं तं हर्षमानं निहतवान् कृतिं रामायणीयलङ्काकावलीया कथा ।
 खण्डवत्ति । खण्डवस्य पुरतस्त्रोकवन्तस्य विनाशो भस्मीकरणे उद्यतः तत्परो योऽङ्गुलिः पाथः
 तमिव प्रारब्धस्य उपकान्तस्य आशिकाय् हवनं यस्मिन् तं वाहयाम्, पथे—प्रारब्धं भस्मीपद्वन्तिराकारो-
 नोपकान्तस्य आशिकाय् वृद्धितपूर्णा येन तं वाहयाम् । अवस्थितिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम् ।
 'अजन्मोनिनिभ' इत्यारभ्य, 'खण्डव-विनाशोद्यतान्तिमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमा लङ्कारः । 'बन्धव-

उत्तिष्ठतीति तुराणा मसिद्धः ।
 ईशमन्मिषि । ईशमन्मिष वायुवनयमिष, शिलावाकलस्य पापाणामुदस्य प्रदोणे निपातनेन
 सञ्ज्ञितः वृक्षसम्पादनाय प्रियः अवाणा विभीतककलनाय अस्थिसङ्ख्या मध्यप्रदेशसमूहो यस्मिन् न
 तादृश, पक्ष, शिलावाकलप्रदोण सञ्ज्ञितः मसिद्धः अल्प अवाणप्रदोणानस्तुतस्य अस्थि-
 सङ्ख्या देन न तादृशम् । अवा शिलामशकलस्यवदोण पाशके । कदाचि रावणा संप्रतिभीतकरावापि ॥

समीपस्थो जलधरातः सधजलधरात परस्य तव तादशस्य ।
 जलधरासम्यो वपुर्काष्ठः तस्मिन्, वने विविने यदहनं गच्छेत् तस्य सधजलः सुखेन
 विद्यामात्रावदशक्तिवत् सुखा निर्दास्युपागतः इत्यः सिद्धिं शून्यं यत्र तं तादशस्य, पृथे—वनस्य, वीरस्य-
 द्रजलस्य गच्छेत् गच्छेत् इव गच्छेत् सधजलः सुखेन आनन्देन सुखा निर्दिता दितिर्विद्युः यस्मिन् तं
 तादशस्य । वनं प्रसवतो गच्छे प्रवसिस्समसि कानने' इति वृक्षः, 'गच्छेत् गच्छेत् वने' इति विक्रोड-
 शेषः । आपातशब्दाभासात् वपुर्सम्यग्, तदापच्छेदोः स्वपितः, मादं च पार्श्वं परिवर्तयति; काचित्के च

निति कथा तत्रैव कथासंनिधाने उपलभ्यते । निर्वहस्यमया ग्रीष्मकालः तत्प्राप्तवान् गोपनिज आसना समीपस्थानिनी, जलं वापीसलिलं भ्रान्तो निक्षेपेनैव तौ अस्य च तद्विषयं, भ्रान्तो निक्षेपेनैव इति भविष्यति, पृथु—आसनाः

किमुपयुक्तां दुर्मां नामा राजाऽभिव्यक्तिं प्राप्तिः । तस्य च सुतयः किमुपयुक्तां दुर्मां नामाः

[illegible]

धूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशतैर्मपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजपति-मण्डल-सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेष्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमघेनुषु न वर्नितासु,

यस्मात्तं तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तथोक्ता घरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्गंति । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मातङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति विश्वः ।

उल्लसितेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वमुत्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातग्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं प्रशमितविघ्नमिति विरोधः, धूमकेतवो बहुव्यस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्मावुत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णंति । परिपूर्णेन समन्ताद् श्रुतेन द्विजपतिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तथोक्तमपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्थायी तरुगहनेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृशमिति विरोधः, परिपूर्णेन ज्ञानपूर्णेन द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्परिहारः 'द्विजराजः शशधरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यारभ्य 'परिपूर्णं'त्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं तपोभूमिम् अपश्यम् अद्राक्षम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योत्प्रेषा ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामात्सर्यादिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया स्वच्छान्तःकरणात्वादित्याशयः । मुखरागो मुखस्य रक्तिमा शुकेषु कीरेषु न कोपेषु, अत्र निमित्तसप्तमी अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं मुखे नासीदित्यर्थः । क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मास्थिभेदनयोरग्नयः सामर्थ्यविशेषः कुशाग्रेषु दर्भमूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता क्रूरता नासीत् शुद्धान्तःकरणत्वात् । चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकिलेषु परभृतेषु चक्षूरागः लोचनारुण्यम्, न परकलत्रेषु अन्यस्त्रीषु चक्षूरागः लोचनयोरालस्यः तदभिलाषाभावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेतस्त्वेन तदसत्त्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्त्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपन (गोबर का लेप, चन्दन आदि सुगन्धिन वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगन्ध निकला करती थी, मातर्गो (चाण्डालों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वद आश्रम पवित्र था, अनेकों चमकते हुये धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था और वहाँ द्विजपतिमण्डल (चन्द्रमण्डल, श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी पास के वृक्षों की शुरमुटों से सदा अन्धकार छाया रहता था ।

उस आश्रम में कालिमा केवल यज्ञ के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी, सुप्त पर लालिमा केवल सुगों की चोंच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी, तीक्ष्णता केवल कुशों की नोक में थी, किसी के स्वभाव में नहीं था, चञ्चलता केवल केले के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं था, चक्षूराग (नेत्रों की लालिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था, परस्त्रियों के विषय में नहीं था; कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविलास में नहीं था, मेखलाबन्ध (मौज्जीबन्धन, सोंकल में बौधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था; स्तनों का स्पर्श होम के लिये गायों को दुहने में ही था, स्त्रियों में नहीं था, पक्षघात (पंखों का झड़ना, पक्षपात करना) केवल सुगों में था, त्रिशासम्बन्धी विवादों में नहीं था; आग्नि (चक्र काटना, अग्न, सन्देश) केवल

[illegible]

यत्र चैति । दृष्टोपि चरन् अपि चैत्यः । यत्र आश्रमं महाभारत एवं शक्तिनिवधः दृष्टिधनमभिवृत्तम्
सद्वैदेन भारता श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शक्तिः खगत्सु वयो भारणम् अवलोकितः, तेषां
द्विधा अभावात् । पुत्राणि आसन्नित्वाद्यादृष्टाणि च मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एवं वयोः पवनवैवलयाः

‘प्रसादप्रसादां वापि कथितविरागो भवेत् । तावदान्यस्य परादेशोऽर्जुन ॥
परिसङ्ख्या..... ।

तेषां निवातव्याहृत्यारम्यसत्त्वात् ।
 दृष्टं 'मिदं न तद्विषयं न चरितेयं' इत्यनस्य 'सुखमङ्गविकारो' ज्ञेयः न धर्माभिमानेन दृष्ट्यन्त-
 यत्नः सर्वविभवपि बाह्यं प्रक्षामावहस्यि नञा अन्त्यस्य निराकारत्वात् शेषसङ्कीर्णः शोभायुः पवित्रसङ्कीर्णः-
 लङ्कारः । तद्वत् दूषणं-

ईष्याकलहेतु ईष्यानिमित्तकविषयसु मूलवचनः खट्वाग्रादिप्रमाण न, मुनीनामीत्याद्या एव निप्रपञ्चस्य
 मूलवचनस्य खट्वाग्रादीनिमित्तवचनः ईति सिद्धं । होमविषयि होमनिमित्तकग्राह्य एव न स्यात्
 होमदीहन्, किन्तु कामिनीयु वनितासु न एतत्सर्वः कृत्वामर्हन् विप्रयासकमुद्यदात् । कृत्वामर्ह
 कृत्कृतपुत्रि पशुपालः कर्माणां पवनम्, किन्तु विद्याविवाहसु आश्रयसु न पशुपालः निमित्तकस्य वादिभ्यः
 विद्याविवाहस्यपदस्य साहाय्यविधानं वस्तुविहितत्वात्, कृत्वामर्हत्वात् अथैवः कृत्कृतश्चाप्ययः इत्यमरः ।
 विद्या विवाहस्य यत् सदाय, शक्तिः पर्यायः परिपूर्वजनय । खलस्य साक्षात्परिपूर्वमवज्ञानाय दानाय च
 देवताय ॥ ईति । अत्र सर्वविषयविष्णु एव पर्यायः एतन्समाधेयं कृत्वामर्हत्वात् पशुपवनवर्गः
 नादिविषये विधीष्यात्वा दोषः समापदति वेदान, पुरिषु ईति पाठो विधेयः, एवञ्च नोक्तशङ्काक्षेपः ।
 अनन्तदृष्टिषु देवतादिप्रदविष्णुकर्मसु आन्तः स्रष्टृषु अमास, किन्तु श्राद्धेयु वेदादिषु न आन्त-
 र्गमः अथवाश्रान्तम्, तत्रतो विध्यदात् । दिव्यकथासु परलोकप्रत्यक्षप्रवचनेषु वसुनां शुभसूचक-
 नमस्तानां देवविहीणानां सङ्कीर्तनं संयत्कं प्रकरोत कथनम्, किन्तु वृत्त्या विहितस्य निमित्तकं वसुनां
 विषय सङ्कीर्तनं न, अप्रोणां यत्किस्सया एवमाभावत् । कदाचिन्नां वल्लेपु कटककानामालसि, कटक
 वल्ल्याऽविश्रामः इत्यमरः, गाना जपादीं संख्या, किन्तु श्रोतरेषु देहेषु न गाना नापुत्रा, नञ्
 विषय सङ्कीर्तनं न, अप्रोणां यत्किस्सया एवमाभावत् । कदाचिन्नां वल्लेपु कटककानामालसि, कटक
 नमस्तानां देवविहीणानां सङ्कीर्तनं संयत्कं प्रकरोत कथनम्, किन्तु वृत्त्या विहितस्य निमित्तकं वसुनां
 अमः अथवाश्रान्तम्, तत्रतो विध्यदात् । दिव्यकथासु परलोकप्रत्यक्षप्रवचनेषु वसुनां शुभसूचक-
 अनन्तदृष्टिषु देवतादिप्रदविष्णुकर्मसु आन्तः स्रष्टृषु अमास, किन्तु श्राद्धेयु वेदादिषु न आन्त-
 र्गमः अथवाश्रान्तम्, तत्रतो विध्यदात् । दिव्यकथासु परलोकप्रत्यक्षप्रवचनेषु वसुनां शुभसूचक-
 नादिविषये विधीष्यात्वा दोषः समापदति वेदान, पुरिषु ईति पाठो विधेयः, एवञ्च नोक्तशङ्काक्षेपः ।
 देवताय ॥ ईति । अत्र सर्वविषयविष्णु एव पर्यायः एतन्समाधेयं कृत्वामर्हत्वात् पशुपवनवर्गः
 विद्या विवाहस्य यत् सदाय, शक्तिः पर्यायः परिपूर्वजनय । खलस्य साक्षात्परिपूर्वमवज्ञानाय दानाय च
 ईष्याकलहेतु ईष्यानिमित्तकविषयसु मूलवचनः खट्वाग्रादिप्रमाण न, मुनीनामीत्याद्या एव निप्रपञ्चस्य

पञ्चपातः कर्कषाकृति न विद्याविवाहस्य, आन्तरजलध्वंसस्योद्यु, न स्याच्छ्रु, वसुधैकुर्वन्तं दिव्य-
कथासु न दृष्ट्यासु, गणना द्वास्त-वलेद्यु न स्यादस्य, मुनि-बाल-नाशः क्रुदु-दृष्ट्या न
स्युज्जना, रामाद्युज्जना रामाद्युज्जना न स्यावेन, मुलमङ्गलिकारो जरा न जनानिमानेन ।
यत्र च महाभारते शक्ति-वचः, पुराणो बाल-मलयविष, वयःपूरिणो हिज-पवनम्,

उपवन-चन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

(इति जावाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम्)

प्रलपितं जल्पितं श्रूयते, न त्वन्यत्र कापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि व्यर्थवचनम् आसीत् तथाविधरूपाया अनुत्पन्नत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्वं स्वाचारभ्रंशो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य आरामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जाड्यं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्तिलोकेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्नीनामेव वह्नीनामेव भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम्, न तु मुनिजनानां भूतिमत्त्वं वित्तसम्पद्वत्त्वम्, वित्तैकत्रीकरणविधानाभावात् । एणकानां मृगाणामेव गीतश्रवणे गानाकर्णने व्यसनम् आसक्तिः, न तु ऋषीणाम्, तेषां कापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य छदस्य पातः पतनं कस्यापि भ्रंशनमित्यर्थः, न तु ऋषीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये निरभिलापत्वात् । भुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु ऋषीणां भोगो मात्स्यगन्धचन्दनकामिन्यादिसम्भोगोत्पन्नं सुखम्, सर्व-भोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्याद्विभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विल्वफलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु ऋषीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं काम्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अत्युत्कटेच्छा, तेषां मोक्षाभिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मूलानां वृक्ष-व्रतत्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अधोगतिः भूतलाधोदेशगमनम्, न तु ऋषीणाम् अधोगतिः नरकगमनं पापपरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महाभारते शकुनिवधः' इत्यारभ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्व-स्मिन्नपि वाक्ये प्रश्नाभावेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् श्लेषानुप्राणिता आर्थी परिसंख्याऽलङ्कारः । लङ्गणन्तु पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वत्र शाब्दी अत्र त्वार्थीति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽति-रमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकाया जावाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोई व्यर्थ का प्रलाप नहीं करता था, द्विजपतन (दाँतों का गिरना, ब्राह्मणों की अवनति होना) केवल बुद्धौती में होता था, ब्राह्मणों की अवनति नहीं होती थी, जडता (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह ऋषियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल मृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति अनुराग केवल मोरों में था, भोग (फन, सासारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ लोग भोगी नहीं थे, श्रीफल (वेल का फल, धन से प्राप्त होने वाले सुख) की अभिलाषा केवल बन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन से मिलने वाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल वृक्षों के जड़ों की होती थी, ऋषि और मुनियों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जावाल्याश्रमवर्णन समाप्त हुआ ।

五五五

የዘመናዊነት ጥያቄ

अथ जाबालिवर्णनम्

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमलङ्कुर्वाणस्य, अलक्तकौलोहित-पल्लवस्य मुनिजनालं-
म्बित-कृष्णाजिन-जल-कङ्क-सनाथशाखस्य तापसकन्यकाभिर्मूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक पञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः परिपीयमानालवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकाबद्ध-कुशची-
रदाभ्रो हरितगोमयोपलेपन-विविक्तनलस्य, तत्क्षण-कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोरवश्वायायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः^१

तन्तेति । एवंविधस्य पूर्वोक्तदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्कुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोरवश्वायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जाबालिमपश्यन्' इति वच्यमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र पृष्ठश्रुतानि पदानि रक्ताशोकतरो, द्वितीयान्तानि च जाबालिमित्यस्य विशेषणानि
बोध्यानि । अलक्तकवद् यावकवद् आलोहितानि किञ्चिद्वक्त्रानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजनैः ऋषिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्मणि जलकरङ्काः नारि-
केलास्थिरचिनाः पात्रविशेषाश्च यद्वा जलकरङ्काः जलरक्तगार्थं कमण्डलवः तैः सनाथाः संयुताः शाखाः
स्कन्धा यस्य तस्य तादृशस्य । 'करङ्को मस्त्रके शस्ये नारिकेलफलास्थिनि' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पश्चिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्यकाभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवालैः मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीतपि-
ष्टानकैः हरिद्रारूपपटवासचर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि करस्थपञ्चाङ्गुललक्ष्माणि यस्य तस्य
तादृशस्य । हरिणशिशुभिः मृगवालकैः परिपीयमानं समन्तादास्वाद्यमानम् आलवालस्य मूलप्रदेशस्थावा-
पस्य मलिलं जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः ऋषिवालकैः आवद्धानि समन्तात्परिवेष्टितानि
कुशचीराणां दर्मैः विधास्यमानवस्त्राणां दामानि रज्जवो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन
सरयेन गोमयेन गो परिपेण यदुपलेपनं तेन विविक्तं पूतं तलम् अधोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
तस्मिन्नेव क्षणे काले कृतेन विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पाङ्कनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो
नानिर्विस्तृतस्य परिमण्डलतया गोलाकारतया कारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थायी
छायाप्रवेशो यस्य तस्य तादृगन्त्य । रत्नानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तरु वृक्षः तस्य अधःछाया-
यायां नीचस्थानानपे छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अत्युग्रति । अत्युग्रानि अतितीक्ष्णानि तर्पांसि येषां तैस्तादृशैः महर्षिभिरित्यस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
ते समान लाल-लाल थे, उसकी डालियों पर मुनियों ने अपने काले काले मृगचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
तो लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले ऐपन (हल्दी और चावल की चूर्णों को मिलाकर
तैया किया गया लेप) के धागे (पाँचों डंगलियों सहित हथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिणों के छोटे-छोटे
चबूतले उसके धौलरे में भरा हुआ जल भी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के बने हुए वस्त्रों
की कपडों की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से ढाँकर पवित्र कर दी गयी थी और
ऊपर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । वर्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
केन्तु मण्डल बाँध कर फैलने के कारण उसके नीचे बहुत दूर तक छाया रहती थी । मैंने भगवान् जाबाल को

१ मध्यभागमण्डलम् । २. अलक्तलोहित... । ३. लोलपल्लवस्य । ४. ...अवलम्बित । ५. ...करक... ।

. ...कुमारिकाभिरालवालदत्त... । ७ पीतपिष्ट... । ८. पीतमान, ...आपीयमान । ९. आलवालम्... ।

०. ...उपलिप्त... । ११. ...भूतलस्य । १२. ...रचित... । १३. उग्रतपोभिः ।

सुवर्णमिव सगरैः कनकनिरिम्बिव कृत्वाचलैः कवुमिव वैनानै-वह्निभिः कल्पानन्दविषय-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः, समान-सहर्षभिः परिप्लवम्, उग्र-शीत-शीतयेव कल्पित-
देह्यै, प्रणयिण्येव विहित-केशप्रहया, कृदयेव कृत-असङ्गया, मत्तयेव कृत्वावामनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जराया, गृहीतवतयेव मत्तमवतलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आद्यामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसा विविच्य मुनिजनमखिलं वसुपर्वकाभिर्मिवो-
च्छ्रिताभिः अमर-रज्जुभिर्मिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रवृद्धस्य तप-

सगैः समुद्रैः सुवर्ण विपुमिव, कृत्वाचलैः कलकनिरिम्बिव सुसुवर्णवर्णमिव, विमानस्य
प्रसङ्ग इव दृष्टि वैनाना ये वह्नयः अग्रयः दृष्टिगामिग्राह्यवनीयाः तैः कवुमिव यज्ञमिव, विमानो
यज्ञविस्तराद्योच्चैश्च कवुकर्मणो दृष्टि विषयः। रविभिः दृष्टावसुधैः कल्पानन्दविषयमिव द्युगानन्दमिव अखण्ड
तमस्य समये तत्पदं च दृष्टावसुधैर्यस्य द्युगान्धित्वमिवान्वत्। कल्पैः द्युगान्तैः कालमिव अखण्ड
समयमिव, समानाव सर्वतः सहर्षमिस्तरासैः परिवर्त परिचरितम्।
अनेकस्यापनेत्य वृद्धासुपमानाना निरुपगान्मात्रपमानाङ्कैरः। तदुक्तं वृद्धो—
'मात्रपमाना यदेकस्यापमानं वदु द्रव्यते'। इति।

उच्यते। उग्रः कठिनो यो जायतेः शोणः अमिश्रणतः तैव शीतया जतयेव, कठिनतः
वर्जितो देहो वृद्धया, पक्षे यस्यास्तया तादृश्या। मण्डितयेव कानिन्दयेव, विहितः केशप्रहः केशवतवतन
यथा तथा तादृश्या। रतिककटै कान्तापि केशप्रह विपक्षे इयमपि केशे लभ्येयः। कृदया कोपाविहया
नान्यै, कृतो विहितो अमङ्गः अग्रैः शैथिल्यं अकटौ च यथा तथा तादृश्या। यथा कृदो अमङ्गं विषयं
नान्यै, मत्तया मत्तयान्मात्रया नान्यै, अकठितमं उचावचलीकृतं गमनं गतिभ्यः। प्रसाधितया
पक्षे यस्यास्तया तादृश्या, मत्तयान्मात्रया पक्षे इयमपि तद्वैव सञ्जाला। प्रसाधितया
शुभितया नान्यै, प्रकटितानि अमिश्रयकानि तिलकानि देहे इयमवर्णाच्छाति, यत् तिलकञ्च यथा तथा
तादृश्या। अकटैवा यी यथा सखितका यवति तद्वयमपि शरीरे तिलकानामुपश्रवत्। तथा गृहीत-
वतया वलीकृतकच्छिन्नमया नान्यै, तद्वृद्धवतया श्वतया मत्तया यवतया च जराया
वृद्धावतयया धवलीकृतः शुशीकृतः विग्रहो वृद्धस्य न तादृशम्।
अत्र 'उग्रपण्यवतयेव' इत्यत्रय 'गृहीतवतयेव' इत्यन्तं यावत् पुराणमालङ्कारैः। केवलं विशेषण-
स्याप्यादातोऽपि विशेषस्य 'नान्यै' इत्यस्याप्याहारोण सामञ्जस्यं विधेयम्। केचित्तद्वैवः। निरुपयन्ति,
तस्मै 'नान्यै' इत्यस्य नान्याहार इत्यवधेयम्।

आद्यामिति। आद्यामिनीभिः विस्तीर्णभिः, पलितेन वृद्धावसुधायुक्तैश्च पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपभिः। तपसा विजया अखिलं समस्तं मुनिजनस्य ऋषिणा विविच्य अभिमन्य, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्व-
कृताभिः धर्मपर्वकाभिर्मिव धर्मोत्तकञ्जालाच्छातिव विषयानाभिः। अमरलोका देवलोकस्य आरोग्य-
आरोग्यं विषयं पुण्यरज्जुभिर्मिव पवित्रप्रवृत्तिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृतानभिः। अतिदूरप्रवृद्धस्य
वसो पक्ष की द्याया मं देहो इव देहा। तैरे वसुधै से पुष्ट्या, कलपवर्त से मेषपर्वत, अक्षिण से यज्ञ, सूर्य से
प्रलय काल का दिन और कल्प से काल धिया रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनिन से भिरे
हूय थे। वृद्धा ये जनके शरीर को श्वत कर दिया था और उसमें कण्ठकी आ गयी थी, मानो शोण के मय से
उछली त्वय कोप रही हो, जनके बाल सफेद हो गये थे, मानो मगद्विनी गण्डिका के समान वह त्वय जनके
भितर पर सवार हो गयी हो, जनकी मोहै रानी हुई थी, मानो उसने कूट होकर त्वय मोहै बल ली हो; जनके
पूर बलने में लड़खड़ाते थे, मानो वह त्वय मतवर्तनी की तरह लड़खड़ाती हुई बल रही हो; जनके शरीर पर
काळे काळे मस्से निकल आये थे, मानो उसने विट्ठिया दारु अपने की सजा लिया हो और जनके शरीर पर
श्वत मत्त प्रता हुआ था मानो उस उछली ने त्वय कौड़े बल धारण कर लिया हो। जनकी लम्बी और वृद्धा
के कारण पक्षी हुई उछली जगह देसी सुशोभित हो रही थी मानो तप से समस्त ऋषियों की जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पर्वकाट्ट हो अथवा त्वय जाने में सहजगत पट्टवतने वाली कण्ठी की हुई पुण्यकर्म की जोरिया हो

१. कलपवर्तः। २. वैवर्णिक...। ३. उग्रपण्यपक्षिण्यवतयेव। ४. नान्यैः। ५. उग्रविस्तीर्णभिः।

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्भूताभिर्जटाभिरुपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाकाराभ्यामवलम्बित-बलि-शिथिलाभ्यां, भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विवृताधरपुटया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव कर्णारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्वलित-पुरोभागम्, उद्धमदमल-

अत्यन्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव तरु वृक्षः तस्माद् उद्भूताभिः उत्पन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवल्ली-भिरिव जटाभिः सटाभिः उपशोभमानं भूषितम् ।

अत्र 'धर्मपताकाभिरिव' इत्यत्र 'पुण्यरज्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युत्प्रेक्षेत्यनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसाङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उपरचितेति । उपरचितानि विहितानि भस्मानां त्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्यक्खामयतिलकानि यत्र तेन तादृशेन । अत एव तिर्यक्प्रवृत्तं कुटिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तथोक्तेन, हिमगिरेः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन भालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

इहोक्तविधिशिलातलाप्रसिद्धेर्द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अधोमुखेति । अधोमुखी निम्नाश्रिता या चन्द्रकला सुधांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो ययोस्ताभ्यां तादृशाभ्याम्, अवलम्बिता चार्द्धक्यादाश्रिता या बलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'बलिर्देत्य-प्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शैथिल्यान्नेत्रोपरि च्युताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवलम्ब्यमाना दृष्टिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र आर्थी समासगता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्याप्तम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहैरिव सत्यवचनसत्याचारयोरुद्गमैरिव, 'स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामिन्द्रियाणां कर्माणि ताभिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिक्यादेः ये गुणा विनयादयस्तैरिव, कर्णारसप्रवाहैरिव दयारसतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छत्वादित्याशयः । दशनमयूखैः दन्तरश्मिभिः धवलितः शुश्रीकृतः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्धमन् दक्षिणश्रोत्राद्बहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात्तं तादृशं जह्नुम् एतत्संज्ञकमृषिमिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्याश्रय 'कर्णारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेक्षेत्येतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल स्वपूर्वजानामुद्दिधीर्यया भगीरथो हि हिमाचलाच्चलितामथ च सङ्कर-जटयां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिपेवे, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्तामवतारयामास ।

अथवा दूर तक फैले हुए पुष्परूपी वृक्ष के फूलों की मजरियाँ हों । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट घेरा प्रतीत होता था मानो गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान टेढ़ी आकृति वाली तथा बुढ़ापे की झुर्रियों के कारण शिथिल भौंहें लटक रही थीं जिनसे देखने में कुछ बाधा उपस्थित हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह खुला रहता था और ओठों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के अङ्कुरों, इन्द्रियों की निर्मल वृत्तियों और कर्णारस की धारा के समान लग रही थीं । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठता था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा को मुँह से बाहर करते हुए जह्नु ऋषि के समान प्रतीत होते थे । यज्ञ में निरन्तर सोमरस पीने के कारण आने वाली ढकारों से उनकी साँसें खुवासित हो उठी थीं जिससे खिंच कर

गङ्गा-प्रवाहदिवस जहम्, अनवरत्नोद्गारसुगन्धितविशेषासाधकैर्मूर्ध्निचमिद्विष शोषाशुद्धैः
 सर्वा सुखमगा-सन्निहितैः परितृप्तिविभिरहितम्, अतिक्रयतया निश्चरत-गण्ड-
 गतम् उन्नततरे-रु-चोणम् आकरात्-तारकम् अवशीष्टमृगाण-विरल-नयन-पद्ममालम् उद्ध-
 रन्तुं धीर्धृ-म-रुद्ध-श्रवण-विवरम् आगन्निभलित्व-कैकुलपमामनमार्धधानम्, अतिवचनाना-
 मिन्द्रियाद्यानाम् अन्तःसंयमन-रञ्जुमिदिवतवर्गिभिः कण्ठनाड्यैर्मिनिरन्तरावतर्क-कन्ध-
 रम्, समुन्नत-विरलान्धिर-पञ्चाम्, अंघ्रालनिवृत्त-धवत-यज्ञोपवीतम्, अनिल-वर्षा-
 जलित-वज्र-तरङ्ग-भङ्गम् उदलवमान-नवमुष्णालामिव मन्दकिनीप्रवाहम्, अकलुषमङ्गमुद्ध-

अथ सान्निध्यं वृत्तं सती जह्वैर्भुजैर्मृगैश्चयामास, ततश्च कर्तुं जह्वैना पीला सा पुनरपि मतीरयप्रामादयन्
 आनन्दितरिजिःसहित सती मृत्तमामासीत् । तत एव 'जह्वै' इति संज्ञामवाप ।
 आनन्द-ति । इति हि गीयान्तिव 'आनन्द' इत्यस्य विशेषणानि । अनवरत्न-निरन्तरं यः कोषः
 पीतसोमरसः तस्य उद्गारेण बाहुजलितशब्देनैव्ययः । 'निगरीद्वारविजोर्गोदघाह' निगमगदित्वं इत्यमरः,
 सुगन्धिना सौमयवता निधामनं पवनं अवकटैः आकल्पितैः मूर्ध्निमसिः देहवर्धैः शोषाशुद्धैर्विद्व-
 अभिसंपादयन्तीति, सर्वा सर्वदा सुखस्य वदन्त्य यी मगाःऽभिप्रपद्येताः तत्र सन्निहितैः विद्यमानैः परि-
 रक्तैः सञ्चरन्तिः अतिभिन्नैः अतिरहितम् अपरित्यक्तम् । अतिक्रयतया अत्यन्तशीघ्रतरतया
 निश्चरन्ती अत्यन्तशीघ्रतरतया गच्छन्ती अवदीप्तौ कपोलौ यस्मिन् तत् तदाहम् । उन्नतता अत्युच्चः इह
 विद्वक् कपोलैश्चोद्गम्यमानि यावत् घोणा गच्छिका च यत्र तत् तदाहम्, 'घोणा' तासां च गच्छिकैः इत्य-
 मरः, अत्यन्तउन्नतशीघ्रतराशीरागामोन्नतं मयव्यवत्कनीयम् । आकारात् तज्जलित्वेन हेतुना अत्यन्त-
 शीघ्रं तारकं कनीलकण्ठ्यात् यस्मिन् तत् तदाहम् । अवदीप्तीघोणा नयन्ती विरला असादृश नयन-
 पद्ममाला नैरोमपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तदाहम् । उद्धतैः उच्यतेः दीर्घः विरलैः रोमभिः कोमभिः कृ-
 शालादिवै श्रवणविवरैः शरत्-प्रगुणैः यस्मिन् तत् तदाहम् । आगन्निभलित्वो गन्धिपद्मवत्तममालः
 कृक्कलपः समञ्जसमूहः सुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तदाहम् आनन्दं सुखम्, आनन्दं जह्व-
 सुखम् इत्यमरः, आदधानं धारयन्तम् । अत्र, शोषाशुद्धैर्विद्वै इत्यत्र गुणोद्गोचरकारः ।

अतिरन्तरं ति । इति आरभ्य, 'अङ्गम्' इत्यस्य विशेषणानि । अतिवचनानाम् अतीव चञ्चलानाम्,
 इन्द्रियाणां शरणव्यवशोन्नतशरत्सगर्वाणि एव अथाः घोटाकाः सांसारिकपदार्थाभ्यां प्रति जीवानामाकर्षणादि-
 र्थाभायः । तथा च कठोपनिषत् द्वितीयवद्वयां गान्धिकवस प्रति धर्मशान्तिस्थानित्वेन विप्रणयस्तत् उक्तिः—
 'इन्द्रियाणि हयानाद्विषयास्त्वेव गावराज' इति । तेषाम् अन्तर्मुखं संयमनरञ्जुमिदिव नियन्त्रणप्रपङ्क्तिः,
 आतवाभिः अविर्दायाभिः कण्ठनाड्यभिः गण्डप्रदेशस्थकायुभिः निरन्तरं सान्द्रं यथा स्थानतया अवतर्क-
 सततता कथरा मीमा, यस्मिन् तत् तदाहम् । समुन्नतं शरीरस्थानित्वेन संयमवत् समुच्चरत् अवलोक्यमानं
 तिरक्तम् अतिरिक्तम् अतिप्रकर्षं कञ्जैः यस्मिन् तत् तदाहम् । अंघ्रि-सुजातैः आलम्बितं लम्बमानं
 अवलंभ्य यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तदाहम् । अत्र एव अतिवचनेन वायुप्रमावेण जलितः
 उत्पत्तिवः तन्नां सूक्ष्माणां तरङ्गानां कञ्जोन्नतानां भङ्गः कौटिल्यं यत्र तं तदाहम्, तथा उदलवमानं
 जनकं मुहं के पास महरति वाते मीरं पुंसं मनीलं हीते य मानी शोष के अधो वे ही शीर धारण कर लिया ही ।
 अत्यन्त दृढता के कारण जनके गालों में गहरे पक्ष गये थे जिससे विद्युत की दृष्टि निकली हुई तथा नाक
 और भी ऊंची उठी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुलकियाँ अत्यन्त दीर्घाँ और बरूँनियाँ झूल जाते के कारण
 निकल ही गयी थी, कान के छेद सघन रोवों से ढके हुए थे, दाढ़ी गान्धिव तक ऊढ़ी हुई थी । गले की उमड़ी
 हुई गान्धियाँ कंधों तक फैली हुई धवी प्रतीत होती थी मानी इन्द्रियकणी घोड़ी की गर्थने की रस्सियाँ ही,
 शीर की दृष्टिबर्षा का लूँचा ऊपर उठा हुआ था दिवाली पक्ष रहा था, कंधे पर श्वेत यज्ञोपवीत अटक रहा था,
 जो वायु में उड़ल धीरे-धीरे उड़ता रहा था मानी वसमं दृढकी दृष्टी छहरे उठ रही ही, इससे जनका निम्न
 अंग धसा प्रतीत हो रहा था मानी कमर की कोमल डडली की धारण करते बाजा गंगा का प्रवाह ही । वे अपनी

१. अतिरत, अतिरन्तर... २. निःशेषात्... ३. मूर्ध्निमसिः शोषाशुद्धैर्विद्वै । ४. सन्निहितैः । ५. समुन्नत... ६. ललितम् । ७. इन्द्रियाणाम् । ८. इन्द्रियैश्च... ९. उन्नतम् । १०. अवलम्बितम्, ललितशोभा

हन्तम्, अमल-स्फटिक-शकल-घटितमक्षेत्रलयमत्युज्ज्वलस्थूय-मुक्ताफल-प्रथितं सरस्वती-
हारमिव चलद्भुजि-विचर-गतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमित-तारकौचक्रमरमिव ध्रुवम्,
उन्नमता शिरा-जालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासञ्चयेन निरन्तर-निचितम्, अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनैव जराजालकेन सञ्छादितम्, आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल पूर्णेन त्रिदण्डापविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना त्रिकचपुण्डरीकैराशि-

सलिलोपरि विद्यमानं नवं नूतनं मृणालं विस यत्र तं तादृशम्, मन्दाकिन्या वियद्गङ्गायाः प्रवाहं क्षोत
इव अकलुषम् अनाविलं त्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीरावयवम् उद्धृतं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'संयमनरज्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युरग्रेचेत्यन-
योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गतुल्यम् अस्थिपञ्जरम्, सलिलोपरि प्लवमाननूतन-
यिसतन्तुञ्च यज्ञसूत्रमित्युपमालङ्कारः ।

अमलस्फटि-ति । अत्युज्ज्वलानि अतिविशदानि स्थूलानि पृथुलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्प्र-
थितं गुम्फितं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अक्षवलयार्कपणेन चपलीभूतानाम्
अद्भुलीनां करावयवानां विचरगत छिद्रस्थितम्, अमलैः विशदैः स्फटिकानां स्फटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अक्षवलय रुद्राक्षमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अत एव अनवरतं निरन्तर भ्रमितं प्रवहसंज्ञकवातेन पर्यटितं तारकाचक्र नचत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्बद्धस्तारका-
समूहः प्रवहानिलैरजलं पर्यति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणा सव्यकराग्रनिहिता स्फटिकमाला
जपसख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूत्रमिदम्-
'भ्रमचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजलं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥'

इह उपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योच्छेदाचेत्येवा परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

उन्नम-ति । परिणतानां पाकमुपगतानां लतानां व्रततीनां सञ्चयेन समूहेन निरन्तरनिचितं
सान्द्रभावेन व्याप्तं जरत्कल्पतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि स्फुरता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह 'जरत्कल्पतरुमिव' इत्युपमा ।

अमले-ति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पीयू-
षदिण्डीरैरिव गुणानां कारुण्यतपश्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन
रचितेन, मानससरो मानसाख्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् क्षालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना
पवित्रेण, द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव श्रैत्यात्परिणतावस्थाममूहेनैव, दुकूलवत् पट्टवसनवत् वल्कलं
वृक्षत्वक् तेन तादृशेन, सञ्छादितम् आच्छादितनाभ्यधोभागम् ।

अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वे चोच्छेदे, परस्परपक्षैपामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नति । आसन्नवर्तिना निकटस्थायिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णेन मृतेन

चञ्चल वेगलिया के द्वारा मोतियों से गुथी हुई सरस्वती की कण्ठमाला के समान अत्यन्त उज्ज्वल स्फटिक का
गुरियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला घुमा रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उमड़ी हुई धमनियाँ ऐसी प्रतीत हो रही थी
मानो किसी पुराने कल्पवृक्ष पर पकी हुई लतायें फैली हुई हों । वे मानस-सरोवर के जल में धुलते रहने के
कारण अत्यन्त त्वच्छ खाल का वस्त्र पहिने हुये थे जो चन्द्रमा की किरणें अथवा अमृत के झागों अथवा गुणों
(दया-भ्रमादि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानो एक
दूसरी बुद्धी की जाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन लक्ष्मियों की बाँध कर बनाये
गये आधार (त्रिपादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ विछौरी कमण्डलु, फूले हुये सफेद कमलों के बीच
बैठे हुये राजहंस के समान सुशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताक्ष... । २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उन्नमता । ५. अमलैः । ६. "क्षालित" ।

७. अद्वितीयेन । ८. स्फटिक... । ९. "कमल" ।

मिव राजहंसोपशोभमानम्, स्थूयान् चञ्चलां गाम्भीर्येण सगराणां तेजसा सवि-
प्रशमेन गुणारुरभेः निम्नलवण्यवतलस्य सविमलगमिव ऊठवर्णम्, वैनतेयमिव स्वप्न-
मार्वापाचसकल-द्विजाविपत्यम्, कमलासनमिवाशमगिरिम्, जरेष्वन्दनवर्धमिव सुजङ्घ-
निभमक-पवजजटाकुलम्, मरुतव-चरणमिव मलम्ब-कण्ठवृत्तम्, वृहदेवविमिवाजन्तम्-
वर्द्धित-कथम्, विवसमिवाद्यदक-विन्म-मात्वर-मुलम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्,

निन्दहृदिपदिका तत्रोपादिष्टं तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसेन कादम्बे कलहंसे
गुणवत्स' इति हैमवीर्यम्, विक्रमः प्रकटितः ग्राहरीकराक्षिः सिताम्बीजसमूहदलमिव, रूपाटिकमण्ड-
लना रूपाटिकमणिमिवरूपाटिकमण्डलानां उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्थूयान् स्थिरतया अचञ्चलां निरीणम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सगराणां सति-
तीव्रम्, तेजसा प्रतापेन सवि- आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या गुणारुरभसमूहस्य, निम्नलवण्यं अति-
स्वच्छतया अस्वरतलस्य आकाशस्य सविमगां स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विषयं प्रतिपादयन् ऊठवर्ण-
विषयानामिव स्थूयगाम्भीर्यमन्वतीन् स्वगुणान् अचञ्चलित्वाः सम्यग्विषयस्य वैनतेय स्थितमिव सविम-
तथाविषयस्थूयविद्युत्पुच्छादिव्याघ्रस्यः । तत्र अचञ्चलां स्थूय कम्पशून्यत्वम् आयेः स्थूयस्य विवर्धितम्,

समृद्धां गाम्भीर्यम् आगवत्त्वम्, आयेः गाम्भीर्यं दृढवयाद्व्यञ्जितत्वम्, आदित्यस्य तेजः तीव्र-
विभवम्, आयेर्वैजस्य तपोमाहृत्यवत्त्वम्, चन्द्रस्यः प्रशमः सौम्यस्वरूपत्वम् आयेः शमस्य दृढि-
गाम्भीर्यस्य प्रवृत्तिकारणम्, आयेर्विषयमिव पापराहित्यमिव परस्परं भेदसर्वोदधि रक्षेयमद्विष्टा अभ्युदय-
वसाधयदिविवाधकथलङ्कारः, ऊठवर्णमिव विष्णोर्वा चैत्यमयोदङ्गीशमिवेन सङ्करोदङ्कारः ।

वर्धः मिति । गह्वरमिव 'गह्वरमिव गह्वरलाघ्यां वैनतेयः खोभरः' इत्यमरः, स्वप्नमिवेण स्वते-
जसा उपाचम आर्तं सक्लृप्त् समस्तस्य द्विजेषु विप्रेषु पविषु च आधिपत्यं स्वामित्वं येन तं वाह्यम्
'वैनतेयमिव विष्णोः' इत्यमरः ।

कमलमिव । कमलासनो विरिञ्चिः 'विरिञ्चिः कमलजनः' इत्यमरः, तमिव, आशमस्य तस्योपमैः
प्रवृत्त्यदीनां चतुर्विधानामाशमगुणैः गुहः विवर्धितम् । निधामकश्च तं वाह्यम् । प्रवृत्तवर्णं वर्णशमस्य

निधमिव इति पौराणिकी वार्ता ।
नयमिति । जलं पुरातनं यन्मन्वन्तः मलयवर्षः तमिव, सुजङ्गलां सप्तर्षीं ये निमीकाः
कञ्चकाः तद्वत् पवताः श्वेतः जटः सटः, अन्यथ सुजङ्गलिन्योका पवता जटा इव तानिः आकृते सङ्की-
र्णम् । गाम्भीर्यवर्धवैवध परिमलविशेषाधिपत्यः सप्तर्षीविषयसम्भव इति प्रतिपादनाय जरेष्वन्दनम्

प्रयत्नमिव । प्रयत्नो निविलतवर्णोऽयः वारुणमिवः हस्तिनपथकः तमिव प्रयत्नः खेदमाम्बावदिति
विरचिताः कर्णवृत्ताः श्रवणोत्थानि यस्य तं वाह्यम्, पक्षे—प्रयत्नः लयममानः कर्णो श्रोत्रे बाजः
पुच्छकेशश्च यस्य तं वाह्यम् ।

वृहत्स्य 'मि । वृहत्स्यतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति चौराभ्यावाव वर्द्धिता वृद्धिं प्रापितः
कथः कथा येन तं वाह्यम्, पक्षे—कथः कथाभिधः सुतो येन तं वाह्यम् ।
पुरा किल वृहत्स्यतिः कथनानामा पुत्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्ता ।

विवरमिव । विवरो वामरः तमिव, उद्यव उत्पन्न इत्ययं अर्कविशेषं सूचयामाह तद्वत् मारुतं
समुद्रं, तेज मं से पुं, आनि मं से चन्द्रमा और निमलता मं से आकाश को श्रीव-श्रीव सा मग दे रखा
था । जैसे गरुड़ अपने मगम से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोवत से सभी
माद्यों के स्वामी बन गये थे, जैसे श्रेष्ठा वारी आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे
पुरातन चन्दन का पेड़ सोंप की कूचुल से विपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से विरे हुये थे, जैसे
हथी के कानों पर बड़े-बड़े दात उगते हैं उसी प्रकार उनके कानों पर भी बड़े-बड़े दात निकले हुये थे, जैसे
वृहत्स्यति ने जन्मकाल से ही कथ का पावन-प्रापण किया था उसी प्रकार वन्देव भी जन्म से ही वार्ता को रखे

पनिमित्त । ५. कर्णलम्ब कर्णलम्ब ।

१. अवयवः स्थूयान् सगराणां गाम्भीर्यम् । २. कोपि सक्लृप्त् न विधत्ते । ३. सुजगन् । ४. चन्द्रमा-
वाराण-

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव सततं-पयोभक्ष्यम्, शून्यनगरमिव दीनानाथ-विपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जावालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् ! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-दीप्तिमत् मुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पक्षे—उद्यदकंविम्बेन भास्वरमुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरदिति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि व्यतीनानि वर्षाणि ‘शतायुष पुरुषः’ इत्यादिनियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिदवशिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पक्षे—क्षीणं स्वल्प-त्वमुपगतं वर्षं वृष्टिर्यस्मिन् तं तादृशम् ।

शान्तनुमिति । शान्तनुः चन्द्रवंशीयो भोष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनसत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रियः अत्यन्तोत्कृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पक्षे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरेति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आवृत्यमिव, कृतो भुजान्तराले स्थापितः ऊत्तरा-मङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पक्षे—कृतो विहित उत्तरस्या दिशः कौवेराशयाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिग्गमनप्रारम्भात् ।

वटवेति । बडवानलो वाडवाक्षिः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्षयम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शून्येति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विष-ज्ञानां व्याधिब्यथितादीनाञ्च रक्तं पालकम्, पक्षे—दीनानि शोभाशून्यानि, अनाथानि निवासिलोक-रहितानि, विपन्नानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृह्णन्ति’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डूनि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमाणि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमाणि च तैराश्लिष्टं समन्तात् सक्तं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम्, भगव-न्तम् ऐश्वर्यादिमन्तं जावालिम् एतन्नामानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारभ्य ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरञ्च-न्दनतरुमिव भुजङ्गनिर्मोकधवलजटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्य प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्चर्यं । तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शान्तापि प्रसन्नापि अस्य मुनेः मूर्तिः स्वरू-
छोडा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमण्डल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान् मुख-मंडल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद ऋतु में वर्षा क्षीण हो जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिता चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी सत्य के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवती पार्वती के हाथ भगवान् शंकर की आँखों को मूँदने में कुशल है उसी प्रकार उनके हाथ भी रुद्राक्ष की माला ग्रहण करने में कुशल हैं, जैसे शीतकाल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धीरे-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी उत्तरीय वस्त्र धारण करने वाले थे, जैसे वाडवाक्षि निरन्तर जल का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध ही का भोजन करने वाले थे, जैसे उजड़ा हुआ नगर गिरे-पड़े मनुष्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनर्थों और असहायों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण सफेद रोगों से भरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर भी पके सफेद रोगों से ढका हुआ था ।

उस महर्षि जावालि को देखकर मैंने मन-ही-मन विचार किया कि तपस्या का प्रभाव भी कितना नशान्

[illegible]

पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यन्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या, याऽस्यै तु सत-
तमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यागाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकाल-जलधर-
समय-कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वो-
त्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्षयन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपस्विनः पुण्यभाजः सुकृतभाजः यत् यस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यां कुर्वते ।
तु पुनरर्थे । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, करुणा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव करुणेव च जलमिति करुणाजलं तस्य निस्यन्दिनि चाविणि, अगाधम् इयत्ताशून्यम्
अतलत्पश्चाच्च, गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभावत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजाः छात्रीभूता विप्राः पक्षिणश्च 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विधत्ते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवंविधवासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितलकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नलिनासनमिवेत्यत्र द्रव्यो-
त्प्रेक्षालङ्कारः, 'हंसीव'ेत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुरिति । चतुर्मुखस्य प्रजापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्र वासिभिः स्थापिभिः चतुर्वेदैः
ऋग्यजुःसामाथर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोत्प्रेक्षा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य पूतत्वं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एनमिति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुत्सितविघृत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविधा वेदादिविधाः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घनाल्पयमिव एनं मुनिम् (जाबालिम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयवारमपि प्रसादं सदृष्ट्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरयं
निखिला अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पादयतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता माहात्म्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यक्षृतं दूरीकृतमित्यर्थः । कलिकालस्य

वो छोड कर दन महर्षि के मुँह वो अपलक आँखों से देखते हुए रात-दिन कथायें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे अग्राह
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के सुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन कारुणिक एवं गंभीर हृदय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जाबालि
का मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कौचब से भरी हुई नदियाँ झरझर आकर फिर निर्मल हो
जाती हैं उसी प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विद्यायें इन महर्षि को आकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र भाव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान् धनदेव निश्चय

१. मुखकमलावलोकनम् । २. पशुपासते । ३. यदस्मिन्, याऽस्य । ४. रुचिरद्विजमुल्ल-
रिचये, द्विजपरिवारे । ५. कश्चित् 'मुख'पद नास्ति । ६. हंसीव । ७. कश्चित् द्वितीयमुखपद नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्विदे । ९. कश्चित् 'इव, द्वितीयम्' इत्युभयपदमपि नास्ति । १०. कश्चित् 'निरङ्ग-समय' ।

युगस्य । धरणिगतमननानिधिसंज्ञितं न, वदति नूनमिदानीं समिपमवतन्निवासिभि-
मानमभ्यवर्ततम् । अहो ! महोत्सवेयं जग, आस्य प्रलय-रवि-कैर-निकर-द्विनिरीक्ष्य रज-
निकूर-किर-पाण्ड-शिरोरुहे जटामारं फनपुञ्ज-धवला गङ्गैव पञ्चपतीः क्षीराद्वितिरिच
शिखिकलापं विमवसोनिपवन्ती न सीता । बहलास्य-धूम-पटल-सलिलान्कृतशमसूयं भग-
वतः प्रभागाक्षीर्तमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति वज्रोवनम् । एवं च पवन-
लोल-पुञ्जाकृत-शिखिकलापः रविवाञ्छल्य इवात्र मन्त्रपुर्वानि हवींषि गृह्णितं पतत्योत्था-

विस्मयं वेष्टितं तेन वधोक्तं सता कृतश्यास्य सत्यश्यास्य निवर्तं नूनं न स्मर्यते न चित्त्यते सत्य-
गीयनिष्ठसर्वाचारपुण्ड्रमाधिराजः ।
अथ निवर्तपदस्य द्रुवादिपदवत् उभोवाभिधायकत्वाद्वाप्यभ्यावगामिनीं किमर्थं वा ।
धरणीति । अन्तरतमं आकाशातलं (कर्तुं), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितं धरणिगतं पृथि-
वीतलम् आलोक्य नूनं निश्चितम् इदानीं समगतिं समिपमवतत्स कस्याप्यादिसमसूहस्य निवासेन आत्म-
न्यवस्थानेन योऽस्मिन्मनोऽहङ्कारः तं न वदति एवं समिपवत्सुन्दरवस्थां तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमा-

नवादिपदवत्सुन्दरः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इत्यस्य अत्यद्देवतोल्लेख्यमाना, जगत्सुखीवस्था, महोत्सव-
महोत्सवः । कथमन्तरवधप्राप्तौ इत्यत आह—गच्छत्यादि । फनस्य हिण्डीत्यस्य यः पुञ्जः समूहः
तेन धवला उज्ज्वला या जगत्, प्रलयं कल्पयति या रविकरानिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत्, द्विनिरीक्ष्य महो-
त्सवः केषां यत्र वधोक्तं, अत्य मुनेः (बाबाः) जटामारं सदासमूहं पञ्चपतीः महोत्सव्य जटामारं सदा-
समूहोपति, निपवन्ती पवनं विवधती फनपुञ्जवत् धवला गङ्गा सागरीया इव, तथा विमवसोवर्द्धः शिखा-
कलाप उवातासमूहो निपवन्ती फनपुञ्जधवला शीरस्य द्रुपस्य आदितिः प्रवेष्ट इव निपवन्ती उपास्य
प्रवृत्ता सती न सीता न जटला । अथ भयाङ्कम् प्रलयपरिवार, रजानिकरकिरण, फनपुञ्जस्य तिलो ज्यो-

पमा, गङ्गा, आद्वितिरिचस्य चापसे द्वे इत्येवैवममङ्गलिभावेन समुत्तरलङ्कारः ।

बहलति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं समूहसमूहः (कर्तुं) बहलानां प्रचुराणाम् अलम्बयमानां
द्विवर्धमानां पटलैः कूर्दैः सलिलकृतैः स्थामात् प्रापितः आधारी यस्य बाह्यास्य भगवती महोत्सववती-
जावालेः प्रभावात्, माहोत्सवः श्रीरामिव बहलमिव सद् दूरती दूर एवं पवनप्रापनं परिहरति त्यजति ।
स्वप्रतिपक्षिणः प्रवतवसस्य इव धूमपटलस्योत्थापदकवत्या मुनेरपि प्रतिपक्षिणवत्समिधात्मासेन तदन्तिकम्प-

रित्याः समुचितं पद्वत्सवायः । अत्र श्रीरामिवति किमर्थं वा ।

५७ इति । अथ आधम्यं पवनेन समीपेण लोलझपलः पुञ्जीकृतस्य शिखिकलापः उवातासमूहो यूपो-
ते बहलाः, पूर्वो प्रचुराऽवतोल्लेख्यमानाः आद्विष्टुचलायः द्रुवादिभि-गोहोत्सववतीवत्सवा इतिमवधेयश्च, रवि-
वाञ्छलयः आद्वितिरिचोत्सवा उच्छेदितवत्सवाशिखिकलापवत्सवा इव सततः, पुनस्तस्य महोत्सवावालेः श्रीत्या सीतेन,
मन्त्रपुर्वानि अथा पवित्रानि हवींषि होतव्यानि धवलीनि गृह्णितं स्वीकृतिवत्, शिखिवाचनान्निष्ठपुञ्जोः

इत्यमरः । अत्रापि किमर्थं वा उलङ्कारः ।

इति अथ सत्यजगत् कीं याव न . कर्तुं इति श्रीराम इव महात्मा कीं पटलित पर स्थित देव कर अथ आकाशे श्री
इति अथ सत्यजगत् कीं याव न . कर्तुं इति श्रीराम इव महात्मा कीं पटलित पर स्थित देव कर अथ आकाशे श्री
समिप्यां के निवास स्थान इति का अभिमान न करता इति । यह वृक्षणा श्री विजयानी साहेबी है जो श्रीराम
की बहला में निरते बाबा उज्ज्वल फन से भरी गङ्गा तथा आसि में निरते बाबा दूध की आद्विति के समान
रम्य मुनि की प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसे सत्यमाला एवं चन्द्रमा की किरणों जैसे उज्ज्वल जटला में पर
निरते में बरी नदी । यद्युक्त म निरन्तर अत्यधिक भी की आद्विति पड़ते रहते के कारण उस आश्रम पर
उससे उठते बाहे प्रयोग की श्रमा . पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है , मानो उस सप्तर्षि के भगवान से
सूर्य की किरणें भी उस आश्रम की दूर ही से खींच बैठी है । आश्रम के स्वजन-श्रुति में यथकाली इहे अति भी

कथाम् । १००...पुष्टिबिधिशिखिकलापः, शिखिकलापः ।

१. आलोक्य, अवलोक्य । २. कर्तुं, मण्डलं, पदं गच्छति । ३. ...रविरिन्द्रियम्... । ४. ...द्विनिरीक्ष्य ।
५. रजानिकरकिरणपण्डुरै जटामारै । ६. निपवन्ती । ७. ...आश्रमपदस्य । ८. ...सीतसीतमिव । ९. ...आल-

शुशुक्षणयः । तरलित-दुकूलवल्कलोऽयञ्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्द-
सञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि
भवन्ति तेजोसि । सर्वतेजस्विनामयञ्चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महा-
त्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्टम्भात् । एष प्रवाहः कर्णारसस्य, सन्तरणसेतुः संसार-
सिन्धोः, आधारः क्षमार्भसाम, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य,
उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य, प्रसादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् सौमवसनवत् वल्कलम् ऋषिपरिहिततल्वक् येन
स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः,
मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयञ्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्कः भीताशय इव सन् अस्य
जावालेः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य
सशङ्कत्वं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राय इति । प्रायो बाहुव्ययेन महाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतिगजादीनामपि तेजोसि महासि
दुरभिभवानि दुःखेनातिक्रमितुं शक्यानि भवन्ति, चोऽत्र किन्त्वर्थे । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिल-
धामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवात् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधो व्यवहारः
समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जावालिनो महात्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं जगत् द्विसूर्यमिव द्वौ
सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभावत्वादित्याशयः । द्विसूर्यमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निष्कम्पेति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलम्बादिव चितिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्ट-
म्भादिवेति हेतुत्प्रेक्षा ।

एष इति । एष जावालिः, कर्णा दयैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओषः, सर्वत्रैवैकरूपेण कटणाया
विद्यमानत्वात् । संसारो मिथ्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः
'तत्त्वमसि' इत्यादिमोक्षोपयोगिवाक्योपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । क्षमा परपरिभवाद्विपुलपथ-
मानेषु क्रोधप्रतिबन्धः सा एवाभ्यासि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् वृष्णा-
विषयभोगलिप्सा एव लता वल्क्यः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकारित्वात् । सन्तोपो
यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्तुष्टिः स एव अमृतरसः पीयूषद्रव्यः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् ।
सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उपदेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविद्योपदेशात् । असद्ग्रहो
दुरभिसन्धिरेव असद्ग्रहः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राप्यैव सर्वेषां दुरभि-
सन्धिनाशात् । उपशमतरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं वृक्षः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञाप्रज्ञानमेव

चंचल लपटें वायु के कारण एक में जुडी हुई सी ऐसी लग रही है मानो हवन की अग्नियों अजुलियों बौध कर
उन महर्षि के मंत्रों से पवित्र हवन के सामानों को अत्यंत प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन महर्षि के पास
जाने वाला मन्द-मन्द सुगन्धित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गंध लिए हुए वल्कल-वल्कों की हिला-
मानो भयभीत-सा हो जाता है । प्रायः महात्मा प्राणियों का भी तेज अत्यंत अपराजेय होता है । फिर इन महर्षि
का तो कहना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष की धारण करके संसार दो मूर्खों की
धारण करने वाला-सा बन गया है इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनी हुई है । ये कर्णारूपा जल के
प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमात्प्रीति जल के आधार स्थान हैं, विषयवात्तना-
रूपी घनी लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, संतोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, अस्तत्वरूपी

१ प्रतिगृह्णन्त्याशुशुक्षणयः, प्रतिगृह्णन्त्येतत्प्रदत्तान्याशुशुक्षणयः । २. मन्दसञ्चारी । ३. तेजोसि, वनः ।

४. निष्कम्पकेव । ५ अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६ प्रभवः । ७. कर्णारसस्य । ८. वृषान्नस्ताम् ।

९. अमृतस्य । १०. असद्ग्रहकस्य । ११. नेमिः । १२. प्रसादो, स्थितिवंशो ।

मिमांसक, अष्टमही दृश्य, अनायवी रोष, अनामिमुखः सुखानाम् ।

किञ्चिदपि मुनिर्विषयमर्हन्ते कथं विवेचयन्ति तद्विषयं यथा विवेचयन्ति सङ्गः ।

श्रीः स्वर्गवास इति वा । पृथुर्भूतनाशकस्य अस्त्रानाम् अपूर्वम्, सर्वदोषपरिहृतकारि । अग्निमानस्य समस्त-

I. የክፍል ስም

सभी विद्यार्थी म प्रवेश करने के लिए आते हैं, लक्ष्यपूर्ण समूह की सुलावे वाले, वृत्तार्थ हैं, शास्त्रार्थ रत्नों के कलने की कला है, विषयसामिकाएँ पछती थी दावा है, कोषणों सधु की काने वाले मय हैं, मोहल्लों अन्धकार की दूर करने के लिए दिन है, नरकल्लों दरेवालों को बंद करने के लिए साँकल है, सदाचार के कुलीन घर है और माल के पवित्र मंदिर है। इनमें मर का विकार आ ही नहीं सकता। ये

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिक्रमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तिर्य्यञ्चोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-द्युति-शबलमभिनव-शाद्वलमिव विशति
शिखिनः कलापमातपोहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरैर्लक्ष्मीरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अननुकूलः अनाज्ञापकः तत्त्यागोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनधीनः
'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्त्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकभवानामित्यर्थः अन-
भिमुखः अनभीप्सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिरुत्साहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अस्येति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत्तादृशम्, तथा अपगतो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्मादतत्तादृशं तपोवनं 'विद्यते' इति शेषः ।

अहो इति । विस्मयसूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनां महाशुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव
विशेषतो दर्शयति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्य्यञ्चोऽपि पशुपद्यादयोऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तप्तः सन्, विकचानां विकसित-
नाम् उत्पलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकुर्वन् शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्प-
तत् उपरि गच्छत् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेचकानां (चन्द्राकारचिह्नानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अत एव हरिणानां तत्तच्छृङ्गभक्षणतत्पराणां मृगाणां यानि लोचनानि नयनानि तेषां द्युतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्तुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यग्रशृङ्गबहुलदेशमिव विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निर्भयं पिशति ज्ञाप्याप्राप्त्यर्थं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिकालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमा-
त्मनैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अत्राद्याऽर्धोपमा अपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नेरपेक्षेण स्थित-
त्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

अयन्ति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिशुः मातरं निजजननीं मृगीम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अनुत्पन्नसटैः केशरिशिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसंस्तवः,
चरन्ती खवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तं तादृशं सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आमीलितलोचनः सटाकर्पणेनानन्दोद्यान्मुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृणालकलापाशङ्किभिः सटासमूहे विससमूहान्तिमद्भिः, द्विरदकलभैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुता के जन्मस्थान, उत्साहरूपा चमकें की धुरी, सतीशुण के आश्रयस्थान, कालिकाय
के शत्रु, तन के श्रेष्ठ, सत्व के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्यों के उत्पत्तिस्थान हैं, इन्होंने अपने हृदय में
ईर्ष्या-द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वदा विनाश किया, कभी किसी का अपमान करना ही
नहीं, अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दीनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, रोप को कभी पान
फटकने ही नहीं दिया और सुखों को कभी अभिलाषा की ही नहीं ।

इन्हीं भगवान् जावालिक के प्रभाव से ही यह तपोवन ईर्ष्या द्वेष से रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़ कर
अत्यंत शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न धूप से व्याकुल यह सर्प पैरने के
कारण फूले हुए नीलकमल के समान प्रतीत होने वाले एव ऊपर की ओर उभरी हुई संकड़ों चंद्रानार जाटतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से सुशोभित नवीन घास के अंकुरों जैसे लगने वाले नीरपलों में भिटर होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अग्राह रहित बच्चों से हिला मिला हुआ मृगछीना अपनी नाँवो छोड़ कर
दूध की धारा बहाने वाले सिंहीस्तनों को पी रहा है, वे हाथी के बच्चे चन्द्रना की किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतदप्युपशान्तवैरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पलिनोद्वनानुकारिणम् । ४. अधि-
वसति, आवसति । ५. कलापमाहतः । ६. अनुपजात । ७. प्रक्षरत् । ८. अपिबति ।

कलाप्राप्तिः शीघ्रकृत-वधवै सदाभारम् आसीदितलोचनी बह्वै मन्थते हिर-
कलमैरुत्तममण सुगर्भिः । इदमिह कपि-कुलमपगत-प्रापलसुपनयति मुनि-कुमारकेभ्यः
स्नानेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डदण्डलोभाञ्चि मदनल-पान-
निश्चलानि मयिकर-कुलानि सञ्चालद्भ्याः-कलौतलैः करिणः । किं बह्विना, वापसाभिर्हो-
र्धमलैर्वाभिर्दूरसंपूर्वाभिरस्युपपादितकुण्डलाजिनचरासङ्ग-शोभाः फलमल्लयुतो वरक-
जिनो निश्चलनारत्नरत्नोऽपि सनिधमा इव लदयन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सत्त्वतः प्राणिनः ।
इत्येव निरवयन्तमेव मां वृत्त्यामेवदाराकवरोरधखण्डाद्यायामेकदेशे स्थापयित्वा द्रोणीतः
पादावृत्त्युत्थ ऊर्वाभिसादनः प्रियुतनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपविशत । आलोच्य तु

आकुच्यमाणम् अवकुच्यमाणं शीघ्रकृतवत् चान्द्ररश्मिवत् धवलं स्वर्णं सदाभारं स्वगदासमूहं बह्वै मन्थते
स्वल्पस्वल्पप्रापकपूनानारत्नद्वयलसमृद्धं करोति । अत्र जटामसूहै सुगण्डसमूहैश्चान्निमानमनन्दकैः,
शीघ्रकृतवदलितस्य च छिनीपमा, स्वमावाकिकञ्चित् परस्परमपमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गोत्कृष्टः ।
इति । इदं अस्मिन् वपावत्, अपगतचपलं मुनिवैजया निरवयवमा इदं कपिकुलं वानरवृ-
क्षादेश्यो विदितप्रादुर्भूतः मुनिकुमारकेभ्यः तपस्विवाककेभ्यः फलानि सस्यानि उपनयति मन्थपापहरति ।
एव इति । मदान्धा मदीन्मत्वा अपि सञ्चालद्भ्याः मयिकरद्वन्द्वं समुत्पन्नकलणः, एते च कपिणो
इतिवतः, गण्डदण्डो करदण्डो भजन्त इति तानि वादयानि, मयिकरकुलानि भ्रमरसमूहान् कलौतलैः
निर्वृतकरतलस्वल्पकण्ठालनैः न निवारयन्ति न दूरीकृतानि, महत्प्रियमावैजलोपमापि कस्यापि सुख-
ह्वनाविधानादित्याद्यः ।
किञ्चित् । बह्व्या शीघ्रकृतं जपितुमेव किं फलमित्यर्थः । अनिधं सप्ततमं उत्सर्पन्तीभिः उचिष्ट-
न्तीभिः वापसाणां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यानि विधेयः वेपथुं धूमिलेवाभिः दहनकवचनप्राप्तिभिः उपपा-
दितानि विदितानि कुण्डलाजिनचरासङ्गस्य कुण्डलाजिनचरासङ्गस्य कुण्डलाजिनचरासङ्गस्य कुण्डलाजिनचरासङ्गस्य कुण्डलाजिनचरासङ्गस्य
वेपथुः किं वक्तव्यम्, ते वेपथुका मन्थवेपथुकाभ्यः । अत्र 'कुण्डलाजिनचरासङ्गशोभाः' इत्यत्र छिनीपमा,
'सनिधमा इव' इत्यत्र गुणीयत्वा चेत्यनयोः परस्परमपमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गोत्कृष्टः ।

इत्येव पूर्वोक्तविधाना निरवयन्तं मां वृत्त्यामेवदाराकवरोरधखण्डाद्यायामेकदेशे स्थापयित्वा द्रोणीतः वत्सायां मुनिः, पार्श्वे प्रविज्जवाक्य-
अधखण्डाद्यायाम् एकदेशे एकस्मिन् मानी स्थापयित्वा सस्याय द्रोणीतः वत्सायां मुनिः, पार्श्वे प्रविज्जवाक्य-
देव चरणौ उपरि उल्लास्यः पतिवैजयः, ऊर्वाभिसादनः विदितप्रमाणः, प्रियुतनकस्य अनतिसमीप-
वर्तिनि गतिनिकटवर्तिनि कुशासने दम्विष्टरे समुपविशत, उपविष्टवान् । तुः पुनरर्थ आलोच्य इह ।
सकृदपि ह के अथालो की मणाल समस्य करे खोच रहे है और सिद्ध आस मुँहें हुए प्रसन्न हो रहा है, ये वानर
अपनी स्वाभाविक चंचलता छोड़ कर खान करने के आग हुए मुनिवर्ग के वत्सों को फल देने रहे है और मगवाड़े द्रोनि
हूँ भी ये दृष्टी अपन कपाळों पर बैठ कर निश्चिन्ता के साथ मगवाड़ पीने वाले मीनों को दया के कारण जान
दिला कर भगा नहीं रहे है । अधिक कहूँ तक कहूँ इस आशय के ये फल, मूँह और वरकलयापी निश्चलन (चल)
वृक्ष भी जब आदिहोत्र की उठती हुई धूमिलेवाओं के रूप में ऊँचा ध्वनमं पण्डितें हुए प्रवधारी गपवर्ग के समान
दिखाई दे रहे है तो सत्त्वत प्राणिवर्ग की बात हो क्या है ।
ये यह तोच हो रहा या कि द्रोणकुमार ने वही अशोक के नीचे छाया में मुझे एक और एक
दिया और वे स्वयं प्रिया के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करते वनसे ऊँच दूर पर खो हुए एक कुशासन

१. मणालाङ्गिभिः । २. विदितकस्य, विदितकलपकर... । ३. जटामारम् । ४. कलमकः । ५. कुमारैभ्यः । ६. वातदण्डः । ७. उत्सर्पन्तीभिरस्युपपादितैः, संपूर्वाभिरस्युपपादितैः... । ८. शोभनाः । ९. वरकलयाजिनचराः । १०. इत्यस्य भगवतः समीपवर्तिनीऽपि उदयनाहः इव उदयनेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनः । ११. प्राणिन उच्यते । १२. तत्त्वैव एकश्रीकवरोरधखण्डाद्यायाम् ।

मां सर्वं एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तान-
ब्रवीत्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसंस्तीर-तरुनीड-पतितः शुक्र-शिशुरात-
पजनित-क्लान्तिरुत्तमपांशुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरल्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः ।
तद्वयावदयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतस्कोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलरसेन च संवद्धधर्मानो
धारयतु जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैव वोपजात-परिचयः स्यास्यति ।'

मां सर्वं निखिला एव मुनयः ऋपयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः असादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं तं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः तान् मुनीन् अब्रवीत्
उक्तवान्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मात्स्थानात् चातुम् आप्लवनाथं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीसरसः पद्ममयसरोवरस्य पम्पायाः तीरतरोः तटस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः च्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता क्लान्तिः देहव्यथा यस्य स तादृशः । उत्तप्तस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्त्ती, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीवितं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोढुं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शाखमलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उत्पन्नकस्येन आनीतः अत्रानायि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिशुः
अप्ररूढे अनुत्पन्ने पक्षती पक्षमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षं गगनमुत्पतितुम् उड्डिय गन्तुम् अक्षमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् अत्रैव अस्मिन् तपोवने एव कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतस्कोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसस्यसमूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च सम्बद्धधर्मानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं
जीवनं धारयतु दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मत्सदृशानां मुनीनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं
धर्म आचारः । उद्भिन्ने स्फुटे पक्षती पक्षमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अग्न्यरतल-
गमनक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलापः उत्पस्यते तत्र यास्यति व्रजि-
ष्यति । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' १।१।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने ।
अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य
स तादृशः स्यास्यति अवस्थिति विधास्यति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उस बैठे हुए हारीनकुमार से पूछने लगे—'यह सुग्गे का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से तान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह सुग्गे का बच्चा धूप की गर्मी से व्याकुल होकर जलती हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यंत विडल हो गया था और इसमें थोड़ी ही सी जान बाकी
रह गयी थी । उसे देख कर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यन्त कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रख कर साथ लेता आया । जब तक इसके पल न निकल जायें और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक इसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोपड़े में मुनिबालकों और मेरे द्वारा दिए गए
तिन्नी के कणों को खाकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । अनाथों का पालन पोषण तो इन
जैसे तपस्वियों का धर्म ही है ! डैने निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर जहाँ इसका मन
होगा उड़ जायगा या हिल-मिल गया तो वहीं रह जायगा ।

१. मा ते मुनयः सर्व एव । २. 'शिरस्तल सरसस्तीरतरुनीडपतितः । ३. दूरनिपतितः ।

४. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरिक्षम् । ६. कचित् 'विविध' इति पाठो नोपलभ्यते ।

७. अस्त्यस्मद्विधानाम् । ८. सञ्चलनम् । ९. यत्र चास्मै । १०. समुपजातः, उपजातविलम्बः ।

इत्येवमादिकमस्तत्तुभावात्प्रमाणकम् । किञ्चिदप्यत्राह-अत्रैव । भावात् । अथ-

[illegible]

राजान् राजानामाद्युः संख्यामावृत्त्या ।
 ततः सर्वेषां तृणस्य परिषृज्य तान् विहितं तथ्यमावा 'कोट्योऽनेनाविनयः कृतः किमभू-
 तं कृतः, क वा कृतः, तन्मानवर्त्तुं वा कोट्यमासीत्' इति कुर्वन्निनयमावत, असकृदप-

इत्येति । इत्यप्य इत्यसादिकम् अस्मत्परम्बं साद्विषयकम् आत्मा प्रक्षोभरूपम् आकाशं
निशाम्य किञ्चिद् ईदृशं उपलब्धकर्तृकः उपद्रवाश्रयः भगवान् महत्सम्पन्नः जायते । ईदृशवर्तितकल्पयो
महिषा किञ्चिद्वानमिश्रयावः, पुण्यान्धं सुकृतान्धं जलानि सञ्चिजानि नैः तयोक्तैः सां वैश्वानराणां
प्रक्षोभयित्वा यतीति श्रुतिश्चिद्विषयः अतिप्रधानतया निगलनप्रसवया दद्यात् त्रैलोक्यं सुविष्टं वष्टुकालं ददौ । अत्र-
लोच्य, उपलब्धम् उपपन्नं प्रत्युत्पन्नं, स एवायम्, इत्याकारकं ज्ञानं यदस्य स वादयः ईदं प्रियः पुनः
सुप्तो भूयः त्रिलोक्यं दत्तुं प्रारब्ध आसन्न एव अविनश्य अक्षिप्तमवहरन्त्य कलं भोगोऽनेन शुक-
बाणकैश्च अमुष्यते साक्षात्किमर्थं इति एवविधिना तान् अत्रोच्य अश्वतोष । पुण्यजालः इत्यत्र निरङ्ग-
कैवल्यरूपकम्, प्रक्षोभयित्वा, ईदं च किमालोच्यो चरन्त्योऽङ्गीक्ष्यैव न सङ्करोतङ्करोः ।

हि यस्माद्धातुः, सः यथावत् सङ्गच्छते यथावत् । कालत्रयवर्गाः कालत्रयवर्गाः अतीतानागतवर्तमानात्मककालत्रय-
 निष्ठिच्छेद-वर्गानिभूः, तपःप्रयत्नात् द्विष्यन् शान्तात्मकेन चक्षुषा वेदेषु समस्तमेव ज्ञातुं शक्यं ।
 कर्तव्यतात्परिण पण्डितव्यवहारेणिव अवलोकयति । यः पुनः अतीतानि गतानि वर्तमानानि
 यथावत्प्राप्तिं वेत्ति जानाति । आगामिनिमग्नयुं यद्विषय-तन्मयि विषयं कथयति निरूपयति । ईदृशानां च-
 रावतां उत्तरपक्षप्रधानाश्च प्राणिनां जीवानां आश्रया जीवितव्यस्य संख्याम् इयतांश्च आवर्द्धयति
 बोधयति ।

लोभपात । तल इति । तलः तदन्तरं सर्वत्र समस्तैव सा तपस्यपतिवत् तपस्विन्यसा श्रुत्वा निराश पूर्वोक्त-
 मिति शेषः । पुत्रवत्कथादीन् सम्प्रदायभेदेन वा तपस्विन्यनामानेकराश्रयवैयर्थ्यमपातं युक्तमेव । विविचो
 शीलः तस्य महर्षुर्वावाञ्छः प्रमातो महात्म्यं यथा सा तादृशी इति कुर्वद्भक्तिनी अवगाह्यं चेत्तसि कौटि-
 कवतो अमरविषयवत्तयः । इति पदोपनिषद्व्युत्पत्त्या—भीष्ट इति । भीष्टव्यः कोदकं अनेन श्रुतार्थावकमे-
 कविनयः अत्रिष्टव्यवृद्धिरः कृतो विहितः, किमयं किमयानं वा कृतोऽविहितः, क वा कस्मिन् वृद्धे कृतः,
 जन्मानन्तरं यवान्तरं वा अयं कः आसीत् अमरवत् । तं मागवानं ग्राह्यत्ववचनस्य आसक्तिर्यारंवारस्य

[illegible]

- [illegible]

याचितवती^१ च तं भगवन्तम्—‘आवेदय प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानु-
भूयते, विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम्
आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।’

इत्येवमुपयाचितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—‘अतिमहदिदमाश्चर्यमा-
ख्यातव्यम्, अल्पशेषमहः, प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतामप्यतिक्रामति देवार्च-
नविधिवेला, तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः, सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवस-व्यापारम्, अपरा-
हसमये भवतां पुनः कृत फलमूलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेद-
यिष्यामि । योऽयं यच्च कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके^२ च यथास्य सम्भूतिः । अयञ्च
तावदपगतकुमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं^३ स्वप्नोपलब्धमिव

उपयाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेदय अभिधेहि, प्रसीद प्रसन्नो भव,
कीदृशस्य किरूपस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुक्रशिष्टानां अनुभूयते साक्षा-
त्क्रियते । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातौ तद्वंशे अस्य कथं केन विधिना
सम्भव उत्पत्तिः, वा अथवा किमभिधानः किञ्चामा अयं शुक्रशिष्टः, नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम्
अपनयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां समस्तानाम् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो
हेतुः अपूर्वार्थबोधक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विधिना तपोधनपरिषदा तपस्विसभया तत्स्थजनैरित्यर्थः उपयाचितः
प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अद्यतितघटनायुक्तम् अतिमहत्
अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अल्पशेषं स्वस्वावशिष्टम्, नोऽस्माकं
ज्ञानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । भवतामपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजन-
विधिसमयः अतिक्रामति अत्युल्लङ्घिता भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उत्तिष्ठन्तु उत्थानं
विदधतु । सर्व एव ‘तावत्’ इति वाक्यालङ्कारे । यथोचितं यथायोग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम् आचरन्तु
अनुत्तिष्ठन्तु । अपराहसमये प्रहरद्वयानन्तरकाले भवतां युष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम्
अशनं भोजनं यैस्तेषां तथोक्तानाम्, विस्त्रब्धोपविष्टानां सुस्थभावेनोपवेशनं कृतवतानाम् आदितः प्रारम्भतः
प्रभृति सर्वं समस्तम् आवेदयिष्यामि कथयिष्यामि । अयं शुक्रशिष्टः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारे यथा येन प्रकारेण
अस्य सम्भूतिः उत्पत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुक्र आहारेण भोजनेन अपगतकुमो विनष्टभ्रमः क्रियतां
विधीगताम् । नियतं निश्चितं मयि जाबालौ कथयति निवेदयति सति अयं शुक्रः अपि आत्मनः

सारी सभा उनसे बार-बार प्रार्थना करने लगी, भगवन् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण
का फल भोग रहा है ? यह पक्षि योनि में कैसे उत्पन्न हुआ ? इसका नाम क्या है ? आप हम लोगों की उत्तुकता
दूर करें क्योंकि आप सभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्वियों की सभा के इस प्रसार निवेदन
करने पर नर्हर्षि जाबालि ने कहा कि ‘यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे सुने पूरा सुनाना
होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा ही रह गया है, मेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन
में भी देरी हो रही है अतः इस समय आपलोग उठिए और अपने-अपने दैनिक कर्मों की पूरा कीजिए । रात के
समय जब आपलोग कद-मूल आदि खा-पीकर निश्चितता के साथ बैठेगा तो ‘यह जो है, इतने पूर्व जन्म में जो
कुछ किया है और जैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारंभ से ही सुनाऊंगा । तब तक इसे भी छिला-
पिला कर आराम करने दीजिए । मैं जैसे जैसे इसकी कथा सुनाता जाऊंगा वैसे ही वैसे इसे भी अपने पूर्व जन्म में

१. उपनाथितवती, इत्युपनाथितवती, उपेत्याथितवती । २. भुज्यते । ३. कचिद् ‘वा’ पदं न विप्रते ।
कचिच्च ‘च’ पदं वर्त्तते । ४. उपयाच्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. कचिद् ‘तावत्’ पदं नास्ति ।
८. कचिद् ‘फल’ पद नास्ति । ९. आवेदयिष्यामः । १०. यच्चानेन जन्मपर । ११. लोके च यदा लोके यदा ।
१२. जन्मान्तरवृत्त ।

साध कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिप्रेद्यदेवास्याय समं वैमुनिभिः स्नानादिक-
मुचित-दिवस-त्यागारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्वाविध्यमुपपादयता
यः श्रितिवले देवः तस्मिन्-तलातः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रीतिकदम्बहरे । ऊर्ध्वमुखे-
रकविम्ब-विविहितै-दृष्टिभिरुत्सृप्तपुष्पैरुपवीर्य परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरजोत्पः ।
स्ननिमानममजत । उद्यत्सप्तविंशसाधु-स्पर्श-परिविजिह्वीयैव संहत-पादः पारिवत-पाद-

स्तस्य जन्मान्तरेदं परजन्मवत्त्वात् स्वर्गापञ्चमिव स्वप्नदृष्टवत् सर्व समस्तम् अशेषम् आवृतः स्मरि-
ष्यति स्मृतिप्रथमान्तर्यामि, इत्यभिप्रेद्यदेव इत्यं श्रव्येव उद्यात् उद्यात् विषय मुनिभिः तपस्विभिः सम-
साक्य उचितं योग्य दिवसत्यागारं दिनकृत्य स्नानादिकम् अकरोत् विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन समयेन मन्थद्विसमयानुष्ठेयकथया, अथ अपवर्गं वृत्तिया । परिणतः अवसानं
प्राप्तः विवशो वासः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अवविध्य रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना
सुगन्ध पुष्पाविध्यं उपपादयता समपादयता विवितले शूलं वृत्तीर्णतः यः रक्तचन्दनाङ्गरागं इत्यर्थः
अमरवन्दनादी गानवन्दनादौ रीतिः सुगन्धः साक्षात् रक्तचन्दनरक्तपद्मङ्गरागद्वन्द-
मिव उद्वहरेव तनावधारयत्, तत्समये सुगन्धसारकायमानत्वादित्याशयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति

वाच्यमेषा ।
ऊर्ध्वं । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कविम्बे रविमण्डले विनिहितः स्थापितः दृष्टोऽञ्जोक्तगानि
श्रुतैः, ऊन्माणा उद्याप विवन्तीति तैत्तिह्यैस्त्वत्संज्ञकैः, तप एव धनं धेयां तैत्तिह्यैः, 'परिपीयमानः',
आवृणोषमानः तेजःप्रसरः तेजस्समृद्धौ यस्य स तथोक्त इव सन्, विरलः आलोच्युल्लेखान् स्पर्शोर्मितः
आप आलोको यस्य स तद्वद्वाः सुगन्धः, ततोः शीतलस्य भावस्त्वनिमत्तम् अमजतं प्राप । तस्मिन्मन्त्रि-
स्य, 'दृष्ट्वादिभ्य इति पा० सूत्रेण ह्रस्वनिच प्रथमः । अथ सन्ध्यासमये मन्दान्तरो रीत्यर्थः ।
पाञ्चसुपातस्त्वन्न तद्विषयविनिर्दिष्टविभुमुनिभिः समस्तं दिनं यावत् स ऊन्मा पीतः, अत एव साधु
रवितरतुलाममजतिरिक्त्योऽञ्जोक्तङ्कारः ।

उद्यति । उद्यत् उद्यमानस्य सप्तविंशसाधून् सप्तविंशान्मन्थ यः स्पर्शः पादेन संपर्शः, तस्य पीते-
जिह्वीयैव परितुल्यैर्मन्थैव कारणीन, संहतः सङ्गीतवतः पादौ रविमण्डोरश्च धनं स तद्वद्वाः, सप्तौ मन्त्रि-
पुत्रानां सप्तपीणां चरणीन स्पर्शस्यत्यत्यन्तमनोविश्वामित्राशयः । पारिवतः कपोतः तस्य पादवत् चर-
णवत् पादतः श्वतरः रागः कानिः यस्य स तद्वद्वाः रीतिः सुगन्धः आनन्दवत्तल गानवत्तल अलम्बन
अवातरत् । अथ पाद (रविम) इति आनन्दयमानसुपीणां स्पर्शजनितोऽप्यर्थो न भवतिरिति हेतुना उप-
संहतपादः (रविमः) रविमन्थवत्तलतद्वत्तलित हेतुः प्रचोक्तङ्कारः । रविमन्थवत्तलपादोऽपि पादोऽञ्जोक्तङ्कारः ।
श्रुत्यावस्यस्यप्रादित्थ्यावत्तलतद्वत्तलङ्कारः, पारिवतपदपादतद्वत्तलङ्कारः, इत्येतेषां परस्परसङ्गर्हि-
भावो सङ्गारोक्तङ्कारः । अथपि जगद्भ्यस्तु रवैः प्रसाधौ पारिवतपदपादसंयुक्तकदम्बपद्ममौलिचिह्नं प्रतीयते

धीतो हृदै सारि पटनार्थं स्वयं के समान याद पठती जगन्नी । 'इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबालि ने समी
तपस्विनो के साथ उठकर स्नानादि समी दैनिक कर्मां को पूरा किया ।
यह सब होते होते आते तिन समाप्त-प्राप्त हो गया । सर्वमण्डल जल हो गया मानो स्नानोपरान्त मुनिनो ने सर्व
को अर्ध देवे सम्य पुनो पर जो जल चन्दन गिरया ॥ उसे हो वसने आकाश में उठा कर साक्षात् अपने शरीर
में आगार की तरह मल लिया हो । तेजोमय सूर्य विश्व धीरे-धीरे झोटा पड़ते लगा मानो ऊपर की ओर मुह
उठा कर उस विश्व में दृष्टि जगाने वाले ऊन्मापी (धनं पीते वाले, तपस्या की एक साधना करने वाले)
मुनिनो ने सारा तेज हो पी लिया हो । सायकाल चरित होत हुए सप्तविं मण्डल से कहीं पूरे का स्पशं न हो जाय,

१ कथित, 'तैः' इति पदं गति । २ स्नानादिकमुचित दिवसत्यागारम्, स्नानादिकं दिवसत्यागारम् । ३ कथित, 'च' पदं चोक्तमते । ४ अर्धं दत्तः । ५ अमरवत्तल गानः, अमरवत्तलानः । ६ विहित... । ७ उन्माः । ८ विरजोत्प रीतिः । ९ ...साधुपरिविजिह्वीयैव । १०. चरत् ।

पाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत । आलोहितांशु-जालं जलशयनमभ्यगतस्य मधुरिपो-
विगलन्मधुधारमिव नाभिर्नलिनं प्रतिभागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलङ्कयत । विहाय धरणि-
तलम् उन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने रक्त-शिखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमुकुर्वत । आलम्-लोहितातप-च्छेदा मुनिभिरालम्बितं-लोहितं-
वल्कला इव-तरवः अलङ्कयन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतटात्
उल्लसन्ती विद्रुम-लतेव पाटलासन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावन्धमानध्यानम्, एकदेशदुःख-
मान-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि-विप्रकीर्यमाण-हरित्-

तथापि सन्ध्याकाले तेजोविरहितलौहित्यसाम्येन रवेर्नन्दप्रभताऽतिशयध्वननाद्गोपाभावः, एतदर्थं पाटल-
न्तरकल्पनमनावश्यकमेवाभातीति विभावयन्तु सुधियः ।

आलोहितेति । आलोहितम् ईपद्रकवर्णम् अंशुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
स्रवन्ती मधुधारा परागपङ्क्तिरस्मात् तत् तथोक्तम्, ईपद्रकविसारिरश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनार्थमेत-
द्विशेषणमित्यवधेयम्, प्रतिमागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमभ्यगतस्य सलिलशयनमभ्यस्थि-
तस्य मधुरिपोः श्रीविष्णोः नाभिनलिनं नाभिकमलमिव अपरार्णवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डलं सूर्यचन्द्र-
प्रतिविम्बम् अलङ्कयत जनैरङ्कयत । अत्र 'नाभिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विहायेति । धरणितले भूतले विहाय परित्यज्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुच्य त्यज्वा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेऽपि अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वादित्याशयः, एवञ्च तथाविधार्थ-
बोधनार्थमेव विशेषेणाभिधानमिदमिति भावुकाः । शकुनय इव पतन्निग इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वन्त व्यदधन्त ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः ।

आलङ्क्येति । आलम्नाः संसक्ताः लोहिता रक्तवर्णा आतपानाम् आलोकानां छेदाः स्रज्जटा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वल्कलानि तरुत्वचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलङ्कयन्त अदृश्यन्त । इह वल्कलानामुपरिस्थापनस्यो-
पेक्षणाच्छिष्योपेक्षा ।

अतमिति । भगवति प्रभाववति सहस्रदीधितौ दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपरार्णव-
तटात् पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वभागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रवालपङ्क्ति-
रिव पाटला श्वेतरक्ता सन्ध्या सायंसमयः समदृश्यत समलङ्कयत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

यस्यामिति । यस्यां सन्ध्यायाम् आवध्यमानं सायंकृत्यतत्परैः ऋषिभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रत्ययसन्ततिर्यसिम् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागे दुःखमानानां होमधेनूनां
होमार्थगवीनां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अनि-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तत्संज्ञकयागविशेषाणां वेदिषु परिरुक्तचतुरस्रभूमिषु विप्रकीर्यमाणा हवनीया-
स्तरणार्थं विक्षिप्यमाणा हरित-श्यामवर्णाः कुशा दर्भा यत्र तत् तादृशम् । 'अग्निहोत्रं बुदोति' इति

रस भय ते कवृत्तर के पैरों के समान लाल रंग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूपी चरणों को समेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पडती हुई उसकी लाल-लाल परछाई ऐसी प्रतीत होने लगी नानो
जल में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुर्विदु बहाने वाला नाभिकमल हो । सूर्य की किरणें पृथ्वी और
कमल वनों को छोड़ कर सायंकाल के समय पक्षियों की तरह वृक्षों और पहाड़ियों की चोटियों पर जा बैठें ।
अभी कहीं-कहीं आश्रम के वृक्षों पर लाल-लाल धूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होती थी नाना ऋषियों ने
उस पर अपना लाल-लाल वल्कल टाग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से नृगे की
फूली हुई लता के समान उठती हुई सन्ध्या दिखायी देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवालम्बत । २. कचिव 'मध्वे'ति पाठो नोपलभ्यते । ३. मधुभिद । ४. इव नलिन । ५. आलङ्कयन्,
अवैक्ष्यत, अदृश्यत । ६. धरातलम्, अम्बरतलम् । ७. कचिव 'च' इति पदं न विधत्ते । ८. तपोवननन्दिखरेषु ।
९. रक्तातपच्छेदाः । रक्तातपगभस्तिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रनतरवः क्षान्
अशोभन्त, अदृश्यन्त । १३. अपरार्णवतलात् । १४. उपसर्पन्ती । १५. आपाटला । १६. धाराध्वनिनन्ती-
हरम् । १७. कचिव 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कथम् ऋषिकृष्णारिकाभिरत्तवो विविद्यमानादिदेवताषु-न-जित-सिक्थकम् आश्रम-
पदमभवत् । कापि विद्वत्पुत्रो विद्वत्तारका वीरवधेयुरिव कपिलो परिवर्तमानो
सन्ध्या मुनिवत्स्वर्गपुत्रैरदृश्यत् । अचिरमपि च सवि-रि शोक-विषुरा कमल-मुकुल-
कमण्डलु-वारिणी देव-सिखिदुर्कल-परिधाना सुगल-वज्रल-शोणपत्राविनी मयिकर-मण्ड-
लाञ्जलवत्पुं वदन्ती कमलिनी दिनपति-समागम-वर्तमानाचरत् । अपर-सामान्यमसि
पतिवै दिवसकरे वीरवध-न-गोपितवत् आश्रम-शीकर-निकरमिव वारिगाममाचरत् ।

श्रुत्या विद्वत्समागतादिश्याय । ऋषिकृष्णारिकाभिः मुनिपुत्राभिः देवततः चतुर्द्वि विविच्य-
मालाः स्थापयमानाः, विदेवतानाम् देवदेवीनां दिक्पालानाम् अर्चनाय सपथीयं वलिदिव्याः उपायन-

कृपावति यत्र तत्राश्रयम् । आश्रमपदं सुखावासास्थानम् ।

कापि च । मुनिवैः ध्यानप्रसवैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि श्रममयवैरावी अज्ञातप्रदेशे च, विद्वत्
पुत्रैश्च विषय अवधानं विषय च, दिवसवसतः दिनशेषे परिवर्तमाना प्रत्यगता, जित्वै रक्तशर्मा
तारके कर्तानिके यस्याः सा वाहरी, पत्नी जित्वैतः तत्सममन्त्रेण रक्तपुष्पैरिमिममपकर्तकशालाः तारकाः
शृङ्गालि यत्र सा वाहरी, कपिलो कमलवर्णः आश्रमगौरिव कपिलो प्रसन्नवर्णः, सन्ध्या
सार्धसमयः अदृश्यत अवश्यत । आत्र सन्ध्याशोकावलीरूपमयमालाः सादृश्यमालावर्तमानाः पूर्णपमालङ्काराः ।
अचिरं च । सवित्रि रवी प्रतापवति नायके च, अचिरमपि च अस्वमुपगतं परलोकं गत्वा च, शोकम्
विरहेण विषुरा विद्वत्, कमलमुकुलमेव पञ्चकुलमन्त्रमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धार-

यतीति सा वाहरी, देवा मानसीकस एवं सितदुर्कलं श्वेतवसनं देववत् सिन्दूरकलत्रं परिधानम् अपा-
ञ्चिकं यस्याः सा वाहरी, गतवर्तकाला रक्तनीलादिदिवसनपरिधाननिर्देशादिश्याशेषः । सुगल विस्मयार्थेव
धवलयशोपवीतं श्वेतमण्डपं सुगलवत् धवलयशोपवीतञ्च अस्या अर्तविति सा वाहरी । तथा मयिकरा
अमराः देवा मण्डलं समुद्रं एवं अवलम्ब्य अपमानिका, मयिकरमण्डलवत् अवलम्ब्य, तत्र उद्वहन्ती
धारयन्ती कमलिनी नलिनी, पद्मिनीनामकी गौरिविशेषश्च, दिनपतेः आदिरस्य स्वामिनाश्च समानाभा
युग्मः समानमनवैरैः सर्वे नियमविशेषम् आचरन्तिव अकरोदिव । इदं 'आचरन्तिव' इति शिरोध्वजा,
तथा कमलिनी-दिनपत्यैः शीतलपञ्चवह्निरसमाराधनाय समालोक्यलङ्कारः, इत्युच्यते । परस्परसौकर्याभा-
युग्मवशात्पुनः सङ्गीतलङ्कारः । 'देवसिखिदुर्कलपरिधाना' इति विशेषणं देवता विधवाया रक्तनीलादिदिवस-

धारणा निरूपयितुं व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकथं तु गौरिणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते'

अनेन हि द्विविधाः विधाः प्रवृत्तादित्यः सद्योवचञ्च, तत्र प्रवृत्तादिनीनामुपनयनान्तिकं भवतीत्य-
निर्मलैव, सुगलधवलयशोपवीतिनी' इत्युक्तमित्यवश्यम् ।
अपति । अपरः पद्मिनी यः सागरः समुद्रः तद्वत्समिव जले पतिवै निपतिवै दिवसकरे सूर्ये, तस्य-
तनवोपतिवत् तत्पवनरससमाश्रित्युत्तम आश्रमः शीकरनिकरमिव पानीयपुष्पसमूहमिव आश्रमं आनन्दिविषम
अधारयत् दधार । 'आश्रमः शीकरनिकरमिव' इति ज्ञापितम् ।

करते ज्ञा, कदा रो-न-मुच्यते के दूष दृढेन गौ मनीहरे न्नामि सुगता पश्यते ज्ञा, कदा अविहीन की वेदी के
कपर दरे-दरे कृत्र विद्वत् ज्ञा ज्ञा ज्ञा कदा अग्न्यां गौ कन्यादं निपातां की पूजा के लिए इधर-उधर पके
दूष अन्न की शक्ति विद्वत् ज्ञा । तपस्वी ज्ञा विनाम गौ आदं दृढं ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा
के साथ दूष प्रकार देवते ज्ञा मानी दिन भर इधर-उधर घूम-घूम कर सपकाज में जौटा दृढं ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा
आश्रम की किसी गाय को देव' रूढ़े हौ । सूर्य के आश्रम प्रवास के लिए चले जाते पर शोकमय कमलिनी कमल-
जली कमलज, दृढजली श्वेत वज्र, सुगलजली शुभ वज्रोपवीत एवं अमरजली रुद्राक्षमाला धारण करके
मानी पति-समगम की प्राप्ति के लिए तपस्या करते ज्ञा । गौ से भरी हुआ आकाश दस प्रकार

१ कानिच 'अच्युत' पद न विद्यते । २ दिवावसते । ३ मुनिभिः । ४ कानिच 'च' इति पद नास्ति ।
५ यशोपवीता । ६ ...मालावलयम् । ७ रवि... । ८ दिनाह्ने, दिवाकरे । ९ दिवसकरे गोपितवत् पवनव
गोपितवत्, पञ्चवेगीरितवत् । १० अ-उत्तरतम् ।

अधारयत् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विक्षिप्त-सन्ध्यार्चन-कुसुम-शबलमिव तारकितं^१ वियद-
राजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्यमान
इवागलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपगतायैश्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिताकृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गम-
भिनवमवहत्। अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमलयत्। क्रमेण च रविरस्तं
गत् इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धीत-दुकूल-वलकल-धवत्रालम्बरः सतारान्तःपुरः, पर्यवन्त-

अचितादिति । अचिरात् त्वल्पसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः । 'पिशाचो गुह्यक-
सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः, तेषां याः कन्यकाः पुत्र्यः ताभिर्विचिह्नानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-
चर्चकुसुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूतानि तैः तादृशं शवलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम्
उदिततारकासमन्वितं वियद् गगनं (कर्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पाणीव नक्षत्राण्यलक्ष्यन्ते-
त्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

क्षणेन ति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन ऊर्ध्वविप्रकीर्णे, ऊर्ध्वदिशि विक्षितेः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णपानीयैः प्रक्षाल्यमान इव धौत इव सन्, अखिलः समग्रः संध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अभ्युत्तत्, तापं समयो व्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोल्लेखा ।

क्षयमिति । क्षयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाम्, तस्याः सन्ध्याया विनाशेन ध्वंसेन दुःखिता शोकातुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्भवं रात्र्युदये उत्पन्नमन्धकारसमूहमित्यर्थः, उद्वहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलक्ष्मधारणं जनाः कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्भमस्य कृष्णाजिनसाम्यमित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-
कातरेव सतीत्यवगमाद् भावाभिमानिनी प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चैत्यनयोः परस्परमद्वाद्भिभावात् सङ्गरालङ्कारः ।

अपहयेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतासि अपहाय त्यक्त्वा तेषु शम्भुप्रह्ला-
लोकस्य सत्त्वादिस्थाशयः । अन्यत् सर्वं निषिरुं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनाच्छाद्यताम् अनयत्
प्रापयत् । एतेन तत्समये कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्द्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

जननेति । रविः दिनकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चत्वज्ज गतः प्राप्त इति एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य ज्ञात्वा जातमुत्पन्न वैराग्यं समस्तविषयेषु वैतृष्यं ममाधीना एवैते नाहमेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुत्पन्नाधिकरागः । धौतदुकूलवत् प्रक्षालितक्षौमवसनवत् वस्त्रकलं तरुत्वमेव धनल शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पक्षे धौतदुकूलवस्त्रकलवत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदयमर्थं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः, पक्षे—तारा अश्विन्यादय एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थनार्यः तैः सहेति स तादृशः (अमृतदीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तनुतिमिरवत् स्वरूपान्धकारवत् तमालवनानां तापिच्छारण्यानां लेखाः पद्मयो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पक्षे पर्यन्ते

तन्व्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुखी रात्रि ने अन्धकाररूपी नवीन सृजन में परिणत होकर नव प्रणामोत्सव से सज्ज हो गई।

१ सतार । २ क्षात्पमान । ३ उपगताया सन्ध्यायान्, उपगताया सन्ध्यायान् । ४ शान्दग्ननि-
भयादिहायेव । ५ मुनिजनहृदयानि । ६ उपगतः, उपगतः । ७ समुपजात । ८ अन्तःपुरपर्याप्तस्थितम् ।

वारकुसुमपाण्डुरैरैर्णवागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-
सकलोदयरागं रजनिकर-विम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-कुम्भस्थलमिव तत्क्ष-
णमलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमस्रुति सुधा-धूलि-पटलेनेव धवलीकृते
चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवर्न-रूपाय-परिमलेषु
समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्थ-मन्थर-मुखे सुखासी-
नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुख-समीरणेषु, अर्धयाममात्रावखण्ड-

तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्णवैभ्यः सागरेभ्यः आगतैः प्राप्तैः पक्षे सागरानपि प्राप्तैः, हंसैरिव चन्द्रस्य
पादैः रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमान-
न्तरं निवृत्त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकानि अगाह्यन्त आलोढ्यन्त अस्पृश्यन्त च । प्रावृ-
ट्काले हंसा हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिव'त्युपमा, 'अभिनवमितसिन्धु-
वारकुसुमपाण्डुरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तः, सकलः समस्त उदयराग उदयकालीनं
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलम् अम्बरापगा व्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपा-
पगा च तत्र अवगाहेन छानेन धौतं प्रक्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुभ्रवर्णदेवे-
न्द्रगजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्याद्वसचन्द्रपादयोरुपमा-
नोपमेयभावः, अतिवर्तुलत्वसादृश्येन चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैरिति । एतः दशसमये हारीतः कृताहारं विहितभोजनं मा वैशम्पायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं
जावालिम् अचोक्तु अब्रवीत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमस्रुति प्रालेयवर्षणि चन्द्रे दूरोदिते, दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारे
सुधाया धूलिपटलेनेव पांसुसमूहेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन धवलीकृते सति श्वेतीकृते सति,
अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमसलिलबिन्दुवह्नैः मन्दा मन्थरा गतिगमनं येषां तेषु तादृशेषु, एवमादीनि
सप्तम्यन्तानि पदानि अग्रिमस्य 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । विघटमानस्य विकासं
प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कषायः प्राणतर्पणः परिमलो विमर्दगन्धो येषु तादृशेषु, तथा
समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरेण प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निश्चेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीनिका येषां
तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्रणेन दृढसंस्क्तानि पक्षपुटानि नयनलोमानि येषां तैः
तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चर्वितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि मुत्पानि
वदनानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चिद्विचित्रकालं विश्रम्य रोमन्थं विदधद्भिरित्यर्थः, सुखासीनैः यदृच्छ्योपनिष्टैः
आश्रममृगैः तपोवनदरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या श्लाघितम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशा-
मुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपवनेषु, प्रवहत्सु सञ्चलत्सु सत्सु तथा विभावयां रजन्याम्, अर्धयाममात्रेण

कीचड में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा को श्वेत किरणें तालाब को
जल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगी मानो वर्षाऋतु के काले बादलों के हट जाने पर (शब्दन्तर
आ जाने पर) नवीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल हंस आकाश से उतर कर कुमुदों से भरे
तालाब में क्रीडा कर रहे हों । उदयकालीन सारी लालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा
मानो आकाश गंगा में स्नान करके निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा
सिन्दूर थल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चाँदनी में डूबा हुआ मत्तार ऐसा
प्रतीत होने लगा मानों उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । ओस के जलबिन्दुओं के भार से धीरे-धीरे
चलने वाली एवं कुमुदों को प्रफुल्लित करके उसको सुगन्ध से भरी हुई सायकालीन हवा नरने लगी और

१. गगनागतैः । २. अवगाह्यन्त, अगृह्यन्त । ३. हिमततिस्रुति, दिनदीधितौ । ४. 'धवलीकृतां जगति'
इत्येव पाठः । ५. बिन्दुपतनमन्दः बिन्दुपतनशीतेषुमन्द । ६. 'पण्ड' । ७. प्रवात्सु । ८. समीरणेषु ।

१. नृसंहसिनिर्गमः । २. वृत्रसानीपविजयः । ३. वीरिद्वैतविजया... । ४ कविपद, धर्मपद, विपद
वाच्य । ५. मन्दम् । ६. उद्यमः । ७. ताव । ८. आकुञ्चितवद्वयम् । ९. गर्वविपदा । १०. निमग्नम्

— ۱۱۱ —

[illegible]

राधा विभावरायाम्, दूरीतः कलहार्त्तमासाद्य सध्वस्तः सह मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रावली-
 द्वापिसे तपोवनकन्दो वनसिने मुखापविष्टम् अनीतिद्वेषिणा जालपादनाम्ना विद्वेषण दम्भ-
 पवित्र-वर्जित-पाणिना मन्दभूतम् उपवीक्ष्यमानं निवस्योच्यते हे वीर ! सकलेश्वरमाश्रय्य-
 श्रवण-कृतज्ञताकलितहृदया समुपस्थिता तपसपतिपदावहमण्डला प्रतीक्षते त्वय्यनीत-
 शमश्च कृतोऽयं पतङ्गिणीतः, तदावस्थिता यद्वेनन ऊतमन्यदिसत्त्वजन्मनि की वाऽयमभ्युद्वि-
 द्यति वेति । एवमुक्त्वानु स मन्मुनिजनः स्थितः मामवलोच्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रव-
 णपरान् सुनीनं वृद्धः सा यतः यानैः यानैरवतीत-—‘श्रयतां यतिं कीदृजलम् ।’

1977

श्रीम प्रकाश वारीक II

शास्त्री अन्तिम व

अथ कथाप्रारम्भः

उज्जयिनीवर्णना

गण कुम्हारिय

कथा - जलनिव

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रमथनायेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता; द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खा-चलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन^३
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चासीकर-चूर्ण-सिकता निकर-निर्चितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलिलैः

अस्तीति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी-अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्तृपदेन सम्यग्^१ । इह
लोलिङ्गे प्रथमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता । सकले
समंस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानध्वजश्च पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भृपावाजि-
प्रभावेपु ललामं स्याल्ललाम च ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
चयवधमयुक्तत्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विधायिना, प्रस्थाः शिवगणा तेषां नाथेन त्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण, आत्मनिवासोचिता विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
कृत्वा समुत्पादिता जनिता अपरा एतद्भूमिभिश्च पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षा,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्रव्योत्पेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया एतद्विज्ञायाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेन सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन, परिखाचलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनिधि-
नेव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पशुपतीति । पशुपते महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तम्, तदुल्लेखिनी सङ्कर्षणनावधारिणी शिखरमाला
शृङ्गपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रं,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रचलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इति द्रव्योत्पेक्षा ।

प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् अरमसारगर्माणाञ्च राशयः पुञ्जाः येषु तैः तादृशं, चामीकरचूर्णा-
न्यव चूर्णितसुवर्णधूलय एव सिकता वालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिता, सुप्रमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अनरलोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का निरुक्त
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंको उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारो ओर रसातलके समान गहरा परिखामण्डल (जलझी खाद) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारो ओर चूनेके शुभ्रवर्ण ममान शहरपनाइ इसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजीकी, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देख आकाशको स्पर्श करता हुआ शिखरमालायुक्त
कैलास पर्वत आया हो । वाजारकी सड़कें अगस्त्यजीते पान किये गए जलवाले नमूदके समान अत्यन्त विस्तृत हैं ।
उनमें चूर्ण की गई सोनेकी धूलियाँ बिछी हैं और शङ्ख, सोप, मोती, नूंगे तथा मरकत नणियों के पुञ्ज निकने के

१. गम्भीरेण । २. जलपरिखा । ३. गगनतलोहोत्ति । ४. रचितैः ।

सागरैरिव मङ्गलपणपूजकपशोभिवा, सुरसुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिवा-
मिथिवालङ्करो, मयनीकुर्व-दुःख-धवलित-मन्द-श्रुतिभिः कनकमयामल-कलश-
दिक्षुरीनल-दोलोपित-सल-वज्रकपरे-पव-व-अङ्गुरिव पुष्पगोपि-दिक्षुरीनल-मन्द-
विराजित-अङ्गुलिका, सुधावेदिकोपशोभिवादेपानेनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिद्ध-
मान-देवितोपवनानधकारैः कवकी-धूलिधूसरैरुपशयकैरुपशोभिवा, मद-सुख-सुखकर-

समूणाद्विधायाः पुंः वादशैः, आगामिभिः विरारैः, अत एव आगच्छन् वडाकवेन मुनिना परिपूजितानि
सज्जितानि पद्मानि येषां पुंः वादशैः जलहिरवया दक्षिणार्वाकविषयविरचित्यः, सागरैरिव समुद्रैरिव विष-
मानः, मङ्गलैः अतिदीर्घैः च विपणीनां पण्णवेषिकानां पण्णानां भागाः वैरुपशोभिवा शोभमाना ।
इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अर्द्धवसस्पतिवर्णनाद्विद्वत्साधुः, अनयोश्चाङ्गोपवसः ।

सुति । सुहृ परब्रह्मण रमान इति सुग देवाः, असु ग्राणीपण्डितवर्देहेन्दुयादियु रमान इत्यसुराः
द्वैत्यदानवाः पुंः सिद्धैः देवयोनिरुपैः गन्धर्वैः देवाग्रतः विद्याधरैः श्यामचारिभिः उरगैः सपुञ्ज, विज-
शालपुत्रैः वसिष्ठैः अथासिताभिः अवलम्बिताभिः विजशालाभिः आलेख्यपुद्गैः अविरोता निरन्तरं य
उत्सवैः सह, 'मह उद्व उद्वतः' इत्यमरः, तत्र यः प्रमदां वायः वाससं अवलोकनकुर्वन्ति तेनोपलक्ष्य-
कृत्वाकृतैः अथर्वतल्ल गानतल्ल अवलीलाभिः सुल्ल प्रशाभिः विद्याविमानपङ्क्तिभिः विद्याधारा-
यानावलिभिः विद्यमानाभिः अलङ्करो भूषिता । इह 'विद्याविमानपङ्क्तिभिः' इति आह्वयः ।

मयनीति । सुहृद्वीरसागरामन्थनसमये उद्धतैः मथनाधानैरिधुतैः दुग्धैः लसद्भद्रैरुपशो-
यवजितः सुशीकरो यो मन्दरी मन्थनवर्द्धकरो मन्दरीचरः तस्य य इति, कानिद्विषु च निवृत्ताः पुंः वादशैः,
कनकमयाः स्वगुरविना अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकर्माः विद्युरेव उद्वमन्दोपु येषां पुंः वादशैः,
तथा अनिलेन पवनन दोलापिताः सज्जिततः सितवस्त्राः श्ववज्रपण्णया येषु पुंः वादशैः अतएव पतन्ती
उपविष्टाववती अङ्गुली येषु पुंः वादशैः गुणगौरिरिहासुरैः हिमचलदायिनिभिव, अमर-
निद्वैः ऊर्ध्वैर्वैभवमवतः विरिजितानि शोभमानानि अङ्गुलिकानि सज्जितानि यस्यां सा वादशैः अङ्गुलिक-
वृत्तयुः' इत्यमरः । इह 'अङ्गुली' इव 'इत्युपमा, गुणगौरिवैरिव' इत्यत्र च छेदीपमा इत्यनयो-

रङ्गोपवसः ।
सुधति । सुधावेदिकभिः पात्रैश्चनपात्रैश्चानाद्याभिः सुतकरलीयद्रव्योपलभपरिष्कृतैर्मैमिभिः 'वैदि-
परिष्कृत भूमिः' इत्यमरः, उपशोभिवा शोभा प्रापितानि उदपातानि केषां येषु पुंः वादशैः, 'पुद्गव्या-
महिः केष उदपातं पु पुंसि वा' इत्यमरः, अववरत निरन्तरं चलिताः आसितैः जलघटीयुक्तैः जलकुम्भ-
विषयैः विद्यमानानि प्रोषयमाणानि यानि इतिवाचि नीलवर्णानि उपवनानि तान्धव मन्दरयामला-
दन्धकाराः तमसि येषु पुंः वादशैः, तथा कवकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां धूलिभिः पुष्पैः पुष्पैः पुष्पैः
पुञ्जवर्णानि पुंः वादशैः उपशोभ्यते, आमानतैः उपशोभिवा विभूषिता, आमानत उपशोभ्य स्यात्' इत्यमरः,

इह 'देवितोपवनानधकारैः' इत्यत्र कणकमलङ्कारः ।
मयति । मयैव मयुषानजितममवेन मुखं वाचां यत मयुक्पयदलं मयुपवृन्दं तेन अन्धकारिवा
रिपु रक्षते । जिससे वह नारि सजाई हुई है । वहा देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और गणांसि भूमि
विषयजालां ऐसी भरी होती है मानो दिन-रात होते अरुषा (जलशै) में पकाविल होती विद्या की देवनेके
कुलहल्ल देवताओं के विमानों की पङ्क्ति आकाश से उतर आई हैं । चौमुहानियाँ पर देवमन्दिर विरजित हैं ।
उनकी शोभा, शीतलार मन्थन करने की समय देव जलकने से भुजवर्ण हुए मन्दरावल के समान हैं । उनके
दिखारी पर सुधाके स्पर्श कलश स्थापित है और वहाँ भुजवर्ण जवापु वृत्तसे फरेरा रही है । वे आकाश-गङ्गासे
उप नारिणी सीमाके निकटकी भूमि कौड़े की धूलिसे धूसर हो गई है । वहाँ कण् वने है और वने वने
धारी-धारी के कारण अन्धकार हो रहा है । कृष्णके चक्करों पर चक्करों सफेदी हो रही है । निरन्तर चलि जलघटी-

यन् (रहती) से जल सोच कर उपवनी में सिंचाई की जा रही है । अथवा के साथ वने हुए

१. अनवरतोत्सवजलकन । २. मन्धवीकृष्णभूमि-सुषुपल । ३. अन्धकारिवा ।

पटलान्धकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणा, रणित-सौ-
भाग्यघण्टैरालोहितांशुक-पताकैराबद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिभवनम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कि-
तैः मदन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कल्मषा,
स्तिमित-सुरज-रवगम्भीर-गर्जितेषु सलिल-शोकरासाररचित-दुर्दिनेषु पर्यस्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिरावध्यमान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तैरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदरै-

जनितान्धकारा निष्कुटा गृहान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतेनानेकविधप्रसूनशोभाधिन्य
ध्वनितम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां उपवनभरेण चेतमानानाम् उपवनलतानां निष्कुटव्रततीनां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्द्गन्धेन सुरभिः घ्राणतृप्तिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यघण्टाः सौभाग्यद्योतिका घण्टा बृहत्किङ्कियो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यग्रङ्गवर्णा अंशुकपताका वस्त्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आवद्धानि सम्यग्वन्धनविहितानि
रक्तचामराणि लोहितबालन्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालचटुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
मत्स्यध्वजत्वात् मत्स्यसदृशपुत्तलकचिह्नितैः, प्रतिभवनं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतरुचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता द्योतिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सततेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उल्लिख्यैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौत दूरीकृतं
कल्मषं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसन्ध्यास्त्र-
पर्यालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो सुरजस्य मृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स पृथ-
ग्वर्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शोकरा विन्दव-
तेषाम् आसारेण धारासम्पातेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपादादिसु निपतिता ये रविकिरणः सूर्यरमयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चारुषु मनोहरेषु, धारागृहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अतएव मण्डलीकृता
वत्तुलाकारकृतारैः शिखण्डा बर्हाणि यैस्तैः तादृशैः मत्तमयूरमण्डलैः, आवध्यमानः परस्परालिङ्गि-
क्रियमाणः केकारवः मयूरवाणीशब्दः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, केका वाणी मयू-
रस्य इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुप्रास इति
द्वयोः सद्यष्टिः, सुरजरवादी मेघगर्जनभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचेति । विकृताजि प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्याणि तन्तादृशैः,

उपवनो न मदेते गुजार करते जमरो ने अन्धकारित कर दिया है । चञ्चल उपवन-उत्तार्थको फूलोंके
परिमलसे वायु सुगन्धित हो बढ़ रहा है । प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ट पर मत्स्यके चिह्नवाली
जंजी ध्वजाएँ खड़ी हैं, उनमें मूंगे लटक रहे हैं, सौभाग्यसूचक धण्टिया बज रही हैं, लाल रेशमा कपड़ोंकी
पताकाएँ फहरा रही हैं और रक्त चामर बंध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रहा है ।
निरन्तर वेदान्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रक्षालित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग-विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशास्त्रानुशीलनका भी स्थान है) । वहा सुन्दर जलयन्त्र भवनोंमें
मेघगर्जनके समान मृदङ्गकी गम्भीरध्वनि हो रही है, जलकी छोटो-छोटो बूंदोंकी वृष्टि हो रही है, जिनसे दुर्दिन
मालूम पड़ रहा है । सूर्यकी किरणोंसे पृथ्वीपर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पल फैलाकर नृत्यमें
आसक्त मतवाले मयूरोंके शब्दसे कोलाहल हो रहा है । उस नगरीमें नवखों सरोवर (तालाब) हैं । वे विदग्धिन
नोलङ्गमलोंके कारण सुन्दर लगते हैं, ओर पिले हुए कुमुदोंसे उनका बोचका भाग-शुश्रूषा हो गया है, ओर वे

१. प्रतिगृहम् ।

२. मकराङ्कैः ।

३. सदन ।

४. पर्यन्तदिवनकरकिरणस्तवदरचिन ।

५. मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमयूरैर्मण्ड ।

६. कचिव 'रव' इति पद जालि ।

रानिमम-दंशन-रमणीय-खण्डल-लोचन-सहस्र-संख्येक-मांसिता सरोभिः, अतिरत्न-कल-नल-कलित-मिरसु-कनकुजपाण्डुराभिर्मांसिता, विभिन्ना, दन्तवलाभिकाभिर्भवलीकृत, शोबन-भद्रममालावली-कृच-कलश-सुसिमतमालिण्या भावली, महाकालस्य-धिरसि, सुर-स-रितमालोक्य-सुसुपजावलीभूय-सतत-वर्द्ध-मुकुटोलिखया-लमिम आलोक्य-सिप्रया परिशिष्या, सकल-भुवन-ख्यात-यशसा (हरजटा-वन्द्योप कण्टिसारोप भुनकेनवाविहित-

पक्षे विकचकक्षयव कोटौः रमणीयैः। उच्छृङ्खलि विनिर्दालि यानि कुसुमनि श्रवणलानि सैः प्रवर्जित-शुभाणि उदृग्णि-मधुर्यानानि-धृषा सैः वाह्यैः, अन्यत्र उच्छृङ्खलित-विकसितभूतपदवद-धवलीद्वैः। तथा अनिमिषाणाम् अवलोकनरमणीयानां दशान्वरं अवलोकनरमणीयैः शोभितैः, अन्यत्र अनिमिष सुरालव पद्मपातरहितं प्रदशनं दृष्टिपातः तेषां रमणीयैः। आलवदस्य दन्दस्य लोचनः सहस्र-पद्मवर्धनैः सहस्रसंख्यैः सरोभिः तज्जनाः उच्छृङ्खलि उपशोभिता। इहै सर्वत्र पूर्णापमा। अतिरत्न-सुसुपजावलीभूय-सुसुपजावलीभूय-सततं निरन्तरम् आबद्धाः कलाः वरुणाः कक्षिता पुत्र-मुकुटोलि-शोभन-पद्मपाण्डुराभिः तया वाहयया, लोमान् चालयन्त्य-निमलं कुचस्य-वृक्षमानया सिप्रया शिप्रालोचिका नया परिशिष्या परिवेष्टिता।

इहै, सुसुपजावलीभूय-व, चालयन्त्य-व, इत्यत्र वाच्या लिकोलिषा, अष्टदिविकारकपकाम्या शिप्रया-सुपजावलीभूय-वरासमापार लपकाम्या समासात्कितिलि परस्परमपममङ्गिणि भावसङ्करः। सकलित। सकलसु समस्तसु सुवर्णसु विप्रसु ख्यातं प्रसिद्धं यथाः कीर्तिः यस्य स तेन वाह्येन, इव आरस्य वलीयानानि पदानि अधिविष्टा। इत्यत्र प्राणिप्राणमानिक्याकर्तृस्य, विहासिजनव-इत्यस्य विशेषणीयवानवस्थानि।

हरेति। हरेत्य मुहुरस्य लट्प्रत्यय-मुहुर्यो निशानायः तेनेव, कीर्तिः शालव्यं वाच्यमाना सारं द्रव्यं यस्य तेन वाह्येन, पक्षे तु कीर्तिः अग्रमान एव सारः स्थिरावस्थया अवशिष्टमाना यस्य तेन वाह्येन।

भुनकेनेति। भुनकस्त्वन्नामको हिमावलयस्तेन भुनक्तिविशेषणव, अधिविदितः अज्ञातः पक्षपातः पक्षपातपक्षिणोक्तवत्पक्षपादान् तेन तेन व्यावर्तेन, पक्षे तु अधिविदितः अग्रमार्गावस्थाकृतः पक्षपातः पक्षपात-अर्थः पातः दन्देन कर्तव्यं पक्षं तेन वाह्येन।

तेषां पक्षद्वयस्य दन्द आरव्यवान्, अथ तत्समं हिमावलयतो भुनक्तः पक्षायमानः समुद्रसज्जदिति पुरा हि पक्षता पक्ष कदा उद्धृष्टमानाः सन्तः आननारादीनां लोपमकाङ्क्षितिलि परिशिष्य

प्राणिणिकी कथा।

दन्दके नेत्रके समान अनिमिष दशान्वरं इति निमेष-रहितं है, सरोवरं सं मत्स्य है) रमणीय मानीतं होतै है। उत्तमी प्रत्येक दिशाम् गजदन्तनी चन्द्रोत्ताप वनी हुई है। वे केलेके पक्षे वनसे विपरी है, और अमृतकनकुजके सेमान कुञ्जवर्ण है। वनसे उस राजधानी की समी दिशाय् कुञ्जवर्ण हो गई है। उज्ज्विनी के चारों ओर पारि-वर्षित कर दिशाय् चारों प्रवाहित हो रही है। उत्तमी जल शोबनमयसे मगवली मालवदेशकी विपरीके कुचकलयोसे क्षुभित हुआ है और भाववान् महाकालके मत्स्य पर शङ्कनी दैव्य लपकी इच्छासे ही यानी वह निरन्तर तरङ्गवत् मुकुटी चढकर आकाशको प्रशोभन (स्पर्श) करती है। वृक्षों के विहासी, लोप दन्देन-चन्दके, समान समस्त सरोवरों प्रसिद्ध प्राणिप्राण (चन्द्रमण्डी शीर्ष, लोपों का सौन्दर्य) और कीर्तिसार है (चन्द्रमाके गोल

१. छलित। २. आलोच्योपगत। ३. सरोवसमावदमुकुटि।

पक्षपातेन, मन्दाकिनीप्रवाहेणैव प्रकटितकनकपद्माराशिना, स्मृतिशास्त्रेणैव सभावस्य-कूप-प्रपाराम-सुरसदनं-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणैवोद्घृतं-समस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि विनयवता, प्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दाकिन्याः स्वर्धुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनैव प्रकटितः प्रकाशिनः कनकानां हेम्ना पद्मराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्माराशिः हेममयकनकरूपो यत्र तेन तादृशेन ।

सृतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणैव, सूत्रा धर्मपरराष्ट्राद्युत्पत्तिजनिका परिपक्व, अवसथो दीनजनावासः, कूपः उद्वानः बुद्धजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसरितस्तन्तरमार्गः, यन्त्रं पयिकाद्यर्थं संलिख्यन्त्रादिः एतेषां प्रवर्तकः सामान्योपकाराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तेन ।

मन्दरेणेति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनैव उद्घृतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां सकलसमुद्रमणीनां सारः उच्छृष्टभागो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु उद्घृतं मन्थनेन वह्निर्न समस्तसागर-रत्नानां सारः चतुर्दशरत्नोच्छृष्टांशो येन तेन तादृशेन ।

‘हरजटाचन्द्रेणैव’ इत्यारभ्य ‘मन्दरेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिचितं गारुडं विपवैद्यकशास्त्रं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पाघ्रासदी-लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्रापितं मरकतरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिकासक-जनसम्पर्काघ्रासशीलेनेति तत्समाधानम् । ‘भुजङ्गः सर्पपिङ्गयोः’ इति हैमः, ‘गारुडः स्यान्मरकते विपशास्त्रेऽपि गारुडम्’ इति विश्वः ।

खलोपेति । खला दुर्जना उपजीविनः अवलम्बिनो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपभुज्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामाना-धिकरण्यासम्भवाद्विरोधः, खलं नूतनधान्यस्थापनस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विदधानेनेति तत्परिहारः । ‘खलः कलके भुवि स्थाने क्रूरे कर्णजपेऽधमे’ इति हैममेदिन्यौ ।

वीरेणेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिचावतेति तत्परिहारः । ‘विनयः शिचाप्रणयोः’ इति हैमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले प्रियंवदत्वेऽसत्यवादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, वागिमत्वाच्चेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणेति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपातिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-ष्टेन निजुच्छीसन्तोपिणेति सौन्दर्यपक्षपातित्वे स्वपत्न्यां कुरूपयां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तत्प्रेम्णा-

किनारे प्रसिद्ध हैं, लोग करोडपति हैं) । मैनाक पर्वत जैसे इन्द्र-द्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी तरह नहीं जानता था, वहा के रहनेवाले मनुष्यगण भी जैसे बादी और प्रतिवादीका पक्षपात किस प्रकारका है यह नहीं जानते थे (सब पर्वतोंके पक्ष काटे गये किन्तु मैनाकके पंख नहीं काटे गये थे ऐसी कथा है) । आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरे) पद्म प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विशक्ति-जनमें) उसी प्रकार पद्मसंख्यक सुवर्ण की मुहरें दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिस प्रकार, सभा, छाया-लय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा यन्त्रोंका उपदेश देता है वहा के लोग उसी प्रकार इन वस्तुओंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलसे जिस प्रकार समुद्रमन्थनके समय समुद्रके समस्त रत्नका सार अनृत और घेरावन हत्त्यादि, उद्घृत किये गये थे, वहा के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तम रत्नसमूहको धारण किये हुए हैं । विप-चिकित्सा (गर्हका मन्त्र) पास होने पर भी वहा के लोग भुजङ्ग-सङ्गते डरते हैं, यह विरोधाभास है, परिहारपक्षमें मणि होने पर शठोंसे डरते हैं । दुर्जनोको अपने वहा पैदा हुए अज्ञसे आश्रयदाता होने पर भी उनका धन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एवं शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

१. सदन । २. उद्धतसमग्र । ३. भुजङ्गसङ्गभीषणापि । ४. रत्नलोपजीविनापि कनोप-जीविना ।

माहिनाणि परगणानामिजोन, कामाधूपरेणानि धम्मप्रधानेन, महत्सत्त्वेनानि परलोकानी-
 कण्णि सुकलविज्ञान-विशेषविवा वदन्त्येन, वज्जेण्ण तिसरपवर्गमिमाणिपण्ण पुरिहत्स-पूशेन,
 उज्जल-वेशेन विज्ञितवशेषदशमापण वकान्ति-निपुणेन आख्यायिककाव्यान-परिचय
 चउरेण सर्वविभिन्न महामारत-पुराण-रामायणानुराणिणाम् बुद्धकथक्खिलेन वानिदि-

उपरममावादिदि विरोध; अस्मिन्नेव विदुषीति वत्समाधानम् । आसकपत्तवणामिक्कण बुधमनोज्ञोः
 देवमरः, अस्मिन्नेव उष्ये दिति च महेत्ति ।
 अतिथिजनानाम् अयमागतजनानाम् अयमागतजनानाम् अयमागतजनानाम् अयमागतजनानाम्
 जनानामपि परत्वादिरोध; परेषु अर्थवाक्यानमिजोनेति वत्समाधानम् ।

कामति । कामः कौटु रतिः, अर्थो धनं वा परी उच्यते । सुखो यस्य ताडनेनानि सता, धर्मः
 शाखावृक्षेनिरुपयार्थानां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तोनेति विरोधः, कामाधूपरेणानि धम्मः
 प्रधानं सुखस्यैव सेवनीयो यस्य तेन ताडनेनेति वत्परिहृतः ।
 महति । महत्सत्त्वेनानि अत्यधिकसमाधुयुक्त्वेनानि परलोकान् वैरिदुष्टपाव भीरुणा साक्षात्नेति
 विरोधः, अवातारभीरुणा अवातारज्जुपदकौटिकिदृक्केतवक रणारसाशङ्कोनेति वत्समाधानम् ।
 संपुष्टेनिरुहन्नापि स्रजशीपणाम्, देवमारस्य 'महासत्त्वेनानि परलोकानीदृशः' देवमरं विरोधः-

मासोऽष्टद्वारः ।

सकलति । सकलविज्ञानेन समस्तविज्ञानविवर्याभूतानि विवर्णानि साक्षात्त च विशेषेण वृत्ति
 जानातीति तेन ताडनेन, यदा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां विवर्णशाखाविज्ञानानां विशेषम् उक्त-
 पापकपटेषु वारतस्य वृत्ति जानातीति तेन ताडनेन अनेकविधाशाखाविज्ञानासुल्लेखविवर्णयार्थान्-
 व्यर्थः, अनेन तस्यापि तत्त्वोपलब्धे व्यञ्जितम् । 'मोक्ष-भोजनसम्यक् विज्ञान-विहङ्गशाखायोः' इत्यमरः । वद-
 न्तेन दानतत्त्वेषु विप्रवर्धनं च 'वदन्त्यां दानशौचे' स्यात्साक्षात्तानि वाच्यवन्' इति महेत्ति । वज्जेण सप्त-
 सप्तकाधुवज्जेण, अहद्वर्धनेन दानस्य तिस्रं तस्यैव यथा स्यान्नया अस्मिन्निष्ठा आदिपण, पुरिहत्सपूशेन
 नमस्चनदवज्जेण, उज्जलवज्जेण, स्वच्छनपूशेन, शिञ्जित अरस्तः, अश्विपण, समस्तानां वृक्षानां जनप-
 दानां मायाः शौर्यवन्त्यादयो धन तेन ताडनेन, वकान्तिः, 'अत्यस्याप्यार्थिकं वाच्यम्' इत्यादि वृक्षानां कतिशा
 कृतिवचनं तेन निपुणेन वज्जेण, आख्यायिका गणकव्यविरोधः आख्यायनं चूर्णकं तयोः परिचयं विशेषेण
 चउरेण निपुणेन, सवाः समस्ताः या विपुल्युज्ज्वरविचर्यायाः वा जानातीति तेन ताडनेन नानाविधासुपरि-
 चयवर्तव्याः महामारत-पुत्रासो वद इति प्रसिद्धम्, पुराणपञ्चलणाम् महत्स्य महत्स्य चत्याष्टाष्टादशसंख्यकम्,
 रामायण-रामचरितम्, राजानुराणिणाम् कलवहेन, रामायणमहामारतयोः पुरिहत्सवन्-पावसेन प्रति-
 पादितम् । बुद्धकथा, अतथापामाधुपि माहुरेवतायां बुद्धकथाम् इति वदन्त्याधुपिपतिपतिवत्सकण्णान् नम
 कथिलेन-निपुणेन । वदन्त्या दुरीदरमन्दव्या या याः कलाः कलाविद्याः वासाः कलापस्य समुहस्य
 पुराणान् पारदधना । अतुराणिणाम् शाखाविज्ञानानुराणिणाम्, सुमाहितं मधुरवचनं तेन वत्सवित्तम् आसवेन,

(मिल) वीरते, आसिक्क (सुन्दर, पवित्र) वीरे पर मी वे अपनी विपुसे समुह इ । पर (अन्य शब्दार्थकं)
 माधुवासे अनामिष वीरे पर मी अतिष्ठ जगसे अपने यथा आनेके लिप्य प्रार्थना करते हैं । कामाधूपर (रति तथा
 द्रव्यमं आसक, अस्मिन्नेव अर्थमं अजुक्त) वीरे पर मी धर्मको प्रधान समझते हैं । अत्यधिक वलवान् वीरे पर मी
 परलोकसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अनिष्टादिप्रदक पापजन्य आमानवीय कष्ट से, डरते हैं । अनेक प्रकारके
 विज्ञान और विविधशास्त्रिका वन्दे श्रान है । वे दानशौच एवं सर्वकार-कौशल हैं । सुच्छेन्द्रादिकं सप्त वातवती
 करते हैं । परिहृयसमं कुशल है । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौर्यसेन्यादि मायाधाम अय्यस
 है । वकान्तिमें निपुण है । कथा और कहानी कहनेमें चतुर है । सभी प्रकारके लिप्युक्तों परवचनते हैं ।
 महामारत, पुराण और रामायणमें उनका अतिराम है । बुद्धकथा (अतथापामाधुपि अश्विपण कथा) में निपुण है ।
 १. निविष्टसुवर्णनख्यतयशसा । २. दक्षिणेन । ३. विवर्ण विवर्णयार्थान्, दानशौचानुराणिनेन । ४. 'वदन्त्येन' इति
 परं कथयामि विषय । ५. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारमेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमास-मास्तेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-घ्नेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिवाद-शूरेण,

सुरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मास्तेन पत्रेनेव, सतत निरन्तरं दक्षिणं उदारचरितेन, मास्तेपक्षे—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपत्रं तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायां सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुमेति । शत्रुघ्नेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते वैकुण्ठ्यात्मजे परिचयः स्वप्नेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरेणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्पाराधकनेत्यर्थः, वासरपक्षे तु मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपथान्तर्विद्यमानेनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेवेति । बौद्धेनेव बौद्धमताश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्तिवादे क्रयणकर्तुः प्रश्ने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृदत्वादिशायः । पक्षे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलबाह्यानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तिवादे अस्तित्वग्रन्थने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुद्राय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति' २।१।४।१८ इति सूत्रव्याख्यानावसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्या—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् मर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथा च पद्यम्—

मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति क्षणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिकाः ।

प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं जगदिदं वैभाषिको भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थोऽप्ययम् ।

ब्रूतादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत है । वेदशास्त्रसे उन्हें प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-रचनेका व्यसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त है । वसन्तकालके वायुके सनान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणदिश हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिन प्रकार मरुल (दिवदान) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानने निपुण थे, वृष्ट है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार क्षियोंके सम्मानमें निपुण हैं । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वान्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमेंसे एक सर्वान्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करने में है, उन लोगोंके बीचमें वाणिज्यव्यवसायगण भी उसी प्रकार किनो ग्राहकके आने पर वे चीजें हैं जिन्हें नष्ट जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सात्वशास्त्रमें जिन प्रकार भ्रम और पुनः हैं उन

'मूलमङ्गलिरविकलिसहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः समे ।
 पौकशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः प्रत्ययः ॥' इति ।
 निवर्ति । निव आहतः तद्धर्मो नान्याद्येनैव वर्तितवान् । निवृत्तान् आनिनः स्वतकपते कृपा विषये
 इति नैव वादकोन, विषयगामिदं पृथग्दृष्ट्वा प्रत्ययः, वीनानामसिद्धाविवृत्तान् ।
 इह, सुरसिन्धुसामसावेनैव इत्यादि, निवर्तमानान् इत्यनेन पुराणप्रसिद्धैः ।
 निवर्तित । निवृत्तान् ।

नाल्लपयथागतमिव तन्नाल्लपयमानत्वात्तन्नाल्लपः ।
इह, सुखेन प्राप्तवः इत्यत्र शूलस्यगमनात्सुखेनानुदितोवाचकः, तेन च प्राप्तवा एव शूल इति
रूपवाचकः। एवमत्र इत्यद्वैताल्लोकाद्वैतः। एवमश्वत्थः । एवंशिवविषयदेव विधाभिनिभिः इत्यत्र
विषयप्रपञ्चवर्तनक्रियाद्युपायानु क्रियाद्युपाचकः ।
साक्षी । साक्ष्या सायं समयमिव, पञ्चगानाः एव तत्र खविर्वैतलवायामकरतः अचरानां रक्षिमा,
पञ्चगानवत् अचरानां काहिष्य च अस्या अस्तीति सा वाहनी ।

महानात्र अनन्त आनः पुनरुद्भवकलनं पूर्णं पवित्रम् ।
 पवित्रः । पशुपतिः महेश्वरस्य उत्सृष्टकालेव नृपसुखलेव, सुविशिषः श्वनपुत्रवधवृत्तिकारणद्वयः धवजानां
 श्वतीर्मुलानाम् अद्वानाम् अद्वालिकानां द्वासां विक्रान्ता यत्र सा वादशो, एवं तु सुधावतं पूर्णपुत्रवतं धवजः
 श्वतः अद्वेत्सो महोद्वेत्सु नत्र सा वादशो, यथासि धवजता वयुर्वत् द्वित्येकोत्पत्तिः, द्वौ हि कविममयः ।
 दृष्टव्यः । वृद्धो स्त्रियाम् गरीष, जातकेष्वपि सुवज्जानां यत्र सवधानि यत्र सा वादशो, एवं तु —

हृदय । दुई स्थावर गरीब, जातकेपाना सुखाना चया भवनानि यत्र सा साहजि, पक्षे दु—

१. प्रत्ययान्वितत्वेन । २. पूर्वसर्वाविकल्पत्वात् । ३. सार्थात् । ४. पक्षान्तराभावात् ।

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शवर-वसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-पूरित-दिगन्तरा, प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सन्निहितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-मूर्त्तिः, अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता,

जातः परिगतवयस्त्वादुत्तम-रूपस्य लावण्यस्य त्रयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचयौ त्रयो' इत्यमरः ।

गरुडेति । गरुडस्य वैततेयस्य मूर्त्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्त्रलिता या स्थितिः । अवस्थानं प्रिया रमणीया चेतोहारिणी, पक्षे तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी । प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उच्छ्रितज्ञानिनः सुसोध्यताश्च सर्वलोका समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

श्वरेति । श्वरा भिन्नाः तेषु वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-चामराणि रमणीयबालव्यजनानि, येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि भवनानि यस्यां सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-अवलम्बितैः तास्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैकत्रैकृत्य स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिता वसुधाधरा गिरयो यस्याः सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नान् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति सा तादृशी ।

जलधेति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मथनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपल्लीभिः विस्तृतमथनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याश्च सा तादृशी 'घोष अभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिपेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निहितं संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु मङ्गलाय, अन्यत्र ज्ञानकरणीयसम्भारायैत्याशयः ।

गोरोति । गौरी दुर्गेव, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-प्रेत्यर्थः, मूर्त्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पक्षान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टर उचिता स्थितियोग्या मूर्त्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेवनीयं यत्र सा, पक्षान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वात्सेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवतस्तृतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः दृग्विपयी-

कौ हुई अष्टालिकारूप हासते समन्वित है । वृद्ध स्त्रियोंको सौन्दर्य जिस प्रकार विनष्ट होते देखा जाता है, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सुवर्णनय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुटकी मूर्त्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । शीलोंको वास्तुभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चानर और हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच स्तूपों पर हस्तिदन्तके सुन्दर चानर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके मनीषमें भी उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथन के समय जिसप्रकार महावज्र सभी दिशाओंको पूर्ण किया था, गोपनागके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजाके अभिपेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पावनीको मूर्त्ति जिसप्रकार निज वाहन वटे सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्जयिनीमें भी उसी प्रकार बृहद सिंहासनके योग्य मूर्त्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार नाता अदितिको सेवा करने हैं,

१. आलम्बित । २. क्वचिचारुपद नाम्नि । ३. जलनिधि । ४. भूमोरिव वेलेव । ५. दक्षिण-देत्यधिक पाठ. तनुपलम्बते । ६. घटक ।

आत्मीकतत्त्वरिच आनन्दित-सुजङ्गलका, हरिदशकथेय अनेक-चाल-कीडा-रमणीया, प्रक-
टङ्कनोपमोपगुणखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णीय सुभाषवला, अवलम्बित-सुका-कलापापि
विह्वरमृगणा, बहुप्रकटितरिच रिचुरा, विजितरामरत्नक श्रुतिरवन्तीष्वज्जिघ्रिनी नाम नगरी।

कचित् हरिण्यावाणी सुवर्णविवरपद्मशकानां पातो निचैषा यत्र सा, पञ्चानन्द-दर्शितः हरिण्यावस्य तथा-
सकन्दस्य हरिण्याकक्षिप्रुधाराः पातो वाशो यथा सा वादशी ।
पुरा किं हरिण्यावो महचपा विषाख तेन प्राप्तवती जगति महानसमुपद्रवं कृतवान् । ततो देवा-
दितिः प्रापितो भगवाञ्छायायणा वराहद्विप्रहं परिगृह्य सुवसुलोच्य, अनन्तरं पर्वतकन्दप्राप्तं हरिण्या
वधवानि श्रीमश्वनावतीया कथा ।
आत्मीकतः । आत्मीकस्य तथासकमितः ततः शरीरनिध, आनन्दितः विद्यासाधिवत्तद्वृत्तवत्प्रभव-
शुक्लवत् प्रसादं प्रापितः सुजङ्गलको विजानो यथा सा वादशी, पञ्चानन्द-आनन्दितः जनमेजयस्य सप-
यजोवरोधनात् प्रसादं प्रापितो सुजङ्गलकः संपुद्बन्धं यथा सा वादशी ।
पुरा किं पुरीषविजयुशो जनमेजयः सपतिस्वपुत्रः प्राणिविषया निशान्प्रातिरुद्धरत्नलोकोराय सप-
सत्रं प्राप्तवत् । ततः परमदंष्ट्राश्रुभगवानात्मीकः सुमत्सपुत्रवशाविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रधानया
तद्वरोधं कृतवानिति महाभारतयो कथा ।

हरति । हरिद्विडावाद्या महाभारतस्य या कथा उपर्युक्तान् सत्र, अनेकाभिः वहीभिः बालकीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादृशीयविश्रुत्यालाकाकाकायाभिश्च रमणीया मनोहरा ।
इह, सन्धेय पद्मरगगजुराणिणी' इत्यारभ्य, हरिदशकथेय अनेकवाक्यकीडा-रमणीया' इत्यन्तं
पूर्णापमाखण्डरः ।
प्रकटः अङ्गनाम उपमोशो वनितागणद्वारा कंठोत्पन्नवृक्षद्विहासिस्वसमागो यस्यामिति तत्परिहारः ।
रक्तवर्णीय अक्षरावर्णीय सुधावत् गुह्यवलीकरणद्वयवत् प्रवृत्ता शुभ्रति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवर्तितस्थिया अचिरकः वर्णा आद्यादिजातया यस्यामिति तत्समाधानम् । वर्णाः रज्जुवर्णा-
दयः इत्यमरः ।
अवलम्बितो धारितः सुकाकलापा सुकाकथं यथा वादय्यपि विगतवृत्तितः सुर-
नवो-द्वारो मुक्ताकलापा-व्यायः तानि विहरिणी मृग्यानि अलङ्कारा यस्याः सति विरोधः, विहरिणी ब्रू-
मासावा मृग्यानि यस्याः सति तत्परिहारः । विहरिणी अमल रक्तं ललाटा सुगतालम्' इति सतिनी ।
वहीति । वही अनेकप्रकारा प्रकटिः स्वभावा यस्याः सापि स्थिरा-अचञ्चलप्रकटितकैति विरोधः,
वृक्षः प्रकटयः त्रैलोकिकवनः स्वभावादिस्वभावात्तानि वा यस्याः सति तत्समाधानम् । प्रकटितगुणसाभ्य
स्वादासाम्यादिवस्वभाव्याः । गोशो लिङ्गं पौरव्या' इति सतिनी ।

'स्वाम्यमासुहृच्छापरिदृष्टवृत्तानि च । रज्याङ्गानि प्रकटयः पुरीणां श्रुत्योऽपि च' ॥ इति वामरः ।
इह, 'रक्तवर्णीय' इत्यारभ्य, बहुप्रकटितरिच' इत्यन्तं विरोधोपमायाऽलङ्कारः ।
विजितेति । विजिता अमरलोकास्य सुरसद्वनस्य धृतिः कानिदयस्या सा वादशी, अन्वन्तीयु मातया-
व्यदंशेषु; स्वकांस्या स्वसम्पत्त्या वा उक्तपूजा यथारि नखिला नगरीरिचुज्जिघ्रिनी ।

उज्ज्विनीके जनसमूहे श्री उसीप्रकार देवताङ्गको सेवा करते हैं । नारपण्य वराहसूरि धारणकर जिस प्रकार हिरण्यश्व
दानवका विनाश दिखाय ५, उज्ज्विनीके लोग श्री उसीप्रकार कीडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्ण-निर्मित पाशका
निर्धुप दिखलाते हैं । आत्मीकसुनि जिसप्रकार संपुसत्र निवारण कर संश्लेषण आनन्दित किन्तु ५, उज्ज्विनी श्री
उसीप्रकार शोणविलोसके उपयुक्त गुह्य धारण कर शोणियाको आनन्दित करते हैं । हरिण्यको कथा जिस प्रकार
गानविष बालकीडाको कथामें मनोहर है, उज्ज्विनी श्री उसीप्रकार बालकीको कीडा करनेमें मनोहर है । उज्ज्विनीमें
प्रत्यक्षरूपसे विद्याका उपमोश (आनन्द का उपमोश) होने पर श्री उत सर्वका चरित्र अखण्डित है । वर्तक
(लाल रंग, आद्यादिवर्ण अलङ्कार) होने पर श्री वह चूनेसे सफेद दीखती है । सुकाको माता धारण करने पर श्री
उज्ज्विनी, मुक्तामालाद्वारा अलङ्कृत (बहुतरंगी वीर आभूषणसे युक्त) है । उज्ज्विनी वृद्धकृति (वृद्ध-
विद्वान्, अनेकप्रकारकी प्रज्ञासे युक्त) होने पर श्री फिर रहती है, और वह अपनी जगसासे स्वर्गकी शोभाको जीव लेती है ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुखे-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्त-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यने
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु, प्रारब्ध-नील-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिपु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरु-धूम-मण्डलेपु अभिभूततारकापङ्कय इव मुक्ता-प्रालम्बेपु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेपु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु-

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोडे ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां
नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाङ्मुखा
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अतएव पुरोऽग्रे पर्यस्तः सितः स्यन्दनवेगाभावात्पुरतः
स्रस्ति इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवस्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गललम्बीकृतवमना इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाय तत्रस्थैतन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः इत्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्ग'त्यादौ वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेञ्जालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उजयिन्यां रविगभस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागारुणा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्बन्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेपु
वद्धभूमिपु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहित्येन अरुणा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अरुणगर्भधटितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणाक्लुण्ठनं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिपु
वालवायजमणिवद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
वद्धस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेपु देवार्चनार्थं दह्यमानकाकतुण्डत उथितदहनस्तर-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्धूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिताः
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावलिर्यस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वलिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेपु सुन्दरीणामाननेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्कजानि कमलानि चुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्यूषचन्द्रगो-
ल्कान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रत्यूषज्योत्स्नातुल्यत्वात् । सितपताकाशुकेषु श्वतयजयन्तीवस्त्रेषु

जिस उजयिनीमें ऊँचे-ऊँचे राजमहलों के गिररों पर गान करनी स्त्रियों के अत्यन्त मधुर गीत स्वरने आहूट
हुए सूर्य के रथ के अश्वगण अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी अवा सामने फहरानेने प्रतिदिन ऐसा प्रतीत
होता है मानो मूर्च जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करना हो ।

और जिस उजयिनीमें सूर्य के किरणसमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या रागने लाल उड़
हों, मरकतमणिके चवूतरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अगस्के धूमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारको बिनाश करनेमें उद्यत हुई हों,
मुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो पिरन्नि
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभामध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकाली चोटियोंके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् ।

२. कृष्यमाणाः मुखतुरङ्गाः ।

३. पर्यस्तम् ।

४. प्रतिदिवसमालक्ष्यते भगवान् ।

५. प्रारब्धकमलिनी, परिमण्डली, परिमण्डली, परिमण्डली ।

६. गगनपर्यस्ता । ७. धूप । ८. मुक्ताफल । ९. स्फटिकमणि ।

मानसिस्वरद्वीपलिनं देव सिवपराकृष्टिके, पञ्जलिता देव सूर्यकान्तमालेपु, राहु-
मुल-केट-प्रीष्टा इवैवनील-वातधन-विषये विराजन्ते रवि-गमस्त्वयः ।
यस्याञ्जलिपञ्चात-विमिश्रित-वक्रवाकिसिन्धुना व्यथयिष्ये-सुरतपदीपाः सञ्जा-
तमदनाल-विदंष्ट्रा देव यानि कसिनीनां भूषण-यामिभार्वातपण्डित इव रज्ज्वः ।
याञ्च सञ्जित-विषमजोचनामनवरतमतिमयुरे रविप्रलाप देव प्रसवेन सुखी-

(पतिताः सन्तः) गानसिस्वरद्वीपलिनं देव योमामाङ्गावीच्याश्रिता देव, श्ववैजयन्तीवर्षाणां
तद्वद्व समीरणावर्द्धितान्नात । सूर्यकान्तमालिपु (पतिताः सन्तः) पञ्जलिताः सन्तः
यथालिखन् विपुला इवैवयः, रविकिरास्य सूर्यकान्तमालिपु वेजानिःसरन्ता । तथा इव-
नीलवातावनविषये नीलकान्त-वसविषयवर्षा (पतिताः सन्तः) राहुः सूरिकयस्य मुलकुहरे
मुखिवर प्रविष्टास्त्वद-वर्षा देव, वेयमपि राहुवद्विषयवत् सारकाशोचत् यथामक्षपवाश्च । रविना-
मस्तवः सूर्यकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इह सन्ध्यारागाद्या देव इत्यत्र गुणीच्छा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियाद्यवृत्ति सुधीमिराकलयाम्य ।

यथाहोति । च पुनः यस्याञ्जलिपञ्चात कसिनीनां रमणीनां भूषणगणनिः सूर्यकान्तमालिपुः
अप्यज्जालविमिश्रणं अत्युपशान्तिमिराकाशरणात् आविर्भवति विषयममासां विषयकानां कोकानां
सिन्धुना विदंष्ट्रानि यानिस्तः राह्याः । एवञ्च क्रीकृतुहोति विषये सयनाः रात्री च विषये, तस्मिन्
तु रमणीनां भूषणरविमिराकलयामिभार्वादिनमवययमिभार्वा अमल ते मिलिता एव विपरीत्याद्याः । यथै-
कता निष्कलीकृताः सुरतपदीपाः सन्ध्यामपदीपा यानिः ताः यथोक्ताः, तद्वद्वीर्यमभिधेव विमि-
तसूर्यादिव्याधयः । रज्ज्वी रात्रयः । वातावनेन चेतनसूर्यलोकं पिबतः पीववणां देव, तथा सञ्जातः
सुखयता मदनानन्द कामवह्निना विद्योति यासु ता देव च सत्या यानि अतिकामिनि ।
इह काल-इदानीं विषयसम्बन्धसर्वस्य तद्वत्सम्यग्प्रतिपादनं विद्योतिः, वाक्यवामावाङ्मात्रिमान-
द्वीपानां निष्कलीकृतसम्बन्धमात्रस्य तद्वत्सम्यग्प्रतिपादनं विद्योतिः, वाक्यवामावाङ्मात्रिमान-
द्वीपवर्षासमस्तैरागाणांमकसिन्धु वाक्य सूर्यवर्षाणांमकसिन्धुद्विरुद्धैः ।
यानि । मकरकेतवः कन्दमूक्य दृष्टे एव मधेश्वरवृत्तयवर्षाणिना मत्स्यकान्तमालिपु कारुण्येन यस्या
स राह्याः, रवेः कन्दमूक्यः प्रलाप आचारा देव, मकरकेतुना यो दृष्टो मनीषवद्वीरा मानवानां
सन्नापः तस्य कारुण्यैः कान्तमालिपुः कान्तमालिपुः, अतिमयुरः अत्यन्तमिष्टा भूवनकलह-
कलाहः गृहकादम्बकलकलः, अनवरत निरन्तरं प्रसवन् सन्, सञ्जिते सङ्काकलकेषु समी-
पस्थः विषमजोचनी विषयायां मधेश्या यस्या तां राह्यास्य, मदनवद्विषयसम्बन्धमालिपुःमिषयवर्षयः,
याञ्च उज्ज्वली सुखीकरोति शब्दयमाना करोति । इह रविप्रलाप देव इत्युपमा ।

वीचम् पृष्टा ह्यै, श्ववर्षा पलाकं ऊपर निरन्ते माना आकाशमालिपु तद्वत्सम्यग्प्रतिपादयती ह्यै, सर्वकान्तमालिपु
ऊपर निरन्ते माना पञ्जलिपु इह ह्यै, और इन्नीलमालिपु गवाक्षम्य (वाह्यी) के अन्तराले पृष्टा योमाम-
मान प्रतीत होती है मानो राहुक मुखविरम्य प्रवेश की ह्यै ।
और जिस उज्ज्वलीय कसिनीयके आभूषणोंकी कान्तिक कारण रविमें भी अन्धकार न होनेसे दिनाका
समय मानकर चक्रवा-चक्रवाका परस्पर विद्योत नही होता, सुरतपदीप व्यथ होत है, और कसिनीयके आभूषणों
की कान्तिक कारण रविमें पृष्टा प्रतीत होती है मानो कसिनीयका विन्दुह इया हो और वात सूर्यका निष्कलकाश
कल मया हो । यद्वैक नयनादिसे कामदेवके दम्ब होने पर रवि-वृत्तके समान, कसिनीयको व्यथ करके वाला
गृहस्थि (पाद) कलहसोका कलाहल, अनवरत चारी दिशोर्षा विस्तृत होकर, महाकलकाशो शङ्करके
आवासेमयिनी सुखीर कर रहा है ।

१. राह्याहोति । २. यस्याञ्ज । ३. मकरीकल । ४. पिबत रज्ज्वः । ५. मतिवसतं प्रसवन् । ६. मदनकलहसङ्काकलकलः, कान्तमालिपुः, कान्तमालिपुः इत्यादिपदाः ।

यस्याञ्च निशि निशि - पवनविलोलैर्दूकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवीरुमिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः प्रासादा-लक्ष्यन्ते-।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन - लुठति बहुल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगला-
ब्धनः ।

यस्याञ्च निशावसाने प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्सारिकासमूहस्या-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमानां व्यर्थोभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अत्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता- (उचोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
बाहवो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैर्वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः उर्ध्वं विद्यमानैः
दुकूलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम्, अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपद्म-
प्रसाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं त्रपानिमित्तोभूतं लान्छनं
श्यामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मिश्रेण मिश्रान्तरस्य मुपग्यामिसापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियात्प्रेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मिश्रग्नवहारसमारोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाब्धनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरि-
वर्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पश्यन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामाधीन
इव सन्, बहुलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकनं सेचनं शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेषु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रक्तमयच्छदि-सु प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बमिषे-
पतितो लुठति प्रसरति, तासां अनुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपहृतिः गुणोच्चेत्ता च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्कं विटकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिशेषे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुक्सारिकासमूहस्य कीरपीतपादसदृश्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रत्युपमङ्गलनिमित्तकगानानि, अभिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारसानां भवन-
स्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषवन्मधुरशब्दो येन तेन तादृगेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विशेषेणाश्रूयमाणा, एकत्रितयेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थोभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुनं काव्यालङ्कारमलङ्कारः,
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणं तु
दर्पणं 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा' इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई जंची ध्वजारूप भुजावाली अट्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं मानों वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्को
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वल्लकी कोरोंसे मियाती हों ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सोती हुई सुन्दरियोंका मुँह देखकर मनो कानातुर होकर हां
चन्द्रमा, अपने प्रतिविम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर लौटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरोंमें बैठे हुए शुक्-सारिकागण (ताँते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जाग-जग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पालू) सारसोंके गन्धको पराजिन करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकने होने र (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत पृथग्रूपमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१ पवनवशविलोलैः । २ ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३ सौधशिखरोत्तनशायिनीनाम् । ४ शिखरेषु

मृगः । ५ निशावसान । ६ तारतरमतिपठतः समूहस्य रवेणाभिभूता गृहसारसविन्देन । ७ अवि-
भाव्यमानाः ।

लित-चलय-निकुरार्चित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति ।

तस्याश्चैवविधायां नगर्यां नलं-नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथ-प्रतिमः, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्न-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयशोकेन व्यग्रया रत्या कामभार्या प्रसादयन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसन्नकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारितात्पादोपसंग्रहाय विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-द्वन्द्वात् विगलितेन प्रच्युतेन चलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अर्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवह्नेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपस्य पूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तश्च सन्, प्रतिवसति वास विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

स्फुटमेवाभिहितं वक्तुं । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविनां । इह 'सुरासुर' इत्याद्ये कविशेषेणैवाभिमतमाहात्म्यस्फुटप्रतीतौ सत्यामपि तदर्थं एव 'खले कपोतकान्यायात्' विशे-पगान्तरोपस्थापनात्समुच्चयालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाद्विभावसङ्करः ।

तस्यामिति । एवंविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीडो नाम राजा 'अभूत्' इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नलो नैपथः, नहुषो भूपविशेषो योऽगस्तिशापादजगरः सञ्जातः, ययातिः यदुपिता, धन्धुमारः कुवल्याश्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । भुजबलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृत भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं सञ्जातफलशक्तित्रयं प्रभावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलाधारव्यवशाच्चैत्याशयः । मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अखिला निरन्तरवि-चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्तसन्तुषिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अत्र सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोवद्धमन्त्रैः तन्यत इति व्युत्पत्त्या 'पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन साधुत्वं बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निषिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसाराणाम् उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र द्वयोर्व्येष्टौ च ।

हाथों में से गिरे कङ्कणों से अनुग्रह-लामकी प्रत्याशा से जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकाल के अग्निवाला-समूह के समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूह में गङ्गा भ्रमण-की थी, स्वयं वे ही अन्धकार के शत्रु भगवान् नरदेव कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनी में महाकाल-नाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरी में नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथ के नमान प्रजापति पीडा हरने वाला तारापीड नामका राजा था । उसने अपने बाहुबल से सब भूमण्डल को जीत लिया था । उसने तीनों शक्तियाँ फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्र में निरन्तर पर्यालोचना करने में उसकी बुद्धि बहुत उलझी हुई नहीं थी । उसने समय धर्मशास्त्र का अध्ययन किया था । वह तेज और मोन्दप में नृप-

१. अमरसिन्धुः । २. अन्धकारातिः । ३. वसति । ४. नृग-नल । ५. दशरथ-जननेजयाहुंन-प्रतिमः । ६. उपार्जित ।

तस्मिन्नेव भूमेः, चपयामिभ-सकल-मार्दिमत्वः, विविध-कमल-वर्णाणि, अत्राप्यत्र

नारायण-वशः स्यात्तत्त्वसिद्धम् । चतुर्विधोऽपि तत्त्वतः । १. शक्तिविशेषः । २. शक्तिविशेषः । ३. शक्तिविशेषः । ४. शक्तिविशेषः ।

वादेस्य - प्रभवः सत्यस्य, इति शोभतेत्यादि। एतज्जन-सन्तानाकारेणः स्थारेत्यादिव्यापरेण प्रभवः, निम्नमूलस्यापि मूलनीकितरालि-धाना-सुखकमल-युतेः, आवधवत्त्वस्यापि सर्वजनरानाका-
रेणः, सुधासिरेरेव जलानिधुक्प्रभवो यदासः, पातालवर्णाश्रवा निजपञ्चस्रविमोहः^५ स्थितः

विद्यतेति । कर्मवृत्तानि वृत्तिविधाः । विद्येय परिचयः, नाशयामास विष्णोः यद्वैः यत्नं सुखा-
नरस्यते या वसतिनिवासः तस्मात् यस्मिन् आनन्दः, तदवगम्य अवगता विद्या, उत्कृष्टं अकृतम्

[illegible]

आध्यात्मसुखमप्यनुभवमानान्मुनोवासाया । इति ।
एवं चतुर्वेदेषु अत्यन्तविशिष्टं महामूर्त्त्यवस्थं वसिष्ठं ब्रूहि ।

निम्न विविधवाक्यसु साग्रीणीतिवः सुविद्वत्तया देव त्रिपदादेव देव, सत्यं, सत्याचारं
प्रथम उपनिषद्भाष्ये । इह पूर्णमा ।

[illegible][illegible][illegible]

उद्धवः उपवास्यानम् । अवाहितश्चन्द्रि विरोधात्कृतः, तेन सङ्कीर्णं पूर्वापमम् ।
 यानादिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आसीद्यपनञ्जगाच्च या चलिः विरुद्धरात्राधीनं ययः

वन्दे के समान एक गीत था । अनेक यज्ञ अनुष्ठान करनेसे उसका शीरोधार प्राप्त था । उसने बाल-
विष उपवास से सारेके सम्पन्न उपश्रवणी निर्वाण कर दिया था । श्री पुरुषोत्तमके सेवास्य अवशिष्टानां तथा धर्म-
प्रदत्तित्वे कर्मणि प्राप्तौ बाली करने वाला स्वयं राजाज्योतिषी भी कालवश हो आँखें बालायाँके उल्टे स्थितिमें पड़े गये ।

को सुख-आनन्द व कारके निष्कण्ट होकर उससे आ लिफ्टें थी। जैसे विष्णुका चरण बड़-बड़े मुनिपों द्वारा सेवन किए गए, मन्दारिणिकों प्रवाहिका निर्मा-स्थान हैं, वहाँ भी उसी तरह मुनिजनसेवित्र सत्यका उत्पत्ति-स्थान

॥ । समिद्ध जस चन्द्रको उदात्त स्थान छ उसो । तरेरु वरु यशका उत्पत्ति स्थान ॥ चन्द्र जसप्रकार शाल
होकर तिरहिर्गर्भको सत्ताप (कामोद्दीपनद्वारा) निजस्य शीम) उपर करदा छै उसका यश भी उत्तीप्रकार शाल
होकर भी शूद्रगर्भको सत्ताप (ईर्ष्या-वशसे विचका शीम) उपर करदा छै । चन्द्र जसप्रकार स्थिर होतपर भी

सर्वदा अमल कारा है (अथवा आकाशमूँ स्थायी होकर नक्षत्र-मण्डलोंके साथ-साथ अमल कारा है) उसका यश उषी प्रकार स्थिर (निरन्तर) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर अमल कारा था । चन्द्र विषयकार विम्वर होकर भी सर्वदाकी विविधा विधाके मङ्गलकामके कारिने कामके लिये अमल कारा था ।

[illegible]

१. अविनाशक । २. एकव्यसिन्धुः ।

भृतां कुलैः^१, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
षेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् । १७

यस्तमःप्रसरमलिनवपुष्पापवहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार ।

शक्रेण च्छेदनञ्च ततो भीतैः त्रस्तैः क्षितिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रमातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वपञ्चच्छेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपक्षिततारापीडात् स्वराज्यचयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

अहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधे विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।

मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहः सग्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुतृतीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।

पश्विति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, पञ्चाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराज शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिर्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाट्टिजाया नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विस्तृतवेषु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाट्टिस्थवेषुपुञ्जमध्यान्नर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाषिणी । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अश इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्त्वावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिधिरिव साम्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसोदकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जाल्युपेचालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूलं (बुध्ने) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्थानात्

प्रकारं अत्यन्तं धवलं होकरं भीमं लोकोंको अनुरक्तं करनेवाला था । क्षिप्रकुलोंने जिस प्रकार इन्द्र द्वारा
अपने पक्षच्छेदके भयसे पातालका आश्रयण किया था, उसी प्रकार अन्यान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके भयसे
तारापीडका आश्रयण किये थे ।

जिस प्रकार बुध अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिस प्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसी प्रकार तारापीडका भी बुद्ध नहीं था । जिस प्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रानामनी पत्नीसे युक्त थे, उसी प्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृदोंसे युक्त था । जिस प्रकार बालक
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसी प्रकार विशाल सैन्यमण्डली भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिस प्रकार
शेषनाग पृथिवीधारण करनेमें क्षम है, उसी प्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमशुक्तिसे भारसे गौरवान्वित था ।
जिस प्रकार नर्मदा नदीका प्रवाह विशाल वनसमूह (वान्तोंकी झाटी) से उत्पन्न होता है, उन्हीं प्रकार तारापीड भी
उच्चकुलसे उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका मानो अवतार एवं नारायणका मानो प्रतिनिधित्वरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जानेपर महादेवने चरगतुष्टके नारदने जिनद्वारा
फिरसे उसे रोककर स्थिर किया था, उसी प्रकार अज्ञानके प्रसारसे मलिन शरीरवाले और पापसे भरे पल्लवान-

१. क्षितिभृत्कुलैः क्षितिभृत्कुलैः, क्षितिभृत् कुलैः । २. अनुगत । ३. परिहृत । ४. दशरथ । ५. चने ।

यात् आ शैलादुदयनाम्नः, कपिचलविलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-जलदेवताभिर्वन्द्यमान-राघवपादात् अचल-पार्त-दलित-शङ्खकुल-शकल-तारकित-शिला-तलात् नल-करतलौकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादा सेतुवन्धात्, अच्छ-निभर-जल-धौत-तारका-सार्थात् अमृत-मथनोद्यत-चैकुण्ठ-केयूरपत्र-मकरकोटि-कर्पण-मसृणित-श्रावणः सुरासुर-देला-बलयित-वासुकि-समाकर्पण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितन्वात् अमृत-सीकर-सिक्तसानोरा मन्दरौचलात्, नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-रमणीयात् कुवेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् सप्तर्षि-सन्ध्योपासना-भूत-प्रस-वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकपण्ड-सुगन्धि-मेखलात् आ गन्धमादनात्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुबन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति—कपिवलेति । कपिवलेन लङ्गामनकाले चानरातो केन विलुप्तानि भक्षयितुं लूतानि अतएव विरलानि स्वल्पीभूतानि लवलीलताना लवलीलसङ्गवल्लीना फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उदधे समुद्रात् विनिर्गतया उत्थितया जलदेवतया जलाधिष्ठाय्या अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाशरथे पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलाना पर्वताना पातेन निक्षेपेण सेतुबन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलिताना चूर्णितानां शङ्खकुलानां शङ्खैः रण्डैः तारकितानि सजाततारकाणि शिलातलानि पाषाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्सङ्गविश्वरूपसुतस्य कपिमुख्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन सस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पत्तात् सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः, आ आरभ्य । इह भ्रान्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचल विशेषयति—अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्झरजलैः प्रववगसलिलैः धौतः प्रक्षालितः तारकासार्थः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अत्युन्नततया तारकामण्डलचुम्बित्यादित्याशयः । अमृतमथने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्तोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, केयूरपत्राणां पत्रस्वरूपभुजालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाग्रप्रदेशाः तेषां कर्पणेन धर्पणेन मसृणिताः चिह्नगीकृता प्रावाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रोडया बलयितो मण्डलाकारना प्रापितो यो वासुकिः शेषनागः तस्य समाकर्पणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानाध्यस्थितानां चरणानां तेषामेव देवदानवानां पादानां भरेण दलितो महितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमानस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेचिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात् मेखपर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्सलाना-वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णुः कर्मरूपेण तं दृष्ट्वा तैर्नैव रूपेण च बाहुभ्यामावेष्ट्य रचितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय क्षीराब्धिं मन्थयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विशेषयति—नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-मुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकतपोवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् । कुवेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणशङ्खेन सुररागि-

(तारे) धुल जाते हैं, अमृत-मन्थन करते समय नारायणके केयूर (बाज्रचन्द्र) के मकराचिह्नके अग्रभागके पर्वतों जितके प्रस्तरसमूह चिकने [पालिसदार] हो गये हैं, मण्डलौकन वासुकि नागको सङ्ग बलने खांचनेन उगनगने देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्य भाग महित हो गया है और ऊपर उठे अमृतके विन्दुओंके गिरने शिखर सींचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तर्कते, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमने जो रमणीय लगना है, कुवेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंको अनन्यादृष्टसे जिसके शिखर शृङ्गायमान हो गये हैं, सप्तर्षिगणने सन्ध्योपासन करके जिसके श्रृंगोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तैल गये सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तर्कसे आकर अनन्त पुजारियोंके उठने

१. कवलात् । २. कपिकुल । ३. पुष्पात् । ४. निर्गत । ५. वन्द्यमान । ६. निगत । ७. तलकलित । ८. प्रावाणः । सुरासुराबलयित । ९. आरम्भबलवरन चलायितचरा । १०. नितम्ब-कटकात् । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात् । मण्डलात्, नेकलात् ।

खलि-कमल-मुकुट-दृश्यैः शिरोभिधरा-नल-मयूख-ग्रीव-मुकुट-पञ्चल-अथथो मयचकित-
 वरल-वारक-दृशो मुजवत-विजिताः प्रोमुसरनीपुत्रयः ।
 येन चानकरत्नाञ्जलि-पक्षिणे व्यालानिभुमुकफलजालके विगजोनेन कण्ठपरवा-
 काने सिद्धायेन अणु शिलीमुखव्यतिकरकपिता लता इव नेसुरागामिन्यः सर्वा दिशः ।
 यस्मै च स न्येऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदं सुरपातिरपि स्पृहयाञ्जकारे ।

शतसिंहिलि खिलालि सन्नि यस्व तस्मात् । सर्वलीला मरीत्यादिस्तिनीनां सन्ध्यापासनाया सन्ध्या-
 वन्दनेन पूर्णतः पवित्राणि प्रशङ्गाभासां निश्वसन्ति यस्व तस्मात् । तथा वृककर्दूल सोमसेनेन
 उदितं हिंसायस्माद्विक्रमपण्डितेन सुगन्धिः सौरभमयका मौलता मध्यमदंशो यस्व
 तस्मात् । गन्धमाद्वारा तथासकपवत्ताव आ आरभ्य । 'सौगन्धिकं तु कञ्जिरम्' इत्यमरः ।
 यस्मिन् समये गगनिजिताः सन्तः पाण्डवा इववनमवाह्यः तस्मिन् समये सौगन्धिकमुद्यु-
 र्गपथा आश्रयाः समुपभूः । अथ तन्मनोरथपुत्रं यो सोमसेनः तत्र सरयव्यासीनं नागराजं विजित्य
 तत्कन्याकञ्जोत्पत्त्या विवाहं सौगन्धिकमुपमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययाविधिं सहोपासीया कथा ।
 अथावनीपतीन् विवापयति—सौगन्धिकमन्त्रादिना । सौगन्धिय एव आनुकूल्यप्रकाशनाय सां
 पाणिद्वययोगा एव कमलमुकुटालि पञ्चकर्मजालि यदा सौगन्धियः कमलमुकुटजालि, त्वं-सुराणि
 उच्चावचानि नैः तादृशैः । शिरोभिः मरुतैकपलविभवाः, चरानलमयूखैः तारापीडयतैः पादपुनर्मूर्ध्निभिः
 प्रथिताः प्रणाममय स्रष्टव्यः मुकुटानां राशोभय किरीटानां पञ्चलान्मन्यः पञ्चलान्स्वरूपप्रमाणान्मन्य-
 नाति यदा वे तादृशाः । अथ आसेन चकितः चञ्चलः तारलः सादरः तादृकः कनीलिका यासो नाः
 तादृशाः दृशो लोचनानि यदा वे तादृशाः । मुजवतेन तारापीडयतैश्च वाहुवीर्या विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
 'तस्मै चञ्चले चिह्नं सादरेऽपि चिह्निकम् ।
 शरमायमणीं वृत्तिं यथागुप्तिरथाः विद्याम् ॥' इति श्रुतिर्ना च ।
 इह 'सौगन्धिक-कमल-मुकुट-दृश्यैः' इत्यत्र साधकव्यापकप्रमाणानुपलम्भतः उपमाद्वयकथाः
 सन्दर्भसङ्करः ।
 वनेति । विज्ञानेन पूरितवर्णादिस्तिना कवयतरातिव पादिवारव इव येन तारापीडन, अनेकप-
 द्धनां रत्नानां स्तविवादानां अमीनाम् अञ्जलिः रश्मिसमूहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणादिस्तराति-
 समुपविविधमणिनिकिराणसमूहसमकामकिसलय इव, तथा व्यालनिभ लम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकव-
 य वयोवृद्धं सिंहवत् राजादिदरे आक्रान्ते आहूतं धारुणं च कृतं सति, मरणे तदीयमाश्रय, शिखिसुखिना-
 तपादिवारवृत्तः उदयवती अमरलीला वागानाञ्च व्यतिकरुण सम्बन्धेन कल्पिता पूता लता इव
 तपादिवारवृत्तिकादिस्तिना वनतय इव आश्रमिनी विस्तरावयः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिशो
 दृष्टिः सर्वाः अमीना प्रणालाश्च यमूखैः । इह 'कवयतरातिव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णापमयोः परस्परं साध-
 नान् सङ्करः ।

नीति इव तथा मयसे चकित और चञ्चल इतिवादि वृद्ध-इह राजान् सौगन्धिकेय कमलको कर्तसे विधीनत इव
 मत्काले उच [तारापीड] को प्रणाम करते थे ।
 किनी दिग्गज शिर कण्ठस्थ पर आक्रमण करते पर जिस समय उससे उठकर अमरलीला निकटवर्ती
 लताओं पर बैठ जाते हैं, उस समय उसके शिरसे कल्पित होकर वे [लता] जिस प्रकार अवगत हो जाती हैं,
 उसी प्रकार अनेक रत्नों की किरणें चढ़ते हैं और जिस मोतियों की आलियां चढ़ते हैं, वे ही ऐसे सिद्धांत
 पर महाराज तारापीडके बैठजाते पर उसके आगसे बाणप्रहारके मयसे कल्पित होकर सभी दिशाएँ उसके सभी
 संपूर्ण रूपसे अवगत हो गई ।
 मुझे ऐसा प्रतीत हो रहा है कि-सर्व देवराज इन्द्र भी, तारापीडकी असामान्य शक्ति और संपत्तिको
 देवराज तदनुसंग शक्ति और संपत्ति प्राप्त करनेकी इच्छा करते थे ।

१. मुकुट-दृश्यैः २. मयूखम् । ३. मयि । ४. तारा... ५. अवतिपाः । ६. अंशुकजाल ।
 ७. व्यलिन । ८. ...सुखिनालके ९. सर्वादिशः । १०. मयै सुर... ।

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी क्रीञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

१ यस्य चामृतामोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-^१ बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धव-लीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत^२ कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^३ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य^४ दिष्टिद्विमिव^५ शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आगममिव^६ न विसस्मार चरितं जनः ।॥

यस्मै चेति । सुराणां देवाना पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः, सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिमन्पत् यस्य एवमभूताय यस्मै च तारापीडाय स्थूहयाञ्चकार उक्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोपेक्षा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् क्रीञ्चात् क्रीञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतल विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम बहिरिर्नयौ तमनुकृत्तुमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्धनुर्वेदशिक्षणावसरे क्रीञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरं क्रीञ्चनामक पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यत्वेति । अमृतस्य पीपूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीयूषामोदेन च सुरभिर्ग्रागत-पर्णः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभ्रीकृताः सुरासुरलोकाः संसारव्यापनात् देवदानवलोकाः मन्थनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण भ्रमिवमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिता बहुला अधिका वा दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अधिकरूपपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसा, मुखरितं निजनयनशब्दैश्च आलोडनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवन विष्टं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रम्यत अगम्यत । यद्यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवात्तद्गर्णेन व्यातविरुद्धो दोष आपतति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्णयते' इति कविसम्प्रदाय इति भातुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

यत्वेति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोऽपि शक्यः प्रतापः क्रीञ्चपर्वतं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव क्रिश्यमानेव सती क्षणमपि निमेषमात्रमपि यस्य आतपत्रच्छाया राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तत्याज सूर्यादितापतप्तस्य द्वाया-श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च क्रिञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिद्विमिव ज्योतिः शास्त्रज्ञमुखात् निजभाष्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आरुणितवान् लालसया कौतुहलेन च आप्रशति-शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्यभ्युदयनम्पादकृत्य-प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप बारंवारमुचरितवान् मुहुर्मुहुस्तदनुष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपद्धे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमन्

पूर्वं समयमेतं जिस प्रकार क्रीञ्चपर्वतसे हंसगगन निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त संसारको शुभ्रवर्ण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडसे निकले हुए थे ।

अमृतसुगन्धिके समान नासिकाके नृसिजनक सौरभसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दधबाले नमुद्रको फेनलेखाके समान शुभ्रवर्ण जिसको कीर्त्ति, देव एवं अरुणलोकको शुभ्रवर्ण कर समस्त भुवनमण्डलमें जननी आलोचनाके शब्दोंसे मुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें जनग करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापसे उन्मत्त सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रको छायाको परित्याग नहीं करती थी । तब रींग देवभुवनमें अपने सौभाग्यके अन्मुदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उसको शिक्षा ग्रहण करते थे, नन्दन कार्यके समान आदर करते थे, इष्टमन्त्रके समान व्रत करते थे और शास्त्र-वचनके समान अहर्निश स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत । २. अभ्रम्यत । ३. आतपच्छाया । ४. अत्य । ५. दिष्टिद्विमिव । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिन् राजनि निरीणां विपक्षत, प्रत्ययानां परस्म, दंपुणानांमिमिषुखारवस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दृग्रीलेषः, जलधराणां चापधारणम्, भूतीहारानामसिधारणम्, वैद्य-
मसिधारणाम्, खजानासिद्धतिः, वज्रामवनतिः, वज्रानां शिलासिद्धतिः, देवतानां यात्रा-

अधीताद्यानि न विस्मर न विस्मरवान् वेदादिविस्मरौ मयवचनानिना दृक्करोदयान्, यथासु
एव एव न विस्मरते रमणीयत्वादिभ्यमिमायः । उपमादङ्कः ।

यस्मिन्नेति । च पुनः यस्मिन्स्वरारापीह राजनि नृपे निरीणां पर्वतानामेव विपक्षत दृग्दृक्करोदय-

न न पुराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षत मिथो वीर्यावः वज्रोत्तरेष्वस्वत्वात् । पृथिव्याम्, आसीत् इति
अमेवतन्मिथया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुविजयानामेव परत्वं प्रकृतिपरवर्तित्वम्, न तु
जनानां परत्वं मिथत्वं अनामोपलब्धित्वम्, सर्वस्मिन् समये सर्वत्रात् । दंपुणानाम् आदेशानामेव

अमिषुखारवस्थानं समुल्लेखयति, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय समुल्लेखयानं तथैवविषयि-
स्वत्वात्, यदा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तत्वादिदंयाशयः । 'दंपु-
मुहुरादौ' इत्यमरः । शूलपाणिः शूलिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिष्ठितानामेव दृग्रीणां दृग्रीप्ति-

मानस आलेपः सम्बन्धः, न तु जनानां दृग्री आलेप आशयः, प्रतिपक्ष्यक्रमणसन्देहाविषयमानत्वात् ।
जलधराणां भूतानामेव चापधारणम् इन्द्रवज्रधारणम्, न तु जनानां चापधारणं कामुक्धारणं संश्रमा-
यात्वात् । भूतीहारानां दृग्रीधारणं खड्गधारणम् अस्त्रधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय

खड्गधारणं वैतत्याया प्रवासत्वात् । अस्त्रधारणां खड्गनिर्वाहसामानामेव वैषयं दीचलता, न तु
जनानां वैषयम् उपप्रकृतिस्वत्वात् खड्गधारणं निखिलानामेव मयुरप्रकृतिस्वत्वात् । खजानां वैषय-
कीनामेव जनानां वैषयम् उपप्रकृतिस्वत्वात् । अस्त्रधारणां खड्गनिर्वाहसामानामेव वैषयं दीचलता, न तु

जनानां वैषयः शूलः शूलः शूलः संश्रमायायात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चायासुखवः, न तु
जनानां (संश्रमायां) यात्रा संश्रमाय मयव प्रतिपक्ष्यत्वात् । 'यात्रा तु यपनेऽपि स्थापनोत्सवयोः
विषयः' इति मीदनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव वनयन्तु इत्येव स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां वनयने

वन्धनमयवने (कारणारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इतिदंयाणां मनआदिकरणानामेव निप्रष्टः
विषयः इति मीदनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव वनयन्तु इत्येव स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां वनयने

विपक्षत (परस्पर-अनात्मनि) नही आ । दंपुण इति सामने रहते २, किन्तु महार कारनेक विप
लोके मयम् परत्वं [परस्पर-अनात्मनि] नही आ । दंपुण इति सामने रहते २, किन्तु महार कारनेक विप
लोके मयम् परत्वं [परस्पर-अनात्मनि] नही आ । दंपुण इति सामने रहते २, किन्तु महार कारनेक विप

क्षान्त (परस्पर शत्रुता) नही थी । सुए और विद्वयसि मययुक्ता इति परत्वं (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु
लोके मयम् परत्वं [परस्पर-अनात्मनि] नही आ । दंपुण इति सामने रहते २, किन्तु महार कारनेक विप
क्षान्त (परस्पर शत्रुता) नही थी । सुए और विद्वयसि मययुक्ता इति परत्वं (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु

आ, किन्तु लोकोके दृग्रीलेष = किछम् जानेकी आवश्यकता [नही था । मेष इति चापधारण
इन्द्रवज्र-धारण] करते थे, किन्तु लोकोके चापधारण (युद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नही
थी । दृग्रीप्राप्तिका इति खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोकोके नही । खड्गधारणी धाराओंमें इति लोकोके उद्यति

किनेके भी स्वभावमें दीखता नही थी । खजाना इति मं उद्यति [ऊँचा चढना] थी, किन्तु लोकोके उद्यति
[औचित्य] नही थी । धनुषमें इति अवगति [गुणाकपूर्णके समयमें नमन] होता था किन्तु लोकोके अवस्थाकी
अवगति नही होती थी । वीर्यिका इति शिलासिद्धता [अमरदारा] शय होता था, किन्तु लोकोके मयम् किने

की थी शिलेसिद्धता थी [बाणदारा भिंदारा] नही होता था । देवताओंकी इति पूजादिके उपलक्ष्य यात्रा
(उत्सव) होती थी, किन्तु युद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा [प्रस्थान] नही होती थी । फुल्लोंके इति वनयनम् [वनयन =
हठ्ठीय, अथवा मालाकर्म] स्थिति थी, किन्तु लोकोके किनेका वनयन [कारणार] नही था । इतिदेकोका इति

१. दंपुणान् । २. भूतीहारानामसिधारणं वैषयमसिधारणान् इति पाठः कविशोधकम्प्यते, पृथान् ।
३. शिलेसिद्धयसिद्धतिः । ४. देवानाम् ।

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, व्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केशनखानामायतिभङ्गः, जलधर-दिव-सानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिपु तारको-

योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमन दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगजा-नामेव वारौ बन्धनस्थले प्रवेशः शिक्त्याय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यह दुरा-चाररतो भवेय तदा सलिले मग्नः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरण, दुराचाराभावात् । 'वारि होवेरनी-रयोः । वारिध्यां सरस्वत्या गजबन्धनमुष्यपि' इति हैम । व्रतिनाम् अग्निहोत्रादनियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनायाग्निपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यह दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निद्विष्य, दुराचाराभावात् । ग्रहाणां सूर्यादीनामेव तुलारोहण तुला-राशौ संक्रमः, न तु जनानां 'यद्यह दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलाद-ण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्चादय एव विपाणा सलिला-नां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यह दुराचारी स्या तदा गरलपानेन निश्चेतन्यो भवेयम्' इत्येव शपथग्रहणपूर्वकविपपानेन शुद्धिः विगतकल्मषत्वप्रस्थापनं, कल्मषसन्देहा-भावात् । 'विप तु गरले तोये' इति विश्व । केशनखानां कचपुनर्भूषणमेव आयतेः प्रिस्तृततायाः भङ्गः कर्त्तनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्याविनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारब्ध-त्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छन्नदिनानि तेपामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगग-नत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं मलिनवस्त्रयुक्तं धनसम्पत्त्यभूततया सर्वस्मिन् समये चालितवस्-नत्वात् । रत्नोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिहरासवेनादयश्चक्रत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारगार्थं विश्वासघातरुनिवेशनम्, तथाविधकूरा-चाराभावात् ।

'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सङ्गतिः नानुक्तिः । वपु स्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिपु भेयजे ॥

विश्रव्यघातके द्रव्योपायसंहननेऽपि । कामेणेऽपि च ..... इति मेदिनी ।

कुमार कार्तिकेयः तस्य स्तुतिपु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामक-तद्गतैत्यविशेषस्य उद्धरणम् उदा-हरणम्, न तु केपाद्विपि जनानां दण्डे तारकोद्धरण लोचनकनोनिरोधपादनम्, तथाविधपांभाभावात् दण्डदातृश्चाधातुकत्वात् । उद्गरमे. स्वेरेव ग्रहणाशङ्का उपरागशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहणाशङ्का दोषवशात् राजदूतैः हठाद्वारगमयम्, दोषाभावात् । शशिन. चन्द्रमस एव उद्येष्टातिरुम उद्येष्टानुचक्र-निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जङ्गली हाथियांका ही वारि (बन्धनस्थान) में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका ही अग्निधारण (अग्निग्रह) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी व्यक्तिका अग्निधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुला राशिमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्धि (जलको स्वच्छता) होनी थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यको विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) नहीं होता था । केशों और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने में वृद्धिका आघात) होना था, किन्तु लोगोंका आयतिभङ्ग (बुढ़ापेमें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । नेचाच्छन्न दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (बल मलिन) नहीं था । मणियों में ही भेद (प्रथमस्वयं प्रवेश के लिए छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनांति प्रयोग = विरोध) नहीं था । मुनिदोंका ही योगसाधन (योगाभ्यास = चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिने रोकना) था, किन्तु किसीको एताने लिए योगसाधन (गुप्तघातक प्रेरण) नहीं था । स्वामिकार्तिकेयकी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकापुराण उद्धरण) दिया जाता था, किन्तु दण्डके समय किसीका भी तारकोद्धरण (लोचन-कनोनिरोध = आँखको पुनर्लोका उत्तरण) नहीं होता था ।

१. प्रवेशः, इतोऽयं च 'तैक्ष्ण्यमसिधारणान्' इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । २. व्रतिनामसिगरातारान् ।

३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

सिद्धय मूलमल्लभावां प्रवेष्टाः, न ज्ञानस्य कर्म्ये वन कर्म्यानाम् अवस्थया वृद्धिनां साध्यादीनाम् आतिशयः

आर्थादानं प्रोक्तमिदं व्युत्पत्त्या परित्यागः, असमाना वृद्धौ वा परित्यागः कायाः निवर्त कलङ्कपायः परित्यागः परित्यागः कलङ्कपायः

३६, निगुणा विपद्यता, इत्यादि, अक्षरशब्दादि योज्यादिदृष्टान्तम्, इत्यादि पात्रम्, एवं निगुणत्व

[illegible]

५। सर्वका र्थे महामायाः (राखेदा) मासका (स-दावदा) धी, किन्ति जगत्का महामायाः (राखेदावदा)

[illegible]

सिद्धान्तानामप्येकं ब्रह्मण एव पञ्चब्रह्मणामपि
पदं पञ्चब्रह्मणामपि पदं पञ्चब्रह्मणामपि पदं

1. 'ആയിരപ്പാലം' എന്ന പേരിൽ 'ആയിരപ്പാലം' എന്ന പേരിൽ 1. 1. 1.

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थिते, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गाः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाविपत्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौ तरंगिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुत्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
कृच्छेषु अविषण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अवितथस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेष्टा, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेष्टा, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः मग्नाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने चमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुत्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्ध्वने चमः ।

सलिलेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उत्कृष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः संग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः खण्डद्वयस्य सयोगो यस्य स तथोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोक्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अद्धमद्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तःसर्धाधारीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तन्निरोक्ष्य नितरां सन्ततो भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिरेप । अनन्तरं जरानाप्ती काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तज्जागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीक्ष्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव 'जरासन्ध' इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बक इति । त्र्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परिव्रा-
ज्मिनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसन्नकृता दुर्गा पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रनयो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो 'युधिष्ठिर' इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्ववेद्वन्द-कल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निर्वृतं श्रोत्रमुच्यते ।

शिखा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषेनिखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वादित्याशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहध्रवाः सुनासीरः

प्रणयानुराग उत्पन्नो हो गया था । वह नीति-शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एवं सत्तारके राज्यशासनकार्यरूप नौका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सङ्कटोंमें भी उसको बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । वह धैर्यका आधार था, नर्पादास
आश्रय था, सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था, सदाचार का उपदेशक था, एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
जिस प्रकार पृथिवीका भार-वहन करनेमें समर्थ है, वह भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका शान्तन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जिस प्रकार समुद्र मकरादि बड़े बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त अध-
वसायका आश्रय था । जिस प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
खण्डित किया था, उसी प्रकार उसने भी यथास्थानमें सत्य = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्कट में डिगा था ।

१ भारिकनौ । २ सेतु । ३. कचित् 'सकल' इति पद नास्ति । ४ प्रकटित । ५ मण्डलैकसारः ।

पि सुतासुरस्य, कविरिव वृषपवर्णः, वासुडैव वक्ष्यथास्य, विधासिज इव रामस्य, धूम्र-
इवज्जलवशाजः, वंसनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकृष्याहिवृमतिः, अमात्या

सिपयव्या प्रज्ञा ।

रादशः । अन्वयस्य प्रागवाहकः ।
य इति । यः श्रुतनामः प्रसज्यतेन बुद्धिसामर्थ्यात्, नरकासुरवैभवंशं शब्दप्रद्वैरेण शब्दा-
द्यानि सौम्यं चित्तिवृत्त्युत्पत्त्या भयानकं, तथा अमरः चोरोदमन्यनकाळे वर्णमानस्य सत्वरस्य आदः

विश्व प्रसार महादेववा पावतीको प्रसन्न करनेके लिए आभारगानिका सदादान करने हैं, उषा प्रसार वर भी अनेक स्थापनाएँ दुर्गामाताको समर्पण करनेवाली। जिस प्रकार बुधद्विष्ट (धर्मप्रमथ) हैं, उषा प्रसार (धर्मप्रमथ) हैं, उषा प्रसार

राष्ट्र ४, नारायणक, उस वक्षःस्थलम् उत्सर्गादेवाकं वासं कर्तुं परं भी वक्षः (शुक्रनास) वसि अयमं बुद्धिबलं प्राप्ता कर्त्तुं। इत्थं नदीं समुद्राय गच्छ ।

१. पञ्चमक वज्रमय, इत्येव पाठो न तु 'सुप्रसन्नित', इत्यादि: । २. अप्रतिवर्तमानः । ३. शीघ्रं । ४. पञ्चमक वज्रमय, इत्येव पाठो न तु 'सुप्रसन्नित', इत्यादि: । ५. पञ्चमक । ६. अथाप्यर्थः ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निचिते चतुर्दधि-चलचपरिखौ-प्रमाणे धरणी-
तले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सैकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्तयां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमप-
रमपर्यन्त । प्रशमिताशेषविपक्षतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^३
यौवनसुखमनुचभूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यया सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्वोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्गीर्यते ।

यन्येति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचरा तेषा सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमण तेन निचिते व्याप्ते,
चत्वारि चतु संख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि ताभिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषा भूपतीनान्
अहरहः प्रतिदिन समुच्छ्वसितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविदितम् अज्ञात नासीत्
न वभूवेत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्त शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इतः पर किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपर विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवालोक्त्यत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शृङ्गा-
दण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपवर्हस्वरूपेण, सफलानां
सम्पत्तानां जगतां संसारानाम् अभयप्रदाने शौण्डे मत्तः 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्या च भवेत्
स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ, रणः सग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपत्वाच्चेत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावल्गव्य-
मानखड्गः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्याप्तः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य ममग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपशास्मलिकुशकौशिकपुष्कराख्या एव चल्यं कङ्कण-
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरा भूमिं विजित्य जय प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्नि शुम्भ-स-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तूक्त एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षा वैरिणो येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्का
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुद्वयेन यौवनसुख स्त्रीसभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुचभूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिस प्रकार अपने धर्म किसी घटनाके घटनेपर लोगोंसे वह अज्ञात नहीं रहता है, उनी प्रकार परिखास्वरूप
चारों समुद्रोंसे परिबेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरग करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जानमों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन साँस लेने का समाचार उस शुकनासमे अज्ञात नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, वायव्यस्थामें ही ऐरावत हाथ को सूटके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(क्रोडाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें नत्त, बाहुद्वय यशस्वन्मके यूपकाष्ठ (लम्ब) के स्वरूप,
चमकते हुए खड्गकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एव धूमकेतुकी पूँछके समान सब शत्रुकुलके प्रलयरा
सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाला पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वास-
नास्तनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्योंको देखने लगे । यह

१. यस्यानेक । २. परिचिते, विचिते । ३. परिधिप्रमाणे परिक्षेप्रमाणे । ४. धरणिने । ५. राज्यलक्ष्मी ।
६. सकलजगदभयदानयज्ञदीक्षायूपेन । ७. धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयम् । ९. अददन् ! १०. त-
चित् 'तथा' इत्यधिकः । ११. विगलिताशङ्कः । १२. शिथिलितपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायोयौवनसुखमनुचभूव ।

[illegible]

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर^१-शयनम्, उल्लिख-चरण^२-गलदलक्तकरक्तशेखरम्, सरभस-कच-ग्रह-चूर्णित-मणिकर्णपूरम्, उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम्, अच्छ-श्रेमजल-लुलित-गोरोचना-तिलकपत्रभङ्गम्, अनङ्ग-परवशः सुरतमातवान् ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनक-नाराच-परम्पराभिरिव कामिनी-करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कुमजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमद-जलविन्दु-शबल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोपैश्वरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-धवलौर्मिमालम्, चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चरणा-

शयन शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उत्तिसौ भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्याः पादौ ताभ्यां गलन् स्रवन् योऽलक्तको लाचारसः तेन रक्तो लोहितीकृतः शेखरो भूपते शिखा यत्र तत्तथोक्तम् । सरभस सवेगं यः कचग्रहः केशधारणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लसितयोः भूपतेः हस्तस्पर्शेन स्फुरितयोः कुचयोः स्तनयोः याः कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्रवस्य पत्रलताः तत्तत्स्वरूपचिह्नानि ताभिः अङ्कितः सञ्जातचिह्नः प्रच्छदपटः शयनीयास्तरणवसनं यत्र तत्तादृशम्, कामिन्या न्युज्जशयनादित्याशयः । अच्छैः निर्मलैः श्रमजलैः रतिक्लान्तिघर्मादकैः लुलिताः कथञ्चित् धौता गोरोचनायाः कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्थतिलकपत्रभङ्गरूपचिह्नानि यत्र तत्तथोक्तम्, अन्यवस्तूक्त एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव हेममयविशालवाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणेत्येवार्थः, विनिर्गताभिः निःसृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाणः पिङ्गलवर्णवद् विधीयमानः कायो देहो यस्य स तादृशः । लाक्षाजलस्य स्थासकसलिलस्य द्रष्टाभिः धाराभिः कस्याश्चित् रमण्याः शृङ्गकोपान्निःसृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्य स तादृशः । मृगमदजलविन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोपान्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलरुणिक्ताभिः, शबलः कर्पूरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डाया चिन्तास्थासकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोशैः लम्बमानकोपाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिरं बहुकालं चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्युयन्त्रके' इति मेदिनी । फादगुणे जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेवोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'कीर्णं पिष्टातक्रीडै' इत्यादिना वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'तेत्तूण चुण्णमुट्टि हरिसुससि आण् वेपमाणाण् । भिसिणेमिति पिअभम हत्थे गंधं दअं जाअं ॥'

इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः ।

कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्तःपुरप्रणयिनीजनसहितो भूपतिः जलक्रीडया सलिलखेलया हो जानी थी, ऊँचे किये हुए चरणोंमें लगे अलक्तसे मस्तक लाल-लाल हो जाता था, वेगसे बाल पकड़नेसे मणिकर्णपूर चूर-चूर हो जाता था, राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण जिनके स्तनोंपर काले अगवके छेपने रची हुई पत्र-लतासे ऊपरका बल अङ्कित हो जाता था; निर्मल पसीनेकी नहान-महान बूंदोंसे गोरोचनके निरल और पत्रभङ्ग बिगड़ जाते थे ।

किसी-किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय युवतियोंके साथ बहुत देर तक नज़ा करता था, उस समय किसी युवतीके हाथके आकर्षणमें पिचकारोंसे निःसृत कानदेवके सुवर्णमय बार्णिकी कनारोंके नमन केसरिये जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी युवतीके पिचकारोंने निगन लाखा (आस्ता) जल की धाराके प्रहारसे राजाका बल लाल-लाल हो जाता था, एव किसी युवतीके सोनाग्री पिचकारोंने निगंत कस्तूरी-युक्त जल की बूंदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-लेप चितकरा हो जाता था ।

किसी-किसी समयमें राजा रनिवासकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीडा करनेके लिए रनिवासके गृह-स्तो-

कदाचिद्वकुलतरुरिव कामिनी^१ गण्डूप सीधु-धारा^२ स्वादु-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
मुषलायुध इव चन्दन-धवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद-
गन्धगज इव मदरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मदकलः कानन विकच-वनलता-
सुमसुरभि-परिमलं जगाहे । कदाचित् कर्ण-न्मणिनूपुरनिनादानन्दिमानसो हंस इव

कदाचिदिति । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूपसीधुधाराया वदनपूर्णमद्य-
रायाः स्वादेन पानचर्वणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्वं च अभजत
वकुलतरुरिव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालमेदाङ्गप्रक्रमतादोष आपततीति विभाव्यते तदा
यथा कामिनीगण्डूपसीधुधारास्वादमुदितो वकुलतरुः विकासं भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत इति
तान्त्रेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः कथं
दास्वाद इति वाच्यम्, मद्यपदेन सुरामद्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न त्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
दस्य इत्युचिकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधोभिराकलयाम् ।

कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीना तरुणीना यः चरणतलप्रहारः पादतला-
घातः तेन संक्रान्तः तस्मात् स्वशरीरे सञ्चरितः अलक्तकरसः स्थासकद्रवो यस्य स तादृशः, राग
स्वनुरागं रक्तता च उवाह अवहत् । 'स्त्रीणां पादाघातादशोक विकसती'ति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
पि कृतं साहित्यदर्पणे—

‘पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योपितामास्यमद्यै’ इति ।

कदाचिदिति । मुषलायुधो बलभद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पङ्क-
न्दनवद्धवलः, कण्ठे अवसक्ता लला उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पसङ्ग यस्य
तादृशः, पानं सीधुदिसमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोत्पन्नमत्ततया रक्तं रक्तवर्णं
न्यत्र मदजलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्जात्यमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी-
तपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुरान्यक्तध्वनिर्यस्य स तादृशः,
उत्तमश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवल्लीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः घ्राणतर्पणः परिमलो
न्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम्, उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोडयामास ।

कदाचिदिति । क्लगन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादनूपगानि ‘मञ्जीर’
इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपक्षेऽप्येवम्, तस्यापि
पुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमे अरमत ।

जिस प्रकार वकुल (मौलसिरी) वृक्ष कामिनियोंके मुख-मधके तत्पर्यन्ते स्वकीय पुष्प-समूहको विकसित
करता है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियोंके मुखमें भरे नदिराके घूँटके स्वादसे आनन्दित होकर
हृत्ति लाभ करता था । जिस प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियोंके चरण-तलके प्रहारसे लगे हुए अलक्तकर रमते रक्त-
वर्ण निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्तकर रमने
वाले लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, बलरामके सनान चन्दन लेवन करनेसे शुभ्रवर्ण
के कण्ठमें मनोहर और चञ्चल कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियोंके साथ मद्यपान करना था । जिस प्रकार
गन्धगज स्वकीय मदजलरञ्जित कपोलद्वयके ऊपर विस्तृत कर्णयुगल टिलाना हुआ खिले हुए वनलता कुसुमोंका
उत्तम सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करता है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मदसे मत्त हुए स्वकीय नरने
वाले हुए कपोलद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवको झुलाता हुआ हर्षवश नभुरध्वनिसे युक्त शेरार प्रिय
युवतियोंके साथ खिले हुए वनलता-कुसुमोंकी उत्तम सुगन्धसे युक्त उद्यान (वनीचे) में भ्रमण करना था । निना
समय राजा सहचारिणी युवतियोंके झन-झनाते नूपुर (पायजेब) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर रमने

१. कामिनीना गण्डूप । २. आस्वादन । ३. अलक्तको राग । ४. चन्दनधवलकण्ठ ।

कण्ठावसक्तोल्लोल ; कण्ठावसक्तसुलसल्लोल । ६. कचित् ‘कर्ण’ इति पद नास्ति । ७. विकस्वर ।
कणित ।

कमलवनेतु रूस । कदाचिन्मयापतिवैर स्कावावतलित्वकैसर-मातः कीडापवनेतु, विच-
 चार । कदाचिन्मयाविकर देव विज्जममाप-कुसुम-मुकुटवन्दनेतु ललापदेतु वञ्चाम । कदा-
 चित् नाल-पट-विरचितलगावण्डना वड्डिपण्ड-प्रदोष-दत्त-सङ्केतः सुन्दरीरामिससर ।
 कदाचिच्च विधातितकनक-कपाट-प्रकटवातायनोपवनवर-दह्यमान-कुर्यात्तु-प्रसन्नकैरि-
 पारवतैः अर्ध्यासित-विट्केषु महीमासाद-केशिषु कतिपयमा-मुहुरापरेवतो वीणा-वृण-
 सुरज-मनोहर-मन्त्रः-पुर-सङ्गीतकं ददतु । किं वड्डना, अर्धयतिरसमणीयमामनमिहकैदमा-
 यस्यां तदात्तं च तत्तदनाञ्जिमन्त्रैः पारिसमापत्वा-दन्धेपां पृथिवीज्यापाराणां सिधुवै, न तु

कदाचिद्विदित । मयापतिवैर विहृष्ट देव, कदाचि अवलम्बिता वृता कैसरमाता वड्डिपण्डवषवकं, सदा-
 पण्डितश्च न तादृशः, कीडापवनेतु वृतादौषु विचचार वञ्चाम ।
 कदाचिद्विदित । मयिकरी अमरः तद्वत्, विज्जममाणाः प्रकटटङ्कः कुसुममुकुटः पुण्ड्रकमलैः
 दन्तुराणि विपमणि तेषु तादोषु, ललापदेतु वञ्चामवनेतु वञ्चाम विचचार । इह, अशोकपादप देव
 देव न सः तादृशः, अत्यन्तकृपावतलकनमिद्वन्ध्याशयः । वड्डिपण्डवस्य कृष्णपत्रस्य प्रदोष रत्नसीमुखे दत्त-
 सङ्केतः, अवतरेतु तत्रापिस्थितसि अहमुत्पन्न रत्नैः इति निर्देशो यासु ताः तादृशाः, सुन्दरीः रमणीः
 अमिससर स्वयममिसरल कुलवत् ।

कदाचिद्विदित । अपि चैति चकारस्तथायः । विदितैः उद्यतिवैः कनककपाटैः सुवर्णाभिरुज्ज्वलकपाटैः
 प्रकटानि प्रकटयन्ति वातायनानि गावावा वृष तादोषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौमन्ध्याविमिषा-
 शयः कुर्यात्तु-का काकविवहानां भूमिः दहनकर्मन्ः रक्षा रक्षितः तैरिव धूमवर्णैर्विध्याशयः । पारिवर्तैः
 कपाटैः अद्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्कानि कपाटपाण्डिका वृष तादोषु, महीमासादावामास अह्वय-
 यवनानां केशिषु मय्यमणीषु कतिपयैः क्षिप्यैः आशैः रगाविविधकपाटेषु गान्ध्यावाविक्षैः सुहृदैः मित्रैः
 पारिवर्तैः सहितः वीणा वञ्चकी, वृणवृषः, सुरता सदङ्कः, तैः तेषां वाद्यैरित्यथ, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
 आनन्दपुरस्य अवरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यानीववाञ्चय च ददतु आदावीत ।

किमिति । किं वड्डिपण्डवैर किमिच्छथः, यत् यत् अतिविदग्गमकं वदति अतिरमणीयम्
 अमिमनोहरम् अमिममलम् इदम् आयस्याम् उत्तरकाळे तदात्तं तस्मिन् काले च, तत्कालसु तदात्तं
 समान कमल-वन्तं कीडा करोतु । किमिति सम्य गत-प्रदेशम् वदतु (मौलिते) पुण्याकी माता यावत्क
 स्कादेशम् अदासिदेवतरी सिद्धेकं समान कीडा पर्वतोपर विचरता या, किमिति सम्य विवर्ता इह प्रेतेकी कालेयते
 असमानता मास लला-मण्डपानां अमरके समान अमल करोतु । किमिति सम्य नीलवर्ण-वर्णसे मणी अङ्गीकरो
 अलोलितं कर कृष्णपक्षी रानिक प्रदोष-कालम् सकेल कालेवाली सुन्दरियासे मिलते आता या । एवं किमिति सम्य
 किमते हो प्रिय मित्रासे पारिवर्त होकर उच्छेद मय्यम् रदकर आन-पुरस्य सुन्दरियाके वीणा, वृणी और
 सुदङ्ग वाद्ये मनोहर नृत्य-मणीवादि रूप सङ्गीत देखता या, उस समय वह सोची महलके भीतर सुवर्णके किपाड
 खोलकर विहङ्गियां खोल देता या, एवं वह दूर दिन-रात खलते काले अमलकं वृषमं सोची रेतो ह्रिप कर्वीर अपन
 खोपाके अन्दर रहते थ । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारास्य यह है कि—जो कुछ वदति सस्यके मय्यम् आयतल

१. स्कावतलित्वकैसरः । २. कदाचिदनलगावण्डिपण्डिनामोत्तमकामात्कुसुमस्तम्भकविचरोषरः शुक्रपक्षर-
 मयप्रवता नालीदलकामलम् इतिरपकक्षकनवावर्णविहङ्गवृणीरुद्विपवचः कीदृण्डवदसनाप्रीकृतवागामेवरेसदेवाः पुरः प्रवावि-
 तातकमणीणिपिपिरीकैदपुपामानवर्णमणीपक्षिप्राञ्जितसमालम्बन्यपाणीभिः पारिदासपदेशेन सवर्णानां गुणान-
 मानां मयापारिदासवैरवलाः इतिर पिनिर्वादिकरुण्यमयस्यु पवित्रमाम इति पाटः कविपरससुपलम्बते, किन्ध्याक-
 रानिककैरवनेह मूले न विवर्तित स्वयम्भयम् । ३ वड्डिपण्डियापदोष । ४. मनोहरम् अतिरमणीयम्
 ५. अविधित ६. ७. अविधित, मय्यम् इति पर नास्ति । ८. मनोहरम् अतिरमणीयम्, मनोहर तममना-पुर । ९. किञ्च वड्डना । १०. अतिरमणीयमिवदह्यमापत्यम् ।

व्यसनितया । प्रसुदितप्रजस्य हि^१ परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-लीला-भूषणम्, इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरां दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महान्तं त राज्यभारमनायासेनैव प्रजावलेन वभार । यथैवं राजा सर्व-कार्यार्ण्यकार्पात् तद्वदसावपि द्विगुणीकृत-प्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि आय-

स्यादुत्तरः काल आयति^२ इत्यमरः । अविरुद्ध परस्मात्सम्भोगपुरुषनगदुर्व्यवहारादिशासप्रतिपिद्वरदितम्, तत्तत् अनाक्षिप्तम् अव्यग्रं चेतो हृदय यस्य स तादृशः मन्, अन्येषां भोगविलासस्यतिरिक्तानां पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनादीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारवहनञ्चमसचिधे स्थापिततया अवमितत्वात् सिपेवे सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासामर्थ्यशङ्कितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्ति-जनक इत्याशयः ।

प्रसुदितेति । हि तथाहि प्रसुदिता शासनसरङ्गणादिना आनन्दं प्रापिता प्रजाः प्रवृत्तयो येन तस्य तथोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनञ्चमामात्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि मनत्राणि महीप्रयोजनानि भूमावाच्यकानि शासनसरङ्गणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य विषयसम्भोगलीला मात्यचन्दनरमण्यादिभोगविलासो भूषणम् आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरि-माप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुव्यवस्थाभावादशान्तिपूर्णाधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यम्, विषयसम्भोग-लीला मात्यचन्दनादिभोगविलासः विडम्बना आत्मवञ्चनामात्रम्, निरन्तरमेवाशान्ततया तथापि प्रतो-दानुभवाभावादित्याशयः । इहार्थान्तरन्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थम् अन्तरान्तरामध्ये मध्ये दर्शनं प्रजानां प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्भवेदित्या-शयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादेषु वा ग्रास्तेषु सिंहासनं नृपासनम् आरोह आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतन्नामकप्रधानसचिवोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यधुरम् अनायासेनैव प्रयास विना प्रजावलेन राजनीतिशक्त्या वभार धारयामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिव्यापारान् अर्पात्तं कृतवान् तद्वत् तेनैव प्रकारेण असौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वस्मादुल्लोकोक्तः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो येन स तादृशः राजकार्याणि स्वस्वाभिशासनसरङ्गणकृत्यानि चक्रे अर्कापत् ।

तमपीति । आवर्जितात् प्रणामसमये नूधानमनेन नमितात् कुसुनरोषरात् प्रसूनमयक्षिराञ्जनमात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लीन किया और न वह उत्तम व्यक्तियों को गया; क्योंकि—सुयोग्य मन्त्रोंके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासन-पालनादि सभी कार्य उरके होते हो गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रजन करनेवाले ऐसे राजाना भोग-विलास-भूषण-स्वरूप है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशान्ति-परिपूर्ण है, उसके लिए तो विडम्बना मानते हैं । प्रजाकी अनुरागके कारण बीच बीच में राजा स्वयं दर्शन देना था एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन पर ना विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने बुद्धिबलसे अनायास ही बरन करता था । जिस प्रकार राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे दिगुण प्रजाले साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकाज सम्पादन करता था । अधीनस्थ राजा लोग मत्तक द्वारा उत्तमो (शुकनास को) भी वन प्रणाम करने के, उस समय उनके (राजाओंके) चलायमान हुए चूडामणियोंकी किरणोंसे भरे हुए सुवर्णका अत्रकान अत्रक ही बाला का,

१. अतिव्यसनितया । २ कश्चित् 'हि' पदं नास्ति । ३. ...नरीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विरतिरिति । ५. हेतोश्चान्नरा । ६ महान्तं राज्यभारं, महान्मन्त्राणि राज्यभारम् । ७ दत्तं च । ८ कश्चित् 'सर्व' इति पद नास्ति । ९ दिगुणीकृतः प्रजानुरागश्चेति । १०. चकार । ११ नास्ति ।

निव-चञ्जाम्भ-सरीचि-मञ्जरीजालिमाम्भालिभारजाल-कुसुम शोखर-रञ्जित-मधुर-श्रीकर-सिख
रूप-सम द्यौर्गजनिप्र ह्रीर्निव-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गदं राजकमलननम । तस्मिन्
चलति चलित-चट्टित-गुर-ग-वल सुखर-खुर-र-व-वधुरीकृतमृगनन-नन्दुरालाः, वल-भूर-प्रचल
वसुधावत-दोलायमान-निरयः, गल-मण्डल-ग-नयान-दान-धारण-वकराः, संसर्पुदन्तिवह्वर
धौल-पटल-धूमरितोत्तम-प्रचल-प्रचलित-वल-कलकल-रकोटित-कण-त्रिवरः सर-मस
द्वैज-यमाला-त्रयदण्ड-निरनन्दुराः, शोद्धयमान-प्रवल-चामर-सद्वल-सञ्छादितः, प्रोज्जित-नन्द
पुनः-कनकदण्डावत-स-वह-नष्ट-निवसाः, दया दिशो वसुधैः ।

च्युतैः स्फुटितैः मधुरीकृतैः पुनरुपसिद्धैः सिका सेवितान् वृषसमा राजपरिषदं येन वचादशमं
तथा द्यौर्गजनिप्र ह्रीर्निव-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गदं राजकमलननम । तस्मिन्
कोटि-याम अशमाला-यः सङ्घट्टितं वृद्धं अङ्गदं क्यूरुद्वयं वाङ्मयमिष्यः, यस्य वचादशमं । नन्दव वह्व
राजो द्विरसोऽवतमनसम कणकुण्डलानां वङ्गवेन कथं द्विचवेन विप्रहृष्टं द्वितं चैव । सख
‘रजगदीनां द्विविधविष्टा जालिः’ इति वामनसूत्रप्रामाण्यमनुपपन्नं तथा प्रतिपादितं वृणोषायाव
राजकं राजसमूहः, आवलितम अवततं चञ्जाम्भालिसरीचिमञ्जरीणां मत्तकस्त्रितरलमधुराश्रयाणां वा
समूहः पुनरुपसिद्धिः नैः तद्वद्वा मालिभिः, विरोभिः, तं शुकनासमपि आनयाम नमश्चक ।
नमश्चिति । तस्मिन् शुकनासेऽपि चतस्रि कालि प्रसिद्धे सति, दया दिशः दृश्यमाना वसुधैर्दि
सम्पन्नः । तथा हि-चलितस्य शुकनासेन साकं प्रयातस्य चट्टितस्य वपुस्तस्य वृणोषस्तस्य वाङ्मयस्य
सुखरा वाचाङ्गः वृष्टिराः शकाः नेपा रवैः शतैः वधिराकृतं तदन्त्यशब्दावधिपथीकृतं सुवर्णानया
जगन्मध्यं यासु ताः तद्वदशः । वज्रमणौ सद्वलचलितसरीचिकमाला प्रचल कल्पिते वसुधावतं वृक्षोत्त
दोलयमानाः सञ्चलतः निरयः शोला यासु ताः तद्वदशः । गल-मण्डल-यमालाभिः सर्वानभिः सर्वान्धा
मर्द-मसालां गजयानानां गजधाराभिः सर्वजलपङ्क्तिभिः अवकारतमया यासु ताः तद्वदशः —

‘यस्य गन्धं समालाप्य न निवृत्तिं प्रतिदिश्याः । तं गन्धद्वयितं शङ्खितं वृक्षजयवहस्य । इति ।
संस्पृता ७५० गच्छन्ता अतिवह्नेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपट्टेन रजःसमूहेन पूषतिना पूषवण
कृतः सिन्धुसिरीता यासु ताः तद्वदशः । प्रचलतं सहप्रसिधयानां पाद-भ्यां चरणोपयाम अयतिन गच्छ
निव द्यु ते पदगतयः ते च ते वज्जानि संन्यानि नेपा वधोक्तानां कककळः कौलाद्वैतः रकोटितानि निभाना
कणविवराणि अणुराश्रयाणि यासु ताः तद्वदशः । सर-मसं सर्वमस उद्वेष्टयमाणैः वञ्चद्वेषाभ्यामाणाः जयशब्
‘जयजय’ इति शब्दैः निन विष्टा अवतरस्य अवकाशो यासु ताः तद्वदशः, नैः सम्पुता इत्यर्थः, ‘अनतर
वकाशावधि’ इत्याद्यमरः । शोद्धयमानेन सर्वोत्थमानेन प्रचलचामरानां सुअञ्जल्यजयानां सहस्र
समूहेन सञ्छादितः आवृतः । तथा पुञ्जितस्य समुपवसङ्गमावतस्य नन्दव-वह्व-रस्य वृषसमूहस्य या
मत्तक अवतन कर्तव्ये फुल्लके शोभ्यमानेन स तपकले मयसे राजसमाका स्थान गीला इति जाला या शौर इ
इति मत्तकको अवतन कर्तव्ये (सुकाने) के कारणेन तदकले मणि-कुण्डलके अङ्गदश शौरा वृक्षे वाङ्मयिने कथं
(वाङ्मयः) ते राजते जगते च । वसुधै यी किमपि स्थानम् प्रस्थान कर्तव्यम् । तद्वदशः मन्दच्युतिसे अन्यं ह्रिद गन्धज
‘दान-धार-सि द्यौर्गजनिप्र ह्रीर्निव-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गदं राजकमलननम । तस्मिन्
वह्व इति जगते च, सैन्याणां पद-भ्यासे धूलिपट्टके कस्मिन् द्यौर्नेपरं पर्वतसमूहं यी जगामाने जगते च, उद
हृद्धं धूलके इत्ये राजाके समीपवर्ती शङ्खरा का रङ्ग मण्डयाला इति जाला या, सान्-सा-प्र चलते ह्रिद पृथक् सेना
की ककळसे कालके पद-पदे कट्टे जगते च, वह्व जगते च तद्वदशः वञ्चद्वेषाभ्यामाणा वय शब्दं समी निद्वेषा
व्यास इति जाला या, हिलते ह्रिद अगालि ववेन चामर पृथिवीसी आञ्छादित कर इति च, शौर एकजिन ह्रिद राजा
की सुवर्ण-दण्डवाला जग रङ्गके निकट स्थितं जगते दिन की शोभा गह इति जाली यी ।

१. चिकनपुष्पमधुरावतनिचिकसम । २. ...शृङ्गि । ३. चलिने । ४. चट्टितवृक्ष । ५. यवनाः ।
६. धृष्टव, यः इति परं नास्ति । ७. अतिवह्नेन । ८. वृक्षजयवहस्य । ९. वचकोटितः ।
१०. श्रवणविषयः । ११. निभ्याः । १२. सधट्टन ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-सुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तः पुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विफल-मनोरथस्यानपत्यताजन्नाऽर्वद्वेताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजृह । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुःसन्तप्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बं नमिव आत्मानम् अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृश्यः । इह प्रतिविशेषग सम्यन्वाभावेऽपि सन्त्य-रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सचिवे विनिवेशित-सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तादृश्यसौख्यम् अनुभवत अनुभवं कुर्वत तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुस्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतसुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-वलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोत्कटरूपेण सभोगविषयीकृत्य-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपित्समूहः, शरवणं बाणसंज्ञकवृत्तसमूहमिव, निर्नास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजनं सत्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणं यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तानु वनितासु रजःस्वलास्यपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तादृश्यम् अतिचक्राम अतिज्ञान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सन्नाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसो व्यथा अयद्वन्तं वृद्धिं पाप । विषयाणां लक्ष्मचन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः, मनश्चिन्तं विजृहे परितत्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयं सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुःसन्तं सनेत्रमपि अन्यमिव गताक्षमिव पुत्राभ्युदयकोट्यारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शालकृतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिद्ध ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनी 'चक्षुःसन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संक्षेपेणैव ।

इतः प्रकारं मन्त्रीके ऊपरं समस्तं राज्यका भारं सारकरं वदं राजा यौवन-सुखे अनुभव न नानं व्यतीतं करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करना हुआ वर अन्य सब सात्वरिक सुखके अन्ततक पहुच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रसुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे भोगोंके होने पर ना अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त बाण वासके समान लगने लगा (बाण नानक वासने, पुत्र के बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते, स्त्रियोंको रजोदर्शन तो होगा या, किन्तु सन्तान नहीं होती या) । मैं जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसकी पुत्रकी आशा भी विकृत होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनन सन्ताप भी खूब बढ़ना गया, क्रमशः विषय-सम्भोग-सुखकी इच्छा उनके मनमें इतने लगी उस समय पर, अगणित राजाओंसे परिवृत होने पर भी मानो असहायके समान, चक्षुःमान् होने पर भी अन्यके समान एव सन्त-सुखोंका आधार होने पर भी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कश्चित्कालः । ३. तनयसुखं, नौकसुखं । ४. सम्भुज्यमानमपि । ५. अभूत् । ६. कश्चित् 'च' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल । ८. नरानुवर्तनात् । ९. विजृहे, विजगाहे । १०. भुवनालम्बनम्, भुवनालम्बनम् । ११. निराधारमिव । १२. आत्मानमन्यत ।

नीभिश्चान्त-पुरवृद्धाभिराश्रयमानाम्, अविरलाश्रुपातार्द्राङ्कित-दुकुलान्, अनलङ्कृतान्, वामकरतले-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविडपर्यङ्किणोपविष्टान्, देवीं ददर्श । कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किणायामुपवेश्य स्वयञ्चोपविश्य अविज्ञात-वाष्पकौरणो भीतभीत इव करतलेन विगतवाष्पान्म-कणौ कुर्वन् कपोलौ भूपालस्तामवादीन्-
देवि । किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमशब्दं रघते, ग्रथन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव वाष्पविन्दुनिकरमेतास्तवै पद्मपङ्कजः । किमर्थञ्च कुशोदरि ! नालङ्कृतासि ? । बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? । कुमुमशर-नरः-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजस्पर्शनं नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ ? । किंनिमित्तमयं मपगत-

पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । इत्याद्यभिहितस्वरूपैः शोशिकैः उपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनति-दूरवर्त्तिनीभिः नातिदूरस्थायिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धाभिः आधात्यमानां आचिह्न-प्रशंसया विश्रास्यमानाम् । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्द्राङ्कितं क्रिशीकृतं दुषूलं वस्त्रं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविनूषिताम् । वामकरतले सव्यपागितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वदनपद्मं यया तां तादृशीम् । असंयता अवदा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलङ्काः चूगङ्कृतला यस्याः तां तादृशीम् । सुनिविडा इति वा पर्यङ्किणा उपवेशनमञ्जिका उद्वेगद्वेग्यः, तस्याम् उपविष्टाम् आसेदुपी रुदती क्रन्दन्तीम् (देवीम्) अन्ययस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

कृतेति । कृतं विहितम् अभ्युत्थानं संमाननं यथा सा तां तादृशीं तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामिव पर्यङ्किणायाम् उपवेशनमञ्जिकायाम् उपवेश्य सस्याप्य स्वयम् आध्मना अन्यत्रो-पविश्य, अन्यस्मिन् समये स्त्रीपुंसोऽपि स्थितेरनुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं वाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनि-सरणस्य कारणं हेतुर्येन स तादृशः, अत एव भीतभीत इव त्रस्तत्रस्त इव भूपालस्तारापीडः-करतलेन पाणितलेन कपोलौ विलासवत्या गण्डौ, विगता दूरीभूताः वाष्पान्मसां नयनमलिलानां कणा प्रपतो याभ्यां तौ तथोक्तौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीत् अवाचत् ।

देवीति । हे देवि ! किमर्थं किं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्महतः शोकस्य निपादन-भारेण मन्थरं मन्दं मन्दम्, अशब्दं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा रघते रादने विधीयते । एताः पुरा विद्यमानाः पद्मपङ्कजो नेत्रगमश्रेणयः, मुक्ताफलजालक मौक्तिककलापमिव प्रधुल-वादिध्यासाय । वाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुमण्डलकं ग्रथन्ति ग्रथनं विदधते । हे कुशोदरि चाणन-ये ! किमर्थं किंनिमित्तं नालङ्कृतासि न नूषितासि ? । रक्तारविन्दकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, बालातपः अभिनवसूयाङ्क इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यावद्वयो न पातितः अपितः । एतुनशरत्नमदनस्य यत् सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राक्षस्वरूपा उड्डेलनसाभ्यादित्याशयः, नणिनूपुरौ पादशृङ्गे पादौ चरणावव पङ्कजे कमले तयोः स्पृशनं कस्मादेतौ न-अनुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतौ । अयं न-व्यनातो

वश एकाग्र दृष्टि करके सन्तोषने लडे होकर सेवा कर रहे हैं, और इस समय क्या करना उचित ? । इस नाचनानिश्चल और कातर-दृष्टि युक्त सन दासिनों शोकके कारण चुपचाप होकर भात-भक्त लगे हुए हैं । राजाके राजाकी देखते ही उठकर उनका सत्कार किया, उस समय राजाके उत्ते तुरन्त उत्ती चलकर फिर गड़ा दिया और आप भी उत्तके एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अनुमानका कारण न जाननेसे वह भी न जानकर अपने करतल द्वारा ही उत्तके दोनों गालोंके बाँसू पोछने-पोंछने उत्तके करने लगा—

देवि । हृदयने त्रल नोककी दवाकर तुन चुपचाप बर्दा रोने लगे । देखे, वे तुम्हारे भाँसे के नाचने के हारके समान अनुविन्दुआका हार लूँते हैं । कुशोदरि ! तुम्हने आज मन्थरा क्यों नरु पड़े ? रक्तार-विलास-कलियोंके समान चरणों पर प्रात कालीन नूषणें नकातके समान -लक्तकरस (नहर) क्यों नहीं लगा ? मदन-सरोवरके कलहंसोंके समान नणि नूपुरों पर आप चरणपङ्कज-स्पर्शका अनुसर क्यों नहीं किया ?

१. विन्दुपाताङ्कित । २ रुदती । ३. कृतन्युत्थानां, कृतन्युत्थानां । ४. नालङ्कृता-चामुगविद्य । ५ मण्डवेन । ६ भूमिपालः । ७ तगयतः । ८. कुशोदरम् । ९ मदनकलापः ।

१० किंनिमित्तमपगत ।

Handwritten musical score for "The Rose Tree" in G major, 2/4 time. The score is written on five staves. The first staff is the treble clef melody, and the second staff is the bass clef accompaniment. The music is in G major, indicated by one sharp (F#). The time signature is 2/4. The melody is simple and catchy, with a repeating eighth-note pattern. The accompaniment provides a steady bass line. The score ends with a double bar line.

Handwritten musical notation on a five-line staff, featuring various notes, rests, and bar lines.

Handwritten musical notation on three staves, featuring various notes, rests, and bar lines.

[illegible]

विरहितः करोति मे दृष्टिखेदम् अतिबहुल-तिमिर-पटलान्वकारः कुसुमैरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मे हृदयं कम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तथायता निश्वासमारुताः । कश्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्वस्तितमत्प्रेम-प्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यञ्च । कथ्यतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् इत्येवमभिधीयमानाऽपि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तथा विवृद्धवाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सतत-प्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—

प्रसीदेति । हे देवि ? प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्तं मानसिन्धव्यथाकारणं निवेदय प्रतिपादय । हि नूनम्, एतेऽवलोक्यमानाः तरलीकृत चञ्चलीकृत स्तनाशुक पयोधरवस्त्र यैस्ते तादृशा, आयता विस्तीर्णा । तव ते निश्वासमारुताः, निश्वासपवनाः, पल्लवं किसलयमिव, रागेन प्रीत्या लौहित्येन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदयं मानसं कम्पयन्ति उद्वेजयन्ति धूनयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कच्चिदिति । कश्चित् इत्यभिहितप्रश्ने तथा चामर —‘कश्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अति-निपुणम् अतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्थं स्वस्तितमं अनुचितव्यवहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवितं प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं त्वदधीनम् ।

कथ्यतामिति । हे सुन्दरि ! शुचः विपादस्य कारणं निमित्तं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येव पूर्वोक्त-दिशा अभिधीयमानापि पृच्छ्यमानापि विलासवती राजमहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे दत्तवतीत्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य वापस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्ठवान् । ‘प्रच्छ’ धातोद्विकर्मकत्वात् स्थलद्वयस्य कर्मणि द्वितीया ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पर्णमञ्जूपाधारिणी सततप्रत्यासन्ना निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेत्याख्यावती राजानं तारापीडम् उवाच अवधीत्—‘देव हे स्वामिन् ? देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिस्वलितं व्रुटिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजनि त्वयि अभिसुखे प्रमत्ने सति, परिजनस्य सेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्तदतिरिक्तस्य अपराद्धम् अपराधं कन’ का शक्तिः । आर आज तुमने केशकलापको क्यों नहीं परि-कृतकर यूँ-या ? जो कि ललाटे के ऊपरमें लटके हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिए इस प्रकारका ललाट धारण की हो ? देवि ! चन्द्रलेख-रहित कृष्णपक्ष के प्रदोष के समान तुम्हारी जल्पन्त काली पुष्पमहिर्न यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिये, देवि ! प्रसन्न हो जाओ, दुःखका कारण बताओ, सामारण वायु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवको बँपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे-लम्बे श्वान, स्तनपर पड़े बल्लको हिलाते हुए हमारे अनुरक्त हृदय को कंपते हैं । शायद मुझमें या मेरे किसी परिजनमें क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने पर भी तुम्हारे विषयमें सबकुछ अपना थोडा भी अपराध नहीं देखनेमें आता है, क्योंकि—मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अत एव, सुन्दरि ! मुझमें शोकका कारण कहो । राजाके इस प्रकार कहने पर भी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अश्रुविन्दु गिरानेका कारण पछने लगा ।

तदनन्तर विलासवतीके ताम्बूल करङ्कवाहिनी (निरन्तर पानके टब्बके रखनेवाली) और सर्वदा समीपमें रहनेवाली मकरिका नामकी किसी परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—‘महाराज ! आपसे थोडा भी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रसन्न रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिको भी अपराध करनेकी

- १ दृष्टिखेदनाम् । २. अन्वकारः केशपाशः । ३ आवेदय । ४. मम । ५ आकम्पयन्ति । ६. तत्राधिना । ७ श्वासमत्त । ८ कश्चित् । ९ अनुजीविना । १०. अतिनिपुणं चिन्तयन् । ११ स्तलिनमपि । १२ अभिधीयमाना यदा । १३. प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४ करण्डकवाहिनी मकरिका ।

—[11111111]

ॐ ! कदा वैदिकयुगं परिच्छिन्नं ? आभ्युदय च वै वै का शक्तिः परिजनन्यान्त्य
या कदाचिदपरादौ ? किन्तु 'महाप्रह-प्रह' विकलनरे-समाप्तान्तिम्' इत्ययमस्या वैद्याः-
ज्ञानायः सुवर्द्ध फलः सन्त्ययमानायाः । प्रथममपि स्वार्थी राजवश्याय सततनिन्द-
नमुद्रा राजानन-राज-सौजन-परिग्रहार्थं समुचितैर्वापि विषयव्यापारेषु कथं
कथमपि परिजनप्रयत्नं प्रयत्नमात्रं सदा कथासीत् । देवदेवपूजित-परिनिर्दिष्टया च न
रत्नवती विकसित । अद्य तु चरित्कृतं सौजनं सदाकालमावृणुमिवा गतया तत्र सदासा-
रं वाच्यमानं नृप-अपुत्राणां किल न सन्ति लोकः श्रुत्या, पुत्रायां नरकरवायव इति
पुनः कथनार्थं सदनमगम्य परितन सशिरःप्रणममगम्यधूमनापि जाहिरममिनन्दति,

[illegible]

अथवा । चतुर्दश । त्रिपुरारि इति । शिवपूजन चतुर्दश्या अतिप्रशंसनेच्छादिस्थापना । अथवा
साक्षात्पूजनं महाकालम् अविद्युम् इति प्रचार्य गतया प्रापया तत्र महाकालमन्त्रे महाभारते पञ्च-
मवर्गशास्त्रे वाच्यमानं पद्यमानं अत्रम् आकलितम्—अथोपाग्रां सुतरहितानां किञ्च संक्षेपं, शुभा
ल्लोकाः स्वर्गलोकल्लोका न सन्ति न विद्यां, पुत्राणां नृलोकं प्राप्य इति स्तुत्यस्या पुत्र इति ।
उक्तं महाभारते

॥ १ ॥ गुह्यज्ञो मरकतः शरणात् शयने निवर्तयितः । तस्मात्, पुनः, इति श्यावः स्वयमेव स्वयन्मुखः ॥
इति पूर्वोक्तविधिना एव मरुतायै अथ आकण्ड मयत्तं गृह्ये अग्राह्य एव परिवर्तनं परिवर्त-
नं च विधिः प्रमाण मरुतकवचनमसिद्धिं यथा श्यावा, अथमर्धमात्राणि आदिरे प्रत्युपमावाप्तुं योजनं
यामिन-दीप्तं च स्वीकार्यं, यथाप्राप्तिकस्य आसुरावापि नावर्तते न विवर्त, उत्तरं च प्रतिपद्यते स्वयमेव

[illegible][illegible][illegible][illegible]

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, केवलमविरलचापदुर्दिनान्वकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनाया तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य निजगाद—‘देवि ! किमत्र क्रियतां देवायत्ते वस्तुनि, अलमतिरुदितेन,’ न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गाभृताश्चाद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि, न हि शक्य देवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत् मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम्, अधिकां कुरु देवि । गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपादय देवतासु

वमाचयत इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां सान्द्राणां वाष्पाणां नयन-जलानां दुर्हिनेन वृष्ट्या अन्धकारित समुत्पन्नान्धकार मलीमसमित्यर्थः । मुखं वदनं यस्याः सा तादृशी ‘धनान्धकारं वृष्टौ च दुर्दिने सप्रच्छते’ इति प्राञ्चः । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्याशयः । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य निशम्य देवो भवान् प्रमाणम्, विधेयनिर्वाचकः, यद्वानाज्ञापयिष्यति तदेव सर्वैर्देवाक्यवदङ्गीकरिष्यत इत्यभिप्रायः । इति पूर्वाक्दिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम विरता बभूव ।

विरतेति । विरतवचनायां तूष्णींभावावलम्बनीभूताया तस्या मकरिकाया भूमिपालो राजा मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा, मौनमवलम्ब्येत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं तप्तं निश्चस्य श्वासं विमुच्य निजगाद उवाच—देवि ! देवायत्ते भाग्याधीने, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं क्रियतां किं कर्तुं शक्य मनुष्यमात्रेण स्वयां मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अलं व्यथम् । प्रायो देवतानां सुराणां वयं नानुग्राह्या नानुकम्प्याः, राज्यप्राप्त्यादिवनुग्रहदर्शनात् प्रायः पदम् । आत्मजस्य तनयस्य ‘आत्मजस्तनयः सुतः’ इत्यमरः, परिष्वङ्ग आश्लेष एव अमृतं सुधा तस्य आस्वादेन अनुभवं यत् सुखम् आनन्दं तस्य नूनं निश्चितम् अभाजनम् अनाधारस्थलम्, अनधिकारीत्यर्थः । एतरेष्वं ज्ञातमित्यत आहि—अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्तरे अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुखजनकपुण्यमित्यर्थः, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्माजितं कर्म धर्माधर्मरूपं फलं-शुशुभरूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि भवे, देवम् अदृष्टं प्रारब्धमिति मरलार्थः । ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्वैवमिति कथ्यते’ । अन्यथा कर्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियुक्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, ‘अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं शीयते कर्म कल्पकादिशर्तरेपि’ इत्यादिपर-शतवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र माहशानान्तु कथं देवताशयः । आत्मजपरिष्वङ्गाभृता’ मित्यत्र निरङ्गकेवल रूपकमलङ्कारः ।

यावदिति । मानुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधातुं शक्यं स्ववृत्तिसाध्यं तावत् सर्वम् उपपाद्यतां विधीयताम् । तदेव कर्तव्यमुपपादयति—अधिकामित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-

न किन्तो आभूषणको ही धारण करती है ‘क्यों पेसा व्यवहार करती है ? पेसो जिगासा करने पर भी कुछ उत्तर नहीं देती, केवल अशुविन्दुओं को निरन्तर वर्षाते सुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर ‘अपनी जेनी आशा हो (पैसा हो को जान)’ इतना कड़कर मकरिका चुप हो गई ।

मकरिकाके चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक बोटी देर रहकर लम्बी लम्बी गरन साँस लेकर कहा—देवि ! पुत्रप्राप्ति करना देवके अधीन है, अन्यथा सामान्य मनुष्य होकर तुन अथवा हन इस विषयमें क्या कर सकने है ? अतः बहुत रोना व्यर्थ है । हनलोग प्रायः जनेक विषयोंमें ही देवताओंके अनुग्रहके पात्र नहीं हैं, और सचमुच हनलोगोंका हृदय भी, पुत्रालङ्घनरूपी अमृत-आस्वाद-जनिन सुखका अधिकारी नहीं है । क्योंकि हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किया है । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही, उनको हम जन्मने अनुहान फल उत्पन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, महाउद्योगी पुरुष द्वारा भी दव-नियोग नहीं बदला जा सकता, तो भी जो कुछ मनुष्य-लोकमें अपने नाथ हो उनके पुत्रप्राप्तिके निमित्त बर स्त करना

१. वाष्पविन्दु । २. दृश्यतदभिधाय । ३. विरतवचनावाञ्छ । ४. निश्चस्य । ५. जनिनागमल रुदितेन । ६. वयमननुग्राह्या । ७. जन्मान्तरविहितम् ।

पुत्रान् . अग्निजनसंपत्त्यामि दंडितोदरा मयः परं हि देवतसुपयो यत्नेनारोपिता यथासमि-
 ति न कर्तव्यमिति दुर्लभत्वमस्मि वराणां दंतारो मयस्मि । अयमे हि पुरा चण्डकोटिक-
 यनादात्तं मातृपुत्रं दंड्यो नाम राजा जगदहस्य जितरन् अतिसुखलस्यमगतिरयं जरासन्ध-
 यान नयत्तेन । दंडोरयस्य राजा परितगतवया अपि विभाण्डकमहामुनिसिद्धिरस्य ऋष्यश-
 यं प्रजापतिरा नरायणमुज्जितव्यप्रतिदत्तान् उदंधीनिवाशोऽयानवाप चरित् . पुत्रान् । अन्य-
 द्वा राजपुत्रदत्तपुत्रवारायण पुत्रदत्तं नानासिन्धुदत्त-मुलमात्रो यमर्जुः । अयोधकला हि महे-
 शुनिन्या मयति । अहंमपि खलु दंडि । कदा समुपाकट्टगमसरालसामापाण्डुसुखीप

पुरिःपुराण्डयु पुराणस्थानः अविमान आविमान अस्मि अचरान् ऊहे विषहि । देवानसि विष्णोश्चो
 यादियु दिगुः दिगुगिरा देवा सपुत्रस्य उच्यते । अविमानसपुत्रस्य सुविमानसपुत्रस्य देवोवादेरा
 मन्त्रिनमनकासा भव । ननु विनिवन्तस्य मनुः सुवन्त कथं तद्व्यासि सत्करो देवोनीय इत्यन आद-परं द्वावि ।
 हि प्रसन्न परम उच्छेद देवत देवतास्वेषुका अपुया मितयः यत्नेन प्रयत्नेन अन्तःकरणशुद्धिबुधयः ।
 आर्याविभक्तः सुविभक्तः यथासमाहितकलना यथासुखविपुलकलनाय, अविहृल्यमानासि अविहृल्यमाय-
 गासिपु पुत्राणां मन्त्रास्थानां द्वाविनां द्वायुका यथानि ।
 देवानमनवा दद्यान्तद्देवा स्त्रियरोकराणि-अद्वय दद्यादिना । पुनर्यु पुं मगधुय कौकट्यु यण्डक-
 विना विद्याभिः तस्य प्रसादा अग्रिमहात् बहुदयः तन्नामको राजा, जनादेनस्य विष्णो, ब्रह्मा यवन-
 द्वादिभ्यः अद्वि निरयम मित्रत वाहिवत् यस्य त वाहयस, अग्रतिर्यु विरोधिभ्यश्च, जरासन्ध नाम
 तनय वरासन्धोऽपि यन्मासुन ऊहे प्राप्तावत् ।

दशवर्षात् । दशसु विंशसु अग्रावर्षेभ्यः । त्पदान् यत्न्य स दशवर्षः पुराणवर्षा आप-
 द्भृतेऽप्युक्तः । विंशतिर्दशवर्षा वा महासुनिः । महावर्षस्तेषु सुतस्य ऋग्यजुस्स भगवद्विद्वत्सु
 दशवर्षात् । दशसु विंशसु अग्रावर्षेभ्यः । त्पदान् यत्न्य स दशवर्षः पुराणवर्षा आप-
 द्भृतेऽप्युक्तः । विंशतिर्दशवर्षा वा महासुनिः । महावर्षस्तेषु सुतस्य ऋग्यजुस्स भगवद्विद्वत्सु
 दशवर्षात् । दशसु विंशसु अग्रावर्षेभ्यः । त्पदान् यत्न्य स दशवर्षः पुराणवर्षा आप-
 द्भृतेऽप्युक्तः । विंशतिर्दशवर्षा वा महासुनिः । महावर्षस्तेषु सुतस्य ऋग्यजुस्स भगवद्विद्वत्सु

५३३ इति । अथ च विज्ञापयन्त्या राजपुत्रः गृध्रात्मजाः तद्विषयान् तद्विषय
प्रत्यक्षं स्वरचितकामस्य अस्य प्रार्थनं तस्य स्वादनं अविमर्शं विव्रं भजते यं ते नास्तीति ।

अथावा । हि यस्मात् अथावम् आत्रकल फल यस्याः वा आत्रकल इत्यर्थः । महाविनिर्वा

अभिहित । है ही है । अहमहि कदा कसिमन् समम्, समुपाकृतम् उपशस्य गम्यम् अशस्य मरुण
 यतिम् । देवि, गुरुनां के प्रति अधिक भक्ति करो; पुरावेषा देवताओं की देवी पूजा करो; सुनिर्वाणी देवता
 विधिम् रूपम् आदर दिव्यता—श्रुतिक, सुनिगण प्रमाण देवता स्वरूप है, अत एव धर्मपूर्वक उक्तों आश्रयनाओं
 काय तो वे अभिलषित-फलके अत्यन्त दुर्लभ वर भी दे देते हैं । पुराण और इतिहासमें सुना जाता है कि पूर्व
 सप्तमम् माघ देशका राजा वृहद्रथ महर्षि चण्डकीशिक (विद्याविभक्त) के अनुग्रह से कृष्णविजयों
 उत्पत्त्याय वायव्य-मध्य एव शौर्यम् प्रतिद्वन्द्विरे रहित बराबर नामक पुत्रों प्राप्ति किया था । और राजा
 वृहद्रथ वृद्ध हो गये तो भी उन्होंने विषमण्डक महर्षिजिनके पुत्र ऋष्यशृङ्गके अनुग्रहसे नारायणको बाहुके समान
 प्राप्त किया । इसी प्रकार विजय एवं समुद्रके समान (अथवा एव अद्वैतवाय) रामचन्द्रमण्डलित चार पुत्र
 प्राप्त किये गये । अतः प्रकार विजय प्रयत्न अन्त्या राजावर्गों भी वरपतिवर्षाओं आश्रयना करके पुत्र-द्वन्द्व-रूपी
 अन्तस्कारा उपभोगी हो गये हैं, श्रुतिक महर्षिनिर्वाणी सेवा कभी निष्फल नहीं होती । देवि । उक्त
 तान्त्रिकों के आरम्भ अन्त (मन्त्र) वृद्ध, फीके उल्लेखों, और विसर्प पूर्णवत्का उक्त निरवर्त्तनी हो, इसी पूर्णमासी-

१. धर्मव्याप्ति । २. दुर्लभतावाप । ३. श्रद्धा । ४. कौशिकप्रमाणात्, चण्डकौशिकप्रमाणात्, चण्डकौशिकप्रमाणम्, अमरविश्व-
कोशम् । ५. मन्त्रोक्तम् । ६. जनाङ्गनामनिर्णयम् । ७. अविश्वकर्मप्रमाणम्, अमरविश्व-
कोशम् । ८. धर्मव्याप्यव्याप्तिम् । ९. आदर्श । १०. महिमनिर्णयवर्णनम्, शर्वात् । ११. श्रद्धावत् । १२. आभारवृत्तिवत् ।

आसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवी द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्म-महोत्सवानन्द-निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा द्यौरिवो-दित-रविमण्डला सवालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वोपधिपिञ्जर-जटिलकेशो निहित-रक्षाघृतविन्दुनि तालुनि विन्यस्त-गौरसर्पपोन्मिश्र-भूतिलेखः गोरोचनाचित्रित-कण्ठसूत्रग्रन्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराम्, आपाण्डुर गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईप्सत् पाण्डु-वर्ण धूसरवर्ण सुखम् आननम् आद्यांशश्च यस्यां तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्ती पूर्णचन्द्रस्य पूर्णशशिनः उदयो यस्याः तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव रात्रारत्रमिव देवी भवती द्रक्ष्यामि अवलोकयिष्यामि । इहोपमा ।

कदेति । तनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रभोदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स तादृशः, परिजन परिवारजनः, मे मम पूर्णपात्र पूर्णानक वपुर्धृतं वसनलगादिकमिति तात्पर्यम्, हरिष्यति हर्षान्नेष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्वलादाकृत्य गृह्यते ।

वस्त्रं मास्यञ्च तत्पूर्णपात्र पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति भानुचन्द्रधृतकोशः ।

हारावल्यान्तु—

'वर्धापन्नं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्र पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कदेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हरिद्रम्, 'निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यनरः । तथाविधं वसनं वस्त्रं धारयति परिधाति या सा तादृशी, तथा सुतेन आम्भजेन सनाथः सहित उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा तादृशी, देवी भवती, उदितम् उदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविम्बं यस्याः सा तादृशी, अत एव सवालातपा अभिनवादित्यालोकयुक्ता द्यौर्गगनमिव ।

इह सूर्यविम्बेन सहाभिनवोत्पन्नतया तान्नवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादित्यालोकेन साकं शिशुप्रभा-द्योतितहारिद्रवस्त्रस्य, दिवाच सह देव्या साम्यं ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णोपमालङ्कारः ।

कदेति । सर्वोपधिरिति—

'सुरा मासी वचा कुष्ठं शैलेय रजनीद्वयम् ।

शठीचम्पकमुस्तं च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥ इति मार्गपरिशिष्टोक्तैः ।

'कुष्ठमासीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकर्पूरमुस्तैः सर्वोपधि स्मृतः ॥ इति राजनि-र्घण्टकतैर्वा द्रव्यविशेषैः, पिञ्जराः पीतरक्ताः, जटिलाः जटावत् सयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः । रक्षार्थं धृतमिति रक्षाघृतम्, एवञ्च निहितं स्थापितं यत् रक्षाघृतं तस्य विन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशे तालुनि काकुदं विन्यस्ताः अपिताः गौरसर्पपेण श्वेततन्तुभेन सर्पपः स्यात् सरिपप कुटस्नेहश्च तन्तुभः इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः संयुता भूतिलेखा भस्मरेखा यस्य स तादृशः । गोरोचनाया चित्रितः कर्तुरित कण्ठसूत्रग्रन्थिर्ग्रीवातन्तुग्रन्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादौ सर्वोपध्यादिरथापने चालरक्षार्थमिति विधिः । एतद्वीजन्वन्यत्र गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः शीत इत्युत्तानशयः, दशनैर्दन्तैः शून्य रहितम् अथ च स्मितं विरसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकः सुतः अनुकम्पायामत्र कप्रत्ययो ज्ञेयः, मे मनः

रात्रिके समान तुमको मे कम् देवूंगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमें मग्न हुए मेरे परिजनवर्ग कब मुझसे पूर्णपात्र ले जायेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वस्त्र, अलङ्कार आदि बलपूर्वक अपहरण किये जाते हैं, उनको 'पूर्णपात्र' कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलसे युक्त एव बालतमसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा रञ्जित (पीले) वस्त्र पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये कब तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वाधिके लगानेने जिसके बाल पिङ्गलवर्ण और जटिल (जलझ) हो गये हों, जिसके तालु पर भन्विन किये हुए धृन्की मुँदे डालकर फिर उस पर श्वेत सर्पसंयुक्त थोड़ी सी भस्मकी रेखा डाली हो, एवं जिसके कण्ठ-मूत्रका गाँठ गोगोचना द्वारा रगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशायी (चित्त होकर सोने वाला) हो, एवं त्रिना दंतके नुईसे मन्द-मन्द

१. आसन्नचन्द्रोदयामिव । २ प्रद्रक्ष्यामि । ३ उचत । ४ पिञ्जरित । ५ धृन्मधु-विन्दुतालुविन्यस्त । ६ भूतिलेशः । ७ चित्रः ।

लिखित-मदलोखालङ्कृत-गण्डस्थलकः, कोमल-रव-डिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-
विप्रकोर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः, कुञ्चिताङ्गुलि-शिखराङ्कुशाकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति
मदमत्तगजराज-लीलाम् । कदा मातृश्ररणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चु-
किना विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहल-चञ्चल-लोचनो मणिकुट्टिमेवधोदत्त-दृष्टिरनुस-
रिष्यति स्खलद्रतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुजयुगलाभिनन्द्यमाना-
गमनो भूपण-मणिमयूर्ख-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पर्यटि-

अलङ्कृते भूपिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्वस्य स तादृश, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्क्तवत् लिखिता लिप्ता या
मदलोखालङ्कृत-गण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रव-
रसनयाः नञ्जालनविशेषेण 'टक् टक्' इत्यवमुपमातुः वदनशब्दः डिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुखशब्दवत्
डिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुत्पन्ना प्रीति हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्वं समुत्तोलितौ यौ करो हस्तौ
तान्यान् उत्तोलितशुण्डया च विप्रकीर्णाभिः विचित्राभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजबोधस्य धूल्यो रेणव-
ताभिः चन्दनचूर्णवत् रेणुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्चितया कुटिलीकृतया अङ्गुल्या करशाखया धान्या-
तर्जन्या इत्यर्थः । शिखरम् अप्रदेश अङ्कुश इव दृगिरिव, कुञ्चिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुशश्च तेन यदाकर्षणं
पृष्ठे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं प्रत्यावर्तनाननुमतिप्रकटनाय कम्पित शिरो मस्तक येन स तादृशः ।
मदनतत्त्वस्य गजराजस्य हस्तिश्रेष्ठस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।

इह श्लेपालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलामित्यौपम्याच्चापदसम्भवद्वस्तुरूपा निदर्शना सङ्कीर्यते ।

निदर्शनास्वरूपं दर्पण—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बश्च बोधयेत्सा निदर्शना ॥'

करोति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रञ्जनं तत्र उपयुक्तात् पर्याप्तात्
शेषेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवः तेन तहोपनेनेत्यर्थः, कञ्चुकिना निरुदवन्ति-
वृद्धप्राह्मणानां मुग्धानि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

करोति । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-
प्रतिमावलोकनादित्याशयः । मणिकुट्टिमेव रत्नवद्धसभाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलोकयितुम्
अधोदत्ता नीचैः स्थापिता दृष्टियेन स तादृशः, तदप्राप्तिस्त्रेधात् स्खलन्ती अतिचिह्नगतया भ्रश्यन्ती गति-
रामनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तद्ग्रह-
णायानुगमिष्यति ।

करोति । नरेन्द्रसहस्रेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन
(करणेन) अभिनन्द्यमानम् आदरादभ्यर्थ्यमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूपगमनीनां
नृपाणामलङ्कारभूततरतानां मयूखलेखया रश्मिपङ्क्त्या आकुलीक्रियमाणा अवलोकनौत्कण्ठ्यात् व्यस्ता-

धात्रीको वह कन कट देगा ? गाढे काले अगर रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मदरेखाने समान रेखा अङ्कित होनेसे
मनोहर जोना धारणकर, डिण्डिम (डमरु) शब्दके समान धात्रीके मनोहर मुखशब्दसे आनन्दित होकर,
हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्कुशके समान धात्रीके-अपनी अङ्गुलियोंको
नोटकर जाने पीछे आगे पीछे चलनेपर मस्तक कम्पितकर वह कन मदमत्त गजराजका अनुकरण करेगा ?
माताके चरण रंग जानेपर जो धन अलक्तक रस (महावर) अवशिष्ट वचेंगे उसे लेकर वह कन कञ्चुकीके नुरने
लेप देगा ? कुतूहलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठोकर खाता खाता,
अपने परछाईका अनुसरण कन करेगा ? हजारों नरपति बाहुयुगल बढ़ा-बढ़ाकर जिसने आगमनका अभि-
नन्दन करने हों, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गये,

१ गण्डस्थल । २ मुकुटडिण्डिमध्वनिजनितप्रीति । ३. मत्तगजराजलीलाक्रीडा, मत्तगजक्रीडा, मत्तगजराजलीलम्, मत्तगजराजलील क्रीडाम्, मत्तगजराजलील । ४. चरणरागोपयुक्त । ५. वृद्धकट-
किनाम् । ६. लोल । ७. प्रतिविम्बितानि । ८. मयूखाकुलीक्रियमाण । ९. नन ।

समस्ति श्रेयः, स्वच्छा रात्रयः प्रयत्निराच्छिन्नः । इह वैश्वप्रसादः ।
 मायति । अतएवरात्रयसुखः अस्मन्मनसास्मिन्मयाः योकोऽन्तरालः, अन्त इव बहिरेव अहर्निशं
 प्रतिदिनं मायति न क्वचिच्छासं किंच मायामेषावधेयः, इहैव परितोपपद्यते । इहैवमा ।
 शब्दमिमेवेति । ये मम शब्दमिव वदन्तिस्तेव जगद्देवं प्रतिमाति, तथैवियथाशक्त्यामाति-
 मिश्रः । एतन्म आधिपत्यम् अकस्मिन् निरयकमिव पर्याप्तं अवलोकयामि मायानां शोभते-
 सत्त्वादिनि मायः ।

किमुमाणा अत एव लोका चपला दृष्टिभ्यः स
राक्षसाः, आस्थानस्थितभ्यः परिपालनरय स मम पुत्रः
पुरस्तात् समानतरेषु राजपरिपन्मभ्यमागच्छ पशुद्विज्यात् परिशीलन्यात् । इहै वाञ्छन्मयावधानात् ।

पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनीद-निपुणाभिर्वसुधैर्याभिमिश्रितैश्च सुविरे
स्वयं करतलेनात्मन-पक्षवेनैव विकचकमलविरूपम् आननमत्यः साञ्जितैव समाह्वः पुनः
है सर्वं समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति इत्येवम् अभिवाद्य सलिलमादाय
करोमि, तन्मुच्यतां देवि । शोकाविप्लवः, आधीयतां धृष्ट्यै धर्मं च धीः, धर्मपरायणानां
मित्रं मे प्रीत्याति जगत्, अफलाभिर्बु पश्यामि राक्षसम् । अश्रितिविषये तु विद्यतेति किं
प्रयतिन्त रजः । सासापि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतत्समिद्धः शोकः । शून्य-
प्यति संमानतरेषु । इत्येवमिति चान्यानि मनोरथशालानि निर्वचयताऽन्तःसन्तप्यमानस्य

स्थित्वा नरेन्द्रो निजंगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्यतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद्यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव ततः तत्तदभक्तवृण्णया सर्वं चकार । न मशन्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरां शुचि-मूर्तिरूपोपिता हरितकुश पच्छदेषु मुसलशयनेषु सुष्वाप । पुण्यालिलपूर्णः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगर्भः शातकुम्भकुम्भै-

ज्यन्तरे यासा ताभिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जंगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गतं इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगा क्षीणत्वोपगतविपादप्रवाहा विलान्तनी राजमहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणे विधीयमाने आभरणपरिग्रहे भूषणधारणम् आदौ नश्ये न तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

न इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु नाभ्यपूजासु विप्राचसु गुरुजनाः, पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जाता । यद् वचोति । यद्यत् अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्मान्निदिष्टनामकात् लोकात् शुश्राव श्रुतवती ततः उपोपणादिकम्, तत्तद् अभक्तवृण्णया बालकभृंहया तनयप्राप्यभिलाष-प्रेतयः । सर्वं निःसृज्य चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महायोसमपि क्लेश दुःखं नाजीगणत् चेतसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं दहमानानां भस्मेभ्युमानानां गुग्गुलूनां पङ्कजवाणां धूमबहुलैः सान्द्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकार-मज्जाता नृपु तेषु तादृशेषु । तारकादित्वादितश्च । चण्डिकागृहेषु चामुण्डाभवनेषु धवलाम्बरां शुश्रवसना, शुचिमूर्ति स्नानेन पूतशरीरा, उपोपिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थः, कुशा इमीः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्क्तिरूपेण पातितमुसलशयनीयेषु नुत्पाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तस्मात्प्रयत्नैश्चिष्टव्यवहारादभी तन्त्राद्यनुष्ठानव्यवहारा अवगन्तव्या, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशाच्चर्चनप्रकरणीयचौमाध स्नानव्यवहारवत् ।

पुनरेति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूजैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमफलानि पुष्पमस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरु वटचूतादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि पुत्र लाञ्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीय शात-कुम्भम् उल्लयमरः ।

यन्तरे रानीका शोक (नन सन्ताप) निवारण कर बारम्बार उसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानमें चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके स्नान आभूषण-धारणादि प्रनिदिशसंय सब कर्तव्य कार्य करने लगी और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तिसे जो कुछ व्रत-नियमादि सुननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त थमकी भी कुछ गणना नहीं की । उपवास करके श्वेत वस्त्र पहनकर शरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके घने धूम के अन्धकारसे परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरोंमें, मूसलोंकी शय्यापर हरे कुश बिछाकर, शयन करती थी । गायोंके बाड़ेमें बृद्ध

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोका । ३. यथाक्रियमाण, आभरणपरिग्रहादिक समुचितं, आभरणपरिग्रहादिसमुचित । ४. वासरव्यापारमकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, अधिकमादरवती । ६. कुतश्चित्कृत्वा । ७. गर्भवृण्णया । ८. गुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु । ९. धवलाम्बरेण, धवलाम्बर । १०. हरितकुश, हरितकुशोपच्छन्नेषु । ११. भूतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूतैः ।

1. ප්‍රතිපත්තිමය , 2. ප්‍රතිපාදනමය , 3. ප්‍රායෝගික , 4. ප්‍රතිපාදනමය

दितपूजान्महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो ववन्दे । दोलायमान-वलयेन पाणियुगलेन स्नातां स्वयमखण्डसिक्थ-सम्पादितं रजतपात्रं-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदन-वलिमदात् । अप-रिमित-कुसुम-धूपविलेपापूप-पल्ल-पायस-लाज-कलितामहरहरन्वादेवीं-सपर्यामाततान् । स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नप्रक्षपणकान् पप्रच्छ ॥ विप्रश्चि-कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार ॥ दर्शनागतद्विजगणान् आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलायेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दोलायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन तादृशेन, अखण्डैः अश्रुदितैः सिक्थैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं रौप्यभाज-नात् दध्योदनयलिं दधियुक्तान्नरूपमुपहार वायसेभ्यः काकेभ्यः अदात् दत्तवती ।

अपरोति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः, पित्तैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अपूपैः पिष्टकैः, पल्लैः पिष्टतिल्याजितान्नैर्मर्त्तवैः, पायसैः परमानैः, लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादितान्, अन्यादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान् प्रहितवती ।

स्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमतत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि पिण्डपात्राणि पद्मभाजनानि येभ्यस्तान् तादृशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान् तादृशान्, नम्रक्षपणकान् दिग्भयान् यौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मे स्थान् वा' इत्यप्राचीत्, 'स्वरितमेव तनवस्ते स्यात्' इति यद्यपि कथयेयुस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रश्चिकानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योपिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रश्चिकां त्वीक्षिकां दैवज्ञा' इत्यमरः ।

निमित्तं चेति । निमित्तानि शुभाशुभवोधकानि नेत्रस्पन्दनानि जानन्ति ये ते तादृशाः तान्, उपचचार तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

शकुनेति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृतिपक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चायकं शास्त्रं निदृन्ति जानन्ति ये तेषां तादृशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दर्शितवती । पक्षिव्यापाराव-लोकनेन तेन्योऽपि शुभाशुभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिना, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगताः प्राप्ताः ये द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् तादृशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अर्का-रयत् कारयामास ।

पिना दृष्टे दानोस्ते वनाये गये दधि-मिश्रित भात की वलि रत्नर कौओंको देती थी, उस समय उसके मणिमय गङ्गावाले दोनों हाथ रिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूप (मालपुष्प), मांस, पायस (गोर) और जोके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थी । अपने से ही भोजन भरे पात्र भेट करके सत्यवादी न? वाद सत्यासितोस्ते श्रद्धापूर्वक प्रश्न करती थी (कि मुझे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवज्ञवियोंके आदेशके वचनपर विशेष आस्था रखती थी । चतुःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जाननेवालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंको अङ्गीकार करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आये हुए ब्राह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

१. ...मणिवलयेन । २. कृतस्नाना । ३. अपण्डितसिक्थकुसुम । ४. रजतपात्रे । ५. अप-रिमितधूपविलेपा । ६. पायसवलिलम्, पायसवलिलजम् । ७. ज्येष्ठादेवी । ८. उपाहित , उपहृत । ९. आगमागतानि, गतानि । १०. अङ्गीचकार, अङ्गीकरोति स्म । ११. दर्शनागत द्विजजनं ।

! ကောင်းပြီလို့လဲ ! ကောင်းပြီလဲ !

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सबहुमानं शुक्रनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथा । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवलं वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्रकलावनात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-विन्दु-मन्दोहवर्षि-पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजानानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यन्ति अविद्यथकला हि

उन्नीलन तेन स्फीततरम् अत्यन्त प्रवृत्तं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निशासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सबहुमानं सादरं शुक्रनासं प्रधानसचिवम् आहूय आज्ञान कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः । त स्वप्ने निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

ननुपति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुक्रनासः तं भूपतिं प्रत्युवाच प्रपन्नरीति—देव राजन् । सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां जनानां च मनोरथा, अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अपरैरेव अहोभिः वासरैः असन्नेहं निःसंशय स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम् आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्या रात्रावेव, धौतं चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूप यस्य तेन तादृशेन, द्विजेन अनिर्दिष्टनाशा केनचिद् विभेगेन । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदात् शुभ्रं दृग्गता पद्माणां शत समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलेन चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चिद्वृन्देन जटालं जटिलं तथाविधकिञ्चिद्वृन्दजटायुकमित्यर्थः । 'प्राणिस्थादातो लज्जन्त्यतरस्याम्' इत्यनेन मत्वर्थे लच् प्रत्ययः । मकरन्दविन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्पतीति तत्तादृशम्, 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्, देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितम् इति मया शुक्रनासेनापि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं निरुद्भाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुतानन्ददर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किमपीत्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनैव कथमेवविधानन्दहेतुरित्यत आह—अविद्यथकलेति । हि यस्मात्, प्रायः आधिस्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः स्वप्नाः अविद्यथं सत्यम् अवश्यम्भाविफलं येषां ते तादृशाः भवन्ति संप्रचन्ते ।

दिन-नमः जागृतास्ते उठकर, हर्षते प्रफुल्लित नेत्रके आलोकिते जयनागारको धवलवर्ण कर, उस सनयमें ही आदर के साथ मन्त्रों शुक्रनासको उल्लासकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुक्रनासेने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—'महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका ओर प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनके मध्यमें ही आप नि सन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका सुख अनुभव करेंगे । मेने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि-धुले हुए श्वेतवर्ण-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्ति-नुन्तराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण, सो पञ्चडियोसे युक्त, जटाके समान चञ्चल केसरमनुष-समन्वित एव प्रचुर नभुविन्दुवर्षी सिखा हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवों की गोदमें रक्खा है । पहले ही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निरुद्भाविनी किसी विशेष आनन्दको सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुक्रनासं समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुक्रनासाय तम् । २. असन्नेहः । ३ धौतकलः, धौतकलधवल । ४. प्रशान्तमूर्तिना । ५. विकचचन्द्र । ६ जटालमकरन्द, जटिलमकरन्द । ७. विन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातोनि, अग्रेपातोनि, अग्रपातोनि । ९. शुभनिमित्तानि । १०. किं नान्यत् प्रियतर परमानन्द, अधिकानन्द । ११ विद्यते । १२. च ।

सुतरामराजत, दर्पणश्रीरिव च गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च प्रतिदिनम् उपचीयमानगर्भो निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । सुहृमुहुरनुवद्वज्जृम्भिकम् आजिह्वितलोचनं सालसं निशश्वास । तथावस्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजनां प्रावृपमिव श्यामायमान-पयोधरमुखी केतकीमिव गर्भपाण्डुरान् आलोक्येद्वित-कुशलः परिजनः विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तमग्नप्रक्रमत्वदोपो दर्शितदिशव निरसनीयः । एतत् यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वचःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणैवमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन भ्रूणव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादित्याशयः । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वद्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कौस्तुभनीच मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवचःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् सन्धिरलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुति. अनयोश्चाद्वाङ्निभावसङ्करः, मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

सुदुरिति । सुहृमुहुः वारंवारम् अनुवद्वा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, आजिह्विते वक्त्रोद्धृते निद्रावेशात् मुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अलसेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निश्वासं मुक्तवती । निपूर्वाकात् 'श्वस् प्राणने' इत्यस्माद्वातोर्लिटि रूपम् ।

नयति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-योधरूपापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविदल्लसेवकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वरुचिसम्भवादित्याशयः । प्रावृपं वर्षासमय-निभ, श्यामायमाने कृष्णता प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं च्युतुक इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकी तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भं मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भव-त्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाद्येष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्यैव्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेपगीयम् ।

इह 'प्रावृपमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपामेपां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

नारायणके वक्षःस्थलके समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बहाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुत-सा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द मुहं मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार जैमाइयोंके साथ आँखें जरा मीच-नीच कर मन्द-मन्द साँस लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके नेत्रके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था—ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियाँ सब समझ गईं ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिवसम् । ५. प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भा । ६. सुहृमुहुरनुवद्वज्जृम्भिकम् । ७. लोचना । ८. नि-श्वासात् । ९. अदृष्टः स्वयमनेकरसवाञ्छितपानभोजना । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्त पुरिकाजनः ।

विहित विवाहसवलीमाधुवचान्तमकापूर्ति ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानमूर्ता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा राजसन्धि-कर्म-प्रगल्भा सर्वमङ्गलशाला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रगल्भे विप्रसे प्रदोषवैद्यामाय-नरास्थान-मण्डपगतं गन्धर्वैर्लोकज्जालितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उज्ज्वलकर-मध्यवर्तिन-मिव पौलुमासीद्विशिनम्, उरारराज-फणी-मणि-सहस्रान्तरालिस्थितमिव नारायणम्, मूर्द्धा-विभूः प्रधाननरैर्दूः परिभूतः, अनतिदूरविविधपरिजनम्, अनन्तरस्मृज्ज-सनापविष्टं धीवधवलम्बरपरिधानेन नारजुदण्डवद्वृणं जलनिविनवर्णायाम्नीद्वयं समुप-कृत-विश्रममिनमुरालात्तः कथाः शुकनासेन सहै कुर्वाणम्, भूमिपाजमुपस्थित रहैः कर्मभूले

अथि । अथ कुलवर्द्धना रहौ भूमिपाजमुपस्थित विवासवलीमाधुवचान्तं विहितमकापूर्तिं सप्त-अथि । सदा सर्वदा राजकुल-संवासने अवस्थानेन चतुरा समस्तविधवैद्यानामसयसिञ्चो, राजो-भूतः सन्निकर्षुष्टि निजकटोपि प्रगल्भा दृष्टा, तथा सर्वमङ्गलैषु सर्वप्रकारशुभकृत्यं कुशला दत्ता, सर्वपरि-जनैषु निखिलसर्वकषु प्रधानमूर्ता श्रेष्ठा, महत्तरिका मूर्द्धजातीया दासी, शूद्रः स्यात् पादजो दासी ग्राम-जने महत्तरः, दैवि विकण्ठश्रेष्ठः । कुशलाय, कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका, इत्येव दर्शनेनैव महत्तरिका-पुत्रं राजानः पुरप्रधानमन्त्रकर्म्यं दैवि विवृण्वत । अन्तर्गतं मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थले पवनं गतं स्थितम्, गन्धर्वैर्लज्जानां सुगन्धर्वैर्लज्जानां अवसेकेन प्रवेष्टुं जलितानां दीपिकानां प्रदीपानां सहस्रं न निकटेण परिवृतं परिवृष्टिम्, अत एव उज्ज्वलकरस्य वारकासमूर्द्धस्य मध्यवर्तिनं वन्दनः स्याद्विनं सहस्रं नारायणसिञ्चिन्मिव राकाच-दंष्ट्रिमिव स्थितम्, उरारराजस्य दंष्ट्रादालिङ्गितः शेषनास्य यत् फणामणीव सहेव दंष्ट्रावत् तस्य आन्तराले मध्यवर्द्धे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिभूतैः अष्टपदसंख्यकैः सुधाविविधैः कुलभिन्नेकैः प्रधाननरैर्दूः सुखैः युपलिभिः परिवृतं परिवृष्टिम् । अनतिदूरे अवस्थिता नातिदूरविष्टप्रदेशे विद्यमानाः पञ्चिका यस्य तं वादशम् । आन्तरैः भूपतैः सिद्धिसनादवर्द्धे स्थानं लब्ध्वा उच्चैः अत्युच्चैः वेलासवैः वेतसविष्टैः उपविष्टेन आसीनेन, धीवैः प्रशालितं यजलं शुभम् अग्रे वसन्तपरिधानम् अधोऽंशुकं यस्य तेन वादशेन, नारजुदण्डो वेपो वेपयं यस्य तेन वादशेन जलनिविनम् समुद्रोर्ध्वं आगच्छन् अवलम्बयन् अतस्तदश्रेष्ठं गाम्भीर्यं धृष्टं गाम्भीरता च यस्य तेन वादशेन शुकनासेन मन्त्रिणा सह समुपकृतः समुपगन्तः विश्रममिनमूर्ता विद्यासावित्र्या यासु ताः वादस्यः ता आनिर्वचनीयाः कथाः लक्षवर्णीः कुर्वाणम्, भूमिपाजं राजानम् उपस्थित्य समीपे गत्वा प्रगल्भे गोमये विवले वासते रहौ गृष्ट कर्मभूले विहितं ज्ञातं विवासवलीमाधुवचान्तं दंष्ट्रा गाम्भीर्यम् अकापूर्ति अकरोत् ।

इह, पौलुमासी विशिनमिव, 'नारायणमिव', इत्यनयोक्तृमयोः स्थिती नैवेद्येण संसृष्टिरुक्तारः । 'जलनिविनव' इत्यत्र पूर्णमाम् ।

तदनन्तरं विवासवलीकं परिजनानां वीचम् प्रधान सर्वदा राजकुलम् रहतेषु चतुर एव राजाकं समीपम् भी प्रधानम् स्वमाधुवार्ता, और समी मङ्गलार्थम् निगुण अथवा यदौ कुलवर्द्धना नामकी मूर्द्धजातीया एक रविवासवली दासी, किस्ती प्रधान दिन प्रदीप-फालतं मध्यवर्ती समामण्डपम् बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर उसने जनके कानमें धीरे-धीरे राजी विवासवलीका गम्भीरान्तं निवेदन किया । उस समय राजाके आस-पास सुनिहित बैठे भूरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह-वारराजके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान, तथा सहस्रमस्तकानाले शेषनागाके सहस्रसदृशक फणामणियाँके मध्यमें बैठे नारायणके समान देवनेम प्रदीप होला आ । शीघ्रपङ्क्तिके निकले ही प्रधान-प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, और परिवर्तनवर्ती कुल दूर पर खड़े थे । समीपमें ही वेतली कुसीपर, कुछ दूर दवेतवच पड़ेने, सादे वेतले, समुद्रके समान आगजान्मयीवृक्षोती मन्त्रप्रवर शुकनासके साथ राजा पूर्ण विद्यासवली नामा प्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्वप्रकारका... । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अतिप्रका । ५. परिवारम् । ६. कथा । ७. नरैः परितोः परितोः । ८. अतिप्रकाशेण । ९. शुकनासेन कुर्वाणम् । १०. विहित-विवासवली ... ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासम्भाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्ररूढ-^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्त हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुक्नासमुखे लोलतारकमानन्दजलविन्दुविलिन्नपद्ममालं तत्क्षण पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपते, कुलवर्द्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सतत मनसि वर्तमानत्वात्^२ अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुक्नासं स्वयमुन्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटं भावभाषे-‘देव ! किमस्ति’ किञ्चित्स्मिन्^३ स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेनेति । ‘तु’ पुनरर्थः । तस्याः कुलवर्द्धनाया, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-नीयेन तेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-रकथाञ्च वचनस्यामृतसाग्यमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्येव सत, सद्यः तत्काल प्ररूढेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सजातकण्टका तन् शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-माणस्य, स्मितेन ईपद्मास्येन विकसिते स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्तर-दमीना वितानच्छलेन प्रधानच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णाङ्कितमनस अतिरिक्तम् उद्वृत्त हर्षञ्च आनन्दं विहरित इव निक्षिप्त इव सत, राज्ञस्तारापीडस्य । लोले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलविन्दुभिः हर्षजनितेन जलप्लुतं, क्षिप्त्वा आर्द्राङ्कता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृश चक्षुः लोचनद्वयं शुक्नासमुखे पपात अपतत् ।

‘भिक्तसर्वाङ्गस्येव’ इत्यग्रेचालङ्कारः, ‘विकिरत इव’ इत्यत्र सापह्नवोद्ग्रेचालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपते. तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिमर्माद्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकार । कुलवर्द्धना स्मितेन ईपद्मास्येन विकसित विकस्वर मुखं वदनं यस्याः तां तादृशीम् आगता प्राप्ता दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विष-यस्य सतत निरन्तर मनसि चित्ते वर्तमानत्वाद् विद्यमानत्वाद् भूपते. स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः । अनिदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसद्भाचारोऽपि शुक्नासः तत्कालोचित तत्समयोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नियामकम् अपश्यन् अनवलोकयन् स्वयमा-त्मना उद्ग्रेच्य ‘कुलवर्द्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती’ इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) ननुमर्षितं ध्वक्तम् आसनम् अवस्थितिवन्धो येन स तादृश, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्रितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आद्यभाषे अवोचत्—

देवेति । हे देव स्मामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईपत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य हुनकर राजाका सभस्त अब मानो अमृतरसेने सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समन्त शरीरको कण्टकिन कर दिया और आनन्दने वह विजल हो गया । मुस्कराहटमे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके वहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके आँतुनांसे नयनके लोभ भांग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्लाननके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्वं आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुस्कराती हुई आती देखकर, यही वान सर्वा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अन्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्लानने अपने मन ही मन तत्काल ताट लिया और कुसीको खीनकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिस्पष्ट भावमें (धीरे धीरे) पूछा—‘महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. प्रकट । २. मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोकितपूर्वं तु त । ५. अभि-सर्वाक्ष्य । ६. परिवर्तमानत्वात्, विपरिवर्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम् । ८. अग्नि । ९. किञ्चित् स्वप्नदर्शन ।

[illegible]

—উদ্দেশ্য—

इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै वत्सा, तथा च वत्तप्रसादानन्तरमवनिताशिलछललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुक्रनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवनचलित-नीलकुवलय-दल-लीला-विडम्बकेन दक्षिणेनाक्षणा परिस्फुरताऽभिनन्द्यमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनिललोलाशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृत-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनं धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम् इति देवी विलासवती पृष्ट्वा आपृच्छ्वयं ज्ञास्यामि निर्णय्यामि ।

इति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विसृज्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्य कुलवर्द्धनायै सहचरिकायै दत्त्वा वित्तिर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-तलेन वसुधातलेन आशिलष्टा प्रणामसमये स्पृष्टा ललाटरेखा भालदेशो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलव-र्द्धनायै शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुक्रनासेन सह समकालम् उत्थाय उत्थानं त्रिधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां शोभा विटम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परिस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-र्येन अक्षगा नयनेन अभिनन्द्यमानः अभिलपितप्रासिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाहुः—

'दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥' इत्यादि । तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुश्रूषायां समुचितेन शोभ्येन, विरलविरलेन अलपाक्षेपेन चीप्नाया द्विवचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलव्यमित्यवधेयम् । पुरः संसर्पि-णीनाम्, अत्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लीलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरः स्थायिनाम् अन्येषां प्रको-ष्ठानां तिनिरागि तमासि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

नरेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशायानां विलासवती राजा वदश इत्य-न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि 'वासभवने' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । सुष्ठु समीचीनं कृत्वा जगिन्नन्तौपधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापखण्डशाकिनीढाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र तत्र तद्योयते । नरं प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते 'सुधाधलेपोऽमृतं सुही' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विदा कर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण उतारकर कुलवर्धना को दे दिये । उनका लाभ होते ही तुरन्त उसने मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा मूलका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुक्रनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दते उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जाने के लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले, कमलके पत्तोंकी लीलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फटकफटकर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लालटेन आगे जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । शनि, मन्त्र और औष-धादि द्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एव नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रक्खे गए थे, उसको दीवारें

१. विसृज्य । २. पुर्यमाणः । ३ अभिवन्द्यमानः । ४ अनिललोलीच्छलच्छिखाना । ५ प्रदीप-कानान्, 'कक्षान्तरनिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुकृत, तत्र बहुकृत । ७ नवसुधाक्षेप । ८. ...दीपे ।

१. ... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ... १०. ... ११. ... १२. ... १३. ... १४. ... १५. ... १६. ... १७. ... १८. ... १९. ... २०. ... २१. ... २२. ... २३. ... २४. ... २५. ... २६. ... २७. ... २८. ... २९. ... ३०. ... ३१. ... ३२. ... ३३. ... ३४. ... ३५. ... ३६. ... ३७. ... ३८. ... ३९. ... ४०. ... ४१. ... ४२. ... ४३. ... ४४. ... ४५. ... ४६. ... ४७. ... ४८. ... ४९. ... ५०. ... ५१. ... ५२. ... ५३. ... ५४. ... ५५. ... ५६. ... ५७. ... ५८. ... ५९. ... ६०. ... ६१. ... ६२. ... ६३. ... ६४. ... ६५. ... ६६. ... ६७. ... ६८. ... ६९. ... ७०. ... ७१. ... ७२. ... ७३. ... ७४. ... ७५. ... ७६. ... ७७. ... ७८. ... ७९. ... ८०. ... ८१. ... ८२. ... ८३. ... ८४. ... ८५. ... ८६. ... ८७. ... ८८. ... ८९. ... ९०. ... ९१. ... ९२. ... ९३. ... ९४. ... ९५. ... ९६. ... ९७. ... ९८. ... ९९. ... १००. ...

चित शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्नैर्विरलावस्थित-दधिलवै-
जल-तरङ्ग-तरल-श्वेत-शालि-सिक्थ-निकरैः अग्रथितकुसुमैः सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डिता-
नन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमानैः मार्गैः, पट-
लकम्पज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचारैः कुश-

राजस्य शैलाधिपते. (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपापाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भो-
चिन गर्भवतीत्वापयोग्यं शयनतलम् आन्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुप्तम् । राश्या
चिनेपगमिदम् । इह 'इन्दुदीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च
लुतोपमालङ्कारः ।

कनकैति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यत्र विशेषणानि । आचा-
रेषु तद्देशीयमौलिकाचारेषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्थवृद्धयोपिद्वेनेन ।
प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचित् वृद्धस्त्रीवर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आतैः । अवि-
च्छिन्ना मिथः सललाः, विरला अल्पा अवस्थिता दधिलवा दधिखण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत्
पानीयकल्लोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयवाष्पागां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवद्वलोक्यमानत्वादित्या-
शयः, रवेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तत्कालपक्षौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः तादृशैः
(रुग्णैः) अग्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिता नैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं
भाजनं पात्र यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितैति । अन्येन केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्तृपटमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि
अभिनयानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्मिश्रैः तत्सन्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिन्नानि
आननानि वदनानि येषां तथोक्तानां मत्स्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतारणकमङ्गलाम्'
इति वच्यमाणेन सम्यग् ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्नया अखण्डितया मलिलधारया जलधारया अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना
मार्गाः अध्या येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहितविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः ।
पटलैः पुत्रपुटपटैः पुत्रपुटपटैः तदन्तर्गतैर्वित्यर्थः, प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलपिण्डे च परिच्छेदे' इति मेदिनी ।
शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीगमानैः कर्पूरीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववद्वेनेनेन सम्यग् ।

गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धाथैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः
पृष्ठतः तथापिधसर्पपिण्डैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिभिश्च केनचिज्जरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'क्रियमा-
णावतारणकमङ्गलामि'त्यत्रान्वयः ।

आचारैति । क्रियमाण प्रदर्शितविधिना अनुष्ठीयमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्राम-
णावतारणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गल यस्यास्तां तादृशीम् । तात्कालिकत-
द्देशव्यवहारादिदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वस्त्राञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वस्त्र (चादर) उनके ऊपर बिछा था और वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भवती
स्त्रीके शयन योग्य थी । किमी वृद्ध स्त्री, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर शुश्रूषण चावलोंके दाने
रन्तों थी, उस वस्त्रके ऊपरमें परस्पर सल्लन और थोड़े-थोड़े दधि-विन्दु एवं असल्लभावते (अलग २) किन्ने
पुण विस्तृत हुए थे, और उस वस्त्रसे जलतरङ्गके समान वायु उठते थे । कोई वृद्ध स्त्री, किन्ने अखण्डित मुखवाली
मटलियोंकी ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । किन्नी वृद्धस्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए
गए किन्ने कर्पूरोंके प्रदीपोंके लेकर आई थीं, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थी, कोई गोरो
चनाने निली हुई श्वेतमर्षपक्षी मार्गमें विशेष करती थी, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस
प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ वृद्ध स्त्रियाँ रानीके निमित्त साथ द्रव्य लानेके

लेनान्तःपुर-उदरविजनेन किममाणावतरणकमङ्गलम्, धवलाचर-विविक्त-वेधुण प्रसुतिनेन प्रसूतमङ्गल-प्राप्तालापेन पुरजनेनोपास्यमानाम्, उपाकृत-गर्भव्याऽन्तःकलशैर्लाभिव शिशुम्, सलिल-निमनैरावलाभिव मन्दाकिनीम्, गृहेनलसिंहिणिव निरिराजैखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकराभिव दिवसशिशुम्, उदयगिरि-निराहृत-शिशुमण्डलाभिव विभावरीम्, अस्थु-शङ्ख-कमल-विनिर्गमामिव नारायणनाभिम, आसङ्गागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, केनादृतमृतकलसाभिव क्षीरेद्वेखाम्, गीरोचनोच्चित्र-दशमनुपहृतमभिध-वत् दृक्कलश्यालं वसानां विभासवती ददृशुः ।

सप्तममपि-परिव्रज-प्रसारित-करतलावलोकनोत्पन्न-वामजगज्जि-विन्यस्तद्वेस्तपञ्चि-प्रचलित-मुष्णमणि-रव-मुखरसुविचित्र-विभासवतीम्, अलमलमश्यादरेण, दृष्टि ! नोदृश-धवलेति । धवलं श्वेतम् अथर वस्त्रं तदपि विविक्तः पूर्वा वेधा वेपथ्यं यत्न वेन लादतेन, प्रसुतिनेन हर्षितेन, प्रसूत उपकान्ते मङ्गलशायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः संछापा येन तथोचनेन परिजनेन सेवकवर्गण उपस्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपाकृतं तदप्यथा गी गभ्रतस्य भावतया दृष्टिम् । दृष्टोऽप्येवमभ्यः सर्वत्र समदृश्ये । अन्तर्गतः कुलशैली यस्यान्तां विष्टि वसुधाभिव, सर्वेषामामाश्रयकृत्वेन कुलशैल्युत्पत्तिः सादृश्यम् । सलिलं जलं विमानां श्रुतिं प्रेरितः तन्नामा गच्छी यस्याः तं वादश्रीम्, मन्दाकिनीम् आकाशाङ्गी-मिव, गृहेषु कन्दराषु गतः प्रायः सिंहः पञ्चानना यस्यान्तां निरिराजस्य हिमालयस्य सौख्यं सख्यमा-शिशुव जलधरपटलेन अश्वसुद्धेन अन्तरितो व्यचष्टि विनकरः सूर्यो यस्यां तं वादश्रीं दिवसशिशुमिव उदयगिरिणा उदयचञ्चलेन निरुद्धितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तं विभावरीं रात्रिभिव, अस्थु-निकटं शङ्खकमलस्य विरिञ्चिमन्स्थानीयवपञ्चस्य विनिर्गमो वदिसीवो यस्याः तं वादश्रीं नारायणस्य विष्णोः नाभिमिव कृपिकामिव, आसङ्गां निकटवर्तीं अगस्त्यस्य पीतजलधेः उदय उदमनं यस्यां तं वादश्रीं दक्षिणायां दक्षिणादिशामिव, तथा केशः क्षिप्रैः आवृत आच्छादितः अमृतकलसः पीयूषकेशो यस्यां तं वादश्रीं क्षीरेदस्य समुद्रस्य वेलां जलविष्टिनिभिव विद्यमानाम्, तथा गीरोचनया विजिताः पृथ्वी-लङ्कितव-क्षिता दक्षाः प्राञ्चयामा यत्न तवादेशम्, अत्रिपटलं पूर्वं परिधानमाधेनपद्युतिवत् अभिनव-मिथुः, अतिवचनम् अतिशुद्धं दृक्कलश्यालं सुवचनसमदृश्यं वसानां परिदधानाम् । 'वैमपट्टे दृक्कलशैः' ।

सप्तमशरीर । सप्तमशरीरं मुपति दृष्ट्वा सप्तवरेण परिव्रजेन संवकेन कथाविध परिचरिकाया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं दृक्कलशैः तद्वैव आलम्बनम् आधरः तस्य अवष्टम्भेन सहोदने, वामजगज्जि अप-स्यथाप्यशायः । प्रचलितानि क्षीरेदसंछादनेन चलितानि मुष्णानि अलङ्कृतः वेधां मणिरेवो रत्नखनिना सप्तमलकशै विन्यस्तः स्थापितो दृक्कलश्यालं यथा तं वादश्रीम्, अस्थ्या गभ्रमरेणोत्थानासामवादिभ्य-स्यथाप्यशायः । प्रचलितानि क्षीरेदसंछादनेन चलितानि मुष्णानि अलङ्कृतः वेधां मणिरेवो रत्नखनिना सप्तम शरीरिका अष्टिके निवारेण करतलं निरुद्धं मङ्गलाचरण करती श्री । एव उच्यतेवकला कष्टं वेधां धारणकरं पर-स्य मङ्गलमय आलाप करतल-करतले परिव्रजेन आनन्दसे रान्तिषीं सेवा करतले श्री । गभ्र उच्यते वेधां जनेसे अन्तर्गत-कुल-पर्वतवतीं पृथ्वीकं सप्तम, धराधर दृष्टीकं जलमध्यम् निमग्नं दृष्टे पर मन्दाकिनीकं सप्तम, कन्द-रूप-पर्वतवतीं दृष्टे सप्तम, धराधर मङ्गलवती रान्तिकं सप्तम, आसप्त शङ्ख-कमलकं उदयगिरि-सप्तम, विष्णुको नाभिकं सप्तम, उदयचञ्चले केश मन्मण्डलवती रान्तिकं सप्तम, आसप्त शङ्ख-कमलकं उदयगिरि-सप्तम, विष्णुको नाभिकं सप्तम, अगस्त्यका उदय सप्तमवतीं दृष्टे पर दक्षिणा दिशैकं सप्तम, पूर्व केन दारा आवृत अस्थुनरम् अमृत कुम-रद्वेनेकं सप्तमं क्षीरेद-सप्तम, अलङ्कृतं सप्तम विजयवतीको रान्तिं दृष्ट्वा, उच्य सप्तम रान्ति अत्यन्तं वेधवतीं नये दीं सुदृग्गल-खण्ड पश्यी दृष्ट्वा श्री, विनये प्राणमया गीरोचनेसे विचित्रे श्री ।

उच्य सप्तम रान्तिको दृष्टकर किंसी परिचरिकाते अथवा दृष्ट्वा केशा दिश्या, रान्ति दृष्टिने दृष्ट्वा दारा उच्यते दृष्ट्वा को पञ्चक, यथा दृष्टे पर बायां दृष्ट्वा उच्यते दृष्ट्वा, उच्य अक्षसंछादनेकं सप्तमं दृष्टिने दृष्ट्वा आभ्युषणीकं मणिपुष्पीकं सप्तम-संछाद दृष्टे दृष्ट्वा । यद् दृष्टकर विजयवतीसे—'उदरे उदरे, वदत आदर दृष्ट्वा, (उच्य अवस्थां १. मणिपुष्पकं । २. अवतरण । ३. मङ्गल्य... । ४. मङ्गल्य... । ५. मणिपुष्पकं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रवृत्त ।

४. मणिपुष्पकं । ५. मणिपुष्पकं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रवृत्त ।

तव्यम्' इत्यभिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपाखण्डगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-‘यदाह कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव’ ? इत्युवाच । अथाव्यक्त-स्मितचक्षुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकनेव मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमवोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चानुबध्यमाना ‘किं मीमातेमात्र त्रपा-परवशा करोमि नाहं किञ्चिदपि वेक्षि’ इत्यभिदधाना तिर्यग्वलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुञ्जरं सशब्दं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिदम् । उत्तिष्ठन्तीम् उत्थानं विदधती विलासवती पार्थिवः राजा—देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमल कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नांत्थातव्यं नांत्थानं विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रवृत्तेति । प्रमृष्टाः उज्ज्वलीकृता. परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्र. उपच्छद. उत्तरपट. (आस्तरणवसन) यत्र तथोक्ते आसन्ने समीपव-त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्या शय्याया शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् उपविष्टवान् ।

नपेति । उपाखण्डगर्भाम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शब्देन मन्थर उड तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुत. प्रारब्ध. परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन स-तादृशः, राजा—देवि ! शुक्रनास पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथितवती तत्किं तथैव इत्युवाच इत्युक्त्वान् । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकर्तृनिर्देशादिति बोध्यम् ।

नपेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अन्यक्तम् अस्पष्टं यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन छुरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचतुर्यस्या. तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्य. प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया .दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन छलेन अशुकनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुनं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाङ्मुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुबध्यमाना सनिर्वन्ध पृच्छयमाना । अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशा लज्जाधीनां करोमि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेक्षि न जानामि' इत्यभि-दधाना इति युवाणा तिर्यग् वलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन धवनतमुखी आनन्त्रानना राजानं भूपतिं साभ्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रश्नस्यानुचितत्वात्साभ्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुट. अस्पष्ट. यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुनं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो भूभुजा 'राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः पुनां विलास-वती भूयः पुनरपि यमापे उवाच—

अत्यन्त गौरव दिग्गजनेका प्रयोजन नहीं है) वस, देवि ! तुम मत उठो ? थो कइकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी नमोपवर्त्ता एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शब्दाके उपरमें भी शुभ्रवर्ण आत्त-रगवत् (चादर) वा एव उम पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

तदनन्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ-सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे विह्वल चित्त होकर परिहास करने-करने राजा बोला—‘देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उम रूपसे सत्य है क्या ?’ । उसको याद मन्द-मन्द मुस्कुराहट विलासवतीके कपोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने राजाके दन्तकिरणोंके बहाने मानो वसद्वारा ही मुपको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहमें पूछा, तब बोली कि—‘मुझे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती’ । इतना कहकर, धवनत मुख कर, आँखोंकी पुतलियोंको जरा तिरछी करके, उसने राजाको मानों अत्यन्त असूयाके साथ

१. चान्पदे । २. चासन्नशयनान्तरे । ३. क्वचित् ‘स्मित’ पद नास्ति । ४. दशनांशुकजाल । ५. अनुबध्यमाना । ६. किं नाम माय ।

सुखां पतिरेनां सुखां वसाम्-सुखं । यदि सद्योऽन वचसा तव त्रया विवच्यते, तदयमहं
विधातो निश्चयम् । अस्व तु किं प्रातिविधात्यसि विषटमान-दल-कोश-विशद-च-पक-यैः
सज्जितया परिमलजिमीयमान-किङ्कमाङ्गीरास्व पाण्डुरासाप्यमानस्य वपुस्य, अनयोश्च गम्भ-
रसमवसृज्यते निवर्त्यमाणा-शीकानलप्रभव धूमोऽपि वसतोः । आनन्युद्देव-नीलोत्पल्यो-
दिव चक्रवाक्याः तमाल-पञ्चव-लाङ्छित-मुल्योदिव कनककलसयाः सकृदिवलिखित-क्रेष्ण-

३६
यतो हि चन्द्रेण सह यज्ञो वृष्टिर्वासासम्भवः । एवञ्चैतद्वत्सारेण 'वास्यार्थेना' इत्यत्राप्य-
भाषायाऽङ्ककोशायः । तथा च सति त्रिसोपमयोद्गाहिवान्नं संस्तुताच्छरेः ।

एवं सम्यक्सिद्धिकरणायः । तथा च सति उपायमप्यपेक्षान्नायन संश्लोकादङ्गाः । सुनिश्चयः । सुदृष्टिं तज्जः शरीरं वस्त्राः सा तत्समाधिद्वी है सुतवः । मदीयेन मदीयेन वषसा वाक्येन यद्दि वेद यथा उक्ता विनयते विस्मायते । निश्चयमेव आख्यायणी निश्चयः । अत्रेति । विषयमात्रानि निष्कामानि वृत्तानि यस्यां स तयोक्तः कोशा मुक्तिं यस्य तद-

अर्थेति । विषयमात्रानि मध्यमात्रानि दर्शान् पणान् यस्य स तथाकः काद्या मुक्तिं यस्य ताद-
 रास्य विषयं स्वार्थस्य चापकस्य चापक्युत्पत्त्ये इतिः कानिः तस्याः सत्त्वोत्तया प्रियवर्णनस्य
 कारणेन परिमलेन कवचसुत्रादेन अविमोचमानः कृत्स्माङ्गराः दार्ष्टिक्योद्देशोपपन्नान्द्विष्टिमात्रित्वेन
 यत्र तस्य तादृशस्य कृत्स्माङ्गराः द्वैकानिधित्वेन द्वयमपि चापकवत् समानपणान्द्विष्टिनि पाद्वत्त्वेन
 प्रयत्नोपपन्नवान् परिमलेन कृत्स्माङ्गराणांशुमीयत्त इत्याद्ययः । अत्रार्थं प्रमाणम् —

प्रत्यक्षासम्भवात् पक्षिभूतेन कुङ्कुमाङ्गीराद्युत्पाद इत्याद्ययः । अत्रापि प्रमाणञ्च—
'वाङ्मिकद्वयसंज्ञात् कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्'

इति यावत्प्रकाशवचनम् । पा०द्वितीयं अन्तर्बालवत् पा०द्वितीयं आपद्यमानस्य प्राप्तिवत्, अस्मै पुरोऽवबोधमानस्य, वशीत्येव वशीत्येवोपायाः किं प्रतिविधवास्यासि कं प्रतीकारं कल्प्यसि । तव ज्ञापमाशाङ्क्य निवृत्तेऽपि मयि अन्तर्बालवत् स्वयं प्रकाशमानया दृष्टेयाद्विज्ञायाः सर्वशून्य गोपनसम्-

वा. रा. क. य. व. म. से. वे. ल. य. रा. य. । इति नामानि चतस्रः ।

[illegible][illegible]

एक बार देखा। चारों ओर के समान अफसद होखसे प्रकाशमान मुखबन्दसे राजपूतों पर फिर बोले—'सुन्दरि! मेरे घरमसे हों यदि तुम्हें उन्मा बहरी है तो, जो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे सौतेले परदे वण, पिछले हुए निम्नले चम्पकसुप्त-कान्तिके समान दीर्घ रहा है, इसका ऊँह-मध्य एकसा होनिके कारण सुनिश्चितरूप ही परदेवाला जाता है। एवं इस कमसे पाण्डुरा मांस हो गई है, अबतक इसका प्रतीकार प्रिय क्या करोगी? और इस स्तनसुगन्धका अग्रमाण इयाम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि-गम्यविषयक अग्रसे सींच जानेके कारण शीतल होनी है इतनी शीतलगी अतिन वृद्ध गई है, उसके धूमकी मागी उखल रहा है। एवं बीजोत्पन्नधारी चक्रवर्ति-समन्वित के समान, एवं तमाजके पर्वसे आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देवदेव आ रहा है और काँडे

[illegible]

गुरु-पङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यन्निवलि-लेखावलयस्य कश्चिमानमुज्झतो 'मध्यभागस्य' इत्येव व्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखं-विनिगूढहासः शुक्नास-देव । किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पम्' इत्यब्रवीत् । एवविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्नासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह ता निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्णं प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अत्येति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसलग्रत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रक्षनादान्ना, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसलग्रतया पीड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्रयरूपरेखाणां वलय मण्डलं यत्र तस्य तयोक्तस्य, कृशस्य भावः कृशिसा कृशाव तम् उद्भूतः । क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसाति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भव्यतिरेकेण दृशरूपत्वमसम्भवमायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति । इत्येव पूर्वोक्तविधिना व्रुवाणं कथयन्तम् अवनिपाल तारापीडम्, अन्तर्मुखे मुखमध्ये विनिगूढो गाम्भीर्यभङ्गनीत्या सवृत्तो हासो येन सः तादृशः । शुक्नासः-देव स्वामिन् । देवीं विलासवतीं किं किमर्थम् अयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते त्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभापनं त्यज दूरीकृतं इति एव प्रकारेण अब्रवीत् अवोचत् ।

एवमिति । एवविधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासवाहुताभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तन्नावस्थानं विधाय शुक्नासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने ता निशा रात्रिं तया विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

नन इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्यनुसारेणेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विज्ञेयसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्थान्तरान्तमनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

'गभिण्यास्तत्तत्तदिच्छाया विज्ञेयेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥' इति ।

पूजं उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं गलन्तीभिः

अगन्ते स्म के ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल-पत्ते काढे हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इनका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (जनने माटा हो रहा है), इससे उदरस्थ दोनों तिलवटें अदृश्य होती जा रही हैं । एव काञ्ची (करघनी) के अधिक तन होनेसे मध्यभाग पीडा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजा ने सुर्के के भीतर हँसी छिपाकर शुक्नासने कहा—'महाराज ! महारानी को क्यों काट देते हैं ? ये ऐसी बातोंसे व्यर्थन होती हैं । इसलिए कुलवर्धनाने जो सवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।' इस प्रकारके परिहास-मय कथोपकथनसे उस स्थानमें बहुत देरतक रहकर शुक्नास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृह में रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस-जिस वस्तु की इच्छा प्रकट करती थी, राजा सानर्थ्यके अनु-

१. अतिगाढतरताम्, आपाद्यमानेन । २. रेण । ३. उदत । ४. अन्तर्मुखहासः, मुखनिगूढहासः ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहित, समुचित ।

९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलशङ्खिका-कलित-कल-कलैः बहिरागृहीतवच्छायागकूर्पुर्देवते लभते प्रयत्नायां चोला-
 याभिर्मन्दमिष सधमाला सकल-लोकद्वयानन्दकारिणं विनासवतीं सुतमसत् । तस्मिन्
 जाते सरमसिमतत्त्वतः प्रधावितस्य परेजनस्य चरणशाल-संक्षोभ-चलित-स्थितितलां भूषाला-
 कालकलां सुसकललां भूतैः तादृशैः । नाहिका हि साहृद्दृष्टावपमपरिमितविरचितः साहृद्दृष्टावपल-
 ललाविश्रांतिः नाहिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः धटिकाभिरित्यर्थः, कलितं निश्चितं ज्ञातं
 चामुख-प्रसृतं स्वलक्षितं-विकलकञ्चिकसहस्रं जन-संमर्देनिरपेक्ष्यमाण-पतित-कुञ्ज-वामन-
 किरातगणो विस्फट्यमानोऽनन्तःपुर-जनामरण-सङ्घारमनोहरः पूर्णपात्राद्विरण-विबुधसूतान-वस-
 निकृष्टपुत्रश्च ज्ञातिभू-

‘पच्छायां द्विगुणितस्य चतुर्दशसमिञ्चताम् । पञ्चप्रहकरास्त्रिगुणाज्जलदं दृष्टादिकं भवेत् ॥’
 गणकैश्चरितैर्विद्विः गृहीतं निश्चितं लभे भूषादिकं प्रशस्ततायां उच्चस्वस्वद्वैतविरचितस्य सुखसौभाग्य-
 धाविकायां, वृत्त्यां लभ्यमानवर्तितैर्विद्विषां विजलसवतीं भूषमात्रा कादंविश्वनी दूरसमदंमिष भूषावप-
 वद्विभिष, भूषायां विरिच्यमानः, इत्यमरः । सकललोकद्वयानां समस्तलोकविषयानाम् आनन्दकारिणो
 प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् अपुत्रं सुपुत्रं । ‘पुत्र-प्राप्तिप्रसवे’ इत्यस्य लङ् कृपम् ।
 तस्मिन् गणपुत्रे जाते उपरान्तं राजकुलं राज्ञां समुद्रद्वयं अविमद्वयं विद्विषैर्विद्विषः प्रथमः
 आनन्दवृद्धिश्चान्या जगतां त्वरा अयुर्विद्वदनेन सम्पन्नः । इह प्रथमानालि पद्मालि, ‘संजय’ इत्यस्य
 विद्वेद्योनि । सरमस इक्ष्वा सुवर्णस्य इवतत्त्वतः समानतल प्रधावितस्य उच्चलितस्य पवित्रस्य धाव्या-
 न्तरदेवकजनस्य चरणशालस्य सञ्चोभल आवातेन चलितां कतिपयं विवितलं यत्र स तादृशः ।
 भूषालाभिमुखं भूपसंमुखं सत् प्रसृतं धावां कथयिषुं प्रसिधत् स्तब्धं हि अष्टमान्नं विकलं प्रमोदसमाकुलं च
 कञ्चिकसहस्रम् अन्तःपुरवर्तुद्वैतद्वैतसमृद्धौ यत्र सः तादृशः । कञ्चिकलचण्ड—
 ‘अन्तःपुरवर्ती वृद्धो विप्रो गुणगणान्निवतः । सर्वकामायुष्मिकश्चः कञ्चिकरूपिभिर्युवते ॥’ इति ।
 जगतां लोकानां सम्मर्देन सहृदूणां निरपेक्ष्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः खलः, कुञ्जः
 दुष्टपुत्रः, भृष्टः दुष्टपुत्र इत्येवं इति भविष्यी, वामनः खलकिलयः, वामनो नीचि खलं च भविष्यी,
 किरातः कुबलं स्वदेवतवचः, किरातः स्यादददपतनी भूनिन्दं लब्धेभिर्युवतैः इत्येवमेकैः, विषाणः
 समुद्रो यत्र सः तादृशः । विस्फट्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अवरोधविधौ आभ-
 रणसङ्घारो भूषणनिवारः तेन मनोहरो हृदयहारी । उच्यते मित्रवर्तमानं हृदावोक्तस्य नीयते वाति
 पूर्णपात्रावाप्युच्यते, तथाहि—

‘वर्द्धपकं यद्वानन्ददं लङ्कारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’
 इति वीररावलो । नेपथ्य आहरोन ग्रहोन् विबुधसमागानि हस्ताद्वितिकरणसम्पन्नो ललाति
 सारं वनं समी वृत्तुआलो ह्रीं परिपूर्णं करं देवा यः, विषये रानी अत्यन्त आनन्दितं ह्रींति यी । कमले प्रसक्तं
 उपास्यते ह्रींते परं पकं भूमिद्वयं पतियन्तं निरन्तरं जलपिन्दुं दधकं देहं, उच्यते वीर-कोई-कोई ज्ञातिभू
 स्रंसं सम्यक्ता निरूपणं करं देहं, और कोई-कोई ज्ञातिभू वारं (आगते आदि) में बाकर ज्ञाति
 नापकर लक्षणा निरूपण करते हैं । इस रूप में भूषमात्रा विषय प्रकाश नेत्रज्योतिर्लो उपवनं करती है, वही प्रकाश
 विजलसवतीं प्रशस्तं समयनं सत् जगतीकं हृदयको आनन्द देवताके पुत्रको उपवनं किम् ?
 वनं राजपुत्रकं उपवनं ह्रींते परं नागरेणं वृषं मवातीवाला, उत्सवकीं यथादेवतां वहा मारी कोलहलं राज-
 कृतं मयं गण । परितजनवर् आनन्दके सध स्याते मय-उपरं दीडते, ज्ञाते, जनके चरणोंके आवापिते परितलं चलन-
 मानं हो गया । कञ्चिकगण आनन्दसे व्यथ होकर राजाके पास सभाके पास सभाके निष्ठ निर-निराकर, दीडते ज्ञाते ।
 मन्त्रार्थकी सीधें कुञ्जल कर, कुबल, वीने (खलदेह, वामन) और कुशरीरके मन्त्रार्थको, सुष्ठु पवित्री पर
 १. कलः कलैः । २. लभयतेमात्रा । ३. गतिकञ्चिक, गतिकञ्चिक, गतिकञ्चिक... । ४. पूर्णपात्रावाप्युच्यते । ५. पूर्ण-

नभूपणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरं-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुर-सरेण प्रहत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंवर्द्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालवृद्धा ननृतुरागोपांलमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजा प्रतिक्षर्णम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते सुहृत्तैर्निवारित-निखिलपरिजन-शुकनासद्वितीयः मणिं भय-मङ्गलकलस-युगं लाशून्येन

वसनानि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संक्षोभित-चोभप्रापित-नगर-राजधानीयेन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण तदाख्यपर्वतेन मथ्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधे चौरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः भेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा मुरजाः, शङ्खाः, कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निवहस्य समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः, तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
नटनार्थं वादितदण्डानां (चर्मत्राद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वर्द्धि प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभिः नृप-
तिभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकैः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्यन्धिजनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव चीवा इव,
गोपालान् यज्ञवान् मर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, ननृतुः नृत्यञ्जकुः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेन कुमुदयान्धवोद्गमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दा-
यमान, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वर्द्धि प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभफालानुरोधेन मौहूर्तिकगणो देवज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके सुहृत्तैः
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुकनासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

नामयेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

गिर पटे, रनिवासकी स्थियोंके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंसे वस्त्रपूर्वक (जवरदस्ती) वस्त्र तथा आभूषण छीन लिए गये, उससे अनेक वस्त्र और भूषण पृथिवीमें लोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एक बार में ही उद्देलित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मधे गये समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वर्द्धि पाने
लगा । एवं विजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा, लोग रनिवासकी सब लियाँ नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सप्त नीजवान वैद्या, एवं बालक और वृद्धगणके साथ ब्यालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म-महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन वर्द्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके मुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होनेपर भी उसने शुभसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त सुहृत्त में अन्यान्य परिजनोंको साथ आनेसे रोककर केवल शुकनासके

१. मन्दराध्यमान । २. जलधि । ३. कचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. कचित् 'युगल' इति पदं नास्ति ।

[illegible]

૧. મુલકામલતલ ૨. જલ ૩. ચાલેલ ૪. અતલતલલ ૫. અતલતલલ ૬. અતલતલલ ૭. અતલતલલ ૮. અતલતલલ ૯. અતલતલલ ૧૦. અતલતલલ

पिञ्जरांस्वर-धारिणी भगवती पृथ्वीदेवीं कुर्वता, विकच-पक्ष्मपुट-विकट-शिखण्डि-पुष्पमण्डला-धिरूढम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लसित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं सङ्घटयता विन्यस्तालक्तक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावध्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्जरीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लग्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकरतया काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिह्निताम् आपीतपिष्टार्तक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमानक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरन्ध्रवर्गेण समधिष्ठि-

पिञ्जर समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अम्बरं वसन धारयति परिदधाति या सा तादृशी ताम् । पृथ्वीदेवीं तन्मूर्तिं उर्वता तण्डुलपिष्टे, रचयता ।

विकचेति । विकच प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पक्ष्मपुटं पक्षयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो नयूरस्य पुष्पमण्डलं तत्र अधिरूढम् उपविष्टम् । आलोलं चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लसितेन उत्तोर्यात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसङ्गकायुधेन प्रचण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सङ्घटयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतद्व्यतिशायुगलं हि जानकरुचार्थं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलक्तकपटलेन लाञ्छाद्रवसमुद्भूतेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ कटिपदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवध्रता पिष्टतण्डुलद्वारा निमिषमाणेन सूर्याचन्द्रमसाविद्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुम्भेति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकाशमीरजन्मद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णीकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः स्यूताः निरालाया ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुत्पन्न-कण्टका ता निम्नोन्नतीकृतमित्यर्थः । अविरल सान्द्र यथा स्यात्तथा लग्नः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां रजततर्पणाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितं लिप्तामिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकाकदम्बकारचित्तगुलिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां पङ्क्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोद्योत्ता, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-वल्लरूपम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तोनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु, पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति रागा वर्गाः तैः त्रिचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्किता तेनाच्छादितमित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईषत्पीतवर्णानां पिष्टा-नाना पटत्रासकानां 'पिष्टातः पटत्रासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाढरसेन अङ्किता चिह्निता लिखितमित्यर्थः, वर्द्धमानरूपपरम्परा शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टभवनस्य मण्डन-

गाकारः (न) निर्माणं करोतीति । कोर्डे, भगवती पृथ्वी देवीकी प्रतिमा निर्माणं कर जसे हृदीके रजसे रंग पीले करजे पदनानीं यी । कोर्डे, पीले हुए पक्षसे चौडीं मोरको पीठ पर चढ़े हुए, चत्रल रत्नवर्ण पताका-समन्वित एवं जक्ति अश्वको उठाकर रखनेसे भगवत् स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माणं करोतीति । कोर्डे बीचका हिस्सा अलक्तकर-रजसे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माणं करोतीति । कोर्डे-कोर्डे, गह्वर मृत्तिकाके गोलीयां को सजाकर रखनीं यी, वे गोलीयां कुङ्कुमके जलसे पीलीं की हुईं यी, ऊपरनें अधिकतर सोनेका जो गाढ देनेसे ऊजनीच हो गए ये, एवं समीप समीप सफेद सरसों चिपका देनेसे सुवर्ण खचित-सां प्रतीत हो रहो यी । अन्य कोर्डे चन्दनके जलसे थोड़े गर्दे दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रजसे चित्र काटकर, कितने कपड़ोंके टुकड़े में धेड़ित (लेपेट) कर पीतवर्ण अश्वीरके लेपसे रजित कर किन्ने शराव (कसोरा) कतारसे सजाकर रक्ते हुए ये । कोर्डे कोर्डे अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्यं करोतीति । ऐसे ही—कौलिक आचारको जाननेवाली पति-

१. पिञ्जरितान्तर । २. शिखण्डिमण्डल, शिखिपुष्पमण्डल । ३. संवटयता । ४. प्रकारतया ।
५. पिष्ट, पिष्टक । ६. वर्द्धमान । ७. प्रसवगृह ।

पुत्रवती लिखा वस सौलिकगामहमझम रहती थी। भाति-भातिके सुगन्धित फूलोंके द्वारासे अलंकृत कर दारोंके पास एक बड़े बकरेकी चौंख रखवा था। पत्ताके सिरहातेके पास नागालिख शोरगुल अथवा ऊपर से सड़कलेपख एक फुद की वौली छूई थी। सफ़कब्रकला और मेषमृदका चूण, धुवके साध निरुत्तर (दिन-रात) जला करती था। बाबककी रखाईके लिए अतिम, जलते हुए नीमके पत्रोंसे घूमकी गन्ध फैलती थी। आधुना-गुण मन्त्र पाठ करने-करते आँगनिके लिए जल छिड़कते थे। धात्रीगण कपहरी पर तलकाल लिखित देविचर्चा पूजाके आवाजानुसृत्य रही थी। अनेक बृहद लिखा प्रसूतिके मग्नतेके लिए गान आरम्भ कर सुन्दर दीख रही थी। कोई स्वरमयन कर रही था। कोई बालककी रखाईके लिए देवताओं को उषहार दे रही था। कोई सफ़र फूलकी माछाएँ बाँध रही था।

। ईश्वरानुग्रहेण कुरु कुरु

तत्राहयम् । अविच्छेदं सत्तत् पञ्चमानं विशुद्धात्मायुस्मिन्मात्रं चाराण्यस्य श्रीविष्णोः चान्दो

सत्यार्थं यत्र तत्राहोयम् ।
आवृत्तिः । आवृत्त्यमानसं आहृत्यमानं धवलेहिमानां यत्रतद्व्यपणां दामरात् एकस्मिन् यत्र

प्रसूत्याः शुभजनकान्न तथा सप्तद्वि सुन्दरम् ।
 चर्त्ति । उपवासान्निं क्षिप्तमाणांनि स्वस्वयनानि अतिपिबिद्वैत्यं देवतापूजाद्विं यत्र तत्तादृशम् ।
 क्रियेति । क्षिप्तमां विधीयमानं विधीवर्त्तितम् रक्षायै रक्षायै वञ्चनां देवतापूजायां विधानं

यत्र तत्राह्वयम् । अत्रकेति । अत्रकाभिः वद्वीभिः वृक्षाक्षराभिः अरयाप्रीभिः अरया या वृत्तिकाममन्त्रावलिषा

सुतजनन्यादिषु च । त्रिविधमाणाः आत्मयुक्तकलाः प्राक्तन्यसंलक्ष्यता यत्र तत्तादृशम् ।
 अस्मिन्नेव प्रत्ययं लिखितमिदं यो मातृपुत्रः यादृक्प्राकारिणीनां ग्रीष्मदिदेवीनां
 वक्ष्यं तस्य पूजायां तत्काले ग्रीष्मदिदेवि त्रैलोक्यवर्षायासिद्धयः । अथ यासक्त्या धात्रीजना उपमानास्तैः

मय्यानिबुद्धेनैवैवाप्यवद्विरोधमिष्यववाच्यते ।
अथयनेति । अथयनेन स्वाध्यायादनेन सुखरो वाचाञ्चि यो द्विजाणां विप्रवर्गदेवेन विप्रकर्षमाणा-

[illegible]

अथान्येकादाहृदियान् च वृत्त्यवसरे देत विद्यः ।
अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं द्रष्टुमात्राऽच्छिन्नमाला आख्यामिश्राः धृतस्तदेताः, सितनिर्माकाला

[illegible][illegible]

समाधावितम् आश्रितम् ।
वपद्वरे द्वारसमीपे संयतो वद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभ-मु-

सङ्कलि शोभाकारिशुभकायाणि सयादया कुर्वता पुरिषवर्ण मर्त्युवर्तीनां क्षीणा मण्डले

[illegible][illegible]

पुनर्वर्द्धयामित-शायनीया-दिनेभ्यः प्रागम्, अनवरतवृत्तमानाभ्यामिन्द्र-सिन्धो-निर्मोकसं-विष-

संस्कृत-संज्ञा-विशेष-संग्रह-प्रकाशनालय, अजमेर-राजस्थान

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिखैर्ध्वार्थद्विर्मङ्गल-प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासिलता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतम्, सूतिका-गृहमपश्यत् । अम्भः पावकश्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुर-मूर्तेरुत्सङ्गत विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसध्या-लोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्द-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः निश्चलशिखैः वायोरभावात् निष्कम्पादिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चिन्तयद्भिरिव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरिव' इति क्रियोद्येक्षा ।

उत्पातेति । उत्खाता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता बल्लीवल्लुम्बमानाः खङ्गाः, ताभिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः, रक्षापुरुषैः रक्षार्थं नियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिवेष्टितं सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिल पावकम् अग्निश्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-मेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरारागान्यरिष्टशङ्कानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिव- 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-वचनान्तानि पुंलिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिज्ञामा अत्यन्त-तन्वी पाण्डुरा च मूर्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन स्वकीयदीप्तिजालेन उपहता, दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकाभारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-येन स त तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्तः अमुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः तन्नास्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उदये उद्गमकाले परिपाटलं समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विभ्यं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसध्या पश्चिमसायं समय-स्तया आलोहितम् ईषद्वक्तं विभ्यं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं काठिन्यं जरटता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रस्फुटितं रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गादवरूढं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्रव्यो-द्येचेति विभावनीयम् ।

कोटं विंगुसहस्रनानका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रखे हुए निश्चल बहुरंग मङ्गलप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहको प्रकाशित करने थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिकागृह के चारों ओर घेर कर घूम रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि दृक्कर उस सूतिकागृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने अतीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली और फोकी शरीरवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिकागृहस्थित प्रदीपसमूहकी प्रभाकी मन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विन्ध्युक्त चन्द्रमाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पहले कल्पवृक्षपल्लवके समान, खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

। प्रह्लादप्रभु एवमेव, प्रह्लादप्रभुः, इति

इहं त्रिविधं विभज्यते च, तालात्र परस्परानुरोधेन संसृष्टिः ।
 अगमोक्तिः । अगमिष्यत्कम् अग्रकटितं सुप्रपञ्चकं यद्य तं तादृशं पणाम् । मुनिनां मध्ये प्रकटितं च
 लक्ष्म्युत्पत्तिमन्त्रः । मृदुसेनं कान्तिकेशमिव विद्यामानम् अत्यन्तसमीपवर्त्तिव्याधायः ।
 सृष्टिः । सुरविजयता रत्नविद्या देवाङ्गनायाः कलकलान् हललललान् परिश्रुष्टम् अनवधाननया
 प्रत्युत्तमं अमरपरल्लिङ्गमार् देवाधिपतिविराजितम् अत्यन्तमिव तथ्याधिपत्यवित्तोत्पत्तिव्याधायः । इहं

विद्यमाना विद्वत्सामा हेमकन्दलावा प्रचलाना वा यानि क्लृप्तमद्वलानि विमोचिकरणाः तैः
 विरचितव्यवस्थितव्युक्तिभ्यां निर्माणास्मिन्, राजावप्यस्य सूत्रेण विरचितव्यवस्थित
 पञ्चाशत्तिसप्तभिः कविप्रमोचिकरणाः विरचितव्यवस्थितव्युक्तिभिः ।

राशिम्, अवनितं नदीनां मिव लोहितवर्णम्, विदुर्मनसलयादलैरेव
पद्मैर्गङ्गादिमन्त्रिणैर्विरचितवयवम्, अनामन्यक्त-मुलपञ्चकमिव सहेतुनाम्, सुरविना-
करतल-पारिधुमिवामरपल्लवकुमारम्, उत्तम-कल्याणकान्तवरेण्यमास्त्रया स्वदेहेभ्यमया प्रयत्न-
मिव वासभवतम्, वङ्गसमाप्तः सहेतुमयैरेव सहेतुप्रियलक्ष्मणैर्वयम्, अर्णोमि-कालपालन-
प्रहेल्लेख इव। समातिष्ठतम्, आह्लादहेतुमिमांसां वदंशु। विगत-निमेष-निश्चल-पदमणां च
मुहूर्तमुद्रिः प्रसद-सङ्घटितवानन्द-बाहय-पदल-सुविवरकेण दूर-विस्फारितेन विमघेन चक्षिण पिव-

न्निव आलपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्र-प्राप्त-दर्शनं सस्पृहमीक्षमाणः तनयाननं मुमुदे, कृतकृत्यञ्चात्मानं मेने ।

समृद्ध-मनोरथः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्यै निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-लोचनैः भूमिपालमवादीत्—देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशादपरिस्फु-टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्याशु-रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णां परिस्फुरति । एत-द्विकच-पुण्डरीक-वयल कर्णान्तायत मुहुर्मुहुर्गुण्णिमिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपद्म लोचन-

सन्, मनोरथानां वाञ्छिताना सहस्रेण समूहेन प्राप्त लब्ध दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-नम् आत्मजमुखं सस्पृह स्पृहासहितम् ईक्षमाण. अवलोकमान. मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, वहो कालान्मनोरथपूरणादित्याशयः ।

इह 'पिवन्निव' आलपन्निव, स्पृशन्निव, इति त्रयाणामपि विद्योत्प्रेक्षाङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्सृष्टिः ।

तद्वदिति । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानामाद्यस्तु शनैः शनैः मन्द मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि क्रमचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अनुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्—'देव-स्वामिन् ! पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन सम्पीडनवशात् ईषदवकाशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादव्यक्ता अक्यवानाम् अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-क्षणानि, माहात्म्य भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्याशुभिः सायङ्कालीनरागैः रक्ता लोहिता, बाला अल्पा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतियस्य तादृशे, ललाट-पट्टे भालफलके, नयोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी सूक्ष्मा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूद्वयान्तरालवर्त्ती लोभावर्त्तः परिस्फुरति परिशोभते । 'ऊर्णां मेपादि लोन्नि स्यादावर्त्तं चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्सृष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सूक्ष्मरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूद्वयमध्ये स्याच्चक्रवर्त्ति तदोच्यते ॥

एनदिति । विरुचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोज तद्वत् धवल शुभ्रं कर्णान्तायत श्रोत्रनिरुद-पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्त्तुं, मुहुर्मुहुः वारम्वारम् उन्मि-पितं उन्मीलनैः वासभवन निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह 'विरुचपुण्डरीकधवलम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धवलयतीव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-मन्नाभिभावेन सङ्करः ।

चुम्बन करना हो, आलस करना हो और आलिंगन करता हो इस प्रकार बहुतेरे मनोरथोंसे प्राप्त उसके मुख-कमलको स्पृशते देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-फल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—'देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सिकुड़ने के कारण इस कुमारके अवयवोंकी शोभा स्पष्ट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्ती राजाके लक्षण, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए, सन्ध्याकी किरणोंमें लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलपुष्पजैसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान सूक्ष्म ये रीन शोभायमान हैं । खिले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोर तक फैले, मुटे हुए

१. निरीक्षमाण । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताश्च, प्रीतिविस्फारितलोचन प्रीतिवित्सारित-लोचनं । ४. पद्मावत्य । ५. अस्फुटावयव । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्याशुक् । ८. कंचित 'भव' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

युगलम्, विजयमण-कमल-कोट-परिमल-मनोहर-मयमस्य सर्वमाननामोदसाजिबलीव
 दूर्यवर्त कनक-लेख नासिका । रक्तपल-कलिकाकायुद्धदेवीव चन्द्रायधर-रुचकम् । रक्त-
 पल-कलिकाकालोदित-वली मगवती विप्रश्रवस इव शङ्खचक्राचङ्गी, प्रशरतलेखा-लालिज्ज-
 कटी । अस्मिन्-कनक-पल-पल्लवकमल-लेखामयी-ध्वज-रथ-वृत्तापव-कमल-लेख-केवलम् अनेक-
 नर-र-सदृश-चन्द्रासालि-चक-सुन्दरीव चरुयुगलम् । एव च दुन्दुभिरातिगम्भीरः स्वर-

योगोऽस्य हृदयः श्रुते ।

नेवदीवस्य प्रसंगामाह सासुदकशाला—

सुजाबुधाल-कलि तथा च नासिकाद्वयम् । कुवयोर्मध्यमार्गं च पञ्चदीव प्रशस्यते ।
 विजयमणोति । कनकलेख सुवर्णलेख दूरायता अत्यशुभिच्छला इयमस्य नासिका विजयमण-
 लस्य प्रकटतः कमलकोपस्य पञ्चकर्मसदस्य यत् परिमलं सौरम् तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं
 स्वाभाविकम् आननामोदं सुलग्नायम् आलिप्तवीर उपादानं कुर्वतीव ।
 'कनकलेख' इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्, इत्यत्र छिपीपमा, आलिप्तवीर, इत्यत्र क्रियाशब्दे-
 व्यासामञ्जलिमात्रेण सङ्गः ।

रक्तोपलेति । रुचकं विजयसदृशामाङ्गलिककर्मस्यम्, अथ एव रुचकम्, अथो रुचकमिव वृत्ति
 तदधररुचक कर्तुं, रक्तोपलकलिकायाः काननदकुर्मलस्य आकारमाकृतिस उद्देहीव धारणं कुर्वतीव ।
 'रुचकं मङ्गलद्वयं वीजपूरे सत्सुखे' इत्यनेकाशुः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रुचकमुपमा वृत्ति सन्दर्भात्सन्दर्भेहसङ्गः, रक्तोपलकलिकाकारणम्, इत्यत्र
 निदर्शनात्सङ्गः, उद्देहीव, इत्यत्र क्रियाशब्दा चैत्येवोपामाङ्गलिकमात्रेण सङ्गः । इह सासुदक—

'पाणिपादवन्द्यौ शोणालविजयमयवखलिन च । लालिज्जोऽधरश्रव सप्त रसव प्रशस्यते ॥' इति ।

रक्तोपलेति । रक्तोपलं काननं तस्य कलिका कुर्मल तद्वत् लोहितं रक्तवर्णं तले यतीत्येति
 लाङ्घी, कटी । विप्र श्रवस इति विप्रश्रवसि विष्णुः तत्पुत्र 'कुञ्जरी' विप्रश्रवः । इत्यमरः ।
 शङ्खं चक्रे चक्रे प्रसिद्धं तथाः विद्धि देवे यतीत्येति, एवै शङ्खचक्र एव विद्धि यतीत्येति, प्रशरतलेखिः शङ्खशो-

अस्मिन्नेति । अस्मिन्नेति यः कल्पनरूपपञ्चदशः सन्दर्भरुचकिसदृशः तद्वत् कामलं सृष्टव्यम्,
 लेखामयः रेखास्वरूपः खलः पतङ्गा, रथः स्याद्वनः, वृत्ताऽयम्, आननं छत्रम्, कमल पञ्चवक्त्रं नै-
 लाङ्घीः अलङ्कृतं सुन्दरम्, अनेकेषां नर-रसदृशेणाणां नृपतिवृन्दानां चन्द्रामणिचक्रं, विरोमणिशालीः
 यश्चान्वन प्रणामसमयं संरक्षः तस्य उचितं योग्यम् । पञ्चवक्त्रमलम्, इत्यत्र छिपीपमा ।

एव इति । हृदयः काननम्, अस्य किमार्थम्, एव समीपवत्तरेवती दुन्दुभीरेव पटहरेव अतिगम्भीरोऽ-
 तिमन्दः स्वरयुग, कण्ठसंवायव्यो वज्रिः श्रुते आकम्प्यते ।

पल्लवोदितं नयनयुगलं, वार-वारं ह्रितं ह्रितं करं मानी सुलिकायुद्धको धवलयं करं रते इति । कनक-लेखो कामलं
 ल-यौ यद् वारं, विजयी इह कामलको कलिके परिमलके समान मनोहर-स्वामिाधिकं दसके मुखको सारंयको मानी
 संप्रदी इति । एव इत्यको नासिका आठ मानी तत् कामलको कलिके आकारको धारण करं रते इति । तत् कामलको
 कलिके समान इत्येति शेषं मगवती नारियणके समान शून्य और चक्रके विद्धि एव अशुभप्रयुक्तिं प्रयत्न
 रेखां विवर्णमान इति । कल्पद्रुमके नष्ट पल्लवके समान कामल एव खलः, रथ, अश्व, छत्र और कामलको रेखाशेषे
 अलङ्कृतं दसके चरुण-युगल इति । और ये रेखाटी रेखाशेषी चन्द्रामणिचक्षिं चन्द्रमलं द्योनेके योग्य इति । और येनेके
 समस्त दसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिखलिके समान अत्यन्त गम्भीर सुते आ रते इति ।

१. शशिपद, कमल, इति पदं नास्ति । २. दूरायता । ३. रक्तोपलकलिकारम्, रक्तोपलकलिका-
 न्तराम् । ४. शशिपद, 'च' शब्दे नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. ... कलिकाकारलोहितम् ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापस्तेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गम-पुलकित-तनु-स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकर्णामा ग्रहष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजान व्यजिज्ञपत्—‘देव ! दिष्ट्या वर्द्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव जय च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठाया ब्राह्मण्या मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देव प्रमाणम्’ इति ।
अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—‘अहो ! कन्यापारम्पर्या सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, ‘विपदं विपत् सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति’ इति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः’ इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव ब्रुवत्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अपस्तेन मार्गं परित्यज्य प्राप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा त्वरितगतिः शीघ्रगमनः सन् आगत्य एव, प्रहर्षोद्गमेन प्रमोदोदयेन पुलकितो रोमाञ्जिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, ग्रहष्टवदनः विकसितमुखः, मङ्गलकर्णामा पुरुषः, राजान तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवति । देव स्वामिन् ! दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे पृथ्वी, ते शत्रवो विपत्ताः प्रतिहताः कथं प्राप्ताः सन्तिवति शेष । चिर बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुन्धरा जय स्वाधीनां कुरु । त्वयसादात् भवदनुग्रहात् अत्रभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् अग्रिमायां स्वपत्न्या मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसज्जिकाया रेणुकाया जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याशयः । ‘राम इव’ इत्युपमा ।

अपति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिमं तत्सुखं तद्वचनं मङ्गलकथय आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अक्षिणी नयने येन स तादृशो नृपगी राजा प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—‘अहो !’ इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्ततिः ममेति शेषः । अत एवाह—
नन्दोऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् ‘विपदं विपत्, सम्पदं सम्पत् अनुवध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति प्रथयति—सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानसुखं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्ता दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव स्वयेव वयम् अहमित्यर्थः । अनुवर्तिता अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वम् आगत्योः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमासीत्, साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेणैव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन भवान् नामनुसरति देवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास दस प्रकार कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास खड़े राजा लोगोंने झटपट सरक कर जिसे रास्ता दिया, एव आनन्दसे रोमाञ्जित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्लवदन वाला मङ्गलक नामका एक व्यक्ति, जल्दी-जल्दीसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—‘महाराज ! सौभाग्यवश आपकी उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हैं । एव पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे माननीय मन्त्रिमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस नमानारको सुनकर जो कर्तव्य हो, वह करें ।’

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचन को सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—‘क्या आश्चर्य ! आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धारासे देखाता हू । अतएव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी प्रकारमें तुम्हारे ही समान मेरे साथ वर्तव किया है’ यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-सुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारिस्थितेन । २ मङ्गलनामा । ३. ग्रहष्टवदनपुरुषः । ४ कश्चित् चकारो न विद्यते । ५. पृथिवी प्रतिपालय । ६ भूपति । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरमसमालिङ्गं च विदसन् स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहोर । तस्मै च शीतमनाः प्रियवचनानि सुखेन प्रकथयामास पारिवीरकमार्दिदं ।
उत्थाय च तथैव तेन चरण-विषङ्गन-कलित-नूपुर-सङ्घ-मुखरित-दिगन्तरेण, सरमसो-
त्तरेण-चलित-मणिवलयावली-वाचालित-सुजलतेन, ऊर्ध्वकृतैश्चतानतलैः करपुटैर्निनल-ज्वलि-
ताम् आकाशगङ्गा-कमलितनीमिव दंष्ट्रायत, पयस्तेन-सुदित-कणपञ्चवेन, परस्परपङ्क्ति-कोटि-सु-
न्दरस्तेहप्रमुखावदन्तः सरमसं समीक्ष्य आलङ्क्य शुकनासमालिङ्ग्य विदसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव
आत्मनैव शुकनासस्य मन्त्रिणः उत्तरीयम् उत्तरीयवखण्डं पूर्णपात्रं सन्तोष्य समानयनद्वन्द्वम्, जहोर

हस्तवान् । हरे, मयवेन हृदयव्यापमालङ्कारः ।
तस्मै शुकसन्देहाश्रयापकाय मङ्गलकाय शीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानि सुखेन हरे
वचनयोपमं अपरिमितं सख्यातीति पारिवीर्यक सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनार्थवचनं आदिदं आशोपयामास ।
उत्थायति । तथैव तेनैव प्रकाशं राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थाय विधाय तेन आत्मःपु-
काजनेन राजपतिजनैः प्रवचनमुत्थेन चारुणाम्बुज-शुकनाससम्बन्ध-नरेण द्विगुणतन्मुखसम्ब-
कारपुटितं दृष्टेणान्वयः । सरमसि अन्तःपुरैकाग्रतेरन्वयस्य विशेषणानि दंष्ट्रायति—चरणयोः पार्श्वोत्थि-
नेन निवेष्टुण कलितानां नूपुराणां पार्श्वककानां सहस्रेण वृन्दं मुखरितानि वाचाञ्जलिनि

सरमसेति । सरमसं वेदासहितम् उत्थेयुण नृपगोलाद्यसुखासारोर्ध्वसुख्यापिनेन चित्तवाग्भिः यथो-
भूतानिभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचाञ्जलि, सुखरायमालीकानां सुजलता
विना पवनं पालिताम् आकाशगङ्गायाः स्वरमुत्थाः कमलितानी पद्मिनी दंष्ट्रायतेव प्रकटयतेव तथानिबध्दस्ता-
वर्षाकण्ठारविन्द्याश्रयः ।
पयस्वेति । पयस्वला प्रथमसमाश्रयासम्बन्ध-पुष्टिः पालिताः, सुदितानि, अनन्तरं लोकपादार्थैर्वि-
चिताः कणपञ्चवाः श्रवणादङ्गीकृत्यैव तन्मित्रमिदं प्रत्य तेन तथोक्तम् ।
परस्परैति । परस्परम् आन्योन्यम् अद्भुतानां वाद्विचयानां कथुराणां कोटिभिर्मयैः सङ्गठनेन यथोक्त
पूर्वं दृष्टानि विद्वानि ततः पाटितानि दूषीकृतानि उत्तरीयशुक्रानि प्रत्य तेन जादयन् ।

आलङ्कनं करं हस्ते २ राजाने अपनयेति पूर्णपात्रमीति जहो वसके उत्तरीयवख (वृषट्) की पीत्रं
एव सन्नुद चित्तं मङ्गलकं प्रियवचनं कथनेनैव अत्युत्तम अपरिमित पारिवीर्यक दैनेके लिर धनार्थव्यापकं
आदिदं दित्वा ।
निर उत्तरी तरह उठ कर राजाने शुकनासके सहस्रं आकर (अपनेसे) देना वरसव कराय । जानके समय
वसके पाछे-पीछे अन्त पुर (रत्नवास) की शिपू भी जानी थी । वनके पार्श्वोपके समय शुकनासाते हजोर
पयस्वेवर्षे दिगन्तरे गूँज उठा । वेगसे सुजलता (हवा) उछलनेके कारण हिलने मणि-कङ्कणोंके शब्दसे
सुजलता भी शब्दायमान हो गई । दृष्टिपूर्वक अपकी ओर करके ऊँचे निकर कर-समुद्रांसे वे मानों, वायुके
जोरसे चलामा । हरे आकाश-गङ्गाके कमलितानी दिखाते लगी । जानके सपनसे वनके कण-पञ्चव निरकर
पददलित होने लगे । परस्पर सङ्ग-के समय एकके कथुर (वाद्वचन) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवख निबद्ध होकर
फटने लगे । शरीर में लिय ऊँचगान्धि, पसीनेसे घुलकर सुस्रस वखोंको रंग देते थे । जानकीके सङ्गसे लोचक

१. प्रियवचनश्रवणानुक्रमम् ।
२. विभुङ्गनं , कुटनम् ।
३. . अनेव कथितं, 'मणि' पदमधिक
४. चालितं . चालितम् ।
५. सुजलच्छेन ।
६. कुलितवान् ।
७. कथितं, 'मणि' पदमधिक

पद गातिम् ।

प्र-पाटितोत्तरीयांशुकैः, श्रमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिदवशिष्ट-तमाल-
त्रेण, विलसद्धारविलासिनीइसितैरुन्निद्र-कैरव-वनानुकारं प्रथयता, सरभसवर्णान-स्खलल्लोल-
रलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशु-
ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्यै-विकल-मूक-कुब्ज-किरात-वामन-वधिर-जड-जन-पुर-सरेण,
उत्तरीयांशुक-ग्रीवावयवद्वयकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकेन, वीणा-वेषु-मुरज-कास्यता-
तयानुगतेन, कल-मधुरमुद्गायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगत-

धनेति । श्रमजलैः घर्षसलिलैः धौताः चालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै
जैतानि चीनवाससि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशाशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे'
ति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । विलसन्त्यः सविलास व्रजन्यो या चारविलासिन्यो गणिका तासां हसितैः हासैः
सिद्ध्यन् प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'प्रशसि
वल्ता वण्यते हासकीर्णः' इति कविसमयस्याते. हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

नरन्तेति । सरभस वेगसहितं यत् चलनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः
वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहत कुचस्थल
जनप्रदेशो यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशसम्भ्रमात् लुण्ठिता अलक-
या चूर्णकुन्तलपक्लियस्य तेन तादृशेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः विचित्राः पिष्टातका पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-
कतां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्येति । प्रणृत्येन विशेषनत्तेनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुब्जा पूर्वप्रदर्शिताः,
किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः हस्त्वदेहाः, वधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-
सिनी यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं वस्त्रं समीरणप्रेरणया
दृष्ट्या लयमितम्, ततश्च अवकृष्ट प्रमोदविह्वलतया तत्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव
विडम्बितं बलाद्धरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रोद्धत जरता परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-
प्रवाहणानां कदम्बकैः समुदायो येन तादृशेन ।

वर्णयति । वीणा वल्लकी, वेषुर्वशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-
तेन तदनुसारचलितेन ।

कलेति । कलम् अव्ययं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षेति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव
न्मादव्याधिप्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरुषेणैव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

रचनाय अवशिष्टा ये । वे सविलाम गामिनी वेद्याओंके हास्यते सिले हुए कमल-वनके अनुकरणको
काश करती थी । वेगते आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानच्युत चञ्चल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल नाटित
रहे थे । सिन्दूरकी बिन्दुओं उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवासका चूर्ण उड़ानेने केशकलाप पीले-पीले
गये थे । गुनं, कुण्डे, बहरे, किरान, वीने और मूर्ख उद्धत नृत्यने विह्व होकर उनके आगे-आगे जाते थे ।
हसी-किसी स्त्रीके उत्तरीयवस्त्र (डुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फस जानेपर उसके स्त्रौंजनेपर वे
श्रुकिगण अत्यन्त विटम्बना पाते थे । वे वीणा, वगी, मृदव, कौसा और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक
र जाती थी । उच्चैः स्वरसे अस्पष्ट (धीमी) और मधुर गान करती थी । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी स्तनव

१. स्वच्छवीन, चौरवाससा । २. चलन । ३. लोलितालक । ४. क्वचित् 'पाशु' इति
ई नास्ति । ५. प्रनृतकलः, प्रनृतकलः । ६. विलम्बित । ७. कदम्बेन ।
८. अनुयातेन । ९. अपगतः ।

[illegible]

ब्राह्मणसात्कृत्या 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचित वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणदि क्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्ग-विधातार्थं वहिर्नगरादनुशिप्रम् अर्द्धक्रोशमात्रायामन्, अति-

कनकज्ज ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीन कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वभावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-
यवयुक्तः चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशन् प्रविशन् दृष्टो
निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपतिः स्वसूत्रोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शैशवो
स्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम सज्ञा चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप’

इति यचनादशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम
यात’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अनुरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम
यात’ इति सूत्रेण नासकृण्य एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिता आभ्युदयिकश्रा-
द्धिपूर्वकशान्तिनानोत्सवयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानु-
दित श्रामितया मित्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिप्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य
प्रजनोचित ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रचतीति विशम्पो विष्णुः ‘पृषोदरा-
नि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव भयनम् आचरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वार्थे प्रज्ञा-
न्वाद्यप्रत्यये आद्यचो वृद्धौ सत्या वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-
ज्ञा त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य यलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मत्स्य ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य यलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

क्रमेणेति । चूडाकरणं चौलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणान्तराशने च तत्रपाः क्रियाः तासां
श्रापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणदिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं
व्यन् अतिचक्राम कौमार प्राप्तवानित्यर्थः ।

इदं शैशवलीला चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयहृदयेन्द्विति ।

नारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-
यं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयरजधानीतो वहिः, शिप्रां क्षिप्रातटमनु इत्यनुशिप्रं शिमानदीतटे
द्यानन्दिर पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि
क्षेपणानि बोध्यानि । अर्द्धक्रोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य

गौ को दान देकर—इस बालकको माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रे प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न
देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुरुनामने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सन्पादन करके राजाको अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मण
योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्तराशान और चूडाकरणादि समस्त क्रियाएँ सन्पन्न हुई, इस प्रकार
यावस्था बात गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा नदीके
पर, आधकोस लम्बा, एक विद्या-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ा ऊँचा और उस पर
को लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार-दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारीके
निर्माण के बाद हुई बड़ी परिखा (चौड़ी गोल खाई) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त बृहत् कपाटसे उसके अन्यान्य

१. कोटिशो ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा । -

२. स्वसूत्रोः ।

३. बालक्रिया ।

४. व्यासङ्ग ।

.. अनुक्षिप्रम्, अनुक्षिप्रम् ।

सहै विनासवत् । विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वनमालोक्यमास राजा ।
 माचायुःश्रृङ्गान्दीर्घां योमने विवसे वैशम्पायनद्वितीयमपुत्र्यान्वयम् । प्रतिदिनञ्छीरयायात्प्रा-
 परितनम्, अपवनायाप-विद्युज्जनकडिन-व्यासङ्गम्, अनन्मयनसम्, अखिलविशेषावादान्माय-
 तनयेयञ्च तं केशरिभिरुत्तरकामेन पञ्चरगतं कृत्वा प्रतिपद्यन्निर्ममम्, आचायु-केल-पुत्र-माय-
 राकारम्, विद्यामन्त्रम् अकारयत् । सर्वविद्याचायुषाञ्च संग्रहे यन्मतिमहान्ममन्वतिष्ठत् ।
 कारमाहितेन सहैव परिखावल्वनं परिवर्धितम्, अतिदृढकपाट-सप्तदम्, वज्रहितकहर-
 ग्रथम्, एकान्त-परिचर-वृत्त-बाह्याली-विभागम्, अथ-कलियत-व्यायामशालाम्, असुराणा-

विषयानि शृङ्गानि तेषां या माताः पञ्चयः तद्विकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता अयुज्येन सुधायां
 द्रव्यं तथा यवविदेन श्वीकृतेन माकारमण्डलेन यमवलेन परिवृत्तं ।
 अञ्जलि । प्राकारस्य वल्लस्य समीपे द्रव्यमुपक्राम्य आदितेन स्थापितेन सहैव विद्यालेन परि-
 वल्वेन दृढादिपुनितः श्वानमण्डलेन परिवर्धितं परिवृतम् ।
 अतीति । अतिदृढः अयनमण्डलः कपाटः सप्तद विधानं यस्य तत्र तादृशम् । उज्ज्वलितेन उज्ज-
 ककपाटेन एकेन दृष्टेन प्रवेष्टोऽन्तर्गतमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्तं एकस्मिन् मागे उपरिविती निर्मा-
 तुरेवावाह्यालीनाम् अश्वकटकपङ्क्त्या विभक्ताः अवस्थितयन्मूर्तिः यत्र तत्तादृशम् । अथ-प्रद्वेष्टे अयोमा
 कलियता रिविवा व्यायामशाला सहजश्रीलासयनं यत्र तत्तादृशम्, असुराणांराकारं द्रव्यमवतसदृशम्
 सन्ति । सर्वा निखिला या विद्या आन्वीक्षिक्यादयः तासां ये आचायाः अद्यापकाः तेषां संग्रहे

आनयन् अतिमहान्तम् अयुज्ज्ज्ज् यन्म उद्योगम् अवतिष्ठन् अकरोत् ।
 तत्रैव । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रत्य तन्नि-
 वासितं कृत्वा विषय प्रतिविम्बो निवारितो निर्गमो वदितुमर्तं यस्य तं तादृशम् । आचायां अद्यापकाः
 कुलुवन्ताः सङ्गोष्ठ्याः कुमाराश्च प्रायाः अधिकाः परिजनाः परिचारा यस्य तं तादृशम् । अपनोले निवृ-
 धनं दूरीकृतः अद्योपु समग्रं विद्युज्जनकडिनं वाजानालाञ्चि व्यासङ्गं आसक्तिमस्य तं तादृशम् ।
 नास्ति अन्यस्मिन् विषये मतञ्चितं यस्य तं तयोक्तं कृत्वा, वैद्यरायणानीं मन्त्रियं एव द्वितीयोऽपः
 सहायो यत्सर्वयस्यं न चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्तान् या विद्याः आन्वीक्षिक्यादयः तासां य उपाया-
 नाय विद्यायां योमने प्रवेशे विवसे विवे आचायुर्यः अद्यापकयः अपुत्र्यान्वयं अप्रवर्धत् ।
 प्रतीति । अनन्तरं प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उद्यानं उद्यानं प्रातः प्रातः स्वयमुद्विष्टयानं विधानं-
 ययः । विनासवत्प्रा महराज्ञा । राजे विरलः स्वययः परिजनः परिचारा यस्य स तादृशः, अयया पञ्च-
 शाखायां कीलाद्वले भवेदित्याद्यायः । तत्रैव विद्यामन्त्रं एव गत्वा एव चन्द्रापीडम् अवलोकयामास ।
 समग्रपरम् ।

द्वारं वद ५, एकमात्रं द्वारं पुच्छे रङ्गते वृत्ते केवलं प्रवेशं करोतां मार्गं ॥ एकं तत्रैव वृत्ते-गणित्युक्त्यां
 रङ्गतेके किं रूपं तत्रात्र वनाया दृश्या ॥ एव गीते कीं शीरे व्यायामके घरकीं वैद्यरी कीं दृष्टं ॥, दृष्टे वद विद्यालय
 स्वर्याय देव-मयनके समानं सुन्दरं ताला ॥ अनन्तरं समीं प्रकाशं विद्यायांको एकान्तं करोतेके
 किं, राजाने विद्युप यत्र किं ॥ एव प्रविष्टे रङ्गते एव सिंहं वदन्तीं तद्वै चन्द्रापीडकीं उष विद्यालयम् रत्न
 कर, उषसे वदरे निरुल्लेका निषेध कर, विद्युकलाग यी सञ्ज्वलेपय कुमारीको द्वीं अधिकं सञ्जयं साधां यवकर,
 वाजकीं मनमा आकर्षणं करनेवालीं छेत् कीं यत्र चांत्तं वदसि दृढकर, अनन्तं मनसे शिक्षामाप्तिं करनेके लिए
 वैद्यायानके साध चन्द्रापीडकीं रूप दिवनें आचायुको दृष्ट ॥ सुप्रदं किं ॥ राजा विनासवत्परीको साध प्रतीति
 निराले उठ कर, अयस्यस्यक परितोनां छेकर विद्यालयं चन्द्रापीडकीं देखने आया करोता ॥

१. विखराविकारिणा । २. सुधापवलेन, माकारमण्डलेन चन्द्रापीडवलेन विनासेन माकार . ।
 ३. पुच्छ . । ४. विद्यामन्त्रम् । ५. कदाचरि, चरि दृष्टि पर गति । ६. कीलासङ्गम् । ७. कुत्रचित् ।
 'अयय' दृष्टेकेष पर विधत् ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वमात्म-
कोशल प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेन्द्रायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजपट्टेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-त्रेणु-मुरज-कांस्यताल-
दुर्दुर-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेपु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु धूतकलासु, गन्धर्वशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारु-

चन्द्रेति । राज्ञा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याध्ययन एवैकाग्रमनस्कतया अचिरेणैव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकोशल विद्याग्रहणे स्वकीयचातुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकुर्वद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
नीचगजद्विसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहैः समुत्पन्नोत्साहैः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिष्यमागः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

नगोति । सकलं समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श
अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकस्य सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां मादयतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति—तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्र तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाक्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगल श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कनां त्रयपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं मन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्या
महत्युद्वादिकाः तासु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सन्नाहं, कृपाणं अस्त्रं, शक्तिं आयुधविशेषः,
तोमरं प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजपट्टेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु, अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः,
मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालम्, दुर्दुरपुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आतोद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्था-
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अन्धवस्थाबोधे, पुरुषाणां लोकानां लक्षणेषु मापति
लक्षादिचिह्नैरेसाधवलोकनेनेष्टानिष्टबोधकसामुद्रिकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीचगादियन्त्रेण दृष्टे परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु धूतकलासु अक्षक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशास्त्रेषु

चन्द्रापीड भी महाराज द्वारा इत प्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विद्याओंको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीट'ऐसे सुपात्र शिष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि सनस्त कला-विद्याएँ भी शिक्षकगणसे सक्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मल्ल आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (डाल), तलवार, शक्ति, तोमर (माला), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
निशेध-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं हाँकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मृदङ्ग, कोंसा, मजीरे, तूती आदि वाज्योंमें, भरत आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षामें, घोड़ोंकी उग्र जानने में, सामुद्रिक शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष
णादि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि-निर्णय में, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सत्र धूत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य-निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राज्ञा । २. क्वचित् 'कालेन' इति न विद्यते । उपदिश्यमाना । ४. सर्वविद्याः ।

५. 'वर्म' । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. 'स्थानेषु' । ९. पत्रच्छेद्ये । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।
क्वचित् 'सर्वासु धूतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दंतव्यापारे, वात्सिल्यवाप्ति, अज्युद्धं, मन्त्रप्रयोगे, विप्रापदरेण, सिद्धीप्राप्तये, वरेण, कर्मण, लङ्, कृतिषु, आरोहणे, रतिवन्त्रे, ईर्ष्यायां, कथासि, नाटकेषु, आख्यायिकासि, काव्येषु, महांस्यारव-पुराणोत्तिहास-सामान्येषु, सर्वत्रापि, सर्वद्वेषमात्रासि, सर्वसंज्ञासि, सर्ववृत्तिषु

१५५
सहजा चान्द्यावक्षिणे अयस्यत्वात् वृकादरेत्येव श्लोकेन एव आश्रित्यैव सुबुद्धि-क-विस्मय
जननीं मूर्खप्रणता । यद्विच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालिप्तवत्-कर्णपक्षिवावनात् । इति-क-

गणेशाय नमः । शक्तिरक्षयान् पालयन्ति विद्यायां ।

[illegible][illegible]

॥ इन्द्राक्ष मायादेवमायास कथासि ॥ इन्द्राक्ष मायादेवमायास कथासि ॥ इन्द्राक्ष मायादेवमायास कथासि ॥

1. ከሕግግጥና ከጽሑፍ ጽሑፍ ጽሑፍ

एवमस्मिन्कालेऽप्यस्यैवमन्त्रोऽपि । अथ हि कात्यायनसूत्रे । अथ हि कात्यायनसूत्रेऽपि । अथ हि कात्यायनसूत्रेऽपि ।

बोधस्य । सर्वत्रिपु सुवक्त्रात् । सर्वस्योत्ति । इत्येवमवस्थात् । समस्तविवक्षामानुषा-

अथ चत्वारि विधानि भवन्ति । अथ चत्वारि विधानि भवन्ति । अथ चत्वारि विधानि भवन्ति । अथ चत्वारि विधानि भवन्ति ।

सहजं । किञ्चिदप्युक्तं । अत्रैव अनवरतम् अपर्याप्तः सुखसुन्दरः प्रयत्नः । अत्रैव अत्रैव ।

मन्त्री समस्तजनशुभार्थीका सदाशाला अत्यन्तशीरीकरोतिवः आतिथ्यं प्रकटीयन्तु । ईश्वर-

पृष्ठ-संख्या । पृष्ठ-संख्या ।

मङ्गलं अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण केसरिनिश्चिना कमर्या चरणार्यासु वाकाज्जल इव

[illegible][illegible][illegible]

संस्कृत-भाषायां चतुर्विधं भूतं (अथवा चतुर्विधं भूतं) प्रकृतं भूतं।

[illegible]

५. ईश्वरमेव । ६. कविर्, सुतं, इति परं नास्ति । ७. अत्रात्रिंशत्, आत्तुष्टिश्च । ... ।

शोरक-क्रमाक्रान्ता इव गजकलभाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-सवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुकनास-गौरवेण सहपाशुकीडनया सहसवृद्धतया च सर्ववित्स्वम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परमित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना पीडिता इव सन्तः चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोपेक्षा ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्गस्याघातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद् । उपमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवशाः क्षत्रियकुलान्येव वशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य दावानल अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः । परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबाणाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् ।

इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित शिल्प-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

दनेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

अन इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरर्त्तैर्दिक्शब्दाञ्चत्तरपदाजाद्वि-युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीक्षिक्यादिभिः वैशम्पायन मन्त्रिसुतः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्म-णात्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्या तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेन शुकनासगौरवेण शुकनास प्रति पूज्यत्वभावनया सहपाशुकीडनया एकस्मिन् स्थले धूलिखेलनया सह सवृद्धतया एकत्र वृद्धिसुपगततया च निमित्तेन वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्ववित्स्वम्भस्थानं समस्तविश्वासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योपेक्षा ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवङ्गमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं वर्तितुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उष्णर सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुव्रजन् जा गये हों उसी तरद मानो थोडा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों को मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय रूपाँ वाँसोंके वनको अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसने लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थी । एक बार वह जनदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उनके लडके नहीं थे इसलिए जमदग्निकी खोने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गी साधने ले गया और अपने भुजाओंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ टाला । कुछ देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामकी जब समाचार मिला तब उन्होंने प्रविष्टा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया । [जिस मुगदरको दश पुरुष मिनकर उठा सके ऐसे लोहेके मुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुकनासके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर वर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विश्वासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक क्षम भी

१. सिंहकिशोर । २. कश्चित् 'बाल एव' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्थविरेकाकी न शोका । वैदग्ध्यमनोऽपि तस्यैकाकिम वासरोऽन्याच्छेदं क्षमामपि विरह-

याञ्चकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य निर्वनविजोमनीषोऽभूत्स इव
सागरस्य, सकल-लोक-हृदय-नयनानन्द-जननश्चन्द्रोदय इव इव प्रदीपस्य, वर्द्धिविष-रोग-विकार-
मूर्तिः सुरवतिःकलाप इव जलधरसमथस्य, मकरवज्राग्रिधर्मः कुसुमप्रसव इव कण्ठपादप-
स्य, अमिनवर्गमिच्छय्यमान-रोगरमणीयः सुन्दरीदय इव कमलवनस्य, विविध-लोक-विकास-
योगः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनात्म्यः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणं रमणीयतां
पुण्यं लब्धवायुतः सेवक इव निकटवर्तमानस्य मामग्नः । जस्या सह विवस्वतार वधः-

लामपि त्रिकोणकल्पमपि अविस्मरन्तमानमपनीत्युः । न विरहयाञ्चकार न तस्याज । चोरीविकादहरेर्हि

रूपम् । इह 'उल्लङ्घनम्' इत्यनेन पूर्णमपि ।

एवमपि । एवं पूर्वोक्तविधाना सर्वविद्यापरिचय निखिलविद्याभ्यास आचरतो विदधतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य सुधाद्रव इव, विस्मयनं विजोका विजोमनीष विज्ञेय
सोद्विगतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनात्म्यस्य' विरोधमोक्ष । एवमपि । प्रदीपस्य रजनीमुल्लस्य
चन्द्रोदयः, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयजननः स्थानममोदोदयः । ज
धरसमथस्य वर्णिकालस्य, सुरवतिःकलाप इव शोकापसमूह इव वर्द्धिविषा अनेकमकसा रोगविकाराः
विषवेच्छाकृष्टविकाराः नीलपीतादिरङ्गनववर्णसमूहानि च यत्र स तादृशः, तथा मञ्जरी विनाशशीलः ।
अनन्यथा कमलधरसमासः । कण्ठपादपस्य पाणिजालस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पादम इव मकरवज्रस्य
कन्दर्पस्य आग्रिधर्मः शोकादयः स्थलहृदयस्य ममथययौगोदनादित्याद्यः । कमलवनस्य पञ्चकननस्य
सूर्योदय इव, अमिनवर्गो नयनोऽमिच्छय्यमान आतिमर्षय यो रागः सुन्दरीवज्ररोगः लोपिच्छ वेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मधुरस्य कलापः पुच्छमगा इव, विविधानाम् अनेकमकाराणां
जालानां वृक्षानामिव विजोसा 'चोरी' इतिगतिविशया विजोसे सस्मरन् वचः' इति प्रतिपादितवत्-
पणो विजोमणो योयो जनने समर्थः । यौवनात्म्यः बाह्यावर्त वधस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशो-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणं पूर्वतो द्विगुणान्वितो रमणीयतां पुण्यं वसातः । इह शो-

लवति । मामग्नः कामदेवः सेवक इव पादसेवाहोदिकारको न्यून इव जलवायसरो यौवना-
त्म्याद्व्यञ्जनापसत्याव प्राप्तावकाशः सन् अत्य चन्द्रापीडस्य निकटवर्तमानं समीपवर्त्यम् । एवं

चन्द्रापीडस्य कामाशीनस्य नति विवक्ष्यति । इह च पूर्णमपि ।

अन्वेषि । जस्या शरीरकान्त्या सह वचःपुण्यं मुजान्तरस्य विवस्वतार विनाशं वधम् ।
वैश्यायनको विना अकेल नही रह सकता था । एव दिन जिस प्रकार सूर्यका अग्रगमन करता है और क्षणकाल
भी उससे एक नही होता है, वही प्रकार वैश्यायन भी चन्द्रापीडका अग्रगमन करता हुआ क्षण भर भी उससे
एक नही होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार समस्त विद्याओं का अध्ययन कर रहा था, अब उसमें यौवनात्म्य दिखाई देने
लगा । वह जब यौवन, समुद्रके अमृत-रसके समान समस्त ससारका लोभजनक, प्रदीपकालके चन्द्रोदयके समान
सब लोकोके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्णिकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनात्म्य विषयाभिजलाकष्य अनेक मार्गके विकारसे, पञ्चानन्द-म-नील-पीतादि अनेक प्रकारके रङ्गके विकारसे)
अधिरस्यशी, कण्ठहृदयके पुष्प-विकासके समान कामदेवकी अलसकष्य, कामल-वनके सूर्योदयके समान आमिनव
प्रकाशमान रागसे (रमणीयके प्रति अत्युत्साहे, पञ्चानन्द-र-कान्त्यसे) रमणीय एव मधुरके पक्षोंके समान चन्द्रोदय
विशेष विजोसां वधयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर भी जब यौवनसे उसका सोन्दर्य
होना वह गया था । ऐसे समयमें सुशोभाकाटी सेवकके समान कामदेव, अवसर पाकर उसके समीप आने लगा ।
और उस समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके साथ-साथ वधःरस्य (जाली) विस्तार पाने लगा । वसुञ्जनोंके

स्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-लताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्वभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-तुरग-
बल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

बन्धुजनानां वृद्धबल्लोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सन्धियुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूरुहपङ्क्तिः आरुरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिवनितानाम् अलकलताभिः लतावल्लम्बमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिविश्लेषेण असयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां वाह्यचापल्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दस्व धीरस्वञ्च हृदय मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः । यौवनारम्भः तारुण्योदयो
यस्य तं तादृशम् । परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्तिर्यस्य तं तादृशम्, अधीताः शिक्षिता अक्षेपाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिक्यादयः
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसज्जकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगबलैः आश्वारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, चितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोंके साथ साथ जग्रादें पूर्ण होने लगीं । शत्रुओंके साथ साथ मध्यभाग पतला होने लगा । शत्रुशक्तिने
नाभ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगी । शत्रुओंकी खियोंके
वाल्गुनी लठोंके साथ साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी खियोंने
अपने पतियोंके विनाशके ठरसे अपना चौटियों गूँथना छोट दी थीं, उनकी चौटियों नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एक कण्ठ-स्वरके साथ साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, अब अन्य
नमस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है, क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिको बुला कर,
अधिकतर घुटसवार और पैदल सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद लौट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर नस्तक अवनत

प्रतिद्यूः स्थितवत-विलम्बित-वृद्धामागता पिरसा प्रणम्य स्वर्गमसिचिन्ते-राजसमीप इव सविनयमसने राजपुत्रादिमते न्यपीदते । स्थिता च, मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडसुपसृत्य चलिङ्गपूर-कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-मूर्धा नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि, धीश्रिताः सकलाः कलाः, गौडसि सर्वयुधविद्यासु परा प्रतिष्ठाम्, अविमतीऽसि निर्ग-मायु विद्यागुहोत्तरं सर्वव्याप्यः । उपगृहीतविक्षिप्तं गन्धार्जुनकुमारकर्मिव-वारिविनिर्वातम् अधि-गत-सकल-कला-कलापं पौर्णमासीश्यानिमिव नवीकृतं पश्यते त्वं जनः । ज्ञानं सकलताम-विद्यु-वर्धनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वगोचरतः-

निवतः स्रुतः वृद्धामागिः शिरसेन यत्नं तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य नमस्कृत्य स्वर्गमौ स्थापयत्क-स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचितं योग्यं राजपुत्रासनाव किञ्चिन्नित्यं दत्तमाशयः । आसने विप्रे-राजपुत्रोत्पलात्मजान् अनुमतीऽनुज्ञातो राजसमीप इव गृहितकट इव सविनयं यथा स्थापयत् न्यपीदत् उपविष्टवान् । इह 'राजसमीप इव' इत्युपमा ।

स्थितवति । मुहूर्तमात्रं ऋणमात्रं विधाय अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रापीडस उपसृत्य निकटे प्राप्य दर्शितः प्रकटोक्तेन विनयः सेवकायां येन स तादृशीं प्रविशत्पुत्रं विज्ञापनां कृतवान्-कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं दर्शित-नीडस्यकं मनोरथा वारिञ्जः-पूणाः सप्तधाः । कथमिति विज्ञास्यामाह-अधीतानि शास्त्राणि । अधीतानि शिथिलानि शास्त्राणि वृ-र्ध्ना, सकलाः कलाः न्ययतीतव्यः शिथिलाः पठिताः, सर्वसु निश्चिन्तासु आयुधविद्यासु शक्तिविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिवाजानिर्गौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागुहोत्तरं विद्यामहिम्नोत्तरं सर्वव्याप्यः निश्चिन्तापूरकः निर्गमय नि-संशयान् अविमतीऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

वर्धितः उपगृहीताः आचार्यसकलाद्यादावाः शिष्याः शास्त्राभ्यासादिरूपा येन तादृशं त्वं गतः राजवन्धनस्थानात् विनिर्गतं वहिरागतम्, 'आतिथ्यं गतवन्धनस्युत्थं' इति रामायणी । गान्धार्जुनकुमारकर्मिव गन्धर्वदिवदात्मनिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां पञ्चशो-शास्त्राणि कलापः समूहो येन स तादृशम्, नवीकृतं नूतनोदितं पौर्णमासीश्यानिमिव साकल्यवर्धनमिव जगती लोकः परमं अवलोकयत् ।

इह 'गन्धार्जुनकुमारकर्मिव' इत्युपमा, 'पौर्णमासीश्यानिमिव' इति पौर्णमासी चैत्यनयोः शिष्यो नै-रुद्धं गान्धार्जुन सुवहृकान् पृथङ्कातेन पृथङ्गानम् अवलोकनं प्रति सद्यो निश्चिन्तान् अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था गार्धः दर्शनमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सद्यो निश्चिन्तान् अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था गार्धः पठितकण्ठिके वसिष्ठः इति शब्दार्णवः । लोकलोचनानि जननयनानि सकलानि साकल्यं प्रजगत् गच्छन् ।

अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसौत्कण्ठितानि सद्यो निश्चिन्तान् ।

(श्रुता) कर राजपुत्रकी प्रणाम किया । उस समय उसका बूढ़ा मामा भी मौजमें सेट गया था । उसके बाद वह महा-राज तारापीडके समीपमें निज प्रकार बैठ कर गया था, उसी प्रकार राजपुत्रकी अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य आसन पर विनयपूर्ण बैठ गया । फिर यही देर ठहर कर वह चन्द्रापीडके समीपमें जाकर विनय-पूर्ण-कहेने लगा - 'कुमार ! महाराज आदेश-देते हैं कि - 'हमारी सब अभिलाषाएँ पूर्ण हुई हैं, भौतिक-रूप समस्त शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, समस्त विनय-कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, समस्त अलविद्याओंमें भी अत्यन्त प्रविष्ट प्राप्त कर चुके हो, और आचार्यों से विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अब एवं शिक्षा ग्रहण करके बन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धार्जुनकुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवीकृत चन्द्रमाके समान इस समय तुम्हें सब लोग देखें (इस समय वहाँ से गुप्त बाहर निकल कर आया) । तुम्हारे लिए, वत्कीठले साधारण मजदूरीके नेत्र-इस समय सकलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ समस्त प्रहारे सब लोग देखें (इस समय वहाँ से गुप्त बाहर निकल कर आया) । तुम्हारे लिए, वत्कीठले साधारण मजदूरीके नेत्र-इस समय सकलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ

१. प्रवेशितः । २. अवलम्बित, चरितम् । ३. व्यथापयत् । ४. गतः ॥ ५. सद्यः । ६. विनिर्वातम् । ७. वारिवन्ध्यादिनिर्वातम् । ८. शिष्ये 'अभिगत' इति पदं गीतम् । ९. ...कलापकम् । १०. वृद्धम् ।

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि पष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्द्धसे, तद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनीत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिल-गरुड-सम-ज्व इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितलक्षणविद्भिः- 'यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि

अयमेवेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य 'त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति हेमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अथ च पष्ठे वर्षे संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन सयोजनेन षोडशेन पडधिकदशवर्षेण च प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्सोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अद्य प्रभृति अद्यारभ्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनीत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववन्निरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासव्यापाराश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

नन्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसन्नीकृत्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । पूजय वस्त्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । बन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयमेवेति । अयं पुरो दृश्यमान त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'यदा प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुतात्पर्ययोः समस्तस्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य स. तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशत्वानिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं लोकत्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मदेशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो यदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—इष्टा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणगभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदित विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् । उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही है । और तुम्हें विद्यालय में वास करते हुए यह दशवीं वर्ष है, तुमने छठे वर्ष की अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ रहे हो, इस लिए आज यहां ने बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर तथा गुरुजनों (वडे-वृद्धों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथारुचि अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न स्वरूप एव वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अथ दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एव यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्यमें आश्चर्यरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयन्' इत्यधिक. पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपीडितेनामुना । ४. अखिल-मान्यः । ५. गुरुणान् । ६. कुत्रचित् 'ति' इति पद न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रदितम् । ९. इह कश्चित् 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

वैरयमुपेतः। वैविध्यां भूतो भवति वा तुरङ्गम् इति। तदयमनुग्रहात्मनि विरोधो न। इदं
सूक्ष्ममिषिक्तं-पात्रिषिक्तं-असंज्ञां विनयोपपन्नानां भूतानामभिज्ञानां कलावलाङ्गं कुलकमा-
गतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारायुष्मं अजुगोपितं तुरङ्गमाकृष्टं इति प्रणामलाभं प्रतिपा-
दयति। इत्यभिधाय विरवचरिषि बलादेकं चन्द्रापीडः प्रविष्टो जातिरिति कथा नवजलधर-
व्यान-राजपुत्राणां निरा, प्रत्ययवर्तमानिन्द्रायुषं इति निर्जगन्निमुद्राविरोधः।
अथ वचनानन्तरं भवति प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कूटकावलनानां पदे पदे

भूयस् तस्य इन्द्राक्षस्य यानि लज्जानि विहाति अयन्ते आकम्पन्ते तैर्लक्ष्यैः अयम् इन्द्रायुध उच्यते
युक्तः। पूर्वविष्य एतादृशः तुरङ्गमाक्षीव न भूतः पूर्वमाक्षीव न भवति अथ न भविष्यति इति सम्या-
वयामह इति शेषः। तस्मात्परस्परसौकर्यवचनेऽपि विद्यासौ विवेच्य पूर्वव्यासायः।
निरिति। तस्मात्साकारणत्वात् अयम् अष्टाधिविरोधो न आरोहो न अनुग्रहविरुद्धः।

निष्कर्षः।

इदं प्रतिपाद्यते सूक्ष्ममिषिक्तः सूक्ष्ममिषिक्त इति साप्रत्यक्षिकाः। आशुतोषः अत्रिप्राप्तपुत्रा
सूक्ष्ममिषिक्ता इति प्रमाणम्। तथा च वादशा ये पात्रिषा भूतवयः तेषां कृते वयो प्रसूता उच्यतेः तेषां
तथाकांक्षा, विनयोपपन्नानां मयाविषादविलासः, भूतानां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिज्ञानां मनोहरा-
कृतानाम्, कलावलाङ्गं विनयवर्तमानं, कुलकमागतानां वेषपरपर्यायानां राजपुत्राणां सहस्रं गुण-
वानां समूहः, परिचारायुषं विनयवर्तमानं, अजुगोपितं सहस्रांशं प्रसूतम्। एषां पूर्वजा अथा-
भवतः पूर्वजानां सेवा विहितवर्तनः, एतेऽपि तथैव भवन्ते सवित्रं समायाता इत्याशयः। तुरङ्गमम् अयम्
आकृष्टं इति प्रतीत्यया प्रणामलाभं भवति तस्मात्कुर्यात्प्रतिभाष्यकं सर्वं प्रतिपादयति भवतः
प्रतीत्यया। इत्यभिधाय बलादेकं विरवचरिषि तूष्णीमर्थे सति चन्द्रापीडः प्रविष्टो जातका-
देवा विरसि कथा मरुके आरोह्य, नवो नवो यो जलधरो भूयो धनः तस्य पदं ध्वानं गजानं तद्वत्
राजपुत्राणां मन्दया निरा बाधया ततो निर्जगन्निमुद्राः विद्याया विनयवर्तमानाः इन्द्राशुतः वक्ष्यमाणः
प्रत्ययवर्तमान आशीर्वादात् इत्यादिदेवा आशो वक्ष्यात्।

अथ विनयवर्तमानं, वचनानन्तरम्, इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरात्
इत्यर्थः। वचनानन्तरं चन्द्रापीडविषयानन्तरं भवति बलादेककावलाङ्गं आनीतम्, इन्द्राशुतम्
अत्राजीव इत्यतिवृत्त्येन समर्थः। इह द्वितीयान्वानि पदानि, इन्द्राशुतम्, इत्यस्य विषयवर्तमानं
वक्ष्यामि। उभयतो मारादयत्तं ये वदन्ति इन्द्रो ज्ञानोऽन्तरम् इति खलीनः कविका न खली-
नोऽस्ती इत्यर्थः, स एव कनककूटकं वक्ष्यत्वम्, कूटकं वक्ष्योऽविधायम्, तस्य अवलोकनात्
सूक्ष्मकावलाङ्गं प्रतीत्यया विहाति आकम्पन्ते प्रत्यक्षं

इति देवकुर इति देवके लक्षणं प्रहजानने वालो न भी कदां या कि—‘उच्यते’ अथा (इन्द्रके वीरे) यं विनये लक्षणां
सुते जाते, इह, वन समस्त लक्षणां इति यद् अथ समर्थ इह, अत एव इमारे मनस्ये होला इह कि—इस प्रकारा अथ
पुढे भी कभी उच्यते नहीं हुआ है कि वा मविष्यत्कालम् भी उच्यते नहीं होला। इत्येव आप इस पर सवार
होने की क्षणा कीर। अतिप्रक झिज-राजकुलम् उच्यते इह, विनय-गुण-सम्पन्न, वलवान्, सुन्दरकुलम्,
विषयकलाभिष और कुलकमागत इत एक इलाए राजपुत्रां की आपकी सेवाके लिए सहायताके सेरे पाडे भेजा है।
वे घोडा पर बैठे-बैठे आपकी प्रणाम करनेके अतिशय ही इकर दूरवाले पर आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं।
इतना कह कर देवकुरके सुप ही जाने पर चन्द्रापीडने निरा की आशा की जियेयाई कर, विद्यालयसे बाहर
निकलने की इच्छासे, नवीन वेषकी गजालके समान गन्धारे खरसे—‘इन्द्राशुतकी अन्दर प्रवेश करो’ इस प्रकार
की आशा दी।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही देवकुरने उस अवस्था विहालयीं प्रवेश किया। दो सप्तस दोनो बाल खड़े
होकर, दोनो तरफ लगी हुई सोनेकी बखीरीकी पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकावका प्रयत्न कर रहे होते होवे
१. सूक्ष्ममिषिक्तकामाय । २. कुलवर्णम् । ३. परितोरायुष्मं, परिचारायुष्मं । ४. अभिज्ञानम् । ५. अभिधाय विरसि । ६. वचनान्तरम् । ७. खलीनकूटकम्..., खलीनकूटकम् ।

कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृत्यमाणम्, अतिप्रमाणम् ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव सम्मुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेपारवेण पूरितभुवनोदरविचरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालीक-वेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च ज्वनिरोध-स्फीत-रोप-धुरधुरायमाण-घोर-घोणेन शिरोभागेन निज-जव-दर्पयशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटला-भिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कस्मापित-शरीरम् आस्तीर्ण-विविधवर्णकम्बल-मिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातधातु-धूति-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याभ्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृत्यमाणम् आकृत्य आनीयमानम्, प्रमाण सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नत-करो हस्तां यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्य-स्पृष्टं योग्य-पृष्ठभागः पश्चाद्वेशो यस्य त तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

आपिबेति । सम्मुखागतम् अभिमुखायातम् अखिल समस्तम् आकाश गगनम् आपिबन्तमिव आस्वादयन्तमिव वारवार मुखव्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण मुहुर्मुहुः, बारंवार प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदररन्ध्र जठरविचर येन तादृशेन तथा पूरित व्याप्तं भुवनोदरविचरं जगन्मध्य येन तादृशेन हेपारवेण हेपाशब्देन 'हेपा हेपा च निस्वनः' इत्यमरः । अलीकवेगेन असत्यजवंन दुर्विदग्ध दुरभिमानिनं गरुत्मन्तं वैनतेय निर्भर्त्सयन्त तिरस्कार कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालिव्यादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूर नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूर नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, ज्वनिरोधेन रक्तद्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिमुपगतो यो रोपः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा 'धुर धुर' इत्येव ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भोपगा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभागेन मूर्द्धदेशेन करणेन, निज-स्वकीयो जगदर्प वेगस्य गर्वः तद्दृशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवन लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिबन्तमिव', 'निर्भर्त्सयन्तमिव', 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अस्तिेति । असिता-श्यामाः, पीताः, हरिताः, पाटला श्वेतरक्ताश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य य-चापो धनुः तदनुकारिणीभिस्तत्तुल्याभिः, लेखाभिः, रोमपङ्क्तिभिः कस्मापित कर्तुरित विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीर वपुर्यस्य त तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातित विविधवर्णं नानारूप कम्बल रत्नकं यस्य त तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशद्वर्षयहस्तबालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तवर्द्धमपङ्क्तिभिः लोहिता रक्तवर्णाः सदा-कैसरा यस्य त तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गात्मैसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

लानं ये । उसतो आकृति इतनी बडी गो कि-तोई पुरुष दण्डप्रमाण (खडे) होकर हाथ ऊंचे फैला कर उसके पृष्ठ देशको पा सकता था । वह अब बार बार मुख-व्यादान करनेने सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करता था । बार बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, मसारके मध्य-परिपूरक ओर अत्यन्त कठोर ऐपा-नवसे (अश्वके अश्वका नाम-हेपा, हेपा) वह मानो, मित्या वेगका व्यर्थ दुर-भमान (धमण्ड) रखनेवाले गरुडका निरस्कार करता था । उसका मस्तक क्षण क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊंचा हो जाता था, एव वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त जोरसे उसको घोर नासिका धुर धुर' शब्द कर्तो थीं, उससे प्रतीत होता था कि-मानो वह अपने वेगके अहङ्कारसे समस्त त्रिभुवन उल्लङ्घन करने के लिए 'त्रिभुवन कितना बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रनुपमा अनुरूप करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेत-रक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सन शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कम्बलसे युक्त हाथोंके वच्चेके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर श्वेतकी टकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजमे श्वेत-रक्त वर्ण महादेव के बेलके समान एव अनुगोंके

१ कश्चित् 'अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २ इति च 'घोर' इति पद नास्ति । ३. मुखेन । ४ निजजवपयशात्, निजजवपयविशात् । ५. कस्मिपित, कस्मापित । ६, आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णविचरवर्णकम्बलमिव ।

[illegible][illegible]

लेखा-लोहित-सदमिव पवतीसिम्हम्, रतःसङ्घातमिव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपारस्फुरतः
 प्रोद्युष्टस्युत्सृष्टकारेण आतिवयापीवमनिलमिव नासिकोविपरोष्णोद्गमन्तम्, अन्तःस्खलित-
 सुखर-खलीन-खर-शिखर-शोभ-जन्मनो लालाजलसुखः केषपञ्चवान्, उर्वरि-निवास-परिपो-
 दाभरस-गण्डपूर्णनिबोद्धिरन्तम्, अन्त्यायव निम्नमासितया सशृङ्कोणीमिव वदनमुदङ्गन्तम्,
 आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमृद्धैरक्षुक्लापूषणेनावसक्त-रक्त-चासुरेणव निञ्जलाश्लिखरेण
 कण्ठ्यालित निराजमानम्, उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रत्नव-रुद्रि-म-कलाप-कलितया लाञ्छितालोहित-
 लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चारण-लान-विद्रुम-पञ्जवयेव शिरोधरयोपशोभितम्,

‘अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण’ पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव सन्धाराम् १ अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम् । अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्काभिबोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोप-वशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्रतानि २ सागरपरिचय-लङ्गानि ३ मुक्ताफलानीव स्वेदलवज्जालकानि वर्पन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविषम-मुख-रवैः ४ पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुरज-

जनाति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे-पदे प्रतिपदन्यासे रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणित्तजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अनुद्वाणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां, प्रायः आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्वालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृत मण्डितम्, अत एव तारागणेन नञ्जनमण्डलेन सन्धारामिव सायङ्कालीनलौहिवमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-रागनिबन्धुपमा ।

मन्वेति । अश्वालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अशमगर्भाणां प्रभानिः द्युतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, गगनतलात् नाकाशतलात् निपतितः अधोयातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्रयः तस्य शङ्का रस्तिन्म्रं भ्रमन् उपजनयन्तमिव उत्पादयन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वानामपि हरिद्वर्गत्वादतिविषु-लप्राप्तेः प्राशयः । उपजनयन्मन्वेति क्रियाः श्रेयाः ।

मन्ति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । ‘तेजो दीप्तौ प्रभावे च दगात् पगक्रमरेतसोः’ इति नेदिनी । जवनिरोधेन रक्तकर्तृकवेनावरोधेन यो रोपः कोपः तद्वशात् प्रति रोमकूप प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रतानि उस्थितानि स्वेदलवज्जालकानि घर्मविन्दुघृन्वानि, सागरपरिचयेन समुद्र-मध्ये सञ्चरगपोन-पुन्वेन लङ्गानि शरीररसंस्पर्शकानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव वर्पन्त वृष्टिं कुर्वन्तम् । मुक्ताफलानि विंति जातुश्रेयाः ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकृतुं शीलं येषां तैः तादृशैः कृष्णरत्नैरादित्याशयः । अञ्जनशिलया कजलसदृशश्यामवर्गप्रस्तरं घटितै रचितैरिव, अनवरत निरन्तर यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकटः सुगन्धः अत्रभागवदो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः शफपुटैः, मुरजनाद्य मृदङ्गवाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः । अन्यस्यन्तमिदं विंति क्रियाः श्रेयाः, सा चाथोपमासङ्कीर्णाः ।

मनात् जाद्विनिविष्ट अत्यन्त वक्र (टेड) सुवर्ग-निर्मित छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक थीं, और वह अलङ्कार प्रायः सन्धूर्न ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते थे), और जिनके नयनों वटे-वटे मोती लगे थे, अत एव तारागणते शोभित सन्धारामके समान वह अश्व देखनेमें था रक्षा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जडे) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था, जिसने वह मानो आकाशमेंते गिरे हुए सूर्यरथनियुक्त घोड़ेका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्वितके कारण वेग रक्त गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकूपसे निकलते हुए पसीनेकी बूंदोंकी वर्षा करता था, इससे प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र-मध्यमें विचरण करनेसे शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा है । प्रगतिने उसने विल्लुन सुरोंको मानो कनल्के समान विल्लुन काले पाषाण द्वारा निर्माण किया था, अत एव ये नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एव पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे, इसलिये निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अत्र भागके विकट जर्दों (विषम स्वरों) से वह मानो मृदङ्ग वाद्यका जन्मान करना था । विधाताने उसकी जङ्गाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छील) कर

१ अत्र ‘च’ इति पदमधिकमुपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २ सन्धारामालेन, सन्धारामानुरागेण ।

३. तुरङ्गम् । ४ ‘इव’ इति पद क्वचिन्नास्ति । ५. ‘रूपसमुद्रतानि, रूपसमुद्रतानि । ६. ‘परिचयालङ्गानि ।

७. स्वेदजलव’ । ८. क्वचित् ‘मणि’ इति पदनास्ति । ९. ‘विषमस्वरमुखरवैः ।

[illegible][illegible][illegible][illegible]

सर्वीश्वर । इहै सर्वत्र आत्युत्तम ।

[illegible]

४
 द्विगुणतामावाप्नुवन्निमिष त्वात्स्वत्वान्नस्यैव ।

[illegible]

वाद्यमिवान्यत्पुनरपि, चक्षुषीणमिव, श्रवणी, विस्तरितमिवोरसि, श्रुतणीकृतमिव सुखे, प्रसा-
दितमिव कन्दराद्याम्, लङ्घितमिव पाशुष्याः, दिगुणीकृतमिव जघनमग्रे, जघन-प्रतिपक्ष-
मिव गच्छन्तः, प्रौढीकृतमिव शरीरमिव, अङ्गवर्तारमिव, चक्षुःश्रवसः, वेगप्रसङ्ग-
वारिणमिव मनसः, दूरिचरणमिव सकलवसुधैरौष्ठमन्त्रमम्, वक्त्रादंशमिव मानसप्रचरणम्,
मधुमासदिवसमिव विकृतिवायोऽकपादम्, श्रुतिमिव अस्म-मि-त-पुण्ड्रकान्धिवसुधैः।

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसञ्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकामरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घाहम्, अंश्वातिशममिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुपलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योचितमशेषलक्षणोप-

कनलेति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-लेपः, पक्षे मधुपङ्को गाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केसराः स्कन्धरोमाणि किञ्चिद्वक्त्राश्च यस्य त तादृशम् । आह चापुनरे—'अथस्य चातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।'

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघवासरमिव, महाभू आयामो विस्तारः यस्य त तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य त तादृशम् । पक्षे तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः प्रहरा यत्र त तादृशम्, तथा उग्रम् असह्य तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्ग सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागतेः नातरिश्चनः वायोरित्यर्थः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् । उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकृतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या वरुणपङ्क्तिः सैव आभरणभूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्विग्न तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्गौ ग्रीष्मे यस्य त तादृशम् ।

विद्याधरमिति । विद्याधराणां व्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्ग्रहने उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वथैवात्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्रवर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसञ्ज्ञकस्य वत्सराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् त्रासवदत्तानाम्भ्यां महिष्या नरवाहनदत्तसञ्ज्ञकः सुतः समुत्पन्नः, यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्वभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्घो मूल्यं तस्य अर्हो योग्यः तं तादृशम्, समस्तजगद्रूपनृत्त्येन क्रयमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिनो लोकस्य अर्घे अर्घदाने अर्हः योग्यम् ।

उद्ग्रह 'हरिचरणमिव' इत्यारम्भे 'सूर्योदयमिव' इत्यन्तः सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अशेषमिति । अशेषेषु तुरङ्गेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेऽत्युत्तममित्यर्थः । अद्राक्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुपलोको देवलकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतियस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनलोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अशेषैः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वेदन शङ्ख-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अवस्था शरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सदा जानेके लिए ऊपर उठे उठावे तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शान्तमानव जाभूषणने भूषित था, एवं भयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा वाला) था । विद्याधरका राज्य जिनप्रकार चक्रवर्त्ता (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तके उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ता पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त मत्स्यके लोगोंके अर्घदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार समस्त सत्साग रूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीटने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उन इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीट अत्यन्त धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मयापन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनविधातिके आरोहण (सवारी)

१. निम्नतः ।   २. विपरीत ।   ३. विलोम ।   ४. विलक्षण ।   ५. अप्रसिद्ध ।
अत्युत्तरा ।   ६. सुखार्थक ।   ७. कुत्रचित् प्रयत्न, प्रयत्न, प्रयत्न ।   ८. पण्यग्राहकानामवलोकन ।
परिवर्तित ।   ९. अतिशय ।   १०. ... ।

णतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमा-
रोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुपलोकोचिता । सकल-त्रिभुवन-
विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि
शापवचनवलोपनीतानि एतानि शरीरान्तराणि अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल
स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरस रम्भाभिधानां
शशापः सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता बडवा भूत्वा
मृत्तिकावत्या शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्त कालमुवास ।

उपकरणता भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवविध रत्न सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतोति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्र-
भावपत्तया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिदेवतयेव अधिष्ठिता, यत्
सत्यम् एतच्चस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवा-
व्ययपदं याथाव्ययम् ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नहीति । सामान्यवाजिना साधारणतुरङ्गमाणाम्
आकृतय आकारा ईदृश्यः एतादृश्यः अमानुपलोकोचिता । देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य सम-
ग्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् । दैवतान्यपि
पुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहा यैरेव-
भूतानि शापवचनलेन अभिसम्पातवाक्यत्रलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि
ईदृशानि स्तशरीराद्विद्येन्द्रियायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-
चिदैवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, अखिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य
लोकत्रयस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरस सर्व्वधूमम्, रम्भाभिधाना रम्भानानां शशाप शापं
दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रिया बहुष्वप्सरसः' इति कोशादुपवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस-
स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवात् बहुष्व प्रायोवादः । 'अनचि च' इति सूत्रस्थात् 'अप्सरसः' इति
भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोक देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि
आत्मानं निवेश्य सत्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा बडवा अश्वा
मृत्तिकावत्या तन्नामिकायां गजधान्याम्, शतधन्वानं नाम राजानं भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना
मर्त्यलोके महान्त भूयास काल समयम् उवास उपितवती ।

इह च महाभारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिर्दर्थमरण्यं पर्यटन् 'आ-
वय श्वश्रान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्' इत्यार्त्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

क्षेत्रेण के कारण रसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है, अत एव इस पर चढ़नेमें
मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इस प्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य
और समस्त त्रेलोक्यमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको
छोड़कर शाप-वचनके प्रभावसे उपस्थित इस प्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । सुना जाता है
'पदले समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महानपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें अलङ्कार-रूपिणी रम्भा अप्सराको
शाप दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी
कोई घोटों हारकर मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१ सर्वदैवतेयम् । २. शरीरकाणि । ३ वचनोपनीतानि । ४ शरीराणि । ५ कुत्रचित्
'किल' इति पद नोपलभ्यते । ६ भुवन । ७ कुत्रचित् 'भूत्वा' इति पद न विद्यते ।
८ मृत्तिकावत्याम् ।

၁။ သေ-ဗုဒ္ဓ ဥပေါသုတ္တံ

इस प्रकार चित्रण करने-करते ही चर्यापिंड सवार दौनेकी कूटछा से आसने से उठ खड़ा हुआ। एवं अश्व के समीप आकर मन ही मन वससे अभयना करने लगा कि—'हे महादेव ! तुम चाहें तो ही सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ। तुम मेरे सवार दौनेकी अवस्था सेवधा क्षमा करना, क्योंकि अपरिचित देवना भी अक्षरित अनेक अपमान के मापी हो जाते हैं।' उसके बाद वह उन्मुख चर्यापिंडका अभिगमन जानकर ही माना, यद्यत् सत्यमस्थित केवल्य अलके लावने जरा निचरी और निरुद्ध कर्तनिका युक्त आँखों का निष्कर्ष (निरुद्धि) खण्ड (प्रलम्बिका) करार (वसे) चर्यापिंडका) देखा कर, दर्शने खुरसे चार-चार मील-मील कर उचितमार्ग से अपने छाती के कंधों की मण्डिका कर, आसन करने-करते (खुरसे २) ही मानो कुछ हठ मगनी के छिड़ने, वहाँ शब्द युक्त और मधुर हृष्ट-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोहर

[illegible][illegible]

अथ दूति । अर्धद्वयदे सहस्रानां गरीयानां तपस्विनां द्वापुन अग्निसंयत्नैः
पुष्टीर्त्ता विद्युर्जीवः प्रभावां साहस्य दूपां वे वाह्याः । अथा अग्निसंयत्नीनामग्निसंयत्नीन नृद्वयस्य-
तयः अग्नारुक्प्राविष्टिभ्यः वाताकाशो रूढो विविधप्रकाराणि शरीरादुद्युप्राप्तं द्रुमं लोकं संसारां वज्रः
अग्निवत्तमः । अर्धद्वय नि.सर्द्धद्वय अर्धवापि केवापि सहस्रानां सहास्रेषुण साध्यानां अग्निसंयत्नाणि,
सवित्रयम् । सहस्रतःकरां सवित्रयम् अथ द्विद्वयस्य विद्वानां त्वर्गापुत्रस्य आर्धद्वयनीव बोधयनीव ।

अवतलपद्मार्थं प्रति प्रवृत्तं प्रकृतं दृष्ट्वा, के यमः, दृश्यते, न च स्युर्लक्ष्यतेः प्रवृत्तं यमः च सत्तात्पर्यं कृतं, तद्व्यापारवृत्तं पुनश्च नरकं पवित्र्यामः दृश्यते च स्युः । अथ विप्रश्नः सत्तात्पर्यं यथा—यथासाध्यसि, किंच देवकायं, ऊर्ध्वगच्छामि इत्येव गच्छा विवर्तनवतीति, कथं सतिः, यद्यपि भव, इति तं वाचाप, नरतलापविप्रश्नवृत्तिश्च याप्यं सतिप्यति इति ॥

करणमस्य विवृतम् ।
इति विचित्रवर्णकेशिगणनाद्विषयः । मनसा च तं गुह्यं मुमुक्षुः, महानमः ।
अबुध । योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा मधुणीयोऽयमारोहणविक्रमाऽस्माकम्, अप-
रिगतानि दूषणान्ययुचिषत-परिमवमाञ्छि भवन्त' इत्यामान्यन्यभूत । विदितानिमाद्य इव
स तस्मिन्नुपश्रुतलिङ्गिः-कसर-सटा-इति-कौन्तिवाकेकर-वारकेण लिख्यकचक्षिपु विवृतम्

अन्ये च महारिमातो मुनिजनश्रेष्ठपरिणीतप्रभावा नानाकारा मूर्ता वधसिरेमं लोकम् ।
असंशयमनेनानि महारिमता केनापि शापभावा सतिवन्धम् । आवेदयतीव महानः-

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
ह्वयन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुष-हुङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेपितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर-^६ विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रक्षातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटाना रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं^१ स्फुरित-विमल-

मिलोच्य निरीच्य मुहुर्मुहुः चारचारं क्षितितल पृथ्वीतल ताडयता आस्फालयता, उत्खाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभि धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूत्रवर्णकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्येन तथोक्तेन
दक्षिणपुरेण अपसव्यशफेन आरोहणाय अधिरोहणाय त चन्द्रापोडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः त्यन्दिता यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्र तस्य यो घर्घरध्वनि अव्यक्तं शब्दः तेन मिश्रं सयुक्तम्,
मधुर सुश्रव्य कर्णसुप्तदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हुङ्कारपरम्परया हुमित्येव शब्दपङ्क्त्या अनुबद्ध
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षायुगलेन सङ्कीर्णं स्वभावोक्तिः ।

अपि । अथेत्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेपितेन सुश्रव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरोह्य अधिरुहः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

तनन्तीति । तम् इन्द्रायुधं समास्रुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्त त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्युष्ट्रे प्रसारिते सति यन्मान तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमनुष्टुप् वितते सति । प्रादेशताल गोकर्णवितस्तयोर्यथाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् भयमिन्द्रायुध स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिविरितमेव लङ्घयि-
ष्यति नार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो वहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युक्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधर-^६ मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासार-^७ निरन्तरा पापाणवृष्टि तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् उर्ध्वभाग जर्जरयतेव प्रस्थितिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटाना
तुरङ्गनुगताणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणा
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेपितेन हेपारवेण च वधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सन्तानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिना जन्तूना कर्णरन्ध्राणि येन तत्ताडयाम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'वधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र वधिरीकरणसम्बन्धाभावऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरिति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उन्ने गद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनाहिनादृष्टे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर नवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विद्यालयसे बाहर
निकल कर उसने अश्वारोही सैन्यको (घुटसवारों को एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । विमुक्त शिलावृष्टि (बरसते ओले) के शब्दके समान श्रुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर सुरोंके अन्धने एव सुरावातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्राय नासिका-विवरके मधुर शब्दसे
भिभूत हिनाहिनादृष्टे वह अश्वारोही सैन्य (घुटसवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
बराबर कर दिया था । सूर्यकिरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे, किए हुए और

१ रोहणाय । २ अपरुष । ३ अतिमनोहरहेपारवम् । ४ हेपितेन । ५ कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवाचि । ६ प्रलयजलधर । ७ हेपितेन । ८ त्रिभुवनम् । ९ क्वचित् 'विवरम्' इति पद
नास्ति । १० अशिशिरदीधितिसम्पर्श ।

फलकेन ऊर्ध्वकिरेन ऊन-लता-वनेन उद्यान-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनवले-
 मल्लिकार्जुनम्, उद्वेग-मयूरपत्र-सहस्र-वक्राविराट्-सुखलता, रुक्मिणी-शालमय-चाप-
 कलाप-करमार्गधाम्यं जलधर-इन्द्रम्, उद्वेग-कनकपुष्प-वर्णित-मुल्लव्या अनवरत-वर्णन-वर्द्ध-
 लताया च प्रलय-सगर-जल-कक्षीजसङ्घातमिव समुद्रतमम् । अदृष्ट-पत्युत्तरमयवसैन्यम् अप-
 रयत् । तस्य सगरजलमिव चन्द्रोदयेन सकलमेव सञ्चचालारधीयम् । अहं

गतिं देदीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रमाणा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वकिरेन ऊर्ध्व-
 स्थापितेन, ऊनः प्रासाद्याख्यविशेषा एव त्वत्ता वल्लभस्त्वं दृष्टव्यमानत्वादिख्याशयः, तासां वनेन समुद्रेन
 करुण, उद्वेगलानि उन्मिलानि गालानि गालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां ऊर्ध्वकल्लसम्भवा
 वनेन विपुलेन गहनं वीर्यं सरः सरावरेमिव गगनवलय आकाशवलय अलङ्कितोऽयम् ।
 नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽऽहं किमवे तथा गगन ऊनवसुद्वेनानन्दकैमलमिवमिवमिवमिव ।
 इह, ऊनवलेख्य निरङ्गकैवल्यकम्, वनगहनम्, इत्यत्र, गहनं जलनं वनम्, इत्यमरकोशा-
 द्भ्याः पृथिवतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतिवर्ति अपनवरं गहनपदस्य वीर्यशार्धकतया पृथ्वसानात्

आपाततौ यदर्थस्य पौनरुक्त्यावयवासनम् । पौनरुक्त्यववदायासं ... इति ।
 'सर इव' इत्यत्र आत्युपमात्कारत्वेन चेतोपां मिथ्याऽङ्गीकारेन सङ्गतः ॥
 उदाहरेत् । ऊर्ध्वस्थित्यापुन उदाहृता चेपां तानि उद्वेगलानि यानि मयूरपत्राणि मयूरवर्द्धविचर-
 जालि तेषां सहस्रैश्च वृन्देन करुण, अन्धकारितानि समुद्रधाराधकाराणि अद्यान् विद्यां कुरुया सुखानि
 आद्यमाणा वनेन वल्लभाय, तस्य भावस्त्वेन तादृश्या करुण, रुक्मिणीन, उदीचेन शालमार्गधाम्यं
 बाणकलापेन युज्यतेऽसुद्रेन कवसाप विवित नानावर्णमिव, जलधर-इन्द्रं मेषसमूहः तमिव विमलम् ।
 इह, 'मेषवर्द्धमिव' इत्यत्र आत्युपमात्कारः ।
 उद्वेगमङ्गिः वदितिरुसङ्गिः कनकपुष्पः अश्वसुखकफसमूहः धवलितानि स्वलीकृतानि

सुखानि अमानमानानि यत्र तस्य भावस्त्वेन तादृश्या, अनवरतं निरवरं यद्वेगलानम् अङ्गसम्भवातेन
 वदितवया वञ्चतया च कारुण, समुद्रतं तदं समुत्थितम्, प्रलयं प्रलयसमम् सगरजलस्य कक्षीजसङ्घातं
 सहस्रवर्द्धमिव विमलम्, तस्याप्यश्वसुखकफपुष्पवलयत्वात् अनवरतवद्वेगलानां चेत्याशयः । अदृष्ट-
 अत्यधिकतया उच्चनगरीचरत्वात्तदवलीकृतः पृथ्वीः प्राग्वेशो यस्य तत्तादृशम् । अत्रवसैन्यमपश्यत् ।
 लब्धेति । अपि चेति शयः चन्द्रोदयेन सगरजलमिव समुद्रसन्धिलमिव, चन्द्रोदीहितमिव कारुण
 तत् सकलं समस्तमेव अस्मिन्मयवदं सञ्चचाल तस्य पवित्रेणाय पानवीर्यागिदित्याशयः । 'वृद्ध-
 रक्षीयमामाश्रयत्' इत्यमरः । इह, 'सगरजलमिव' इति आत्युपमा ।

तत्तावत्कप ऊर्ध्व कुलसमूहं (गालं) से वृद्ध सैन्यम्, जलके ऊपर वदं इव गाल-समन्वित नीलकमलकरी कालेवर्ण-
 समूहेन मरु सरावरेके समान आकाशकरी शीमायमान करुणा या । सैनिकीके ऊर्ध्वी उदीर्घावले मार पृथ्वीके वने
 इवार्त्ता ऊर्ध्वके कारुण आठो दिशालोके मुख अन्धकारेति व्यास इति गद्य ये निरसे वृद्ध आचार्योही सैन्य, वमकरी
 इन्द्रयुधपक्ष समूहेति विचित्रोक्तं मेष-समूहके समान विमलम् । फलका इव । निकलने वनेन मुखवले और
 अनवरत अङ्गसम्भवातेन सपूर्ण आदर इव घोडोसे वृद्ध सैन्य, प्रलयकालम् तदम् वदं समुद्रजलके महेनर-समूहके
 समान इतिगोचर होला या । चन्द्रोदये समुद्रजलके समान, सर अक्षराही सैन्य चन्द्रोदीर्घके वदरे निकलने से
 वञ्चत हो वदं (अर्थात् चन्द्रोदीर्घकी निकलने देख सेनागामे खलवली मच गई) । एव 'मेष पृथ्वीके' इत्य
 प्रकार इच्छा प्रणीत होकर, चन्द्रोदीर्घकी नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीलासम ऊर्ध्वके एकदम विचर-
 जाले से वृद्ध मल्लकावले, एव परस्पर सह वृद्ध शूद्र घोडोको रोक देनेसे परिश्रान् राजपुत्रगण उदरे कर
 चन्द्रोदीर्घके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय वल्लभके (सेनापति) से प्रत्येक का नाम-
 सारण कर एक-एक का पत्रिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने-अपने मल्लकावले अवगत कर चन्द्रोदीर्घको नमस्कार

१. ऊर्ध्वकिरे । २. करमार्गधाम्यम् । ३. पूर्वं सरम् । ४. अग्रमेवमयवसैन्यम्, अर्थात् सैन्यम् । ५. चन्द्रोदयेव ।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्त पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना वलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावजित-सलिल-लग्न-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेषुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतिना, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-पण्ड-चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्पर यो भवत्यहङ्कार' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरभसं सजरम् अपनोतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरासि मस्तकानि येषां ते तादृशा, तथा परस्परम् अन्योन्यं यत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोप प्रासानां तुरङ्गमाणाम् आश्वानां निवारणेन निरोधनेन आयस्ताः खिन्नाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्रा नृपसुता पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । वलाहकेन तत्सङ्गकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानाः 'अयममुकुदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरण' एव प्रकारेण परिचार्यमाना नृपतिसुता, विचलिताना मस्तकावनमनेन कम्पितानां मुकुटानां कोटीराणां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां रत्नानाम् उद्गमो यदि प्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भिः उद्गिरिर्वि विद्यमानैः, मङ्घ्रिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामन्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीव येषु तेषां भावस्तथा कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः खानकुम्भैः आवर्जितेभ्यः पातितेभ्यः सलिलेभ्यो जलेभ्यः लग्नानि भालपट्टेषु ससक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलग्न-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनन्नीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणेषुः नमस्कृतुः । इह 'विचलित-मुकुट-परागे'त्यादौ सापह्नवोच्चेत्तालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-गुणादप्रेषयोरङ्गाभिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्रिमथा क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वाक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्गमाधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुब्रज्यमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या निवासयोग्य निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सञ्जल समस्त राजन्यकुल विद्यमानचत्रियमण्डलं कुमुदपण्डं कैरवसमूह इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेनेव, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छूत्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमोदेन मुलविज्ञप्तादित्याशयः । तुरङ्गसेना तदश्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलन्तीत्यभिप्रायः तस्या पुलिनवत् सैकतवटाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात्

किम् । उन समय उन लोगोंके चरण मुकुटोंमेंसे निकलती पद्मराग मणियोंकी किरणोंके बहाने मस्तक नानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुगमनका उद्दिष्ट करती थी, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-कलशोंके समान अजलिपुटकों मन्थापन करनेमें, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंसे जलके साथ गिरने हुए पत्र-समूह मानों ललाटे चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धृष्ट) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज-लक्ष्मीके रत्नके योग्य पुण्डरीक (अर्थात् कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके समीपमें प्रकाश पाता था । अबसेना रूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१ निवारणायायासिनदस्ता, निवारणायायासिता । २ प्रतिनामग्रहणम् । ३ सङ्घटित । ४ समा-नयित्वा । ५ निवासपुण्डरीकाकृतिना ।

मण्डल-च्छविना, स्पर्शसुखा-कलापजालकावनेन, उपरिचिह्निकृतं केशरिणमुद्वेगं अलिमद्वेगं
 कावचस्वरदण्डेन शिष्यमालानावपत्रेण निवारितवापः, उभयतः समुद्रयमान-चामर-कलाप-पवन-
 नाद-कणपञ्चवः, पुरःप्रवावता तण-वीर-पुष्प-प्रादु, अनेक-सहस्र-सहस्रेण पदातिपरिज-
 नेन, जय जीवेति च मयुरवचसा मङ्गलायाम्, अनवरतमुच्चैः पठता वन्दितेन स्तुतमानो

नगराभिमुखः प्रतस्थे ।
 कसेण च तं समासादित-विग्रहमनङ्गनिवधवतीणं नगरमगमिष्यमवलोच्य सर्व एव
 प्रसन्नवत्त्वाद्याशयः । वीरोदस्य दुःखसमुद्रं कनैः अविषकयैः धवलितां शूलकृतं शूलनास्य
 कणामण्डलं तत्पच्छविरिव छविः शोभा यस्य तेन वादयेन, शेषनास्य शूलतल सुप्रसिद्धम्, अतः
 एव शूलच्छत्रस्य वासुकि (शेष)-कणामण्डलेन सहस्रयम्, वीरोदकैरेतस्य ततोऽप्यतिशयितशूलतल-
 मित्ययः । स्पर्शसुखाकलापानां स्पर्शसुखासमुद्रानां आलोकं मालया आवृतं ग्रान्तमानो आलस्यते तेन
 वादयेन । उपरि ऊर्ध्वमालो विह्विकृतं सुवादिनाङ्गिकृतं केशरिणं सिद्धम् उद्वेगा धारयता छत्रं विह्विकृतः
 शोभाविह्वेनाङ्गित्ययः । अलिमद्वेगो अल्पविराजितेन, कावचस्वरस्यायमिति कावचस्वरः सुवर्णमयी दण्डो
 यस्य तेन वादयेन, शिष्यमालानां शिष्यमालानां सु-सुपुष्टिं केनचित् अल्लोकेति शेषः । आनन्देण छत्रेण निवा-
 रितो दूरीकृतः आनन्दः सूर्यकिरणो यस्य स वादय इति चन्द्राणीह इत्यस्य विशेषणम् ।
 इह, सकलानामण्डलमुद्वेगं यत्र छिपीयमा, चन्द्रमण्डलेनैव इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गीकृतमालेन
 सङ्गतः । 'सूर्यसेना' इत्यत्र निरङ्कषलपकम्, 'पुलितानामालेन' इत्यत्र त्र्यङ्गीयमा चानयोरेकाङ्गीकृतमालेन
 सङ्गतः । 'वासुकिकणामण्डलच्छत्रे' इत्यत्र हि छिपीयमातङ्कः ।
 उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्रैर्धूममानः समुद्रोद्वेगमालो यश्चासमरकलापो वात-
 यजनसमुद्रः तस्य पवनेन वायुना नदितो सञ्चालितो कणपञ्चवो शोभकिसलयो यस्य स वादयः ।
 पुर इति । पुरः प्रवावता अग्रतः शीघ्रं प्रचलता, तस्यावीरपुण्याः सुवसुमदनराः प्राया अधिका
 यत्र तेन वादयेन, अनेकेना सहस्राणां सहस्रा यत्र स तेन वादयेन । पदातिपरिजनेन पादवापिसिद्धकर्मणा
 सञ्चल इति शेषः ।

वर्तित । चकारः क्रमवर्तिने, सम्यग्धारास्य स्तुतमान इत्यनेन । मयुरवचसा सिद्धावनेन, अतः
 वरतं निरतं, जय जीवेति मङ्गलायाम्, अनेकेन उच्चैः पठता उच्चस्वरं उच्चारयता, वन्दित-
 जनेन वन्दितमण्डलेन स्तुतमानश्च सर्व । नगराभिमुखः राजधानी प्रति प्रतस्थं प्रत्यानं कृतवान् ।
 कसेणिति । अत्र चिति शायुः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो पुरोचो विग्रहः
 शरीरं यत्र वादयाम् अनेकं कामदंविषय अवतीर्णम् उपस्थितम् । कसेण पुरिपाद्या नगरमगमिष्यमवलोच्य
 तस्याम् अत्रिप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोच्य निरीक्ष्य, पुरिष्यकसकलच्छापारः दूरीकृतसमस्तव्यापुलिः

इवेनवर्ण्य अनन्तनागानी कणामण्डलं समान शोभा दा र्हा य । उदके प्राप्ता वृद्धे मीनिका शार-
 त्ता र्हा य, एव ऊपरं सर्वं शोभा एकं सिद्धी आकृति वनाई इई थी । उदका दण्ड सुवर्णमयी । चन्द्र-
 पीडके दोनो वातम् सेवकमाला चामरिका सञ्चालन कर रहे थे । उदके वायुसे चन्द्रापीडके दोनो ओर झूलते कान-
 पछव दिख रहे थे । आनी-आनी वृद्धसदृशक परिजान पृथक् जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अधिकसदृशक शोभा
 और वीरपुष्टय ही थी और मयुरमयी स्तुतिपाठकमाला (वन्दितान)—जय हो, जियरजीवो होइए, ऐसे मयुर
 मङ्गलय वचनासे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उदकी प्रशंसा करते जाते थे ।
 कसेसे चन्द्रापीड नगर-माली पर उपस्थित हुआ, उस समय सप्त लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे
 उपस्थित देख कर अपने २ सप्त कर्णको छीटकर, चन्द्रोदयके समय स्थित हो सुन्दर-जनके समान, इदंसे प्रकृष्टिजन

१. सुकालककलाप परिहृतेन । २. कावचस्वरं दण्डेन । ३. वीरपुष्टि । ४. मङ्गलायामवलोचनम् । ५. नगराभिमुख ।

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदय-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी' जनः समजनि । 'सत्यस्मिन् सम्प्रति मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः' कार्त्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुपीम्, अस्याकृतिमन्तःसमारुढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-विस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय' इति नदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम सर्वतश्च समपावृत-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्गमेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रमोदेन विकसितवदनो वभूवेत्यर्थः । इह 'अनङ्गमिव' इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः, 'कुमुदवनानुकारी' इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । सम्प्रति चन्द्रापीड निरीक्ष्य पौरवाणामुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति-सत्यस्मिन्नित्यादिना । सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुखानि पडाननानि कुमुदानीव धवलत्वादित्याशयः, तेषां कदम्बकसमूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः, कार्त्तिकेयो गुहः कुमारशब्द विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वोक्त्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्राकृतिकमुखयाहुत्वात् विकृतस्वरूपे कार्त्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्स्तु कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् स कुमार इति व्युत्पत्त्या कंदर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । इह विडम्बनासन्न्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च 'मुखानि कुमुदानीव' इति लुप्तोपमया सङ्कीर्यते । अत एव हि कार्त्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिता केनाऽप्यनिपिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत-भाजो वयम्, अन्तः समारुढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारितञ्च तेन तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम् अमानुषीं देवसम्प्रन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पश्यामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारण सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपग्राहिणे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधो गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एव वदन् ब्रुवन् आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसयोगो येन स तादृशो नगरलोक पुरवासिजनः प्रणनाम प्रणाम चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृतैः समुद्रादितैः कपाटपुटैः अररसपुटैः प्रकटप्रकाशितवातायनसहस्रगवाज्जालवृन्दयत्र तस्य भावस्तस्या कारणेन, चन्द्रापीडस्य यदृशं-कुतूहलम् अवलोकनकौतुकतस्नात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीत्यपेरर्थः, समुन्मूलितः प्रकाशितः लोचननिबहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिदं अभवत् । तथाविधवातायना-

दां गप । वे लोग आपसमें इस प्रकार बोलने लगे कि—'इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद यनके समान मुख समूहोंके कारण विठ्ठल आकारवाले कार्त्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहोन करते हैं । अहो ! हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ? क्योंकि, हृदयमें समुत्पन्न आनन्दप्रवाहसे निस्पन्द और विस्तारित एवं कुतूहलने ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिपिद्ध रूपमें (वेष्टके) इसको वह स्वगाय आकृतिको देखते हैं । एवं आज ही हम लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नारायण चन्द्रापीडके वहने रूपान्तर धारण करके आप हुए हैं, अत एव इन्हें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।' यां कइनेकइतं नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने लगे । एवं सब जगह किवाड़ खोल लेनेसे हजारों खिडकियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुष्पककुमुद... । २. कुत्रचित् 'सम्प्रति' इति पदन्वास्ति । ३. सुप्रकलापविडम्बनः, सुप्रकमल । ४. यदमानुषीन्, यत् इमा । ५. नि.त्यन्द । ६. प्रणामाञ्जलि । ७. समुपवृत्त, समुपावृत । ८. कुत्रचित् 'पुट' इति पदत्रोपलभ्यते ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्व-
हन्त्यः, काश्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काक्षवलयान् विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तदनुविमलस्रोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विराजन्त्यः, काश्चिदूर्ध्वपीतोष्णित-मणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उत्थितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्मूंगां मयूखपल्लवः रश्मिजालो येभ्यस्तान् तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहसकाः भवनका-
दभ्या तानि विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्वहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
जात्युत्प्रेक्षेयं नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनीषिभिराकलनीयम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेऽवनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृश्यः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीत मदेष्टप्रसन्नतार्थं यत् स्फटिकाक्षवलय स्फटिकमणिरचितजपमाला यया तां तादृशी
रतिं मदनस्त्रियं विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तराले मध्येषु गलिता गमनजवाक्षिपस्यैकत्रीभूता मुक्तालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृश्यः, अत एव तदनु कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरित गवधानं प्रापित चक्रवाकयोः रथाङ्गाद्वयोः मिथुन द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोषश्रियो रजनी-
मुलशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं त्रियुष्यं नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
एवञ्च तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोषश्रीभिश्च ललनानां
सान्ध्यमयगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकरत्नेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेन-चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूखो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तत्वं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । उर्ध्वपीतानि अनन्तरम् उज्झितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचपकाणि रत्नमयपानपात्राणि यामिस्ताः तादृश्यः, इह चपकाणां तस्मिन्मद्येषु लक्षणावगन्तव्या ।
'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अधर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तच्छट्टैः करणैः मधुरस मधद्रव चरन्त्यः स्रवन्त्यः इव, अधराणां क्लिन्नत्वादि-
त्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही खियाँ, अपने नज़ारे उत्थित शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे
प्रतीत होता था मानो, पायजैयोंकी झनझनाहट सुन कर आकृष्ट हुए पालतू कलहसों का चरण वहन कर ले जा
रही है । कितनी ही खियाँ, बट-उठे नोतियोंकी वनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुई
स्फटिकमय जपमाला मणियों रत्नका मानो अनुकरण करती करती जा रही थीं । कितनी ही युवती खियोंके स्तनोंके
मध्यमें मोनियोंकी मालाएँ गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव जिस समय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एव मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोष समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
कितनी ही युवती खियाँ नगिनय नूपुरों (पायजैयों) में से ऊपर उठे हुए इन्द्रधनु सदृश विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालतू मोरनियाँ उन सर्वोंके पीछे पीछे आ रही हों ।
कितनी ही खियोंने मणिमय पात्राँ (प्यालों) से मर्चोंको केवल आधा ही पान कर उसे फेंक कर रत्न दो थीं, वे
ऐसी प्रतीत होती थी मानो, फडकते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठ द्वारा मधुरसकी बूँदें टपकाती हों । एव अन्यान्य

धरपञ्चैः शूरैः स्युर्वालिनि ललनाः समीककूर्तुः । अन्यथा मरकत-वालायन-विषय-विनिर्वा-
 लमुलमण्डला विकच-कमल-कोपुटमम-पयवला-सञ्चारिणी कमलिनीमिव दृश्यन्त्यो दृश्यः ।
 वरपादि च सहस्र सारस-सञ्चलन-जन्मा, मयूर-सारण्यकान्तिव-दीप्ता-रव-कोलाहल-
 वदलः, रत्नाना-रवाह्वर-रसिसलसिन्धुः, स्वर्वातिव-वरणवले-वाहित-मणि-सोपान-जल-
 गाम्यो-रवनि-प्रहृष्टलाम्बरो-धिरिषिषिण्डिनो ककारवैरगुगममानः, नवजलधर-रव-मय-चकित-
 कलहृदकूल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-व-षोण्णविकारी परस्पर-विघट्टचारिणीव-वारवर-
 हारमणीनां रमणीनां शोभहारी, दृश्यकुक्षिपु प्रतिरव-निर्झरी मृणालिनारः ।

अथा इति । अन्यथा ललनाः, मरकतव्यासमामृत्यु च वालयना गवाक्षः तेषां विवरेभ्यः रञ्ज्य-
 विनिर्वालिनिः । विनिःसलानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यथा वाः, वाहयः, अथ एव विकषाणि भूद-
 मासालि, कमलस्य पङ्कजस्य कोपुटानि कोपुटकाकारदलानि यस्याः लाम्, अमरवलेखसञ्चारिण्यु गगन-
 ललनायां कमलिनीं पक्षिणां दृश्यान्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कषाच्छादितप्रानाणां मुख-
 मण्डलानां विकसितपङ्कजलतलपणसदृशत्वादित्याशयः । दृश्यः अक्षौ, ऊमासु, ऊमासुनिर्वा शेषः । इहापि
 क्रियाव्युत्पत्तिः ।

उत्पत्तिर्वायः । सहसा सद्यः मृणालिनारः अलङ्कारवनिः उदपादि उपपद्यते ।
 सत्ययः । सरसस्य सवेगं यत् सञ्चलनं गमनवत्समाजमजयति यत्स्य स रवहा । सारणाया अङ्गुलीवाहनेन-
 आस्फालितः सञ्चालितः यथा वीणा वीणान्त्यस्तसां रवः शब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स वदन्ते-
 विहारी यत्र स वाहः । रत्नानारवैः काञ्चालिनारैः आहतः लल्लवलीलागाम्यन्तना यं पुदसारसा भवतपान्ति-
 लसारापवलिः तेषां रसिधैः रवैः सन्निभः स्वर्वातिः वीणावाहनात् प्रमुष्टः चरणतलेः पादतलेः
 वाहितेभ्यः आहतैभ्यः मलिनोपातेभ्यः रत्नादिकलसंघायागारोहयोगात्तयः आतिः उदयः गाम्यो-रवनिः
 मन्दवर्णनिभः प्रहृष्टः भवशब्दजन्मा आनन्दिता यं अवरोधिरिषिण्डिनः अन्तःपुरमयूरैः तेषां ककारवैः
 अगुगममानः सन्निभ इत्यर्थः । यथा सुतेनां यथा ललधरी यथा सत्य अलाम्बिकममृत्युमिमांसाः । रवा-
 लज्जन्तं यत्नं शब्दं चकितस्य मीरस्य कलहृदस्य कलदंभगणस्य कोलाहलवत् कोमलो सृष्टः
 अकण्डिभः । मकरध्वजस्य कमलदंभस्य विजयवोपणां शैलेभ्यः मया निर्वासितं जयप्रचारं अलङ्कारिणी स
 वाहः । परस्परम् अन्यो-यं यद्विघटनं सङ्घटनं चेत् रलितः शब्दितः वारवर । अतिवाह्यव्यादंभस्या अति-
 सृज्जता हारमण्यः मीलकृतास्थितरत्नानि यथा वासां लयाकानां रमणीनां सुन्दरानां यापित-
 शोभहारी कोमलवाहरी । प्रतिरवण प्रतिरवनिना निर्झरी अधिकोमलः । दृश्यकुक्षिपु सौधमयः । अन्य-
 स्यैक एव । दृष्टं, वीणारवकोलाहलः, इत्यथ स्वयम, कलहृदस्य कलकोलाहलः, इत्यथ क्षिपेयमा, मकरध्वज-
 विजयवोपणाविकारी, इत्यथार्थ उपमा, हारमणीनां रमणीनाम्, इत्युक्तमण्डलवृत्तधूमकस्य ।

किन्तु इति विषयं मरकतमणिद्वारा वनाहं दृष्टं विहङ्गिकयामसे मुखमण्डलं वाह्यं निकल-निकलं करं चन्द्रापीडको
 देवते ली, अथ एव प्रतीतं इति रवा यथा मानी विहृष्टं इव कमल-युक्तं आकाशवर्षिणी कथमिति कथं करं रवैः ।
 अन्तः-जलद्वी वलनके कारणं सहसा (एकएक) इति सती मरुतको मध्यमं आगुण्यो (गह्वरी) के शब्दं इति
 को । मयूर उगतिव्यसे वज्रती वीणाके शब्दसे वे आगुण्योके शब्दं वनिष इति रवे ५ । मण्डलार्थके शब्दयोः सुनकर
 आकाशवृत्तं इव पातलं सारसपक्षिण्योके शब्दं उप शब्दके स्या मितं ग ५ । मञ्ज (पिकले) चरणी हारा वाहित
 ह्वने पर मणिमय सोपान (सीढियां) से गम्यो शब्द उपपन्न इति रवा यथा, वसे सुन कर आनन्दित इव अन्य-
 पुरस्य (रविवासीके) मयूरके ककारव वलके स्या मितं ग ५ । इत्यं प्रकारं वदं शब्द, अलाम्बिक मेवर्षी गज्जना
 मयवे चक्रे वदने कलहृदस्योको कोलाहलके समान कोमल (मयूर) सुननेम् आता य ५ एव कामदेवके विजयवोपणा
 अलङ्कारण करताना य शौर वस समय आपसी दकारवसे शनद्वाराती वही वही मणि-संयुक्त-हार-धारण करनेवाली
 १. पुदसारवत् .. १ । २. साधारण्यस्फालित । ३. कश्चिद, वदलः इति परं नास्ति, ४. .. रवाह्वर-
 सारस .. ५. कश्चिद, वलः परं न विद्यते । ६. कश्चिद, मणि, परन्तीपलस्यते । ७. मण्डलमा । ८. कश्चिद
 'कल' इति परं नास्ति । ९. कश्चिद, 'वारह्वर' इत्येव पाठो दृश्यते ।

मुहूर्त्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पश्यन्तीना तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृति ।

मुहूर्त्तादिति । मुहूर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिद्विनिष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकानि यावत्करसरञ्जितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां योषिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्झरेण नगरं सा राजधानां लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-क्षणमाहोज्ज्वलनोलम्भिः—

‘मुक्ताफलेषु च्छायायां तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावाव्यभिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रविम्बमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रविम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानोक्त्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां यैः शवः किरणा तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुधं शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय-विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोच्चेच्छालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि । हृदयानि धितानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्ब यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादित्रिविधं गुणाद्येच्छाणां परस्परनैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात्संस्थिरलङ्कारः ।

एक क्षणमेव ही युवतिर्वीति व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकायें (महलें) मानो नारीमय हो गई, अलक्तक (महावर) रञ्जित-चरण-कमलोंके विन्याससे सब भूतल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया, मुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रविम्ब-मय हो गया; रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर-ऊँचे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ मानो कमल-वन मय हो गई, आभूषणों के नानावर्णकी किरणोंसे सूर्यका प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया और आसोंमें निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील कमल-मय हो गया । जिस समयमें नगरवासिनी रमणियाँ, कुतूहल (चाव) से नेत्र फैला कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडको देखती थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडको आकृति प्रवेश कर गई थी ।

ने ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये
नपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपग
शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि
नान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये । परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि

वर्षेति । हे पापे पापशीले । परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयं
शीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लव श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुन्नय, अन्यथा नेत्रोप
श्लोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधा प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

दय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये । चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः ।
इत्तं दन्तपत्र गजदन्तरचित पत्रसदृशकर्णभूषणविशेष गृहाग स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रा प्रा
संघचनमिदम् ।

नेति । हे यौवनोन्मत्ते तारुण्यमद्वेनोन्मादशीले । कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधादि-
जनेन परिलोकनेन च विलोक्यसे इविवपयोक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृत-
स्थगय वस्त्रेगाच्छादय । अनाच्छादितकुचा प्रति कस्याश्चिन्नमंघचनमिदम् ।

गतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रये ? नितम्बाऽवलोकनेऽपि वस्त्रानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथि-
रन्तरदेशात् पतितं दुकूल वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधा प्रति उत्कण्ठा-
मिदम् ।

केति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ? परमार्थतत्त्व प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनो-
न्मादत्वादलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततर शीघ्रतरम् आगम्यताम्,
रुक्ममार्गमतिक्लामेचचन्द्रापीडं इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावा प्रति कस्याश्चिन्नमंघचन-
मालङ्कारं सारित्यदर्पणे यथा—

।।मावर्तीर्णयौवनमदनविकरा रतौ वामा । कथिता सृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ।।'

लिनीति । हे कुतूहलिनि । अवलोकनात्यन्तकौतुकयुक्ते ! मम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः ।
ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलङ्घ्यस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोधिनीं प्रति ईर्ष्या-
मिदम् ।

नुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत्
र आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोकयन्ती प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं
र ।

नि । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राग्रगमनादित्याशयः, परिजन सख्या-
नृत्न प्रतीक्षा विदेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमाना
दिन्नमंघचनमिदम् ।

चोति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निखपत्वादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त-
त एव जनेन आगन्तुकलोकने पश्यता लोनेन च विहस्यते । अतः स्वस्थान उत्तरीय स्थापये-
तथाविधा प्रति विश्वासपूर्वककथनमिदम् ।

अरी, पापिन कपोल पर हिलते उस कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-
पत्रा है उसे तो उठा कर ले लो । अरी, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल
गण्डल को ढरू तो ले । अरी, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपटा ढीला हो गया है उसे अपने
तां ले । अरी, मिथ्याप्रकटित मुग्धभाव वाली अतिशीघ्र आओ । अरी, देखनेकी बड़ी शौकीन
कनार देखनेका स्थान दो । अरी, अधिक देखने पर मा तृप्ति रहितवाली तू कब तक
ति । अरी, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नोकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरी, लज्जा
कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा दुपट्टा खिसक आनेसे उसे देखकर लोग ईंस रहे हैं । अरी अनु-

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे ! किमेवमुत्ताम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गवैलनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनाभिर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चितुम् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मील्य लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्गशूर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरनिवारणाय

त्याशयः । गुरुजनानां श्वशुरादिपूज्यलोकानां समक्षं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाञ्चलसि । तथाविधा प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रत्वादित्याशयः । एवम् अमुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडस-योगस्तेनैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-पचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे स्मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्चसमूहस्यानवबोधादित्याशयः । मदनज्वरेण काममन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनेहासिष्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाध्वाचरणे असद्विरते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण नातिशयमित्यर्थः । किं किमर्थम् उत्ताम्यसि व्यग्रा भवसि । पातिव्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-मन्त्रनिरोधालोकनेनानुमितव्यग्रभावा प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

वर्गिति । बहुबोधनेन विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविच्छेपादि-मत्पादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गचलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः मध्यभागः कटिदेशो यया सा तथोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिश्राम्यसि, चन्द्रापीडाप्राप्यसम्भवा-दि'याशयः । कटीदेशस्यैवात्यन्ततनुत्वात्केवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधा प्रति नर्मवचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीड-प्रदेव दत्तचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निजगृहात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीर-नाग्रगच्छसि न जानामि स्वभवनाद्बहिर्धावन्ती प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निश्चितुमपि निश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृ-तामि इति । निर्निमेषत्वेन तर्कितैकाग्रता प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोव्यवसायेन रचितं कल्पितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन महः सम्भोगप्राप्त्यानन्दं तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यया तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रणासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं नमुन्मील्य प्रकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदतीत्यं गमनात् तथा सति विलज्जगावलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचना प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो बाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापञ्चा निश्चेतनेत्यर्थः ।

क्यों वना लेती है । अरी प्रेमसे मतवाली, जरा तो अपने मनको रोक । अरी अधीर स्वभाववाली, गुरुजनों (बड़े बूढ़ों) के सामने क्यों दीटी जानी है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इनना व्याकुल क्यों होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कामज्वरसे उत्पन्न हुए रोमाञ्चसमूहको वस्त्रसे ढक तो ले । अरी, दुराचारिणी इतनी उतावली क्यों होती है ? अरी, बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अङ्गसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट उत्पन्न कर व्यर्थ परिश्रम करती है । अरी शून्यहृदयवाली तू अपने घरसे बाहर होकर आ गई है, इसे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीटरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू साँस लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सुरतसमागमके सुखसे आँखें मीननेवाली तू आँखें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमण कर जा रहे हैं । अरी कामपाशके प्रहारसे मूर्च्छावाली, धूप रोकनेके लिए मस्तकके ऊपर उत्तरीयबन्ध (दुपट्टा) का पल्ला डाल । अरी

कुरु शिरस्त्रयतीराञ्जिकपक्षवत् । आसि सतीवत-मृदुगृहीते । दृष्टव्यमप्यप्यनो वञ्चयसि लोच-
नयुजाम् । अथन्ये ! देवांसि परपुत्रप-दंशन-परीहार-जनेन । प्रसीद, उल्लिख सखि ! परम
रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्ममगृहीत-मकरवज्रं मकरवज्रम् । अयमस्य स्थितपञ्ज-वरेण
अलिङ्गलनीले शिरसि तिमिरसङ्काशानुपगतं देव शीशिकरकलापां सात्वतीकुसुमशोखरीऽन्धिल-
रूपे । एतदस्य कर्णामरण-मरकत-प्रभा-रूपाभायितम् उपरीचत-विकच-शिरोग-कुसुम-कर्ण-पू-
र्यते ।

या सा तस्यशोचते हे अनङ्गशरप्रदोत्सृष्टे ! विषयानन्वक्ष्यमानवगमसाहिद्विधाशयः । रतिविकृतानिवारणाय
सुगन्धपापनादनाय उल्लेखञ्जिकपक्षवत् उल्लेखयस्यनवितराम् शिरसि मरुके कुरु विधेहि । यमहिंसा
प्रति वधवचनमिदम् ।

अयमि । अयमि कोसलामन्त्रेण । सत्याः पतिवताया, यदंशतः स्वाभ्यन्तरेतिरिक्तनवलोकात् नयमः
स शरीरं यूनविविधः तेन गृहीता आसिभूता या तन्मृदुली हे सतीवतगृहीते ! यूनवैश्यामन्तरा पर्वविष-
कपावलोकावैश्वर्यं न भवेद्विद्याशयः । अतएव दृष्टव्यम् अवलोकनीयममृदुल्लेखं चन्द्रापीडविमल्यः,
अप्यनो अवलोकयन्ती लोचनद्वयं वञ्चयसि प्रलयासि अत्युत्तरीदृशावलोकनकलासंभवा-
द्विधाशयः । कस्याश्चिद्विद्याविकारिणः सह सम्यक् परपुत्रपावलोकात्, सतीवैश्यामन्त्रेण नवलोकाभ्यन्तरे
प्रति विद्यापुत्रक वचनमिदम् ।

अथन्ये इति । हे अथन्ये ! सति यावदञ्जलिकानावदयमभाविद्विधाशयः । परपुत्रपदंशनस्य
रूपवर्तिनिभपुत्रपावलोकात् परीहारेः परित्यागः त्वेन विषयः तेन वादशेन हता बहुकालं प्रवारितसि
अवलोकनार्थानवलोकाद्विद्याशयः । पुत्रवदंश कथयामिदम् ।

प्रसीदति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उल्लिख उल्लिख भव, रस्या रसिमा विरहितं विद्युक्तम्
चन्द्रापीडस्यापि रसवतीरहितवर्णाद्विद्याशयमिदम् । न गृहीतो नातः मकरवज्रं मकरवज्रं कालिनी
वर्णां येन न वादशयः । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधवज्रमभाविद्विषयमिदम् । साज्वाल, मकरवज्र काम-
देवसि चन्द्रापीडं परम अवलोकय । सौन्दर्यमृदुलेन पवित्रात्मा प्रति कस्यापि च सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अथो अमरः तेषां कृत समुद्रः तद्वत् नीले तथाविधकवचवर्णाद्विद्यावैश्यामन्त्रेण नवलोकाभ्यन्तरेण
अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मरुके, तिमिरमन्त्रकारः तच्छब्दं तिमिरमन्त्रं तिमिरमन्त्रं तिमिरमन्त्रं तिमिरमन्त्रं
विषयः । विपतिवतः शीशिकरकला देव चन्द्रापीडमिनकर देव अथ गुरो दृष्टयमानो सात्वतीकुसुमानां
सात्वतीकुसुमानां शोखः साकप्यशिरोग-दृष्टः स्थितपञ्जवरेण सुअच्छब्दमन्त्रेण अभिमुख्यते अव-
लोकयते । अभिमुख्यते वचनमिदम् ।

‘अलिङ्गलनीले’ इत्यत्र लोभप्रभा, तिमिरशङ्कित्यादी आनन्दमान, जात्युल्लेखा चेति परपरमेतेषा-
मङ्गाणि भावन सङ्कटः ।

यानिति । कर्णामरणं कर्णामुपमा यन्मरकतं दृष्टिमाणिः तस्य या प्रभा कानिः तथा रूपाभायित
रूपाभवाद्यशिरस एतत् पुनरीञ्जलिकप्रभायाम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलनल-राज्यल्लेखदेवः, उपरिचि-
त्तितः विकसत्य विकसितस्य शिरोगकुसुमस्य कर्णपूरं, कर्णामुपमा भव तन्मन्त्रमिदं भाषति शोभते ।
शिरोगकुसुमस्य रूपाभायित कपोलनलप्रभायाम् अथान्यः । साभिमुख्यमुक्तिः ।

‘रूपाभायितम्’ इत्यत्र वचनप्रभायाम् अथान्यः, उपरिचिन्त्येयादी किमल्लेखा चेति इत्याः परपरमसङ्कटि-
मावः सङ्कटः ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्,
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृत^१ दिक्चक्रवाल
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयाशुक्रप्रान्तेन बलाहकस्तुरग-खुर-चलन-
जन्मानं लगनम् अप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक् तुरङ्गमस्कन्धे निश्चितश्चरणपङ्क्तयः । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः^२

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमान, अभिनवयौवनस्य नूतनताह्वयस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनु-
राग एव रागो रक्षिता, हारस्य मुक्तामलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पञ्चरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन रश्मिसमूहव्याजेन वियमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवधुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् वहिः
परिस्फुरति मग्नस्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्रः स्थले रक्तकान्तिं समोच्यते, नासाव-
रगमगिवान्तिः, किन्तु ताह्वयसम्भवानुरागो हृदयं प्रवेष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि वहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
इदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा, अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मिथोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सत्तरः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्जात्यमानचामरसमूहस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव
नां प्रत्येक एतद् वीक्षितम् एतदिति दर्शनक्रियायां परामशः । इदं च सविलासमन्सथ कस्याश्चिद्वचनम् ।
एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
रश्मिपक्षिः तथा धवलाङ्गुलं शुक्रोक्तं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियायां तथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हानः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्यग्प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एव इति । एष बलाहक-तत्संज्ञक-सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलोरागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयाशुक्रप्रान्तेन, सव्यानवल्लप्रान्तेन तुरगाणाम् अश्वानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य त तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अप्रकेशेषु कचाग्रेषु
उत्तमनस्य रेणुधूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पञ्चाया यत् करकमलपाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलमृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपङ्क्तयः पाक्षिसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
मलीलं यथा स्यात्तथा निश्चितः स्थापितः । प्राग्गदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

समामिति । गजेनेव हस्तिना आताम्रेण ईपद्रक्तवर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः तथा
शैवालकवलं शैवालानां पाद्वान् लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छृण्डाया अपि लोलुभत्वं गौणम्
इति नः उक्तं तं अनुराग (रंग) नानो हृदयं प्रवेगं करनेको इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पञ्चरागानोऽर्थां किर्णको दशने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरों के भीतर देकर इस
तरफ़ से नानो प्रतिगत किया । वश्यावनके साथ किसी विषयको बातचीत कर दन्त किर्णोंसे दिशाओंको संकेत
कर रहा है । चर बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पक्षके समान हरे अपने उत्तरीयवल्ल (दुपट्टा)
के प्रान्त-प्राय (नीरते) घोंटेके सुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके वालोंपर पड़ी हुई धूलको पोछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवके करकमलके समान कोमल-तल-सम्बन्ध अपने चरण-पङ्क्तयको तिर्यग्भावसे (निरछा कर) ऊँचा उठाकर
घोंटेके कन्धे पर आटा टाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका ग्रास ग्रहण करने के समय इच्छासे अपना नुँट फलाता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एव कुछकुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलक्षचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. समा-
मन्त्रयन् । ३. धवलित । ४. आलम्बम्, आलम्बकेशेषु । ५. तल, करतल । ६. वचित 'कोमल' इति
पद नास्ति । ७. कमलप्रासलालस, कमलप्रासवाञ्छया ।

निकरै' पदे पदे इव विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल समीपमाससाढ ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितैर्मद-मसीपङ्क-करीभिः अञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानम्, उद्गण्ड-धवलातपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं' राजद्वारमासाद्य-तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंप्लवत्तैर्लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे, प्रतिपदनैपम्य अवकीर्यमाणः ताभिः पौराङ्गनाभिरभिव्यम्बमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीप राजवाट्यन्तिकम् आससाढ प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तद्गणेशपरि लाजाक्षेपः, देशाचारानुसारेण राजा-गमनेऽपि लाजाक्षेपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजरिव पौरकन्या ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणेति । क्रियेति चार्थः । यामेषु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अनवरत निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागैर्भ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्य, श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदूषत इति ताभिः तादृशीभिः, अञ्जनस्य वज्रलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः गज-निम्नैः परणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तस्य भावः तथा कारणेन, जलधरदिवसायमानं दुर्दिनवदाचरत् । उद्गण्डानाम् उत्थापितदण्डानां धवलातपत्राणां श्वेतच्छ-त्राणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्याप्तम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार अवतीर्णः ।

इह ‘अनवरते’ त्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जन-गिरिमाले’ त्यादौ वयनोपमालङ्कारः ।

अवतीरति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैश-म्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्वेत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्सङ्केतं सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जी-भूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्चयस्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं राजकुलं निवेशेति सुदूरस्थानिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

करं हूलैर्निमिषा, हूलैः लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरारके ऊपर निक्षेप करती (विखेरती) थी, उस समय उनके निमिष मुञ्जलनाओंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं, इस रूपसे चन्द्रापीड राज-भवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर घोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) उद्युत हाथी रहते थे, उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एवं वं कान्तलस्य पर्वतके समान काले (मलिन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्त्ता दिशाओंके मुख पर अंधेरा हो जानेसे वह राजद्वार भेदाच्छन्न दिनके समान दिखाई देता था, एवं ऊँचे उठे दण्डवाले बहुतर श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैफ़ुडों छोटे राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, घोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस नभय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रि-

१. निकरे । २. मिश्र । ३. क्वचित् ‘वि’ इत्यधिक. पाठो न विद्यते । ४. मषीकरीभिः, मसीपङ्क-धाराभिः । ५. क्वचित् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-मार्गं निश्चयनिश्चयं पुच्छामि, आगृहीत-कनक-वेज्रजैः सिता-
 कुराणैः सिवकुसुमशूलैः सितालीपुः सिववेषपुत्रिभूतया रवेनदीपसम्पन्नैरेव कृतयुगायु-
 धैरेव महोदयमागृहीतमिति सिववेष उक्तालीपिरेव वीर्यवत्सलमिति वीर्यवत्सलमिति वीर्यवत्सलमिति
 रदंशम्, अनेक-सज्जन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्केत-शोखरैरुपकुपटसित-कैलास-
 शूल-शोभैः अमलसुधावद्वैतैः समालोयशूलालिभूतं महोदयसाधु-अनेक-वातायन-विषय-विनि-
 गत-युजित-भूषण-किरण-सदृशतया कनकशृङ्खलाजालकेनवोपरिविस्तीर्णं विराजमानम्,

अगृहीतं । इव आरभ्य यानि पृथीयान्तानि पदानि तानि अश्वतनस्य 'द्वारपादः' इत्यस्य विज्ञे
 पणानि वीर्यानि । आगृहीता आचारः कनकवेज्रजलः सुधावद्विन्दनवत्समस्यया भूतैरेतदादौ । सिताः
 क्षताः वीर्याणाः कञ्चुका येषां वृत्तदादौः । सिताङ्कुराः शुभाञ्जलिपुनः सिवकुसुमशोभैः शुभायुष्मकुण्डैः
 सितालीपुः श्वेतसुवर्णवृन्दैः । सिववेषपुत्रिभूतया श्वेतवेषपुत्रिभूतया रवेनदीपसम्पन्नैरेव रवेनदीप-
 रववैरेव तेषां सर्वशृङ्खलाविद्याधामः । कृतयुगायुक्तैः सम्युगीयल्लोकैरेव महोदयमागृहीतः अत्युत्कृष्टविपुः,
 आलिखितैरेव विनिर्दिष्टैरेव निरन्तरसावधानतया निरीक्ष्यमाणविद्याधामः । उक्तालीपिरेव वदिद्वैरेवसम्पु
 वीर्यवैरेव गाढसंस्पर्शविद्याधामः । वीर्यस्य वदिद्वैरेव सत्यं निपुणैः तदाधारवैवद्वैरेवसुतैः द्वार-
 पादः वीर्याङ्कुरैः विद्यानिर्वायानिर्द्वेषस्य अग्रविन्दतः अपरित्यक्तः द्वारदशैः यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, सज्जनानि चन्द्रशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्तिसम्बन्धानि, विटङ्कानि
 कर्पातपाण्डिकाः, वेदिका उपवेशनालयाश्च बहुभूयस्य तानिः सङ्कटानि विद्यमाना ऊर्ध्वमद्वैत-
 येषां वृत्तदादौः । 'सज्जनानि' चन्द्रशालाश्च । चन्द्रशालाश्च । इति, 'कर्पातपाण्डिकायां च विटङ्क पुनर्भूयसम्' इति
 वामरः । 'शृङ्खलैः वल्लभाश्चन्द्रशालाश्च सौधावैवद्वैरमनि' इति रघुसः । अथ गानं कथयति तैः व्योम-
 व्यापिभिः, उपद्वैतसिता आवृत्तिकाधिकवज्रजलवद्विपुवद्वैतसाधुवैदिका कञ्चुकाश्चैत्यं विमलवेषवत्सम्युगीय-
 यैः वादौः । अमलाभिः निम्बालिभिः सुधाभिः चूडैः अवर्तितः शुभाः वृत्तदादौः । महोदयसाधुः विद्या-
 लङ्काविद्याधामः कर्णः प्रादुर्भावैरेव विमलवेषवैः सहेति समालोयशूलैः तद्विष विद्यमानम् इति राजकुलस्य
 विज्ञेयम् । तथाविधविद्याधिकानां कौलासावसदृशाव्याविद्याधामः । इदं 'समालोयशूलसिधैर्विगुणोद्योतम् ।
 अनेकेति । अनेकेभ्यः बहुतरैभ्यः वातायनविषयेभ्यः गवाक्षविच्छेदभ्यो विनिर्गतं विनिर्गतं युव-
 तिस्युष्माकिरणानां तत्त्वमयशृङ्खलारूपमीनां सहेतु समुद्भूतं यत्र तस्य भावतया कारणं, उपरिविस्तीर्णं
 प्रसरितेन कनकानां सुवर्णानां यः शृङ्खला निगता । तासां जालकेन समुद्भूतैव विराजमानं शोभमानम्,
 तद्वर्णानां कनकशृङ्खलाजालकेनवोपरिविद्याधामः ।

निम्बवनके समानं वृद्धं वृत्तं इत्येवम् आगाथा । अस्यैकं स्तम्भकं पासं द्वारपाण्डालां सर्वथा रवेन दीप-
 कृतयुगायुक्तैः सितालीपुः, शरीरम् रवेनवर्णं कथम्, शरीरं रवेनवर्णं अङ्कुराणां यत्र मल्लक पर
 रवेनवर्णं पुनर्भूतं माता रवेनवर्णं वरुण इव इव इव यस्यां प्रतीतं होता या । सत्ययुगके समुत्पन्नं तत्र ज्ञानांकी
 कर्तुं स माता रवेनवर्णं वरुण इव इव इव यस्यां प्रतीतं होता या । सत्ययुगके समुत्पन्नं तत्र ज्ञानांकी
 अत्यन्तं दीप्तं आकृतिः यी । निश्चयमवसे रवेनके कारणं च ज्ञानं विविधकं समानं यत्र द्विज-राज वीर्यवत्सम्यु-
 गाढं सज्जनं रवेनके शीतलके समानं प्रतीतं होता ये । अस्य राजसम्बन्धं कलसिद्धौ शोभायां यी निरुत्कारं कर्तुंवाञ्छा
 एव उक्तवैरु आगाथा तत्र परवृत्तवर्तितं तथा निम्बल चूडैः सुवर्णं कीं इदं वृत्तं वृत्तं अङ्कुराणां (महद्वै) यी । अस्यैकी
 चोद्विधा पर अधिकतरं चन्द्रशाला (चोकोन कभरे), चन्द्रशाला, कर्णवैरुकी दृढं वर्णा यी शरीरं रवेनके विद्य
 ऊर्ध्वं चूडैरेव वर्तते । अतएव प्रतीतं होता या माता वृद्धं राजसम्बन्धं विमलवेषं से सद्युक्तं वीं करं विद्यमानं इ ।
 अधिकतरं विटङ्किकाके लिखितं युवविषयके आभूषणार्थं द्वापारं किरणैः कौतुकेन यस्यां प्रतीतं होता या माता
 ऊपरं के भागं सौन्दर्यं शृङ्खलायां जालं विष्टा । दिश्या गथा इ । अस्यैव राजसम्बन्धं शोभितं वीं रदा या । अस्यैकं

१. सिववेषपुत्रिभूतः । २. 'सिवाङ्कुरा' इति पाठ एव कथिवोपलभ्यते । ३. सज्जन, सज्जन । ४. शोभिता । ५. अग्रविन्दतैरेव शोभैः, अनेक-कथिवैः 'शूल' इति परं नोपलभ्यते । ६. शूलैरभिमन् । ७. कथिवैः 'भूषण' इति परं नास्ति । ८. विराजितं, विराजित ।

अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविप-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अत्रलाचरणात्कक-रस-रक्त मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कलकलैः क्रोडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप चुम्बित चलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरुद्धैः शिक्षाविनय-निभृताभिः याम-
करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरोर्ध्व-गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-घर्घरिका-घर्घरम्, अनवरत-मृदुमृदङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहा। शस्त्रसमूहा यासाताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विप-कुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिः, पातालगुहाभिः वलिवेशमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रभवनैः उपेत सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे'त्युपमा ।

अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरगालककरसाः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन वृन्देन कृता विहिता केकारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृगैः, क्रोडापर्वतकैः विहारार्थरचितपुद्गाचलैः उपशोभित विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपर्याणानि सुवर्णरचितपद्मयनानि
यासा ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः वालव्यजनसमूहैः चुम्बितैः स्पृष्टैः चलैः चञ्चलैः
कर्णपल्लवैः यासा ताभिः, तादृशीभिः, शिक्षासङ्केतवाधः गार्हस्थ्यपरिचालनचानुर्यलाभश्च, विनय औद्धत्य-
राहित्य नम्रता च, एवञ्च उपारूढाभ्यां सजाताभ्यां शिक्षाविनयभ्यां निभृता अनुप्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजलीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानित्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरभ्य नृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणानि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निषण्णो विद्यमानः तदवलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृशेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्वध्वनिम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्त्या वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्य सुन्दरम्, आस्फालिताः वादिता या घर्घरिकाः झुद्धघण्टिकाः
तामा घर्घरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृशं तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मसृणो यो
मृदुमृदस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्गयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्गयति-
आनीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोनैः त्रयोः त्रिभागस्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सव्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कोटी अग्रे निषण्णो विद्यमानो हस्त शुण्ढा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णां श्रोत्रे ताळे तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालदलवद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्गयता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीतादिश्रव-
णप्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तर, सर्पकुलसे भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एवं विविध अस्त्रों से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ वर्ना हुई थीं । वहाँ बहुत से कृत्रिम क्रोडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अवलाओंके चरगों पर लगी
हुई महावरके समान रक्तवर्ण पञ्चराग-मणिके डुकड़े चमकते थे, और शिखरों पर अरे हुए मयूरगण केतारवसे कल-
कल किया करते थे । शिक्षा और विनयसे युक्त कुलान स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिप्रहर में
परिवर्तन होनेवाली किन्ती ही हथिनियाँ दरवाजे के पास सज्जत हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बल द्वारा जिनके
नोनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण पल्लवको चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खूटे) में बैठा था, उस समय नवीन बादल
की गर्जनाके समान गम्भीर, साथ-साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं धूर्वरियोंके शब्दसे घर्घर करती,
संगीत और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बरानर होती थी । गन्धमादन आँखोंके तौसरे हिस्सेकी थोड़ा सींच कर और

१. प्रचल, लम्प । २. कलापचल । ३. उपारूढ, उपगृह । ४. विनयेन निभृताभिः । ५. यामक ।

६. कलरगजितयोप । ७. अतनु । ८. अनवरतसद्गीतकमृदुध्वनिम् । अनवरत...आमीलित, अनवरतसद्गीत-
मृदुमृदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदासीलित ।

लोचन-विमोक्षणं वास-दशान-कोटि-निष्ठा-इत्येव निष्ठाकण्ठालोचनकण्ठाल, सलीलमुभय-
पाशुवलि-व-गुणकवलयं विन्यसितोविश्वकवलय-विचित्र-पक्ष-स्युतेन, आधोरोण-
गोचन-कट-मन्द-कठ-गालितेन, मद्बल-शाल-शङ्ख-शोभित-अवगुटेन, रजनिकर-विम्ब-
चित्र-संघर्षक-वृद्ध-विदम्बकेन, कर्णान्तर्गतानां काञ्चनमयेन कृतकण्ठपूरिमवर्ण्येन
सुखमुद्वेष्टेन, मद्बलमलिनं द्वितीयेन कर्णचामरेण कपोलवर्णोपममनं मधुककुले-
नालङ्किकयमाणं, अत्युदयतया पूर्वकायस्य अतिवामनतया च जवनमगास्य पातलादिद्वै

सलीलमिति । सलीलं सखेत् यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्ब्यै पततीति तत्तथावत् वर्णकमलं
विचित्रवर्णवस्त्रं यस्य तस्य सावस्त्रया कारणेन, 'प्रवेष्ट्यास्मिन् वयं', इत्यमरः । आविष्टं प्रका-
शितं धातिभिः, 'सुवर्णव्यतयाणि दृष्टिवाच मन-विज्ञा । गौकिलानकासीस-सीसखोहाः सहिष्णुः ॥'
गणककोट्यभिसंख्यायां धातवो निरिसंखयाः ।
इति रामाशमीयनसुवर्णादिभिः । विचित्रं नामाविष पञ्चयोः स्युटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्य-

सिरीषं जलयातेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्यान्धेन ।
आधोरोति । आधोरोत्य इतिपकस्य गीतेन गानाकानेन य आनन्दतेनेन कृतं मन्दं गाम्भीर्यं कठ-
गालितं येन तेन वादनेन । आधोरोणा इतिपका इत्येतयोरोहा विप्रादिनः । इत्यमरः ।
मदेति । मद्बलं नामाविषो विचित्रो नामाविषो यः शङ्खः खल्लासि तेन शोभितं रजितं
अवगुटं शोभद्वयं यस्य तेन वादनेन, 'शङ्खः कर्मो न योविषा याज्यसिन् विविज्यते ।' इति शैवेन ।
अत एव रजनिकरविषं चन्द्रमण्डलं चामरं स्थितं स्थितोति तत्तथावत् यत् संघर्षकवृद्धपदं लो-
चनोपलब्धमवस्यतेः तद्विदम्बयति अयुक्तोति यः स वादः तेन 'शोधासिमा' इति कथ्यम्बः ।
यथाङ्गीकृतवर्णनिकरविचित्रं स ह तथोविषोऽस्य तत्संघर्षकवृद्धपदं च स ह इतिनः साध्यमवगमन-
वयम् । इह पदोपलब्धिककायविच्छिन्नोऽपि आधोपमयाः सङ्करः ।

कर्णान्तर्गतानां शोभयन्तलक्षित्वना काञ्चनमयेन सुवर्णाविपयनेन अङ्गीयेन स्थितानां कृतकण्-
ठपूरिमं संप्रादितकण्ठमिरासिभ सुखं आनन्दम् उद्वेष्टेन धारयता । 'कृतकण्ठपूरिमिभ' इतिस्मृत्युक्तं वा ।
मद्वलेति । मद्बलं नामाविषा तत्संघर्षकवृद्धपदं विद्यमानेन, कपोलवत् पाण्डुरोपमं इत्येवमेव
धनं, अन्धेन कर्णचामरेण विद्यमानेन, कपोलवत् पाण्डुरोपमं विद्यमानेन इत्येवमेव अमला मधु-
करकुलेन अमरवृन्देन, अलङ्किकयमाणां मण्डपान्तरेन वादनेन । इह 'कर्णचामरेणोति' इति द्रव्यान्धेन ।
अत्युदयेति । पूर्वकायस्य उदयप्रसङ्गं अत्युदयतया अत्यन्तौघतया, तथा जवनमगास्य उदयप्रसङ्ग-

पूर्वकां वीर्यं दत्तिकां नोक्तं परं तल्लोकं एवं विस्तृतं कथयित्वा नो निष्ठाक वत्, लीला-सहितं वत् सलीलं और्य-
सुदृक् शोभको स्थिता यः । गान्धर्वादनके पुरके कथं एक विचित्रं (अनेक रङ्गोका) कान्ठ विज्ञा इत्यादि, अत एव
वर्णकं समानं वदं देवनेन आ रक्षा यः । मद्यवत्के गीते अलङ्कितं होकरं वदं गान्धारे कण्ठसे गजने करालं यः ।
पर्वकं समानं वदं देवनेन आ रक्षा यः । अत एव धातिभ्यो रङ्गो इत्येव पद्यो (पद्यो) को कौलकारं रङ्गेवत् विन्य-
वदं दोनो रक्तं कटं करं रक्षा यः, अत एव धातिभ्यो रङ्गो इत्येव पद्यो (पद्यो) को कौलकारं रङ्गेवत् विन्य-
मद्वलेतं वसकां खल्लासि रङ्गा इत्यादि, वससे कथयित्वा शोभितं हो रङ्गे, अत एव वदं चन्द्रविम्बसे चान्त-
निकं गण्डप्रत्य-कालीनं मेघका अत्युत्तरणं करालं यः । सुवर्णमय एक अङ्गीय वसके कान्ठ परं कटं रक्षा यः । वससे
मनीव होला यः मनी वसके कान्ठ परं आपण्य (कर्णिके) पदवाया इत्यादि, इत्येव प्रकारके सुखमगाको वदं
धारणं कियता यः । मद्बलवत्से मलिन होकरं गण्डप्रत्यकं आस-पासं वृमता इत्यादि मनीरे को सङ्घर्षे द्वितीय कण्ठ-
चामरके समान वसको शोभितं कर रक्षा यः । वसके शरीरे का पदवाया-मगा वद्वत् कंचा यः और्य जवन-मगा
अत्यधिकं खोटा यः, विससे मनी वदं पातलासे निकलता हो रक्षा मनीव होला यः । रङ्गिभ्यं विस प्रकारं अर्धवत् के

१. मलिनः । २. विविधः । ३. चन्द्रविम्बः । ४. चन्द्रविम्बः । ५. कर्णिके । ६. गान्धारे । ७. पातलादिभिः ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणेव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् ,

दशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात-लात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादि-त्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

निशेति । निशासमयेन विभावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रस-दशभालभूपगसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्र-माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-माला तारकापङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन ।

शरदिनि । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव, प्रकटित प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनो-हरञ्च पुष्कर शुण्डाग्र यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कम-लानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

याननेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणेव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादवन्धनशृङ्खला विलासः-रेखा येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति त्रिपदी 'तद्विस्तारोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलामो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव भित्त्येव, लग्ना दशनोपरि सप्तक्षा सिंह-मुक्ता सिंहासनसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तवन्धे च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिविम्ब यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाभ्या नितान्तचपलाभ्यां कर्ण-पल्लवाभ्या विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहत भ्रमरापनयनाय ताडित मुखं वदन येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाभ्या कर्णपल्लवाभ्या श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनेव' इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसज्जकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन सनाथीकृत. स्वसयुक्तीकृत. अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तच्चादृशम् , 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

नाथ ताराओंकी पट्टि दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटामरणके साथ मोति-योंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिस प्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं उसका भी उसी प्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिस प्रकार बलिके यशमें नीनों भुवनों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन पैरों से लीला खेल किया (नापा) था, वह भी उसी प्रकार पाँवमें बंधी हुई जमीरोंसे क्रीडा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहाका प्रतिविम्ब उसके फिरते रहने से पटता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशयुक्त दन्तवन्धन-शृङ्खला (जमीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होना था । इस प्रकार गन्धमादन नामक गन्धगज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अवशाला में रहनेवाले अधिकतर घोड़ोंसे

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम् , अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयाद्ध-चन्द्र-तारागणशवलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-वद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आ-स्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम् , अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिल समस्त जगत् ससारम् आलोकयद्भि बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्येव समस्तसारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः । अलिखिता. शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किता. सकलभुवनस्य समस्तसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिघट-नावली इत्यर्थः । यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीतिख्यातपुरस्य व्यतिकर सम्बन्ध दर्शयद्भि. प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसभायाः लेखकैः पूर्यैः, अलिख्यमान पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, 'दर्शयद्भिरिवे'ति क्रियोपेक्षा ।

अन्यन्तरेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षण प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । बद्ध विहितं मण्डलं वक्तुं लाकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शयलानि कर्दुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां कर्मप्ररोहैः किरणाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे पुरुषपुटे घटितं योजित दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्ते-पामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलसदृशस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ भुजौ बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । बद्धा कटीभागेषु सयताः असिधेनुका-दुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'दुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखिलिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्टितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य कर्तृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टराः तेषु उपविष्टेन आसेदुपा, दुरोदर द्यूतं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवन के अन्दर महाराज तारापीडके पासमें बैठे अपने-अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान स्थान पर झुण्ड बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार चिह्नसन्तमने विचित्र दीखती हुई चमड़ेकी ढालोंको धारणकर उस समय को मानो रात्रि कहकर दिया रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें उन्होंने हाथोंके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल् बाँध रखा था । भुजाओं एवं जूँतोंको सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक सख्त ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । साममण्डपमें अनेकसहस्र सख्यक राज्याभिषिक्त अधीनदेशस्थराजगण समुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

[illegible]

ਕਿਟਾਰਨਾ ਉਤਪਤਿਸ਼ ਸਾਮਾਨੀਨਾ ਸ਼ਾਮਲਿਤਿ ਤਪਸਭਙ੍ਗਤ: ।
 ਆਸ਼੍ਵਾਸਿ । ਆਸ਼੍ਵਾਸਾਤ੍ ਤਪਤ੍ਵੇਵਾਨਸ੍ਯਭਾਤ ਤਤ੍ਰਿਧੇਰਿ ਤਯਾਧ ਚਤੁਰਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਿਪਾਭਿਰਿ ਸਰ੍ਵਸ੍ਪਸ੍ਰੁਪ੍ਰਾਪਿਰਿ
 ਸ੍ਰਿਵਾਸ੍ਰਿਵਾਨਾ ਸ੍ਰਿਵਕ੍ਰਿਵਾਦਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਸ੍ਨ੍ਰੇ ਸ੍ਯਾਤਿ ਸਙ੍ਗੀਤਿਵਾਨਾ ਤ੍ਰਿਯਾਨਾ । ਨਿਵਿਭਕਸ੍ਵਭਾਨਾ ਰਭਾਸ੍ਵਾਨਾਨਾ ਅਨੇਕ-
 ਭੂਨਾ ਰੀਤਿਮਿ: ਸਮ੍ਰੁਃ ਫੰਦਾਦ੍ਰਿਧਰੁਭਿ: ਫੰਦਾਦ੍ਰਿਧਰਿ: ਸਮ੍ਰੁਃ ਫੰਦਿਰਿ ਵਿਧਮਾਨੀ, ਨਿਰਾਜਿਤ: ਅਭਭੁਫੰਦ: ਸਮਾਧਾ: ਪ੍ਰਸਿਦ੍ਧ:

[illegible][illegible]

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता विजयलक्ष्मीं, चित्रयता पद्मं, आचनता काञ्चनोष्णिम्, आनन्ता परिहासकथाम्, विन्दता विन्दुमतीम्, चित्रयता पद्मं, काम्, मायया नरपतिव्रतकाञ्चयुग्माधिवानि, पठता द्विपदीम्, गृह्णता कविगुणान्, उत्क्रिस्ता पञ्चङ्गम्, आलपता वारिविलासिनीजनम्, आकर्षता वैतालिकागतम्, अनेकसदृशसं-
ख्येन, यवलोहणीषपटपिबलप्रतिकट-किरीट-सङ्कट-भिरसा, सनिभूर-निखर-तम-बालालपमण्ड-
लेनैव क्लृपयवचकपाणेन, मूर्द्धनिभिरकन, सामन्तोक्तनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमि-
पाल-संवर्तितानाञ्च ऊथानां स्वासनानाञ्च रश्मिभिरनेकवर्णैरिन्दुप्रपुञ्जैरिव विराजित-समा-

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निबह-प्रतिविम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवश-रणित-नूपुर-पारिहार्य-रशना-स्वनै-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरत्नं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्ग-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुब्जकिरात-वर्षवर्-वधिर-वामन-भूक-सङ्कुलम्, उपाहृत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरुर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृश राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रोभूतत्वाभावाज्ज्योत्स्ना ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिबहस्य वदनमनूहस्य प्रतिविम्बानि यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, विरुचानि विरुसितानि यानि कमलपुष्पाणि पद्मजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्तयतेव, तद्वदनानां कमलसदृशत्वादिव्याश्रयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाराणि कङ्कणानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः सुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरत्नं निरन्तरं निर्गच्छता निरन्तरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेय' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता वद्धा ये श्वानः कुक्कुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिता विश्वस्तद्वद्याः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणाः तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आनोदितानि दिङ्मुखानि दिग्गदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुब्जा, किराताः कृशशरीराः 'किरातो ग्लेच्छमेदे स्यात् भूमिग्लेच्छपतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुरं निवृण्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः वधिरा श्रोत्रेन्द्रियविकला, वामनाः हस्तशरीराः, मूकाः वाक्सामर्थ्यरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहृतेति । उपाहृतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदम्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनाता उपाहृताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्कुलितानि मेघैः पङ्क्तैः 'मेघवृण्णय पङ्क्ते' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुरुरैः मत्स्यादनैः पक्षिविशेषैः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उत्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चमराः विपसूचकाः कादम्ब्याः कलहसा, हारीताः पक्षिविशेषा, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषयन्त्यः शुक्रसारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके जन कञ्चल और रत्नासनों (अथवा गलीचे एवं जडाउ कुर्तियों) से सभायण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराजनाएँ कंधे पर सोनेकी टढीके चानर रखकर बारबार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिनय भूमिमें उन लोगोंके मुखोंका प्रतिबिम्ब पड जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उन लोगोंके नूपुर (पायजेव), कङ्कग और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जड़ीरसे बंधे जुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृगा इधर-उधर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मग्न हो गई थीं उस राजभवनमें अनेक कुब्ज (कुवडे) किरात (कृश-शरीरवाले), नपुंसक, वधिर, वामन और नूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोडे और वन मानुष लाकर रसे गूण थे । जगह-जगह पर भेट, वनकुक्कुट (जगली मुर्गे), कुरुर, चातक, लवा और वत्तककी लट्पाई कर रहे

१. क्वचित् 'मणि' पद नास्ति । २. परिहार्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५. वारविलासिनीना जनेन । ६. अश्वगणम् । ७. अपरिमितसितकस्तूरिका । ८. वर्षधर, वर्षवर्षवर । ९. वामनक ।

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

7-11111111

अविरत-बाह्यमान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशामुखेन, भुजग-निर्मोक-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीघनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रीडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिश्रष्टागतैरवलुतभवन-दाडिमीफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूत-कुब्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन^२, शुक-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विस्मम्भालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तरुणीभिरारुह्य आन्दोल्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजत्रेषु शब्दितानां घण्टानां टङ्कारैः 'ट-
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि श्रुतानि अशामुखानि दिग्बनानि यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिर्मोकस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुत्पन्नसन्देहेन हारं निरीक्ष्य भुजगनिर्मो-
कोऽयमिति भ्रान्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिंस्तेन
तादृशेन । इह हारं शिखण्डिनः भुजगनिर्मोकभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सप्रचलित पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तया कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदलकमललतानां वनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनैः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मिं-
स्तेन तादृशेन ।

अथेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिश्रष्टाः बन्धनाद्मुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तैस्ता-
दृशैः । अध्वानां दृष्टिदोषप्रतिबन्धनार्थं वाजिशालाया वानराः स्थाप्यन्त इति भूषणीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, भवनदाडिमीफलानि गृहाङ्गनस्थदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवर्त्तिसालतरुणां पल्लवानि किसलया यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुब्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृष्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्विचित्रिपद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यग्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुकसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसर्भापे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविस्मम्भालापः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रया अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्या यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाद्भ्रमेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां खोणा चरणेषु पादेषु अवसक्तै विद्यमानैः मणिमयैः रत्नचिकारैः, पदे पदे प्रतिपदचपे रणञ्जि-
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृत निजशब्दैर्वर्द्धित

गुट्टियोंसे सज्जनी थी । युवतियों दिन-रात हिलते झूलों पर झूलती थी, उन झूलोंके ऊपर भागमें घण्टियोंके 'ट ट'
शब्दने सभी दिशाओं परिपूर्ण होती थी । कोई मयूर एक हारको सर्पको कचुकी जानकर उसे खांच ले जाता था ।
महलोंके छिन्नारोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कद्दूतारोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रतीत होता था मानो स्थलस्थित
जो भागवान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीडके चरित्रका अनुकरण
करनेकी तीव्रतामें लगी रहती थी । बन्दरोंके झुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, घरके आगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आमोंके पल्लवोंको तोड़कर कुब्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके राधोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छानकर उन्हें श्वर उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरको
व्याकुल करने थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकागण (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विस्मम्भालापको
दूरेके लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालतू कलहसोंकी पङ्क्तिधोंसे
वहाँका आँगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलकी सीढियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

-五世生]

[illegible]

कृतिरसस्य अन्धकारार्थं यासं तामिः, तादृशीभिः, सूक्तकलहसमाश्रितभिः सवनप्राप्तिकलहप्रपञ्चैः
 धवलिबिजनिबन्धित्या श्वेतीकृतस्य अङ्गस्य अङ्गिर यस्य तेन तादृशीन, 'अङ्गं न चत्वर्याजिरसम्' इत्यमरः ।
 धृतं । धृतानि धारितानि धौतानि रजकषाण्डितानि अत एव धवलिबिज्याणि कृच्छ्रानि कृच्छ्रानि चत्वर्याजिराणि
 पृष्टे चत्वर्याजिराणि धृतैरुत्तरादृष्टैः । कलधौतदण्डान् सुचर्यादृष्टैः अजलधनैर् धारयन्तीति तैरुत्तरादृष्टैः ।
 पठितेन अग्राजितरवततया पाण्डुरैः धवलाः सौतयः कषाः धृपा तैरुत्तरादृष्टैः । आचारसमर्थैरेव साधु-
 रवहारिण्यस्यैरेव सर्वविस्मयं समग्रं तद्वृत्तराणां वृत्तैर्धारावत्स्याद्यः । विनयमयुर्निव सर्वविस्मयं समग्रं
 नञाचरणात् । मयार्वा नीतिपथवर्तनं तमयुर्निव सर्वविस्मयं रथले न्यायप्रमथवृत्तरात् । सङ्कलमयुर्निव
 समस्ततानात्मेव प्राणिनां सर्वविस्मयं समग्रं सङ्कलवृत्त्यानात् । गङ्गादी तैरवगाढा अवपला अचञ्चला
 आकृतयः स्वरुपाणि धृपा तैरुत्तरादृष्टैः । स्वभावाः चित्तवृत्त्याऽपि धीरा धैर्यवती धृपा तैरुत्तरादृष्टैः । उष्णीषा-
 नि सूक्ष्मवैद्यगानि एषां सन्तीति तैः । वयःपुण्यासोऽपि जरावस्थायासापि विद्यमानोऽपि जरासिद्धैर्निव
 वृद्धैर्धृष्टैर्निव, अपुरित्यक्तः अविश्रुतः सत्त्वावस्थाः सादृशावलम्बन धृतैरुत्तरादृष्टैः । कञ्चक्रभिः
 प्रतिपादितरवततयैः वृद्धाष्टाभिः, अधिष्ठितेन आश्रितेन मयार्वातविद्यमानः चतुर्गण, समुत्तं सति तम्
 सत्यनरः सत्यमाणा यस्य तवाद्वा 'राजकृतम्' इत्यस्य विशेषणम् ।
 आचारसमर्थैरेव, विनयमयुर्निव, सङ्कलमयुर्निव, जरावस्थायासापि विद्यमानात् विकारस्य
 सत्यपथकपदेन गुणवत्त्वात् गुणीयत्वञ्जितैः ।

जलधरा । कलागुच्छा काकुच्छा । दलानाना धूमपटः धूमसमूहः, जलधराधाम्निव
 भूषणहिनव धूमसमूहानां जलधरासदृशवर्णित्वाभायः । यामकुञ्जारवदभाः प्रतीप्रहरपरिवर्तितजलिक-
 रस्य करणिकरः शुद्धानि निःसृतजलिकणः सतीहारिणिव प्रहिनवहिनव, प्रहिनववर्णेषु पवनान्
 तमज्जलीयिकाभिः तमाज्जलीयिकाभिः अथकाराः तमाभिः तैः सतिशोभिष रानिषहिनव, जलधरा-
 समिप सदृशेषाव । रत्नाशोकैः कुसुमैः सज्जितानपमिव, अतिववहिनकराज्जलिकमिव, जलधराव
 तदशोकानां जलधराव । मुकाकान्तैः सुकाकान्तैः सगारगान्धामिव सनवससहस्रिनिषाविद्यमानस्य
 मुकाकान्तानां तारागान्तैस्त्वत्तत्तद्वर्णित्वाभायः । धारागुहैः अनवरतरसज्जितवर्णधूमवहिनवधराः

[illegible]

मयूरयष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकाभिनवार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सवर्पासमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मयूरयष्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः
सतडिङ्गतमिव विद्युज्ज्वालासहितमिव तद्दण्डानां तडिद्व्यप्रतीयमानत्वात् । शालभञ्जिकाभिः दारुपुत्रिकाभिः
सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावज्रवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनाथमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-
दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य सयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोद्येक्षणात् गुणोद्येक्षालङ्कारः ।

शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थित-द्वारि विद्यमान-दण्डपाणि-
यदिदस्त-प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टकवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकान्यरचयितुः गद्य छन्दोरहित गद्यात्मक
वासवदत्तादिनां काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या मनुहेन प्रतिपाद्यमानाः उपायनभावेन समर्प्यमाण-अनेको विविध अभिनवो नूतन अर्थ-
सञ्चय-धनराशिर्यदिमन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अक्षराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमान-निरूप्यमाण अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणामित्यर्थः ।
अर्थानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमा-सुन्दराश्च
आरम्भा कार्यापक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तत् तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरस्तीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोद-कस्तूरिकासुगन्धि-यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया
मनन्तात् प्रवरन् पद्माकरकमलानां सरस्तीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धि-यस्मात् तत्तादृशम् ।

'पङ्कजे रुलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।' इति हैम ।

उष्णेति । उष्णकिरण-उष्णरश्मि-सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलाया
राज्यधियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपधिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतित्येन तत्तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटक तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

बोध हो रहा था, मयूरीको बैठनेके लिए सुवर्ण-मय डोंसे मानो विद्युज्ज्वाला-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेने नानो गृह-दैवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होनी थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिस प्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपाल रूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उत्कृष्ट कविके बनाए हुए गद्यकाव्यमें जिस प्रकार विविध
अक्षरांकी श्रेणीसे नया-नया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार ब्राह्मणादि नाना-
जातीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाना था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रकाश्य भावसे सुन्दर-सुन्दर
कार्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिस प्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी
सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तूरीमृगोंके शरीरकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और बहुतसे

मित्र बाणयोग्यावाप्तोत्तम, पुराणिमित्र विमगावस्थानपितृ-सकलसुवनकोशाम्, संपूर्ण-चन्द्रो-
दयामित्र मृदुकरसहस्रवर्द्धितरत्नालाम्, विमगाविमगाविचिच्छ-महादान-सन्तानम्, श्रद्धा-
उत्तमिव सकलजीवलोकाव्यवहार-करणीरपञ्चद्विहिरण्यमाम्, देशानावृत्तवनिमिव महोष्मिणी-

विद्वैश शोभितं रात्रिभम् । पक्षे पलाकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पलाक्यमिषोप' इत्युक्तस्वरूपेण अयम्-
कृतविराधेय, अङ्कः 'प्रत्यचनेचरितो रसमावससिञ्जतः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं रात्रिभम् ।
शोभितविर । शोभितपुर तसंबन्धकवाणनाम्ना इत्यस्य नगरं रात्रिच, वाणनाम् इदृणाम् इववाद्या-
युधानामित्यर्थः, वाणस्य वाणपक्षेय योऽर्थः समुचितैः आवासैः भवनैः तृणैः सहितम् ।
पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमत्स्यपुराणाद्विद्याकाशिमिव, पुराणतन्त्राणां कथामरकोशाकाशाम्—

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'सर्वाश्च प्रतिस्थाप्य वशी मन्त्रतरीणि च । सूर्यादेक्ष्वर संस्थानं पुराणं पञ्चतन्त्रम् ॥'

विमगावस्थानपितृवः रचितः सकलसुवनकोशः समस्तसंसारं यावान् अयुःसञ्चयः
सम्भवति तावान् अयुःसञ्चय इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विमगो अंसविराधे अवस्थानपितृः कथंन
जापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां सुवनानां माण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेवैपि पुराणि समस्त-

'कोशोऽष्टौ छन्दसले पात्रे दिव्ये खड्गधामके ।

आनिकोशाशेषसङ्घाते प्रस्था शब्दाद्विस्तृतम् ॥ इति श्रुतिर्ना ।

संपूर्णवित । संपूर्णवित्प्रदोदयमिव समस्तवित्प्रदोदयमिव राकापस्युदयमिवेत्यर्थः, मृदवः कोमलः
प्रकाशितमयासुवन समर्पितः ये करः राजदेयद्वय्याणि तेषां सहस्रेण समर्पितेन संपूर्णवित्नां शुद्धिं प्राप्तिना-
रत्नादयः धनगाराणि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे मृदुकरसहस्रेण कोमलरत्नमजातेन संपूर्णवित्नां शुद्धिं प्राप्तिनाः

रत्नादयः सागरा येन तत्तादृशम् ।

दिगिति । दिगालो विस्तृतेषु तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महा-
दानाम् अत्यधिकद्वयविवरणात् सन्तानः परंपरा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः-

साविशेषमदमलितधारा यस्य तत्तादृशम् ।

प्रकाशवित् । प्रकाशं सुवनकोशमिव, सकलजीवलोकाणां समस्तप्राणिप्राणानां व्यवहारः विमगा-
वस्थानपितृवः पक्षे काण्डो द्वेयः तत्समादित्यशानि सङ्गानानि विचारद्विषयसमयं ज्ञानैः समर्पितवर्णित्यर्थः, हिर-

ण्यानि द्रव्याणि तेषां मध्यं यस्य तत्तादृशम् । पक्षे सकलजीवलोकाणां व्यवहारः आचारं पक्षं कारणं तत्समा-
द्वयः ज्ञानः ज्ञानव्यवहारवित्प्रदयः उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यमाम्नां श्रद्धा यत्र तत्तादृशम् । ज्ञानानां सर्वनाथ तद्व-

व्यवहारवित्प्रदयः च तत्समादित्यशानि इत्याशयः ।

इशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य वाहुनां सुजानां वनं समुद्रादयमिव, वाहुनां वृत्तसहस्राविवर्तवत्वाद्देव-

शान्दप्रयोगः महाशोभितः साविशेषसुखिनी जनाः तेषां माण्डलानां समर्पणानां सहस्रेण अविच्छिन्ना-

विहङ्गारा शोभितया । शोभितपुरं जिस प्रकार वाण राजाके योग्य भवनसे युक्त था, वह राजभवन भी उसी प्रकार

बाला आदि अर्थों के लिये योग्य-भवनसे युक्त था । पुराणानामिव जिस प्रकार चतुर्दश सुवनकोशों के द्वारा

चन्द्रका उत्पन्न जिस प्रकार कोमल किण्वसे समुद्रको बहावा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रभाव

मन्द-जलधारा जिस प्रकार अविच्छिन्न रूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अत्यन्त धनविवरणा

अविच्छिन्नरूपसे (विमगा शान्दरूपसे) होना रहता था । श्रद्धावन्मध्यं जिस प्रकार प्राणिप्राणों के व्यवहार निरूपण

करनेके लिए हिरण्यमाम् (श्रद्धा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विचार-

शीमाना होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अभिधान

मण्डलसहस्राधिष्ठित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमवल-परिर्पालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पञ्चे महाभोगिनो महासर्पा तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आश्रिताः प्रकोष्ठा मणिवन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

नहेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्पष्टार्थः । तमिव, अनन्ताः गणनातीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पञ्चे—अनन्तः श्रीकृष्णः । तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसञ्जकपरेषावतारोऽर्जुनो यस्मिन्तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीषणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रचितम् । पञ्चे—कुलक्रमेण तद्वशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरौ वीरौ भीमौ विपक्षिणौ भीषणौ यौ पुरुषोत्तमबलौ श्रीकृष्णवलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषविभक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चोत्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमतोत्तमो दानयोग्यः' इत्येवक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियुक्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै इदं प्रयच्छ' एवमादेशकर्तारः पुरुषाः । तैः आख्याताः प्रतिपादिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यो व्यवप्रपञ्चः द्रव्यापगमाधिक्यं तेन सुस्थितं कीर्तितमन्वेन विद्यमानम् । पञ्चे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येकत्रिकस्य एकैकसंज्ञा, विभक्तयः सुप्तिङ्लुपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः । त्रिचतुर्-शब्दयोः स्त्रीलिङ्गं तिसृ-चतसृ इत्यादयः, अजैर्वी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि—तानि च—

'कर्त्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥'

आख्यातं तिङन्त पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्वाद्यः शब्दाः, अव्ययानि—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यज्ञं व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरप्रभृतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूपतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अभ्यन्तरगताः सपत्नाः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुल व्यासम् । पञ्चे भयेन सुरराजद्वारा पञ्चद्वेदनत्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्नाः पत्तत्रसहिता ये भूभृतो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

'मणिवन्धदेशार्थं (कलार्ध पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े बड़े साँप लिपटे रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उमा प्रकार बड़े-बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिस प्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और वलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कुलक्रमागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, सुप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गन्, अद् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ्, घस् आदि आदेश, एव प्रत्ययस्थित डे, लट् प्रभृतिके स्थानमें यतिश्वाद्यादेश, षड्विध कर्त्ता आदि कारक, भवति-गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भूप्रभृति धातु, एव अव्यय 'उच्चैर् नीचैः' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध है, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यह पहले दानके योग्य है, यह मध्यम दानके योग्य है एवं यह उत्तम दानके योग्य है ? इस प्रकार याचक लोगोंके वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आज्ञा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंने वता दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

[illegible]

पुनः क्रियते पवतः पवतः उच्यते यत्र तत्र नगरी पतति तस्मै, तदा प्रजावर्तनाशमभिव्यक्त्यः पद्वीनाम् पृथग्विच्छिद्यं । तत्र मूलकादयो हि तद्वयं समुद्रमस्य प्रविष्टा इति रागायणीया वाच्ये ।

उच्यते । यथा बालाभ्यस्यति द्विद्विता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपूजः तयोः समगाम सम्यक्संनतिम्, चित्रजिह्वाभिः तदवदन्त्येक्यनित्यमूर्तः दर्शितः प्रकटितो विविधा नानाप्रकाराः, सकलसिद्धिवत्स्य समस्ततत्त्वोक्तयस्य तद्वर्त्तनः पदाभ्यस्त्य आकाराः आकृतयो यत्र तदादिशस्य । पृथ्वी—विजयेत्यथा तद्व्याख्या उपास्यते यथा दर्शितो आदिष्य उपास्य प्रदर्शितः विविधाः विविधाः सकलसिद्धिवत्स्य समस्ततत्त्वोक्तयनित्यवर्त्तनाशमभिव्यक्त्यः आकाराः स्वरूपेणाणि यत्र तं वादिशस्य ।

—ପ୍ରଶ୍ନ—

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सशोऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
पेक-फलम्, प्राग्वशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव । स्नान-धूप विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-ककोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महातीर्थ भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिपेकाः स्वस्वराज्याभिपेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्राजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पत्रे—सद्यः स्नानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्त लब्धम् अभिपेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फल स्वर्गादिप्राप्तिरूप यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्राग्निनि । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्राग्दिक्स्थायि यजमानादिवा-
सार्यं भवन प्राग्वश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वशः प्राग्धविर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसवपात्रैः शीघ्रं (मघ) भाजनैः ‘मैरेयमासवः शीघ्रः’ इत्यमरः । पत्रे—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रैः
सुभ्रुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । ‘पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादी पूर्णं
च राजमन्त्रिणि चेष्यते ॥’ इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो यागः’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितसज्जः तारकापद्मश्च ताभिः अलङ्कृतः शोभितम् ।

‘सर्वं नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रभूप्रावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
स्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातु योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
तथा च जनैः यद्यद् मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तद्वर्षितद्रव्यादिभिरभ्यु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पत्रे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तित्वि-
शेषश्च तरुज्वलं दीप्तिमत्तत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनीं वर्तित्विगन्धयश्च विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिञ्चतिः स्त्री कृपायोऽङ्गरागे ॥’ इति रभसः ।

ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीना लवङ्गानां प्लानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रयमेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविदितः अनन्तगाभीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्द्धिता परम-
नन्दरी राजपुत्रियाँ गन्धर्वाङ्को भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थी ऐसा सुननेमें आता है । गङ्गादिक महातीर्थमें स्नान करने
पर जिस प्रकार तत्काल ही स्नान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होने हैं, उस राजभवनमें भी
उसी प्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिपेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमघरके पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
जिस प्रकार लूक और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक
प्रकारके मघपात्रों (शरावके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रि समय जिस प्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिस प्रकार पूर्वदिशामें
छालिमा देसकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य बेचनेवालेके गृहके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैलादि स्नान करने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे उज्ज्वल दीप्तिमान था । पानबेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लवली-लवग

•

1

3.

—

1c

1

11

Top

1

भिन्नानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्यौतिषमिव ग्रह-मोक्ष-
कला भाग-निपुणम्, नारदीयमिव^२, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्^३, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवन गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणाद्य-
वयवा यासां ता मृदङ्गा मृत्पुत्तलिकाः मुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नदाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तदिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमनतिक्रम्य धनविभक्तकरणं तेषु निपुणा दत्ता जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः
संहिंसेयेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दक्षम् ।

नारति । नारदीयं नारमज्ञानं द्यति खण्डयतीति नारदः सुरार्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तदिव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेषु राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं वीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विविधा ये शब्दाः वीणो-
द्यितपन्नयः तेषां रसस्य मायुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमार प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्म तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थायि-
पुरणैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभाव प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुरुषागमाशयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरुषैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वार्थाभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं द्योतकम् । प्रसादगुगविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽनुबध्यन्त इत्यर्थः ।

नहेति । महानद्या बृहत्तन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओघः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोक्दुर्व्यवहाराणाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं ज्ञानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनम् भी उसीप्रकार स्थान-स्थान पर मृत्तिकाकी पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया-
दक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नदोंके गुण (अभिनयादि नैपुण्य) से
आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), एवं
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी
प्रकार दुर्जनोको बँधवानेमें, निर्दिष्ट समय बात जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविद्याओंका शास्त्रानुसार द्रव्यों का विभाजन करनेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सन राजधर्म रक्षित थे । वीणादिक वाद्ययन्त्रों से
सुननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दमाधुर्योंके रसका आस्वादन पाते थे । उस राजभवन में काव्यों को
जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वाद पाते रहते हैं । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोंका सदभिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियोंका प्रवाह जिस प्रकार समस्त पापोंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शानियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

१. भरतकुलानन्दितम् । २. आवर्ण्यमान । ३. अनन्य । ४. वेदकम् ।

उपजाती सामान्यानां ऊँडाङ्गनामांश उपपन्ना शङ्का भूतिः यत्र तत्र, तत्र तादृशम् ।
 वैश्वेति । वैश्वजानो वासङ्गजानः तन्निव, उपचारं विद्यमानलोकानामादरप्रधानायां चतुर्-
 धनके समान वद राजसवन मी समी को अमीरित या । सान्ध्याकाले मीस प्रकार सान्ध्याक निरोधेषण चन्द्र-
 का उदय देखेनम आता है, उस राजसवनम मी उदी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखेनम आता था ।
 नारायणका पक्ष-स्थल जिस प्रकार उज्जयिनी और कौत्सि मणिकी प्रसादरा देवाश्रमा प्रकाशित करता है, वह
 राजसवन मी उदी प्रकार द्वांसि-सुक्त मणिकी प्रसादरा देवाश्रमा प्रकाशित करता था । वलमदकी
 उडि जिस प्रकार मधक रसमाधुव वर्णन करने के लिए व्यस्त रहती थी, उस राजसवन के अनेक जोगीकी बुद्धि
 मी उदी प्रकार मधक रसमाधुव वर्णन करने के लिए व्यस्त रहती थी । ब्रह्मचारीकी जिस प्रकार आचार्य
 तत्त्वज्ञान के लिए पद्यासनका उपदेश और आतीतलके समस्त पदार्थोंको समझा देते हैं, उस राजवानामें
 उदी प्रकार राजगुह्यनां विरहलक्षणां विरह्यापिनी वनाले के लिए मद्याराल नारायणिकी नीतिशास्त्रका उपदेश
 और मर्मण्डलके आचार-व्यवहारिकी समझा दिया था । स्वामीकाविक्रय जिस प्रकार अपने वदेन मधक
 नालानाममें वक्षल होत है, वह राजसवन मी उदी प्रकार मधक रसमाधुव वर्णन करने के लिए व्यस्त रहती थी । वैश्यकी

तत्राहोम । पर्व-पञ्चासतमम्—
'उत्तमं वासपदं द्रुतं द्रष्टुं पदम् । वासादौ स्थापयित्वा हि पञ्चासतमिति स्मृतम्' ।
इत्यग्निहोत्रेत्तत्पदम् आसतविवक्षः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानमयं द्रष्टुं तत्तज्ज्ञानाय योचितं स्यात्-
महत्तमं वाहोमम् । आहोमिति पाठो आहोमिद्विजामिव, पञ्चासतपदोक्तं द्रष्टुं तत्तज्ज्ञानाय योचितं स्यात्-
पञ्चासतं ब्रह्मा तस्यापर्वोक्तं वृद्धः तेन द्रष्टुं पश्यः प्रकाशितं स्यादहोमं स तं वाहोमम् ।
एकमिति । एकद्वः काचित्कथः तमिव, द्विजिनः पापिवमयम् । तेषां ब्रह्मात्मना उद्धतवत्पञ्चा-
होमकमेव ब्रह्मं चतुष्टयम् । पर्व—द्विजिनो वाहोमस्यमयूरस्य ब्रह्मात्मना उद्धतवत्पञ्चा-
होमं । तद्विपुलिं वत्समानवत् स्थापयितुं स्मृतम् ।
कुर्वति । कुलङ्गना कुलवर्धः तस्याः प्रवारी वदिसीतिदौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समवे

कावेर्वर्णायुषिमन्थः ।
सञ्ज्ञेति । सञ्ज्ञायाः सायङ्कालेभ्यः यः समयो वेला तमिव, दय्यमानः भूदय्यमानः चन्द्रोपाहृतस्य
तत्सञ्ज्ञकस्य गृहगमनस्य उदय उदयिष्यतिवृत्तं तदाहोरात्रम् । पृथ्वी-दय्यमानः अवलोकयमानः चन्द्रः शशी
एव सञ्ज्ञाया एव आपोहः क्षिरौन्दकैः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादोत्रम् । यद्वै-चन्द्रोपाहो
महेभ्यः तस्यादयो यत्र तं तादोत्रम्, सर्वदो सञ्ज्ञाया गृह्यविषयावादिन्याशयः ।
नारायणोति । नारायणो विष्णुः तस्य वचःस्थूलं सुजानं च तद्विच, श्रीमद्विर्वातं तद्वि
श्वीरुर्वातिं ब्रुविविश्वमणयः तेषां प्रयातिः कानिचिन्मयः यातिवरा वृत्तिवरा द्विर्वा कञ्चमाम् अन्तः
शेषमीमा यस्य तदाहोत्रम् । पृथ्वीया उच्यया रतस्य कौस्तुभस्य च प्रयातिः यातिवरा द्विर्वा
यस्य तदाहोत्रम् ।

रापद्वरम्, यन्मिव न कस्यचिद्व्यकाङ्क्षीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडाद्यम्, नारायणपदमथ श्री-रत्न-ग्राम-साक्षित-दिगन्तम्, वलमद्रिमिव कादम्बरी-रस-विशेष-गुण-लालसर्पितं, शङ्खाम्बु पद्मासनीपदेश-दर्शित-सुमण्डलम्, स्फूर्तिमिव शिखिकाङ्क-र-रामचञ्चलम्, ऊलङ्घनाग्रधारिमिव सर्वदोषजालशङ्कम्, वरदाजनिगोपचारचतुरम्, यन्मिति । यत् द्रव्यं तद्वद्विव, कस्यचिद्व्यकाङ्क्षणीयं नानिमपयोग्यमिति किञ्च सर्वसुखेन

दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशसनीयम्, अन्तक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मारागरुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्थलोकानां कौशलत्वात्तस्यापि कौशलत्वसौपचारिकं बोध्यम् । पक्षेऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूत परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरवर्लेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्येति । अन्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्बोधाः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपते. मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्चानेनोक्ता । पक्षे-अगम्ये सजनैः गन्तु-प्र-ज्) त्रिपये देशे महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसते. स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वेश्याजन-त्यारम्भ वाच्यत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-ारप्रयोगे एवंविधविच्छित्तिविशेषस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' गोदाहरणवत् दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अग्न्येति । अगम्ये अभ्ये विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदीराज्ये आसक्त स्वोत्कर्षाय विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । न गन्हे विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्तकेति । अन्तको धर्मः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-णोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुण गुप्तचरेभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकतेजः कुशलम् । पक्षे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-गुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु वहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकर निघासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमणत्वेन शुभसम्पादकम् । पक्षे-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

'धर्मेण हन्यते व्याधिधर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥'

वासरारम्भः प्रत्युपसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो वेदोप्यमानाः ये पद्मारागा तत्सञ्ज-रक्तमगणः तैः अरुगीक्रियमाणानि रक्तोक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-परि-स्फुरन्ति विरुसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अरुगीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शेषो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिवसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनाथैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

मनान वह राजभवन भी अन्यागन लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-भय नहीं रहता है, उन राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार नाधुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजाभी इच्छा होती था । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेश्या और मद्यमें आसक्त होने पर भी प्रशसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पानेके लिए उद्योग करता था, एवं प्रशसनीय था) । यमदूत, जिस प्रकार जाँवोंके सुकृत-दुकृत विचारनेमें प्रवीण है, वह राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाओं को काम करती है अथवा नहीं करती है उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानोंमें ही रहनेवालोंका कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकने कमलके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार देदीप्यमान पद्माराग-मणियों से भवनोंको लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथाभिनामक मुनिके साथ

मित्र कलापि-सनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्, मारतसमरमिष कृतवन्मूषा-च-स-समार-
मिष-शुद्धि-हैमकेतुम्, महाहारासमिपु दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविविधप्रातममिपु मगधजनविधिभिम्,
एकीवमपि अमममलोका राजकुल विवेश ।

कुसुमिः प्रवपयकाक्षिः शोभितं राजिवम् । पृथे—कलापि वैश्याप्रायानन्दवासी श्रुतिवेशः तत्प्रायः
सत्यहितः श्वेतकेतुः तद्वत् श्रुतिः तेन शोभितम् ।

मारतेति । मारतसमरं कौरवपाण्डवसमग्रमाश्रितम्, कौरु विहिते यो वन्मूषां वानानां चक्राणाम्
समारुपकशोकरां तेन शोभन् अयङ्कृतम् । पृथे—कृतवन्मूषाः तत्समकथ्यदुक्कृतियमहावीरस्य शोचकस्य

दुष्टविकरस्य सन्मार्गेण प्रयत्नेन शोभन्म् ।
प्रातलमिति । प्रातलमश्व ये कञ्चकितः अतःपुरवत्तद्वद्वाह्याः तेषां निम्नार्कवती

शुभशानाम् सहस्रान् अय्यासितम् अधिहितम् ।
प्रति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र अरुद्धीय मरुताद्या नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः

पर्वताः वपुर्वती इत्युच्यते । तथा चोक्तम्—
'हिमवान् हैमकेतश्च विपयो मेरेव च । चैत्रः कर्णो च शूरी च सत्येते वपुर्वताः ॥'

तेषां समुद्रे गणतलमिव, अन्तर्मुखे स्थिता विद्यमानः अपुरिमिमानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गानां गवा-
त्रिभङ्गवपुःशूलं द्वेष्टी काञ्चनानाम् कटः समुद्रे अस्मन् तत्तादृशम् । पृथे—अतः स्थितौ मध्ये वसुमती

महति । महति विशालाति दूरालि अतःप्रवेशमागन् अस्मन् तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः,
राजः महापार साधारणः प्रवेशप्रवेशमिति तदपरिहारः ।

अवन्ति । अवन्तिविपयो मातवर्षाः तत्र गत स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधि-
तम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिहितमिति तदपरिहारः ।

'मागधा मगधावर्षे शुक्लजोत्कवर्षिणः' । इति हेमः ।
एकीवमिति । एकीव सङ्ख्यसमग्रद्वया पीत पूर्णमपि, अमलः अमलं कुवाणः चमकीका निर्वन्तवन्

वसुमतीमावाहिवसतपुत्रया यत्र तदिति विरोधः, अमलः इतरेतरी विवरतः चमकीकाः चोद्भिस्तुका
यत्र तदिति तदपरिहारः । 'तयो वन्तिवपुःशूलयोः पुंसि विपु विवाससि' इति विश्वः । राजकुलं राजम-

वन्म, विवेश प्रवेशमकुर्वन् ।
कुलं जनपदं गीत्रे सजातीयानां च । मवने च ॥ इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित इव च, वर राजमवन मी चित्रित मयूरसंयुक्त सफेद पलाकाशे से शोभित था ।
कौरव-पाण्डवजना युद्ध निष मकार कृतवन्मूषा के बाणी और चकके प्रहारसे शोभन् हुआ था, वर राजमवन मी

वसु मकार कवच, बाण और चक्रोंका समूह करतेसे शोभन् था । प्रातल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिहित
है, वर राजमवन मी वसु मकार अन्तर्गत (रजिवासे) में अमल करनेवाले अतिदृढ़ आख्यासे अधिहित था ।
हिमादयादि वपु-पर्वतोंके बीचों बीच जिस प्रकार वहत वहे शूरी और हैमकेत नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, वस

राजमवनके बीचों बीच मी वसु मकार सङ्ख्युक्त आश्रित गी आदि पञ्च एव सुवर्ण-समूह थे । इस प्रकार वर राजमवन
वडे वडे दरवाजासे युक्त होते पर मी प्रवेश करनेमें कठिन था । परिहारपक्षमें—(दुर्लभको सहसा प्रवेश करने
में कठिन था) । वस राजमवनको अवन्ति (उज्जैन) देशमें रहने पर मी वसु मगधदेशीय लोग रहते थे,
परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वर राजमवन वन-समुद्रिसे परिपूर्ण होनेपर मी

अध्यासके कारण सब लोग वर-रहित होकर अमल करते थे, परिहार पक्षमें—(वीर सन्मार्गी लोग
अमल करते थे ।

१. कविच, चित्र, दक्षिणः पाठ उच्यते । २. उपशोभितम् । ३. चित्रितम् । ४. महाकञ्चुकाश्रितम् । ५. अपरिमल शून्य, शून्य ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः^१ प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादर प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्तः पुरुषद्व्याभिः क्रियमाणावतरणमङ्गल, भुवनान्तराणीव विविध-प्राणि-सङ्गज-जुलानि साकक्षान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-शस्त्रप्रहण-श्यामि-कालोदकरतलैः कर-चरण-लोचन-चर्मसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तम्भैरिव गज-

सत्तन्त्रमेति । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः निकटं प्राप्तैः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपालवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घि उपदिश्यमानमार्गः उपदिश्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यास विधाय राजभवनगतत्वेन तथाविधभवनज्ञानाभावात्प्रीतिहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-व्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति ।

सर्वं इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्व कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीक्षया विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नम्रैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सानन्तनुपमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादित्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देवकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदद्वेषं क्रियमागानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य रथावतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वानिचैपप्रमृतयो यस्य स तादृशः ।

अवनेति । भुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतत्वादित्याशयः, विविधा नानाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मग विधाय । पूर्वापमा ।

अन्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थान पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरत निरन्तरं यच्छस्त्रप्रहणम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि त्रिणा इत्यर्थः, तैः आलीटानि आश्लिष्टानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि 'शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः' इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जयित्वा एतानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, ग्रहगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलोह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गण शीघ्रनाने समीपमें आकर प्रणाम-कर अन्दरमें प्रवेश करने के लिए मार्ग बनाने लगे । अनेक देश के छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उन स्थान पर सजे थे, अब अब उस समय वे सब दिशाओं से एकत्रित होकर एक-एक करके आदर सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही मस्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके ढीले चूडामणिकों कीरों धल्लाता चुम्बन करने लगे । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और ज्ञान को बनाकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । अब अन्दरसे बाहर आ-आकर देशाचार और कुलाचारको जानने वाली अन्तःपुरकी बूढ़ी स्त्रियाँ चन्द्रापीडके पद-पद पर तबारीसे उतरने का नाटलिक प्रभुत्वन करने लगीं इन रीति से चन्द्रापीड अपर सत् भुवनान्तरके समान विविध प्राणियोंसे परिपूर्ण सात वीं ज्योतियों को पार कर, अभ्यन्तरमें दिप्त हुक्के समान सफेद पलंग पर बैठे हुए पिता को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें निपुण अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर सजे थे । दिन रात अन्न धारण करनेसे उनकी हथेलियों काली पड़ गई थी, अब हाथ पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्याम कवचसे ढँका हुआ

पिवन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नग्न-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव^२ निषसाद । अनन्तरं निहिते^३ चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यपीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीनां साभिलाषैरनिल-चलित-कुवलय-दत्त-दाम-दीर्घराजिह्वा तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा गच्छ, वत्स । पुत्रवत्सलां मावरमभिवाद्य दर्शनलालसाः
यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्दय^४ इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनों

सह स्यूतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्न विदधदिव गाढाश्लेषणादित्यभिप्रायः, पिवन्निव सप्रेमाव-
छोकनविधानादित्याशयः आलिङ्गितं परिपस्वजे । इह 'सीन्यन्निव' इत्यादि तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् ससृष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चान्मुक्तस्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपो-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः । उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद् दूरीकुरु गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं ब्रुवन् अग्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितुश्चरण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव नूमावेव निषसाद उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीठेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आश्लिष्टः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यपीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्विष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उल्बेपां ब्रोजनानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, साभिलाषैः
सन्तुष्टः, अनिलचलितानां पवनान्दोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः ताभिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमानः इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव क्रियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र । गच्छ ब्रज; पुत्रवत्सला पुत्रहिता दर्शनलालसा त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीम् अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वा निखिला जननीः उपमानं दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीठेन विसर्जितो
विसृष्टः सविनयं सनन्न यथा स्यात्तथा उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः । तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साधं चन्द्रापीडको मिलाई करता था, गाढ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं क्षिप्त दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजकी ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
ढब्बेको धारण करने वाली) ने शीघ्रता से अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपेत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिष्ट आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (बिसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रक्खे
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जब बैरवाएँ चामर झुलाना भूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त कटाक्षसे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगीं, उस समय आँखें, पवनसे हिलते नीलरुमलपत्रपङ्क्तिज्योंके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुनलियोंसे विचित्र हो गई थी । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठने के बाद राजने कहा—'जाओ, वत्स । पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
की अभिलाषा रखने वाली सभ माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल । २. करण्ड । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. कुवलयदाम । ६. जिह्वित । ७. लालसाम् ।

संसेव्यमानान्^१, अनवरतविधूयमानं-बालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजने च वसनाभरण-कुसुमपटवासताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-रान्तरावलम्बितं-मुक्तागुणाम्, अचलद्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-दर्पण-पतित-मुख-प्रतिबिम्बान्, अर्क-विन्वप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिव^२ समुपसृत्य मातरं प्रणनाम^३ ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनदत्ते पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजने न नपुंसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलक्षण यथा कामन्दकीनीतिसारे—

‘ये स्वल्पसत्त्वा. प्रथमाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टा. कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अनन्तरति—अनवरतं निरन्तर विधूयमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः बालव्यजनकलापः चामर-निष्ठो यस्यास्तां तादृशीम् ।

अजनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशेष-पान्, उक्तञ्चैतल्लक्षणं वराहेण—

‘ध्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलाङ्गेन संयुतश्रृणुं । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान् कृद्भुमश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुका’ इत्यमरः, एताश्च धारयतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वत्सुलरूपेणासेदुपा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्यमानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम यस्यास्ता तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्यास्ता तथोक्ता मेदिनी वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवृत्तोजस्य, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदाम्नः, वसुन्धरया च विलासवत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककान्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

आसन्नेति । आसन्नः समीपामिमुखस्थः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृशीम्, अत एव अर्कविम्बे रश्मिमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां ता दिव गगनमिव विद्यमानाम् । अभावस्याया नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रश्मिमण्डलादधः शशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य प्रणनाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बोपगमन्, मुखस्य शशिमण्डलोपम्यम्, विलासवत्या अमावास्यौपम्यमिति पूर्ववदुपमालंकार एव ज्ञेयः ।

तेति । तु पुनरर्थः । सा विलासवतीससम्भ्रमं शीघ्रम्, पादपतितं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरिवर्तिनि सनीपस्थायिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनदत्ते नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(रिजने), महारानी की सेवा करने थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर डुला रही थीं । अन्यान्य परिचारिकायें कपड़े, गहने, फूल, पटवास (अवीर, अथवा जिससे वस्त्र सुगन्धित किया जाय), पान, तालपत्रके पत्ते, अङ्गलेपनके द्रव्य और शारियाँ लेकर, चारों ओर मडलकारसे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनोंके बीचमें मुक्ताहार लटक रहा था, अत एव दो पर्वतोंके बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे युक्त पृथिवीके समान वह देखने में आ रही थी । समुत्पवर्ती एतद् दर्शन (ऐतक) में उसके मुखका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर आकाशक समान वह विराजमान थी ।

महारानी विलासवतीने झट चन्द्रापीडको उठा कर आज्ञापालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१ उरसेव्यमानाम् । २ ‘अभिधूयमान’ । ३ कश्चित् ‘ताल’ इति पद नास्ति । ४ पयोधर विलम्बित पयोधरविलम्बित । ५ अचलमध्यस्रवद्गङ्गा, अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा । ६ दिवसमुपसृत्य, दिवसश्रिय । ७. ननाम । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाय ।

कलावतरणमङ्गल, 'प्रसूत-पयोधर-सूर्यपयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहछिलेन निर्गच्छतेव' इत्येवमन्तः शुभशालन्त्याम्यायन्ती' मूर्द्धन्युपाधाय तं सुचिरमभिरक्षेप ।

अनन्तरं तत्र तत्रैव कृतव्योचिवससुपचारमभिरक्षेप-वैशम्पायना स्वयम्पविष्य विन्याद-वर्तितले समुपविशन्तम्, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडसुखसङ्गमारेपितवती ।

सप्तमः-परिजनापनीतायामासन्त्यासुपविष्टे च वैशम्पायनेन चन्द्रापीड पुनः पुनरा-लिङ्ग्य ललाटद्वये वक्षसि मुञ्चिष्यत इति मुहुर्मुहुः करतलेन परामुशन्ती विहासवती तम-

वादीत—'वस ! कठिनहृदयस्ते प्रिय, येनयमाम्कितिरिहसी' त्रिभुवनलालनाया कलेशमसि-

महान्निभयन्तं कालं लप्सिषा । कथमसि' सोढवाननिदीर्घाभिमता' गुरुयन्त्राग ?' अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणामभिषिक्तं धान्यद्विनिवेशेपक्वम् मङ्गल-

चरणं यथा सा लाहरी सती, प्रसूती सुतावलीकतेन वीरत्यन्दिनी' यी पयोधरी वज्रिणी चरती चरती

स्वयम्पचार. अवतरणमङ्गलं यत्र किंयायां तथया स्वात्थया आदिष्टेव वैशम्पायना यथा सा

लाहरी विहासवती स्वयम् उपविश्य विनयाव नञ्चाव अवतिवले भूतले समुपविशन्तम् आसिद्धिवांसम्

अनिच्छन्तमपि आसिद्धिवांसं बालकवलीहमारेडिमनमिषमपमपि चन्द्रापीडं वलाट् इत्या, आकृष्य

आकृष्य कृत्वा उत्सङ्गं शोच्य आगेपितवती आरुपायामास, जननी वासवयस्यालोकिक्कवादिस्वियायः ।

आसन्त्या वैशम्पते—

'वैशम्पतेनमासन्ती यी यूपी श्रविकासनम् !

इति रामाधर्मा । वैशम्पायनं च उपविष्टे निपत्य सति चन्द्रापीड पुनः पुनः भूयो भूयोः आलिङ्ग्य

आदिष्ट्य ललाटद्वये वक्षसि मुञ्चिष्यत इति मुञ्चिष्यतः स्फुरन्त्याः स्फुरन्त्याः करतलेन

स्नेहस्नेहलेन परामुशन्ती सती विहासवती तम अवादीत अवाचम् ।

वर्तित । वस इ पुत्र ! ते तव पुत्रा कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः

आकारः त्रिभुवनलालनाया त्रिविधपवित्रासिम्भवे लोकेः शोचि पातनीया, अस्मन्महदुल्लेखित-

स्वादिस्वियायः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इत्यन्तं कातम् एतावद्यमालासमयं कलेशं वेदं लप्सिषा प्रापिता

अतिदीर्घायां अतिमहान्तमयपिपनीयम् इति गुरुयन्त्राग पातनीयायां पातनीयायां कथं

परं यी अपयसे ही वसकं नवममनका मङ्गलाचार (वलाट्) किंया । वस सम्य सती मे से निवर्ती इत्ये

वैशम्पतेनमासन्ती यी यूपी श्रविकासनम् !

१. कलावतरणमङ्गल । २. मन्दल । ३. निर्विष । ४. शोचिताव व्यायन्ती, शोचिता-
 ५. समुपविशन्ती । ६. समुपविशन्त्याम्याय । ७. सप्तमः । ८. ईदृशः । ९. कथमसि । १०. गुरुयन्त्रागम् ।

प्रसादात् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकि तोऽसि, एवमचिरैव कालेनानुरूपभिर्बधूभिरु-
पेतमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भे विकच-कम-
लकृत-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्षणाशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्वैर्यम् । अर्मकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगत
दूरीभूतं शिशुजना बालकवर्गाः तेषु क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लाघव लघुत्व चापस्यं यस्मा-
त्तत्थोक्तम् । गुरुजनस्य शिष्यकवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी असामान्या सर्वाधिकेत्यर्थः
भक्तिः आदरपूर्वकावलोकनम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुयन्त्रणां न सहेथा, अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्या इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आन्वीक्षिकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एव तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरेण कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः बधूभिः स्नुपाभिः उपेत सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निराक्षिप्ये ।

इतीति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेपद्धासेन अवततं शिशुचाञ्चस्येन
चपूनामाकर्णनात् हिमतं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आत्मनो निजस्य मुखस्य
वदनस्य प्रतिविम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपल्लवः श्रवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलसहिते इव विद्यमाने इत्यर्थः । कपोले गण्डे पर्य-
चुम्बत् चुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इदं प्रस्तुटितपद्मेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण
सङ्गीर्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशवद्व्यन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रिय दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अन्धम् आरुह्य तत्रोपविश्येत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुक्रनासं प्रधानामास्य द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् आगच्छत् ।

नियन्त्रण सदन किये हो ? किनना आश्चर्य ? बालक होने पर भी पूर्णवयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुरुतर
कार्यको देखती हूँ । विशेष आश्चर्य तो यह है कि—बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयसे शिशुजनोचित
क्रीडा-कौतुककी चपलता दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखनी हुई । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विद्यासे
परिपूर्ण देख सकी हूँ, इसी प्रकार थोड़े समयकी मध्यमें ही अनुरूप बहुओं-सहित देखूँगी । विलासवतीके इतना
कड़वे पर चन्द्रापीडने लज्जा और मुन्कुराहटके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर चुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिविम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मानों, खिले कमलके द्वारा उस पर कानका आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंको क्रमशः दर्शन देकर
आनन्दित किया । फिर वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े इन्द्रायुध पर बैठ, पहलेके
अनुसार ही, वह समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुक्रनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगलित । २. अर्मकत्वे त्वयि, अर्मकत्वेऽपि ते, अर्मके ते । ३. असाधारण । ४. सर्वा ।
५. अवलोकसे । ६. अत्र कश्चित्पुस्तके 'एव' क्लारो न इत्यति । ७ दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वहिः स्थितम् ।

—நிலை—

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णम् . शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गणं
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापितैस्तुरङ्गैश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकौटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-

सभयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रा प्राप्ता आधोरणा हस्यारोहा यासां
ताभिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपक्षा हस्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्याणाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः, प्राग्वदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेशेन घूर्णिताभिः ‘घूर्णित प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वरति । सत्वरप्रधावितैः सम्मुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्र पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोली-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
भवन इव बाह्याङ्गण एव भवताद्वह्निश्चत्वर एव । कस्यापि भवने सवाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायन शुकनासात्मजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सम्मुखमार्गाद् दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालाणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्श्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनसमये कम्पिताः सुकुधानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागा येषां तैस्तादृशैः सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनरुत्थानं विधायित्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालापसारणसूचकशब्दः तेन यन्नयकोलाहलेन
राजपुत्रतन्त्रास तेन नूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारिका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः धृता या वेत्रलता वेतसयष्टयः ताभिः चकित शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं स्वायत्त-
राजमण्डल तस्य चरणशतेन पादन्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चान्तराणि भिन्नान् भिन्नान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

किये थे । छोट-छोटे अधीन राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
लारों एथिनियोंके भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थी । उन सगैके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पत्न्ययन (जीन) समेट कर रख लिया गया था, एव
किनने के ऊपर पत्न्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके जघन पर बैठकर, उनके पीठपर बिछाये हुए दोहरी लपेटी झूलको गोंदमें रस लिये थे । एव
बहुन देर तक राह देखनेसे यक कर उनके महावत निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीडको वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को थोड़ेके साथ
प्रवेश करनेमें निषेध (रूकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आँगनमें ही थोड़े से उतर पड़ा ।

बाद में दरवाजे के पास थोड़ेको खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भवनके द्वारपालगण, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आये हुए नानादेशीय राजा लोग पहलेके अनुसार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होता था । चन्द्रापीड देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
चौकसे अन्यान्य चौकोंमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयसे परिजनवर्ग चुप

१ बाह्याङ्गण । २. तुरगात् । ३. अवस्थित । ४ तथैव च प्रतीहार तथैव प्रतीहार । ५ कचिच्च
पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे^१ च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्जितनिजा-
सनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव^२ शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमब्रवीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड !’ अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धा^३ सर्वा गुरुजनाशिप^४, अद्य
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तभवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजा^५
भवाद्दशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः^६ पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । कवेद वयं, कवेयममानुषी शक्तिः क

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासपरित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं चन्द्रमण्डलम् उज्जितनिजासनं परित्यक्तस्वविष्टर सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचित्रत्वेऽपि विप्रतया पितृसखत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमाउपवेशने कृतेऽप्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्त्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टरोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल उपवेशनमुचितमित्याशयः ।

स्थित्वेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका-
रोमाञ्चा येपु तैस्तादृशैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अब्रवीत् अबोचत्—

तातेति । हे तात ! सुतस्थानीय ‘पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बृधैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारूढयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं त्वाम् आलोक्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलाभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च त्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेशः ॥ तादृशः ।

अयेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावाः, तस्मिन् आशिपः अ. गी. गीताः समृद्धाः सम्पूर्णाः
सार्धका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अ. उ. र. तम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिपान्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः, च्छन्त्यः यस्य ममोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् । इत्याकाङ्क्षायामाह—न. हि यतः अपुण्यभाजां पापवतां (कुले) भवाद्दशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनः, आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थः स्तरन्यासः ।

केति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अल. पमित्यर्थः वयोवस्था क, इयं पुरो दृश्यमाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अक्षेपविद्याप्रदणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके एवंविधायाम् उ. पावस्थायाम् न खल्वन्यस्य कस्यापि एवंविधासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च ॥ इत्याशयः ।

आसन छोड पृथिवी पर ही बैठे । उस समय यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
ओटी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है अब यौवनकाल उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुम्हें देख कर, आज महाराज तारापीडकी बहुत कालके बाद भुवन राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं, क्योंकि-तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानहर्ष । ४. कचिद् ‘तात । अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।
५. तत्पुण्यभाजा । ६. सकलत्रिभुवन । ७. विस्मयहेतवः ।

અવનલે દેવે સંકાર કરેલું કિંમતી પદ્ય કિંમતી ।
 ગરુડમાર ચર્ચાપીઠ સ્થાપણે પિતા દેવ, અન્નઃપદ, ૧૮, (દલિવાસ) મું ગા, શૈલેષપાવનકર્તા
 માતા મનારમાના દેવ, સ્ત્રી માળેણે શારદે આકર દેવદાસિય પર સભાર દેવક, પિતાકે દારા પદ્મલેણે દેવે નિરંજન
 કિંદ ગદ અવન મવન (મદલ) મું જા ગવા, જ દે મવન (મદલ), (રાગમવન કા માળે) મણિમૃતિવરુદ્ધ અ ।

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

बुद्धः सर्वमन्त्रा माह्वयति कस्यमन्त्रायि यत्र नवाहयम् ।

[illegible][illegible]

पुत्रस्यार्थकृत्पुत्रादर्थं व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेण ख्यातः ।
सर्वशक्तिः । दंडावच्छेदने दंतमण्डलेन सहस्रशरैः शूकरादीनां रीतिविरुद्धं, प्रिया नारायणेन सह
त्वं वाहुना मुनेन कथयकोटीः कोटिसंख्यकान् कथयन् यावत् वसुधैवकुटीरः सूर्यैः सारं व्यवस्थापनव्यापारं
युक्तेष्व सव्यां सर्वप्रकारेण वदं धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिप्राय निगद्य स्वयम् आत्मैव आत्म-
स्यात्तु संप्रमाणं, सर्वगतं वक्ष्यामि इति समाप्तं प्रख्याति अङ्गना विवेचयति इत्यादिभिः वक्ष्येति-

[illegible]

ਫੁਟੀਲਿ । ਫੁਟੇ: ਵਿਘਨਾ: ਬਧਾ: ਸੰਘਣੁ ਸੁਤਿਜਾਨਾਰੋ ਨਿਵਾਸੇ ਅਵਸਿਧਾਰੀ ਯ: ਅਸਦੰਧਰੋ ਫੁਟੁਫੁਟਿ: ਨਤ ਘਸਨਿਨੀ
ਆਵਾਨਿਕਮਰੀ ਭਵਸੀ: ਘੋ: ਫੁਲਾ ਮਲਾਰਿਲਾ ਭੁਭੁ ਨਿਭਧੁਨ, ਯਾ ਭਵਸੀ: ਫੁੱ: ਸ਼ਵਨੰਤੋ ਵਿਸ਼ਵਫੁਲੀ ਘੋਰੋਧਾਰਿਘੀ

प्रदे । खलु निश्चयेन वसुधैव कुटुम्बकम् । अतएव निम्नोक्तं विप्रश्नोत्तरम् । कम् कान् कुरुतेति नाम्नाः कृतं विहितम्, यथा च यत्ना प्रसूः समासादितो ज्ञेयः अस्ति ।

अहं ह्येति । अहं ह्यन्त्याहम् । प्रजाः प्रकृत्या चान्या मायवत्यः, यासां प्रजानां सरतः शक्तिमत्त-
पुत्रः, सागीरथः सगरादीन्; तान्यां प्राणिमः सदृशः सर्वस्व एवाभिप्रायं रचक उपजां जातः । किमिति

विषुवतश्चत्वार्यान्तःपुरे प्रविश्य दृष्ट्वा वयनपयनमन्तरं मनोरमाभवत्वा ज्ञातम्
समाहितं दृष्ट्वा पञ्चा पर्वकानि पर्व प्रतिष्ठान्कानि पर्व राजकुलस्य, द्वात्रिंशत्सित-पूर्वा-काल-

[illegible][illegible]

चैतन्योप-निर्वाणदण्डमयम् ? अतो ! ध्याः प्रज्ञाः यथा भवन्ति तथेति भाष-

सन्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्^१, उल्लासित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-तूर्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्यम्, उज्ज्वल-
विविक्त-परिजनम्, उपपादिताशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम्^२ अश-
नायसानभकरोद्विषसविधिम् । अभ्यन्तरे च शहनीय-गृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तद्वहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियोः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्र रविमण्डलमुमुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव^३ रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लासितम् उच्छ्रितम् उड्डोन्नं वा पताकानां वैजयन्तीना सहस्र समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचाना विकसिताना कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विक्षेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिर शीघ्र कृत विहितम् अग्निकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेषाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपा परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सन्पादितानि अशेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदयिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गतेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थित स्थापित यच्छयनं शय्या तस्मिन् मुहूर्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिक स्नानादिकम् अशनावसान भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्यान् अकरोत् अकार्षात् ।

अन्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृह सुसुप्तिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादरयोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति स्वार्थः । एवप्रायेण इत्यभ्यन्तेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तद्वहः तद्विचल परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डल सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्वक्ता पादा रश्मयो येन तथोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलवयाः, स्वप्रभया स्वीयरश्मि-
पक्त्वा पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रदेशो यस्य तत्तथोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात क्षस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं छिद्ररहितान्तरालम्, सुतरां तत्तादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां ककुभेदिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रक्षुण्णमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वहौ दरवाजे के समीप दो शुभ्रवर्ण जलपूर्ण कलश रखे थे । वहिद्वारके साथ पलाशवर्ण मांगलिक पुष्पमालाएँ
(वन्दनवारें) बधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुरही) ध्वनिसे
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । ध्वन्द्वर में कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न-भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषमें, भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियाएँ सन्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर सभामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सन्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
चित्रणं फला कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशमें उतर कर जा रही है ।
उसके परमसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजेब) गिर रहा है, उस नूपुरके नयका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिवन्दन, हरितवन्दन । २. अभिषेकादिन् ।

३. स्वशयनीय ।

४. सलिलप्र-

मार्गचिंतने विवेकरूप वासरालोकः प्रतीची कळसमगार । अग्निमवपुष्पवोहिवर-
लेन करणे वाद्यसुखमसेन रविबिम्बेन वासरः कमलरामासोप समज । कमलिनीपरिमल-
परिचयागालिमालाळितल-कण्ठ कालपादौरेव चक्रवाकिसिंहासनाच्छेदमाग विचघट । कर-
पुट्टारिवसलानम् आपोलमरविन्दमधुरसोमिव रकावपच्छलेन गगनगमनवेदादिव विषमक-
रविम्व ववाम । कर्मण च प्रतीची कर्णपूरकोटपले लोकानरसुपनाते भगवति गमस्तिवसा-
लित, समुल्लसितवायामन्वर-वहग-विकच-कमलिन्ना सन्ध्यायाम्, कलान्जिकेपङ्क-पञ्जल-ग-

अनवर्त । वासर विषयः, कलोल हल्लेव, अग्निमवस्य नूननस्य पञ्चवस्य किमवस्येव
कोटित रवे वज्र ऊर्ध्वदेशे यस्य तेन वाहनेन, अधोमुखेन निमग्नवेन सदा मयतेन प्रचलितेन रवि-
चिन्नेन सूर्यमण्डलेन, अक्षेप समग्र कमलराम पङ्कजस्य रिकसान समाल् प्रोष्ठववातिव । अन्धोऽपि
तथाविद्यमाना वस्तिवोपस्य वल परिमाजति । रवेरनगमनेन कमलस्य सुदृग्वा रिकमाणमः
सज्जत इति तात्पर्यम् ।

इह वास्तुव्या प्रतीयमानविकृत्योत्पत्तिः च, अनयश्चाङ्गीकृतिमावसङ्कटः ।
कमलिनी । कमलिन्ना यः परिमलः सौरमस्य तस्य परिचयेन कोणाविशयेन आगतया
मासया तस्या सुदृढेन तत्परिमलमास्यमावाहकृतेषु तद्वज्रदेशे पूर्वोपविष्टसूर्यः, अलिमास्य अमर-
मासया तस्या सुदृढेन तत्परिमलमास्यमावाहकृतेषु तद्वज्रदेशे पूर्वोपविष्टसूर्यः, अलिमास्य अमर-
पक्ष्या आङ्गितली व्यासः कण्ठो गळदेशे यस्य तत् वाहशस्य अत एव कालपादौः कण्ठवज्रस्यमगवर्ण-
गमिः आङ्गममाणिव सत्, केनाऽपीति शेषः, चक्रवाकिसिंहेन स्यादपि विचवर्णी विचघट विचुवर्त
वर्ष । रात्रिमास्यया माङ्गितिकेपि स्याद्वर्धपतीविद्योते अलीना वद्वेददेशोपवेशानाम् स्यामवर्णान्धवज्रस्य-

इह पदावुद्भूतककाल्यल्लिङ्गलङ्कारेण 'आङ्गममाणिव' इति किशोर्बोधात्तद्व्याख्यानं ।
करुट्टिति । विषमकरविम्बं सूर्यमण्डलं कर्णं, आदिबसन्तं विषमवधानपद्वन् करुट्टः रिक-
गळदेशे करुट्टः अङ्गितियः आपोलं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरसं पुष्परसवर्षम्
गगनगमनवेदादिव आकाशसमणपरिमणिवर कारणात्, रकावपच्छलेन कोटितवर्णविरचनमकाशासिंध्या
ववाम उज्जगारेभ्यः । मणिरामनपरिमणिविशयाद् यथा आनन्दस्य पीनजलवेदधनं भवति तथाऽत्र
सूर्यस्य वमनसिन्धुविमणयः ।
इह किट्टाहवर्धपतीक्षेत्रवर्धपि रळवर्णान्धवसस्यावाहविरचोपच्छेदलङ्कारः, गगनगमनवेदादिव
इवर्धव्या, ववामवेति स्याद्व्या किशोर्बोधा वेत्तवेत्तपि परस्परमङ्गीकृतिमात्रेण सङ्गोच्छ्रयः ।
कमलिनी । प्रतीची पश्चिमा । दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णोच्छ्रयणीभूतं यत् रकोटपलं कवळपं तद्वत्,
मणवति माहात्म्यवति, गमस्तिवसात्ता रिकमणिविरचोत्पत्तिरिति विविध विवेचनसं आश्व-
सुवनसं अल्लिङ्गितस्यः उपमावे मावर्त सति ।
इह 'सुव' तत्त कुरङ्गीति । सतीजमिति गम्यया' इति दृष्टान्ताद्वैतवत् गाल्ते विवेचनानिपु रको-
पल्लवोपः आया' इति प्रतीत्यपि वास्तवमात्रेऽप्युक्तदेशोविचित्रकथकथलङ्कारः ।
समुल्लसितवागिति । अन्तर गगनगमनं गजगः निमलवस्योदयवात् सौरवरः तस्य विषमकमलिन्ना-

१ विद्यमणमव । २. पञ्चवद्वेदवोहिवकले । ३. विवसकरिविम्बेन । ४. करुट्टेति विवसलानम् ।
५. अन्धोऽपि । ६. तद्वत् ।
अल्लिङ्गित इव, गगन-सौरपरिकरणी सन्ध्यायाम् कमलिनी दीवते जगि, गाल्ते काल् अगळे रसेति निर्मिष पञ्जल-
आकारके वदने जालते जग । कमसे वव पश्चिम दिशोके कर्णोच्छ्रय-रकोटपल्लवस्य मणवति सूर्यवासरिपण-
वा समस्त मधुर-सोका पान किमया, वसे मणो आकाशके मध्यमं चळवणी अकावटके कारणा जाल धूपके
वोवै गव् वृत्कर इति मणो एक रवेसे अत्रा हो गप आर-वि-विचने दिनके शेषपद्वन् कर-सोपुट्टेसे कमलके
होवसे चक्रवाक-रणीके कण्ठो आकर धेर दिश्या, अनपव वस समय वव चक्रवाक-रणी गळवळ कालपादौसे
रिकाभाको मणो पाल् दिश्या । कमलिनीके सुगल्लेससे अमरगण आङ्गट इति गव्, किन्तु कमलिनीके सुदिव
जाने जग । दिवसेने अग्निमवपुष्पवोहिव जाल ह्वेलोवाले ह्वयके समान वाचे जळकले रविमण्डलेसे पक्ष्या समस्त
नीचे वृत्कर जाला रद्वाल है, वसी मकार दिनका आलोक (धूप) गी सूर्यके रचक-मणोविचारासे पश्चिम दिश्यामे
स्थान (मणो अपती ही मणवे पाल् ही गवा है । अत्रका मवाह विष मकार रचक-रणी खुदे जाले के मणो मे

स्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशा^१ मुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्धारारगे, कमलिनी-निपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारकरप-
ल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखाव-
तस-पल्लवे गलिते सन्धारारगे, दिक्षु^२ विक्षिप्तेषु सन्ध्यादेवतार्चन-वलिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लग्नतिमिरास्वनारूढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासा-
दलक्ष्मीकर्णोत्पलेष्विव पारावतेषु, विगतविलासिनीसवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु^३ मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपाया सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्ताया सत्याम् ।

इहाम्बरे तडागत्वारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दृग्भाशुर्विति । कृष्णारुपङ्कः गाढकाकतुण्डद्रवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।

इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां खोसादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
र्तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिकुरेति । अलिकुलमलिनेन भ्रमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिकुलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्धारारगे उत्सार्यमाणे पूर्वमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निगीर्णम् आतप सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरित्यादुत्पादयितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्विव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु भ्रमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशत्सु प्रवेश कुर्वत्सु सत्सु, निगीर्णद्रव्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

नैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतकिसलयस्वरूपे सन्धारारगे शनैः शनैः मन्द मन्द गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिङ्बिविति । सन्ध्याया सायसमये यानि देवतार्चनानि वास्वाद्विपूजाः तेषां वलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतानां विद्रव्येषु विद्युत्पूर्वादिषु विक्षिप्तेषु साधकर्विकीर्णेषु सत्सु ।

मिथरिति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्न तिमिरम् अन्धकारो यासा तासु, अत एव अनारूढः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु ।
अग्रलघ्नान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुरुक्ताव्यलिङ्गालङ्कारेण क्रियोपेक्षाङ्कारः सङ्कोच्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अष्टालिङ्गाश्रीः तस्या कर्णोत्पलेष्विव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-
क्षाणां नर्गतुल्यदेशस्थायित्वात् कपोनानाञ्च तदुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहरूपोतेषु गवा-
क्षविवरेषु वातायनच्छिद्रेषु निलीनेषु तूर्णीभूय विद्यमानेषु सत्सु । जात्युपेक्षा ।

विग्नमिति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियागा सुन्दरीणां सवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चत्पीठानि सुवर्गरचितोपवेशपीठानि यासा तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य

चिह्नके समान अन्धकारको पङ्क्तिर्थां दिशाभोंके मुखमें फेलेने लगी, भ्रमरगणके बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह
नितप्रकार लालकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे, कमलिनियों सायङ्काल तक सूर्यकी किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके
फलाफ हुए हस्तके समान भ्रमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे, निशारूप विलासिनीके मुखका
अलङ्कारपञ्चवस्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धीरे-धीरे दूर होने लगी, सायकण, सन्ध्याकोलीन देवपूजाके उपहारद्रव्य
(वलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे, मयूरोंके बैठनेकी दंडोंकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा, प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कबूतर घोंसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे, विलासिनियोंके उस समय बैठ कर नहीं झूलने रहनेसे

१ दिशामुखेषु । २ अलिकुलेन मलिनेषु । ३ तिमिरेण । ४ अन्धकारपल्लवेष्विव । ५ विशत्सु ।

६ दिक्षु दिक्षु । ७ अर्चना । ८ कर्णोत्पलेषु । ९ निश्चलसु । १० काञ्चनपीठिकासु ।

घण्टासु अन्तःपुरद्वीपासु, अवनसहकार-शालावलिन्वत-पञ्चरेषु शिकसामिरिकानिवहेषु, सङ्गी-
त-निर्गम-विज्ञानतत्त्वसंज्ञासु वीणासु, युवति-संप्र-शब्द-पद्यमनिसुतेषु अवनकलहे-
सुषु, अपनयनमान-कण-शृङ्ग-वा-मर-नखजमाला-मण्डलेषु मधुकर अन्ध-कपालमिषु मन्त्रा-
रण्ये, प्रदंशमानेषु राजवज्र-सु-सु-म-मन्दराप्रदंशेषु प्रविशन्तीषु मधुमयाम कुञ्जरघटासु, कुल-
संस्कारेषु नित्यकामसु पुरोहितेषु, विस्मृत-राजलोक-विरलपुत्रिजनेषु विस्तरातिरेक्य राज-

द्वीपासु अन्तःपुरद्वीपासु अन्तःपुरद्वीपान्तर्गतैवत्यर्थः । मुकीभूतः शब्दरहितो घण्टा यासौ तासु तयो-
कासु सतीषु । द्वावनकलहेषु पतिव्यस्य सुन्दरीणां भवनालगादिव्याशयः ।
मन्त्रासु । अवनसहकारो राजकुलस्थितवृत्तवतः तेषां शालासु स्कासु अवलम्बितानि स्थापि-
तानि पञ्चरात्रि येषां तेषु तादृशेषु शिकसामिरिकानिवहेषु कीर्तनपादासुसुतेषु विगतास्तेषु उक्तिप्रत्युक्ति-
रहितेषु ससु, निद्रावशादिव्याशयः ।
सङ्गीतसु । सङ्गीतस्य गीतं वाद्यं तथा गद्यं अथ सङ्गीतसुसुतत्वे द्रष्टुमकलोरस्य विरसोपासनात् न-
विशान्तः विरोहितः रयः शब्दो यासौ तासु तादृशीषु वज्रकासु उत्सवसामाणासु अर्थः सङ्गीत-
स्थानात् दुरीक्ष्यमाणासु सतीषु ।

युवतीसु । अवनकलहेषु पदपातितराजहेसुषु, युवतीनां तस्तीनां ये संप्र-शब्दः पादकटकटकाः
तेषामुपशमनं तासां विरोहितवशा विरामेण, निम्नतेषु निःशब्देषु ससु । तस्तीनां पादकटकटकेषु प्रदंशेषु
राजद्वेषानां शब्दविधानात् निम्नतेषु च तेषु तेषामपि तद्विधानादिव्याशयः ।
अपनीयेति । मधुकर्ण-या निद्रावशेन दानव्युत्प्रेरमावात् अमररहितः कपालमिसयो गण्डदेशो
येषां तेषु तादृशेषु मन्त्रावासेषु मन्त्रावासेषु अपनयनमानानि तस्मैव सज्जताया अनावरककलहेषु हस्तिपक्ष-
पतिव्यस्यमानानि कलाः शृङ्गस्य लताटारत्नश्च चामराणि वाद्यव्यजनानि, नखजमाला सप्तविधविमुक्ता-
प्रविशमानातिरेक्य । राज्ञो वज्रमा वृत्त्युपि याः ये सुन्दरीनां अथाः तेषां सन्दरीयाः शालायाः प्रदं-
शेषु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु ससु । यथापि सन्दरीपदेन, यानिशास्त्रा तु सन्दरी-
षु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु पुनरुत्कलिवामासि तथापि तस्मैव शृङ्गस्थिति-
शालायां तदपेक्षितेषु युवत्येषां कटकेषु हस्ति विभावरीभ्यः ।

मन्त्रावासेषु । मन्त्रमयाने राज्ञः मन्त्रमण्डपे याः कुञ्जरघटा हस्तिवज्रसुतेः तासु प्रविशन्तीषु प्रदंश-
कुर्वतीषु सतीषु ।
कुर्वति । स्वस्वयनं विधीयमानायां देवपूजायै, कुर्वति विहितानि स्वस्वयनानि यैः तयोपदे-
पुरोहितेषु पुरोधासु निष्कामसु धर्मिण्युक्तसु ससु ।
विस्मृतसु । विस्मृतः विस्मयमाय निवर्तितमयनं गन्तुं सहस्ररौच्यनानिदुः राजलोकः सामान्यवर्ग-
नेन कारणेन विरताः स्ववर्गमयीः पतिजनः स्ववर्गमयीषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकलान्तरेषु राजभवन-
अन्तःपुरे (रतिनवासे) के अन्तर्लोकपटलितया निश्चल शीर घटितयौगी आवात बन्द ही गड, घरके पास तया हूए आनन्दप्रसङ्गी
ललितया पर लटकाए हूए पित्त, के अन्दर कुल शीर सारिकायां (गीत शीर मीनयां) के कुण्डलका वोलना बन्द हो
गया; सङ्गीत के अन्त के बन्द करनेसे वीणाओगी, आवाज के भी बन्द हो जाने पर नीकरों द्वारा वे हटा ली
गई; युवतियों के नृत्य (पञ्चवर्ग) की शान्त्यनाहट बन्द हो जाने के कारण गृहपातित राजहंस निश्चल हो गया;
निद्रा के आशयसे मन्त्र विधीय के मन्त्र बन्द नहीं करनेसे गण्डस्थल शीर के लल जानेसे शाली ही गये एवं सहस्रवर्ग
द्वारा लल (द्वारिया) के कानों के शीर लल के चामर, मुक्ताली माला एवं अन्धान्य आनन्दपूर्ण वतार हिर गये;
अन्धारलक्ष्मी (सोहंसे) द्वारा राजप्रीय अश्यालाओ (अन्धलक्ष्मी) में प्रदीप जला दिए गये; पदके प्रहर के दारदृष्टक
हस्तिमाला प्रवेश करने लगे, स्वस्वयन (देवपूजन) करने के पुरोहितमाला बाहर निकलने लगे, सामान्य राजाओं के

विगत होकर अपने-अपने घर चले जाने के कारण वीहे पतिजन रहे जानेसे राज-भवन के बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत
हस्तिमाला प्रवेश करने लगे, स्वस्वयन (देवपूजन) करने के पुरोहितमाला बाहर निकलने लगे, सामान्य राजाओं के
अन्धारलक्ष्मी (सोहंसे) द्वारा राजप्रीय अश्यालाओ (अन्धलक्ष्मी) में प्रदीप जला दिए गये; पदके प्रहर के दारदृष्टक
हस्तिमाला प्रवेश करने लगे, स्वस्वयन (देवपूजन) करने के पुरोहितमाला बाहर निकलने लगे, सामान्य राजाओं के

कुलकक्षान्तरेषु, प्रज्वलित-दीपिका-सहस्रप्रतिबिम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपातित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्त्विव भवद्दीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकाम्बुके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषस-मये चन्द्रापीडः प्रज्वलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुल गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाम्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तार प्राप्तेष्विव सत्सु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारि-तयदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कोर्णा ।

प्रज्वलितेति । प्रज्वलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छाद्यैः चुम्बि-तेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयवद्भूमिषु, कृतो विहित- विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निचेपो येषु तेष्विव सत्सु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छायाणां निचिसविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु बादी-चतु मीमाभ्यन्तरवापीषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनो-दनाय आधासनाय आगता आयाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तसरमय- यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिबिम्बितदीपप्रकाशानां बालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेसरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमोदया अलसेषु मन्थरेषु सत्सु ।

समारोपितेति । समारोपित सज्जोक्त गृहीतञ्च, काम्बुकं धनुः सायकं च येन तस्मिस्तादृशे, कामि-लचनेषु सायकचेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके ग्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अचरोवे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतसेति । अवतसपल्लवेष्विव कर्णाभरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्य-नुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पत्ने आरुण्यविशिष्टेषु, सुरतदूत्या मैथुनसंदेशहारिण्या-वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ष्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

नृकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमद्भय इत्यर्थः, सक्रान्तं सञ्चितं- अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखस' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटि-काद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रज्वलितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीप-समूहः तदेव परिवार परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पदाभ्यामेव राजकुल राजभवन गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहूर्त्तं किञ्चित्काल स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च हृद्भाज्यलोक्य

हुण-से दाखने लगे, हजारों जलते हुए प्रदीपके प्रतिबिम्बोंसे युक्त मणिमय भूमि पर मानो, प्रस्फुटित चम्पक पुष्पके उपहार रज्ज्वे हों ऐसा प्रतीत होने लगा, राजनवनके चतु सीमान्तर्गत सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए नानो बाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढ़ाकर बाण ले पहरेदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्त पुर (रनिवास) में प्रवेश किया, स्त्रियाँ नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूतियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-पल्लवके समान सुनने लगीं, विरहवेदनासे विह्वल मानिनियोंके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे ही नानो अग्नि सक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे, इस प्रकार प्रदोष समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रज्वलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, टहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

मुहूर्त स्थित। दृष्ट्वा च विनिर्वासवतीसमगत्स्य स्वसवतनमनकरप्रभामाशुबलमुरारिजकणामण्डल-

निभ दृष्टीकेशः शयनतलमधिरिप्यत् ।

२६ प्रमाणायाञ्च निर्यापिन्त्या समुत्थाय समस्त्युज्ज्वलः प्रिया अस्मिन्वसुधायाकौविकका-
 द्यमाणा-हृदयो भगवद्विदित एव सहस्रसहस्रावाकलान्द्रिद्यम्, अथवा आलोक्यममाणाक-
 धृष्टिः चामीकरप्रद्वैलानिः कौलेयकान्, वरद्वयप्रवचन-शुबल-वसन-कञ्चुक-धारिभानेक-
 धर्मा-पट्ट-चौरिकप्रद्वैलानिभिरुपविशतसहस्र-गहनसुखैरककलावसक्त हेमवलिपुटैरिवह-निविह-
 कक्षैरनवरतश्रमोपविशतैरिपिण्डकैः कौटुहलपाणिभिः शृणुषुषुकरनवरत-कल-कलोलैः प्रधा-
 वतिर्द्विगुणीक्रियमाणानोत्सहो बहु-गज-गुरा-पुद्गलि-परिवृता वन ययौ ।

स्वसवत निगृह्य आगत्य अनेकवास अनेकप्रकाराणां वहेता च खानां मणीनां प्रमाभिः कानिभिः
 सवत विभज्य, द्युरपि विधायणञ्चदम् । उरगाराजस्य शोचनगत्य कणामण्डलम्, दृष्टीकालास्य दृष्टि-
 यालास्य दृष्टो निगतेति दृष्टीकेशो नारायण इव शयनतल शयनीयोपरिभोगास्य अधिविशिष्य स्थित्वा शयि-
 तवान् । शयनतलमिदमव्यय 'अधिराजस्य' कम् दृष्टविकरणं द्वितीया । उपमातञ्जितः ।

प्रमाणायासि । किञ्चित् चार्थः । प्रमाणायां प्रातःकाले निर्यापिन्त्या रत्नानां च समुत्थाय उत्थानं
 विधाय प्रिया तातेन समस्त्युज्ज्वलः प्राप्ताविज्ञः आलोक्यमानं दृष्ट्वा, अस्मिन्वसन-प्रत्ययेन सुधायाकौ-
 केन आलोक्यतलमधिरुपविशत आकल्यमाणं हृदयं विभं यत्स्य स तयोक्तः, चन्द्रापीडो वनं ययाविशति सन्त-धः ।
 भगवति दृष्टव्यवति अत्रितरे वदयममास एव सहस्रसहस्रावाकलान्द्रिद्यम्, कौलेयकान् सारसभयार्थ-
 न्द्रिय-शृङ्खलानिः करणीः, बाल्या गार्दभाः तथामाणा गार्दभसहस्रावाकलान्द्रिद्यम्, कौलेयकान् सारसभयार्थ-
 'चकीचनस्य बाल्या राससा गार्दभाः खराः ।' कौलेयकः सारसभयः, ऊर्ध्वो मृगदंशकः ॥ इति वामरः ।
 अथतः पुरतः आकर्ष्यः आकर्षणं कुर्वन्तिः । इत आरभ्य पृथीयानानि यानि पदानि तानि
 अथेतस्य स्वर्णपूकलस्य विधायणानि । अत्र दृष्टो या व्याडो द्वीपो तस्य चम्बु इव । तद्वत् शबलं
 विभं वसनं वलं तस्य कञ्चुकादिभिः तद्विचित्रवारवामादिभिः अनेकवर्णानि नानाकपालि यानि पदानि
 चामीवर्णानि तेषां चरित्राणिः सुदृष्टव्यमण्डलैः उदङ्गाः उद्यमान्य संवलाः मौल्यः संयुक्तकेशाः अट्टमणा
 इति यावत्, यदैः गार्दभाः, उपविशतः वपनाभावाद् बलिह्वैः रमशभिः वदनरोमाभिः गह्वरानि सङ्कीर्णानि
 सुखानि वदन्ति येषां तैः गार्दभाः, पूकलस्य कलं शोभे अवसवतं जलं हेमः सुवर्णस्य बालीपुटम्
 आस्युणालिविधो येषां तैः गार्दभाः, आवहः वल्लभ संवलाः निविहकेशाः हटमव्ययमृदंशो यदैः गार्दभाः,
 अनवरतश्रमो निरन्तरपरिश्रमो उपविशती दृष्टिपुण्याती ऊर्ध्वपुण्ड्रौ जङ्गमासां नि येषां तैः गार्दभाः,
 कौटुहलं धर्तुं पाणिपु दृष्टव्यं येषां तैः गार्दभाः अनवरतं निरन्तरं कृतां विहितः कौटुहलं यदैः
 तादृशैः, तथा प्रधावन्तिः शोभं गार्दभिः, स्वर्णपूकलैः ऊर्ध्वपूकलैः छन्द्यकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो

क्रियया या, वसति प्रकार अनेक रत्नानां प्रमासे विविध शोचनगत्य कणामण्डल पर शयन

प्रातःकाले शोने पर उठ करे, प्रियाकी अनुमति लेकर, गौतन मृगया (शिकार) के

दृष्टव्यवामा रजकमात्र, भगवान् सूर्यनारायणकी उदित नदी शोने पर ही, इन्द्राग्रिष पर सवार हो, अधिकतर दृष्टी,
 शोभे और पैदल चलाकरसे परिवेष्टित होकर वनकी तरफ चला । आता आता दौड़कर निकले कुत्तकी पालन करनेवाले,
 निरन्तर कौटुहल करते करते चन्द्रापीड के मृगया गमनके उत्सवहोती दृशा चलने लगे । वे गार्धोके समान वहे
 वहे कुत्तकी सोने की बखीरोंसे वीथ करे, लुचते हुए थे आते थे । वे वृद्ध व्यापक वसुदेवारा निमित्त विविध वस्तुके
 कञ्चक पड़ने हुए थे, और विविध-वर्णके रंगमी कपडेके खण्डद्वारा (टुकडेके साकेसे) केशकलपको ऊंच उठकर धांध
 हुए थे, दाढ़ी वल जातेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बजाए हुए 'तालीपुट' नामक
 बाण्योण पड़ने हुए थे, कमर डकक (मजबूत) से बांध ली थी, 'अद्वितीय परिश्रम करनेसे उनकी बाँधें मोटी हो

१. मुहूर्तकर्म । २. अत्युज्ज्वलः । ३. अवकल्यमाणः । ४. बाल्यवर्णानि, आकर्ष्यन्तिः ।

५. शयनकञ्चकः । ६. अवहट्ठ, ऊर्ध्वपूकलः । ७. पिण्डकैः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. क्रियमाणोत्सहः ।

मनोत्सहः । १०. पादलिभिः । ११. धर्तुं वत ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं-मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्भलैः, मदकलकलम-कुम्भ-भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-वनदेवता-र्द्धाक्षवीक्षितो वनवराहान् केसरिणः शरभान् चामरानेककुरङ्गान् सहस्रशो जघान । अन्याश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षमनवर-तमुष्मता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलित-फे-निल-रुधिर-लवेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थित-फेनराजिना, कर्णावतसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलम-गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैश्च पदातिभिः स्थलयायिसेना-भिश्च परिवेष्टितः ।

त्वेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कार शब्दः तस्मात् यद्भयं त्रासः तेन चकिताभिः त्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धाक्षेण भयवशादेवार्द्धसङ्कुचितेन नेत्रेण नयनेन वोचितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि तेषामिव कान्तिः द्युतिः येषां तैः तादृशैः भलैर्भक्तैश्चन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभा-त्रिशद्वर्षिकरिशवकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लौह मयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यकोडान्, केसरिणः सिंहान्, शरभान् अष्टापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलये' त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धाक्षेण वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रपिपादनातिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्पर नैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

अन्याश्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एनङ्गिज्ञान् पशून् जग्राह गृहीतवान् ।

सनेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्य काले समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीड वनात् स्वभवनमाजगामेति सम्यन्धः । स्नानोत्थितेनेव स्नान विधायानन्तरमुत्थितेनेव सत्तेत्यर्थः, अनवरतं निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं धर्मविन्दुवृष्टिम् उज्जता, मुञ्चता । इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतन्तस्य 'इन्द्रायुधेन' इत्यस्य विज्ञेयगानि बोधयानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिशब्दायमानीकृतः खरो निक्षितः खलीनः मुखयन्त्रणं येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः, मुखात् वदनात् विगलितः स्वस्तः फेनिलो लालाफेनवान् रुधिरलव शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्ययनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उत्थिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन । कर्णावतसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलैः

उस वनमें प्रवेश कर कान तक धनुषकी खींच कर छोड़े गए, सिले हुए नील-कमलकी पराडियोंके समान लगने हुए भालोंसे एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ भित्तियोंको विदारण करनेमें समर्थ लोहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने हजारों बज्जली शूकर, सिंह, शरभ (भीषण पशुविशेष जिसको आठ टोंगे होती हैं), चमरयुक्तहरिण और अन्यान्य विविध हर्मियों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भयभीत वनदेवियों कटाक्षसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त शारीरिक बल होने के कारण कांपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जाले-जाले पकड़ लिया ।

सूर्यके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजाने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने भवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश अरौर से पसीनेकी बूंदोंका अनवरत मेह बरसता था, उससे प्रतीत होता था कि नानो, वह खान कर उठा हो । बार बार दाँतके घर्षण (किड़ किड़ करने), से इन्द्रायुधके मुखका तीक्ष्ण लगाम खड़खड़ाहट करता था, उस (इन्द्रायुध) की थकावट से शिथिल हुए मुत्तमें से फेनके साथ रुधिरकी बूँदें टपकती थीं, पर्याण-पट्टके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-सिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

१ अवकृष्ट ।

२. चामरटङ्कारव ।

३ वनवराहकेसरिण ।

४ चमरानेकविध ।

५ स्नानोत्थितेन । ६ खररवाभीतेन । ७ गन्धित । ८ अनुसारोत्थित ।

विपदल-भङ्गरे-मुखर वनामनचिह्न पञ्च-स्ववकमुद्धते-द्विध्वनितमानः, समुद्र-गतस्ववद्वय-
उत्तरादिकृत-मण्डलेन युग-कोषर-लव-शाल-शालेन दारवाणेन द्रियणवरसुपपन्नकानिः,
अनेककणिसुरार-स-भ्रम-परिभ्रम-छत्रवदलया छत्रोक्तेन नवपञ्चनेन निवारय्यमाणानपः
विविध-वन-लताकुसुम-रूप-ध्वंसो वसन्त इव विभूदवान्, अयवसुर-रजो-मलिन-ललाटानि-
उपकादगत-स्ववद्वयः, दूरविच्छिन्न-पटविजनेन शून्योक्तपुरीमानः, प्रजलि-पुरङ्गमानि-
कूटैरपावलिभिः सह राजपुरः, एवं युगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
हिरणः, एवं तमस्य युगावृत्तान्तमुत्तरायन् स्वयमवमानगाम ।

विभ्रम, अलिपटलानि तस्मिन्निवृत्तेन ग्रासो अमरसमूहः, तेषां सङ्कोचो अक्षमिदंतेन मुखे
शब्द-मण्डलानि वसु-लोकारमणा वस्य तेन वाह्येन, युगपतिवर्णा द्रियणशालानां लवशालेन विन्दुसमूहेन
समुद्रोत्थः तेन वाह्येन, दारवाणेन कञ्चनेन द्रियणवरं यथा श्यावया उपजनिता उत्पत्तिना कानिः
शोभा यस्य सः वाह्यः कुमारः ।
अनेकैर्षा नानाविधानां कणानां युगला, 'कृप' युगोऽपि विज्ञेयम्' इति हठोद्यः । अय-
सुरो पञ्चान्न पञ्चाहं गमय यः सभ्रमः शोभता तेन परिभ्रमः विच्युतः छत्राणामुत्थानादपमानः छत्रधरः
आनपध्वारकः स्युः स्वकी यस्य तस्य यावत्स्या कारणेन, 'छत्रोक्तेन आनपध्वारोक्तेन नवपञ्चनेन
सूतनिकसद्येन निवारय्यमाणो दूरैः क्रियमाणः आनपः सूर्यरश्मिः यस्य सः वाह्यः, कुमारः ।
विश्वसि । विश्वयानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां हेतुभिः पुरातः ध्वंसः किञ्चन
पाण्डुवर्णः, अनपव विभूदवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरः सुविवर, तस्यापि लयाविषयपुराण, पाण्डुवर्ण-
व्यादित्याशयः ।
इह प्रयत्नोवा, पदाध्वैदिकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गियानेन सङ्ग्राहकः ।
अक्षति । अक्षानां गुराणां यं ह्युराः शफानि, 'शफ' मुले तस्मात् स्याद्वर्जनां ह्युरोऽपि च' इति
सिध्तिः । तेषां रजोविश्लेषः मलिनं करमले लज्जते अस्मिन्मत्ता आविर्भूता अवदाना निमज्ज-
स्ववद्वयः अस्मिन्मत्तापि सुखं स वाह्यः ।
दूरति । पटविजनेन पटिपरिच्छेदेन दूरविच्छिन्नं दूरान्तरितेन सता शून्योक्तः पुरीमाणः अय-
माणो यस्य स वाह्यः ।

प्रजालि । प्रजालितो वेगवन्तो यं पुरङ्गमा अरवाः तेषु शिथिलैः, अवपावलिभिः स्वोक्तैः राज-
पुरैः सह वहेनानामनो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, युगपतिः पुरीमाणः शून्यः, एवं वराहो
वनशूकरः, एवं महिषो रत्नाश्रुः, एवं शरभोऽपि, एवं हिरणो युगो मया साधित इति शेषः । अनेवशब्दे
उपवीकृतस्ववद्वयपदेषु न शङ्क्यः द्विविधविशेषस्य शालितवया रसापकपककथाभावात् ।

आरंभे अमरैकं श्रुत्वासे शब्दप्रमाण एव वनामनकं विवृणुयं दो पञ्चलक्षक को वहे कणोर्मिण्योक्त
स्थान में धारण कराया था । चन्द्रपीडके शरीरे वसिष्ठ (पसीना) लपक होकर कवचके अन्दरके वसु-लोक-
अशोकी आदि कर दिया था, एवं युग शक्तिरके सेकई युगों से उसके ऊपर को याग निविद्य हो गया था, अत एव
वहे कवच उसके द्रियण सौन्दर्य को उपवर्ण करता था । अनेक हिरण्यके अयसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी शब्दहीन उसके छत्रधारी चोकर स्थानभ्रम (अल) हो गए थे, अत एव अनेक अस्मिन्मत्तापि
छत्रके आकार में हो गए थे, वे पञ्च हो उसके रौद्र (धूप) को निवारण करते थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
गुच्छोंकी रजसे चन्द्रपीड का शरीर घुसरेवा हो गया था, उससे वहे शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एव चन्द्रपीडका लज्जते मलिन हो गया था और उसमें निमज्ज पसीने की
पूँद्रे आविर्भूत हुई थी । वृद्ध सेनिकों के आगे आगे दूर चले आते वहे वसन्त समुल्लस्य याग शून्य था, 'सेने' यों सिंह
मार, एवं यों शूकर, यों महिषों यों शरभ, और यों हिरणों का सघोर क्रिया! इस प्रकार चन्द्रपीड, अनेके

१. अङ्कुरारम्भ...

२. आनतरान्तर्द्विज...

३. उपवाक्यानिः ।

४. अयुधारम्भ...

५. छत्रधारण । ६. वराहवर्ण । ७. परिचयेन । ८. वनमहिषः ।

अवतीर्थ्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
वाणस्यतार्य्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचित वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-ताल-
वृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलश-शत-सना-
थामन्तर्विन्यस्त-काञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तितोऽभिपेक्ष्यापारस्य च विविक्त-वसन-
परिमृष्टवपुः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलेर्गृहीतवाससः^३ कृतदेवतार्चनस्य अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटल-विनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्याङ्गरागान्^४ वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्थेति । तुरङ्गमात् अथाव अवतीर्थ अवरोह कृत्वा ससम्भ्रम सजव प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारवाणं कञ्चुकं कवचमित्यर्थः ।
अवतार्य देहादुन्मुख्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अन्धरोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं देशपरिच्छेदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि
तेषां पवनैः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्षमो यस्य स तादृशः मुहूर्तं किञ्चित्कालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं
काञ्चनपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, स्नानभूमिम् आप्लवनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तितो निष्पादितः अभिपेक्ष्यापारः स्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तं पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्ज्जन्येत्यर्थः परिमृष्टं सेवकेन जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतचौमवल्लण्डेन आकलितो बद्धो मौलिः सस्पृष्टकेशमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवस्त्रस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैत्यिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः, प्रेषिता महा प्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिताः पाल्यत्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेटि-
कामध्ने विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माह्वानि पुष्पवा-
नानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता बभूवुः, उपनिन्यु-
तानि तानि चन्द्रापीडाय ददुश्च ।

समयमें, तेज घोड़े पर बैठे, योडे अवशिष्ट (बचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारकी ही आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड भवनमें आकर घोड़ेसे उतर गया । बादमें किसी सेवकने जल्दीसे दोड़कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, बुद्धवारिके योग्य सन वेश-भूषणोंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकगण चारों ओर पखा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीडकी थकावट दूर
हो गयी और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह स्नानगृहमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसङ्ख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विधिवत् स्नान किया । उसके बाद किसी भृत्यने परिष्कृत (स्वच्छ) अक्षपौछे (तालिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निर्मल और विस्तृत रेशमी कपड़ेसे शिरमें साफा बोंधकर
अन्य वर्णोंको पहन लिया । जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अङ्गरागशालामें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
आगे कर, महाराज (तारापीड) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी को दासियों
एवं अन्यान्य रानियों द्वारा बेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियाँ, पेटियोंके अन्दर रचे हुए अनेक
आभूषण, माल्य, अङ्गरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंमें उनकी

१. उत्तीर्थ्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम । ४. निर्वर्त्तित । ५. आकुलित । ६. गृहीत-
वैतवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. प्रतिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

नृपुं० । यथाक्रममादाय च वाऽयः प्रथमं स्वयमुपधातव्यं वैश्यापायनसिपुचिवात् । इत्यादि च
 समीपवर्तिन्यो यथाहंसामरग-वसनङ्गरा-कुसुमानि विविध-मणिमाजान-सहस्रशार्दू-शार-
 दंमन्त्रवर्तमानि च स्फुरितवरागणमाहारमण्डपमानन्दे । तत्र च द्विगोक्तं-कुशसनोपविष्टः
 समीपोपविष्टेन तद्गोपवर्णनंपरेण वैश्यापायनं यथाहं-भूमिमागोपवर्तिनो राजपुत्रो-
 क्तं, इदंमत्स्यं वृथवाप इदंमत्स्यं वृथवाप^{१०} इति प्रसादं-विशेष-दर्शन-संपादितं सेवरासेन च
 सहाहार-विधिमकरोत् । उपपत्त्यं च गृहीतवत्तत्त्वस्वरिमतं मुहूर्तमिव स्थित्वा इन्द्रयुधिस-
 मापमानत् । तत्र चापुविष्ट एवं तद्गोपवर्णनमायाजोपाः कथाः कृताः सत्यव्याख्यानो-

युधि । प्रथमम् अङ्गनाद्वयानि पञ्चाहं पुण्यमङ्गनादीन् च कर्ममन्त्रिकानां प्रयागकर्मम् । वायुः सवर्षास्तस्य, आर्द्रस्य तानि तानि गृहीत्वा, त्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशाखायनं श्रिकनसात्मजम् उप-
 तिष्य अङ्गनाद्वयानि शेषः । एवं नृमानि शेषानि विहितं प्रयाग्यते । पञ्चाहं त्वयम् उपविशतः कृतः
 अङ्गनागि विज्ञेयं यत्नं स वादशः, सप्तपदवर्त्तन्या निकटवर्त्तन्या राजगुहेय इति शेषः, यथाहं यथा-
 न्यायम् आप्तायनसप्तपदवर्त्तन्या अष्टपदवर्त्तन्या च दश विविधं, विविधानां नाना-
 रूपाणां मणिमञ्जराणां राजमयमञ्जराणां सहस्रानां सहस्रानां शतं विविधम् अथैव रङ्गिरेव उद्दिष्टः
 वायुस्य आश्रयणं नक्षत्रमण्डलं च तत्वाद्यम्, शारदं शरत्समाधिक्यम् अथर्वतमम् आकाशमिव विमानमम्,
 आहाराण्यहं भोजनगृहम् अगच्छेत् अगमत् । उपमा ।
 तत्रानि । किञ्चित् वायुः । तत्र आहाराण्यहं, द्विगोत्रित्वं द्विरावयं सत्थापितं क्रियावत् कन्दलानं

[illegible][illegible]

नमो । किञ्चन वायः । तत्र दृष्टानुमानकं, अत्रापिष्ट एव उचित एव, तस्य दृष्टानुग्रहस्य
ये गुणाः वेगानिर्काश्यः सर्वभावावृत्ताः स्थित्यधिकः प्रथमादौ निर्मासत्वाद्यश्च तेषामुपपन्नं तत्त्वं

भूत की। चर्याही, उन चर्योंको समीप वन समान वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही ब्रह्मायानके चर्योंमें अङ्गरेग कर, फिर अपना अङ्गरेग कर, समीपमें बैठे हुए रात्रपूजाकी प्रथाविध

आर्षाणां, वृक्ष, अथर्व आर पुष्प, हृत्कार, आहार-माधव (माञ्जरी-गृह) भू चला गवा । वस भूहर्षे गानाविष्य

पर बूँट गया। बूँटझापाव पावस बूँट कर उबके गुमनाका वलन करदे जाला। वस ससय बज्जोपुडि, बूँटझापाव करदे जाला। बि-पूव वलन वलनकी दो ओर

यह वस्तु उनको दी। इस प्रकार वह विद्वान् अत्युग्र विद्वान् आत्मा, जिससे उसके प्रति राजगुरुजी भी सेवा करनेकी इच्छा पड़ने लगी। इस रूपसे चर्खापिडने उन लोगोंके साथ भीवन कार्य सम्पन्न किया। श्रीजगन्ने

वर्ग आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ दूर बैठ, इन्द्रियको पास गया। वहाँ जाकर खड़े-खड़े ही रात्र्युत्थोके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसकी बीचमें इन्द्रियको गुणोंका वर्णन ही अधिक

[illegible][illegible]

क्षणोन्मुखे^१ पार्श्वरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृत-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैपीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम्, अनु-
मार्गागतया च^४, प्रथमे वयसि वर्त्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुष्मिन्तविनयया,
किञ्चिदुपारूढयौवनया, शक्रगोपकालोहित-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सर्वलातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्र-दलितमनःशिला-चूर्णवर्णेन^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणामृतारस-नदीपूरे-

प्रायेण बाहुव्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथा. मिथोभाषणानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने
भृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य पुरोऽग्रतः यवस वासम् आकीर्य विक्षिप्य तदनन्तरं
निर्गत्य नि सृत्य राजकुलं राजवाटीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरीक्ष्य आगत्य पुन्य स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैपीत् अतिवाहितवान् ।

अपरेद्युरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्यु अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अध्यक्षमित्यर्थः, अवनिपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तवि-
श्रुततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अविचि । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्तया । इत आरम्य वृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्त्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले य. संवास वसन तेन प्रगल्भयाऽपि धृष्टया सत्यापि, अनुजित-
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यथा तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने सवासेन नानाविधजनैरालो-
चनाव्यवहारात्तदवलोकनाच्च बाहुव्येनैव कन्यका धृष्टा भवन्ति, किन्तु सखुलोत्पन्ना विनय न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् उपारूढम् उत्पन्नं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तथा तादृश्या ।

शक्तेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकोटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गाच्छादनं यथा
स्यात्तथा, अतएव वालातपेन प्रत्यग्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिशेवावलोक्यमानया । इह लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्वेतेषां परस्पर,
मन्त्राङ्गिभावेन सङ्करः ।

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्हिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अवयवानां वा लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः

परिमाणं होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते सेवकोंके निष्ठामें रहने पर भा,
इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर अपने आप ही उसके आगे जाकर घास टाल दिया । तथा पहले की तरह
नमस्कारादि कर वहाँसे निकल कर राज-भवनकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पहलेके
अनुसार ही दर्शनादि कर फिर उसने अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीडके अत्यन्त विभक्त
कैलास नामक कञ्चुकी को आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्पण ही किया था । और वह राजभवनमें वास करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का परित्याग नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमली) कोट, (वीर-वधूटी) के समान
ईषद् रक्तवर्ण वस्त्रका दुपट्टा उसके मस्तक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दृष्टे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-शान्तिके

१. चाक्षा प्रतीक्षमाणोन्मुखे । २. अपहृत, अपहृत * । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृतनया । ५. दक्षिण
'च' कारो न विद्यते । ६. लोहित * । ७. मनःशिलावर्णेन ।

एव यजनस्य पूज्यस्य, उद्योत्पन्नस्य रजनीकरमण्डलं गाम् अवती-
 ष्ठा, राजकुल-देवदेवस्य भूर्तिमत्या, कलितमणिपुंरिकावित-वरणयुक्ताया ऊजस्कलहंसाकु-
 लित-कमलवक्ष कसलिन्या, महीदे-स-सुखला-कलाप-कलित-वचनस्थला, नातिनामुरीकृष्ण-
 पद्मावरा, मन्द-मन्द-सुखलता-लुप्त-पुष्प-शृङ्खल-नख-मयूख-छलेन धाराभिधिर लावण्यरसम-
 नवरत्नं धरेत्या, विहङ्गमुखविसर्पिणी हारलतानां परिमज्जाले निमग्नरीतिरया शीरसगारी-
 नमप्रवदनस्य लक्ष्या, वहेल-वाम्-लकण्यमान-क-कतिरधर-लेखया, सम-सुवर्ण-वृक्ष-नासि-

प्रवाहेन परापरया, अमृततरस्य अमृतवर्षिषिषाधिर्याव सुधाद्वयस्य नदीपूजोव सिरिषवाहेनोव यवनं
 गृहस्य आपुरयस्या पुरिष्णुं कृत्या, अतएव राट्टियासमयात् सैहिकेयमण्णजासात् रजनीकरमण्डलं
 चन्द्रविषयस्य अपहृष लक्ष्या, गं पृथिवीम् अवतीण्या आगतया उद्योत्पन्न कौमुद्येव विद्यमानया ।

इह छिपीयसा, जायुक्षेवा, पद्मादेविकं कायलिक्ष्म, प्रयोक्षेवा चेति परपरमेयमङ्गाङ्गियावेन
 राजेति । भूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञी नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवतया कुलाधिपत्येव विरा-
 जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रमाणादित्याधायः । इह राजकुलदेवतयेवति प्रयोक्षेवा ।
 कलितेति । कलितान्या रतिगतान्या मलिनपुण्या रत्नपदकटकाभ्याम् आकलितं सज्जत् चरण-
 युक्तं पादद्वितयं यस्याः सा तथा तादस्या, अतएव कृज्ज्ज्याम् अयमकलदं कुंज्ज्या कलहंसाभ्यां काद-
 म्याभ्याम् आकलितं ससृष्ट कमलं पञ्चद्वयं यस्यास्तेत्या कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवति श्रौत्यपुमा सा च पद्मादेविककस्यालिक्ष्म नाभिगुणितो वास्या ।
 महति । महति वृहत्सूत्रेण हेमसंखलकलापेन कनकरीवककालाद्या कलितं वेदितं जवन-
 स्थलं निरन्वयमाग्रे यस्याः तथा तादस्या ।
 गतीति । नातिविमरम् अनतिशयं यथा स्थानया उक्त्या प्रकाशं प्राप्तिं पद्मावरी कृषी यस्याः
 तथा तादस्या तादस्या केवलमकटकादित्याधायः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चिद्विहङ्ग यो सुखलतयाः वाट्टिवरण्याः विषयः आगतमनसाभिसिक्तान्देव-
 नेन प्रीतिः प्रयुता ये नखमयूखः हलनखरपरमयः तेषां कुलेन उद्योत्पन्न, अतएवति निरन्तरं धाराभिः
 प्रवाहेः जलधरत्नं लावण्यरत्नं चरन्त्या लावण्यरत्नं विद्यमानया । सापहृषा क्रियाक्षेवा ।
 विहङ्गुलविसर्पिणी समानात् प्रसारिणि, हारलतानां परिमज्जाले क्रियायुग्मे निमग्न-
 शरीरतया वृद्धिनदेवतया कारोत, शीरसगारीव उद्योत्पन्नः उन्मानं सलिलेपरि ससृष्टिवत्
 वदनं सुखं यस्याः तथा तादस्या, उद्योत्पन्न रमादेवतयावतव्यमनाया । उपमा ।

वहेति । वहेतः अतिक्रियः लावण्यरत्नं नागरवृद्धिदत्तस्य क्रीडामा अधिकनानागवृद्धिदत्तवर्णा
 प्रवाहेति, यानां वहे अमन-रसकी नदीके प्रवाहं हारा सव महलकी भर देती थी, अत एव राट्ट-यासके मयसे
 चन्द्रमण्डलं छाड कर पृथिवी पर आइ हुई जगत्वा (चांदनी) के समान वहे देवतेसे आती थी । शीर वहे
 राजा की शरीरधारिणी कुलदेवतयाके समान शोभायमान थी । हार हार करते गतिमान ग्युरसे उसके चरण
 अलङ्कृत थे, अत एव कमलदेवकी समीपमें गुजार करते दी दी कलहंसासे अकुलाइ हुई कमलिनकी समान वहे
 देव पडती थी । वृहत्सूत्र सुवामय चन्द्रहार (हरकस, तागाडी), उसके निरन्त्र देव (कमर) में पडा था ।
 रत्न कुल वने और वडे रूपा । वाट्ट-लताके मन्द मन्द हिलनेसे निकलती नख-धिरणोंके आकारमें वहे अपन
 जलधर-रसनी धारा की भासी निरन्तर वरसती थी । युक्तमय हारलतकी किरणें दिशाओंके मुखमें फेक रहे
 थीं, उसके बीचमें ही उसके शीर वहे जानसे शीरसगारी से ऊंचा वदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
 देव पडती थी । लावण्यकी अतिरिक्त चन्दन जलित काले विह्वले उसके आधुन्यल मलिन हार था । उसकी

१. राट्टिप्रह, राट्टिप्रह । २. मण्डलस्य । ३. राजकुलपूजितेवत्येव । ४. आकृत, आकृति । ५. चन्द्राया वरिष्ठरेणुचित्रवक्षरीकनककलावृत्तवर्णस्य लक्ष्यमिति । ६. आकृति । ७. मन्द मन्द । ८. क्रीडामान । ९. ससृष्टिवत् । १०. मन्द मन्द ।

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकिरणातपाहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्वहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयराजस्यैव उपपादिताङ्गरागया, नववर्नलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रयेव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

पत्रश्यामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनैत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुच्चनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसित प्रस्फुटित यत् पुण्डरीकं श्वेतकमल तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

नगोति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्वै किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ ताडितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भाव तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्दूरस्मीनामेव
किसलयवदवभासमानत्वादित्याशयः गुणोत्तरेण ।

पर्युषितेति । पर्युषित पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलक विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूपितो
ललाटपट्टः भालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलवलोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्या पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्सङ्गकदेशविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला मुदुला तनुः ललावत् कृशं वपुः यस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पन्नत्वादेव मुदुला तन्वी कृशा च लता वल्ली यस्या तया तादृश्या ।
त्रयेवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मत्तेति । मखशाला यन्मभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचिन-
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेसरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूपितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिनय कुण्डलके साथमें सलझ मकराकार और पक्षखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके मिलनेसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णकी राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीच जिस प्रकार कोमल और कृश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार ललाटे के समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिन प्रकार सप्तराज में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण युगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालते युक्त थे । मखशालाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

कनकपत्रालेव केवया, महोत्सवाकाट्या, अविनायमान कनकया कैलासनामान कञ्जिकिनसा-
 यानवमपश्यत् ।
 स कलप्रणामः समुपसृत्य शिवलल-निहित-दक्षिणकर्त विज्ञापयामास-“कुमार ! महो-
 द्देवी विज्ञासवती समज्ञापयति-‘इयं खलु कन्यका महोराजेन पूर्व कुल-राजधानीमवजित्य
 कुलदेव-द्वितीया पत्रलेखानिधना वालिका सती वन्देराजेन सहोराजेन-पुरोचरिणो
 म-यमुपनीता । सा मया विगतनाया राजद्वितीये च समुपजातस्तेनैव द्विद्विनिर्वायेषामि-
 यन्त कालमुपलालिता सवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुपिवा भवत्तत्तान्द्वैककङ्काहिनी इति
 कुला मया श्रुतिव । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यद्विना मवितन्मय, बालेव

..... कनको बालकस्य । यत्तरे चयकं काञ्चनापेक्षिकयोरपि ॥ इत्यनेकायः ।

इह ‘राक्षसराजलक्ष्येव’ इत्यादिभ्यः ‘सुखनलतयव’ इत्यनन्त पूर्वापमाञ्जयः ।

महोत्सवाति । महोत्सवा विज्ञापयतिमावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तथा तादृश्या । कनकपत्रा
 कथाविषय दार्ष्टिक्या अविनायमानम् अविनायमानम् कैलासनामान कञ्जिकिनसं आधानम्

आगत्युत्तमम् अपश्यत् अवालोचयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अनन्तः पुरवर्ती दृष्टे विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशोखानुभूतजः कञ्जिकीप्रियायते ॥’

स इति । स कञ्जिकी । कौतुहलितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
 प्रणामोऽपि विवर्तितविज्ञापयति विप्रबाल, तथापि स्वप्रभुत्वादानुपमिवादानुरूपः केवलं वाममाम-
 शोकाः प्रणाम इत्यवश्यम् । किन्तुलं यत्तलं लिखितः स्थापितो दक्षिणः सत्यः करः पालियन् स तादृशः ।

अयमाचारोऽपि विनयवाचक इति बोध्यम् ।

कुमार ! महोददेवी पदराशि विज्ञासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति-
 ‘खलु निश्चयन इयं पुरोऽजलक्षयमाना कन्यका महोराजेन सहोराजेन सहोराजेन विद्यालक्षयसमीपे
 साग्रतः कुलं इति विख्याता देवीविमेषः तस्य राजधानी राजस्थानम् अवजित्य आत्मसाक्षात्तु कुलदेव-
 द्वितीया कुलराक्षियनिष्ठुनी, पत्रलेखानिधयानं यस्याः सा तादृशी वालिका कन्यका सती वन्देराजेन
 स्तुतिपदाङ्कन सह आनीय अनन्तःपुरोचरिणः अवरोधवैवाकाटिभ्यः तासं मध्य उपनीता श्रुतिव ।

इति । विगतो विप्रश्चि नाया रथको यस्याः सा तादृशी, तथा राजद्वितीया वृणामजा इति च इतोः
 सा पत्रलेखा समुपजातः स्तेनैः भ्रम यस्याः तथा तादृश्या मया विज्ञासवत्या, द्विद्विः कन्यायाः
 निः = न विद्यते विज्ञेयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् पत्रावत् पदं च काञ्जिकिनसं उप-
 लालिता सभ्यं पालिता सवर्द्धिता च इति श्रुतिव च ।

तद्विती । तत् तत्समाव कारणात् इदानीं साग्रतः सवती समामानस्य बालदेवकङ्काहिनी नाम-
 वर्द्धितपत्राव्यापिणी उचिता मविदुं यत्तल्लक्ष्यः, इति कस्या मया श्रुतिव श्रुतिव ।

नचति । आद्यःसमाव विदुर्ज्ञातिना त्वया भवता, अस्या पत्रलेखायां परिजनसामान्या संवकसदृशी
 पत्राकार आभूयणसे श्रुतिव यी, और उसकी आज्ञाति अत्यन्त प्रभाव-वाचक थी ।

कञ्जिकीने राजपुरवकी प्रणाम कर, आगे आ, अपना दाहिना हाथ भीम पर टेक कर कहा-“कुमार !
 महोराजी विज्ञासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महोराजेन, कुलदेवश्री राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
 नामकी उसकी लडकीको, बालयावस्थामेंही, अन्धग्रा वन्देराजीके साथ लकर राजधानी परियाजिकारी (दरिद्री)
 के बीचमें रखा जा । इसकी कोई रक्षक नहीं जा; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति कुछे स्नेह
 उत्पन्न हो गया था । इसलिये मैंने अब तक पुत्रीके समान इसे लालन-पालन एवं सर्वजन कीया है । अब यह पुष्टी
 हो गई । इसलिये, विदुर्ज्ञातिव । इस रूप में समारण परिवर्तनके समान नहीं समझना, वालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्या । २. कन्या । ३. कल, कुल । ४. कल, कुल । ५. कल, कुल । ६. कल, कुल । ७. कल, कुल । ८. कल, कुल । ९. कल, कुल । १०. कल, कुल । ११. कल, कुल । १२. कल, कुल । १३. कल, कुल । १४. कल, कुल । १५. कल, कुल । १६. कल, कुल । १७. कल, कुल । १८. कल, कुल । १९. कल, कुल । २०. कल, कुल । २१. कल, कुल । २२. कल, कुल । २३. कल, कुल । २४. कल, कुल । २५. कल, कुल । २६. कल, कुल । २७. कल, कुल । २८. कल, कुल । २९. कल, कुल । ३०. कल, कुल । ३१. कल, कुल । ३२. कल, कुल । ३३. कल, कुल । ३४. कल, कुल । ३५. कल, कुल । ३६. कल, कुल । ३७. कल, कुल । ३८. कल, कुल । ३९. कल, कुल । ४०. कल, कुल । ४१. कल, कुल । ४२. कल, कुल । ४३. कल, कुल । ४४. कल, कुल । ४५. कल, कुल । ४६. कल, कुल । ४७. कल, कुल । ४८. कल, कुल । ४९. कल, कुल । ५०. कल, कुल । ५१. कल, कुल । ५२. कल, कुल । ५३. कल, कुल । ५४. कल, कुल । ५५. कल, कुल । ५६. कल, कुल । ५७. कल, कुल । ५८. कल, कुल । ५९. कल, कुल । ६०. कल, कुल । ६१. कल, कुल । ६२. कल, कुल । ६३. कल, कुल । ६४. कल, कुल । ६५. कल, कुल । ६६. कल, कुल । ६७. कल, कुल । ६८. कल, कुल । ६९. कल, कुल । ७०. कल, कुल । ७१. कल, कुल । ७२. कल, कुल । ७३. कल, कुल । ७४. कल, कुल । ७५. कल, कुल । ७६. कल, कुल । ७७. कल, कुल । ७८. कल, कुल । ७९. कल, कुल । ८०. कल, कुल । ८१. कल, कुल । ८२. कल, कुल । ८३. कल, कुल । ८४. कल, कुल । ८५. कल, कुल । ८६. कल, कुल । ८७. कल, कुल । ८८. कल, कुल । ८९. कल, कुल । ९०. कल, कुल । ९१. कल, कुल । ९२. कल, कुल । ९३. कल, कुल । ९४. कल, कुल । ९५. कल, कुल । ९६. कल, कुल । ९७. कल, कुल । ९८. कल, कुल । ९९. कल, कुल । १००. कल, कुल ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्व-
भ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां
पक्षपातः । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि नियतञ्च स्वयमेवेय-
मति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता
बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा
कल्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^२ । इत्यभिधाय

सेवनेष्विवावज्ञाबोधिकेत्यर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवतिव्यम्, नृपात्मजात्वेन नावज्ञायोग्य-
त्वादित्याशयः बालेव तरुणी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेह पालनीया, न तु वयस्थतया स्वेनैव
सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्वा पालने उदासीनेन भाग्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव
चापलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या
विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्रसनीयविषयेष्वित्यर्थः । सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया
मध्यवर्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देह
समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्यारभ्य 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दीर्घति । दीर्घकालं बहुसमय यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तया भावः तया
कारणेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्या पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्या
बलवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव
एवंविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्बूलकरङ्कवाहनादीनि कर्माणि अर्हति विधातुं समर्था
भवति, न पुनरन्यसेविकावस्त्रीचकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले ख्यातौ' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयैः
क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिसुपगता मे मम बलवती
सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित
शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैना प्रति तव नीचसेविकावद्
व्यवहारसम्भवान्मे चेतसि क्लेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वंति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं
प्रयतो विधेयः यथा ज्ञेय प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परि-
चारिका सेविका भवति^३ इति ।

इति । इति एव प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तद्यामके कञ्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने
सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमूर्त्ता इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा ता तादृशीम् ।

'अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपण्डितयोश्चिपु ।

अवेक्षण एव (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और
मित्रके समान समस्त विश्रसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इस-
लिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एव मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-
प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिए यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत
आचरणसे थोड़े ही दिनोंके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कारसे बढ़ता बढ़ता बढ़
हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिए केवल इतना सन्देश भेज रहा हूँ । कन्याग
भाजन ! तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २ 'बलवानस्या पक्षपात' इति पाठ क्वचित्तोपलब्धने । ३. कचित् 'कर्माणि' इति
पदनास्ति । ४ नियत त्वय । ५ अभि ०० । ६ भवनीत्यभिधाय ।

१. अभिजातः । २. लोचनम् । ३. पदम् । ४. प्रतीतिवन्तम् । ५. कश्चिद् क्षेत्रविशेषिण इव न विद्यते ।

ज्या ।
 इस प्रकार कुछ दिन बीत जाने के बाद राजाने, चन्द्रादीक्षीको धौवरज्याभिषेक करने की इच्छा कर, वसुधा

धर्म का, कर्मकाण्डो विद्या कर दिव्य । ।
 किन्तु उस दिनसे राजाजक दण्डनसे ही जसकी परिचय करनेके लिए पत्रलेखको प्रानि जपल हो गई ।
 अब उस दिन रात, सोते अथवा बैठने-बैठने अथवा खाने-पाने मां हूँ, किसी समयके लिए भी पत्रलेख,
 खानेके समय चन्द्रापीठके समीपसे अन्त नही होती थी । उस उसे देदे देदेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीठको
 भी पत्रलेखको प्राणि मालि जपल हूँ और वह प्रत्येक क्षण बहती गई । और वह दिन-दिन पत्रलेखको प्रति
 अधिकारिक अत्यन्त कर ले हूँ सभी प्रकारके विजयसकार्वाण पत्रलेखको अपने अपने हूँ अतिरिक्त समय

‘वर्गी रहै’। इतना कह कर कौआस के चूप हो जाने पर, पत्रलेखाने चरभूषणको संभागत-पूर्वक प्रणाम किया। उसे समझ चढ़ा। पत्रलेखाने से पत्रलेखिका देखकर ‘माँ ने बैसी आशा की है’ (वह की जाणी)। उसे

अद्वैतवा राजमार्गस्य समीपवर्त्तमाने सुख्यः प्राप्यतद्वर्त्तन ।
 पवति । एवं पूर्वोक्तवर्त्तना समन्वितासु तच्छेषे विवर्षे विवर्षे राजा योगीश्वरः चन्द्र-
 पीडस्य आत्मनस्य पूर्वराज्याभिपुङ्क्तं यवराजपदं प्रतिष्ठ । त्रिकोणैः कृतं मिच्छः, चतुर्कोणं अभिषेक-
 सामग्री तस्य यः समारः समुद्रः तस्य सत्त्वार्थं आनयन्वा प्रतीतिरात्रं द्विभाजान् आतिरेका
 आशो दत्तवान् ।

[illegible]

પ્રતિજ્ઞા જ્યાં જ્યાં પ્રતિ જ્વલ્યામાના વર્તમાના મહત્ત્વા સિદ્ધિથી પ્રાપ્તિઃ ત્યેજ આર્જીત અમર ।
 અર્પેતિ । ક્રિષ્ણેતિ વ્યાપ્ત । અર્થાત્મિકમ્ અધિકારાત્મક પ્રતિજ્ઞવર્ત પ્રતિજ્ઞિતમ્ અર્થાઃ, પજલેભાષાઃ
 પ્રસારમ્ અગ્રદ્રમ્ અકર્તેત્ કલવાત્ । સર્વજિઅર્થાદ્ સમાતરતિઅભવતીપરચ્છેદ્ પૂર્ત્વ પજલેભામ્ આ-સ-
 દેવ્યાત્ત દેવદાવાત્ અર્થોત્તિત્તિકમ્ અપિઆશિવ અમાન્યત્ જ્ઞાતવાત્ । સ્વદેવ્યાત્તેત્ વત્સૃં નિશ્ચિત્તેત્

[illegible]

एवं समतिक्रामसु कर्णवित् दिवसेषु राजा वन्द्योपाहृत्य यौवराज्याभिषेकं विधीतुः
इति श्रुत्वा । सुविदं दीर्घकालम् अनिमित्ताच्च निमग्नहृदितेन यथा स्यात्तथा, पञ्चलेश्वरम्
आह्वय्य निरीक्ष्य चन्द्रोपाहृतः राजकुमारः, अग्रा जगती अयाज्ञोपपतिं अयातेषु दत्ते इति पश्य अनेन

प्रीतिः, यथाङ्गीकृत्यन्त्या, इत्येवमुक्त्वा कञ्चिन् प्रव्याससि ।
 पत्रलेखां तु ततः प्रभृति दशाननैव सुसुपजातस्त्वमसा न दिवा, न रात्रौ, न सुषुप्तस्य
 नास्तीत्यस्य, गोप्यत्वस्य, न अमलः, न राजकुलगतस्य, छात्रेव राजसूनेः पाद्वै मुमुक्षुः ।
 चन्द्राणोऽप्यपि तस्यां दशनादरस्य प्रतिक्षणमुपच्युतमना महती श्रीतिरासीत् । अस्याव-
 कञ्च प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महत्यादंध्यतिरिक्तामिव चैनां स्वविवश्रम-
 से-

३१२ ५५ ६१
— कादम्बरी —
[कथावर्ग]

प्रतीहारानुपकरणसम्भारं संप्रार्थयामादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च तं कदाचिदर्श-
नार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्य-
मस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो
यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनस्त्रनवत्तिसाध्यमपरम् ऐश्व-

समुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः । यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं
तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरूढ-
विनयमपि सञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयं विनयिनम् कर्तुं इच्छन् अभिलषन् शुकनासः
प्रधानराजमन्त्री सविस्तरं सव्यासम् उवाच अववीत् ।

नतेति । तात पुत्रे ! चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दं प्रयुञ्जति पूज्ये पितरि चात्मजे’ इति नारदः । विदितं
ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि
समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तव अल्पमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं
नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभाव प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येव तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः
स्वभावत एव केवल यौवनात् तांरूप्यात् प्रभवतीति समुपचय इति यौवनप्रभवम्, तम् तमोगुणोत्पन्न-
मज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः । न भानुना सूर्येण मेघम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम्
आलोकेन कान्त्या लेष्टुं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं
शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्द्वर्षं भवतीति अग्रेतनेन सम्बन्धः । जगानामिति शेषः । इत्यतो
विस्तरणाभिधीयसे एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमसस्तु भान्वादिमेघान्वाद्नेन सहेत्याशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अपरीति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मुदः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उप-
युक्तसमयव्यतीते वा उपशमो निवृत्तियस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भोषणः । तथा च तांरूप्यमदस्य
वयः, परिणामेऽपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनच निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवन-
पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिमिरं तिमिरसङ्क-
नयनव्याधिं तेन अन्धत्वेन अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञनवत्तिः विडालादिवसाक्जलदशा तथा साध्यते
प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अचिकित्स्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तक्लेशकरं भवति । तिमि-
रव्याध्युत्पत्तं दृष्टिराहित्यम् अज्ञनवत्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सद्सद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिमिरा-
न्धत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्मदद्वैपम्यमित्याशयः । तिमिराद्यो व्याधिरस्तीति
साधवनिदाने स्पष्टम्, तद्विवारणप्रकारश्च तत्रान्यत्रापि देहदेहेऽन्वेपनीयः ।

सान्नीप्य एवम करनैके लिपि प्रहिरारोको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर बैठानेका नमन जब उपस्थित
था तब एव दिन चन्द्रापीड दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने
पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुकनासने विस्तारपूर्वक कहा—

वत्स ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिए वह सब तुम जानते ही हो । एव समस्त शास्त्रोंका अध्यय-
न किया हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी ओडी भी आवश्यकता नहीं है । केवल वह कहना है कि, युवावस्था
में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सूर्य द्वारा भगाया नहीं जा सकता, किसी नणिके जालोंके
भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एव प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार
अत्यन्त दुर्द्वर्ष होकर रहता है । धन-सम्पत्तिसे मद ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी ज्ञान
नहीं होता धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है, वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अन्धता
जलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

१. उपसम्भारः । २. क्वचित् कर्तुं मिति पद नोपलभ्यते । ३. वेद्यत्वं । ४. केवलम् । ५. अपदलम् ।

दृष्टिनिर्गन्धत्वम् । अग्निशिखीपञ्चरादृत्याऽतितीक्ष्णः दृष्टदृष्टव्यरोत्समा । सर्वतममूलमन्त्र-
योगः विषमो विषयविषादप्रमादः । नित्यमस्मन्मानसोच्चव्याधूः ब्रह्मण्य रोगमणवलोपः ।
अत्रमशेषपञ्चसप्तमप्रबोधा धीरा च राज्यसुखसिन्धुपावतिना भवति, इत्येतः विस्तरणीय-
बोधसि । गम्यन्त्येतत्समीपतवद्यौनतत्त्वमग्रातेमकेतवममग्राधुष्यकिंचित्तवमहेतीयं खलवन्त-
परम्परा । सर्वविद्यमानमुद्योगमायतनम्, किमुत समग्रम् । यौवनरस्य च प्रायः शास्त्रज-
अग्निशिखीपञ्चरादृत्याऽतितीक्ष्णः दृष्टः सप्तदृष्टैः एव दृष्टव्यैः लीनतपः तस्य ऊर्ध्वा
उत्पलं च शिशिरोपचारी । एकचन्द्राद्विशैत्यव्यापारेण द्वयः परिदृष्टौ योऽयं द्वौ च दृष्टः । अन्धोऽप्य-
हं शैत्योपचारीत्या भवतीत्यस्यातितीक्ष्णत्वमित्याशयः ।

सर्वतमिति । विषयः कठिनः, विषयानि च दन्तनीति विषयाः एकचन्द्रनवविनवाद्य एव विप्रा-
ननयुक्तरणवत् गच्छति तेषाम् आस्वादेन सम्योगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सर्व-
निरतं च मूर्च्छाः अपिपुच्छैः मूर्च्छैः विपनिवारकमन्त्रैश्च शून्यो निवर्त्तियुं शक्य इति च दाह्याः । अतः
एवास्मै कठिनत्वमित्याशयः ।
नित्यमिति । ब्रह्मण्यं निरन्तरं, शास्त्रे विषयासक्तित्वेन सत् कर्तृमादि, तस्य अवलोकनेन,
नित्यं प्रतिदिनं च चानशेषित्वं निमज्जनशुद्ध्या वाह्यः प्रजातनीयः अपवेष इत्यर्थः, अतः एवास्मै
वर्ज्योपचारीत्यशयः ।
अज्ञमिति । अविद्यमानो कर्त्ता प्रकरोत् शान्तवृद्ध्याव विषयमा राज्यसुखसिन्धुपावः आधिपत्य-
सुखविभव एव निद्रा प्रमादो सुषुप्तिरित्यर्थः, सा दाहशी, अज्ञं नित्यम्, च व्यावर्त्तयति राज्यं प्रबो-
धैत्यन्यादेषां यस्या सा दाहशी भवति, अतः एवास्या अन्यनिद्राया अपवेषा धारत्वमित्याशयः । इति हेतोः ।
विस्तरणीयमित्यर्थः स्त्री समग्रत्वमनानां तात्पर्यावधारणादीनां निवृत्त्यमित्याशयः ।

अज्ञतवर्त्तित्वमन्य राज्यसुखसिन्धुपावित्वमन्त्रस्य अधिकारकत्वविविधममलङ्कारः ।
गमति । गमति आशौचवाते ईश्वरेण धनशालित्वम्, अस्मिन्नेव नृपतेन यौवनं तावत् तस्य तस्य
मावर्त्तयत्यस्य, अस्मिन्नेव निरुपमं रूपं सौन्दर्यं तस्य तस्य मावर्त्तयत्यस्य, अस्मिन्नेव अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं तस्य तस्य गतः तत्त्वज्ञ, इति रूपं महती गतीयसी अत्युत्तरम्परा विपनिपुङ्खः ब्रह्म-
निश्चयनं अत्युत्तरावकाङ्क्षितुर्वैद्यैः । हेतुमानलङ्कारः ।
गम्यन्त्येतत्समीपतवद्यौनतत्त्वमग्रातेमकेतवममग्राधुष्यकिंचित्तवमहेतीयं खलवन्त-
परम्परा निश्चिन्तायः अविनयानां दृष्टव्यवहिराणाम् आपतनस्य उत्पादकतया आधारः । समवायः समु-
त्पन्नः किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुशर्मणाऽपि—
“यौवनं धनसम्पत्तिः प्रमुखमविवर्त्तिका । एकैकमव्ययमर्थं किमु यत्र चतुष्टयम् ॥”
एवञ्च चरणीयमन्यदृष्टेर्नानां गम्यन्त्येतत्समीपतवद्यौनतत्त्वमग्राधुष्यकिंचित्तवमहेतीयं खलवन्त-
परम्परा इत्याशयः ।

अज्ञानं उक्तमय विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनान्तरं भवति । मायं आधिपत्यं यौवनान्तरं तावद-
मार्गस्य कस्यचित् प्रवृत्त्याशान्तिना योनां वृत्तिः समलव न प्राप्नोतीत्येवाशयः । यौवनमेव ब्रह्म सत्त्वित्वं स्व-
भार्यगी गतमी उपपन्न इतीति, वरं चन्दनलम्पनादि शीतलोपचारादि यो दूरं नहि हो सज्जी, अनप्य वरं गतमी
अत्यन्तं तीव्र इति । सङ्गवन्दन-वर्तितामप्यति विषय-रूपो विषयके सम्योगात् तस्य सङ्गो दृष्टा माह तस्या विषय
इतीति हे किं वरं बहो-वर्त्ता और मन्त्रां नहि उतरता, अत एव वरं माह सर्वदा हो कठिनं इति । विषयासक्ति-
इतीति हे किं वरं बहो प्रवृत्ता इतीति हे किं वरं नित्यं त्वान और शुद्धतां यो नहि विनष्ट इतीति । एव राज्य-
सुखानुभवस्वरूपं सीतल-निद्रा एवैव मयङ्कर इतीति हे किं राजिका योग इति परं यो वसति कमी चेतनता नहि
इतीति, इतः सर्व कारणात् सैव वृत्तये योऽहं विनोदपूर्वकं कहेता हूँ,—

राज्यकालावधि धनसम्पत्तिः, नव यौवनं, निरुपम सौन्दर्य एवं अमरिणी शारीरिक शक्ति ये सर्व निश्चय-
हो विषयिके गुरुरत कारणासम्भूत इति । इतः सर्वोके बोधस्य एक एक अलग-अलग यो सम्यो प्रकारके बोधोका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र हो जायें तो कहना हो क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योकी बुद्धि-
१. अत्यन्ततीक्ष्णः । २. मूलमन्त्रगत्यः । ३. अर्थः वाह्यः, ब्रह्मवर्त्तित परं ब्रह्मवर्त्तितव्यम् । ४. भवतीति विस्तरणीयमित्यर्थः । ५. महती ।

प्रक्षालननिर्मलतापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुष्मिन्तधवलतापि सरागैर्वै भवति यूनां दृष्टिः ।
अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् । आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् । उपभोगमृगतृष्णिका नवयौवनरूपायि-
तात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रक्षालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलम्बम् उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु सकलमुपयातीति तत्परिहारः । तत्राऽप्येव सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः । एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अनुजिज्ञेतेति । अनुजिज्ञेता अपरित्यक्ता धवलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तरु-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्तिमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
आन्तिः भ्रमः अतस्मिन्स्तद्वृद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणूनां
आन्तिः भ्रमिः घूर्णनमिति यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वात्या वातकलिका वातसमूह
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं दुर्दे-
शोचरम् अगम्यानि कटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोग रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगतृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलभ्रान्त्यात्मकं मृगतृष्णिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आह्वयानन्तरं तद्याणाम् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियाणां त्यागः ।
परम्परितरूपरूपलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कृपायितो रागद्वेषाद्यभिवर्तिकृतः कपायरसतुष्टीकृतश्च
आत्मा स्वरूपश्च यस्य तथोक्तस्य मनसः, तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्वरू-
पाणि भोगवस्तूनि आस्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकृपायितायां जिह्वायाममधुराण्यपि सलिलान् अतिसुरसानि
सम्पद्यन्ते, तथा तारुण्यरूपायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्याविभोग्यविषया आपातताऽस्तिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः ।

शास्त्ररूपी जलते युक्त जानेके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कलुषता (नालिन्व) प्राप्त होकर हो रहती है ।
युवजोंकी दृष्टि, धवलता त्याग नश करने पर भी रक्तान्वित हा (रक्तवर्ण हो, सातुराग हो) होकर रहती है ।
यौवन मनच में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रवल वायु (जौबी) जिस
प्रकार धूल उठा-उठाकर सूने पत्तोंको बहुत दूर ले जाना है उसी प्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छानुसारते
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खींच ले जाता है । और सर्वदा अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्भोगेच्छारूप मृगतृष्णिका,
मनुष्यके इन्द्रियरूपी हरिणोंका आकर्षण (हरण) कर लेती है । कपायरसतुष्टि जिह्वाने जब वेसा मधुर नहीं
होने पर भी जिस प्रकार आपातनः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामजोधादि-
युक्त चित्तमें, कामिनी-काञ्चनादि प्राप्तिसे सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपातनः बहुत ही मधुर प्रतीत
होने है (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेमें जिह्वाके कसैले हो जाने पर जब विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर मालूम होता है, वैसे जवानोंसे विकारयुक्त युवकोंके चित्तमें कामिनी, आदि भोग्यवस्तु विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगने हैं) दिग्भ्रम जिस प्रकार मनुष्यको कुनार्गमें ले जाकर दिनष्ट कर देता है

१. धवलपि । २ सरागैव । ३ अदूरम्, दूरम् । ४ इन्द्रियहरिण हरतीव । सातदुरन्तेयम्

सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ।

नारयणं च दिव्यो देवोऽन्मनाप्रवृत्तः प्रकृतमन्त्रासङ्गो विप्रद्युः । मवादयो एव मयि
 मानानि उपदेशानाम् । अपमानमपि हि मयि स्फटिकमणिवत् रजनिकरागमत्तयो विप्र-
 नित सुखेन उपदेशगुणः । प्रवचनमलमपि सलिलमिव महदुपजनयति अवाप्तिश्च शूल-
 ममद्यत् । देवतस्य तु कतिपय देव शङ्खमरमाणमानशोभासिद्धयमपि विकतरस्यजनयति । दे-
 नित च सकलम् आत्मनिमन्त्रवकारिभूतं दीपजालं प्रवक्ष्यमयनिशोकर देव । प्रकृतेशः
 प्रयमद्वैतः परियाम देव पालितकेषु शिरसिजजालममलीकित्वं गुणकेषु तदैव परिण-

ननु तथा मयिरेतानि मनसः आपन्नं नम तेन का हानिरित्यत आह—नारयणीति । विदुर्महो
 विष्णोर्निमित्तं, उन्मादप्रवृत्तः कथयपुनरिवाहकः, विप्रद्युः शोभयवसिष्ठ आसाङ्गः अत्यन्तसक्तिः
 प्रकृत्य आत्मानं नारयति अथः पातयति । एवञ्च मयिप्रसवार्थमवस्यवत्तुल्यो जायते, स च
 नारयतीत्युक्तम् । १ उपमा ।

मवादो हति । मवादयोः मवादस्या एव उपदेशानां जायतां मानानि पात्राणि विप्रा देव्यः
 मयि नान्य देव्याद्यः । हि यतः अपमानमलं शालापदेशेन कामकोपादिभूतं अनावृत्तं च मनसि
 वेतयि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्नं रजनिकरागमत्तयः चन्द्ररमय देव उपदेशस्य शिवाया गुणः फलवि
 सुखेन अवाप्नुते विप्रानि प्रवेशं कुर्वन्ति ।

प्रवचनमिति । गुणैः हिलोहितमपि विप्रैरुपदेशैः वचनस्य उपदेशावकथ्यम् अलमपि कथयानाकर-
 मपि 'अलं शक्यं च निरुद्धं नक्षत्राणं च सुखेऽपि च' इति विप्रः, सुखितमिव, असम्यक् अविशदजनस्य,
 अवाप्तिश्च शूलमिव, महत् शूलम् अविशयवद्वेगम् उपजनयति उपदेशयति, अविशदपामामकार-

नारयति । देवस्य अमन्त्रस्य विप्रजनस्य तु प्रवचनमन्त्रमन्त्रयः कतिप्यं दलितः शङ्खो मयि
 शङ्खमयणमिव, गजस्य हस्तिदोषाभ्यां शङ्खो शङ्खमयणं वक्ष्यन् देव्याचारः । अलिकतरस्य आनन्दशोभास-
 सुदय वक्ष्यामिदं विप्रमिति । वक्ष्यामि । वक्ष्यन्तमपि विप्रमिति । वक्ष्यामि । वक्ष्यामि । वक्ष्यामि ।

देवताति, किञ्चित् वायुः । प्रवचनं प्रवक्ष्यम्, प्रवक्ष्यमयनिशोकरः प्रवक्ष्यन्तमपि अत्यन्त-
 वन्द्यः प्रवक्ष्यन्तं हि वारकादेशं नक्षत्रमपि वक्ष्यामि । नक्षत्रमपि वक्ष्यामि । नक्षत्रमपि वक्ष्यामि ।
 विप्रमपि सुखेन मयि देव्यान् कामकोपादिभूतान् करि देव्यान् ।

प्रकृतेशः हति । प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः
 अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः
 अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः अत्यन्तस्य प्रकृतेशः

कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्

कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्

कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्
 कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान् कामकोपादिभूतान्

मयति, अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवा-
नलो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलज्ञानम्, अनुप-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामस्य, दण्डेषु क्रोधस्य, स्वर्गादौ लोभस्य, दुष्कृताचरणे मोहस्य,
दानदयादौ मदस्य, स्वदुर्णये च मात्सर्यं प्रवर्त्तयन् उक्कानचगुणानेव गुणतानुपजनयतीति धीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयोक्तः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव ।
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशरेति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण याजाभिघातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति क्षरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सातिशया कामोदोपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यारभ्यतावत्सन्दर्भं चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सङ्खलप्रसूतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणजेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असञ्चरित्रस्य पुंसः 'अन्वयः सद्वाशः, वा अथवा श्रुतं
ज्ञानज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नञः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असुगं पश्या राजद्वारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समाधेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति—चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् मलयजतरोः प्रभवति सङ्घर्षेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनुलोऽग्निः किं न दहति मस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन वडवानलं वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्रीतो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कर्हमादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलज्ञानं सलिलरहितज्ञानस्वरूपः । ज्ञानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलितानि वार्धक्यप्रपुत्तरवेनादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्तादृ-
शम्, दृढत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रगमत्वसदृशद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपजातपलितानि
निवैरूप्यं सजरत्वं जेत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उपपादितः मेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदोनामकथातु-
द्विदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुवरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदक्षितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

दुथा क्रमसे गुण-रूपमें परिणत कर देता है । तुमने अनोतक किन्हीं भोग्य पदार्थोंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश ग्रहण करनेका उचित समय यही है । क्योंकि, कामदेवके बाणप्रहारमें जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयसे उपदेश-वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंकी अच्छे कुस्में
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता । देखो सर्ववंश चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलाती नहीं है ? शान्ति-कारक समुद्रजल से भी क्या वडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? गुरुका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे ज्ञान करने पर सब बाहरका गैल बुल जाना है उसी प्रकार गुरुके उपदेशसे सब आन्धन्विक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुरुका उपदेश, मनुष्योंका वार्धक्य स्वरूप है, इस वार्धक्यमें केशका पतता और अन्ध-
१. कचिद 'शर' इति पदवास्ति । २. सप्रहार । ३. कचिद हि पद न विद्यते । ४. हृदि । ५. श्रुतज्ञा-

विनयस्य । ६. चन्दनप्रभवोऽपि । ७. अजल स्नानम् ।

१. मन्द-गमन । २. निरवगा आश्रय । ३. अगतीत .. । ४. अत्र 'तु' इत्यधिकः पठः समुपलब्धः । ५. पथ । ६. उद्यमपदपञ्च पृथग्विहितपञ्चसंज्ञयुक्तम् । ७. उपदिश्यमानम् ।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहङ्कार-दाहज्वर-मूर्च्छान्धकारितां विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्य-विष-विकार-तन्त्रीप्रदा-राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् (इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-चन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुश-लादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तु-भमणेरतिनैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोदगतां ।

अहो राजानो ह्येव कथं कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणेति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूर्च्छा मोहः तथा धन्वकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसद्विचाररहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च धनानि सम्पत्तयः अलीकाभिमा-नेन धनानां विनाशशालित्वान्मिथ्यागर्वेण उन्माद मत्ततां कर्तुं शीलं येषां तानि तथोक्तानि, धन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः, आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विष विकृतिकारणत्वात्, तेन यो विकारः तेन तन्त्रीं तन्त्राम् आलस्य प्रवदातीति सा तादृशी । एभ्य एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूपं विदधत इत्याशयः । निरङ्गकेवलरूपकम् । १११, ५

राज्यविषेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिव्येन लक्ष्मीरवभावमेव दर्शयति—आलोकयत्वित्या-दिना । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेशो आम्रहान्वितो भवान्, प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-कयतु वस्तुतो विचारयतु । हि तथाहि सुभटा निपुणयोद्धार तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलवन कमलजाननं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा, इयं पुरोद्गम्यमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल्ल-वेभ्यः क्षीरसमुद्रादेवोत्पद्यमानमन्दारतरुसिलयेभ्यः रागं रक्तिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुराग गृहीत्वैव आदायैव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता तन्मन्धनसमय उत्थिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् शशिशण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुटिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुग्धवहारम् । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलता लघुकालस्थायित्वम् । कालकूटात् काल-कूटसञ्ज्ञविद्यात् मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवशीकरणसाध्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणे, भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सकाशात् अतिनैष्ठुर्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैष्ठुर्यं नितान्तनिर्दयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विश्लेषस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वैव आदायैव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता उत्थिता, तत्तद्गुणवत्त्वादित्याशयः । अपरोऽपि सहचरविश्लेषसम्भावनाया तदीयचिह्नाभूत छत्रपादुकादिकमादाय परदेश याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोगलवने' त्यादौ परस्परितरूपरूपमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समान आँखें बन्द कर उस उपदेशकी अवहेलना (बेपरवाही) करते हुए उन हितोपदेश-दाता गुरुओंको दु खित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-जनित मूर्च्छासे विवेकहीन होकर एक बार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः धनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है और राजलक्ष्मी, राज्य-रूप विषके विकारसे तन्त्रा (सुत्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुन मङ्गल-प्राप्तिके लिए बलवान् हो, इसलिए पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण योद्धाओंके खड्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी स्वरूपा है । एव यह, क्षीर-सागरोंमेंसे निक-लने के समयमें पारिजातादिकोंके साथ एक जगह रहनेसे पहलेते ही प्रेन उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरह हुआ दूर करनेके चिह्नस्वरूप, पारिजातपल्लवके सनीपते राग (रक्तिना, अनुराग), चन्द्रखण्डमें अत्यन्त वक्रता (कुटिलता, प्रतिकूलता) उच्चैः श्रवाके सनीपते चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विषके सनीपते मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मद्यके सनीपते मादकता (उन्मादकता) एव कौस्तुभमणिके सनीपते अत्यन्त निष्ठुरता ये सब, साथ लेकर ही मानों बाहर आते हैं । अधिक समय परिचयवश

१. अवधारयन्तः । २. तन्त्राप्रदा विपतन्त्रीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. क्वचित् सुभटपदं नोपलभ्यते । ५. विश्रम । ६. नैष्ठुर्यम् । ७. गृहीत्वैवोदगता ।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचार गणयति, न सत्यमवबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गान्धर्वनगरलेखेन पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढ-मन्दर-परिवर्त्तवर्त्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी-सञ्चारणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेर्वै न कचिदपि निर्भरभावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-

पश्यति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽप्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वांसं परित्यज्य नृत्ताऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मं सुकृतं न अनुबुध्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदिता न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितर्कं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वञ्चकावलम्बनात्, जडापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लक्ष्मणं मणीतिरुध्वजवज्रादिसामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लक्ष्मणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्धर्वैति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यन्नगरं तत्पङ्क्तिः, यदा— दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना दृष्ट्यैव नश्यति विलयं व्रजति, इदमत्यन्तमाश्चर्यमित्याशयः । उपमा ।

बृहत्सहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रस्युर्वामेऽरिभयं जयः सज्ये ॥’ इत्यादि ।

अयापीति । आरूढ उत्पन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तनं क्षीरोदधिमथनसमये मेरुपर्वतधूर्गनेन आवर्त्तः अभ्रमसां भ्रमिः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्गनं तथा जनितं चिरकालेनोत्पादितं संस्कारः धूर्गनोत्पादकवेगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवनादन्यभवनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चारव्यतिकरेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनिष्यमानत्वप्रसिद्धेः भ्रमणसम्पर्केण लग्नानि पादौ ससक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तै र्ज्ञता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आवध्नाति न विधत्ते । अपरोऽपि कण्टकक्षतचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नाहति । इहातिशयोक्तिक्रियोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा यै गन्धगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयो यानि मधूनि दानवारीण्येव मधूनि मद्यानि तेषां पानेन आस्वादेन मत्ता चीवेव सती परिस्वलति भ्रश्यति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः । अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव भ्रश्यति । इहाऽप्युत्कालङ्कारः ।

सौन्दर्यं देहतां देहतां है, न कुल-परम्पराका अनुसरणं करोती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्यं करोती है, न दक्षता (चातुरी) का आदर करोती है, न विशेष ज्ञानका विचार करोती है, न आचारका पालन करोती है, न सत्यको समझती है एव न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादि चिह्नोंको देखकर उनका अनुसरण करोती है । आकाशमें गन्धर्व नगर-रेखाके समान देखने-देखते ही नष्ट हो जाती है । समुद्रमन्यनके समय मन्दराचलके भ्रमणसे उसमें जो भँवर उत्पन्न हुई थी, यह उसमें घूमकर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करोती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें कमल दण्डके काँटे लग जानेसे चरण (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े लूण्योण करके रसी जाने पर भी अनेक गन्ध-गजोंके गण्डस्थलके मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्थलन कर जाती (दूरसे राजाओंके पास चली जाती) है ।

१. अनुबुध्यते । २. कचिद् ‘नगर’ इति पदत्रोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. सञ्चार । ५. नाल-कण्टकेव, नाल-कण्टकेत्येव । ६. कचिद् ‘अपि’ इति पदं उपलभ्यते ।

[illegible]

। पुण्डरीकं मे । हस्तं । धृत्य । प्रोक्ष्य । भवेत् ।

विधाः संकान्ता रीत्यनवरतसंकमणानि यथा सा तादृशी ।
पलाजिनि । पालाजिहि पालाजकन्दरा देव उवसी, तसः तसिगुणोत्पञ्जासो नम अन्धकारश्च

निवेदिता । निवेदकः सूयः तस्य गतिगमनं चैव ज्ञेयम् । प्रकटितं अपि विवेच्य नाम-
प्रकारं त्रैक्यं सूचयति । सञ्चारो यथा सा वादरा, एवं प्रकटितं विविधा महाविपुलमन्त्रयः इति-
शब्दः ।

[illegible]

करति । त्रयः पञ्च भवन्ति स्वर्गशाखाः इति त्रयः ।
गति । गङ्गा मातीरयो र्वेद उवाची, वसुनां धनानां प्रविष्टिनामादेव विज्ञायतां च जनपदं,

इह विद्यमानाविवर्णकयोः सन्दर्भस्थानेऽप्युपमा च, समानरूपकानामावयव सङ्घः ।
 एवं च । अत्र प्रवर्तितव्यं, विद्वत्कारं निन्दितकारं वृत्त्यावृत्तिं आश्रयणा

[illegible]

अथयति । अर्घ्यं च अथयति । विधायां वृत्तः । अत्रिकां यस्यां वा वादयी, विषयान्नकमन्त्रिणम् । निगदावगम्यङ्गमिव, समुपविता नि साधुवत्वा ईदृशुपगतानि सन्ते । विषयनिर्वाचनं सत्यं ईदृशङ्गा, ईदृश उपपत्तिर्यः नास्ति, कांश्चिं यत् मध्यमाञ्च, मादत्त ईदृ प्रमाणत्वे, पूर्वाणि यस्यां न वादयी च

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ગામવાસીને જિલ્લા: કાર્યકર આહિત અવરોધતા, તેમજ વિશ્વકેવલવચાર । એન હે કલ્પિત
 આવાસીના પુરે આગવચરમારવા, કલ્પિત વીરાણા, રાજા પુરે રાજકર્મીરૂપે કલ્પિતનામારક-

पुनर्वचनद्वयः ।
विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य केषाणि यानि तयोक्तं यद्वयं तद्विश्वत्वं तस्यं प्रवृत्तिमवाप्नुमिषु

पानमिश्रणं कृतं यः कथं सज्जनमपनं स्थान्स्वर्गलोकं प्राप्य । यद्वा—युगलिधारा यत्नं गच्छेत् पानविधिं
 प्राप्यते पश्यतया विराट्पञ्चममपि तं पश्यत्यु अद्विष्टं तं पानविधौ समज्जनं तं कृत्याद्यः । अथविधिं

यत्नव्युत्थिता कृती न विदुर्वाक्याकालायामह—एतद्व्युत्थिति । एतद्व्युत्थितकथनानामेव एतद्व्युत्थितं निर्दोषत्वम् उपस्थितिमिव अत्युत्थितमिव अस्तिवाच्यं चङ्गाधारसु निवसति निवास करोति । अत्युत्थितसु

ननु महापराक्रमवते गन्धर्वाणां कृतवन्ता इति चेत् तन्मनुष्यपानमवलम्बाः स्वतन्त्रं जायन्ते किं नु संज्ञान-

२०३-४-१-मोडलमापि सुञ्चति भूभुजम् । तत्रैव त्वत्प्रकान्त्यधारहेतुः । गङ्गाय वसुधनन्त्यपि
परस्परं विरुद्धं चञ्चला । निवसनकरगतातीरेष प्रकाटित-विनिर्घ-मुक्ताग्निः । पातालान्देषेण तन्मावहति ।

सुविधानमन्त्र परस्वल्गत् । पण्डित्यामवापाशसिद्धिमासधारसि । नवसाध । तद्व्यवस्थामव-
 श्वादिमात्रिणा नारायणमुत्तिम् । अमत्यववहिला च दिवसान्त-कमलामिव समुपचिन्त-मूल-

— 124 —

हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्रया स्वाल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति, सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्येयव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीत पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलभीषणहठकारितया हार्यं हर्तुं शक्यं हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी, पत्ने भीमो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिज्वलोत्साहक्रियया हार्यं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युतिं स्वल्पसमयवर्तिनः, भृगुहादिशोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पत्ने अचिरद्युतिं तडित कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादूषितान्तःकरणं पिशाची राक्षसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
वहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अभ्युदयो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पज्ञ जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उद्वेगं विधातुं, पत्ने—ऊर्ध्वोद्धतपाणिनरमानं पुरुषं एवञ्च दर्शितः निजद्वेह
प्रकाशितः अनेकेषां वहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा गितान्तदीर्घवैर्यं, तथोक्ता सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं मानुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्यारभ्य ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीत स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जनं पुरुषं ईर्ष्येयव मत्स-
रेणैव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिनः सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्गीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जनं पुष्टमिव न स्पृशति न स्पर्शं
करोति । उदारसत्त्व महाशय जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उत्सृज्यतां विदुर्लक्षणमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसयुक्तं पातकिनं
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव उन्मादवन्तमिव उप-
हसति उपहास्य करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुपज्ञात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परिति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति ससारं परस्परविरुद्धं
आने परं लोगों की उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हो जाया करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिडिम्बा राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भयङ्कर
साहस ही इसका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षणभङ्गुर विद्युत् का प्रकाश करता है,
यह भी उसी प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोट
दुष्टा पिशाचिनी जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुतपुरुष-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे उन्मत्त करती है, यह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखाकर अल्पबुद्धि वाले पुनर्पक्षों उन्नती
आशामें उन्मत्त कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही नाना आलिंगन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलको
समान बहुत आदर नहीं करती है । सज्जनको कुलक्षण के समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लोंघ कर चली जाती है । शीरको कण्टकके समान छेद देती है । दाना को दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विनयी के पास में भी नहीं पड़कती है, और मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाते दिखाने ही मानो इस ससारमें परस्पर-विरुद्ध

१. हिडिम्बेव । २. कश्चित् ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्न । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विदुर्द्वन्द्वजालिन् प्रकटयति जगति निव चरितम् । तथाहि, सर्वम् उन्माणासा-
 रोपयन्त्यपि जाड्यपुत्रवयति । उद्यतिमादधानापि नीचस्वभावतामातिविकरोति । नीधरादिभि-
 र्भयानि वृत्ता स्रग्द्वयानि । ईश्वरतां दधानापि आदिप्रकृतिस्वभावताति । वलौपचयमादुरत्यपि
 लघिमानाभापयति । अमृतसद्वैदरापि कटु-विपाका । विप्रदवत्यपि अमर्यसद्वैदरा । पुत्रोपा-

निर्वाच्यवद्वयसृष्टिसिद्ध्यर्थः, निजम् आसीत् चरितं द्रुवं प्रकटयति आदिकरोतीति सारव्यः ।
 किञ्च, उन्मा ।
 उद्यतीवयति निजोद्यवद्वयसृष्टिप्रकटयति—तथाहीति । द्रुवं उन्मा । द्रुवं निरन्तरम् उन्माणा
 नापम् आरौपयन्त्यपि प्रवर्तयन्त्यपि जाड्य शैत्यम् उपवनयति करोतीति विरोधः, उन्माणां धनवतां जाड्यं
 उद्यवत् सृष्ट्युद्भवमिति तत्परिहारः ।

उद्यतिमि । उद्यतिम् उद्यमानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तिवत्तम् आदि-
 क्रयति प्रकटयतीति विरोधः, उद्यतिम् अवस्थानकपम्, नीचस्वभावता आद्वयोपाद्वेन निर्विदवचि-

नीधरादीति । नीधरादोः कञ्चिद्यः सञ्ज्ञानम् सम्भवति समुपधान इति तथाविधानि, वृत्तां
 विपाकां चरयन्तीति विरोधः, वृत्तां धमाकां चरयति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां विषयं दधानापि धारयन्त्यपि आदिप्रकृतिस्वभावतम्
 आनताति विरत्तारयतीति विरोधः, ईश्वरतां प्रयुतां दधानापि आपादयन्त्यपि आदिप्रकृतिवत्तम् आन-
 धावनकारणत्वेन अमर्यस्वभावतामतीति तत्समाधानम् ।

वलीपचयमिति । वलीपचयं आरीरिक्तसामर्थ्यवृद्धौ शरीरोऽवयवमावादिरोधः, वलीपचयं सूर्यवृद्धिं कविमानं
 आपादयति जगतीति आरीरिक्तसामर्थ्यवृद्धौ शरीरोऽवयवमावादिरोधः, वलीपचयं सूर्यवृद्धिं कविमानं
 कापुण्यमिति तत्परिहारः ।

अन्येति । अमृतसद्वैदरापि पीयूषेन समसृष्टयानि एकसमृद्धिजालापमानत्वादित्याशयः । कटुविपाका
 विद्वानां कटुसिद्धिः अमृतसद्वैदरायां मधुरस्वस्वसम्भव कटुरसस्वादिरोधः, कटुः अन्येषां सान्नापकत्वेन
 वलौकिकः, विपाकाः पुराणायां यस्याः सा गृह्यतीति तत्समाधानम् ।

विप्रदवत्यपि सूर्यसमर्थः, अमर्यस्य चतुर्धापाम् द्रुवं ज्ञानं यस्याः सा वादशी चाक्षुष-
 प्रत्यवायान्वयः इति विरोधः, विप्रदवत्यपि प्रकृतया युद्धवत्यपि मिथः स्रग्दधानविषयानि स्रग्दधानादिव-

पुत्रपति । पुत्रोद्यमं उच्छेदपुत्रं दूरापि आसक्तानि खलजन्मप्रति विरोधः, पुत्रोद्यममर्यापि
 भगवद्देवतासक्तानि खलजन्मप्रति वाद्वेद्वेन दुष्टजन्मादिवति तत्समाधानम् ।
 उन्माणासां पुराणस्यपि द्रुव्यापाम्, पुत्रोद्यममर्यापि द्रुव्यापं यवत् स्रग्दधान विरोधमावाऽच्छेदः ।

धनं समिप्य अयमा चरितं प्रकटयति । पुराणि सर्वदा उन्माणां उद्यतं इति भी शीतलता वदयति करोती है
 (यवता अहं पुर उदयन कर, यव मयमही स्रग्दधानवचनान्तरम् कर देती है) । ऊपर उन्मा. करके भी नीचे
 रजनी है (अवस्थानी उद्यतिनी उदयन कर अथ च मयमयकी कुत्सित स्वभावता कर देती है) । सप्रद (खलराशि)
 से उदय होकर या पियासा मरती है (यवनी अमिषाया भी वृद्धि करती है) । निव होकर भी आदिव
 स्वभावता विचार करती है (उन्माणी मयुख जयन करके द्रुवेको पीता देतेके कारण अमर्य उ स्वभाव को
 विचार करती है) । आरौप्यं वल-वृद्धि करके भी वृत्तता जयन करती है (संयवृद्धि करती है और
 स्वभावता को बढ़ा करती है) । अमर्यको स्रग्दरा करती है (अमर्यको बढ़ा करती है) । अमर्यको बढ़ा करती है

विचार करती है । आरौप्यं वल-वृद्धि करके भी वृत्तता जयन करती है (संयवृद्धि करती है और
 स्वभावता को बढ़ा करती है) । अमर्यको स्रग्दरा करती है (अमर्यको बढ़ा करती है) । अमर्यको बढ़ा करती है
 (यवता अहं पुर उदयन कर, यव मयमही स्रग्दधानवचनान्तरम् कर देती है) । ऊपर उन्मा. करके भी नीचे

पुत्रपति । पुत्रोद्यमं उच्छेदपुत्रं दूरापि आसक्तानि खलजन्मप्रति विरोधः, पुत्रोद्यममर्यापि
 भगवद्देवतासक्तानि खलजन्मप्रति वाद्वेद्वेन दुष्टजन्मादिवति तत्समाधानम् ।
 उन्माणासां पुराणस्यपि द्रुव्यापाम्, पुत्रोद्यममर्यापि द्रुव्यापं यवत् स्रग्दधान विरोधमावाऽच्छेदः ।

१. नीचव जगति इति पद वाच्यमिति । २. सारव्यम् । ३. उपयमस्यपि । ४. पुराणि । ५. कटुम् ।

[illegible]

न साहस इत्यर्थः । या या न विमलः अन्तरा न प्रतीतिः ।
इह अस्यां कथं दुःखं दुःखं गणिकायां वा अथ दूरैरसमाप्तोपायः समाप्तोक्तिर्वाच्यः । अपि चात्र
'नहि न परमात्मि' इति वाक्यस्योक्त्या न पाठ एव समुचितः अन्त्या अर्थाद्विषयवाक्योक्त्या न पाठेन
वाक्यगतविषयार्थः 'अङ्गायै श्रममेव न श्रमः' इत्यादिब्रह्मसमाप्तोपदेवेति वाच्यम् ।
मन्त्रिवादिभूतं अन्त्या वज्रनास्यपदार्थानि—निष्ठासिद्धिर्वा—निष्ठासिद्धिर्वा—निष्ठासिद्धिर्वा—निष्ठासिद्धिर्वा—
रक्षणार्थं विषयविशेषात् चतुर्भिः शब्दाभिः । एतेन मन्त्र्याणि अङ्गाद्यादिभिरनुपलब्धैकान्यापि
इहैवात्तु कृतकम् आचारं प्रदर्शयति, अन्तरात् अन्त्या विज्ञापयति । एतेन च 'इहैवात्तु' इत्यादि
वाक्यः । एतेन च 'इहैवात्तु' इत्यादि—

धर्मस्यैव हरेरग्राह्यासात् ।
 इह, ईष्यं सर्वत्रैव तस्मिन्निधाय त्वं व्यापिष्ववशीनाम्, ईक्ष्यासेऽप्य, दृष्ट्विच्छिन्ना धर्मादिमण्डलस्य, ईक्ष्यसे
 यावत् प्रादुष्य परमपितृकृपकमलङ्कारः । 'कृवत्, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, ईक्ष्यसे, 'वत्सरायावत्तत्तत्
 सत्पुरुषस्यैव हरेरग्राह्य, ईक्ष्यसे च तिरङ्गं कृवत्कृपकमलङ्कारः ।
 नदीति । इति निश्चितं त्वं न पश्यसि नावतकृपाणि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान-
 योऽप्या अन्यथा त्वस्या तिसृषु गार्ह गोपगृहे गच्छितः स्यादिति त्वस्य । तिरस्त्रिष्वप्यग्राह्यानामरं त्वया

[illegible]

विद्यानाम्, उत्साराणवज्जला ससुरवन्धवद्वेदाराणाम्, अकालाद्यद्वेद गणकवद्वेदसकानाम्, निरसपूर्णमूर्तिरूपविराट्स्फोटकानाम्, श्रुतवाचा कथनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वन्द्ययोगी सविभावस्य, रतिविहीन वनमूर्द्धमव्रजस्य । न हि तं पर्यामि, यो यणरिचल-
यानयं न निरसुरिपार्द्धः, यो वा न विप्रलब्धः । निरयवमियमालेख्यानापि चण्डि, पुस्तक-
न्यापि ईदृशालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभसि, श्रुतार्थाभिसन्दधत्, चिन्तितानपि वक्ष्यामि ॥

[illegible][illegible]

तस्मिन् सम्यक् च तेषां विधानं प्रदर्शयति—प्रहरेत्यादिना । प्रहृष्टः शब्दश्चादिभिः शब्दान्ते विधानं
 दृष्टं, प्रतिशमनकविधयामवसर्गविधानादित्याशयः । एवमभ्युदयि शब्दादित्याशयः । प्रहृष्टः शब्दश्चादिभिः शब्दान्ते विधानं
 'मूर्तेऽपि देवताया' इत्यमरः, आत्मभूतले आत्मभूत इव । मूर्तेः आधर्वात्मिकः तावत्तत्त्वकर्म आत्मेत्यमरः
 कृत्स्नपुरुषः स्वात्मनायां प्रवेष्टयन् इव वर्णात्मिक इवेत्यर्थः । सूर्यः आर्द्धाद्विहसकप्रतिभिः अवष्ट-
 म्यन्ते इन्द्रवज्रमय इव, कर्तृमन्त्रिणमयं वातनाड्यमगादित्याशयः । वायुलि वातव्याप्त्या विह्वल्यन्ते
 विह्वलयन् इव । तथा प्रियाभिः शब्दैः प्रस्यन्ते मधुमन् इव । अथ सर्वत्र विख्यातवाङ्मयः ।

विषयवर्गानि दृश्यन्त-मदनेत्यादिना । मदनेभ्यः कामवाणः समहितः सम्पद्यते वाङ्मनः सुख-
मद्भवति विविधप्रकारा मुखमूर्तिभ्यः । कृतं चित्रम् । यत्किञ्चिद्भावेन प्रसन्नो भवेत् ।

[illegible]

ገጽ ፩ ለጥያቄው ስም ማረጋገጫ ይገኛል፡፡

ष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इव अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्म-
भङ्गगतयः पङ्क्तव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृपावाद-विष-विपाक-सञ्ज्ञात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण
जल्पन्ति, सप्तच्छद-तरव इव कुसुम रजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति, आस-
न्नमृत्यव इव बन्धुजनम् अपि नाभिजानन्ति, उत्कुपित-लोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते,

पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणाः विचेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीननेकव्यापारान् कुर्वन्ते इव भर्जनपात्र-
गतधानावदित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्टयादेस्तीव्राघातेन आहता इव ताडिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि
न धारयन्ति स्वयं न वहन्ति । इहापि प्रतिवाक्ये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिर्यक् कुटिल परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिल्यं
व्यवहरन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अधर्मेति । अधर्मेण दुष्कृतेन भङ्गा विनष्टा गतिः विधेयमार्गे गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु
पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्क्त्यां न गच्छन्ति प्रजन्तीति पङ्क्तवः त इव, परेण सच्चिवादिना
सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गे नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुवर्गेण सञ्चार्यन्ते करग्रहणादिना
गमनं कार्यन्ते ।

इह पूर्णोपमा, सा च पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

मृपेति । मृपावादा असंभवापणानि एव विषाणि गरलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्ज्ञातः समु-
त्पन्नो मुखरोगो वदनव्याधिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता क्लेशेन जल्पन्ति प्रल-
पन्ति । प्रायेण गर्ववशान्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्वन्धातिशयेन जल्पन्ति तदपि प्रलाप-
प्रायमेवेत्याशयः ।

इह 'मृपापवादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्कीर्णा क्रियोपेक्षा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदतरवः सप्तपर्णद्रुमा इव, कुसुमानि नेत्ररोगाः अवहेलनाद्योतकनयनभङ्गीविशेषा
एव रजोविकाराः, रजोगुणपरिणामाः तैः तादृशैः, आसन्नवर्तिनो निकटस्थायिनो जनाः तेषां शिरश्शूल
तज्जन्मक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां विकारैः तत्सम्प-
र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः । 'शिरःशूलं शिरोवेदनाम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छदपुष्परजःस्पर्शाधिक्येन
मस्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विख्यातम् । 'कुसुम खीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति मेदिनी ।

आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारात् अन्यत्र बुद्धिलोपादित्याशयः ।

उत्कुपितेति । उत्कुपिते रुणे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनान्
नेक्षन्ते ईर्ष्यायां न पश्यन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपप्रभृतीन् नेक्षन्ते लोचनप्रतिघातात् निरी-
चितुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविषभुजङ्गेन दृष्टा विचिता लोका इव, महामन्त्रैरपि पादगुण्यविषयकोत्तम-
विचारणाभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्यात् विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि गाढमन्त्रैरपि
विषवैद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

अनेक प्रकार भाव-भङ्गी प्रकाश करने हैं, कर्कट (केकडे) के समान सर्पों के साथ कुटिलरूपसे चलते रहते हैं; अधर्मे
कारण कर्तव्य पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव पङ्क्त के समान अन्य पुरुषों के सहारेसे चलने रहते हैं,
असत्यवादिता रूप विषयों के विकारसे मुखरोग उत्पन्न होकर ही मानो वे अत्यन्त कष्टसे बोलने रहते हैं, सप्तपर्ण
वृक्ष जिस प्रकार फूलों के परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (नाथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी
उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न अवकासूचक नेत्रभङ्गी द्वारा (आँखों के दृशारेसे) समीपमें बैठने वाले लोगोंको
दुःख उत्पन्न करते हैं, समुप्यु व्यक्ति (निकटतम मृत्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजनोको भी नहीं
पहचानते हैं, आँख उठने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिगत करनेमें सन्ध
नहीं होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंके प्रति दृष्टिगत नहीं करते हैं, कालसत्से काट

१ अनिहता इव । २ मृपावादविपाक । ३ पार्श्ववर्तिना । ४. पुर स्थित बन्धुजनम् ।

५. उत्कृष्टम् ।

१. चरित्रम् । २. महाभारतम् । ३. अष्टाध्यायी । ४. अथर्ववेद । ५. अथर्वसंहिता ।

[illegible]

नवलीङ्गनः दृष्टिपुनर्वसववलाकनसमर्थः ।
वर्धन । वसुधा रतिमलय । गलिका हव, हृदः नीचजनः अष्टिनिम आशित भवत् पृष्टं वेपं नै

भूतमात्रं च धृतिं न वाङ्मयः । भूतिभूतमात्रं समर्थं च धृतिरस्यङ्गः । विद्यया धृतिर्भविता ।
 भूमातिरिति वाङ्मयस्यैव नञ्प्रयोगेण च धृतिरिति वाङ्मयः । धृतिरिति वाङ्मयः । धृतिरिति वाङ्मयः ।

'सुभाषितविशेषाणां सकलं कृत्वा' इति । कलप्रवचनार्थं सुभाषितं विद्वद्भिः ।
 सुभाषितं । यथावा नमः प्रवचनार्थं इव, अतिरिक्तं । आश्चर्यानां समाधेयः । संपदः

१. युक्ति वाच्यत्वं प्राप्तत्वं च । उदाहरणरूपेण विद्यमानत्वं दण्डयुक्त्यादि विवक्षितव्यापारः ।
 २. अकारित्वे असम्यक्त्वमवस्थाः उपार्द्धमा देव, सिद्धरूपरूपः सार्वज्ञ्य, लोकविद्यापारम्
 ३. जनविषयत्वं दण्डयुक्त्यादि कारणात्, अथवा तु लोकविद्यापारोक्तकारणात् । तथा च प्रमाणम्—

[illegible][illegible][illegible][illegible]

इति । इहा अविश्रुता य वाग्रा इतिवतः न ह्य, सदता वृद्धेन सातेन अविभातेन यः रसः सत्यता तेन निश्चलितः स्थिराकृतः सत्ता, अत्यय ए सद्ध, दीव साते प्रमाण यत्तु तपोत्ता यः

॥ अथ चत्वारि विधानि आह्वयिष्यामि ॥ अथ चत्वारि विधानि आह्वयिष्यामि ॥ अथ चत्वारि विधानि आह्वयिष्यामि ॥

२०३ विद्युत्प्रेषकानि यानि, अकालकृष्णप्रसवा इव मनोहराः कृत्याऽपि लोकविनाशा-
देव्यः, यथावाप्य इवातिरुद्धमयः, वैमर्शिका इवाहृदयहीनः, अपसरा इव क्षुद्राविष्टाः-

[illegible]

३३० कादंबरी— [कथावास—

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाभ्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिनसमापूर्य्यमाणाः पापेनैवाभ्यातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः वल्मीकतृणाप्रावस्थिताः जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

(अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-ग्रास-गृध्रेरास्थाननलिनीवकैः, २ द्यूतं विनोद-तादृशाः, अन्यत्र तु घृष्टैः विटैः अधिष्ठितं भवनं यासां ताः तादृशयः । 'उपसृष्टं मेथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रूयति । श्रूयमाणा आरुण्यमानसज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरसामयिकदृक्काशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशराणां पुरस्तात् पटहा बाधन्ति इति देशविशेषव्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्महत्यादीनाम् अभ्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रव चित्तस्थाशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमभ्यवसायपदमिति कुशला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्— 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तैः सह ॥'

इह 'सप्तच्छदतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाभ्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पृष्ठापसालङ्कारः । केवलं 'वृष्णाविपमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गमेवलरूपकम्, गुणो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुदिनसु प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्य्यमाणा त्रियमाणा इव आभ्यातमूर्त्तयः स्फोट-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

एव च सति किं भवेदित्यत आह—तदीति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येपां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रोधोत्पन्नदोषजालस्य शरव्यलक्ष्य तस्य भावः तस्मै आश्रयत्वञ्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, वल्मीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाराशिः तत्र, तृणाप्रावस्थिता उपपन्नढादिप्रान्त विद्यमानाः जलविन्दव इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आरमानं स्व नावगच्छन्ति पाति-त्वेन युक्ततया नावबुध्यन्ते, एकत्र मोहादन्यत्र शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना— 'मृगयाद्यो विवास्वजः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं बृथादया च कामजो दशको गणः ॥

पेशुन्यं साहस द्रोह ईर्ष्यासुषार्यदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पाक्ष्णं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽग्रेतरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्यासेपयस्त्रिभूतेः स्तुतिभिः प्रतार्प्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । धूर्त्तविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति—स्वाधिनं । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादयं करणं तत्परैः, तदर्थमेव वञ्चनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां ग्रासे ग्रहणे गृध्रेः दूरदग्निः पक्षिविशेषः । आस्थानं तृणो-पवेशनस्यलमेव नलिनी मनोहरस्वास्त्रानावर्णस्वाच्च कमलिनी तस्या वक्रैः पक्षिविशेषः । धूर्त्तरूपपक्षिगो-

अग्निना भस्म जित् प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होगी है, नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिमान्तों नहीं देख पाते हैं, वैद्यार्थोंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार नाच जनांसे युक्त होते हैं, मृतमृत्युके दाहकालीन दृक्काशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जाय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं, ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुग्रह करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होता है, वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्फोटदेह हो (फूट) जाते हैं; ओर ऐसी दृष्टाने वे, काम ओर क्रोध जनित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर वल्मीकोंके ऊपरके तृण के अग्रभाग पर पड़ी हुई जलकी बूंदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी समामें, स्वाधत्तनादन-रत, धनरूपा मातृका ग्रास करनेमें गृध्रवत्

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्,^१ न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनाहान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगं सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्,^२ जरावैकृत्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्,^३ आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

यत्र तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन स्वस्य महेशत्वं प्रत्यायते । इत्थञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषाऽवलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पन्न इति मन्यन्त इवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शसंश्लेषमपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोप्रेक्षा ।

मिथ्येति । मिथ्यामाहात्म्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रमाणपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वशुरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादनाहान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुं न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विबुधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधनेत्याशयः । जरया परिणतवयमायत वैकृत्यं वृद्धेष्टाश्चक्षुष्यम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनोपदेशं स्थविरेजनशिक्षां पश्यन्ति निस्तर्कं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षायै असूयन्ति दोषाविर्भावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी, तथा हितवादिने कस्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति । प्रशंसन्ति । तम् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वं समीपे कुर्वन्ति रक्षन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम्, उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुर्हि 'दुष्टाचपच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्षन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्वियन्ते । तम् आसृतां विश्वस्तताम् आरादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी मानो बडा अनुग्रह करनेकी गगना करते हैं, दृष्टिपात करना भी मानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आलाप (वात-नीत) करना भी विभागपूर्वक देयद्रव्यदानमध्यमें मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें वात-नीतसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाकी भी मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भी मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्य के अहङ्कारसे भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी जठ खड़े नहीं होते हैं । और 'ये विधोपाज्जनादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोगजनित सुखको दूर किये हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं 'ये बार्धन्यवश बुद्धिकी अस्थिरता द्वारा कल्पने प्रलाप करने हैं' ऐसी भावना कर बूढ़ोंके उपदेशको असार समझते हैं, 'इससे मेरी बुद्धि तिरस्कृत हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर भन्त्रियोंके उपदेशसे डेप प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. सत्स्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. "अन्तरितोपभोग" । ५. विद्वज्जनशालम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, त मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिर्धिवैतमिव विगता-
न्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशसप्रा-
योपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्र प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरुवः, परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्मितायां लक्ष्म्याभासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्गृहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायातिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदारुणो राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कर्त्तव्य विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहनिशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः सयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदैवतमिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्य हरिहराद्यवतारस्वरूपं महिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटयति । इह वाक्यग-
तविधेयाविमर्शदोषपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवश्य विधेयः ।

तथाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवावुचितमिति दर्शयति—किंवेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रतं युक्तं न्यायोपेतं भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रतमे कारणं प्रदर्शयति—येषामिति । अनिच्छामप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
शिक्षया निर्गुणं निष्करणम्, कौटिल्यशास्त्र चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रिया श्येनयागादिरूपांश्चधोऽपादकरक्रियेन क्रूरा नृशमा एका सुखया प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिता गुरुवो धर्मोपदेशका । पराभिसन्धानपरा अन्यवञ्चनातस्तराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षयितारः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भजिता पश्चात् उज्जितास्यक्ता तस्या
सादर्यात्, लक्ष्म्यां श्रियां भासक्तिः प्रेमामिश्रयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः अभिनिवेशः । सहज प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेह तेन आर्द्रं सद्य यत् हृदय चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या नूक्तो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्यावैयर्थ्यरूपणकार्यं प्रति अनेकनरहेतून्त्यामात् समुच्चयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणतः, एव प्रायेण बाहुल्यात्पूर्वोक्तस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्रेण
नितान्तदुर्वाधेनेत्यर्थः, कष्टेन वलेजन्तेन चेष्टासहस्रेण व्यापाराधिक्येन दास्ये भीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेनित्यत्वेत्यायाम्, अस्मिन्नुभूयमाने महामोहेन महाविषेन अन्धविचारहितं कर्त्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
सादृशे यौवने नाह्वये च समये, हे कुमार चन्द्रपीड । तथा तेन प्रकारेण प्रप्रेष्या । अस्ति तु प्रयत्न विशिष्टः ।

एव जे हितवन्त बोलने है उन पर क्रोध करने है । एव समी प्रकारसे उत्तका ही वे प्रशंसा करने है, उत्तके साथ ही बातचीत करने है, उत्तको ही पान रखने है, सहायता कर उमंगी ही उत्ताने करने है, उत्तके साथ ही संगम रहने है, उत्तको ही दान देने है, उससे ही मित्रता करने है, उनका ही वचन सुनने है, उनको ही सर्वदा धन-
वितरण करने है, उमंगी ही बहुत आदर करने है और उनको ही सर्वप्रकारसे विश्वासपात्र बना लेंगे है, जो
व्यक्ति, दिनरात हर समयके लिए, अन्य उन काम छोड़ हाथ जोड़ कर उमंग्य देवताओंके स्मरण उनकी
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हठिरादिकोंका अवतार कह कर उनका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशम उपदेशने परिपूर्ण एव नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीतिशास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियान्ता अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) ने नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, प्र-
प्रतारणापराधम मन्त्रिगण जिनके 'सलाहकार' हैं, हजारों राजाओंने जिसे भोग कर छोड़-छोड़ दिया है उन रत्नों
के प्रति जिसको आसक्ति है, मारणोपदेशने परिपूर्ण नृशमगण जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक स्नेहके कारण
मदय-चित्त और अनुराग करनेवाले आरुगण जिनकी जट काटने है उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गन कार्य व्या-

मकता है ?

इन लिए राजकुमार । चन्द्रपीड । ऐसी हजारों अत्यन्त जटिल और कष्ट-प्रद कार्यबाहुल्यमें भयंकर नृश-
शान्तके व्यवहारमें एव ऐसे महानोद्वेग विवेकशून्यकारी इन यौवनजालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१ तस्य मन्त्रितान्, न मित्रतामुपनयन्ति । २ तस्मात्तनायादयन्ति, तस्माद्विच्यति । ३ असाम्प्रतम् ।

४. शस्त्रेषु । ५. एवप्राये । कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा । ६ महानोद्वेग ।

च योऽनेन, कुमार ! तथा प्रयत्नेन यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक् क्रियसे गुरुभिः, नोपलभ्यसे स्तुद्धिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वैः, न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विद्वन्मन्यसे लक्ष्म्या, न नृत्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विपदैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोकैः नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्जीवितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । स्तुद्धिः मित्रैः नोपालभ्यसे न तिरस्त्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे । कामिजनैः साद्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुणलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे, रहस्यविषयसन्निवेशाभावात्तत्त्वबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारकरूपेण प्रविश्य गूढवञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंसकप्राणिविशेषाः तैः नावलुप्यसे राज्याप्तावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विदाः परिचारकरूपेण प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरयुरित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्जात्यसे । लक्ष्म्या राज्यधिया न विद्वन्मन्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अयथाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभिमानेन न नृत्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतामापाद्यसे । विषयैः इन्द्रियाद्यैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकृष्यसे नाकृष्यसे । सुखेन आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादीं पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान् असि । पित्रा तारापीठेन महता प्रयत्नेन जत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिष्यार्पणैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्तत्कार्येषु प्रोत्साहयन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनिता मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना मां वैशम्पायन मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सर्वबन्धनीयम् । एवञ्च धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं भिषाभावात् साधवसाधुविचाररहितञ्च जनं मदयन्ति साभिमानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् तन्निराकरणाय वादितवान्, अतो न मे प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं जित्तमं मनुष्य तुम्हारी हेती न करें, साधुगण निन्दा न करें, गुरुजन धिक्कार न दें, मित्रगण उलाहना न दें एव विद्वद्भ्यः शोक न करें । एव कामीजन तुम्हारी बुराई न करें, कार्यदक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करें, लपटगण तुम्हारी सत्पत्तिका भोग न करें, भृत्यत्थी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न दें, स्त्रियाँ ललचावें नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विटम्विन न करें, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कानदेव उन्मत्त न करे, विषय बुरे मार्ग में न ले जायें, किसी विषयकी उल्लूह अभिलाषासे (नन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पित्ताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एव धनसम्पत्ति भी, चञ्चलचित्तवाले और अनुक्तभोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन-उन दुरुद्ध कार्योमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इत रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और वह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनैः । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।

७. सर्ववनिताभिः । ८. विद्वन्मन्यसे, रज्यते, आकृष्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन इति क्वचित् विद्यते । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमिदं दुर्विनीता खलीकरोति तदमीरिति सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिपेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतामुद्रह पूर्वपुरुषैरुढां धुरम् । अवनमय
द्विपतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम् अभिपेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धदेशो भवति' इत्येतावदभिधायोप-
शशाम ।

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्तामिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रक्षालित-

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साध्वसाधुविचारिणमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि । अभिजातं सद्गुणजातमपि धीरं धैर्य-
न्मपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मा-
गात् इच्छलनां प्रापयति । अतस्त्वा यथेयं तथाविधं विधातुं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो
यो यौवराज्ये अभिपेकः स एव मङ्गल श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः
प्राग्भवैः ऊढा कुलक्रमागतां परम्परायातां धुरं राज्यशासनभारम् उद्ग्रह उद्ग्रहणं कुरु । द्विपतां शत्रूणां
शिरांसि उत्तमाङ्गानि अवनमय विनम्राणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु सत्कारा-
दरादिभिरित्याशयः ।

अभिपेकेति । अभिपेकानन्तरं यौवराज्याभिपेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रस्तुतदिग्विजयः परि-
भ्रमन् पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणां जम्बूप्रभृतिद्वीपालङ्कारां सर्वामित्यर्थः । तव पित्रा तारापीडेन विजितामपि
स्वाधीनीकृतामपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमित्यत आह—अयञ्चेति ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधो-
द्यत्तिसत्त्वात् जनकस्य च महायत्तासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरूढप्रतापः शत्रुपूषत्तेजा राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशाम शुकनासो विरतवाग्वापारो बभूव ।

अहो ! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्त्यनुपदेशः अत्यन्तं जनशिक्षा-
दृढः महामधुरायमाणश्च भाववभवेरिति न तिरोहितं केपाद्धिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्वापारो तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, तामिः पूर्वोक्ताभिः
अमलाभिः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालितो धीर इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वारं कहता हू कि-मनुष्य चाहे जैसा विद्वान्, विवेचक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एव उद्योगी हो उसे भी यह
दुराचारीणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पिता से किये गए नाइलिक नवयौवराज्याभिपेकका तुम सब कल्याणोंके
नाथ सर्वथा सुखका अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार वहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार वहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपा भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जीतकर रखी रहने पर भी इसे अभिपेक हो जानेके अनन्तर
दिग्विजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप-विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि—'राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र महायोगोंके समान उत्तका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है' इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो धुल गया हो, प्रफुल

१. नवयौवन । २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वबन्धुवर्गम् । ४. भवत् । ५. सप्तद्वीपसमुद्रभूषणा ।

६. क्वचित् 'हि' इति पदं न विद्यते । ७. वचने । ८. क्वचित् अमलारिभिरिति न विद्यते ।

नगरनिचितशरीरतया धवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधृत-केसरनिकरः, कैलास
उद्य स्नवःस्रोतस्विनी स्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलः, क्षीरोद इव
स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल प्रतिपन्न-वेन्द्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः
सभांगण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमासरोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसम्मानस्य मुहूर्त्तं स्थित्वा दिग्विजय-
प्रयाणशसी प्रलय-घन घटा-घोष-वर्धरध्वनिः, उदधिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगा-
न्तनिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडित्दण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोणाभिघातैः, कनक-
यत्तिर्यक् चित्तसुरसि इत्यमरः, तद्रूपाभिः स्रग्भिः मालाभिः, निरन्तरम् अशतो निरवकाशं निचितो
व्याप्तो दंढः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा धवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य भावः
तथा च कारणेन, विधृतो गृहीतः केसरानिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य
नृसिंहायतार इव । त्वन्न निस्त्वन्न स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमा-
लय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विससमूहेन जटिलो व्याप्तः ऐरावत इन्द्रगज इव ।
तथा स्फुरिताभिः प्रकटिताभिः फेनानां डिण्डिराणां लताभिः परम्पराभिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र
इव । इह नरसिंहकलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, नसरनिकरस्रोतोराशिविससमूहफेनपरम्परा-
भिश्च सह तदीयस्तजामोपगम्य । अत एवह मालोपमा । तदुक्तं दर्पणे—
'मालोपमा यदेकस्थोपमानं बहु दृश्यते ।'

नलालेति । तत्काले तस्मिन् समये प्रतिपन्नो गृहीतो वेन्द्रदण्डो घेतस्यष्टिर्धेन तेन तादृशेन, पित्रा
तारापीठेन, स्वयम् आत्मनेव पुरोऽग्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन अत्यन्तसंस्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः
समुत्सारणा जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य
नरसमीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयमेरुशृङ्गशशीव काञ्चनमयं सिंहासने नृपासनम् आसरोह
आरूढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरूढस्य चेति । अपि चेति चार्थः ।
कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलगजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः संस्कारो येन
स तस्य मुहूर्त्तं घणं स्थित्वा विद्यमानस्येत्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य
आशंसी वयःकः, प्रलये तत्समये या घनघटा मेघसमूहः तस्याः घोषवत् गर्जितवत् घर्घरो 'घरघर' इत्येवं
रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरश्मिवादनदण्डैः
'कोणो घोणादिवादनम्' इत्यमरः, अभिहन्यमानो वाद्यमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्भ्रममाणमन्दरताडनैः
उदधिः दुग्धभोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः
अभिहन्यमानं नाड्यमानं वसुन्धरापीठं भूमिप्रथमिव । निर्घातलक्षणमभिहितं नारदसंहितायाम्—
'वायुनाभिहतो वायुर्भगनात् पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोऽतिदोषकृतः ॥' इति ।

तडित् विधत् तस्य दण्डा यष्टय इव लभ्यमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

सन्मान पर्णा गर्त—मालाओंसे समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेश (पोशाक) ज्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रा-
पीड, शुभवर्ण फैली हुई सटागले भगवान् नरसिंहके समान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके समान आकाश-
गङ्गाके मृणाल-जालसे व्याप्तशरीरवाले ऐरावतके समान और आविर्भूत (उछलती) फेनपङ्क्तिसे व्याप्त श्रीरसागरके
समान शोभायमान हुआ । उस समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही बेंतकी छड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे
लोगोंको हटाने लगे । इन प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय तुमरे जिखर पर आरोहण करता है उसी प्रकार
कुमार चन्द्रापीड सभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासनपर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद
दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका सूचक, प्रलयकालकी मेघघटाके घोषके समान 'घर घर' शब्द करता,
सुवर्णके दण्डोंमें वजाये जाने पर वह प्रस्थान-दुन्दुभी, मन्दराचलके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलयकालीन
निर्घातवायुके आघात (महाभूतोंके आपसमें टकराने) से भूतलके समान विद्युतके आघातसे उत्पात

१. विधुत, विधृत । २. लवाकुलः, फेनतला । ३. आगम्य । ४. सन्धानस्य । ५. घातैः ।
६. पीठः । ७. तटिचण्डपातैः ।

कोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तानं फणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुर्भिसुख दन्त-
दन्तोर्ध्वघातैः^२ आहूयमान इव दिक्षु दिक्षुञ्जरैः, सन्त्रास-रचित-रेचित-मण्डलैः प्रदक्षिणीक्रि-
यमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः^३, अपूर्व शर्वादृहास-शङ्का-हर्ष-हुङ्कृतेन^४ आभाष्यमाण-
सामयिकमेघ इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य बलिसघनः कुक्षिर्मध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं दध्वान शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुमभ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, सना-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानीकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, बधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भाम् अन्योन्यसन्धयः मिथोबन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्माता-
दिषु क्रियोष्पेक्षालङ्कारः ।

यत्येति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं वभ्राम भ्रमणं चकारेति
सन्धयः । रसातले पातालौ भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुल्यम् इतस्तत इत्यर्थः । चलित कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सता, शेषेण बासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिक्षु आशासु मुहुर्मुहुः वारंवारम् अभिमुखे गिरिभिस्त्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशनाभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिक्षुञ्जरैः दिग्घस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिः शब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमण
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजवशालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजित
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैयनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्यन्दनवाहितुरङ्गमः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोष्पेक्षालङ्कारः ।

अपूर्वंति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि व्यम्बकवृषभेण मधेश्वरबलीबर्हेन कर्त्रा, अपूर्वः अना-
मेघके समान एव नारायण के तृतीय अवतार महावराह कौ नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायनान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, अन्दिन, विदारित, विस्तारित, अम्यन्तरगन, प्रदक्षिणीगोचन और बधिराजित हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके सन्निबन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन निकाल, उन्हें उलट सीधा फेन ओर ऊँचा करके शेषनाग मानो आलिङ्गन करना हो नन्मुखवर्त्ता
पर्वतभित्तिमें वारंवार टाँत को ऊपर उठाकर विपक्ष हाथी का गर्जन समझ कर दिग्गजगग मानो मनस्त दिशाओं
में आह्वान करते (बुलाते) हों, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलकार भ्रमण करने सूर्यरथ के घोंटे नानो,
आकाशमं प्रदक्षिणा करते हों, महादेव के अपूर्व उच्च हास्यरव को शङ्कसे आनन्दपूर्वक हँस करती शिवका

१ कनकवर्गैः, कण्ठागैः । २ क्वचिदय पाठो न विद्यते । ३ बलिनोत्तान । ४ दन्तान्त ।
५ रेचक । ६ तुरङ्गमैः । ७ कचित् ‘अश्रुतपूर्व’ इत्यधिक-पाठोऽवलोक्यते ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजै, गगनाभोग इव तारागणवर्षि-
भिर्दिगन्तरै, जलदकाल इव स्थूल-जललवासार-स्यन्दिभिर्जलधरै, अनुगम्यमानो नरपति-
सहस्रैः स्थानमण्डपात्रिणात् ।

निर्गत्य च पूर्वोरूढया पत्रलेखया अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुच्चि-
तमङ्गल्यालङ्कारां ससम्भ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारूढां अचलरेचक-चक्रोक्तैश्चीरोदावर्त्त-
पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनात-
पत्रेण निवार्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे ।

निर्गच्छंश्च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शीलः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव, मन्दार इव, विमुक्ता विक्षिप्ताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः
जलकणा यैः तैः तादृशैः आशागजैः दिग्दन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः
दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितव्योमदेश इव, तथा स्थूला, स्थविष्ठा ये जललवाः मल्लि-
विन्दवः तेषाम् आसारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमान-
चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् सभाभवनात् निरगात् निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव' इत्यन्तं यावत् मालोपमा-
लङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गलजालानिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्षते ।

निर्गत्येति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरूढया उपारस्थितया पत्रलेखया
ताम्रवृक्षरङ्गबाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्य। तां तादृशीम् । उप-
पादिता-सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुचिताः सहग्रामयात्रायोग्या मङ्गल्यालङ्कारा 'माङ्गलिक-
भूषणानि यस्याः तातादृशीम् । ससम्भ्रमेण शीघ्रेण आधोरणेन हस्तपदं उपनीताम् उपस्थापिता करेणुका
काञ्चित् गजपत्नीम् आरूढा आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रोक्तो भ्रामितो
यः चीरोदस्य दुग्धाम्बुधः आवर्त्तः अभ्रमस अभ्रमि-तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपते-
रावणस्य बाहुदण्डे मुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-
यस्य तं तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-
वस्थित' इतिकैलासविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालमौक्ति-समूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा
शतशतस्युका-शलाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण ध्वज्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप-
सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेभे आरम्भ चकार ।

इह 'अचलरेचके' त्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छंश्चित् । किञ्चेति चार्थः । वाटीतो निर्गच्छन् व्रजन् चन्द्रापीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कालियं गिराते कल्पवृक्षगग जिस प्रकार पारिजात वृक्षके, सृङ्गमेंसे जलकी वृद्धे गिराते दिग्गजगग जिस प्रकार
पेगावन के, तारागग वरनाते ठिक्सून्ह जिस प्रकार आकाशके, एव स्थूल जल-विन्दु दरनाते नेवसमूह जिस प्रकार
वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उन्हीं प्रकार सामन्त नरपतिगण चन्द्रापीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे, इस प्रकार
चन्द्रापीड सभामण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीडके बाहर निकलने पर, महावतने श्रीम्र एक हथिनी लेकर उपस्थित की पत्रलेखा पहलेने
ही जिसपर चढ़कर मध्यवर्त्ती आसन पर जा बैठी थी, मृत्युगग युद्धयात्राके उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार
जिसे पहनाये थे, चन्द्रापीडने उस हथिनी पर चढ़ कर राजभवनसे चलना आरम्भ किया, उस समय मन्दराचलके
भ्रमणने चक्राकार घूर्णित क्षीरसागरके आवर्त्तके समान श्वेतवर्ण, गवणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासभवनके
समान कान्तिमन्पत्र, मोतीकी आलरसे युक्त एव शतशलाका निर्मित (मो तानवाले) एक छत्र धारण कर कोई
मृत्यु चन्द्रापीडका रौद्र (भूम) निवारण करता था ।

सामन्त-नरपतिगण चन्द्रापीड को प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के समीप खड़े हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट) के

१. कुल्लेश्वरपुराया । २. अधिरुद्ध । ३. चक्रोद्ध । ४. धवलप्राकारान्तरित । ५. कचिन्

अप पाठो न विद्यते ।

कनः गङ्गासुम्नमृगानां चूडामणीनामलक्तकद्वयं दृष्टिमुपा बहलेनालोकवालातपेन राज्याभि-
षेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापस्वकीयकोशदण्डजं तेजः
स एव दत्तिः अस्ति तेनेत्र विद्यमानेन । अथर्था पिङ्गरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः
सर्वशुभाः कर्म, गौराज्याभिषेकात् जन्म उत्पत्तियस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेणैव आत्मीयस्नेहेनैव
चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददर्श । आसन्नानां
क्रोधनाशितानां रिपुविनाशानां शत्रुक्षयाणां पिशुनेन सूचकं दिग्दाहेनैव, चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्य-
न्वयः, पाटलीक्रियमाणं क्षेत्ररक्तीक्रियमाणम् अम्बरतलं व्योमतलं ददर्श । तथा अभिमुखागताया जगज्जयं
धागामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगच्छ्रियः चरणालक्तकरसेनैव पादयावकद्वयेणैव, चूडामणीनामालोक-
वालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदाचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददर्श अवलोकयामास ।
इदं 'अलक्तकद्वयदृष्टिमुपा' इत्यत्र निदर्शना । 'आलोकवालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अथर्था
पिङ्गरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।
'निजानुरागेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'दिग्दाहेनैव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनैव' इत्यत्र
तात्पर्योत्प्रेक्षाः ।

विनिर्गत इति । विनिर्गते बहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रेतस्य इति संबंधः ।
प्रथमतः तृतीयावदुवचनान्तानि पदानि 'अवनिभुजां चक्रवालैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोधयानि ।
समभ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः
सहस्रः सहस्रं तेन जर्जरितं बहुधा भ्रमम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण
अवनता नन्ना ये मौलयः शिरांसि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

व्यसन हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पढ़ने थे, उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल अस्ता
(मगार) के रसके सौन्दर्य को अपहरण करना (चुगना) या एव नवोदित मूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा
था, उन समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर हाँ टेक्ने लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विस्तृत
समय प्रतापानलते ममान मानों वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दसों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-
पों) का दिये है, राज्याभिषेकने उत्तम हुए अपने अनुरागके ममान हो मानों उनसे भूतल लाल हो गया है,
मान होने वाले रिपुविनाशमूचक दिग्दाहके समान हो मानों वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबा-
र) कर दिये है और सामने आर हुं भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रस (महावर) के समान हो मानों वे
दिन को प्रपन्न लोहित बर्ण कर दिये है ।

तब निकलने से सब ओर से मानन्-नरपतिगा आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे,
उन समय उनके वस्त्रवस्त्र रत्नगा शत्रुता (नेत्र) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकरानेसे
—नेत्र से गये थे, आदर-पूर्ण माथा नोचा करनेसे उनकी मणिमुकुटोंकी कनार शिथिल हो गई थी, रत्नमय
आदर-पूर्ण श्रुत गये थे, मणिमय कुण्डल गिरन रित्तक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड-

१. अन्योन्यं दृष्ट ।

२. विद्यमानादशदिश ।

३. गन्धगजघटा ।

४. आदरादनवरतप्रणामशिथिल ।

५. रत्नमयः ।

कुण्डलैराज्ञप्त-सेनापति-निर्दिश्यमान नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, वहलसिन्दूर-रेणुपाटलेन क्षिणितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूनेन सित कुसुम-माला-जाल-शवल-शिरसा सलग्नसन्ध्यातपेन तिर्यग्गावज्जिन-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिणेन गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभा-प्रतान-कल्मापिता-वयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

(अर्थ) चलित गजघटा-कम्पित-धवलतापत्रं वनम्, अनेककल्लोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषा तैः तादृशैः । आवर्जिता आनमिता रत्नकर्णपूरा मणिमयकूर्णभूषणानि येषा तैः तादृशैः । कपोलस्थ लयोः गण्डभागयोः उपरि स्तलिते मस्तकनमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयश्रवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आज्ञप्तेन तेषां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि ज्ञामानि संज्ञा येषा तैः तादृशैः, अवनिभुजा राज्ञा चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

वहलेति । इतः आरभ्य तृतीयवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । वहलैः अधिकैः सिन्दूररेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरक्तीकृतकुम्भदेगेन । क्षिणितले पृथिवीतले दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलमौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः पताकाप्रयद्वाधोमुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाप्रवद्धाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्द-वक्ष्यद्भूमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्तमसूहं तेन गडबल विचित्र शिरो मस्तक यस्य तेन तादृशेन । अतएव सलग्नः सश्लिष्ट सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषणतल-शौभ्यम् । तिर्यक् आवर्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पृष्ठवद्धध्वजगतपताकीभ्यम् । तथा तारागणेन ऋक्षमण्डलेन दन्तुरितं विपरीकृत शिखरशिलानल-शृङ्गस्थप्रस्तरो यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पपङ्क्तिनाम्यम् । एवविधेन मेरुगिरिणेन सुनेस्पर्धतेनेव गन्धमादनेन तत्सङ्गर्गेन प्राग्लक्षितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुवच्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रौत्यु-पमा पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्त्यते ।

कनकोति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषण तस्य याः प्रभाः कान्तयः तामां प्रतानेन आधि-वयेन कल्मापिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अतएव दत्ताः शरीरेषु अपिताः लङ्का-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रवकृतपाणिबिम्बचित्राणि यत्र तेनेव सताः । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्निरूपितेन तत्सङ्गकाशेन सनाथीकृतः स्वसयुक्तीकृतः पुरोभागः समुखदेशे यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शतक्रनोरिन्द्रस्येयमिति शातक्रतवी तामाशा पूर्वां दिशम् अभिप्रतस्थे अभिमुख चलालः ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम् चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिमूहाः तासु

द्वारा उनके नामों को कान्ते के लिए आदेश किये जाने पर सेनापति उनके नामों को बतलाना जाता था । गन्धमान नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खा मिन्दूर रंगाने में लाल हो गया था, पाँठ के ऊपरमें जो ध्वजा था, उसमें लटकती हुई भ्रमती मोनियोंकी झालर भूतल पर डोलानमान हो रही थी, ध्वनती फूलोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अन्यत्र सन्धानमयकी रक्तिमाने लुक्त, टेढ़े बहने ध्वनती गङ्गाप्रवाहगले और नक्षत्रसमूहोंसे छाए शिखरगले सुने-स्पर्धते समान पद गन्धमादने ज्ञानायमान लगता था । कोई नोकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उम उन्द्रायुधोंको खोज कर ले जाता था, उमगन्ध अलङ्कारके प्रभारागिसे उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होना था मानो कुजुमरस द्वारा उनके अङ्गमें हाथ का पञ्जा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले हा पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीनलको प्लाविगत

१ रशात । २ निर्दिश्यमानानामवनि । ३ क्वचित् 'स्थूल' इति पद न विद्यते । ४ दन्तुरित-शिलातलेन । ५ प्रभाकल्मापित । ६ क्वचित् 'अथ' इति पद नास्ति । ७ कम्पिततापत्र ।

रत्नान् प्रतिदिन्दु मन्त्रम् । सदाप्रलय-जलधि-जलमिव प्लावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूत-
रत्नरत्नम् । अन्वितं मन्त्रचाल चलम् ।

उत्पलितस्य काश्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासाः सितकुसुमाङ्ग-
रागो मृता चलममूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानः धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराज-
स्मरितपदसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव
रवेगमञ्जरीं बभूव ।

अनन्तरमिन्ध्रेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां चलानां भरेण चलि-
त-हस्तौन कीलित-जलधि-जल तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्रम्य मेदिनी । सम्मुखागतैरन्यैश्चा-

दक्षिणं भूतं धवलातपत्राणाम् आरोहिणमितच्छनाणां वज्रं समूहो यत्र तत्तादृशम्, अत एव अनेका
विनिधा नाः कपोलपरम्परा, महातरङ्गश्रेणयः तासु पतित चन्द्रमण्डलप्रतिविम्बानां शशिमण्डलप्रति-
विम्बाणां महन् समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महाकल्पसामयिकसमुद्रमिव
प्लावितमहीतल प्रलयनीतपृथ्वीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पन्नः कलकलः कोलाहलो यस्मिन्
तत्तादृशम् अन्वितं समस्तं यत् चन्द्रापीडस्य सञ्चाल सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः । तत्पश्चादिति
शेषः । उपमा ।

उत्पलितस्येति । विद्धेति चार्थः । उत्पलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीप-
माजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैजयिकहोमादिना ऋत्विग्भिर्विहितं प्रस्थानमङ्गलं
यस्य स तादृशः, दुकूलवामाः परिहितसूचमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स
तादृशः । मृता महायसा यत्नममूहेन सैन्यसङ्घातेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुवज्य-
मानः । धृत केनचित्सेवेनेन उत्तमाङ्गोपरि धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्मरितपदसञ्चारिण्या
शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या करणभूतयेत्यर्थः । वैशम्पायनः, द्वितीयो युवराज इव समीपं
पार्श्वम् आजगाम आगत्य तथाविधादभ्यरयुक्तत्वादित्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आगत्येति । आगत्य अभ्येत्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्ती
चन्द्रापीडस्य समीपवर्ती बभूव संजज्ञे । शुक्लपद्मप्रथमभागे दिनान्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्ती
भवतीति व्योतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इन्ध्रेतश्च इतस्तत् इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य श्रुत्वा
प्रधावतां शीघ्रेण चलतां तत्पश्चादिति शेषः, चलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः
पक्षवत्तगा गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो विद्धो यो जलधिः समुद्रः
तस्य जलतरङ्गातेव गलितहस्तौलप्राप्तेव मती तत्क्षणं तत्कालम् आचक्रम्य चचाळ । चलितहस्तिसमूह-
मादृश्यमृचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गातेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

समुत्तेति । परस्परं समुत्पाद्यतः अभिमुत्पाद्यतः अन्यैश्च अन्यैश्च भिन्नभिन्नैः प्रणमद्भिः नमस्कारं
उत्प्रेक्षा । अनेके लोगे जाने लगे, लयिनेके चलने पर महाबलके श्वेतवर्ण छत्रसमूह कम्पित होने लगे, उससे असह्य
लगे ।

वैशम्पायन दिवा युवराजके समान एक आग्रतासे चलनेवाली हथिनों पर बैठकर अपने महलसे प्रस्थित
चन्द्रापीडके समान आ गया । पुर्वाह्निकग उमकी यात्राकालान् मानसिक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उसके
पश्चात्तः समान रूप का और श्वेतवर्ण पुष्पे शरीरकी शोभा की हुई थी, एवं कोई नौकर मस्तकके ऊपर
सेतक । उसकी धातकर चल गत का, वही सेना और भूपसमुदाय उसके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र जिस
प्रकार मृता जलजस्तो होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्ती हो गया ।

उत्प्रेक्षा 'युवराज भवने निकले हुए हैं, श्वेत-श्वेत यह सुनकर सेनाएं उनके पीछे पीछे ढीढ़ने
लगे, उन गमन उनके समानने श्वेत, नाना चलायमान हुए कुलपर्वतोंमें पीडित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट हुई
(उत्प्रेक्षा) । इस प्रकार कहने लगे । मानन्तराजग, परन्तर मामने उपस्थित होकर राजपुत्रको प्रणाम करने

१. सन्ध्या । २. उत्पलित । ३. अनुवज्यमानः । ४. समाजगाम । ५. शशिकर इव ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिपि-
तवहुलरोचिषाश्च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीना प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पक्ष-क्षोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, कचित् सकल्पतरुपल्लवा इव, कचित् सशतक्रतुचापा इव, कचित् सवालातपा
इवाक्रियन्तं दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचि-
भिर्मयूराणीवारजन्तं राज्ञामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वद्भिः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हैतुभिः, अंशुलता रश्मिपक्वयः तासां जालेन समूहेन जटिला विपमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा
उन्मिपितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयानि रोच्यं वि कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां
पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गद्वेषणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेन च कर्त्रा, कचिद्विशेषे
कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विस्मिप्यमाणाः चापाणां किकीदिवीनां पक्षक्षोदाः पत्रचूर्णानि वायु ता इव,
दश दिशः अक्रियन्त इति सर्ववन्धः । इत्यमुत्तरत्र । कचित् उत्पतितस्य उद्गोनस्य शिखिकुलस्य मयूर-
गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेचकगर्णेन पुच्छगतकवुरितचिह्नगणेनेति तापयम् शारा
विचित्रा इव । कचित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विधृता तरलाश्चञ्चला इव । कचित्
सकल्पतरुपल्लवैः देववृक्षसलयैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपल्लवा इव । कचित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-
धनुर्भिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । कचित्च वालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहैति सयाला-
तपा इव दश दिशः दशैककुम्भः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमणि' स्यादौ क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' स्यादस्य 'सयलातपा इव' इत्यन्तं यावत्
सर्वत्र गुणोप्रेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्गन्धमीनामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कल्माषैः कवुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छ-चित्रानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोप्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिङ्
मण्डलं कुञ्जरमयमिव, हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव गजदा-
नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव
लगे । उस समय उनके-किरणजालसे चमकती कलगीवाले-मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एव अत्यन्त-दृष्टिशाली
नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाज्रवृक्ष) के प्रभाशसे दशों दिशाओं पेता होत होने लगीं मानो किना
स्थानमें नीलरुण्ठके पत्तों का चूर्ण विक्षिप्त (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उठते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोंने
विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें असामयिक मेघकों दिजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पत्त-
वोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नगोदित सूर्य के प्रकाश से सन्निवृत्त हों । राजाओं के
छत्र ध्वनवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणमय होने विचित्र होनेसे एव ऊपर की ओर फैलती हु-
चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निर्मित के समान जोमायमान होने लगे ।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो,
आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो हस्तीके मण्डल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिमान
मानो अलङ्कार-किरण-मय हो आतप मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चानरमय हो एव त्रिभुवन मानो जय-जय

विद्यमानैः, उद्यद्गन्धमन्मिदं त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः
 कुलपर्वतानामपि चलनसङ्गावाच्च समन्तमागम्यमिच्छाशयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि क्षणिकक्रवालानि तन्निभैः
 तन्निभैः प्रचलद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनायैव चन्द्रमण्डलसञ्चलन-
 मिति सूचनार्थमुत्पातग्रहणम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहामेघवत् गम्भीरो भीषणः
 अत्यन्तः नाशो ध्वनिरस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुभिना
 पटनेन । तारजावर्षमदृशेन नक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रचुरिता गजशीकरनिकरेण
 हस्तिगुण्डानि, मत्स्यसलिलविन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्धूमैः, उल्लसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
 क्षणिकरजोत्पङ्क्तैः दण्डवत्प्रवृत्तमानवसुधारेणुपत्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
 दण्डवत् पानवत् पक्षपाः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो
 यः कण्ठो गतः तद्वत् गजितैः रसितैः । क्षतजकणः शोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् वभ्रुणा पिङ्गलव-
 र्णनं ननजजह्वमसिन्दूररेणुना, गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिकक्षोलाः
 समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अश्वपङ्क्तिभिः । अन्ध-
 कारिणानि समुत्पत्तान्धकारिणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं चरता खवता गज-
 मदङ्गलधारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविष्टप्रसरशीलेन
 तादृशेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्ज्ञे सञ्ज्ञा इव, तत्रापि
 पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवयवमात्रादित्याशयः ।

उक्तं 'कुलपर्वताकारैः,' इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरै'
 इत्यत्र तुल्योपमा । 'तारकावर्षमदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः,' 'क्षतजकणवभ्रुणा,' 'संक्षुभितजलधि-

कुलपर्वतानामपि चलनसङ्गावाच्च समन्तमागम्यमिच्छाशयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि क्षणिकक्रवालानि तन्निभैः
 तन्निभैः प्रचलद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनायैव चन्द्रमण्डलसञ्चलन-
 मिति सूचनार्थमुत्पातग्रहणम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहामेघवत् गम्भीरो भीषणः
 अत्यन्तः नाशो ध्वनिरस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुभिना
 पटनेन । तारजावर्षमदृशेन नक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रचुरिता गजशीकरनिकरेण
 हस्तिगुण्डानि, मत्स्यसलिलविन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्धूमैः, उल्लसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
 क्षणिकरजोत्पङ्क्तैः दण्डवत्प्रवृत्तमानवसुधारेणुपत्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
 दण्डवत् पानवत् पक्षपाः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो
 यः कण्ठो गतः तद्वत् गजितैः रसितैः । क्षतजकणः शोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् वभ्रुणा पिङ्गलव-
 र्णनं ननजजह्वमसिन्दूररेणुना, गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिकक्षोलाः
 समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अश्वपङ्क्तिभिः । अन्ध-
 कारिणानि समुत्पत्तान्धकारिणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं चरता खवता गज-
 मदङ्गलधारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविष्टप्रसरशीलेन
 तादृशेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्ज्ञे सञ्ज्ञा इव, तत्रापि
 पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवयवमात्रादित्याशयः ।

१. निर्दिष्टं २३ दिनाः, तय । २. जनमितानवत्र । ३. प्रथिमर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गम् ।
 ५. अन्धकारमयम् । ६. कश्चित् गजपदं न विद्यते ।

बिल बहल कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निवह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनानिर्जलः सस्पशशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र सरुद्धमतिदूरम-भ्रमरम्^१ अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरग खुरजोधूसरम्^२ अर्ककि-रणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभ-कर-शोर्क-निर्वापण-त्रस्त इवातपत्र-संछादितातपो दिवसो ननाश । बल भैर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता^३ द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकल्लोलचञ्चलाभिश्च^४ इत्येतेषु लुप्तोपमा । 'सज्ज इव' इत्यत्र क्रियोध्वेजालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलैः शुभ्रेण ध्वजनिवहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, यलानां सैन्यानां बहलेन अधिष्ठेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः त्रस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोध्वेज, ध्वजनिवहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलबधून्वहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

मलिनैति । समदा मद्नेन सह वर्त्तमाना या गजघटा हस्ति समूहाः तासाम् अवचूलसहस्रेण पृष्ठस्थ-पताकागणेन सरुद्धम् आच्छादयन् अम्बरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कश्मलानि यानि अवनिर्जलानि धूलयः तेषां रस्पर्शात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिदिविष्टम् अपससार अपघृतं घभूव तत्सैन्यानां दूर एव इश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रवलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदृण्डधारिणो रक्षकपुरुषस्य वेत्रलतया वेतसयष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः तुरगखुरजोधूसरम् अश्वशफधूलिपाण्डुरं पुरोभागम् अन्नभाग मुमुचुः तस्यजुः, राजाग्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु, अपसार्यमाणत्वरूपक्रियाया उल्लेखः । अपि च परित्यागे अश्वशफधूलिधूसरपद-स्थायो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इमानां राजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसलिलकणैः यन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्ष्यता प्राप्तः, छत्रैराच्छादनाद्विवासातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलविन्दुभिर्वया बह्वेनिर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युल्लेखः । तथा दिवसनाशो आतपत्रावरणपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सरम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा यलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता जुग्णा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां राजानां चरणशतेन अद्विजसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

अनवर्ण ध्वजाओंके नमूने ने निरन्तर आच्छादित दशो दिशों सैन्यगणके बड़े भारी कोलाहलेन व्यभीन होकर ही मानो कहाँ चली गई, गगनतल, नदमत हाथियोंके पृष्ठवत्ता पताकाओं से आच्छादित होकर, मलिन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आगङ्गासे मानो बहुत दूर सरक (खिसक) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-यष्टिधारी प्रबल प्रतीहारोंकी बैनकी छडियोंसे दूर की गई हैं। इस प्रकार-मानो अश्वगणके खुरजोंसे उड़ती धूल से धूम्रवर्ण आगेके हिस्सेको-छोट गई, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन-हाथियोंकी नुओंसे निकलने जलकी बूंदोंने अपने नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई भैर मद-मत्त हाथियोंके नेकड़ों चरणा से ताड़ित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-दुन्दुभी के सनान भरपूर नाद

१. बहुलवल । २. मलिनोन्नतनिव । ३. अम्बरतलम् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रलता । ५. धूसरताभीता इवार्क **, धूसरताभीताईक ** । ६. सोकरनिकर । ७. वलहदलनर ** । ८. सञ्चरणजननताडिता, चरणशतखण्डिता ।

भारी राम । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते' मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचलत्तुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदे-नाल्लिप्तस्य नानजस्येचाऽर्धययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य ।

अनेक च प्रमर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च घातानां निनादेन, तुर-स्व-मिश्रितेन च वाजिनां ह्येपरवेण, अनवरत-कर्णताल-स्वन-मन्त्रनेन न दन्तिनामाडम्बररदेण, ग्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन च गतिवशाद्विपर्म-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कतेन, मङ्गलशब्द-संवर्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन-मुहुर्मुहुरितरनतस्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योपेक्षा तथा शब्दकरणे 'बलभर० मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुगिनि काव्यलिङ्गस्य युमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुन्ति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेत्पम्, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, इह प्रमाणे दृग्मद्यप्रपयः । तुरङ्गाणां घोटाकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः बहिर्गगतैः सितैः धवलैः फेनैः कुफैः परचिते विस्तारिते, मदस्रुता दानवारित्वाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचलिते चरणेन प्रापुः ।

इह गुल्फद्वयसत्वादिसम्यन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एतिलेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुविशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना क्षणीनमीद्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिसस्य संयुक्तस्य क्लृप्तस्य च, सामजस्य तत्तन्मतजस्य इव घ्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनामिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननाश, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रयत्नान्धाङ्कृतस्य घ्राणस्य तद-पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोस्ये पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ।

इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेनेति । परिपाट्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकवृन्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तरेण काहलानां बृहद्द-यकानां निनादेन शब्देन । तथा तुररवैः शफस्वनेन विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षहेपारवेण प्रमोदहेपशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रघट्टितसृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्द-तेन संपृक्तः संमिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । ग्रैवेय-रुणि घण्टभूपगानि तेषु याः किङ्किण्यः सुदधण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-द्वेन नमनयद्वेन विपमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानामित्यर्थः । टङ्कतेन 'टंटे' रणेन । मङ्गलशब्द-संवर्धिता वृद्धि प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां प्रयाणपटहानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः चारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां डिण्डिमानां

हरतः गीः गदस्यार्थं तथियौके वृत्ते नक आति-अवगणके मुखमेंसे निकले धेतवर्ण फेनपुञ्जसे विस्तृत हुए-मद-में दृग्म दैनिकता पद-पद पर फिसलने लगे, हरतालकी गन्धके समान अतिनीत्र मद्य-सुगंधके भर जानेसे, हरिताली गन्धिकाके समान सैन्यगणों नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

अनेने चली गयी सेनाके आगे टाँटते जन-समूहों के कोलाहलसे, नगाटोंकी अतितीव्र ओर ऊँची आवाज से, लगे लगे घट्टमें मिले हुए घोड़ों के रिनहिनाहटसे, दायियोंके अविशाल सञ्चालित बृहत् कर्णतालके शब्दसे-मिली हुई जननी केज और विनाश गर्जना से, गलोंमें, टाली हुई किङ्किटियों (घुघरियों) के आवाजके साथ सुनाई देने लगे वीर वारण कभी-कभी चली-चंडालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, माङ्गलिक शब्दकी ध्वनिसे परिवर्धित हुई आवाजके प्रमाण दुन्दुभी (टफा) के नाटसे और बार-बार चारों ओर बजते टिण्टम (टमरु) के

१. ... पदसे । २. जनययौ, समुपययौ, नमाययौ । ३. हेपारवेण । ४. ... स्वररव । ५. ...
६. गतिवद्विपम । ७. हरितालकिङ्किणी ।

वजनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर क्रोड-धूस्रं, कचित् क्रमेलक-सटा-सन्निभः, क्वचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, क्वचित् पत्रोर्णं तन्तुपाण्डुरः, कचिज्जरठ-मृणालदण्डधवलः, कचिज्जरत्कपि-केशर-कपिलः, कचिद्धरं वृषभ-रोमस्य-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्चन् भ्रमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृषित इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्ष्यानिबोत्पतन्

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रव्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छा मोहः अभवदिव अजायत इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्द बलसन्तोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणु धूलिः उत्पपात ऊर्ध्वं जगाम इति वच्यमाणाक्रियया सम्बन्धः । चित्ते चलनालम्बनभूतभूत-लस्य अनेकवर्णतया नानारूपतया कारणेन । क्वचित् पाण्डुरमृन्मयभूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोष्ठीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूस्रो धूमवर्णः । क्वचित् पिङ्गलमृन्मयभूतले, क्रमेलकस्य उत्प्लस्य सटासन्निभः जटासदृशः । क्वचित् श्याममृन्मयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रत्नलकस्य मृगविशेषस्य रणां तनून् रूपां पल्लववत्-रत्नवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नलकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृते' इति । क्वचित् पाण्डुमृत्तकामयभूमौ वटलकुचादिवहलेषु कुमिभिः कर्णाया विहितस्वात् पत्रसम्बन्धिनी कर्णा अत्रेति पत्रोर्णम्, धौतकौशेयवसन तस्य तन्तुवत् पाण्डुरः श्वेतरक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' हाय-मरः । क्वचित् विशदमृन्मयस्थले, जरटो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो विमदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । क्वचित् पिङ्गलवर्णमृन्मयभूमौ, जरतो वृद्धस्य कपेर्वानरस्य कमरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । क्वचित् पाण्डुवर्णमृन्मयस्थले, हरद्वृषभस्य महेशवृषस्य रोमस्येन चर्वितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तपिमाळद्वारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिलोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणा घोटकानां चरणेभ्यः पाडेभ्यः पक्षे हरे श्रीविष्णोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, क्षमां पृथिवीं महिष्युताञ्च मुञ्चन् परित्यजन् । एकत्र उड्डय-नादपरत्र अधीरश्चादित्याशयः ।

आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः केश्वत् साहं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चक्षुषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनाच्छादनं लौकिकपरि-हासे प्रवर्तितम् ।

तृषित इति । तृषितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशृण्डानिर्गतमलिल-कणान् पिबन् कर्हमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधच्च ।

पक्षेति । पक्षवान् गुरुमान् इव, गर्गनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डयमानः ।

ध्वनिं ते लोगों के कणयुगल सन्न हो जाते थे और उनसे ही मानो उनको मूर्च्छा आ जाती थी ।

धारे धीरे सैन्यगणके क्षोभसे उत्पन्न हुई धूल उटने लगी । वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण किन्हीं स्थानमें बूढ़े प्रोष्ठीमत्स्य (पोथी मछली) की छातीके समान धूसर वर्ण (धुंधला), किसी स्थानमें ऊटने वाले के समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमगुच्छके समान कृन्मवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेंगना के बलके सूतके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पक्षे हुए वृणालकी डब्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें टूटे वानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किन्हीं स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्वितचर्वण (लुगाली) करनेके समय अल्पन् फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण था । नारायणके चरणकमलसे गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके चुरन्तेसे वह धूल निकलना था; कोपित व्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करता था ऐसीमें पीछेसे आकर कोई व्यक्ति जिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करना है, वह धूल भी उमा प्रताप लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी, पिपासातुर व्यक्ति जिस प्रकार जल-पान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंके सूडमेंसे निकलता हुई जलका बूझाको पान (शोषण) करता था; वह पक्षीके नमान आवाज़में उड़ती थी, भ्रमणोंके

१. मदनम् . मन्तिविषं उव चुम्बन् मन्तेखाम् . मृगपतिरिव रचयन् करिहुम्भस्थलीपु
पद . मन्तुर्विषं उव मृगन् पताकाः, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, मुद्रयन्निव
पद . मन्तुर्विषं दृष्टिम् . आजिघ्नस्ति नकरन्द-मधु-विन्दुपङ्कलग्न . कर्णोत्पलानि, मद कल-
प्तिरप्यगाता तादन्त्रस्त उव विशन् कर्ण-शङ्खोदर-धिवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-
नि विमृष्टमणि भङ्ग-मन्दिराभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप विप्लुतैः फेन-
पततः सुपुष्प-स्यन्दकैः अतुल्यमान इव मन् गज घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

२. नि । भित्तिरन्तो अनागत इव, मदलेखी करिणां दानवारिपक्ति चुम्बन् स्पृशन् मुख-
मर्दं मं विद सच ।

३. नि । मृगपति मृग इव, करिहुम्भस्थलीपु गजशिरसः पिण्डस्थलीपु पद प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च
स्पृशन् चुम्बन् पदत्र पतनादन्त्राक्रमणादित्याशयः ।

४. नि । उपास्य सन्नामे प्राप्ते विजयो जयो येन स तादृशः राजेव, पताका ध्वजान् गृह्णन् स्पृशन्
अपहरन् । विजयो हि विजितविपक्षिणा ध्वजान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

५. नि । जरागमा दृष्टावस्थेय, जनानां शिरासि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचक्यापनाद-
न्यत्र कचघटादि-याशयः । इह 'त्रिपयगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमा-
सङ्ग्राहः ।

६. नि । पद्ममालोचनरोम्णाम् अग्रेषु संस्थितः पुण्डरीकं सन् दृष्टि मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव,
नभपतनशृङ्गया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्पलः ।

७. नि । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चल्येषु ये मधुविन्दुपङ्काः गात्रद्रवकणाः तेषु लग्नः
समस्तः सन्, जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिघ्नन् तस्मैरभं गृह्णन्निव । 'मकरन्दः (पुं)'
विजयके लायम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

८. इह 'आजिघ्नस्ति' इति क्रियोत्प्रेषा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कीर्तितः । मकरन्दमधुपदयोः
पर्यायपदा श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्चल्यर्थे पर्यायसितार्थत्वात् पुन-
रुक्तावगमात् ज्ञेयः ।

९. नि । मदनम् मदनमत्ता ये ऋणिणो हस्तिनः तेषां कर्णतालाभ्यां तालपत्रद्विस्तृतश्रवणाभ्यां
यत्ताडन प्रदशः तस्मान् घृष्टो भीत इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां भालास्थानाञ्च उदरविवराणि
अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

१०. नि । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपतीनां नृपाणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः
रत्नपुष्पपरिचिता मकरन्दशशांशा तामिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

११. नि । तुरगाणाम् अध्वानां मुखविक्षेपेण वदनप्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विनिप्लूतैः
फेनपततः सुपुष्पकवग्गरा एव कुलुमस्तत्राः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानाः पूज्यमाना इव तदुपरि
पतनादित्याशयः ।

१२. नि । सत्ता मदयुक्ता या गजघटा हन्ति समूहाः तामा कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भित्तयः

१. मदनम् । २. मन्तुर्विषं । ३. विन्दुपङ्कलः । ४. आजिघ्नन् । ५. करिहर्ग... । ६. मणिपतनमद्ग ।

आलिङ्ग्यमान इव चलच्चामर कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतेः कुसुमकेशररजोभिः, उपातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-बल्य-मालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन क्षौद-धूसरो रेणुरूपपात । अपरिमाण-बल-सघट्ट समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव वल्लभशेषम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहुलमूर्त्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन रिपु-कुल-कमल-प्रलय-

कृत्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति हति तेन तादृशेन, धातुधूलिवल्लवेन गैरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुवज्यमान इव, तस्यापि रेण्वनुसरणादित्याशयः ।

आलिङ्ग्येति । चलतां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सैवकैः संवीजितानामित्यर्थः, चामराणां चालवप-
जनानां कलापेन समूहेन विधुतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपाशुना पिष्टातकधूल्या आलिङ्ग्यमान
इव आलिङ्ग्यमाण इव, अन्योन्यसंरलेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्येति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनसङ्गनिवहात् परिच्युतैः स्रस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्जल्कधूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसक्तं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
त्स्थापित्वादित्याशयः ।

इह 'मुद्रयन्निव' इत्यारभ्य 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुरगमुखे' इत्यादौ तु निरङ्गरूपकसङ्कीर्णां क्रियोत्प्रेक्षेति बोध्यम् ।

उत्पानेति । उपातराहुः अकालोदयात् जनानामुपातद्योतकः संहिंस्य इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डल सूर्यबिम्बं पिबन् आच्छादयन् असञ्च । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वल्लभानि कटकाः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गोरोचनाचूर्णायमान गोरोचनाधूलिवद् व्यग्रहरन् अवलो-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गोरोचनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।

क्रकचेति—क्रकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनक्षौदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणु भूमिरजः । अन्वयस्तूत एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् बलं सन्त्यं तस्य सहस्रेन पदसम्मूहेन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अत एव अशेष समग्र विश्वं ससार शनैः शनैः मन्द मन्दम्, मन्दरश्चिव व्यापनेन
सङ्कोचयन्निव, अकाले अममये यत् काल श्यामवर्णं मघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविष्टः, स
रेणुरिति शेषः, विस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्राप्तुम् आरेभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'सहरन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गान्ति-
भावस, रः ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कृत' इति मग्नन्धः । अग्रेतेनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहला प्रथुला
मूर्त्तिः शरीर यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगात्मसारकरणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकादण्डस्वरूपेण, तद्बहुश्रुतानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्राग्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये

आलिङ्गन करता था और राजाओं के हजारों मुकुटों में से गिरी फूले की रज फेलकर मानो उसे उठने के लिए
उत्साहित करती थी; अशुभ-सूचक राहु के समान अतमय में ही सूर्यमण्डल को ग्रान करनी थी, वह राजाओं के
वात्रा करने के समय हाथ में बांधे गए मङ्गलसूत्रों और हारों पर गोरोचन के चूरे के समान दीगनी थी और
वह आरी से काटे गए चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (बुरादे) के समान धूसरवर्ण होकर उठने लगी ।
अकालोत्पन्न कृष्णवर्ण मेघसमूह के समान घनीभूत हो वह असह्य सेनाओं से पद-सर्प से दृष्टि पाकर, धीरे-धीरे
समग्र भूमण्डल को ही मानो महार करती हुई क्रम में फैलने लगी ।

इस प्रकार उस धूल का समूह जो क्रमशः बड़कर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्विजयका नागानि-

नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोल्लसता, रविकिरणेभ्य इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदितता रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजङ्गेन रसा-
तलेन, हरिचरणेनेव संघर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घयत रजसा ॥

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत क्षीरोदकेन-

अनपहृतेति । अनपहृता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलामसा-
गमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतना न हरतीति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न
अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्येन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्व-
पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वं तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । अधर्मकाले अधीप्समस्ये
उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वर्त्तिभवनस्वरूपेण । अधीप्समस्ये हि जनः सूर्यरश्मिसम्ताप-
निवारणाय भूगर्भभवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, अधीप्सकाले च स्थितिर्भवति
अस्य स्वधीप्सकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न उदितः उदय न प्राप्तिः तारागणानां नक्षत्र-
गणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपक्षरात्रिसुखस्वरूपेण । बहुलनिशा-
प्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवह' इत्यत्र गणनिवह इति
पर्याययोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्रानुर्यसूचनाय तद्वृत्त्योपादानमित्य-
वधेयम् । न पतितं व्युत् सलिलं प्रावृट्जलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले
सूर्यावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न भ्रान्ता विचरिता भुजङ्गा-
सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणा-
भावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अभ्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्वं
त्राधिकाभेदरूपकम् । प्राचा मते—अधिकारुढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—
एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणदाहयं विज्ञेयोक्तिरिति सुधीर्भविचारणीयम् ।

सवर्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनेव वामनपादेनेव, यथा नारायणचरणो चलविनाशाय
यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूव्या त्रिभुवन त्रैलोक्यम् अलक्ष्यत
व्याप्यत ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चक्राश्र-
यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरममुद्रस्य फेनः अविक्रफः तद्वत् पाण्डुना श्वेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टि
सलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पलवनं तदिव, क्षीरोदफेनपाण्डुना चित्तिशोभेन भूर-
जसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलक्ष्यत अदृश्यत जने-
रिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र औतोपमा । 'क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च तुतोपमा ।
अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर या, किन्तु किमीकी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था, अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु
सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था, पृथिवीके अम्यन्तरस्थित गृहस्वरूप (नैलाना) होकर था, किन्तु प्रीतिमान
उपस्थित नहीं होता था, कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उममें तारे उदित नहीं हुए थे, वर्षा-
कालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था, पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु फिरने हुए नहीं रहित था,
इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें सर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलसे जिम प्रकार प्रफुल्लित कुवलय-वन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरसागरके फेनसे
समान शुभ्रवर्ण पृथिवीके धूलिमयमुहसे आकाशतल आच्छन्न (विरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस धूलि
समूहसे धूसर हुआ सूर्य-विम्ब हाथीके कानमें पहने चमरके समान प्रभाङ्गन्य (फौका) हो गया । नूतनवर्णके

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिस्तृतैश्चरद्भिः क्षीरोद-क्षोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहति-विस्तृतैर्न च विसर्पता दानजलविन्दुदुहिनेन, ह्येषारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-लवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकास्तु दिक्षु, सागरसलिलादिव उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वै-शम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे—

‘युवराज ! किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्य-सि; कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपार्जितानि

इह ‘मृन्मय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एषु हि गुणोत्प्रेषालङ्कारः । ‘अभ्यरतल रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रज्वलितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिश करविवरविनिस्तृतैः शुष्कादण्डच्छिद्रवहिरागतैः, चरद्भिर्गलद्भिः, क्षीरोदक्षोदधवलैः शीरममुद्गलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अभ्युक्कणवृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतध्रुवणाभ्यां प्रहत्या शङ्केन विस्तृतं विशालं तेन तादृशेन, विसर्पता प्रसरता, दानजलविन्दूनां मदवारिपृथता दुहिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा ह्येषारवैः ह्येषारवैः विप्रकीर्णानि विचिसानि तैः तादृशैः वाजिनां घोटकानां य लाला जललवा वदननिस्तसलिलविन्दवः तेषां जालकैः सन्द्ध्यै, रजसि तस्मिन् रेणुपुञ्जे उपशमितं निवारिते सति, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उद्विग्नमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नश्चार्थो वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आबभाषे अभिदधौ इति सम्बन्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तैस्तथाविधरजसामुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-द्वितिशयोक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषः ।

ब्रुवेति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतं ? सर्वमेव जितमित्यर्थः, यत् जेष्यसि वशीकरिष्यसि स्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नारम-साकृता यास्व वशीकरिष्यसि । स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि च प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्-तराणि नात्मीकृतानि जयेनाङ्गीकृतानि स्वत्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त विज्यागमा धर्मा दायो दामः क्रय-जय’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपार्जितानि नोपार्जना-विपर्ययकृतानि यानि स्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनां विधास्यसि ।

तदनन्तरं अपने मठके उत्ताप (गरमी) से सतप्त हुए हाथियोंके सूँटके डेजोंमेंने क्षीरनागके जन्मिन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णयुगलके टकानेने गरम-बहने मद्-जलकी बूँदोंकी वर्षां सब दिशाओंमें होने लगी और धीलोंको हिनहिनाहटने टपकता लारकी बूँद-निकलने लगा उससे उस धूलिराशिके दब जानेपर दिशाएँ फिर दीखने लगी और मसुद्र-जलमें से उठकर नाने-बाहर आर्ड हो ऐसी उस अगणित सेनाओंको देख; विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपान कर, वैशम्पायन, चन्द्रापीड-कहने लगा —

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेने क्या नहीं जीता है जिसे तुम जीतोगे ? किन दिशाओंको उन्नेने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोंगे ? कान-कानसे द्राप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन-कौनसे रत्न उदात्त (ज्यूट्टे) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (इकट्ठे) करोगे, एवं [उनके प्रतापसे] कौन-कौनसे राजा उनके सन्त-अवनन (नष्ट)

१ कश्चित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २ नि सृते । ३ क्षीरोदधवलै । ४ मिष्टनेन । ५ पुनरुपजातलोकास्तु । ६ सागरादिव । ७ किमजिन किं किमजितम् ।

नान्युपार्जयिष्यमि; कैः वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमलकुडमल-
केमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मसृणीकृता प्रतिवद्धहेमपट्टैर्ललाटेः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः, कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः,
तेषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तच्चरण-नख-मयूख राजयः । एते
हि चतुस्तयजलावगाहदुर्ललित बलं मदावलिता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालकै-मान्धा-
तृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । अथवा कैः राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीठप्रतापादित्याशयः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनव यत् कमलकुडमलं
पट्टजमुकुटं तद्वत् कोमलः सृष्टुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिवद्धो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु
तथाकैः ललाटेभालैः सभाभुवः परिपस्थलानि, न मसृणीकृताः न रत्नयणीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मसृणी-
कृता इत्यर्थः, इत्यमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि
वर्णं प्रापिताः । कः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदण्डा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कैः चामराणि
बालव्यजनानि नोद्धृतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोद्गीरिताः । केषां
भूषणानां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा
इव नैः तादृशैः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीठस्य चरणनखानां
पादपुनर्भूगा मयूखराजयः रश्मिपङ्क्तयः, न पीताः मणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'कै वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीठेन विजिता भूषतयस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हिं तथाहि । चत्वारः
श्रुतुः संख्याका ये उदधयः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्ललित दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां यत्नानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो
रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्यभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्कौ दानगर्वितः कश्चित् राजर्षिः,
अस्येतिवृत्तम् अथमेघपर्वणि महाभारते प्रसिद्धम् ; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सदृशाः ।
कुलाभिमानशालिनो महाकुलप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागं कृत्वा सोमरसपायिनो
नियतयज्ञविधायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्सु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भूतले
सर्वपार्थिवाः समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण पूतैः पवित्रैः,
चूडामणिपल्लवैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षार्थकयागीयभस्मेव, मङ्गल्यां, श्रेयस्करीम्, भवतः एव
चरणयाः पादयोः रज संहति रेणुनिकरम् उद्बहन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

नहं हुण ? कोन-कान राजाने अपने मस्तक पर अभिनव कमलके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ?
कनककिण्टारो अपने-अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किसने सभामण्डपकी भूमिको चिकना नहीं किया ?
किनने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीठके पादपीठ (चरणासन) पर अपना चूडामणि नहीं रगड़ें ?
किनने [प्रतापारोके समान] छटिया नहीं पकड़ी ? किसने चमर नहीं डुलाया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं
किया ? एव मकर जिस प्रकार समुद्र-जलमारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिर्मित
मकराकार चिह्ने, महाराज तारापीठके निर्मल चरणनख-किरणोंको रात्रिका पान नहीं किया ? । जो सैन्यगण
अन्यान्य द्रोहतां जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
नेनाओंके गर्वमें मग्न होकर एव दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्धाताके तुल्य गुणवान्, कुलगौ-
रवस्मय, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सत्र अधिराज, अभिषेक जलके सम्पर्कसे पवित्र अपने-
अपने चूडामणि द्वारा, यज्ञीय रक्षा भस्मके समान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणधूलिसमूहको बहान करते (रखते)

१. कैः । २. वेत्रयः । ३. उद्धृतानि । ४. त्वचरण । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितमद ।

मिवाभिषेक-पयः पात-पूतैश्चन्द्रामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्या^१ भवचरणरज संहतिम्^२ एभिरिय-
मादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री, एतानि चाप्यभीषामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
भवन्तमुपासते । तथाहि पश्य-‘यस्यां यस्या दिशि विक्षिप्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रमातल-
मिवोद्गिरति, वसुधैव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिवै वर्षति, दिवम इव सृजति
ज्वलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारत-समर-सक्षोभस्य^३ अद्य स्थितिः ।
ऐष-शिखरदेशेषु^४ परिस्खलितं-मण्डलो भ्वजान् गणयन्निव कुतूहलाद्वमति कदलिकावनान्त-
रेषु मयूखमाली^५ । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल सुरभिणि वेणिकावाहिनि मद्र-

इह तेषा भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिदर्शनात् समुचयालङ्कारः, ‘रक्षा-
भूतिमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एभिरिति । अपरैः अपाकृतिकैः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तस्यावर्जित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः एता धरिता रक्षिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशाना दिनान्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा येस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अभीषा नृपाणां
बलानि च भवन्त ध्वाम् उपासते दिविजयसहायताविधानाय सहाजुसरणेन सेवन्ते । एतदपि महाराज-
तारापीडस्यैव प्रतापादिस्थाशयः । कुलपर्वतैरिवेत्यत्र जात्युत्प्रेषा ।

नदेषोपपादयति—तथाहीति । पश्य विलोक्य यस्या यस्यां दिशि आशया चक्षुः विक्षिप्यते-
प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादिरया
शयः । वसुधा पृथिवी बलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशा बलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगन
कर्तुं, बलानि वर्षतीव दृष्टिं करोतीव । दिवसो वासरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह ‘उद्गिरतीव’ ‘सृजतीव’ इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बल सैन्य तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता स्थितिः,
अथ अस्मिन्नहनि महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसग्राम-स
महाभारतसमरः शाकप्रियः पाथिवः शाकपाथिव इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संक्षोभः सम्मदः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्सदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । ‘सक्षोभस्य’ इत्यत्र
कर्मणि पष्ठे ।

इह ‘मन्ये’ इत्युपादानात् ‘मन्ये नङ्के भ्रुव प्रायो नूनमिवेवमादयः’ इत्युक्तिदिशा वाच्या क्रियोत्प्रेषा ।

एष इति । शिखरदेशेषु केतूनामेवोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्खलितं प्रतिविम्बितत्वात् पतितं मण्डलं यिन्म
यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुतूहलात् कौतुकात् गणयन्निव भ्वजानामेव गणना विदध
दिव, कदलिकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्ये भ्वजान् सुवर्णवेष्टितोर्ध्वप्रदेशान् केतून् वमति उद्गिरतीव ।
प्रतिभ्वजस्योर्ध्वप्रदेशे सूर्यविम्बस्य प्रतिविम्बितत्वात् ते भ्वजाः सूर्येणोद्गममाना इव दीप्यन्ति इति
स्पर्ष्टाः । ‘कदली हरिणान्तरे रम्भायां वैजयन्त्या च ।’ इति हैमः ।

इह ‘गणयन्निव’ इति वाच्या क्रियोत्प्रेषा, ‘वमतीव’ इत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेषा । उभयोश्चाङ्गा
ङ्गिभावसङ्करः ।

सर्वत इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारिस्त्राविणां करिणां हस्तिनाम्,
है । अथ कुलपर्वतके समान ये नरपति हो हस पृथिवीको रक्षा करने हैं एव दसों दिशाओंमें फैली हुई इनकी
यह सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें दृष्टिपात करने हैं उनमें ही ऐसा प्रताप
होता है कि ‘मानो सेना पातालमेंसे निकली चला आता है, पृथिवीमेंसे ना—आ—उ—होती है, दिशामें नागों
उसको उगलती हैं, आकाशमेंसे मानो उसकी वर्षा होती है और दिवस मानो उसे उ—उ—उ—है ।

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी ऐसा अनख सेनाके भारते जानना होकर
(दब कर) महाभारत वर्गित उस कुरुपाण्डवके युद्धमहर्षके क्षोभका स्मरण करती है । भ्वजाओंके चोटियोंमें
प्रतिविम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनना हो उन प्रकार पताकाओंके अन्यन्तर में घुमता है ।
मदजल टपकाते हाथियोंके—इलायचोंके सुगन्धिके समान सुगन्धित और महावेगने वहने—मदजलमें नव दिशाओंमें

१ मादल्यान, मङ्गलदान । २ पश्य पश्य । ३ गगनलमिव । ४ महाभारतसमरसक्षोभस्य,
महाभारतवलसमरसक्षोभस्य । ५ मत्तैभकरदशिखरदेशेषु । ६ सृजति ।

वारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतित^२-मधुकर-कुल-कलकलकलिला^३-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
नेव^४ भाति भूतधात्री । सैन्यभरसक्षोभमयात्^५ सरित इव गगनतलम्^६ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^७ एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्^८, यन्नाद्यविघटित-सकल-
कुल शैल-सन्धि-बन्धाः^९ सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति^{१०} फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^{११} ।

इत्येव वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्^{१२}, उल्लासित-ववल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{१३} आवासभूमिमवाप । तस्याञ्चावतीर्य-

प्लाया. चन्द्रवालायाः परिनलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाश क्लिन्नेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धारिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः वृहत्तरङ्गैः कलिता व्याप्यते सती भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशमयमवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'प्लापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमग्नत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैन्येति । सैन्यभरसक्षोभमयात् बलभारजनिततुल्यतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उड्डीनाः मरितो नद्य एव एता इन्दुधवला शशिधुवला ध्वजपङ्क्तयः केतुभ्रम्यः दिक्चक्रवालं
दिदुर्मण्डलम् आच्छादयन्ति आगृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' इत्यत्र लुप्तोपमया सङ्गोच्यते ।

सर्वधेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्यपि धरित्री वसुधरा बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विदलेपिता मरुतानां समस्तानां कुलशैलानां महेंद्रप्रभृति कुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संगो-
बन्धानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति न खण्डखण्डनां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणात् पक्षान्तरमाह—यद्वेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन
विधुरा विहता, फणिना सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफगामण्डलानि न चलन्ति
न खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फगामण्डलानां कदाचित्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदती गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे पट्टी, दिग्विज-
यतः परावर्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि वहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर २०० पृथिवी, गिरे हट भ्रमर्गोंके कलकलते ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरङ्गोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-जल ध्वजार्थानी पत्तियाँ सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती है । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह कि — सैन्यगणके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगङ्गा सन्धिबन्धन विदलेपित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज राजर्गों टुकड़ों में विभक्त हो गई जाना है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीडित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
अनमर्थ होकर शेषनागके फनियों द्वारा स्थानच्युत नहीं हो जाती है ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कह चुकने ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थान (डेरे) में आ पहुँचे,
जिम स्थानमें अनेक तोरण लटकाए गए थे, वासके अहात बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे, उत्तोलित शुभ्रवस्त्रके
नैर्ऋत पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनीके पृष्ठपरसे, उतरकर राजाके समान सब

१ मद्धारिणि मग्ना ।

२. निरन्तरनिपतित ।

३. "कलिता" कलङ्ककालिका, ललिता ।

४. कलितेव, कलितेय ।

५. सैन्यसक्षोभमयात्, धरणिमपहाय ।

६ गगनम् ।

७ सच्छादयन्ति ।

८. दिग्विजयः ।

९ शैलबन्धाः ।

१०. दलन्ति ।

११. "मन्दिरसम्बाधाम् । १२. "शोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनोत्थमानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनोमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिपण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे^१ क्षितितले विन्यस्त^२ कुयप्रसुपया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालाप नातिजातनिद्रः^३ प्रायेण
जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूपे^४ चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन्^५ सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत्^६ ।

वृद्धमयमवनसमूहं न शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राप्रचितनिवातस्थलम्
अवाप प्राप ।

तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरण विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेक्षणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभि-
र्वार्ताभिः विनोद्यमानः प्रसाद्यमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यग्रातुभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तेन तादृशेन शोकावेगेन विषादभरेण आचास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीड^७, अशेष-
समस्तं तं दिवसं दिनं दुःखेन महता श्लेशेन अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रमितीति दिवसो वामरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयजगत्यायाः, नातिदूरे नातिद्वीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निपण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् प्राश्वं समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुयं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडमग्न्यद्धम्, अन्तरा
शुकनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुल्येन
उपयाता निद्रा प्रमीला यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि ता त्रियामामपि निन्दे यापयामास ।

प्रत्यूप इति । प्रत्यूपे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाटया अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थानेन । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरिकयात्राकाल इत्यर्थः । अज्ञातेऽर्थे कप्रययो ह्यभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणत्वेनसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् शिथिलतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्थलनेन स्तोकमलिलानि विदधत् । सरानि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् सोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतावनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थायिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मार्गस्थायिहृदादीनि पूरयन् भृत्तिकृतिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सम्पादनं कीं, एवं समस्तं राजगण प्रधानमन्त्रिण्योके साथ इकट्ठे होकर नाना प्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगने
हृदयमें खिन्न होकर उसने कठिनता से बिताया । दिनके बिता लेनेपर रात्रि भी—अपनी जरूयाके पानमें ही मग्न
पलन पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवीपर बिठे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखाके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करने,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही काँटों ठर्रे बिना
गमन (कूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इन्ने अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मजिल-मजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करना हुआ, पर्वतोंको

१ नातिदूरनिपण्णेन । २ शयनीयसमीपे । ३ क्षितितले विन्यस्त । ४ नालुपजननिद्रः ।

५ प्रत्यूपसि । ६ उपसिञ्चन् । ७ न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिप्रापयन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान्^१ , आश्वासयन् भीतान् , रक्षन्^२ शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्पादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समर्जयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः,^३ स्थापयन् स्वचिह्नानि, कुर्वन् कीर्त्तनानि, लेखयन् शासनानि,^४ पूजयन्नम्रजन्मनः, प्रणमन्^५ सुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन्^६ जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः, विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन्^७ सच्चरितम्^८ , आमृद्नन्^९ वेलावनानि, बलरेणुभिराधूसरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि मृन्मयपुस्तादीनि निग्नयन् समीकरणायावश्यकनिम्नानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राश्रयः । प्रातिष्ठत अचलन् । इह 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—जनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोद्धृतान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रीकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाज्ञसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् व्रतान् आश्वासयन् आश्वासनां विदधत् । शरणागतान्^१ व्राणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । विटपकान् वञ्चकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् चुद्रिपून् उत्पादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न स्त्रियां चुद्रशत्रौ मत्स्यादिक्रीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि, प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राजदेयद्रव्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेन्द्रित्यर्थः । स्वचिह्नानि विजयविजयसूचकानि स्तम्भप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयघोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताद्योतकलेख्यपत्राणि, लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनोविप्रान् पूजयन् अर्चयन् । सुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कृयन् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्द्धयन् । गुणान् दयादाहिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धिं कुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थायीनि विपिनानि आमृद्नन् साधुतया भक्षन् । 'वेला काले च मीमायामध्येः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बलरेणुभिः सैन्योत्थोलितरजोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूत्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार बभ्राम ।

कपानां दृष्ट्वा, नदियोंको छल्काना हुआ, तालावोंको खाली करता हुआ वनोंको तोड़ता हुआ, ऊँचे-नीचे स्थानोंको पार करना करता हुआ, दुर्गम पर्वतों (किलों) को ध्वस्त करता हुआ, गट्ढेको भरता हुआ, नृत्तिकास्तूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बलगर्वसे गर्वितों) को नीचा करता, नम्रों (अपनेसे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीनोंका आश्वासन करता, शरणागतोंको रक्षा करता, लम्पटों (धूर्तों) को निर्मूल करता, छुद्रगड्ढोंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता, रत्नोंका उगर्जन करता, वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण-करता, करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करना, सब देशमें अपनी जय-घोषणा करता, (अर्थात् स्मृति-चिह्न बनाता), विजित राजाओंद्वारा अर्थनाना-सूचक शासन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न कराता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाना, यशको बढ़ाता, गुणोंका विस्तार करता, सच्चरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतट-

१ कश्चित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते २. रक्षयन् । ३. -- व्यवस्थाम् । ४. पूर्वा. प्रशस्ती । ५. प्रीणयन् । ६. कश्चिद् 'जनयन्' इति पाठः । ७. स्थापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति कचिदधिकः पाठो न विद्यते । ९. आमृद्नन् वेला, आमर्द्ध्यंश्च वेला ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाङ्कनम्, अनन्तरञ्च सप्तविताराशचलां दिशं विजिग्ये^१ एवं वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधि^२-खात-बलय परिखा-प्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-कृत्य वसुधां^३ परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^४ किरातानां सुवर्ण-पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-तल-पर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतः^५ विचरन्^६ काननं शैलशिखरादव-तीर्णं^७ यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^८ समुपजातकुन्तलः कृतप्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वां दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्सङ्को भूपतिः तिलक इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणा दिशम् । वरुणः प्रचेता लाङ्कनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्, पश्चिमां दिशम् । सप्तविताराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यन्निप्रभृतिसप्तर्षिभिः शबलां कर्तुरिताम् उत्तरा दिशम् ।

एवमिति । वर्षत्रयेण अब्दत्रयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अम्भोधीनां सागराणां खातबलयं खातांशमण्डलमेव परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महीमण्डलं वसुधाबलयं बभ्राम विचचार । इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागशङ्कापनोदायत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजित स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-पर्वतविशेषनिवासिनां किरातानां श्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्सङ्को नगरं नाम निवासस्थानं वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः श्लेधापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो वासरान् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्वम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आखेटाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तुरङ्गमुखदम्पतीं द्रवाक्षीत् अपश्यत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वनि । अपूर्वं प्रागविहितं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्त्वया हेतुना । समुपजातकुन्तलः

वर्ता वर्ता को नदित (नट) करता, सैन्यगके पदभारते उथित धूलिर्मां द्वारा सनस सनुटके जलको नग्नि करता, समग्र पृथिवीमें विचरण किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जाता, उसके बाद त्रिशङ्कुनी निष्क्रान्तो दक्षिण दिशाको जाता, फिर पीछे वरुणचिह्न पश्चिम दिशानें ओर सवने पीछे सप्तर्षियों के तारासे शोभित उत्तर दिशामें उसने दिविजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सब द्वीपान्तरको अधीनमें करके वह चार उत्त-रूपी गोल खार्डको प्रमाणवाली पृथ्वीमें अग्रण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम समग्र भुवनमण्डल जीत कर, पृथ्वीकी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करते-करते उसने एक सनव कैलासके निकट घुनते और हेमकूटपर्वतमें रज्जे वाले श्लेच्छगंगों (किरातों) का-पूर्व सनुटके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामक निवास स्थान जीत लिया । वहाँ समग्र पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेनाको विश्रान्ति देनेके लिए वह (चन्द्रापीड) कितने ही दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें रहनेको समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ) कर गिरा

१ जिग्ये । २. क्वचित् एवमिति न विद्यते । ३ वर्षत्रयेगाल्नीकृत । ४ चतुरर्ध्व । ५ निजि-
आवर्जित । ६. वसुधरा । ७ हेमज-कूटनाम्ना, हेमजटानाम्ना । ८. विप्रकृत । ९. धरणीतल ।
१० विनिर्गत । ११. कानने । १२. शैलशिखरावतीर्ण । १३. अपूर्वतया तु ।

लापस्तत्समीपमाद्रादुपसर्पितुरगः समुपसर्पन्^१, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितश्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपार्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-
चल^२-समूहात् सुदूरमनुससार^३ । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-
भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य मुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मान् प्रदेशात् पञ्चद-
शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य सम्मुखाप-
तितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्
अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहर्त-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले, समारूढश्रम-

समुत्पन्नकौतुकः कृतग्रहणाभिलापः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तान्नकटम् आद्रात् बहु-
मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽश्वो येन स तादृशः समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राग-
नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन
चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन् अनवरतं निरन्तरं
यः पार्णिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अश्वेन
एकाकी भ्रमहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार
पश्चाद्यौ । 'पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजनीकटौ' इति रामाश्रमी टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन
विचारेण अतिरभसेन अत्यन्तजवेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेतश्चित्तं यस्य स तादृशः । तथा
तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्त्तमात्रेण क्षणमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-
मिवेत्यर्थः, असहाय एकाकी तरमात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः
प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रप्रत्ययः पष्टिक्रोशप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं
जगाम ययौ । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च' इति मेदिनी । लीलावत्यामपि 'स्याद्योजनं
क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्तते ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्रियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, आलोक-
यतः पश्यत एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृशेत्यर्थः, 'पृष्टी चानादरे' इत्यनेनानादरे
पृष्टी बोध्या । सम्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुम् आरुरोह
आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-
नुगामीनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पापानैः प्रतिहतः प्रतिबद्धो
गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विद्यन्तुरङ्गगमनात्प्रतिपिद्वाश्वः । समारूढेन सञ्जातेन

रेल्वेके लिफ्ट निकला तब वनमध्यमें विचरण करते-करते पहाडकी चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोडा
उने अचानक देख पडा । उस अपूर्व दर्जनसे उसको बडा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छासे वह
अपना घोंटा आगे बढा कर उन किन्नर-दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन
से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर पढ मारकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौडाते-दौडाते और
अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकडा यह पकडा, यहाँ पकट
लेना दू, यहाँ पकट लेना दू' इस भाँति चित्तमें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु धोडके अत्यधिक वेगसे वह अकेला
ही मुहूर्त्तमात्रमे उस (सुवर्णपुर) प्रदेशसे एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० कोश) मार्ग
दूर चला गया और जिन किन्नरोंके जोडके पीछे वह ग्रीप्रतासे दौडा था वह तो उसके देखते-देखते ही उच्च सम्मु-
खवर्ती किन्नी पर्वतकी चोटी पर चढ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे-धीरे अपनी
दृष्टिको उनकी ओर मे फेरा, एव पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर ये उनसे आगेका मार्ग रुका हुआ था इसलिये
घोडकी गन्टा कर दिया, उस समय घोडके और अपने जरीरको परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आर्द्र

१. 'तुरङ्ग' । २. समुपसर्पन् । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनर-
क्त्यं वचित्रोपलभ्यते । ६. 'प्रस्तरशकलप्रतिहत...' । ७. 'तुरङ्गमः' । ८. समुपारूढ...

स्वेदाद्र्-शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्^१,-
किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि^२ गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः-
अहो ! बालिशचरितेष्व्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्त्तव्या
क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारैः प्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमा-
विष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती^३ भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आद्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशं, इन्द्रायुधं अश्वम् आत्मानं निज
शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनैव विचार्य चिन्तयित्वा विहरणं हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एताव-
न्मार्गागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पाद्यतीति तस्य भावस्तत्ता तस्यां
तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु मूढजनकर्त्तव्येषु आसक्तिरेकाग्रता तन्मयस्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फल यस्य तत्तथोक्तं क्रिय-
माणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगसम्भ-
वादिश्याशयः । अवश्यकर्त्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रहरूपया प्रस्तुता आरब्धा,
विफलीभूता निष्फलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रभूपतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुशासन-
व्यवस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थस्तातकार्यं तद्यज्ञः प्रसारणं, प्रारब्धः प्रवर्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इहैव मे विलयनानन्तरं पराज-
यघोषणाभावात् । विजिगीषुव्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो
भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतग्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उज्जितो
निजपरिवारैः स्वीयपरिच्छदो येन तादृशः, एतावतीम् इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अश्व-

(तर) ठेकर थोड़ी देर मन ही मन वितर्ककर आप ही आप हँस कर तोचने लगा—'मैंने क्यों दालरूके सनान
व्यर्थ अपने शरीरको श्रम दिया ? इन किन्नरोंके जोड़ेको पकटने वा न पकटनेसे मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? निनना
आश्चर्य । यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अविचारका कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्यमें नैरा आग्रह !
एवं मूर्खके व्यवहारमें आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिने
आरम्भ किया था वह आज विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजधर्म
आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी को कौन्ति फैलानेका कार्य आरम्भ किया था वह
समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषुके कार्यसाधनमें यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादिसे प्रलने सनान
क्यों मैं अपने परिजनोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इत किन्नर-मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुरण

१. अलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. कश्चित् श्दोति पद न विद्यते । ४. कर्त्तव्यमिति ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

सुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम्^१ आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽ-
ध्वना विच्छिन्नमिति बलमनुद्योयि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेष^२-मात्रेणातिदूरमतिक्रामति^३ ।
न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिना^४ अस्मिन्न^५ विरलतरुशतशाखा-
गुल्मलता-मन्तान-गहने निरन्तर-निपतितैः शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः,
येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा^६
कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया^७ बहुशः
कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

सुखद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव
स्वर्चैतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमयं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं त्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत
आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्न विश्लेषं प्राप्तम् इतो
मत्सकाशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुवजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्मात्कारणात्
महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तजामाश्वः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-
कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोकयन्नेवेह प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्त्ततामित्यत आह—
नचेति । अविरलानि सान्द्राणि अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां शाखानां,
स्कन्धशाखानां गुर्वमानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परस्परया गहने घने, तथा निरन्तरं
निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः स्वस्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं तलम् अधोभागो
यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपदच्छिन्नानवलोकनेन परावर्त्तनमप्य-
सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-
लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च
हेतुरिति पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं दृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमतां
भ्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः
पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्ष्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि
पृष्ठापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्विद्यते इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः कथ्य-
मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरेण^८ 'एनपा
द्वितीया' इत्येनप्योगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा-
अवधिपरेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

किया ? क्यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझे पर-अन्य पुरुषके समान हँसती है । न मालूम मेरे
अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष
मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोटके वेगसे एव किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि
रखने से—सँकटों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई डालियोंसे भरे और लगातार गिरते सूखे पत्तोंसे आच्छादित
हुए पृथिवीवाले नहावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिनमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष
चलते भटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे
रोगोंको कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

१. यत् सत्यम् । २. अनुयायि । ३. निनिष । ४. अपचक्राम । ५. निबद्धदृष्टिना ।
६. तस्मिन् । ७. ...पतित । ८. कश्चित् मयेति पदं न विद्यते ।

परतो निर्मानुपमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अयञ्च कैलासः । तदिदानीं प्र
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृत
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्य फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाश
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान् 'अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुर
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम्' अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः त
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिल पीत्वा कस्यचित्तोरोरधश्छायाया मुहूर्त्त
विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्त

इय कैलासगिरिः हिमाचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अयञ्च निकटोच्चलो
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां यास्याम् आशां दिशम् अङ्गीकृत्य गन्तव्य
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आलेति । हि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्माणां नियतं निश्चितं फ
आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविपयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरत
सव्यपाणितलेन वलितः परावर्त्तनाथं कुटिलीकृत्य धृत् इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रग्रहरज्जुर्धनं स तादृशः, तु
मम्, इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चि
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति—अयमिति । उद्भासिताः सुदीप्ता याः प्रभाः धृतयः ताभिः भा
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् भानुः सूर्यः, दिवसश्रियः वासरलक्ष्याः रशनामणिरिव का
दामरत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूपयति, मध्याह्नः सङ्ग
इत्यर्थः । इह आत्युत्प्रेक्षा ।

परीति । परिश्रान्तः श्विञ्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृही
मुखेन धृता भक्षित इत्यर्थः, कतिपये कियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वपल्लवानां कवलां प्राप्ता येन
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टानि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिर्हारे सरिदम्भसि नदीजले
आदौ स्नातम् अवगाहनीकृत पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्र
कलमो सूर्यं तं तीक्ष्णम् ।

इतीति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गयिष्यन् मुहुर्मुहुः वारवारम् इतस्त

पीछे मनुष्य-रहित वन एवं उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है ।
एव इत समय झुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर-करके केवल दक्षिण दि
का अवलम्बन कर उसकी ओर चलना चाहिए, 'अपने से किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही योग
पटता है' इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बाईं हाथसे लगान चोचकर उसने घोड़ेको लौटाया (मोटा ।

घोड़ेको मोड़कर पुन मोचने लगा कि—'प्रखर किरणमूहसे अत्यन्त दीप्तिमान् यह सूर्यदेव, इन न
दिन-लक्ष्मीके काञ्चीदाम (नेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभागको अलङ्कृत करता है । यह रश्मि
भी अधिक परिश्रान्त ही (थका) गया है, अब एव इनको थोटा सा दूर्वापल्लवकी घास खिला कर, दिनीं सरों
(तालाव) में किवा पत्थरके झरनेमें, अथवा नदीके जलमें स्नान करा, पानी पिला, इसकी एकान्त दूर बन
स्वयं भी जलपान कर किसी वृक्षके नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (जाराम) कर उसके बाद मार्गंगा
प्रकार विचार कर जलके अन्वेषणमें बारम्बार इधर-उधर दृष्टिपान कर वह विचरण करता हुआ जगने पर

पद्मदन्तं नलिनीजलाग्रगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः^१ पट्टपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः^२ कमलकलापैः कल्मापितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुद-कुवलय-कह्लार-कुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसुमस्तवकशरैर्धनपल्लवैरान्छादितम्, आलूनाभिश्चकुसुमोपविष्टोल्लसत् पटपदाभिर्वनलताभि-राकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत्

ममन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटनं परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

'नलिनी पद्मिनी पद्म ध्योम-सिन्धु सरोवरे । नलिकाया च नलिनी' इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वल्पकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-गजयूथस्य हस्तिमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पट्टपटलैः कर्दमसमूहैः आर्द्राकृत किल्ली-कृतम् इति आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डाभिरा-कृष्यानीतैः मृणालमूलानि घिसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः कल्मापितं वदुरितं विचित्राकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रैः तत्त्वणोत्तो-लनादिनिशयेन सलिलकिल्लैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलिताः कृष्णवर्णीकृताः उद्देशाः स्था-नानि यस्य त तादृशम् । उद्दलितैः अवमृष्टोर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वनात्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि, कह्लाराणि सौगन्धिकानि तेषां कुड्मलः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । नीलोत्पल कुवलयम्, 'नीगन्धिकं तु कह्लारम्, कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्, इति चामरः । उत्खातैः उत्पादितैः मर्दमैः पट्टसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । 'शालुकमेवा कन्दः स्यात्' इत्यमरः । इहाधिकपदवदोपनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलूनाभिश्चिल्लुनाभिः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा मध्यवर्तिनः सन्तः वल्लमन्तः स्फुरन्तः पटपदा अमरा यासु ताभिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यव्रत-तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुटितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमल सौरभं तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

इह 'अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना' इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा 'तमालपल्ल-वरसश्यामेन' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और कर्दम-समूह (कोचट) से आर्द्र मार्ग उभे देख पड़ा । वह मूड से तोड़े गये मृणाल-मूल और नालदण्ड के साथ कमलोंमें चितनवरा हो रहा था; अत्यन्त जलविलिन्न (गाल) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग श्यामवर्ण हो गया था, नोट कर टालो हुटं श्वेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थी; नोट कर टाले हुए कमल-कन्द कोचट सहित व्यास होकर पड़े थे; तोड़ कर ढाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त वगल्के पत्तोंसे आच्छादित था; काट कर गिरायीं हुटं वनलताओंके पुष्पां पर अमरगग बैठ कर विलास कर रहे थे एवं अभिनव पुष्पके समान नीरमवाही और तमाल-पल्लवके रसके समान श्यामवर्ण हस्तिगणके मदजलसे उस मार्ग का सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अनिमहत्, गिरिचरस्य, २. चरणोत्तारितैः उत्सारितैः । ३. करिकलमकृष्टैः मृणा-लैः । ४. कमलकुमुद... । ५. आच्छादितैश्च । ६. सारैः । ७. 'कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसत्, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो अमत् । ८. वकुल कुसुम' । ९. 'सरस' ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवैर्दृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लकी-प्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलाबहुलतया विरलवृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित मनः-शिला-धूलि-कपिलेन, आभङ्गिनीभिस्तृणीभिर्विव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पापाणभेदनमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्राकृतदृषदा, शिखर-सूत-शिला-जतुरसपिच्छलोपलेन, टङ्कन-द्वय-सुर-खण्डित-हरिताल-श्लोद-पाशुलेन, आखुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तस्मात् प्रतीपं प्रतिकूल यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदाभिमुख्येन गच्छन्, कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कञ्चित् अश्वानं गत्वा तरुण्ड ददर्शेत्यभिप्रेत सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह—उद्ग्रीवेति । उद्ग्रीवम उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्यैर्द्रष्टु योग्यैरत्युच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लयैः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

‘इह ‘उपरिच्छन्नमण्डलाकारैः’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । ‘विरलैरिव’ इत्यत्र च गुणोत्प्रेषालङ्कारः । स्थूलेति । स्थूला पृथुला. कपिला. पिङ्गलवर्णाश्च बालुका. सिकता यत्र तेन तादृशन ।

शिलेति । शिलाबहुलतया पापाणाधिकतया कारणेन, विरला अरूपाः, तृणानि उल्पा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । ‘लता प्रतानिनी वीरुद् गुहिमन्युलप इत्यपि’ इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता मर्दिता या मनःशिलाः पर्वतीयधातु-विशेषास्तासा धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आभङ्गोति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरामामस्तीति ताभिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रसरं सन्तश्च रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् मण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिर्व-
ज्जालः, पापाणभेदनानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वल्लीभिः जटिलीकृतानि विपमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । ‘पापाणभेदनः (पु) वृक्षविशेष’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह ‘उत्कीर्णाभिरिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा, ‘पत्रभङ्गकुटिलाभिः’ इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् ससृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलङ्गिः स्रवङ्गः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपवृक्षाणां द्रवा निर्वासाः तैः आर्द्राकृताः क्लिबोकृता दृषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः सूतेन द्युतेन शिलाजतुरसेन तत्सज्जकगिरिजधातुद्रवेण पिच्छला विजिला उपलाः पापाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां सुराः शफा. तैः खण्डितानां शकली-कृताना चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानामालानां चोदैश्चूर्णैः पाशुल रेणुमयं तेन तादृशेन । ‘टङ्कः पापाणदारणः, पिञ्जर पीतनं तालमालक हरितालके’ इति चामरः ।

आखिति । आखूनां मूषकाणां नखरैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विचरेभ्यो विपकी-

उस नार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने हो जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखता है कि—सरल, साल आर मल्लकाँके वृक्ष अधिक परि-माणमें लगे हुए हैं । वे इतने ऊँचे हैं कि गर्दन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एव ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और सघन होनेपर भी झाँखायें (टहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रुन्ते दीख पड़ते हैं । उन स्थान का बालुकायुग्म प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोटे छोटे घान और तृण आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटी हुई) नैनसिलकी धूलसे वर स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर सुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—प्रतीत होता—पत्रलनादि चिह्नोंके समान, लुप्त टंडे, पापाण-भेदन वृक्षका मञ्जरीयाँ उसकी शिलाओंके नध्यके छेदोंमें एकत्रित पड़ी हैं । निरन्तर (रामि-

१. जलाशय उपजातजलाशङ्कश्च । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलबहुलतया । ४. पापाणभेदन ।
५. शिलान्तरेण । ६. टङ्कनखरखुर ।

चित्त-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-मृगी-खुर-पङ्क्तिना, संशीर्ण-रत्न-रत्नकरोम-प्रकर-निचितेन, विपम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवज्जीवक-युगलेन, वनमानुष-मिथुनाध्यानिततटगुहामुखेन, गन्धपापाण-परिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतानप्ररूढवेणुना कैला-नतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारात्सं जल-धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष-क्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायत तरुपण्डं ददर्श । तच्च सम्मुखा-नागतेन कुसुम-रजः-कपायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दनरस-स्पर्शेन आलि-

णानि विक्षिप्तानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिक्तेति । सिकतासु बालकासु निमग्ना द्रुहिता चमराणां मृगविशेषाणः कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च खुरपङ्क्तिः खुरलक्ष्मपङ्क्तिश्च तेन तादृशेन । 'चमर चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ।

सर्गाङ्गेति । मशीर्णेन शरीरात् पतितेन रङ्कणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्कः मृगवादिवात् (उ० ११३७) साधुः ।

'कृष्णसाररुह्यङ्कुरद्वयशरैरहिपाः । गोकर्णपृष्ठेणप्यरोहिताश्वमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

जेचित्तु रङ्गति गच्छतीति रङ्गुरित्याहुः, तत्र रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ।

विपनेति । विपमेषु नीचोच्चेषु शिलाच्छेदेषु पापाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवज्जीवक-युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं आवयति विपनाशनेनेति जीवज्जीवकः, कर्त्तरि ण्युल् । 'जीवज्जीवश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवज्जीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अध्यासितानि आश्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपापाणेति । गन्धपापाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्धेन आमोदिना आह्लादविधायिना 'गन्धारमनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेत्रलतानां वेत्रवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररूढा उत्पन्ना वेणवो वंशा यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं कियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रियामायाः पुञ्जीकृतं राशीकृतम् अन्धकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढश्यामरूपमित्याशयः । अत्यायतम् अधिक स्थानव्यापि, तरुपण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोर्मिथो नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखानागतेन अभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कपायैः सुगन्धिभिः आमोदिना आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-मत्ता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमारुतेन जलतरङ्ग-

न्द्रिय) पियलते गुग्गुलुवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आर्द्र हो गये है । चोटीमेंसे गिरते शिलाजीतके रससे उसकी शिलापट्ट चिकण हो गई है । पापाण-विदारक अस्त्रके समान कठिन धोड़ोंके टापोंसे विदीर्ण हरिनालके रेणुसे वह धूलिनय (मलिन) हो गई है । मृषकोंके नखोंसे खोटे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विक्षिप्त है । उसकी बालका-राशि (रेती) के ऊपरमें चमर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्गुमृग और रत्नक (कस्तूरी मृग) के गिरे रोमोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँची-नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुतेरे चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-मुष्पाओंके द्वारमें बहुसंख्यक वन-मानुषके जोड़े रहने हैं । सुगन्धि-पापाणका मार्ग अनिर्मल कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मन्थर मेघसमूहके समान एवं कृष्णपक्षकी रात्रियोंकी कृत्रिम हुं अन्धकारमनूहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा । पूर्वोक्त परागसे सुगन्धित जलमस्पर्शसे शीतलविन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलस्पर्शी सम्मुखसे

१. अवकीर्ण -- । २. चमरक -- । ३. सर्काणंजीर्णरङ्क, नर्द्धर्णरङ्क, सङ्कीर्णरत्नक -- । ४. प्रता-नयताम्रनट -- । ५. जलभारात्संजल -- । ६. बहुलक्षपा -- । ७. विविधतरुपण्डम् । ८. तत्र । ९. सम्मुखा-गतेन । १०. कुसुम -- । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससमस्पर्शेन ।

ज्ञयमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेशः ।

प्रविश्य च तस्य तरुपण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव, द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव नरोरुपेणावस्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसस्तस्य पानेन आस्वादनेन मत्तानाम् उत्कटानां कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्लातविषयीक्रियमाण इव च सन् सत् तरुपण्ड प्रविवेश प्रवेश कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

प्रविश्येति । किञ्चेतिार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुपण्डस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोद' नाम सरो दृष्टवानिति वच्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोद नाम सरः' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगमादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगर्भं स्फटिकमयं भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव विपुलत्वाद् तलस्पर्शात्वाच्च । दिशा हरिता निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रव्रवणश्चिव विशदत्वात् गगनतलस्य नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतारिणमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवता रसताम् आपत्तं प्राप्तं कैलासं तन्नामकरजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव शीतलत्वात् । रसता सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जलभूतं हरस्य महेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव रवेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रावसूचनाय हरपदम् । सरोरुपेण कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् । सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव स्वच्छत्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्याणां त्रयभिधीयन्ते । महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेव शङ्खदुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दितुं निर्गलित शरदभ्रवृन्दं शरत्सामयिकजलदसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतद्वचननाय शरत्पदम् । पचेततो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिर्केतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रवेता वरुणः पाशो' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गोंका वायु मानो उत्का आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों का समुधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानो उत्को आह्वान करता हो—इस प्रकार चन्द्रार्पाड ने उन वृक्ष-मण्डप में प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डप के मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करनेवाला—'अच्छोद' नामका सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मी के मणिमय दर्पण के समान, पृथिवीदेवी के भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गृह (मैगने) के समान, पानालसे सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलनर्म होकर शरनोंके स्नान, आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके स्नान द्रवीभूत हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रनाके प्रकाशके समान, शङ्खके जलीभूत अदृहासके स्नान, नरोरुपेण रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यमणिके पर्वतसमूहके स्नान, द्रवीभूत रोग

१. विवेश । २. वसुधादेव्या । ३. जलनिर्गमन । ४. अशावनारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव जलाकारम्, अशावनार जलाकारम् ।

न्तितम् . आदर्शभवनमिव^१ प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिण-
लोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम् , आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्तनया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणं, अनिलोद्भूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि-जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रत्नमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टं सकानन-शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवाल
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम् , आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जन-क्षोभ-चलितचूडामणि-चन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जल-

इह 'निर्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जात्युपेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

स्वच्छेति । स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तामामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः । सज्जनानाम् आपानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव मृगनेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृ-
णामपि क्रियोपेक्षायां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आपूर्णाति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरम्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिबिम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्वश्रुक्तिसंक्रतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । इह क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

जलितेति । अनिलेन वायुना उद्भूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकलोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽनुकणेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रचयमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोपेक्षालङ्कारः । तज्जलविन्दुषु सूर्यरश्मिप्राप्तेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियमुपेक्षेत्यवधेयम् ।

प्रतिमेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण अम्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ग्रहकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण
कुचिणा कारणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिबिम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनं, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहेति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं विभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीत्थं त्रिभुवनं विभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि-विभ्राणमिवेति सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियो-
पेक्षा चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

आसन्नेति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामाद्धस्य गिरिजारूपशरीरवामांशस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधारां अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
र्त्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरतस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मञ्ज-

१. एक स्थानमे गिरे हुए शरत्कालीन मेघसमूहके समान एव वरुणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनोंके सदगुणोंका,
हरिणोंकी नयन-कान्तिका और मोतियोंकी किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होनेपर भी
उसके अन्त्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके विन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष
उसकी रत्ना करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्तर-पश्चिम-मन्विन उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतमेंसे उतरकर बार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. ...प्रविष्ट । ४. सजलचरका-
नन, सकलकानन ।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवाप्यु-पजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परि-पूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभरत-देवतार्चन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, नोन्मज्जनाभ्यां यः क्षोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामगिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिखण्डात् द्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवण समिश्रितानि समिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधामृतरसेन तञ्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-लङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिविम्बैः प्रतिच्छादैः अन्ध-कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्य-मानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम् अन्धकारमाहास्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यदि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसातलद्वारावलोकनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

दिवापीति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः, तमालवनप्रतिविम्बनाद-न्धकारितमध्यदेशत्वादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकाना-मिथुनैर्द्वन्द्वैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्प-लवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तत्वाऽवगमात् अनन्तरञ्च गह-नशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः भूतो यः कमण्डलु कुण्डिका तेन परि-पूनानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोत्तीर्णरूपत्वेन पूनरुपशब्दा-दिश्याशयः ।

अनेकश इति । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अद्भुतपर्वपरिमित-शरीराः पटिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता मन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि (उन्मूलितानि) त्रीदितानि देवतार्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहेति । सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डल समूहः तस्य ज्ञानेन अवगाहनेन पवित्रीकृत पावनीकृतम् ।

भार यहाँ डुबती मारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रसारित पार्वतीके कपोलसे नि सत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निज-वर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पडकर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि मानी पातालके द्वार को दिया रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चञ्चलपदन्नि-गण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करने थे । ब्रह्मने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके मृण्मने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें स्नान कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी स्त्रियोंने भी स्नान कर-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गम्भीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवार्चन-कमलसङ्घम् ।

मर्चदा सिद्ध-वधू-घात-कल्पलता-वल्कल-पुण्यीकृतोदकम्^१, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्यके-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्त्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, कचिद्वरुण-हंसापात्तकमलवनमकरन्दम्^२, कचिद्दिग्गजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालदण्डम्,
कचित् श्यम्बकवृषभ-विषाण-कोटि^३-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिद्यममहिष-शृङ्ग-शिखर-
चित्रिप्र-फेन-पिण्डम्, कचिदैरावत-दशन-मुसल^४-खण्डित-कुमुद-वण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
कावहलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

मर्चदिति । मर्चदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्पल-
नावरणैः मन्दारव्रततिवक्त्रैः पुण्यीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।
उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडाभिलाषेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः भाकृति-
राकाशे येषां तैः तादृशं, अतिविकटैरत्यन्तगभीरैः आवर्त्तो वर्तुलस्वरूप एवामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकृपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहाथो
पमालङ्कारः ।

अचिदिति । कचित् कस्मिंश्चिदप्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दं मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

अचिदिति । कचित् कस्मिंश्चिदप्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः क्षिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

अचिदिति । श्यम्बकवृषभेण महेश्वरोचना विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिताः वृद्धिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

अचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विचिसा
मज्जनसमये विज्रीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुष्पाः यत्र तत्तादृशम् ।

अचिदिति । ऐरावतेन इन्द्रगजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
श्रोत्रितं कुमुदपण्ड केशववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः । अचञ्चोदसरोवरस्योक्तवि-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तारुण्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुड्मला अनुरागोरुण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उदिति । उत्कण्ठितं प्रियजनविद्योगेनोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससमूहेन अलङ्कृतं
भूषितम्, एतन्न कामतापादन्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

नहेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यमाना, मीना मत्स्याः, मकरा

एनाके वरुण के अन्तर उसके जलको पवित्र किया था । जलक्रीडा की अभिलाषासे आई कुबेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंकेकामदेवके मण्डलीकृत धनुषके समान वर्तुलाकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवाले-नाभि
मण्डलों ने उसका जल पिया था । उस सरोवरके किसी-किसी स्थानमें वरुणके हसगण कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किसी-किसी भागमें दिग्गजोंके खान करने के समयमें पके मृणालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके बेलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी शिलाएँ टूट गई थी । कहीं-कहीं यम-महिषने खान
करनेके समयमें तांग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रुधीं मुसलसे
कुमुद-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकाल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्पन्न कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल-वलये (मृणा-
लके वलय, मृणाल-रथों वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कटुप और चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुए,
चक्रवाक और तारस-पक्षिणी स्पष्टरूपमें प्रकट थे । कार्तिकेयके चरित्रमें जिसप्रकार कौञ्च दैत्यके भार्याओंके विलापकों

१. पुण्योदकम् । २. हंसाक्रान्तविकचकमलवनपण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्, हंसाघातकमलवन-
मकरन्दम् । ३. मृणालजालदण्डम् । ४. धवलवृषभविषाणकोदण्ड । ५. "मुपल" ।

चक्र लक्षणम्, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रीडवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
ष्ट्रकुल पक्ष-कृत-क्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानविपम्, कृष्ण-
बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिरूढं हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
धिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
स्फुटानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणाणि पाणिपादयो रेखात्मकचिह्नानि यस्य तत्तादृशम् ।

'लक्षणा नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्' इति मे० । 'ज्योतिष्मत्या च सारस्या स्त्री, ह्ये
नामचिह्नयोः । स्याद्यत्ने लक्षणः पुंसि सोमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥' इति रम०

पण्युत्तेति । षण्मुखचरितं कात्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाण आकर्ष्यमानः क्रीडवनितानां कृद्रूपक्षि-
णीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाण, क्रीडवनितानां क्रीडसज्जकद्वैत्यत्वाणां प्रलापो
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः क्रीडदैत्य, कात्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारत महाभारतमितिहासमिव, पाण्डवानां पाण्डुवर्णनां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्णचक्षु-
चरणयुक्तानां हस्तानां यत् कुल समूहः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृतो विहितः चाभः सञ्चालन यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्र कुलं दुर्योधनादि तयाः
पक्षाभ्यां सहायभूताभ्यां सम्रामकारिभ्यां कृतः क्षोभः समग्रो यत्र तत्तादृशम् ।

'राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहिताः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाचान्ते धार्तराष्ट्राः सितेतैः ॥' इत्यमरः ।
अनृतेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमथनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटाचस्थानैः शितिकण्ठ-
मयूरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विपाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन शङ्करेण पीयमानं विष सागरोस्थितं गरलं यत्र तत्तादृशम् । 'विषं तु गरले तोये' इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमथनादाविर्भूतं गरलं महादेव पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृणोति । कृष्णस्य देवमीनन्दनस्य बालचरितं शैशवक्रीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखान् अधिरूढैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीगन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

मदनेति । मदनः कामः तस्य ध्वज पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सद्वदपुत्तलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गाय कश्चिदेवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो यद्योस्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मत्स्यैर्मैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रस्फुट भजमानानि पुण्डरीकाणि सितान्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्राभङ्गानन्तरं निजाङ्गान्यायच्छन्तानां पुण्डरीका व्याघ्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

कथा सुननेमें आती है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार कराकुल-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देता था । मदनगर
में जिसप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षोंसे किये हुए युद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार इवेत-हसगणके पक्षोंकी वायुसे जलका उद्वेलन होता था । समुद्रमन्थनके समय जिसप्रकार शङ्कर
तीरमें रहकर कालकूट-विष पान किया था, उस सरोवर में भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । श्रीकृष्ण शैशवचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षकी शाखा पर चढकर ऊपरसे ही जल-प्रपात-
रूप क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर-स्थित कदम्ब वृक्षके जाला पर चढकर पुन वरी ने जलमें
कूद कर वानरगग क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजामें जिसप्रकार नकराकृति पुत्तलिका है, उन सरोवरमें भी
उसी प्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गीय देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
वह सरोवरभी उसीप्रकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर रुम्भा
(हापी) कर मुख-विकास करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार ज्वेनकमलसे विकसित होता था । मदनग
१ मीन प्रकटलक्षणम् । २ तीरकासारावस्थित । ३ बालकृष्ण । ४ कालकूट ।

उरग^१ कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानं-कुवलय-
पीडम्, कद्रू^२-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्,
असन्साधनमिवाट्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ॥

'पुण्डरीकः सितारम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्राग्निदिह्नागे कोशकारान्तरेऽपि
च ॥' इति मे० ।

उत्प्रेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं
शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कतेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन भ्रमरवृन्देन उपगीयमानानि
स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि इन्दीवराण्येव आपीडः शोखरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु
मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन उपगीयमानं दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः
कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपग्राह्यभागो येषां
ते मधुकराः कसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राजो
यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

कद्रुव्रति । कद्रुः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां गजानां
सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूपश्रुल्लुको यस्मा-
त्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि
सलिलानि यस्मिंस्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिंस्तत् तादृशम् । 'वनं
नपुंसके नीरे निवासालयकानने' इति रामाश्रमी ।

इह 'यौवनमिवोत्कलिकावहुलम्' इत्यारभ्य 'मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्' इत्यन्तं पूर्णोपमा-
लङ्कारः । 'उरगकुलमिवानन्त शतपत्र पद्मोद्भासितम्' इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपा-
ततः पुनरुक्तताऽवगमादनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा
चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तिहेतुमिवेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे
तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यत्वादि-
त्यादौ असद्वैतो निश्चितसाध्य (गोत्व) वस्तुस्थल (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनदिति शयोक्तिः पूर्णोपमा
चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नेत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि
उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जिम प्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल
(नैकाजें पत्तरी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कसकी सेनाओंके मध्यमें जिस प्रकार भ्रमरगण-गुञ्जन-श्रवण-
परायण कुवलयापीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें भ्रमर-
गण गान (गुंजर) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जिस प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस
सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जिस प्रकार शीतल चन्दनवन है, उस
सरोवरमें भी वही प्रकार शीतल जल था । असद्वैत (हेत्वाभास) का जिस प्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर
का भी उसी प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर
और नेत्र का आह्लादजनक था । ✓

आलोक-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत् 'अहो ! निष्फलमपि मे तुरगै-
मुखमिथुनानुसरणम् एतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम् , आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, त्रिलोकितां दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्यायति, हसमुखरतया

आलोकेति । आलोकात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतकृान्तिः चित्तप्रमत्तत्वादि-
त्याशयः । इष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोकय मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अघटयत्—अहो इत्याश्रयै
निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोकयतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिथुनानुसरणं किन्नरयुग-
लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगलस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधायिनाम् अवधिः शेषसीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तदारिणा सीमान्तलेखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः सपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां दृष्टं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा
नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्यस्यापि पुनः पुनरुक्त्या दोषमापतति किन्तु चन्द्रापीड-
स्थानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कथनाजोक्तदोषो विवादादौ कथितपदवादिष्यवधेयम् । तथा च
दर्पणे—'..... कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विपादे विस्मये क्लृप्ति । दैन्येऽथ लाटानुमासेऽनुकम्पाया प्रसादने ॥

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सृजता वेधसा प्रवृत्ता, स्वसृष्टिः स्वजीयनिमितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव यस्तु नामान्तरेण
विहितमित्याशयः । एतेनास्यामृतसारम् प्रत्याप्यते ।

ननु कथं पुनरुक्तता प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चिनम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीणनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं जेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्यैव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धिः, मत्वर्याय 'अत इनिठनौ' इति, पा० सूत्रेण इतिप्रत्ययः ततः 'तस्य
भावस्त्वतलौ' इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेभिः । घ्राण नासिकाम् आप्या-

उस सरोवरको केवल देखनेसे हां चन्द्रापीडकी याकावट दूर हो गई, उस समय वह विशेषरूपसे देखकर
इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—'अहो ! मेरा किन्नरयुगलका अनुसरण निष्फल होनेपर भी मैं सरोवरको
देखनेसे सफल हुआ । आज ही मेरे नेत्रोंको द्रष्टव्य (वस्तु) देखनेका पूरा फल मिला । यह तो सचमुच नर
सुन्दर पदार्थोंका अन्त देखा । आह्लाद-जनक वस्तुओंकी सीमा देखा । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-सीमा-
रेखाको दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थोंकी परिसमाप्तिका नाक्षान्तर किया एन दर्शनीयोंकी अव-
सान-भूमि देखी । इस सरोवरका जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करनेवाले विधानाने नानो अपनी सृष्टि
पुनरुक्त दोष-ग्रस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरका जल भी अमृतके समान तन इन्द्रियोंको आनन्द उत्प-
कारनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँखोंको आनन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिकाको तृप्त करना है । इसके स्वरसे कानोंको आनन्दित करना है एवं ।

१. आलोकनं । २. मनस्यकरोत् । ३. तुरगं । ४. अवलोकिता । ५. उपहरति ।

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतश्चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैनासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतरस-सुरभि-मलिलमपहाय लवण-रस-परुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनज्जेदं न प्रथममासीत् सरः, येनप्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलसयोनि-पान-परिकलित-सकल-मलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागाधपाताल गम्भीराभ्रसि निमग्ना भवेन्महामरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनश्चास्मादेव सलिललेशमादायादार्च्यं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसना जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवामृतसदृशतया पुनः पीयूषनिमोणं पुनरुक्तस्वमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेन कैनासनिवासे रजताद्रवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा भुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रत युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतरसं सुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन परुषाणि रुक्षाणि पर्यासि सलिलानि यस्य तस्मिंस्तादृशे उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति । यदि जलशयनाभिलापमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नूनमस्यप्यस्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघातात् प्रहाराद् भीता त्रस्ता दंष्ट्राघ्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यवलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं मूकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य ततादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं नरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलस्पर्शि अश्रमः सलिलं यस्मिंस्तस्मिंस्तथोक्ते अत्र महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वराहेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेके ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलविन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यदुर्दिनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समुत्पादितान्धकाराः दश दिशो यस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

नुन्वाडु होनेसे रसनाको तृप्ति करता रहता है । भगवान् शूकर इस सरोवरके दर्शनको अभिलाषसे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेको आसक्तिको नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणको अब जल-शयनको उत्कट अभिलाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके समान सुस्वादु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरको त्याग कर लवण रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यशवराहको नानिकाके आवातसे भयभीत होकर पृथिवी,—महापि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी था मिल गई थी—में समुद्र मध्यमें उतर (प्रवेज कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध ए अनेक पानालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लग सकते । अब निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोड़ा थोड़ा-जल-ग्रहण कर प्रलयकी वर्षासे दूनी दिशाओंमें धीरे अन्धकार करके सब भुवनोंको प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार

१. ...दोहदमितः । २. ...अभिभूता । ३. अगाधानेकपाताल... । ४. कचिद्विदित्किर्नास्ति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूयं सरोव्यपदेशोनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल कर्कश-बालुकाप्रायं विद्याधरोद्भूत-सनालकुमुद-कलापार्चितानेकं चारु-सैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्घ्यं-पद्यः पर्यस्त रक्त-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुपनिपेद्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलामस्य स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्ण-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-द्धूलनम्, अवगाह्यवतीर्ण-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद-प्रलवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दाकुसीयमानं वृषित-कात्यायनी-सिंहावतरण-मार्गम्, दक्षिण-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्ये इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमय जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोव्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोपनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिधायो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा बोध्या । विश्वनिर्मिते पूर्व भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्-अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवंविचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः तस्य सरोवरस्य दक्षिणतीरं दक्षिणदिगवर्तिततटम् आसाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानितिसम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः बालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बालुव्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरोऽयमचारिभिर्देवयोनिविशेषैः उद्भूतेन गृहीतेन सनालानां कुमुदानां कैरवाणां कलापेन समूहेन अर्चितानि पूजितानि अनेकानि असख्यानि चारुणि मनोहराणि सैकतलिङ्गानि बालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं समर्पित दिनकराय सूर्याय यदध्य पदार्थमुदकं तस्य पयसो जलात् पर्यस्तैः प्रपतितैः रक्तमलैः रक्तपद्मैः बोधिन विराजितम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरतलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुपैः जलमानुपाकृतिजीवविशेषैः निपेद्यमाणः आतप-सूर्यरश्मिः यस्मिंस्तत्तादृशम् । कैलासस्य राजताद्रेश्च अभ्यर्णतया समीपवर्तितया कारणेन ज्ञानाय मञ्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्क्तिं चरणश्रेण्याः मुद्राभिभूमी तत्प्र-तिकृतिरूपाभिः भङ्कित चिह्नितम् । अवकीर्णः इतस्ततो विक्षितैः भस्मभिः भूतिभिः स्रुचतानि अनुमा-पितानि मग्नोत्थितानि स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य मनुदायस्य उद्धूलनानि रेणुवन्महानि त्रिपुण्ड्रदिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मनां पेषणानि यत्र तत्तादृशम् । जयगा-थार्थं जलक्रोडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितुं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलात्

८. किं सृष्टिके पहले जो यह जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसे-जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र सनकेन हीनर रन सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन वितर्क करते करते उस अच्छेदसरोवरके दक्षिण तट पर जाकर बोधने उतरा । वहा (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुततर बालुका दा- (अर्थात् डलरी रंगी पथरीली थी) । वहा विद्याधरों ने नाल सहित कुमुदके फूल तोडकर बालुकाके मुन्दर शिबिल्लों पर पूजा दिये थे । अरुन्धती देवीने सूर्यनारायणकी जो अर्घ्य दिया था, उसके हा जलमेंने गिरे रक्त-रत्नम् वहा बोधमान थे । दितने जल-मानुप तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रोद्र (धूप) सेवन कर रहे थे । कैलासपर्वतके निजट होनेसे खान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंका पत्तिके चिह्न बने हुए थे । वहा समस्त भग्न विखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि खान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रमथ गत कितने भस्म धूलिके समान मर्दित किये थे । खान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें ने मद-जल नि नृत हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और वहा चरणोंके बटे बटे चिह्नों को डेसकर अनुमान होता था विचार्यती ग

१. यत्तत् सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतम् । ३. अर्चनम् । ४. दत्तार्घ्यं "दत्तदिनकरार्घ्यं" "रक्तदत्त-दिनकरार्घ्यं" । ५. आरक्तम् । ६. कमलोपशोभितम् । ७. मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. जल-म्बकम् । १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. "गण्डस्थलमदम्" । १२. "पदम्" । १३. अवतारम् । १४. दक्षिणम् ।

अवतीर्य च व्यपनीतपट्याणमिन्द्रायुधमकरोत् क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीतक-
निपय-यदसग्रासं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिन-
स्तरोर्मूलशाखायामपगतं खलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररूढदूर्वा-प्रबालकवलान् स्वयमपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितचरणगुलः चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वर्य इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कपोलप्रदेशात् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रस्रवणेन चरणेन (धारया) सिक्तं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविषयीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमद्दुर्गावाहनभूतवैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वाद्भवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पल्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षीति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पल्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः त तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानां घासानां
ग्रासाः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया ज्ञातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तत्तानीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्वृक्षस्य मूलशाखायां स्क्न्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतमुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरूपनिगडेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवलनान् कर्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररूढा उपजा य
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रबालकवलान् किसलयग्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधाय च
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धौतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीबित्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां शकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अभ्य-कञ्जोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुस्य सुखदत्त्वेन निषेव्येत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामवाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनापत्ररूपम् उत्तरीयम्

निह उन मार्गसे जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड घोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जग लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का ग्रास मुखमें लिवा; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
मृणालानुसार जल-पान कराफिर ओर खान करा कर उसको बाहर लाया । बाद लगाम निकाल कर अपने हस्तस्थित
वाधने की नुवर्गमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बाध कर
(छुरिका घृता) से सरोवर के तीरजात दूर्वाके पल्लवों (दूर्वाडुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके डण्डों का स्वाद चख, चन्द्रमाके समान कराग्र (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल तरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके वाणोंके प्रहारसे पीडित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
चरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वः । ९. आनन्द ।

शरप्रहारानुरङ्गवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकराङ्गपुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्तैः शिलातले स्रस्तरम् आस्तीर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीय निवसात् ।

मुहूर्त्त विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणोद्ग्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिमुभगं वीणातन्त्रीमङ्गारमिश्र-
संभानुप गीतशब्दमभ्युणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमर्त्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
ति' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलस्रस्तरात् उत्थाय 'तामेव गीतसम्पात-सूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तथा तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोक-

उपरिवक्ष्य उद्गसि वक्षःस्थले निधाय सस्याप्य, अरण्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अम्बुकणैः आर्द्र-
हृत्त्रिं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो सुवराजश्चन्द्रापीडः, सरः-
सलिलाव कामारजलात् उद्गात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्य एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यग्रेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भग्नानि खण्डितानि च
तानि, अत एव शिशिराणि जीतलानि च तैस्नादृशैः, समृणालकैः सवितैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चितैर्व्यापनैः, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिक्षिप्ते मण्डपाकारं प्राप्ताभिलताभिः परि-
वेष्टिते गिलातले कर्मिभ्रिद्वीर्घप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशे स्रस्तरम् आस्तरणम् आस्तीर्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृत स्तूपीकृत पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरितनवसं शिरसि निधाय मस्तकाधःप्रदेशे दृष्ट्वा
निपुसाद सुसवान् ।

मुहूर्त्तमिति । मुहूर्त्तं क्षणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिवसम्बन्धिन तीरप्रदेशेऽतटप्रदेशे समुच्चरन्तम् उतिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परिष्यच्छासप्रासेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन तदभिमुखीभूतेन
उद्ग्रायेण ऊर्ध्वकन्धेण इन्द्रायुधेन, प्रथमं पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिमुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीमङ्गार-
रमिश्रं वल्लकीतन्यभिष्यक्तशब्दसंपुक्तम् अमानुष दिव्यं गीतशब्द गेयध्वनिम् अभ्युणोत् आकर्णयत् ।

श्रुतेति । श्रुत्वा निश्चयः । विगतो मर्त्यानां मानवानां सपातः सञ्चारो यतस्तस्मिन्तादृशे प्रदेशे-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरूपसिः । इति विभाग्य समुपजातकौतुकः समुपपन्नदुःखः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलस्रस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयोपस्था सूचितां
ज्ञापितां तामेव दिशं ककुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अतीति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिदवीयस्तथा अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
मनुष्यके समान वक्ष स्थल (छाती) पर कमल-पत्रत्यी वक्ष रक्ष कर एव वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुसे आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाग्र, कमल) से शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमेंसे बाहर निकला । उसी क्षण
तोडे जानेके कारण गीतल, मृणालस्युक्त और जलकणिकासे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विद्योना) मण्डपा-
कारमें लतासे वेष्टित किसी बृहत् पाषाणके ऊपरमें विछाकर, उसके ऊपरमें नस्तकके नाँचे अपने उत्तराय वग्न
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्त्त भर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उथित, घोगानन्त्रोके तटारसे
मिश्रित एव श्रवण करनेमें कानोंको नपुर् लगनेवाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । श्वर इन्द्रायुधने धाम चरना
छोडकर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खडे करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुह फेर, ऊर्ध्व गर्दन कर उन
गीतध्वनिकी पहले सुना था । उस गीतध्वनिकी सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके यात्रारत
नहीं हैं तथापि कहाँ से इन गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतुहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी ग्रन्थासे उठकर, जिस दिशासे गीतध्वनि आनी थी, उसीकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अत्यधिक दूर था इसलिए विशेष चलपूर्वक आँख फेर-फेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखता नहीं

१ पिषाय । २ कचिद् सर-पद न विद्यते । ३ 'मन्त्रजिर्द्वि' । ४ मण्डलपरिक्षिप्तलताद्वये ।

५ स्रस्तरम्, प्रस्तरम् । ६ गीतम् । ७ 'श्रुत्वा च' इति पद वचिन्न विद्यते । ८ उपजातकौतुक !

९. दलस्रस्तराव, पत्रस्रस्तराव ।

रुद्र विजिह्वदर्शः, तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव । कृतूहलवशाच्च गीतध्वनिः^२
प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्वत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितै-
रपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा, सप्तच्छदं-वकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परि-
मलया अलिङ्गल-विह्वलि-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया सरस्तीरे-
वनलेख्या निमिच्छीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सन्मुखागतैः, अच्छ-निर्झरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-
वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्थ-फेन-विन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः,

गेन व्यापृते निश्चेतुं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोकयन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि
दृष्ट्वा अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुश्राव आकर्णयामास ।

कृतूहलेति । कृतूहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः
नेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्या-
णम् आरोपितपत्न्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तादृशैः, प्रथम-
प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्राथितैरपि मार्गमुपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यमृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं
वर्त्मा मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां वकुलानां केसराणाम् प्लाना चन्द्रवालानां
लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तत्संज्ञकवल्लीविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां
सुरभिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तया, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तया
तादृश्या अलिङ्गलस्य भ्रमरसमूहस्य विरुद्धा रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिच्छतरुभिर्नीला
श्यामवर्णा च तया दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मदवीथ्या दानवारिपंक्या तत्प्रवाहणेव विद्यमानया, पश्चि-
मया प्रतीच्या वनलेख्या काननपंक्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमिच्छीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभि-
मुखं ययौ । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निङ्कुटिर्वहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्या संमुखागतैः अभिमुखागतैः कैलासमारुतैरभिनन्द्य-
मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृतं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणेर्महेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-
पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितस्तृतीयावहुवचनान्तपदानि 'कैलासमारुतैः' इत्यस्य विशेष-
णानि । अच्छानां विशदानां निर्झरजलानां प्रस्रवणसलिलानां कणजालेन विन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः
जडिमा शीतलत्वं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां मृदुत्वचां वृक्षाणां वल्कलानि
वल्कानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्धस्य रोमन्थे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां
विन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य पठाननस्य कार्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी बाहनीभूतमयूरः
तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसभूतयोः पल्लवयोः
फिसलययोः उल्लासनेन सञ्चालनेन दुर्ललिताः हठविधायिनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुसुसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अधिश्रान्त वह गीतध्वनि ही सुनाई पटता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान
जाननेकी अभिलाषा कर, जानेका कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पत्न्ययन (जीन) रख और स्वयं उसके ऊपर
चढ़कर गीन पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौटते वन-हरिणोंके विना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीतध्वनि,
को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सप्तपर्ण, वकुल,
श्लायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके भारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कारसे वह वन
सुखरित हो गया था एवं तमाल वृक्षोंसे काली पटनेके कारण दिग्गजोंके मदजल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमने नानने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वतके पवनोसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस
प्रदेशके नमीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी, भोजपत्रकी छालको उसने
जर्जरित कर दिया था, शङ्करके वृषभके चर्वित चर्वण (जुगाली) के समयमें उत्पन्न हुए फेन-विन्दुको लाती थी,

१. क्वचित् 'गीत' पद न विद्यते । २. 'प्रभवञ्च' । ३. 'ध्वनित' । ४. क्वचित् सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।
५. क्वचित् 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्झरजल... । ७. वृष ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोष्मासन-दुर्ललितैः, उत्तर कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेक्षोलन-दोहदिभिः, आकम्पितकक्षोलैः, नमरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा बन्धार्त्त वासुकि-परिपीत-जेषैः, आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः, हारि हारीत-रुत्ति-रमणीयैः, भ्रमदृष्टराज नखर-जर्जरित-जठर-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल कुल-कवलीकृत-सहकार कोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदपट् चरण-चक्रवाल वाचालित-विकच-चूत-कलिकैः, अचकित-चकोर चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग पुञ्ज पिङ्गर-कपिञ्जल-जग्ध पिप्पली-

वर्त्ता देशविशेषः यस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि श्रवणकुवलयानि तेषां प्रेक्षोलने आन्दोलने दोहदिभिः अभिलापकारिभिः । आकम्पितानि आधूनितानि कक्षोलानि कोशफलानि यन्तैः तादृशैः । नमरु-कुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन जटानियन्त्रणेन आर्त्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुतेभ्यः शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पूतैः कैलासमारुतैः कैलासा-चलस्पर्शितपवनैः अभिनन्दमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोत्पत्तिभूमिम् गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तन्नामकरत्नवत् हरितैः रयामवर्णैः । इतः प्रभृति वर्त्ताया-बहुवचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'पादपै' रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इत गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति स्यातना-मानः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

भ्रमदिति । भ्रमतां पर्यटतां शृङ्गाराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैर्जर्जरितानि जटानि जरटानि परिणतानि कुड्मलानि कोरकाणि यथा तैस्तादृशैः । 'अथ शृङ्गाराज उक्तः पक्षिविशेषे च नार्कवे भ्रमर' इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि ग्रासीकृतानि (भक्षितानि) सहकाराणाम् आन्नवृक्षाणां कोमलानि शृङ्गुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मत्तेन उन्मत्तेन पट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृता विकचा विकसिता चूतकलिका सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा जीवन्तीवा पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिश्चोदिभिः करणैः चुम्बिता भक्षणाद्य स्पृष्टा मरिचाङ्कुराः श्वेतशोभाञ्जनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थः, पिङ्गराः पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अक्षयफलानि येषु तैः तादृशैः । 'पिप्पली बोधिरश्वथः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरकी शिखा का सुव्यन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पहव को आन्दोलित करनेमें साहसिनी हुई थी, उत्तर कुरुदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल वृक्षों की हिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शृङ्गार को जटानों के धनेसे व्यथित अन्तः-नागके पीनेसे बचा हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान धन प्रभासे समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शिव का एक शून्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हर हर रंग के थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुञ्जरते रमणीय लगते थे । उनको पक्षी कलिया उठने शृङ्गारा पक्षी के नखोंसे जर्जरित हो गई थी । वहा आनोंके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गाना गाने थे और मिनो हुई आमकी कलियों पर मदमत्त भ्रमरोंके झुण्ड गुञ्जर करने थे । निभय चित्ते जगोर पक्षिण चञ्चु-चुम्बित (मिर्च) के शृङ्गार भक्षण करने थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पडे कपिञ्जल- (चानकने) मन्दितानि । पिप्पली

१ उल्लसन । २. आकम्पितकमलैर्नवकुसुमनालापाशुवादिभिः, आकम्पित जटारैः । ३. उन्मद-वासुकि । ४. नखजर्जरितजठकुडमलैः । ५. सहकारकोरक । ६. चकोरचुम्बित ।

फलैः. फल भर-निकर-निपीडित^१-दाडिम-नीड-प्रसूत-कलविद्धैः, प्रक्रीडित-कपिकुलैः-करतल-
ताडन-तरलित-ताडी^२ पुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पक्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-
रजोराशिशार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर शकलित-फलस्फीतैः, जल-
धर-जल लुब्ध विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालषण्डैः, इभ-कलभकोलून पल्लववे-
ह्लित-लवली वलयैः, आलीयमाननव-यौवन-मद-मत्त^३-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-
वकैः^४, तनुपवन-कपित कोमल-कदली-दल-वीजितैः, अविरल-फल-निकरावनत-नारिकेरवनैः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां
नीडेषु तद्वृक्षस्थकुलायेषु प्रसूताः चटकभिरुत्पादिताः कलविद्धाश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटकाः
कलविद्धाः स्यात्' इत्यमरः ।

प्रक्रीडितेति । प्रक्रीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-
घातैः तरलितानि कम्पितानि नाडीपुटानि तालीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्य मिथः कलहकुपिताः कलहकुद्धा ये कपोतपोताः पारावतशिखराः तेषां
पक्षपालीभिः पक्षत्रपङ्क्तिभिः पतितानि क्षंसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुम्भेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागममूहेन शाराभिः कुर्वरिताभिः रक्षिताभिरित्यर्थः,
सारिकाभिः शुक्रयोषिभिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्ध्वमैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि
यानि फलानि दाडिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा वृक्षकाः नीलवसादृश्यात् तमालतरुण्वेव
तापिच्छवृक्षेण्वेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्यभावेन
प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालषण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इभेति । इभकलभका हस्तित्रिशदूर्पीयशिखावः तैः उल्लूगानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि
यस्य तत्तादृशम्, अत एव वेह्लितं कम्पितं लवलीवल्यं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीरभावेन विद्यमाना नवयौवनमदमत्ताः प्रत्यग्रतारुण्यमदोन्मत्ता ये
पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुदक्षेपैः पर्यस्ता विक्षिप्ताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेह्लितैः कोमलैर्मृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः वीजिताः
कृतव्यजनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनन्नीभूतानां नारिकेराणां
नारिकेलवृक्षाणां वनमरण्यं येषु तैः ।

फल ज्ञाने ये । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोमें चटका पक्षीगण चटक-शावक प्रसव
कों थीं । खेलने-कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवूतरके
वृक्षोंके पक्षोंसे ताडित होकर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रजित होकर शुक्र-खियाँ (मैना)
उनकी चोंटी पर बैठी थीं । मैकडों शुक्रपक्षिगण (तोते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको टुकड़े टुकड़े कर
टालने में (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु
पीछे थोड़ा साये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल-वनको मुखरित करने में । हाथीके वृक्षोंके द्वारा
(गानके समय) पत्ते तोड़ जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवूतरके फरफरा कर,
चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे
थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विहदाटिमी... । ३. चपलकपिकुल... । ४. नाडिपुटैः । ५. कचित्
'कलह' इति पठ नास्ति । ६. ...पोतसहति लोपक्ष... । ७. ...सारिकामिश्रशिखरैः । ८. ...जललवलुब्ध... ।
९. कृतालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र पुट-पूर्णा-विटपि-परिवृत्तैः, अनिवारितविहङ्ग तुण्ड खण्डितखर्जूर-जालकैः, मदमुखर-मधुर रव विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-तर-ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निबह-निभमलकक-जल लव सिक-मिव किसलयनिकरमसि सुकुमारमुद्रहङ्गिः, ग्रन्थिपर्ण-ग्रास-मुदित-चमरीकुल-निपेधित-मूलैः, कर्पूरगुरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाप्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरेति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूगविटपिभिः क्रमुक्त्वृक्षैः परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितेति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कूर्चभिः, तुण्डे श्वश्रुभिः करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य भक्ति पिण्डसज्जराणां पिण्डीभूतखर्जूरफलानां जालक समूहो येषु तैः ।

मदेति । मदेन मत्ततया मुखराणां शब्दायमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुररवैर्मनोहरकल-रवैः विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितेति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुड्मलाः तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा उच्योक्तताः तैः ।

इह 'अचकितचकोरचक्षु' इत्याद्याभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । केवलं 'जलधरजले' इत्यादौ भ्रान्तिमानलङ्कारोऽप्यभिहित्यने इत्यधिकम् ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-तरङ्गा अतएव सिकतिला बालुकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह छेकानुप्रासः । सिकता इत्यत्र तद्धिते लच् प्रत्ययः ।

वनदेवतेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिबहनिभरक्तवसादृश्यात् पाणितलसमूह-सदृशम् अत एवालक्तकजलानां यावकसलिलानां लवैर्विन्दुभिः सिकमिव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-सुकुमारम् अत्यन्तमृदुलं किसलयनिकरं किसलयपुञ्जम्, उद्रहङ्गिधरिणं कुर्वङ्गिः ।

इह आर्थोपमा क्रियोपेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्रनामकतरुविशेषाणां ग्रासेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-विशेषसमूहस्तेन निपेधितानि आश्रितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्र वर्हम्' इत्यमरः । कर्तुरिति । कर्पूरा अन्तर्गमितघनसारवृक्षाः, अगुरवो राजाहां वृक्षाश्च प्रायेण पाहुस्त्वेन येषु तैः ।

'अगुर्वगुरु राजाहम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रघनुमिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितियेषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु मेघेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिर शीत-लम् अभ्यन्तर मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैरुर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपद्मे तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादित्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था । इसलिए पक्षानण चोंचोंसे पिटरखनूर-समूहको छनार रालने थे । उनके मध्य भागमें से मटसे शब्द करते मयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित दलिकासमूहमें वे विरमन थे (अर्थात् उनमें अन्धाधुन्ध कालिया लग रही थी) वहा के बालुकामय भूमि पर मध्यमें कैलास-न तस्थ नदियों की तरङ्गोंके झरोके लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलकके रक्तो रदोंसे नानो गीली हुई ही ऐसे—अत्यन्त कोमल पद्मवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्र-नामक वृक्ष विशेष या पर्ण भक्षण कर चमरी हरिणगणके झुण्ड उनकी जड़के आगे प्रसन्न-चित्तमें बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कर्तूर और वगण वृक्ष ही अधिकसंख्यक थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार स्वयं भागमें स्थित थे, सङ्कुचित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव-समूहके अभ्यन्तरमें जिन प्रकार घनत्व रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१. पूत, पूर्णः । २. विरावितान्तरैः वित । ३. अकलित दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्ण, ग्रन्थसु-दित । ५. घनावलीस्थानैः । ६. दिनकरप्रवेश ।

दाशरथ्यलैरिवाञ्जन-नील-नल^१-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
तित्वेवासनैः, नटैरिव नागलतावद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लताङ्कुर जालकैः, अभिपेकसलिलैरिव सर्वोपधिकुसुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दातीति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
यं नटाः तत्पञ्चकतृणविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—
आञ्जनः अञ्जनात्मको हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्रप्रदेशो
येषां तैः ।

प्रासादरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपिभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कटरये शैले मर्कटतिन्दुकै' इति विश्वः ।

भवनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता
अमनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

नटैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः
अन्यत्र तु नागलताभिर्वल्लीवल्ग्व्यमानैः भुजङ्गैर्बद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवल्ग्वपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोज्झितप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरद्राघातेन उरिथत प्रवाललतानां विद्रुममणिपद्मीनाम् अङ्कुरजालकं लुद्रलुद्रखण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोल्लसी किसलयै वीणादण्डे च विद्रुमै' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिपेकेति । अभिपेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वोपधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वोपधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चित्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि
पक्षा येषां तथोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूयितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिर्वर्णै-
रनेकवर्णैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूयितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अधिष्ठित था, उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण ज्याम तृणसे परिवेष्टित
था, अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसी प्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिम प्रकार वेदासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वेत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे, नटगणका कटिदेश (कमर) जिस प्रकार लनाके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहना है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार तरङ्गके
आगमने निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकर निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें भी उसी
प्रकार पठव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते आर कोपल) सघन भावसे निकलते थे, देवता और राजगणके
स्नानीय जल जिम प्रकार सर्वोपधि (मुरा मांसी-प्रभृति), पुष्प, फल और पल्लव-सयुक्त रहना है वे वृक्ष भी
उसी प्रकार सर्वोपधिके (फल पत्र जाने पर जो जो रतायें मुरझा जाती हैं, उन सब रतायें) पुष्प, फल और
पल्लवसे सयुक्त थे, चित्रशाला जिमप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित हस्ति-अश्वप्रभृति वाहनके एवं पक्षोंके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-शकुनि-शतशोभितैः,^१ कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः,^२ महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पल्लव स्पृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरेव पर्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः, दंशितैरिव अमर सङ्घात-कवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि स्पृष्ट गुह्यैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरव्यपञ्चतपः-

कुरुभिरिव । कुरो बुर्योधनादयस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपक्षिणा द्रोणाचार्येण च उपनेक्षित-अधिष्ठितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटात्पक्षिहन्त्रमे' इति मेदिनी ।

महेति । महासमरो महासंग्रामः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेशरज्जुसुमैः समाकृष्टाः स्वम-धुलोभेनानीताः शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुन्नागैः पुगलैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिली-मुखा बाणा येषु तैः । तत्र शराणामत्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरो' त्यभिहितमित्या-शयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । 'नागजैरसपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति । मेदिनी । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महेति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपल्लवैः प्रत्यग्रक्षिसलयैः स्पृष्टानि मृदु-तानि भूतलानि अधःप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपल्लवैः विवृतलाङ्गुलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मूलं होवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तेरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहवोऽनेके गुह्यमाः स्तम्भा प्रकाण्डा इत्यर्थः । सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुह्यम-स्तम्भे प्लोहि घटसेनयोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिव । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जैर्लोकैरिव, अमरसङ्घाताः पुनरसलोभेनोपविष्टभरगुह्यः कवचाणीव वर्माणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—अमरसङ्घातवत् अमरगणवत् कवचैः तद्वत्कृपामवर्णैर्वर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितः स्पृष्टः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशाखाभिः करणैः स्पृष्टा आच्छादा गुह्याः कृष्णला येस्ते सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरेव गुह्या उपोदीयन्ते । अवनीति । अवनिपालशयनैरिव नरपतितत्पैरिव, सिंहाना मृगेन्द्राणा पादैश्चरणविह्वैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्तिशयनतलानि येषां तैः ।

आरव्येति । आरव्या पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म येस्तैः तपस्विभिस्तापमेरिव, ग्रीष्मर्तौ स्वविष्टराणा चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रज्वलितानय ऊर्ध्वं च सूर्य एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपम

समूहसे शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसी प्रकार अनेकविध वर्णसे चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षियों से शोभित थे, द्रुयाधन प्रभृति कुसवशीयगण जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भा-गवत् पक्षीद्वारा सेवित थे, महायुद्धके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियों की तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष उसीप्रकार नागजै- (मौलसरी) फूलके गन्धसे अमरोंका आकर्षण करते थे, बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पंखोंकी दालोंकी नोक जिसप्रकार भूतल-स्पर्श करती थी, उन वृक्षोंके नये नये पल्लव उसीप्रकार झुक झुककर भूतलस्पर्श करते थे प्रमत्त राजाओं के राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुततर सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार सैन्य-शाखा-पत्रविहीन वृक्ष थे, संग्राममें सज्जित दौरगणका शरीर जिसप्रकार अमरसमूहके स्नान द्वारा सज्जित-द्वारा आवृत (ढँका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके स्नान अमरसमूहद्वारा आवृत थे, सुवर्ण तौलनेमें लौग जिसप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुह्य स्पर्श करने (चिम्टी) उठाते (हैं), उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुह्य स्पर्श करने (चिम्टी) उठाते (हैं), राजाओंकी शय्याकी नीचेका पर्यङ्क जिसप्रकार सिंहके पादके स्नान पादसे स्पृष्ट रहता है, उस वृक्षसमूहके नीचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके पादविह्वले चिह्नित था, वहाँ पञ्चाग्निनाशक अमरगण अमर होती है, वहाँ जिसप्रकार पराग्नि-साधन करनेवाले अग्निस्तमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

१ सशोभितैः । २ भारद्वाजद्विजोपसेवितैः । ३ सन्नात । ४ प्रमाणाभिमुखैः ।

५ अङ्किततरुनलैः ।

क्रियैरिवोन्मिषाशिविमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमु-
निभिरिव जटातटालकमण्डलधरैः,^१ इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभान्नस्तस्य नरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलजयतस्तं प्रदेशं
तल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणोः शून्यं^२ सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः^३ इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः^४ धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्वलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधीयन्ते तैर्गिरेत्यर्थः, उद्धृताः शिलाश्चूडा ज्वालाश्च यस्य तेन शिविमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्नि-
गणेन च परिवृताः परिवेष्टितास्ते ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्मृगविशेषैः कर्तृभिः,
विषाणैः शृङ्गैः करणैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्मृगविशेषैः कण्डूयनं शरीर-
वर्जनं यन्तैः । मञ्जातदीक्षाणां कृष्णसारविषाणैर्गान्धर्वजनप्रतिपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जुः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिनि । जरन्तो वृद्धा ये गृहमुनयो गृहस्थतपस्विनः तैरिव, जटायु मूलेषु आलवालानां सलिला-
धाराणां मण्डलं समुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटाल जटायुक्तं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरक्षन्तीति तैः । तेषां दारयुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लघ्नकचे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैल्लौकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्वाल्लोचनाकर्षिभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्वृक्षैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीच्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छ्रुतया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्पाश्वर्यवन्तिभूभागं धवलजयतः
शुभ्रं विदधत, चन्द्रप्रभान्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्टवान् ।

तत्त्वेन । तदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च व्यवकम् अदाहीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्भूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पमध्यव-
न्तिपरागममूहैः धवलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अतएव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
प्रद्यमानं भङ्गीक्रियमाणं हव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

श्राद्धं यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चनं । घृन्निपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मनिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जनां शिलावाले मयूरगणसे परिवेष्टितं ये; यज्ञमें दीक्षित होकर यजमानगण जिसप्रकार शरीर-खुजलाने पर
झाम्मार (दृग) के मागसे शरीर खुजलाने हे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके सींगोंसे खुजलाये जाते थे;
वृद्ध गृहस्थ मुनिगण जिसप्रकार जटायारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उसीप्रकार आलंवालोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जटके पास जटायें हैं और बाल बने हुए हैं; इन्द्रजालिकगण जैसे अपनी क्षमताबलसे
रोंगोंके देखनेकी शक्ति हर लेने हे, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रपादने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उठकर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीमुनिके अन्दरके परागमे चन्द्रापीटका शरीर बलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उससे मानो
नशदेनेके दशनेके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

^१ दीर्घजटा, कण्डलधरः ।

^२ भूतल ।

^३ क्वचित् शून्यमिति पठं नोपलभ्यते ।

^४

पवनोद्भूतैः, पवनोद्भूतैः ।

^५ धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

प्रविश्याद्राक्षीत् चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतैराद्राद्रैः तलशिखरै-
गलज्जलबिन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बदलैरिव निजाद्वासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणा मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्^३ उपरचितब्रह्मामनाम्, अनिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुःस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतैः स्वशेषकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बर
शशिमण्डलस्य दलैः खण्डैरिव विद्यमानैः तेभ्योऽपि पीयूषबिन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य स्वक्षीपस्य
शिवसम्बन्धिन इत्यर्थः । अट्टहासस्य महतो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शङ्खलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वादोलसदृशत्वाच्चेत्याशयः । पाञ्चजन्यं पातालोत्पन्नं लक्ष्मीपते ननु
तस्य सहोदरैः एकोदरसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छत्ववर्त्तुलाकारत्वादित्याशयः । इह '..... चन्द्रगिर्यदलै-
रिव' 'निजाद्वासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युपेक्षाद्वारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तृत्यश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । इहाथोपमा । तथा
उपपादितो निरीक्षकाणां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोद्भवमयकिरीटभ्रान्तिपरिते ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य त तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रमोद्भवमुत्पद्युभ्रपाषाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य त तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स त चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिद्धिस्तदन्धमत्र चतुर्मुखोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तदूर्ध्वभागः सक्षात्तश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वर ॥’

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रविशदानेनोत्त-
ङ्कानिरवकाशात् ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां याभ्यामभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमानम् आश्रित्य अथ
लम्ब्य अभिमुखीम् आसीनां तत्समके उत्तरमुखीं सतीं निषण्णाम्, ‘प्रतिपक्षपाशुपतव्रतां कन्दर्पाददर्श-
हृद्यतिदूरस्यायिन्या क्रियया सन्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यया तां तादृशीं कमलामनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वदिग्मुखानां पलायनेन अपट्टादनेन प्रत्य-

मानो उते आलिङ्गन कर (धर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, सनत्न त्रिभुवनगिरी-चरण नगान्
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्मा गिया हुआ था ।
उते चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गा ने तलाल में उठ-
अत्यधिक आर्द्र, दलायसे जलकी बूँदें टपकते पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे स्वर्नग के उद-
भागसे विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) चतुर्मुखों
(ठहाकेकी हँसीके) अवयवोंके समान, शेषनागकी फणके, टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्यके नरोरोंके समान
एव क्षीरसमुद्रके हृत्पद्मके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की आग्नि होना थी ।

चन्द्रापीडने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-व्रत धारण करके बैठे हुए एक कन्दारों

रिणा नर्दद्भिर्मुखप्लावकेन प्रलय-परिप्लुत-शरीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेन सर्वतो विमर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तोतोजलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन मगिरिकानन चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रुपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धमल्लिमरनामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्) पञ्चमहाभूतमय-

काले कल्पान्तममये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य शरीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेत-यर्जेन । सर्वतो विमर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयेकत्रीकृतेन तपो-राशिना तपःसमूहेनैव विद्यमानेन । त्रिस्तोतसो विद्यद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तल्लामन्तरालदेशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिश्रः समूहीभूय बहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वतीं विदधतीम्, तस्मिन्निधवलत्वादित्यभिप्रायः ।

इह ..... 'शरीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेन' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-वलेक्षत्वात्वेन गुणत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा, 'त्रिस्तोतोजलनिभेन' इत्यत्र आर्थोपमा । 'पिण्डीभूय बहतेव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा-गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

अन्येति । अन्यथा भिन्नप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताद्रिं धवल्यन्तीं स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापादयन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । द्रुपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवल्लिम्बनं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवला च्लोकनेनैव विलोकयितुश्चित्तस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिधवलेति । अतिधवल्या अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो व्याप्तो देहः शरीरं यस्या-स्तस्या भावस्तया कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसल्लिमरनामिव क्षीरो-द्वन्द्वितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रतिविम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तहितामिव, अत एव प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-स्तान् । इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षायां मिथो नेत्रपेक्षेण विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

पठेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केचलेन, एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतरूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) था, प्रलय-कातीन उद्वेलित (उमडे) क्षीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ब्यापी दीर्घकाल-सञ्चित तपस्या-राशिके नमान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृक्षोंके बीच-बीचमें एकत्र ममिलित होकर बह रहा था, इस प्रकार शरीरको प्रमाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्ररश्मिमय करती (पाठान्तरसे हथी दाँतका बना हो ऐसा कर देता) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती थी, उस कन्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गको भीतरसे प्रवेश करके ही मानो मन पर्वन्त शुभ्रवर्ण कर देती थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जसे उसका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण अङ्ग प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अभ्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चीनदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अभ्यन्तरमें प्रतिविम्बित हो एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. 'विस्तृत' । २. 'पयःपूरपाण्डुरेण' । ३. तपोराशिनेनैव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हतमयममिव ।

५. लोचनपथ प्रविष्ट्य, 'प्रविष्टेव' । ६. अतिवहल' । ७. 'चैलाशुकान्तरितामिव । ८. परिस्फुट' ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलेनोत्पादिताम्, दक्षा-
ध्वरं क्रियामिवोद्धतं-गण-कच-ग्रह-भयोपसेवितव्यम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी-
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सद्रवाम-
परिचित-हर-चन्द्रनेत्रोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वभानु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-गम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनद्याम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्भूलनभूमिम्

दितां निमितामिव पृथिव्यादिसामग्र्युत्पन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवविधर्मा-
वस्थासम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दचेति । उद्धतैर्बलगर्वितैः गणैः प्रमथादिभिर्यः कचग्रहः केशार्कपणं तस्माद् भयेन त्रासेन उपसेविनः
रक्षणार्थमवलम्बितः श्वश्रवको महेश्वरो यथा तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापते, अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अपत्ययुक्तकटधर्मरूपत्वेन शुभ्रत्वादित्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्करापमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गणाः समेत्य तमध्वरं विनाशयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शशभोः
प्रसादनं तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधना प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवर्तविभूतिधारणेन
शुभ्रशरीरं रतिं कामपरनीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदेति । तद्वत्त्वेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनाप्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्था
महेशभालस्था चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दुरधाम्बुधे-
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्द्रिति । स्वभानो राहोर्भयं त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणागमनं गृहगमन
यथा तामि इन्द्रोश्चन्द्रस्य मूर्तिं, शरीरमिव । 'शरणं गृहस्त्रितो' इत्यमरः । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

देवावनेति । गजाजिनं हस्तिचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तिचर्मप्रियंशुद्रासुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तित्वा समीहितो अनन्तरमेव उपनृता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपश्चेत्तस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पश्चिर्दि । स्वस्थानान्मुपास्य बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपते मह-
ेश्वरस्य दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य छवि शोभामिव
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीरिति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं स्तीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्भूलनभूमिम्
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसृज्य शरीरभस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूह परित्याग कर श्वेतगुणद्वारा ही मानो उत्का निर्माण किया था । उक्त प्रवृत्तिना
प्रमथगणके द्वारा केश दाँचे जानेके भयसे दक्षकी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने : ॥
ही; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवकी प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर वहाँ रहती हो; पहले एकत्र दान करनेमें परिनि-
अङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठाने आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठानी देवी ॥
हो, राहुके भयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके अरणापन्न हुई हो, गज-चर्म ओटनेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतहस्तीके देहप्रभाके समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो, अङ्गमर्दन करनेके समयमें आङ्करके अङ्गकी भस्म-धूलियों मानो रजो-भूत

१. मङ्गल .. । २. अध्वर .. । ३. उद्भूत ... । ४. दक्षिण निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी । शनि
पाठो न विधेते । ५. क्षीरोदधि ... । ६. लेखोत्कण्ठोत्कृष्टान् । ७. शरणागमनान् । ८. क्षीरनिर्गम्य,
श्व निर्गत्य । ९. रुद्रोद्भूलनविभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्वकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिग्रहाम्, कात्तिकेयकौमारव्रतक्रियाभिव मूर्तिमतीम्, गिरीशं वृषभं देहद्युतिमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त धर्मशोक गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणार्वास्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागम-
वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नानिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तां तत्कण्ठत एवोपगतां ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिग्रहां विहितशरीरस्वीकारा गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धि चित्त-
पवित्रतामिव । पूवोत्प्रेक्षा ।

कौत्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कात्तिकेयस्य पदाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मचर्यनियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वाच्चद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेतस्यैव निरूपणीयत्वा-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्बहिर्निर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषभस्य देह-
द्युतिः शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तस्यैव सिद्धमवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धि संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपः सिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आदौति । सप्तसु लोकेषु भूर्भुवःस्वर्गहर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥

अमरीति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः क्षेत्रज्ञ-स्वरथा पतितो स्वर्गा-
द्विद्युताम्, अमरगङ्गानां देहहस्तिनाम् ऐरावतशृतीनामित्यर्थः । वीथिं पंक्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा
दित्याशयः । परमार्थतस्तु समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योपिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यवधेयम् ।
जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितं
जस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं वीचूणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपशोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेहकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसके कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
राकर आई हो, पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो, कात्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
कुमारावस्थाकी तपश्चर्या हो, शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक होकर स्थित हो, उस सिद्धायतन (मन्दिर)
के वृक्षकी पुष्प-न द्वि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप हो उद्यत हुई हो, ब्रह्माकी तप-सिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरा हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
भक्तकर विश्राम करने आई हो, कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
साम वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो, आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्री-रूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पटक गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीपावलोकनं कुतूहलागताम्, काराकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, शेष-
शरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, सुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायास-
विगलिताम्, शुक्लपक्षपरम्परामिव पुञ्जीकृतानाम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्^१, शङ्खादिवीचीणीम्, मुक्ताफलादिवाक्यश्रुताम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकर्चकैरिव प्रक्षालिताम्^२, वर्णसुधाच्छटा-
भिरिव च्छुरिताम्^३, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजत-

काशेति । शरत्समयं घनात्ययकालम् उदीक्षमाणं प्रतीक्षमाणं काशकुसुमानां 'कांस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसत्प्रभामिव ।

शेषेति । रसातलं पातालम् अपहाय त्यक्त्वा निर्गतां वहिर्निःसृताम्, शेषस्य नागराजरूप शरीरच्छा-
यां वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

सुसलेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विघूर्णनं पर्यन्ततो भ्रमण तदायासेन तत्प-
रिश्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां सुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभामिव वपुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनचोभनिपतिताम्' इत्याशयः 'सुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविघूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्त सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

शुक्लेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकत्रीकृतां शुक्लपक्षाणां मासीयोत्तरार्द्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परां सन्ततिमिव, पक्षाणां समयत्वेन द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वे समस्तैः हस्तैः सितच्छद्दैः धवलतया स्वस्वश्वेततागुणेन करणेन कृतो विहितः सञ्चि-
भागः विभज्य अर्पणं यस्यै ता प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागकरणोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादुत्कीर्णाभिः सूर्या-
निरस्तय वहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विमल-
तावयवा विरचिताङ्गीमिव, दन्तदलैः गजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकर्चकैरिव प्रक्षालिताम् एव
कूचर्चकाः तूलिकाः तैः प्रक्षालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं द्वियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्भरः ।

वर्णसुधानां धवलमिसम्पादकसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां द्रव्याभिः समूहैः चुरितां लिप्तामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रक्षालितामिव इह—'रमेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारनोऽपि
निगद्यते । इति ज्ञारपालः । 'पारतस्तु मानकं पाण्डुं सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाकशीतः सर्वं
सुख्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दार्णवः । बलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, सनन्तरञ्च
रसशब्दस्य द्रवाथे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः द्वियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसद्भरः ।

कान्ति अन्यान्य द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो, काश-कुसुमोंको विकास-कान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करने
हो, शेषनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल आई हुई हो, वलरामकी शरीर-कान्ति मानो
मद्यपानकी मत्तनावश (नशा चढ़नेसे) धूमकर गिरी हो, शुक्लपक्षकी परम्परा मानो इकट्ठी होकर गयी हो,
ऐसी शोभायमान प्रतीति होती थी । धवल होनेके कारण हस्तोंने मानो अपनी-अपनी धवलता दिखाने का जो
देवी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी, विधाना द्वारा वह आँकी छानकर बाहर की गयी थी, मौक्तिकों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी, मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे, गज-दन्त-नखों द्वारा ही मानो गड़ी गई थी, चन्द्रकिरणरूपी कूँची द्वारा ही मानो वह प्रक्षालित कर परिष्कृत कर दी गयी थी
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुड द्वारा ही मानो शनैः शनैः
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी, चौकीके रस्से ही मानो ऊपर माने (कान्ति) पर

द्रवेत्येव निर्मुष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवार-कुसुमच्छविभिरिवो-
ल्लासिताम्, इत्येतामिव धवलान्, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटागतार्क-विम्बादुद्घृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरल-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लम्प-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्गमीश्वर-चरणद्वयमुद्गहन्तीम्, रवि-रथ तुरग-खुर-मुख क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृत-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाश्लिष्ट-शशाङ्ककलामिव शै-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतैर्लिङ्गया द्वितीययेव पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मुष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिविम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्णं कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माधयम्, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तयस्ताभिः
उल्लासितामिव परिशोभितामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इत्येतामिवेति । धवलान् श्वेततायाः इत्येताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटागतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कविम्बात् सूर्यमण्डलात् उद्घृत्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कान्तिभिः करणैः स्फुटानि निमित्ताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तद्वत् विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चल तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरज्ञानेन स्वरितमञ्जनेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लम्पाः विरला अरुपात्पा वारिकणा जलविन्दवो यासु तासां भावस्तथा कारणेन प्रणामे प्रणाम-
कालेलङ्घानि ससक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिचोदा यासु ताभिरिव विद्यमाना-
भिः जटामिर्लम्पकचाभिः उद्भासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटाः' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोत्प्रेक्षा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जदेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नास्ति महेशानाम्
अङ्गश्लिष्टं यत्र तथोत्तम ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्गहन्ती भक्त्यातिशयेन धारयन्तीम् ।

रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराग्रभागैः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां चोदश्चूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशश्चन्द्रस्थपापाणेन आश्लिष्टा घृता
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः ता शैलराजस्य हिमालयस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुक काव्यालङ्कारमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपापाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधितया अलङ्कृतरूपेण सज्जिताया, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवभूतिर्यथा तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्कजव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देवीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवः स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यविम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था, एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जल-घट्टे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी, भस्म-धूलियाँ
जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संग गुंथे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुराग्रके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
शुभ्रवर्ण भस्मके तिलकसे उसका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जहाँ हुई चन्द्रमाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी, अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई वह शिवलिंगको लक्ष्य करके—
द्वितीय स्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथको देखती थी, अनवरत गान करनेसे उस

१. सिन्धुवार । २. उत्थिताम् । ३. गताम् । ४. तटित्तनुतरल । ५. तुरग-
रक्षुण्ण । ६. कृत । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धद्वय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाभिपतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरिव
स्नपयन्तीं गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदाथैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथिताम् उपगतैः, नारायणाभिपुण्डरीकबीजैरिवाद्भूतैः, सप्तपिम्बिरिव कर-स्पर्शभूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारुपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाश्वत्थलेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदस्वादित्याशयः, दृष्ट्या निरीक्षणेन भूतनाथं महेश सम्भावयन्तीं समक्षिदर्शने-
नाद्रियमाणाम् । जायुःप्रेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्वदनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तश्वेतैः, शुद्धद्वयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमाधुर्यैरिव, स्वरैः पदजपभादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाधरैरिव विद्यमानैः, दशनांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्नपयन्तीमिव
स्नपनं विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादान-
कवारं स्नपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोपप्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोप्रेक्षाः, आसां परस्परमद्वाद्भिभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखाद् वदनात्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षादव्यवधानात् वेदाथैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदस्वादित्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तानामुपगतैः प्राप्तैः गायत्र्या, स्वनामप्रसिद्धस्य पंक्ति-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरुचरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिमतयातिविमलस्वादित्यभिप्रायः । उद्भूतैः उत्सोलिनैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगद्वा' इति रयातेरिव) ।
तथा आत्मानं स्वकीयशरीरं करस्पर्शेन जपसमये तस्याः कन्धकायाः हस्तस्पर्शेन पूर्णं पवित्र कर्तु-
मिच्छद्भिः आमलपद्भिः तारकारुपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः सप्तपिम्बिर्मरीचिप्रसृतितत्परिविम्बिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्पष्टैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन हृत्नेन
अश्वत्थलेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो गलप्रदेशो यस्यास्ताम्, अत एव परिवर्णेन
परिधिना परिगत परिवेष्टित चन्द्रमण्डलं शशिविम्बं यस्यां ता पौर्णमासीनिशामिव राकारात्रिमिव विद्य-
मानाम् । 'परिवेष्टितु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चानरः ।

इह 'वेदाथैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तपिम्बिर्व' इति चतसृषु नागु-
प्रेक्षा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषणं
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्तेः पौर्णमासीनिशया च नाग्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यामा परस्पर-
मद्वाद्भिभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुख हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमनःकाश्चि नष्टमण्ड-
लाकारेण वत्तलाकृतिना, तथा मोक्षस्य केवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । तस्य द्वारका रया
कन्या का ओष्ठ-युगलं हिल रहा था, अत एव मुखं ते निकलतां, अत्यन्त निर्मल दन्त-रत्नयोः सेव नाग, नि-
से शङ्करको स्नान करा रही है ऐसा प्रतीत होता था, वे दन्तरत्नयोः उनके पवित्र हृदयको किरणोंके समान
मूर्त्तिमान् गानके माधुर्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरीके स्नान और मूर्त्तिमान् नृपतिने अक्षरके समान वेदनेने
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोनियोंके दानोंने ग्रथित एक उनकी माला (तां)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकलकर लगे गये नाक्षत्र वेदाथेके स्नान, उधे
हुए गायत्री-वर्णोंके स्नान, नारायणके नाभिस्थित ज्वेनकमलमेंसे निकले हुए बीजोंके स्नान, एव उम ज्वनेने
कर-स्पर्शसे अपनेको पवित्र होनेकी इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तपिम्बोंके स्नान वेदनेने आ रहा था, स्थूल-
मुक्तामालासे वह परिवेष सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पौर्णमासी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । गलप्रदेश

१. गीतस्फुरित । २. गुणैरिव, स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनरपि पुनर्भूय । ४. स्नपयन्ती,

ग्रन्थानाम्, ग्रथनस्तीतानाम् । ५. करतल । ६. परिवेष्टित । ७. पौर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुन-सनाथामिव गङ्गाम्^१, गौरीसिंहसटामयेनेव चामर-रुचिराकृतिना^२ स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्प-तन-लतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुरमलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकार्योम्, आप्रपदीनेन च स्वभासूतितेनापि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाहोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्

द्वारस्यापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव पुनः धन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिथुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम्

इह 'अधो'...कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हस्तयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपम-चेत्यासां परस्परसङ्गाद्धिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकाररूपप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकेसरिणः सटामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् वालमयजनवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतल्लतावल्कलेन मन्दारवृक्षवल्लीवत्त्वा कृतं सज्जादितम् उत्तरीयस्य उपसं-ध्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह '...सटामयेनेव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा, 'चामररुचिरकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्पर-नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुरमलोचनस्य श्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहात्प्राप्तेन, चूडामणेः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, रवेत-त्वादित्यभिप्रायः, मण्डलीकृतेन वतुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्राकृतः पावनीकृतः काय-शरीरं यस्यास्ताम् । इह '...मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

पुरा काले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुरा कल्पे तु नारीणां मौक्षीबन्धनमिष्यते । उपदेशं च तानां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्वल्कवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूचमवच्छेण प्रावृतौ आच्छादितौ नितम्बौ आरौहौ यस्यास्ताम् । 'स्यात्त्रिज्वाप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रधारणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

मस्तकस्थित अधोमुख किए हुए नरमुण्डके समान वतुलाकार एवं ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिमन्यत्र स्तनयुगल, उस कन्याके वक्षःस्थलमें जोभायमान थे, अत एव हंसोंके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह टोंखनी थी । चामरके समान सुन्दर आकृतिवाला एक कल्पतरु-वल्कल, उसके स्तनोंके बीचमें बड़ रहकर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पार्वतीके सिंहकी जटाद्वारा मानो निर्मित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक यज्ञसूत्रसे उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिल्लप चन्द्रके किरणसमूहके समान जोभावमान था । चरणके अग्रपर्यन्त लटके हुए सूक्ष्म (रेशमी) वस्त्रसे उसका नितम्ब-द्वय (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पद्मासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रखे हुए चरण-तलकी प्रभावोंको उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलस, मोक्षद्वारनियुक्तकलश । २. एकगतहस । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चौराकृ-
तिना । ५. पवित्रतरीकृतकार्यम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा^१ निर्विकार-विनीतेन^२ शिष्येयेनोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-तनमृगेयेव निषेविताम्^३, उत्सङ्गगताञ्च स्वमुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-लिनां त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण^४ प्रकोष्ठ-वद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख-अन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलप्राभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, स्नपनार्द्र-लिङ्ग-संकान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवासरे च उपसर्पित आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तया विनीतेन शिष्या-जनितविनम्रनावाहिना यौवनेन तारुण्येन, शिष्येणेव छात्रेणेव उपास्यमानाम् आश्रयमाणां सेव्य-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाञ्चल्यं कामोद्वेगस्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणेव तस्मिन्नायतनसारद्वेगेव रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्प्रेक्षेति । सूक्ष्माणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीमूषैः पूरिता व्यासा अङ्गुलयः करशाखा यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन शेषेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिबन्धदेशे वद्धो एतः शङ्खखण्डं कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयैवार्थः, कारणेन, गृहीतः आक्षः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गगतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लकीं स्वमुता निजा-स्मजामिव अस्फालयन्तीं वादयन्तीं सप्रेम उत्थाप्योत्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थितम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षाणां परस्परमद्भिभावसद्वरः । कम्बु-याङ्गुरीयककटकाभ्याञ्चवैधव्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्टिका तस्याः स्तम्भेषु लप्राभिः प्रतिविम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विभ्रमशोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सवीणाभिः सनतसीभिः प्रतिभाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

रूपनेनेति । रूपनेन अभिपेक्षेण आर्द्रं क्लिष्टं लिङ्गे महेशप्रतिमायां सहकान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रक्तवर्णं हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-रहित विनीत शिष्यके सनान, वस्तुना अवस्था में उपस्थित और काम-विकार विहीन वज्र यौवनकाल आश्रया किया था । लावण्य भी, मनो पुण्योपार्जन करके ही उत्तमा परिग्रह किया था । उस मन्दिर के हरिण के मनान सुन्दर-नयन-मन्त्रन चाञ्चल्यविहीन रूप भी, उसकी सेवा करता था । और वह अपनी पुर्णों के मनान मन्दिर-भूषित रक्त वीणा उम्मा (क्रोड) में रत्नकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उनके उन दक्षिणहस्त की अङ्गुलियों ने मूषक शङ्ख के छेदों में बनी हुई अङ्गुठियों पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अवशिष्ट भस्म ने वह दक्षिणहस्त शुभ्रवर्ण हो गया था । निम्ने मणिबन्धप्रदेश (कलाई) पर जड़भरण परिवेष्टित था, और जो नख-किरण पल्लवों में मानों मणि-रत्न-निर्मित वीणा बजाने के साधन (मिजराव) से समन्वित दीखता था, जिनसे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व विद्या के मनान विमान थी । मण्डप के मणिमय स्तम्भों में लीलाविलासस्तुक्त वीणा के साथ उनके शरीर के अनुत्पन्न प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे । वे उसके सहचरियों के सनान देखने में आ रहे थे । स्नान करा देने के कारण जाट गिरलिन में उनकी प्रतिबिम्ब पड़ गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिते आराधित दिव के हृदय में प्रविष्ट हो

१ यौवनेनादिष्टोपसर्पिणा । २ निर्विकारेण विनीतेन, स्वकालोपसर्पिणिविकारविनीतेन । ३ सौन्दर्यम् ।

४ सूक्ष्मखण्डखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना । ५ पाण्डुरेण । ६ सवीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालाया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपञ्ची-घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

इत्यायं ग्रस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोप्रेक्षा ।

हरेति । हारलतयेव सुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पक्ष्मवेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या वीध्येव, ध्रुवेण गानाङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु भ्रूवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाङ्गध्रुवस्वरूपमभिहितं सङ्गीतनारायणे—‘उत्तमः पट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्वन्धन-
मभिहितं ज्योतिषे—‘भचक्रं ध्रुवयोर्वन्दमात्रं प्रदहानिलैः । पर्येत्यजलं तज्जद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥’

क्रुद्धया कुपितया स्त्रिया योषितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्यक्षराणि
यस्यां तया, पक्षे तु रक्तस्ताम्रा मुखवर्णा यस्यास्तया । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तया, पक्षे तु घूर्णिते मन्दोद्रेकाच्चञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तया । उन्मत्तया उन्मादवायुग्रस्तया स्त्रियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तया । मीमांसया जैमिनीकृत-
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्त्या,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुं व्यापारेण तत्प्रतिपादनेनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्यूतया ।
श्रीरागादिलक्षणन्तुक्तं संगीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्थी चात्र ज्ञेया । तथा
च पूर्वभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अग्निसूर्यचन्द्ररूपया वपम्याणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभ्या उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकृष्टैराकृष्य प्रापितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तितमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधं अभ्यस्यद्भिः शिष्टमाणैरिव विद्यमानैः, आवद्धं रचितं मण्डलं
बलयाकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्दगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहघातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
अयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीघोषः ससतन्त्रीयुक्तवीणानिनादो यस्यास्ताम् ॥ क्रियोप्रेक्षा ।

अमरेति । नभसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योप्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान सुकामय हारके समान उसके
कण्ठमें सलग्न था, ग्रहपङ्क्ति जिस प्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गध्रुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
सुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त लक्ष्म उच्चारित होते थे, मदसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलस होकर धूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे, उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुतकरतलध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल किये जाते थे, एवं जैमिनीप्रणीत मीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्थी नामकी द्विविध
भाषनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल वाक्यकर उसके गानके साथ-साथ
वीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमें उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यद्यपि दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोर्मयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बन्धाम्, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तव्योतिःप्रवेशाम्, धृतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तं संस्कृतात्मिकमित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभाषितवै न ग्लेच्छितवै, ग्लेच्छो तोप यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापञ्चशमापाव्यवहानिपेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारैर्महादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपा यमशलाकामिमु तेजोमयीं तेजोबहुलाम् ।

पीतेति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकला चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनुपन्नः रागः कामानुरागी लौहित्य च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमथितेति । अमथितस्य अविलोडितस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव, अन्तःप्रसन्ना हृदये शुद्धा कामादिविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तरालुपिनाम्, मन्थने सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमवस्थितिमिव, अद्बन्धां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकमसमवर्जिता युगल-सयुक्तवर्जिता वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धि ज्ञानमिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवात्मस्त्वजिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो धर्मज्ञाः तेषु योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु भ्रान्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तै.—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधो’ ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भावेन संविदि ॥

भासेत चेत् कुतः सर्वं न भासेतैकमविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्विधोः ॥’ इत्यादि

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आम्नादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा ताम् अन्यत्र तु प्राप्ता ज्योतिषि सतीत्वनिर्णयार्थं प्रदीप्ता प्रवेशो यथा ताम् ।

यनेति । धृतकलायां दुरोदरक्रीडायां बुशलां दया स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अपाणि इन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अहहृदय दुरोदरविद्यामर्म यथा ताम् ।

बोलने हैं, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत स्तुत्य (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवधके समयमें शर शलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी, अनृत-पान करनेवालीको जिनप्रकार निषान्त नहीं रहती है, उन्में भी उसीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी, इंद्रके मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिनप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न नहीं होती है, उनमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था, अमथित अनृत-निर्मलता रहती है, उसके अन्त कारणमें भी उसीप्रकार मन्थन विकार न होनेमें निमित्तता । प्रसन्न, विद्यमान थी, समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उन्में भी समास-शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे, बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारादि सान्प्रदायिकों) के मन-ज्ञानका जिसप्रकार निषान्त है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं उनका कहना है कि ज्ञान ही पदोद्भूत-भासित है) भेद-प्रतीति भ्रान्ति है) उसीप्रकार उसमें भी आनक्ति नहीं थी; जगत्कोजने जिनप्रकार अग्नि प्रज्ज्वलित है, उसने भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था, धृतक्रीडामें निपुण किया जिनप्रकार घटादिरूप-भासित

कुताक्षद्वयाम् . महीमिव जलभृतदेहाम् , हिमसमयन्निवर्त्त-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीत-भास्करा-
रातपाम् . आर्यामिव समुपात्त-यतिगणोचितमात्राम् , आलिखितामिवाचलावस्थानाम् ,
अंशुमयीमिव तच्छायाणुलिप्तभूतलाम् , निर्म्ममाम् , निरहङ्काराम् , निर्म्मत्सराम् , अमा-
नुपाकृतिम् , दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम् अष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमा-
णाम् , प्रतिपन्नपाशुपतत्रता कन्यकां ददर्श

ततोऽवतीर्य तरुशाखायां वद्ध्वा तुरङ्गम् उपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोच-

नहीमिति । महीं भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन घृतः भृतः देहः शरीरं यया ताम्, पक्षे तु जलेन भृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिममिति । हिमसमयो माघफाल्गुनात्मकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रिय-
मिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यया ताम्, पक्षे—परिगृहीतः
हिमनिरुद्धः भास्करातपो यया ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातं छन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-
पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलवादिसामग्री यया ताम्, पक्षे—समु-
पात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रामस्थानम्, गण-मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-
प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यया ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखिता चित्रितामिव, अच्छले शैले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अच्छलं
निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अश्विति । अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायया शरीरस्य प्रतिविम्बेन दीप्या च अनुलिप्तम्
आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यया ताम् ।

इह दीक्षितवाचमिव इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्मममिति । ममत्वार्थे ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्ममां ममत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निर्ममानाम्,
निर्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुपाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-
मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवत्स्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं
यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्मयूखवर्षीयामिव, ‘ईषदसमाप्तौ कक्षपद्भर्य-
देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता
अस्येति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यया ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वावतरणं विधाय तरुशाखायां वृक्षशाखायां
तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमश्वं वद्ध्वा बन्धनं कृत्वा उपसृत्य समीपमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

करके रहती है, उसने भी उसीप्रकार शन्द्रियसमूह और चित्तको वशमें कर रखा था, पृथिवी जिसप्रकार जलसे
परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानेसे शरीर-वारण को थी, ग्रीतकालके प्रभातकालकी
शाना जिसप्रकार हिमद्वारा मूर्त्यके आलोकको आच्छादित करती है (जाडेके दिनमें प्रातःकाल हिमाघृत होनेसे
धूप नहीं दीपती है) उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; आर्याच्छन्दमें
जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसके भी उसी प्रकार मुनिगण के
उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है,
वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लिप्त
(रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिविम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी, वह ममत्व, अहङ्कार और
मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी, उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वत्नके कारण उसके वयका अनुमान
वधार्थत्पन्न नहीं हो सकना था नो भी वह नानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवाला प्रतीत होती थी ।

नदनन्तर चन्द्रार्पाटने घोड़ेसे ऊपरकर किमी वृक्षकी शाखा (डाली) में घोड़े को बाध, भगवान् महादेवके

१. दिन २. परिपीन ३. उपात्त ४. निर्म्मलान् ५. प्रमाणाम् ६. व्रता च ।

७. तुङ्गम् । ८. महामत्स्या ।

नार्य, तामेव दिव्ययोषितमनिमिषै-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामाना। चदपादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि-‘अहो! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थ-कमनुवध्रता तुरङ्गमुख-मिथुनम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनमञ्जरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे सशीतिरस्या दिव्यता प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवंविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् । ‘तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वस्थावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमिषपद्मणा निस्पन्दनेत्रलोम्ना निश्चलं स्थिर यथा स्यात्तथा निबद्ध विहित लक्ष्य दृष्टयेन तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकक्ष्येन ददर्शैत्यर्थः ।

उपादाति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रण-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्य यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उदपादि इय वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केस्यत आह—‘अहो’ इति । जगति ससारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थितोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुभयविपर्य-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आपटेकवृत्तौ यदृच्छया स्वेच्छया अनुवधनता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुन क्षिप्रयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकितः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेषमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अच्छोदसरोवरः दृष्टम् अवलोचनम् । तस्य सरसः तीरलेखाया तटपद्म्या विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुषदिव्यं गीत गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुवजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापारलोकना इयं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णयित इत्यत आह—नह्यनि । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यता प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि सशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-नुषता देवरूपताम् अनुमापयति अनुमिति जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कुत इति । एवंविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां

निकट जाकर भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणीको एकट्ठी कापकर निश्चल दृष्टिसे काँटून देखने लगा । उनका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिने चन्द्रापीडको दिग्भ्रम उत्पन्न हुआ । मनसे वह विचारने लगा—अहो ! मसारमें प्राणिजोंके सनस विरोध घटना पान्जित करते (दिनादिना) ही उपस्थित हो जाती हैं, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार दृग्गण (शिकार) में जाता निरर्थक मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पटुचनेने कारण, दिव्य पुष्पादे, नन्त-योग्य प्रदेश देखा । फिर यहाँ जलका अन्वेषण करते-करते निष्पुण्ड्र जितने जलका उपयोग करने में न मनोहर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करने-करते दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करने मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याको देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे कुछ भी विचित्रता-संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोके इस प्रकार गन्धर्व-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही मेरे दृष्टिस्थाने उपस्थित हो जाय,

१. पार्वतीतये । २. अनिमिष । ३. विस्मयजनन्ति, मनसि निवर्तते । ४. तुरङ्गयुग्मम् ।

५. वीक्षितः क्षिते । ६. उपस्पृष्टजल । ७. विद्याना गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतत्^१ एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टा गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्रित्यन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरदानम्^२ इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमावभापे-स्वागतमतिथये,

मन्द्रमध्यताराणां मर्त्यलोके मनुष्यभूमौ कुनः कस्मात् सम्भूतिरुत्पत्तिः, अत एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीनिरित्याशयः । मम पूर्वकात् स्वप्नार्थक 'शीङ्' धातोः स्त्रियां क्तिन् सति सर्गातिरिति ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् यदि यावत् मे मम सहसा अकस्मात् दर्शनपथाद् विलोकनमार्गात् नापयाति नापमरति, ना अथवा कैलासशिखरं रजताद्रिशृङ्गं नारोहति, नारोहणं विधत्ते, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्वजति नतस्तावत्, 'का त्वम् ? किमभिधाना किमाग्नी किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि चाख्यावस्थायां पाशुपतं महेशमन्त्रविधिनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव एनां कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेव पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्षणेन विस्मयानुभवानाम्, अतिमहान् अतिवृद्धत् अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्त्यामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणाम् आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टा समासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षा कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अयेति । गोतावसाने गानसमाप्तौ मूकीभूता निःशब्दा जाता वीणावल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुररुतं भ्रमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उत्थानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कृतः विहितः हराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकश्चेतया, तपःप्रभावेण तपोमाहात्म्येन प्रगल्भा दृष्टा आशयनिर्णयदत्तेत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समाश्रित्यन्तीव सान्त्वनां विदधतीव अभयं प्रयच्छतीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादित्थं सलिलैः प्रक्षालयन्तीव धौतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्ती पूतता कुर्वन्तीव, शुद्धिं पापहयं कुर्वाणेव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सग्राहयन्तीव, पवित्रता पूतता नयन्तीव प्रपयन्तीव, चन्द्रापीडम् आवभापे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । 'समाश्रित्यन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलास-पर्वतके शिखर पर चढ न जाय, अथवा आकाशमें उढ न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो ? तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (युवावस्था) में तपस्या आरम्भ की है ? इस रूपसे ये सब विषय इसलिये समापमें जाकर इससे पूछ लूंगा, क्योंकि यहा आश्चर्योंके लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड एव प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिक-मण्डपके अभ्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-नमासिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उमके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुर-गुजारवाली कुमुदिनीके स्नान वह शोभायमान हुई । बाद उस कन्याने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवको प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही श्वेतवर्ण प्व तपस्याके प्रभावसे सर्वविषय-निर्णय-निपुण-दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको नानो आश्चर्य करती हो, पुण्यद्वारा ही मनो स्पर्श करती हो, तीर्थजलोंसे ही मनो स्नान कराती हो, तपस्यासे ही

१. पाशुपनम्रनम् ।

२. सर्वभेत् ।

३. परिसनाप्ति ।

४. वरप्रदानम्, वरप्रदानमेव ।

कथमिमां भूमिमुपमाप्नो महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्पाषणै-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उक्त्या भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति ! यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव ता व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुनूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा चैवमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अन्वर्धय-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनी-

'जन्मप्रभृति चारभ्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कर्त्तिर्महाभाग न उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थान कथं केन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तत्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यता मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयता प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्तौ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिपु' इत्यमरः ।

एवमिति । एव पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीठ इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेणैव केवलसलापेनैव अनुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवयुज्यमानः उक्त्या तस्मात्प्रदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः 'भगवति नमस्तिनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेश करोषि तत्तथा' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यश्छात्र इव दर्शितविनय प्रकाशितनम्रतः सन् व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवव्राज पश्चाज्जगाम । पूगोपमा ।

व्रजति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्वच्छन् चन्द्रापीठः समर्थयामान हृदये निर्धारयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त हर्षे 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भ विपादयोः' इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मा दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुनूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छाभिलाषया पदं स्थानं कृतविहितम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमाहृद्विस्तृतु' इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगताया कन्यकायाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिबन्ध यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लप्यते । तथा तेन प्रकारेण अन्वर्धयमाना मयाऽभिधातुमनुक्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिल समग्रम् आत्मोदन्त स्वीयसमाचार कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमति कृतनिश्चयश्चन्द्रापीठः, पदशतमात्रमिव

नानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हैं, इस प्रकार चन्द्रापीठसे कहने लगी—'अन्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, नहाभाग्यशाली' आदि इस भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये इस प्रकार उसके बचन सुनकर केवल मनमाने ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीठ उठा और भक्ति-पूर्वक उसे प्रणाम कर 'देवि ! आप इस प्रकार आदेश देती हैं वैसे ही करूँगा' इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान दण्डी भिन्न-प्रदर्शन-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीठने जाते-जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—'हर्षका विषय है कि यह हुने देवता नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुनूहल सहित प्रश्न करनेको आया ने प्रशिक्षण पान की जिज्ञासा है । इसका यह दिव्यरूप, तन्निर्विकी दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इनका जब इस प्रकार अत्यन्त दान-व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करता हूँ कि आप अपना सब वृत्तान्त कह देंगी' । इस प्रकार विचारते विचारते लगभग सी कदम चलने पर ही उन्ने इस युक्त

१ महाभाग ! । २ अनुगम्यताम् । ३ दक्षिण 'इति' गति पद न विज्ञेते । ४ सम्पाषण ।

५ समुत्थाय । ६ अद्भुताकृतितिरोभूता । ७ अतिशय । ८ इयमात्मोदन्तम् ।

नमग्रमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उष्णकुसुमेषु लतानिकुक्षेषु कूजतां
मन्दं मन्दं मदमत्तं-मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरपातिनीनाञ्च धवल-
शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरद्ध्वनि
भिरवशीर्यमाण तुपार-शिशिर-शीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिम-हार हर-हास-धवलैश्चो-
भयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारैर्विलम्बित-चलच्चामर-कलापामिबोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-
मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्ध-

किञ्चिद्ध्वानमतिश्रमेव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्राक्षीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह खालिङ्गे द्वितीयै-
ववचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि
रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोकाद्यद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-
रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः समुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उल्लङ्घेति । उष्णहानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुक्षेषु वल्लीकुक्षेषु मन्दं
मन्दं शनैः शनैः कूजता शब्द कुर्वता मदमत्तमधुलिहा मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः
वाचालाकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् दविष्टात् पतितुं शीलं यासां तानाम्, धवलेषु विशदेषु
शिलातलेषु पापाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम्
अपा जलानाम्, उत्कोटयः उन्नताग्राये प्रावाण. प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विदार्य-
माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमानाः प्रस्तरेषु
पतनात् जर्जरिभवन्तः तुपारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः
प्रस्रवणैः गिरिनिर्झरैः, आवध्यमानाः सञ्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुपारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुपा-
रवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोष-
निराकरणाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः
तैः, उभयतो द्वारमार्थयुगले चरद्भिः खवद्भिः निर्झरैः प्रस्रवणैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन्
चलन् प्राच्छलन् चामराणां चालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणा वीक्ष्यमाणाम् ।
'स्त्रीं द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्त मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं
समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय
सुदृक्षीभवसन यस्यास्ताम् ।

विशासिकेति । विशाखिकायाः त्रिकषायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं चारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देवी । उसके समुच्च भागमें लगातार रंगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने
अन्नकां कर रक्ता या, लताकुञ्जों (वेलोंको कुञ्जों) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुंजार करते
हुए मदमत्त नयुकरोंके झंझारसे उस गुहाका प्रान्तभाग सुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकर
राकर उछलनेमें फेननय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रस्रवणों (झरनां) से एव ऊंची उठी कोरवाले
प्रन्तरोर्वी नोकोंसे जर्जरित बहुर शब्द करने टुकड़े-टुकड़े हुए हिमके समान आँतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस)
भर रही थी । उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हास्यके
नमान धवलवर्ण झरनेसे उनके द्वार पर मानो चञ्चल चनर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें
गिने गगिनय कमण्डलु रज्जे थे । योगसाधन करनेके समयमें पहननेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवल एक स्थानमें

नारिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौतोपानद्युगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूमर-वल्कलशय-नीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्भरादागृहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमति-यन्त्रणया, कृतमतिप्रसादेन, भगवति! प्रसीद, विमुच्यतामयमस्यादर', त्वदीयमालाकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च तथा तां सर्वोमतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमय स्वरूपमितं धौतं चालितम् उपानद्युगल पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्तम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णंति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्तनादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूमरं वल्कलद्वयं यत् वल्कलशयनीयं तद्वस्त्रनिर्मितशय्या तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागो यस्यास्ताम् । 'धूमरस्तु सितः पीनलेशवान् वल्कलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इन्द्रिति । इन्दुमण्डलेनेव वाशिष्मन्वेनेव विद्यमानेन, टङ्केण प्रस्तरविदारणाच्छेप उत्कीर्णं सन्तदय रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा । सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरचणार्था अलाबुः शून्यमध्या तुर्ग्या यस्य तां, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापागतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अवशीर्णदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तद्वस्त्रनिर्मितशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यथा ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्भरात् प्रसवणात् आगृहीतम् आसम् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतं तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणा मस्तकते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अस्वस्थानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमस्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परिचरयताम्, त्वदीया लोकनमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वेनसां प्रशान्तिकृत्, अघमर्षणमिव पापविनाशकम् 'शतघ सत्यञ्चाभीद्धा' दित्यादिसूक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्विति । अपि च, तथा कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनतेन दविष्ठानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्याम् अभ्यागतपूजां सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लट्का था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूने) एक शिरके उभर-रखे थे । एक ओर शरीरपरसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुंटे वल्कल की शय्या बिछी थी । पापाग-भेदक अखले खोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और भस्म रखनेके लिए एक प्रलापनात्र (तूँवी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस युष्माके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । शहर वह कन्या वन्यरमण शय्याने सिरहानेमें वीणा रखकर पत्तोंके दोनेमें उस झरनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुए । उने उपस्थित देग चन्द्रापीड कहने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट जन कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेगा कोई प्रयोजन नहीं, देवि । आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोट दीजिए, सम्मत् पान पिनष्ट करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अघमर्षण' सूक्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अनाव शान्त है । उने बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवगत मस्तकसे समस्त अनिविन्नकाको प्राप्त (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. नारिकेली । २. युगोपेताम् । ३ अर्घजलम्, आगृहीतार्घसलिलम् । ४ अलमलमन्त्रादः ।

५ त्वदीयालोकनमप्यत्र खलु । ६ अनुरुध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानः सर्वमाचचक्षे । विदित-
सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् ,
यद्वा व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितसस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चो-
त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे सयम्य निर्भरजलनिर्वर्तिते-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो यथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपापाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण
परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगम-
नवशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचक्षे आख्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यथा सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तत्स्थानादुत्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतन-
तरुणां गुहासमीपवर्तिसिद्धायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत एव
तेषां फलानाम् उपभोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आसीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसि आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अशक्य नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिजगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं तेषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव
अस्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिसृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतत्खलु तपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहाध्यान्तरन्यासोऽलङ्कारः स
च विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽनि-
भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्य यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं
पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमश्वम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपल्लवयनं नातिदूरे निकटे संयम्य
यद्वा निर्भरजलेन प्रस्रवणसलिलेन निर्वर्तितो निष्पादितः कानविधिः आप्लवनविधयेन स तादृश-

उस समय अतिथि-सत्कार सम्पन्न करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस
देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके
अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कन्या उठी और अपना भिक्षापात्र लेकर, आश्रमके वृक्षों की नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही
अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण
करनेके लिए अनुरोध किया ।

उस समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इस ससारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैनन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करने हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इस
प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहाँ ले आया । उसका पल्लवयन (जीन)

१. यचित् ‘च’ कारो नास्ति ।

२. यत्र च ।

३. विगतचेतना अपि ।

४. पर्याणि च ।

५. निर्वर्तितम् ।

स्नानविधिस्तान्यमृतस्वादूनि उपयुज्य^१ फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्त्रवणजलमुपस्पृश्य^२ चैकान्ते^३ तावदवतस्थे^४, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारं निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारा शिलातले विस्त्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपस्तृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति । स्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति^५ हि^६ प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकला^७ परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणय-^{७५}

श्चन्द्रापीडः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वादूनि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य भुक्त्वा, तुषारः तुहिनं तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रस्त्रवणजलं निर्हरणानीय पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत् तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल मूलमयेषु आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्ति नीतः आहारो भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पाषाणतले विस्त्रब्ध सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निभृत निशब्दं यथा स्यात्तथा उपस्तृत्य समीपमेत्य नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनय विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवतीति । ‘हे भगवति देवि ! स्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन, कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधीरक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्विधेषु मनुष्येषु नितान्तसम्भवपर इत्यर्थः, लघिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीड बलात् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने घटताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह— जनयतीति । हि तथाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि स्वामिप्रसन्नताच्छेषोऽपि अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं धाट्यम् उपजनयति उत्पादयति पृच्छत तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्या । अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिसमैर्नैव धाट्यं जनयतीत्यङ्गीक्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पापीति । एकदेशावस्थाने एकदेशावस्थितौ स्वल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकला समयोक्तः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवमेवावस्थानसमये-कत्रावस्थानाव मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दाभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अनुरिति । अणुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणय सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशसा ।

उत्तर, जरा दूर बाध कर उसने क्षरनेके जलमें स्नानकार्य-सन्पादन किया और अनुरसके मनान रुत्वा दु उन फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस क्षरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तनन पठा रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सन्पादन कर चुकी और एक शिलातलपर निश्चिन्तरूपसे बैठी तब नि शब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ए एने कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेने ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी मुझे बलात्कारसे प्रश्न करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपाका लेश भी चञ्चल-प्रकृतिके मनुष्योंमें भृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उद्भूत हो जाता है, विशेषतः परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इत्यदि यदि आनन्दों

१. अतःस्वादूनि । ५. उपयुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपनस्थे । ६. कन्दया । ६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकक्षा ।

मारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्^१, इच्छामि । अति-
महत्त्वलु भवदर्शनान् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । क्वेदं वयः, क्वेदं तपः, केयमाकृतिः, क्व चायं लावण्यातिशयः केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेकसिद्ध-साध्य-संवा-
धानि सुरलोकसुभगानि अपहाय दिव्यश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि ? ।
कश्चाय प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशी^२ धवलतां धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषक्लेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
मजिज्ञास्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपत्तिविषयम् इच्छामि अभिलषामि ।

अतोति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति वास्तिकेनेह पुंवद्भावः ।
तस्मात्प्रभृति तवावलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रश्नविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अत्याश्रयम् ।

अथ तव प्रश्नविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायकानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्त्या भगवत्त्वा
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे पृथी ।
बहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्युक्त्या दतरत्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुशला व्रवते ।

किमर्थमिति । वा अथवा कुसुमसुकुमारे पुष्पवस्त्रोपले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायां
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

केति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क्व, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क्व, बुद्ध्यावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपवि-
शेषः क्व, अयञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क्व, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशा-
न्तिः स्वस्वभोगनिवृत्तिः क्व । अद्भुतलावण्यवत्तारुण्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीय-
व्रताश्रयणावलोकनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभयोऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषयः ।

तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतितिपयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोनिविशेषास्तेः संवाधानि सङ्कलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देवचुन्दानि तैः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः । सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गाद्याश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुष मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा स्वम्
धिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्गवसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कथेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वपुः,
इदंशरीरं एवंविधां धवलतां श्वेततां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चित्रमिदमित्याशयः ।

विशेष-क्लेशजनकं न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुगृहीत करने की इच्छा
करना हूँ, आपके दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि ! अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अप्सराओंमेंसे किसके कुलको अनुगृहीत किया है । किस कारणसे
लुप्तमके ज्ञान कोमल इस नदीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ की है । कहा यह वय ? कहा यह आकृति ?
कहा यह असाधारण लावण्य ? और कहा यह इन्द्रियोंकी भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप, अद्भुत सा
प्रतीत हो रहा है । किसलिए आप बहुतर सिद्ध-साध्योंसे परिपूर्ण एवं देवगणके विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंको छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविहीन वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका बना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुग्राह्यमाणम् । २. क्वचित् 'क्वेदं तपः' इति पाठो न विद्यते । ३. किंवा । ४. 'संवन्धानि ।
५. 'सुम्भानि । ६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिरिदृशम् ।

भिरन्यत्र दृष्टुं पूर्ववत् । अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः लोचनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य-पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्थलितैः, अवशीर्णं हार-मुक्त मुक्ताफल तरलपातैः, अनुबद्धबिन्दुभिः, वल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-शीकरैः, अश्रुभिर्प्रमीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्-‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीया कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धबिन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गता मध्यप्राज्ञां हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादिश्याशयः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादं स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्वृष्टिं कुर्वद्भिः, तपोरसैव रसा द्रवाः तेषां निःस्यन्दं धारां स्रवद्भिः सरद्भिः, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रवयद्भिः, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्थलस्थलितैः निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् झुटितात् हारात् मुक्तामालम्भात् मुक्तानां स्थलितानां मुक्ताफलानां रसोज्ज्वलानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रपो यैस्तैः, वल्कलावृतयोः तत्त्वगाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उन्नताग्राभ्यां जर्जरिताभ्यां शीकरैः कणा येषां तैः, एतेन कुचयोरस्थोन्नत्य काठिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिता, आमीलिते सङ्घचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम् आक्रन्दितुम् आरेभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिरिव’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिरिव’ इत्यन्तं क्रियोपेक्षालङ्कारः । ‘...मुक्ताफलतरलपातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तमिति । अपि चेति, त्वार्थः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीक्ष्य, चन्द्रापीडः तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितानाम्, दुर्निवारता अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचित्तिवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद् यस्माद्धेतोः अनभिभवनीया तपस्विन्यथा अभिभवितुमशक्याम्, ईदृशीमेवविधाम् आकृतिमपि आचारमपि आत्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कयाऽप्यापस्या उत्पादितात् क्लेशादियं रोदितुमिच्छाशयः ।

ननु सर्वथा विषयाभिलाष परित्यजन्तमेवविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोतीत्यत आह—सर्वथेति । उपपापाः सासारिकक्लेशाः, कञ्चन कञ्चिदपि, शरीरधर्माणंदेहिनं सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कहीं देखा, न सुना’ इत्यल्लि कृपाकरं समस्त वृत्तान्तं विदितं कर मेरा कुतूहलं निवृत्तं कीजिए । इस प्रकार चन्द्रापीडको वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करता हुआ, थोड़ा देर रुक कर फिर सोस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिकी लेकर मानो बाहर निकलते, उन्नतियोंकी निम्नलताकी नाना वर्णा यत्ने, तपस्या लगी रसकी धारा-वृष्टि करते एवं दृष्टियोंकर धवलताकी मानो विपलाकर गिराते, अत्यन्त निम्न कपोलस्थलपर टपकते, टूटे हारसे दिगलित मोतियोंकी सनान चञ्चलभावेसे गिरते, अविच्छिन्नरूपसे दिव्यरत्न निकलते, वल्कलसे ढँके हुए स्तन शिखरपर जर्जरित होनेसे काष्ठरूपमें परिणत होने, वन्दे-वन्दे अश्रुविन्दुमय टपका कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपदिगते ज्ञानमग्नौ भो दुर्निवारतां होता है, क्योंकि—येसे दुर्धर्ष (दुखने अयोग्य) आकृतिकी भी वे जर्जरीन कर देने ए । गरीरधारीयो

१. क्वचित् वाशब्दो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. ‘‘हारमुक्ता’’ ।

शरीरघर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम् ॥ अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पमलिलपातेन । न ह्यल्पीयमा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवंविधा मूर्त्यः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधेति । संवर्द्धितकुतूहलश्च
शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु नदनुरोधादविच्छिन्न-बाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने बल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णश्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्-
‘राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृण-हृदयायाः मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिकक्लेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिपूषिथितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः । अस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादि-
तम् । इहोक्तव्युत्पत्त्या नाथगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योपितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्चर्यमित्यत आह—
नहीति । हि यतः अर्षीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवंविधा अनिर्वनीय स्वरूपा
मूर्त्यः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, क्षुद्रेण
स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्यं यस्य ताडशस्त्रद्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रस्रवणात् निर्दरात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्ध्यर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

तेति । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
बाष्पजलधाराया अश्रुजलासारस्य सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेपदाविलि-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य बल्कलोपान्तेन परिहिततरुवग्रेण वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्दयं हृदयं चेतो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठाया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रवणा-

सन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रुवर्षण (रोने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अर्थात् नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्घात वायुके (वज्र) आघातसे आहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतएव उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे वह रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोटे लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, बल्कल-ग्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लवे और गरम
साँस ले धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्त क्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्य ग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलश्चास्या । ४. ...अविच्छिन्न । ५. क्वचित्
‘शनैः’ इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुर... । ७. जन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।

एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोगेनेमनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतात्ममध्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाल्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
रिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तं मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापीति । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्रयं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थे तदित्यवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवने स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्त्रियः सन्तिविद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुर्दशपाकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोगेनेमनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वहेः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मध्यमानात् अमृतात् मध्यमानावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् ।
अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृजम् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् अन्यन्नवमं भूमेः पृथिव्याः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विद्युद्भ्यः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यद्दवादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद् द्वादश मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अत्यधिकानां
कन्यकानां आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुनिरिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते । गन्धर्वदेवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाश्चैकं जातमित्यर्थः । एव
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां विति । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातं, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्द्वज्जात्मजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां आतृणां सोदराणां मध्ये गुणं शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीयं समाचारको मुनेसेसे आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको शुरुतर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
तो कहती हूँ, सुनिये ।

यह तो आप-मङ्गलामिलापने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकमें अप्सरानामकी कन्यकाएँ ररनी
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदेसे, तीसरा अग्निसे, चौथा
पवनसे, पाँचवां मध्यमान अमृतसे, छठा जलसे, सातवा सूर्यरश्मिसे, आठवा चन्द्ररश्मिसे, नवा पृथिवीसे,
दशवा विद्युत्से, ग्यारहवा मृत्युसे, बारहवा कामदेवसे, अवशिष्ट दो दक्षप्रजापतिनी बहुतर कन्याओंमेंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर ये चौदह कुल
हुए । मुनि और अरिष्टा नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिवा, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. क्वचित् इतिशब्दो नास्ति । ३. वहे । ४. निपतितम् । ५. कन्यकानां ।
६. द्वौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीना ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवन-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
बृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किंपुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगले-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितं, इदञ्चाच्छो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथञ्च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्धिदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सज्जातः ।

स इति । किलेति पुराणवार्तायाम् । शैशव एव वाक्य एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समग्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता महात्म्यवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपबृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिलतायाः
खडगलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पार्जितम्, सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आप्तवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानाज्जातिद्विष्टे अस्माद् भारतवर्षात् भरतक्षेत्रात्
उत्तरेणान्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकुलगः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।

तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूटे-तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरक्षितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रक्षितम् । इदञ्च अच्छोदाभिधानं अच्छोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिवृहत् कासारः
खानितं निर्मापितं भृत्यैरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः । उपरचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवस्य स्त्री इति विग्रहे ‘हन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण स्त्रीपि आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्याः
पतिरित्युक्तौ पर्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्भिरुद्धमतिक्रोधः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

क्षोपमरिष्टाया अन्यवायमवयोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दक्ष-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुर्वादीनां समाने एके उदरे जठरे शयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्धिदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्ररथेन प्रभृति पन्द्रह भाइयोंके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवा पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किरीट-महद्वारा जिनके चरण कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ गया और वाक्यकालमें ही
उन्हींने खड्गकी किरणोंसे व्याम-वर्ण हुए स्वर्गीय बाहुद्वारा उपार्जित करके समस्त गन्धर्वांका आधिपत्य प्राप्त
किया । बड़ासे थोड़ी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिग्बर्ती किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वहाँ चित्ररथका वासस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहाँ निवास करते हैं ।
उन्हींने ही यह चैत्ररथ-नामका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी सुदृश्यात् आर यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण कराकर स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्वकुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्ब-प्रभृति छ सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ हसनामके जगद्धिद्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं^२ गलितेन सकलेनेव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन निर्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^३ हिमकरै-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^४ हसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहती^५ मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्ववाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविषयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राजत्वम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितम् अगणित गन्धर्वबलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरि-हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् ।

यदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुल वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं क्षरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनिकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरो वर्णो यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोल्लेखः । “द्वितीया गौरीव” इत्यत्र द्रव्योल्लेखः । “हिमकर किरणावदानवर्णा” इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो द्रुध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विद्यद्भ्रामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । औत्थुपमा ।

सेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनाप्यकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं मुदम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दरीणामित्यर्थः । स्वामिनीं मुदया च अभयत् जाता । इह औतोपमयोः परस्पर नैरपेक्षेण विद्यमानतया ससृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विदालहृदययोः तयोर्हंसगौरीयोः अहम्, ईदृशी एवम्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज चित्ररथेन अभिषिक्तं करके वात्यावस्थामें ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वासस्थान है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उनमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकलानूपके समान लावण्यद्वारा ही मानो विधाताने उस कन्याकी सृष्टि की थी, एवं वह कन्या भुवनत्रयस्य लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गङ्गाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् आनन्दके साथ रतिके समान एवं शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके नाथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसम्मेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हसकी अन्न पुरवासिनी रजनीरोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसोदेवी) महात्माओंको केवल शोकातुर करने लगे हैं,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् ।

२. परिचारकस्यास्यापि ।

३. सोममयूखसम्भूतानामप्सरसा

कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं... ४ गौरीपतिनाम्ना । ५ हिमकिरण, रजनीकर । ६. द्वितीय-

कुलाधिपति । ७ मकरकेतुना । ८ महात्मनोर्महता क्लेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्गादङ्गं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेह-शोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती^१ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव भदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं-नव-नलिन-वनेषु, अकठोरै-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेपुं

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं वलेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्सन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम सञ्ज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुभ्ररूपत्वादित्याशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अङ्गादङ्गं क्रोडाङ्गोऽङ्गं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कृतव्य-प्रताभावात् रमणीयं शैशवं वाक्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्यावसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तात्कालिकभ्रमरे इव भदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समये अवस्था सह इदम् अच्छोदं सरः स्नातुम् अभ्यागममिति सुदूरवर्त्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैति । अकठोरैः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आम्रकुड्मलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहकी पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-करण किया वह मैं शिशुत्व-निवन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक की गोदमेंसे दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होना है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुसुम, कुवलय और कलारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. विप्रलम्बा केवलम् ।

२. स्नेहशोकायासं ।

३. अतितीतवती ।

४. जृम्भमाण ।

५. अनेक ।

६. कान्यकुलिकेपु ।

कोमल-मलय-भारतावतार तरङ्गितानङ्ग ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डूप-सीधु-सैक-
पुलकित-वकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत कालेयक कुसुम-कुड्मलेषु, अशोकतरु-ताडना-
रणित-रमणी मणि-नूपुर-झङ्कार-सहस्र-मुखरेषु, विकसन्मुकुल-परिमल-पुञ्जितार्तिजाल-मधु-
शिञ्जित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-बालुका पुलिन-धवलित-धरातलेषु, मधु-मद-
विडम्बित-मधुकरी-कदम्बक-संवाह्यमान-लता-दोलेषु, उत्फुल्ल-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयभारतो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थित्या
तरङ्गितानि तरङ्गवत्प्रफुरितानि-अनङ्गध्वजांशुकानि मदनध्वजस्थपताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-
वाय प्रायेणानङ्गपताकोत्थापनादित्याशयः ।

मदेति । मदकलिताः मधुपानजनितमत्तताव्याप्ता याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डसीधूनां वदन-
पूरितमधानां सेकेन सेचनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका वकुला वृक्षा येषु तेषु । तथा च
कविसमयख्यातिः—

‘पादाघातादशोकं विकसितवकुलं योषितामास्यमधै.’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं भ्रमरसमूह एव कलङ्को लान्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-
कृतानि श्यामवर्णीकृतानि कालेयकानां दारुहरिद्रावृक्षाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि
कुड्मलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा’ उपमेति सन्देहसङ्करः,
वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोभूयः संसृष्टिः ।

अशोकेति । अशोकतरुषु कङ्कलिवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रस्फुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शब्दिता
ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नपादकटकाः तेषां झङ्कारसहस्रेण ‘श श’ इति शब्दसमूहेन मुखराः
शब्दायमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रस्फुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य
एकत्रीकृतस्य अलिजालस्य भ्रमरगणस्य मञ्जुशिञ्जितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीयाः सहकाराः आन्न-
तरवो येषु तेषु ‘आन्नश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृत्त्यनुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव बालुकापुलिनानि सैक-
तानि अविरलकुसुमधूलयो बालुकापुलिनीव वा, तैः धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमधूलिबालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहसङ्करः ।

मध्वति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विह्वलीकृतं यत् मधुकरीकदम्बकं भ्रमरी-
समूहः तेन संवाह्यमाना इतस्ततः सञ्चाल्यमानाः लता वत्स्य एव दोला प्रेक्षा येषु तेषु । इह ‘लता एव’
इत्यत्र निरङ्गवेवलरूपकम्, तदनुप्राणितं समासोक्तिश्चेति मधुपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि स्फुटानि पल्लवानि किसलयः यासां तासु, लवलीपुलताविशेषेषु लीय-
माना गुप्तमवतिष्ठमाना ये मत्तकोकिला मदनोन्मत्तपिकाः तैः उल्लासितम् आलोढ्य बहिरानीतं यन्मधु

हृदयको आनन्द-दायक चैत्रमासके दिनोंमें नये कमल-वन प्रस्फुटित हो रहे थे, आमकी कोमल कलियोंका
कलाप कामुकीको उत्कण्ठित कर रहा था; मृदुमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित
हो (फहरा) रही थी, मदसे माँती हुई कामिनीयोंके मुखमधतेचनते वकुल पुलकिन हो रहे थे; कलङ्कके मनान
भ्रमरोंके बैठ जानेसे दारुहरिद्रापुष्प (चमेली) की कलियाँ काली हो गई थीं, अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेमें
शब्दायमान रमणियोंके गणिमय नूपुर (पायजेव) के झङ्कार (झनझनाहट से दिशाएँ सुन्नित हो रही थीं;
विकसित कलियोंके सौरभसे समवेत (एकत्रित हुए) भ्रमरोंके मनोहर गुञ्जरसे आन्नके वृक्ष मनोहर लग रहे थे,
बालुकामय पुलिन (रेती) के समान अविरल पुष्प-रेणुसे भूतल धवलवर्ण दिखलाई देता था, पुष्पके मधुपानने मत्त
हुई मधुकरीगण लतारूपी शूलोंपर झूल रही थीं, मत्त कोकिल गण पल्लवोंसे छार्पे हुई लवली लताओंमें गुप्त-मत्त

१. कालेयककुड्मलेषु । २. ...ताडनरणितरमणीयमणि । ३. असङ्गमधु ? ४. मधुकर ।

५. वल्ली ।

कोन्निोल्लासित-मधु-शीकरोद्दाम-दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-
चाप-रश्मि-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिरार्द्राकृतमार्गेषु, अविरत-पतङ्गसुमशर-पतत्रि-पत्र सू-
त्कारवधिरिक्त-दिग्दृष्टेषु, दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदनै रागान्वाभिसारिका-सार्थ-सङ्कुलेषु, उद्वेल-
रति-रस-नागर-पूर-प्लाविनेषु, सकल जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु एकदाह-
गन्धया नन मधुमाम-विस्तारित-शोभं प्रोत्फुल्ल-नव-नलिन-कुमुद कुवलय-कह्लारमिदमच्छोदं-
नरः स्नानुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखि-
तानि सभृङ्गरिटीनि^१ पांशु-निमग्न-कृश-पदमण्डलानुमित-सुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि त्र्यम्बक-

पुष्परम्, तस्य शीकरः शिन्दुभिः उद्दामं नितान्तं दुर्दिनं वृष्टिर्गेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगशियिलाः स्त्रियः तासां
जीवस्य जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्त्येत्यर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो
मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलक्ष्येषु वाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकर्षितस्य, चापस्य धनुषो
रवात् शब्दात् मयेन ज्ञासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगजनोरसां रुधिरैः शोणितैः
आर्द्राकृतानि रुधिराकृतानि मार्गा अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गाणामार्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलक्ष्यं प्रति धावन्तो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेवबाणाः
तेषां यानि पत्राणि पत्राः (पुत्राः) तेषां सूत्कारेण वेगगमनसामयिक 'सूत्' इत्यव्यक्तध्वनिना वधिरि-
कृतानि दिग्मुखानि तत्तद्दृक्स्थायिजनश्रोत्राणि येषु तेषु । इहापि वधिरिकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनापूर्वालङ्कारः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुत्पन्नः अन्तश्चित्ते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन
अन्धानां व्यग्रानाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्थेन
समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु ।

उद्वेलेति । उद्वेलो वेलामुवल्लहय गच्छन् (उन्मर्यादः) गतिरसः सुरतानुराग एव सागरः अगाध-
त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रमोदं ददतीति तेषु, मधुमासदि-
वसेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये अथवा जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशय-
मुष्पादिता शोभा द्युतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतो-
त्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम्
अच्छोद सरः अच्छोदाभिधानं कामारः स्नातु स्नानाय अभ्यागमम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-
मत्त्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेनेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, सभृङ्गरिटीनां
तत्सङ्गकविह्वारपालमूर्त्या सह विद्यमानानीति सभृङ्गरिटीनि 'सभृङ्गरिटीः (पुं०) शिचह्वारपालः'

राकर उत्तरे फूँके मधुकणौ उडा-उडाकर उत्कट दुर्दिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे; प्रोषित-भक्तोंके
जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तने कामदेव अपने धनुषका बारबार आस्फालन (टङ्कार) करता था, जिसके
शब्दसे घनत होकर विटीर्ण प्रवानियोंके हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे, अनवरत
(लगातार) गिरने कामदेवके बाणोंके पखोंकी नूतनध्वनि (ननसनाहट) से समस्त दिशाएँ वधिर हो रही थीं;
हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विह्वल होकर कामिनियों दिनमें भी सङ्केतस्थानमें आ रही थीं, रमणानुरागरूप उच्छलित
(उमटने) समुद्रके प्रवादमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आँई हुई
नगनता पार्वतीने तीरवर्ती बहुततर प्रस्तर खण्टके ऊपर काढी हुई भृङ्ग और रिटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको
जिनके आन-आन डालका (रेतों) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१. उद्दाम । २. ...हृष्टमन्मथेषु, मन्मथास्फालित... । ३. ...रुधिरार्द्रमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु,
रुधिरार्द्रमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु । ४. 'पत्रवधिरिक्त', पत्रभूत्कारवधिरिक्त । ५. प्रवृत्त-
मदन । ६. आनन्दकेषु । ७. अभ्युपापतन्, अभ्युपागमम् । ८. सभृङ्गरिटीनि ।

प्रतिविम्बकानि वन्दमाना, भ्रमर-भर भुग्न-गर्भ-केसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लताम-
ण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुडमल-नाल-विवर-विगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकार-
तरुः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुक्ततला शिशिरैः चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-पुञ्ज-पात-सूचित वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, वहलकुसुमरजः-पटल मग्न-
कलहस-पद-रेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्ध-मनोहरतरुदेश-दर्शन-लोभा-
क्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे ऋटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

शब्दकल्पद्रुमः । तथा पाशुषु रजःसु निमग्नैः वृद्धितैः अत एव कृशैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानैः पदमण्डलैः
चरणचिह्नसमूहैः अनुमितानि अनुमानविषयीकृतानि मुनिजनानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणानि
नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । श्यम्बकस्य महेश्वरस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिमूर्त्तौ, वन्दमाना प्रण-
मन्ती, अहं व्यचरमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

भ्रमरेति । भ्रमराणां मधुकराणां भरेण भारेण भुग्नाः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मध्यस्थायिकिञ्जल्काः
येषां तानि, अत एव जर्जराणि शतच्छिद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्घततीभिश्च
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषां नखकोटिभिः नखरात्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुडमलानां
कोरकप्रसवबन्धनानां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यो विगलिताः विद्रुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः,
सुपुष्पितः सम्यक्सुस्पन्नपुष्पः अयं सहकारतरुः आन्नवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमतो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः
व्रतैः भुजङ्गैः सर्पैः मुक्त परित्यक्तं तलं निम्नभागो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इयं दृश्यमाना चन्दन-
वीथिका मलयजखण्डभ्रंशः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुमा-
पितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठात्र्याः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, इयं दृश्यमाना
लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

वहलेति । वहले अधिके पुञ्जीभूत इत्यर्थः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागनिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बानां पदरेखाः पादचिह्नानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणायम् अतिमनोहरम् इयं दृश्यमान तीर-
तरुतलं तटवृक्षाघः प्रदेशः ।

इतीति । इति एव प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयादिसिञ्चिकणानाम् अत एव मनोहरतराणाम्
अतिशयेन चित्तहारिणाम्, उद्देशानां वनेकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनचक्षुष्या आक्षिप्तम् आकृष्टं
हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन वयस्याभिः सम व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन्निति । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे-एकस्मिन् भागे ऋटिति शीघ्रं वनानिलेन
अरण्यपवनेन उपनीतम् आहृतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेति प्रस्फुटितेऽपि कानने

तपस्वियोंने प्रणाम करके प्रदक्षिणा की थी - नमस्कार करती, यहाँ मधुकरोंके भारसे वक्र (लचके) हुए गर्भ-
तन्तुवाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आन्न-वृक्ष है, इसकी विकसित हुई कलीको
टडीको कोकिलोंने नखाग्रसे विदीर्ण (छिद्र) कर दिये हैं और उनमेंसे मधुधारा नि स्रत हो रही हैं, यहाँ मदमत्त
मयूरोंके कोलाहलसे डरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रस्फुटित पुष्पोंके गिरनेसे
वनदेवताओंसे झुलया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंको दोला (हिटोला) दे, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके
ऊपर पड़े कलहमके चरण-चिह्नवाला अतिरमणीय, तीरवर्ती वृक्षोंका तल है—यों कहती कहती सुशोभित और
अत्यन्त मनोहर स्थानोंको देखनेकी अभिलाषासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सखियोंके साथ इतत्तन जनन करती
रही । उसी समय किसी एक स्थानमें लई गई, ममस्त वनके अत्यन्त विकसित होनेपर भी अन्य सब पुष्पोंके

१ पतत्रमयभरभुग्न, भग्न " । २ शाखान्तरनर्तकजर्जरकुसुमोपहार । ३ "कुटनलविवर " ।
४. " मधुनिकरधारः । ५ मयूरकलकल, सकलमयूरकलकल " । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अभि-
कस्मिन् ।

भृतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्प-
यन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुपलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारुढकुतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
मङ्गलाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयन-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकाविधुरं वसन्तामिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-यर्थमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः
सौरभाणि येन तम् एतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अति-
सुरभितया अत्यन्तसौगन्ध्यवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु
व्याप्त्युच्यन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया
'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्
अघ्राणविषयीकृतपूर्वम् अमानुपलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः
अजिघ्रम् घ्राणविषयतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुन इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः इत्येवम् उपारुढम् उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मुकुलिते कोरकवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलाकारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
द्रुतपदक्षेपात् कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकखचिततरनानां झङ्कारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचिततरनश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरःकलहंसाः कासारकादग्वा यैस्तानि, कतिचित् कियन्ति
पदानि गत्वा, 'अनिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेश्वरनीयनेत्रस्य यो हुताशनो बह्वि-तेन इन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन स्नेहेन विधुर विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं
सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्त्वात्तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा
सङ्कीर्यते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डललाभार्थं धृतव्रतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्थचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः ।
उत्तालझङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, वृप्त करना,
पूर्ण करता, उनावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ने) भ्रमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके
अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, 'थोड़ा थोड़ा नयन उन्मीलित
(आँखें नीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिज्ञासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गई । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छोदसरोवरमेंसे कलहसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसात किये (जलाये) गये कामदेवके
शोचने बिगड़ होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र मानो अपने सपूर्ण

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमं, अतितेजस्वितया प्रचलतडिल्लता-पञ्जर-मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोद्-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्य-स्थित-मिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना रस-लुलित-प्रतिसर-समान सुकुमार-पिङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक शाप-भ्रूकुटि-भवनतोरणेन भ्रूलता-

अयुग्मेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचन महेशम्, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-कूलीभूतत्वात् पुनः प्रतादीकर्तुं कामः स्पृहाऽप्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं कामं मन्मथमिव, तद्वद्व्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विल्लता विद्युल्लताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाभ्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यातितेजस्वित्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डल सूर्यविम्बं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य वह्नये ज्वालाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह '...मध्यगतमिव' '...प्रविष्टमिव' '...मध्यस्थितमिव' इति तिसृणा क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एव दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापतति स च हि ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपिकालोकवत् प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिञ्जरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं काननभरणं येन तम्, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह 'दीपालोकपिङ्गलया' इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्यग्धाभावेऽपि तत्सम्यग्ध-प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनैति । रोचनारसेन गोरोचनाद्वयेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसूत्रं तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिञ्जराश्च जटाः सटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका तया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-रेखा तथैव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भिन्न-तीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानम् ।

इह 'पुण्यपताकायमानया' इत्यत्र व्यङ्ग्यगतोपमा, '...चन्दनरेखयेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, 'गङ्गा-प्रवाहमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः, तेभ्यो भ्रूकुटिः भ्रूसङ्कोच एव भवनं सद्य तस्य तोरणेन द्वारस्थायिधनुराकृतिदारुविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रूवल्लीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलकी प्राप्तिके लिए व्रतालम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह मुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था कि मानो चमकती हुई विजलियोंके पिंजरेमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निकी लपटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभासे उस वनको पीला करके, उस स्थानको मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके मस्तकमें उदा गोरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूत्रके समान सुकुमार और पीली थी । उन्के ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठासे की हुई चन्दन रेखाके समान भस्मका तिलक था, उससे वह क्षुद्र बालुकामय पुलिन-रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसकी दोनों भ्रूलताएँ बहुत-अभिसम्पात (शाप) कालकी भ्रूकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगनी थीं । लोचनोंके

१. प्रचलित " , ग्रीष्मदिवस दिवस " ज्वलन ज्वाला " ज्वलनल , ज्वलज्वलन । २. सुकुमारजटम् ।

३. चन्दनलेखयेव । ४. रेखयेव । ५. उद्गाव्यमानम् । ६. भ्रूकुटि, भ्रूकुटि ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयी मालामिव ग्रथितामुद्वहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-घ्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भिन्नश्मश्रुत्वात् अनासादित-मधुकरावली-
यनय-परिच्छेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्; अनङ्गकाम्मुकगुणेनेव कुण्डलीकृतेन
तपस्तटाग-कमलिनी-मृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-बकुल-फलाकार-कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोकरुदिताया रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितां स्फटि-

हृद् परस्परितरूपकम् ।

अथेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयी नेत्रमयी ग्रथितां गुम्फितां
मालामिव विमारित्वात् स्रजमिव उद्वहन्तं धारयन्तम् । जायुःप्रेक्षा ।

सवेति । सर्वहरिणेः समग्रमृगैः दत्तः अर्पितो लोचनशोभाया निजनिजनयनद्युतेः सविभागो विभ-
क्तानो यस्मै तमिव मृगवन्नयनशोभावत्वादित्याशयः । इह तथाविधदानोपप्रेक्षणात् क्रियोप्रेक्षा ।

आयतेति । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग अत्युच्चश्च घ्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तः वशेन्द्रियत्वादलङ्घ्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य
रागः सुन्दरीष्वनुराग एव रागो लोहित्य तेन, सर्वात्मना सर्वप्रकारप्रयत्नेन, पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतम्
अधरो रुचको बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरे च निष्कं दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलोहित्ययोर्भेदेऽपि रागशब्दश्लेषेणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकश्वेतरक्ताधरे
प्रत्यग्रतारुण्यरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेक्षणात्क्रियोप्रेक्षा, 'अधररुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
मासामद्वाङ्मिमावसङ्करः ।

अनुद्भिन्नेति । न उद्भिन्नानि प्रकटितानि श्मश्रुणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तरुत्वं तस्मात्कार-
णात्, न आसादितो लङ्घ्यः, मधुकरावलीवलयेन अमरपङ्क्तिमण्डलेन परिच्छेपविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्तथोक्तम्, बालकमलम् अभिनवपङ्कजमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र श्रौतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य कामुकगुणेनेव धनुर्जयैव, सुन्दरीणां कामोद्दीपनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन चलयीकृतेन, तथा तप एव तटागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेव,
श्वेतरक्तादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण अलङ्कृतं विभूषितम् ।

इह 'कामुकगुणेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'तपस्तटारो' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कमलिनीमृणा-
लेनेव' इत्यत्र च पुनः श्रौतोपमा, आसामद्वाङ्मिमावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृन्तं यद् बकुलफलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतिर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोपि नालसत्त्वात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकैतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनभस्मजनितशोकेन
रुदितायाः कृनाश्रुपाताया रतेः कामपत्न्याः बाष्पजलबिन्दुभिः नेत्रवारिपृषङ्गिः आरचितां निर्मितामिव,
ज्येतरक्तादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमणेः अक्षमालिका जपमालिकां कलयन्तम् धारयन्तम् । तत्तत्पस्विकुमा-
रस्य ममस्नसामग्रीणामेव कामोद्दीपनत्वं प्रत्याययितुं मकरकेतुसम्बन्धविशेषणमित्यवधेयम् । इह प्रथम-
विशेषणे आर्थोपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोत्प्रेक्षेति परस्परमनयोर्नैरपेक्षयेग विद्यमानतया संसृष्टिः ।

अन्यन्त भिन्नतु होनेके कारण उसने मानो लोचनें की ही गुंथी माला धारण किया था । समस्त हरिणोंने मानो
उसके लोचनकी शोभाको समानतासे विभक्तकर दिया था । उसका नासिका-दण्ड लम्बा और ऊँचा था ।
नवयौवनका अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही मानो बीजपूरक फलके समान उसका
ओष्ठगुण न्वेतरक्त था । दाढ़ी न निकलनेके कारण उसका मुखमण्डल, अमरपङ्क्तिर्योके द्वारा मण्डलक्रमसे
परिवेष्टनकर शोभाविहिन बाल-कमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलाकार किये हुए
गुण (रंजित) के समान एवं तन्म्यात्पी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान शुभ्रवर्ण यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । मकर हाथमें डमने, वृन्तममन्त्रिन (डंडा सहित) बकुलफलाकृति एक कमण्डलु धारण किया था और
दून्ने हाथमें कामदेवके विनाशसे ओकातुर हो रदन करती रतिके मानो अश्रुबिन्दुओंके द्वारा ही निर्मित हुई एक

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम् । अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तनिभया नाभिर्मुद्रयोपशोभमानम् , अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्थापयान-पदवीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसी^१ विभ्राणम् , आत्मतेजसा विजित्य सवितार परिगृहीतेन^२ परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम् , अभ्रगङ्गास्रोतोञ्जलप्रक्षालितेन जरच्चकोर-लोचनपुट-पाटल कान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम् , अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्य-स्थ, यौवनमिव धर्मस्थ, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम् , सङ्केत-

अनेकेति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने यथावत्तः अम्भसां भ्रमिः तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिक्या उपशोभमानं विराजमानम् ।

इह '...विद्यापगा' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् , 'आवर्त्तनिभया' इत्यत्र आर्योपमेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जठरेण करेण, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरं तस्य अपयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसा कञ्जलधू-लीनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम् , तनीयसीं केवलोत्पत्त्यादरभात् कृशतरा रोमराजिं तनूहृश्रेणीं विभ्राणं दधानम् ।

इह मोहे तिमिरत्वारोपः शब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्त्वार्यः इत्येकदेशविवर्तिरूपकम् , 'अपयानपदवीमिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, 'अञ्जनरजोलेखाश्यामलाम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोषस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावस्थाः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतपःप्रभावेण सवितारं सूर्यं विजित्य पराम्यं परिगृहीतेन हठादा नीतेन, परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयनेन विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिर्मितरशनाढोरकेण परि-क्षिप्तः परिवेष्टितः जघनभागः अभ्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

अङ्गेति । अभ्रगङ्गायां ग्योमनद्याः स्रोतोञ्जलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं धौतं तेन, जरतो वृद्धस्य चकोरस्य जीवक्षीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरक्षा कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य देववृक्षविशेषस्य वल्कलेन त्वचा करणेन, उपपादितं संपादितम् अम्बरप्रयोजन परिधेयवसनकृत्य येन तम् , तथोक्तमेक मन्दारत्वच परिदधानमित्यर्थः । 'इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले' इत्यत्र लुप्तोपमा । इहा पुष्टार्थत्वदोषस्तु न भवति, वृद्धचकोरस्यैव नयनपुटद्युतिरधिकश्वेतरक्तो भवतीति ध्वननार्थं जरत्पदोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कार भूषणमिव, एन प्राप्य पूर्णावयवतया तस्य कान्त्यतिशयादित्याशयः ब्रह्मचर्यलक्षणमाहादिकसूत्रावस्थाम्—

'स्मरणं कीर्तनं केलिः श्रेष्ठं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥'

धर्मस्थ सुकृतस्य यौवनं तात्पर्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकास विभ्रममिव, एन प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादिचतुर्दश-

स्फटिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारणं कीं थी । उसकी नाभिमुद्रा बहुविध विद्यान्तरी नदियोंके संगमने उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशसे निकले गए मोहान्धकारके दाहक नेकलनेके मार्गके समान एवं कञ्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोमराजि उनके उदरपर निकले हीं थी । अपने तेजसे मूर्त्यको पराजित कर वल्पूर्वक लाए हुए परिवेष मण्डलके समान एक सु-भोग्या (मुञ्जरी हाथडीकी टोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रतीन-जलने प्रक्षालित, एवं वृद्ध चकोर-क्षीके लोचनके समान श्वेतरक्त-कान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसको वल्कला प्रयोजन-नन्पादन ऐसा (अर्थात् उम्र प्रकारका एक वल्कल पहना था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और नव देवोंका

१ स्फटिकगुलिकाक्षमालिका । २ अपनयन । ३ तनीयता तनीयता । ४ अङ्गुरादि ।

५ आपणमिव ।

अधानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव सापाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियंगु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभाग-
तम्, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुनागमनार्थ-लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं प्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णान् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदनां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मियो निर्दिष्टभूमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवदुक्त्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

निदाघेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आपादेन आपाढदण्डेन शुचिमासेन च सहति सापाढम् ।
'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वापाढे शुद्धमन्त्रिणि' इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियंगुमञ्जरी फलिनी-
वसरी तद्वद् गौरं शुभ्रवर्णं प्रियंगुमञ्जरीं च गौरम् । शीतसमय एव तत्स्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्ररामकं
भस्म तथा भूपिनम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूष्या समृद्ध्या भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनीपत्तेः । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके वल्लोम्नि' इति
हैमः । 'भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरहितशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लावार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुक्तप्रार्थः कः ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यच्छविमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा धानाः
तमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिव्यक्तिकवादित्याशयः । रतेः काम

मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिस प्रकार आपाढमास रहता है, उसके हाथमें भी उसी
प्रकार एक दण्ड था; शीतकालका वन जिस प्रकार स्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी प्रकार
प्रस्फुटित प्रियंगुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरम्भ) में जिस प्रकार तिलक-वृक्ष
श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका सुप्तमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके तिलकसे भूषित
था; और अने अनु रूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पवचन करता-करता
उसके पाँछे-पाँछे था ।

पूर्वर्गित उस ऋषिकुमारके कानमें जरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अदृष्टपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनने आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकांमिव मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकामिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्-‘अहो ! रूपातिशय-निष्पादनोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यत्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपैराशिः अयमपरो

पत्न्याः सुरतपरिश्रमेण आश्लेषजनितखेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतधर्मसलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हस्ती तस्य, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लघ्वरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुणिकता चामररूपा पिच्छिका बह्वचूडा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकट्यज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतिरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशात्मलिषेष्टे । भक्तसम्भूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये ।

स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बहिचूडयोः ॥’

इति मेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामामिलापो तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसारयति’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलगामिनीं नायिकामिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पद्मचत्राणि तेषां स्ववर्कं गुच्छम् अनुकृत् शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीं मधुकण्ठाविणीम्, अदृष्टपूर्वम् अनवलोकितपूर्वां कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रभामिव, ...लाजाञ्जलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युत्प्रेक्षा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । ‘.....जालकावलीम्’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । ‘.....चामरपिच्छिकांमिव’ इत्यत्रापि जात्युत्प्रेक्षा, ‘मनोभवगजस्ये’ इत्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मधुकरकामुके’ इत्यत्र मधुकरे कामुकत्वारोपो मञ्जर्यामभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु आर्थोपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जर्याः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेतरपुष्पाणाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवमेव गन्धमहं पूर्वमभ्यजिन्नमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णयितं तं तपोधनयुवानं मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महारवेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्त्ता, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अक्षयत्वं चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतद्वगम्यत इत्यत आह—यदिति । यद् यस्मात् वारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अतिशायी रूपसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, मुनिमायामयः तापसव्याजमयः, तपस्वि-

सभोगपरिश्रमके धर्मजल (पसीने) को विन्दुराशिके हारके समान, मदनरूपी हाथीकी पूर्ववर्ती ध्वजके चिह्नरूप चामर के समान, भ्रमणरूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान प्रतीत होती थी ।

‘इस कुसुममञ्जरी का सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार नननें निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती-देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विधाताके असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगी साधनोंके मण्डारमें कभी-कभी नहीं होती ! क्योंकि—उस (विधाना) ने त्रिभुवनके मध्यमें आश्चर्यरूपराशिविशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बड़ कर ननोहर

मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता लक्ष्मी-लीलायामभवानानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलभ्यास एव कृतः। अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम्। अलीकञ्चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलायतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुन्नोन्मा रश्मिना रविरापिबतीति, तांः खल्वस्य गभस्तयोः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशवहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम्। इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वैपधारीभ्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः। सृष्टिर्कृतुः तत्माधनभाण्डागारस्य चयिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्तयात्पुनरस्य तथाविधभावेन निष्पादनामभव इत्याशयः। मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिविधान्यस्थापनादपह्नुतिः।

मन्य इति। किञ्चेति चार्थः। प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशिविम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य-वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पद्मज्ञानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य सुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव (शिञ्चैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः। अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिञ्चते। इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोपेक्षा, तेन च शशिनः पद्माच्च मुनिकुमारमुत्पत्त्यात्यन्तरमणीयद्योधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्येति। अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समानपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम्।

अलोकमिति। अपि चेति चार्थः। रविः सूर्यः सुपुन्ननाम्ना सुपुन्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशता प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः पौण्डरीकाः आपिधति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम्। तथा च विष्णुपुराणम्—

'सूर्यरश्मिः सुपुन्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीयते वै सुधामयः॥'

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

अर्थेयं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति। अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येव सत्यमित्याशयः।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति। अन्यथा शशिनः कलानां रश्मीनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादित्याशयः।

इतीति। इति चिन्तयन्तीमेव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैपश्य येन सः, अनेनास्मिन् ममासक्तौ दोष एवासौदित्यवगम्यते। रूपैकपक्षपानी सौन्दर्यं

(सौन्दर्यनाली) मुनिवैपधारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया। मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्माने समस्त जगत्के नयनोंको जानन्द देनेशाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारको सुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अन्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—'सूर्यदेव स्वकीय सुपुन्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके शान्तिमा चन्द्रको समस्त कलाओंका पान करता है,' चन्द्रकी वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके हाँ गिरनेमें प्रवेश करने हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करने—क्लेशसे परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य देने से मगना है? यों न चिन्तन करना तो कि, शननेमें गुण-दोषका वैपश्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासव-मद इव मधुकरौ परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपदमणा जिह्वित-तरल-तर-तार-श-
रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा संस्पृहमापिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वद-
न्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमान-
'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामि-
दर्शयन्ती, 'हा हा किमिदमसाम्प्रतमतिह्वेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति
जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तभितेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पक्षमात्रावलम्बी नवयौवनसुलभः प्रत्यप्रतारुण्यसुप्रापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपा-
जनितमदमत्तता मधुकरौ भ्रमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यदधात् । इहोपमा । तथा कुसुम-
सवमदो भ्रमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालभेदाङ्गनप्रक्रमतादोषः समापतति, स च कुसुमासा-
मदो मधुकरौ यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैरिति । उच्छ्वसितैः निश्वासमारुतैः सह विस्मृतो विस्मरण प्राप्नो निमेषो निशीलनं ये-
तेन, कामवेगाधिरन्यवशादवसृष्टासप्रश्नासाह निनिमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि ईषधस्फुटिता-
पक्षमाणि रोमाणि यस्य तेन, आजिह्विते किञ्चिदुदिलीकृते तरलतरे नितान्तचपले तारे कनीनिके यस्य
तच्च तस्य शारोदरं विचित्रमध्यभागवन्वेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन मरु-
साभिलाषं यथा स्यात्तथा आपिबन्तीव अध्यादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचम-
नेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, द्रवन्तीव, अभिमुखं तत्सम्मुखं हृद-
यं चित्तम् अर्पयन्तीव निक्षिपन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तक्षितप्रविशन्तीव, तन्मयता-
तत्सादृश्यं गन्तुं प्राप्तुम् ईहमाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां पराभूता त्रायस्व पाहि' इति
हेतोः शरणं त्राणम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्य चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थित-
याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असाम्प्रतं झटित्वेव सम्मेलनोद्योगात्
युक्तम्, अतिह्वेपणं झटित्वेव तथाभावादस्यन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वशोद्भवकन्यकावर्गस्य
उचितं योग्यं न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलवत्यास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृ-
कं मया महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि हृष्यमानापि करणानां लोचनादीनां
मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमतिचि-
व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पन्नानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेवेति । स्तम्भितेव जड-
कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्तचप प्रकटितेव सयतेव, बद्धेव, मूर्च्छिते-
मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विष्टेव [गृहीतेव सती, निष्पन्दानि चेष्ट-

पक्षपात कर, नवयौवन-सुलभ उत्तं कामने, वसन्त-समयका मधुपानजनित मद जिस प्रकार भ्रमरीको पराधी-
न कर देता है उसी प्रकार सुखे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वास-प्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ मोची हुई, ठेड़ी और अनिर्वच-
'पुतली से मध्यदेश विचित्र हुई दाईं आँखके द्वारा अभिलाषा के साथ (उमगसे) उसका नानो पान करती थी।
इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (मागती) थी, 'मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार, 'मानो कहती थी, उन-
सामने मानो हृदय-समर्पण करती थी, सर्वप्रयत्ने उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लान करने
लिए मानो चेष्टा करती थी, 'कामपीडिता सुन्दरी की रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके निमित्त दूरगम-
होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार कहकर मानो याचकभाव जनाती थी । हाय ! हाय !
मैंने क्या अन्याय आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः अनुचित
क्रिया १ ऐसा समझती थी मैं इन्द्रियोंको-दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस समय मैं मानो स्तम्भि-
(स्तब्ध) के समान, चित्रितके समान, क्षोदित (उत्कीर्ण) के समान, बाँधी गईके समान, मूर्च्छितके समान

त्रिभूतेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविभूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्रूपसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनययौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेन

सकलाः समग्रा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूर्णयितुमनुपदिष्टोऽपि शिक्षितस्तत्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थेन, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोशरयेन, तत्काले तदाख्ये आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टताप्रयोजक-सात्त्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषण एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनययौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन, किंवा अनुरागेन अन्तर्गतप्रेम्णा वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्तेनैव व्यक्तिविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना उपदेशविपयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोकयम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भमृद्धाररसस्य वितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रयोनामालङ्कारः । इह गर्भितत्वं दोषो न किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विच्छिद्यतिशयप्रकाशनाद् गुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उत्क्षिप्य उत्तोल्य तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः पश्चात्तः प्रेर्यमाणेव चाख्यमानेव सती, मुक्तस्थक्तः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारण-व्यापारो येन तं तादृशमपि आत्मानं शरीरं कथमपि महता बलशेनेत्यर्थः, आधार्यं निजस्थान एवापालयम् । अनेन दृतिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वासंस्पृष्टिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मदनेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किस्ती व्यक्तिके द्वारा पकटी गर्दके समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजक सात्त्विकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुनिकुमारके प्रति दृष्टिप्राप्त करानेके लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूप वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही ज्ञात हो सकता था, मैं उस विकार विशेषके प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखनेके लिए—क्या उसको सौन्दर्य-समृद्धि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदनिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीय भावद्वारा न मानस किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा—यह मेरी समझ में नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रभृति इन्द्रियाँ मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा-परित्याग कर रहनेपर भी अतिकष्टसे अपनेको अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेनैव । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आधारमानमपि । ६. तन्मदनेन एतन्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । सामभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद लव्णलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनं लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाभ्रमसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

आसीच्च मम मनसि-‘शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरोऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-

श्वासमरुतो निश्वासितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सामीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, सामभिलाषं सस्पृहं तत्तपस्विकुमारलामेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव ‘नूनं त्वमेनं लप्स्यसे’ इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् बभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विचित्रः स्फुरितवदनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेपेण तद्व्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदिति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेखया धर्मबिन्दुपङ्क्त्या चालिता धौतेव सती अगलत् अलवत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मकरेति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा वाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं धौचितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् निःसृतो बभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमुत्पदि-त्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि ‘द्रष्टुमिव’ इति दर्शनक्रियारूपकलोत्प्रेक्षा ।

अशेषत इति । स्वेदाभ्रमसा अमोत्थधर्मवारिणा अशेषतः सामसत्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्त-काव्यमिव रागोऽनुरागः चरणयुगलात् अङ्घ्रियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेक्षानुप्राणिता आख्यानुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदरूपेणा-व्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्पणे—

‘अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमचमामाः । आस्वादाहुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सगमतः ॥’ इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिंस्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोद्भूतः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसन्त्यन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनार्येण असम्येन मनसिजेन कामेन किमिदम् अस-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषययोग्यतामपि ‘अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तरं कामदेवको मानो मेरे हृदयमे वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वातवायु विस्फुट होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियसम्पादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कापने) लगे । धर्म-जल-विन्दुओं (पत्तानेकी बूंदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णवाणनमूह (पैने शरों) के प्रहारसे टर कर ही मानो मेरा शरीर कापने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तडपते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं धर्मजल (पत्ताने) से संपूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहित्य, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्य कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? स्थियोंका हृदय, नि मन्देद ऐसा

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिष्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रञ्चेदं यद्दहमेवं गच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नाट्यैः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्त्रतामुपेत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघ-

नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहाप्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमिरयत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् धारयन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितानि अनुमोदितानि मन्मथपरिष्पन्दितानि कन्दर्पचेष्टितानि च क, द्वौ द्वौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात्तन्निमित्तद्व्योद्योगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषमः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाञ्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यमानां मां महाधेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एतं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतितम् उपसहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या मद्दयतिरिक्ता अपि कन्यकादारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् धामना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिकामुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नामाधिकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणेनय आकुलीभूतं व्यग्रीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं तदायत्ततां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधीनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-
नितान् मूढ होता है कि यह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देदीप्यमान तेज और तनयाका आधार ही कहाँ, और प्राज्ञ जनकी आदरणीय (प्रिय) कामचेष्टा ही कहाँ ! निःसन्देह यह कुमार ऐसे ही प्रकार कामदेव द्वारा वदित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और, यह भी एक आश्चर्य ही है कि मज्जा सनसनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति को हँ । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे मनान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबरा) कर मेरा अन्तःकरण इस प्रकार तबों पर-पन हो गया है ? काय और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवको दुर्निवारणीय कर देते हैं ।
तब तक मैं मचेतन हूँ तब तक मेरी कामविकारजनित-लज्जुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती, तब

वमेतत्, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यपसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसित-कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलालकलता-लसत्कुसुमावतंसम्, असदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम् ; अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधुसासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

ष्टितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवन श्रेयः कल्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमतस्य स्थानभीष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मा महाश्वेतां शापाभिज्ञाम् अभिसम्पातकलेशभोगिनीं करोति कुट्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यत्तः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्विलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपकोपा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकार्षीत इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं जातः । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अशेषेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् मुखात् अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासङ्कुचितः दृष्टिप्रसारोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुल्लसिताभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्याम् उन्मुक्ते परित्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविम्बयुगलं यत्र तत्, आलोलार्थां किञ्चिच्चपलायाम् अलकलतायां लतावल्लभ्यमानविचित्रकेशलसूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंतर्देशयोः स्कन्धप्रदेशयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवतः ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनोभुवः कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतोर्तृतीया । मधुसासस्य वसन्तस्य मदजननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यग्रताकृण्यस्य अविनयबहुलतया अशिष्टाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तत्तद् ही इतः प्रदेशे मुझे खिसक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अप्रिय कामविकार मुझमें देखनेसे क्रुद्ध होकर किसी समय यह श्राप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभाव में सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—‘इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं’ यों विचार उसके मुखकी ओर दृष्टि रख, एकाग्रतासे (टकटकी बाधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकलापकी चञ्चल लटोंमें शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, पृथिवीकी ओर देखे बिना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेने के बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैत्रमासकी मत्तजोत्पादक शक्तिसे, उस स्थानकी अत्यन्त मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी त्वभावतः चपलतासे, विषयाकाक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (सुख-दुःखादि) घटनाओंकी

तस्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्भिकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निर्व रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीतां व्रतभङ्गभीतेवाकस्पत करतलगताक्षमालां । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छयाच्छ्रोदसलिलमपहाय विकच-

दूरीकृतं शक्यतया, मनोवृत्तेष्वित्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद् दुरदृष्टेन हेतोः, ईदृशस्य एवंविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वान्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहृतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि मुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रकमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीभवूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समाहरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिरिव आदेशं ददद्भिरिव श्वासैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्मग्नतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिभूते सात्त्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनावेशाद् ब्रह्मचर्यनाशत्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासालम्बकहेतुत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जरीः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तद्व्या, कर्णावसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवञ्जरीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशाश्लेषिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कनीनिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वात् सिताम्भोजव्याप्तमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टकी कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समल नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्मजल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें परनी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान ढीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनकी प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कनीनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो श्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एव उस नयनयुगलसे किरणजाल निकल कर दशों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैररुध्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां काम्यवस्थामन्वभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्-‘अनेक सुरत-समागम लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्यक्तिकरेष्वप्रविष्ट-बुद्धेरस्य जनस्य कृत इवेयम्’ अनन्यस्ताकृती रतिरसनिष्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्पन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर तरतार-सञ्चारिणी, अनि-

प्रवाहैः, यदृच्छया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकसरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतितः उद्भूतैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रस्फुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रश्मीनां तु नीलकनीनिकाजनितत्वेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अरुध्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, तथा दश-दिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभाषसङ्करः ।

तथेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुस्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगुणीकृतमदनावेशा द्विगुणतां नीतकामावेशा अहं तत्समं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-त्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्भोगसर्गाः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तासाम् उपदेशे शिचणे उपाध्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमान् उपदिशति शिचयति । अन्यथा कामद्वारा शिचणाभावे, रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते साक्षादनुभवविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, त्रिविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयाणाम् आसङ्गेन रतिसंशर्गेण तदुत्पन्नवैचक्षण्येनेत्यर्थः । ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यक्तिकरेषु विलासयुक्तदृष्टिपातसंयोगेषु अप्रविष्टा मुनिभावतया तदनवबोधत्वाद्ग्रासप्रवेशा बुद्धिर्मनीषा यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमारस्य कुत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषणानि प्रदर्शयति—अनन्यस्ता मुहुर्मुहुर-पाठिना आकृतिः स्वरूपं यथा सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निष्यन्द निर्याससन्ततिं क्षरन्तीव स्रवन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्पन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्भिधानां कामिनीनां नितान्तवृत्तिदायकत्वादित्याशयः । मदेन अनङ्गमत्तया मुकुलितेव किञ्चिद् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिश्रममन्थरेव, निद्रया प्रमो-लया जडेव कुण्ठितेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं भ्रमितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-मृतं स्फुटं भ्रूलते लम्बमानभ्रूद्यम् उल्लासयितुं नर्त्तयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘क्षरन्तीव, वर्पन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु क्रियोत्प्रेक्षा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकस्मात् अच्छोद सरोवर के जलको छोडकर आकाशकी ओर उड रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर मुझमें कामविकार द्विगुणित हो गया और उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रही (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) । फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग समागम रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही लोगोंकी कटाक्षपातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानाप्रकार विषयसंभोगजनित रसोंके ससर्गसे मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षपातादि व्यापारोंमें जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिकी अपरिचित श्रृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-नानी अनुरागका रस निःसारण करती छलकाती), अमृतदृष्टि करती, मत्ततावश आधी मिची, खेदसे मन्द (अलस) हुई, निद्रासे जट हुई, अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुतली-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलानो सटलनसे

१. तत्सङ्गमश्मवर्णनयोग्यां । २. कुत इयम् । ३. अनन्यस्ता जाता । ४. नि-स्यन्दमिव ।

५. वर्पन्ती, क्षरन्ती अमृतमिव । ६. तरलतार ।

भृन्-भून्नोह्लामिनी' दृष्टिः । इतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुपैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभि-
न्नापः ज्ञेयते' ।

प्राप्रप्रसरौ चोपमृत्यु तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भग-
वन् ! किमभिधानं, कस्य चायं तपोधनस्य युवा ?' किन्नाम्नश्च तरोरियमनेनावतसीकृतो
कुसुम-मञ्जरी ! जनयति हि मे मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽय-
ननाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

म तु मामीपद्विहस्याव्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद-
यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरत्युदारतर्पाः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दित-चरण-
युगलो महामुनिदिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी-हृद-

लुप्त इति । किञ्च, चक्षुपैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः
चित्ताभिप्रायः अनन्तरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत्, स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो
विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवविधा दृष्टिः
ददृक्ष नैपुण्यमिष्यमिप्रायः ।

प्राप्तेति । किञ्च, प्राप्रप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिपथत्वाद्बोधानकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेव
अस्य तपस्वि कुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सखायं मुनिबालकं तपस्वि कुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-
पूर्वकम् अपृच्छ पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किन्नाम्नो वा तपोधनस्य
मुनेः अयं युवा तस्मिन् आरमज इत्यर्थः । किन्नाम्नः किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य इयं दृश्यमाना कुसुम-
मञ्जरी पुष्पवल्ली अवतसीकृता कर्णभूषणीकृता ?, हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीः समुत्सर्पन् प्रसरन्
असाधारणसौरभः असामान्यघ्राणवृत्तिकारिसुगन्धिः अनाघ्रातपूर्वो नासिकयाऽगृहीतपूर्वोऽयं गन्धो मे
मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उत्पादयति ।

स इति । स मुनिबालको मां प्रति ईपद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अव्रवीत् अवोचत्—बाले
हमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ?, अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवे-
दयामि कथयामि, श्रूयताम् आश्रूयताम्—

अतोति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्यानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तिर्यशो यस्य सः,
अत्युदारम् अत्युत्कृष्टं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्सज्जकदेवयोनिविशेषाणाञ्च
वृन्देन समूहेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः
महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञः अस्ति विद्यते ।

नत्येति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचनी-पेसी क्यों होनी है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इसमें कहाँसे आई कि एक अक्षरके उच्चारण
नहीं करने पर भी केवल नयन द्वारा ही यह अन्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उसके बाद अवसर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—
'भगवन् ! तन (तुवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी
इतनी कानमें उरमी (रक्ती) है ? इसकी असाधारण घ्राणवृत्ति करनेवाली, अनाघ्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे
मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ।'

उम समय वह कुछ मुसकुरा कर मुझसे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ?
तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

जिनका यश सनस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिवृहत् है, और देव-दानवों और सिद्धोंके
समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन
महर्षि नक्षिका रूप भी समस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर या, वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लतालासिनी ।

२. लब्धप्रसरा ।

३. भगवान् किमभिधानः ।

४. कस्य चायं तपोधनयुवा ।

५. दृग्गन्तमोहना । ६. अग्नित्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालित ... ।

८. नन्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी .. ।

यानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवता-
र्चनकमलान्युद्धतुं भैरावत-मदजल-बिन्दु बद्ध चन्द्रक-शत-खचित-जलार्म्, हर-हसितसित-
स्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सतत्-सन्निहिता विकच-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्द-मुकुलिते-
नानन्द-वाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवामनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकर चित्तप्रमोदोत्पादकञ्च, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दर सर्वेभ्यो हृद्यमि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूबरः तरसंज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूप तत्सौन्दर्यं येन तत्तथो-
क्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्धक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं न विद्यत इति ध्वनितम् ।

स इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनार्थं पूजनाय कमलानि
पङ्कजानि उद्धर्तुम् उत्तोलयितुम्, भैरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलबिन्दुभि-
दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नवृन्दं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रबाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्धुनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेदानुप्रासचोरेकाश्रयानु-
प्रवेशसङ्करः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनि कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकच प्रस्फुरितं सहस्रपत्र सहस्रदलामकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्म्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दमुकु-
लितेन किञ्चिदुद्धमलितेन आनन्दवाष्पभरस्य हर्पणेप्राग्बुसमूहस्य तरङ्गेन कल्लोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूप सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सादरमवलोकयन्त्याः,
जृम्भिकायाः कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चित्तं मथ्नाति आलोकयतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चित्तम् आमीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लब्धं सुरतसमागमसुखं
सम्भोगात्मकसंयोगानन्दी यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपद्मे कृतार्थता
सम्भोगस्य सफलता वीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चेति चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सज्जाता । अत एवाहुः—

'अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव धीतरागश्चेत् सर्वं तन्नीरसं भवेत् ॥' इति ॥

सुन्दरियांके हृदयमे आनन्द उत्पन्न करता था, कुबेरनन्दन नलकूबरके रूपको भी परास्त किया था । वे किन्हीं
समयमें देवपूजाके निमित्त कमल तोड़नेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल भैराव हस्तीके
मदजल-बिन्दुनिर्मित सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, महादेवके हास्यके समान शुभ्रवर्ण था । उप-
र वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनको, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठी
लक्ष्मीने देखा । उनको देखते ही मदनानुरागसे ईषत् उन्मोलित (आधे मिचे) और आनन्दाश्रुजलकी तरङ्गसे
चञ्चल हुई कनीनिका (पुतली) वाले नयनोते उन महर्षिके रूपका आस्वादन करते-करते और जैमार्म आनेके
कारण अलस हुए मुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठी थी

पाठि । ततस्तमुत्सङ्गेनादाय 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । अमावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतश्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्मध्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमभिकापति कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तन इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति श्लेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अयं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः त्वदवलोकनेनैव मञ्जुमितान्महीजाजायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारं ददौ दत्तवती ।

अनाविति । असौ श्वेतमेतुरपि गृहीत्वेति श्लेषः । बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मादिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्यथाभिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रं सुन्दरेषु तिलकभावं मुख्यत्वं रिणाति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्यिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीति । किञ्च, प्रतिपादितं सम्पादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम् तथा आगृहीतः पाठितः सकलविद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अयं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यत्रान्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः मध्यमानात् विलोक्यमानात् क्षीरसागरात् दुग्धागुधेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्गतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी वल्लरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्यप्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

अथेति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने ! । चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्वा शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादिश्रुतिभिर्प्रायः । कैलासगतं रजताद्विश्वं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अभिकापति महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिश्लेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाद्गहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रत्यक्षीभूतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहित उक्त इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेषः ।

उर्ध्वमिं उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपद्मे एक बालकका जन्म हुआ । उसके बाद उसको गोदमें लेकर मरिचिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने — 'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपयुक्त जातकर्मप्रवृत्ति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा । बाद उसका उपनयन सत्कार कराके उसे सब विद्याएँ पढ़ाई । यही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह शाखा है । इन मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैसे इनके (पुण्डरीकके) कानमें आई वह भी काना है । आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासी भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोकसे नन्दन-वनमें समीप होकर इस कैलासमें आ रहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अधिष्ठात्री

र्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, बकुलमालिकामेखलया, पारिजातं कुसु-
मपल्लव-ग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूता-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामाढया
प्रणम्याभिहितः 'भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयं अङ्ग-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियतां, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरं, व्रजतु
सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानाश्चायमात्मरूप-स्तुतिवादैः त्रपावनमित-लोचनः
तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्स्न्येन

णानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुरन्दरकरस्य अवलम्ब्य
आश्रयो यस्याः तथा, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । बकुलमालिका केसररत्नं मेखला काञ्ची
यस्याः तथा, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पल्लवैः किसलयैश्च ग्रथिताभिर्गुम्फिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलकीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तनगभिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तथा, नवा नूतनः चूताङ्कुरा आश्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णवतसा यस्याः तथा, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमथस्य पानेन मत्ता स्तीवा तथा ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगत्त्रयनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियता प्रसादपात्रोक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नवनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—इयमिति । अवतसे भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया द्युतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्वेन दुर्लभतया बलेशेन लिप्सिता
दुष्प्रापेत्यर्थः, इय पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखरं श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यता सस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां व्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादियमिष्टायः ।
इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिदधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वलौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या त्रपा ह्रीः तथा अवनमिते नञ्जीकृते लोचने नयने येन स तथोक्तः
सन्, ता नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं चक्षितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । ता नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलषितस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणोऽकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस परिजात-पुष्पकी, मञ्जरीको लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने बकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा गुंथी हुई और जावों तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मद्य पीनेसे मत्त हुई थी । उनके बाद उसने
इनसे कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म नफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा सुन कर उत्पत्ति
नयनयुगल अवनत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे-पीछे आनी देख
इनसे मैंने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैंने वरपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें उरस (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. कश्चित् 'पारिजाते'ति पदं न विद्यते । २. कश्चित् 'नन्दन' इति पदं न विद्यते । ३. सदृशोऽयम्
तु सदृशः । ४. प्रसादः, क्रियताम् । ५. आरोप्यताम् । ६. शिखरे । ७. आत्मस्तुतिवादः ।
८. विलोचनः ।

चोऽयम्, यस्य चायम्, या चैर्यम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम्' ।
इत्युक्त्वति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामैवादीत्—'अयि कूतूह-
लिनि ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितं सुरभिपरिमला तर्हि गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समु-
पन्यामीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये
श्रवणपुटे नामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुमावतंस-
स्थाने पुलकं आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलाद-
क्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासात्रिपथीभूतं कामर्न्येन साकल्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चैयं कुसुम-
मञ्जरी यदुपदेश्यर्थः । अपि चैयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णो-
र्धभागं समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।' इह 'कामर्न्येन' इत्यस्य स्थाने 'साक-
ल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न तु श्रवणवदोष इत्यवधेयम् ।

इति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्त्वति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईप्सु उपदर्शितं
प्रकटितं स्मितं अदृष्टदृष्टं हास्यं येन स तथोक्तं सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—'अयि कूतूहलिनि
हौतुत्तुनि ! अनेन प्रश्नायामेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचिनो जिज्ञासितो
सुरभिर्ग्राणवृत्तिकरः परिमलः सौरभं यस्याः सा ह्यं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्' इत्युक्त्वा
इत्यभिधाय समुपसृत्य समीपमेत्य आसीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुच्य, तां कुसुम-
मञ्जरीम्, कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकागतमधुरगरगणशब्दितः करणैः
प्रारब्ध प्रस्तुता रतिममागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याचना यथा तामिव सतीम् अकरोत् अपित-
वान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषा ।

ममेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शवृण्णया तत्क्षणं तत्काले
अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपर द्वितीय पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उन्नतावनतमुखसादृश्यादित्या-
नायः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । अत्र 'पुलकम्' इति रोमाञ्चार्थे
नपुंसको न युक्तः किन्तु पुलकित एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेदोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् ।
'दृश्यम्' इति पाठरिवर्त्तने तु साम्याभावादनुचितार्थदोषोपपत्तिरित्यवधेयम् ।

त इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शसुखेन मद्गूढस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम्
अङ्गुलीना हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया त्रपया सह गलिता-
मपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तमेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुनः, और यह मजरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरूढ़ हुई यह आनुपूर्विक
सन् वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।

उनके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ मन्द-मन्द हँस कर स्वयं ही मुझसे कहा—'अयि कौतुक-
चिनि ! तत् प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि तत् मजरीके ग्राणवृत्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है
तो मैं देने ले ले'—इतना कह मेरे समीप आकर, त्रमरगणके अस्पष्ट और मधुर झङ्कार (गुजार) से मानों
स्वर्नांग मन्मिन्नकी प्रार्थना करते हुए उस मजरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया ।
उनके करस्पर्शकी आशासे, उन्नी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णामरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो
आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श सुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह काँपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके
रक्त गिरनों अपनी जड़-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जड़की मालाकी पृथिवीपर गिरते-गिरते

१ चोऽयं या चैयम् ।

२ श्रवणशिखरे ।

३ क्वचित् 'मान्' इति पदं न विद्यते ।

४ प्रश्नाशयेन ।

५ क्वचित् 'रुचिनेति' पदं न विद्यते ।

६ क्वचित् 'तदे'त्यपि न दृश्यते ।

७ क्वचित् 'इयम्' इति पद नास्ति ।

८ दृश्यम् ।

गृहीत्वा सलीलं तन्नुज-पाश-सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाङ्गावण्यपङ्कमग्नामिव कपोल-पुलक-कण्टक जालक-लग्नामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाञ्च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधः तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तरुणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र ग्रहसुखं तदारलेपणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता अपूर्वा या आश्चर्यरूपया हारलताया मुक्तालताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलील यया स्यात्तथा कण्ठाभरणतां कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोपेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदातपत्रधा-रिणी साम् अवोचत् अग्रवीच्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी त्वन्माता वत्तंते अथ च गृहगमनकालः भवन्नज्जनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्तस्मात् मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृणिप्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारण यस्याः सा तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीदया कथं कथं मपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पङ्कः कर्दमः तत्र मग्ना लीनामिव, क्लेशेनाकर्पणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्टकाः बुद्धशत्रवः तेषां जालके जाले लग्नां संसक्तमिव कष्टेनाकर्पणादित्याशयः । ‘कण्टकः बुद्धशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य शरशलाकाभिः बाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसोधनामिव क्लेशेनाकर्पणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उदचलम् उदग्रजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्नामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोपेक्षयो-रङ्गाङ्गिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्वज्जितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विबालकः तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं मदनविकारेण घृतिभङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटितः ईपदावि-

रोक कर मैंने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशकी मानो अपने कण्ठमें बैठन कर आलिङ्गन करनेका सुख मान कर अपूर्व हार लताकी शोभा दिखाती उस मालकी मैंने लीलाके साथ अपने कण्ठाका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर इस प्रकारका व्यवहार हो जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिचारिकाने मुझसे कहा— ‘राजकन्ये ! महारानी स्नान कर चुकी और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर लें’ अकुञ्जके प्रथम ही प्रहार (चोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिचारिकाके वचनमें अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटी, उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानो फँस गई थी, उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्च-रूपी कण्टक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी, कामदेवकी शर-शलाका (बाण-रूपी सलाई) से मानो विद्ध हो गई थी, एवं सौभाग्य-रूपी सूत्रसे मानो सिल गई थी; अतः मैं अतिकष्टसे उसके मुखमण्डलसे उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकका इस प्रकार कामविकारसे धैर्यस्खलन देखकर मानो कुछ प्राय-योग प्रकाश करके ही कहने लगा—

‘मत्वे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः’ । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चिन् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमचेन्द्रियोपप्लवः ? येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्विशिष्टं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपरा-
दुःखता, कासा तपस्यभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्वयौ-
नानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरूपकारका गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

नय इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्यधना एतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनि-
र्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विक्लवीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्ध करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कुतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः कोपः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधीरीकृतः ।

व्येति । ते तव तद्वैर्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनस-
स्तद्विशिष्टं निवृत्तिमार्गं तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सात्त्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाट्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्ते-
न्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अङ्ग-
नाना कामिनीनाम् उपभोगः पुनः पुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् परादुः-
खता व्याघृष्टता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः
स्मरुचन्दनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अपृष्टहा क, तद-
यौघेनानुशामनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

संयति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोत्पत्तिरूप-
गुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको
निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरूपकारकः उपकाराकरणाच्चिरर्थक
इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना
निष्फला, ज्ञानं तत्त्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवादृशाः स्वद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्योंके ही
व्यवहार करनेका मार्ग है, नाबुझोंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर
आप अपनेको नहीं रोकें ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी
यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता
कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह
निरुत्सुकता कहाँ गई ? वे रूके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ?
उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपरादुःखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ?
यह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एव यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ?
ज्ञान प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-
जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असरता-
पान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एव तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कथन । ३. आचेन्द्रियोपप्लवः । ४. कचित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो
न्यभि । ५. सज्ज्ञानम् । ६. यव ।

भवाद्दशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमोदैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्भूतिताम-
पहतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्रियमाणम्^३ अनया अनार्य्या निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम्^४ अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—, कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराध-
मिमम्^५ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिला-
पस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्-चपले ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

युभिरिति रागाः स्वक्चन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमोदैः निजकर्त्तव्यात् स्खलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्भवता सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिषङ्गो विधीयत इत्यभिप्रायः ।

कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता द्युता तया अपहृतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्माद्धेतोः न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं सञ्चारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अभ्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्य्या पुरोऽवलोक्यमानया दृष्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपहृता बलाकलुण्ठिता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपह्रियमाण समाकृष्यमाण हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
स्वया निषिध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणावश्यकत्वादित्याशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईपत्प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि
ञ्जल ! अन्यथा तया नायिकया हृतचित्तं मां किं कथं सम्भावयासि नाहं तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं न मर्षयामि क्षमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितवैषम्यमिप्रायः ।

इह द्योतिताया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।
इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कान्तः तान्नरूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपाभावेन स्वयंजन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषणा भयङ्करा भ्रुकुटिरेव भूषणम्
अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनाभिलापेण चुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, मुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
अदत्त्वा असमर्थ्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभ्रुकुटितोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्पर नैरपेक्ष्येण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

स्वक्चन्दनवनितादिरूपं विषयासक्तिते कलुषित और प्रमादसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंते गिरो
हुई और किसीके द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? कितनी आश्चर्यदायिनी आपको
संज्ञाहीनता ! । यह प्रगल्भा कन्या जपकी-मालाका अपहरण करके तो ले गई पर आपके हृदयको भी जो अपहरण
कर ले जारही है उसे तो निवारण कीजिए ।’

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगते, यलपूर्वक रचे हुए भयङ्कर
भ्रुकुटिरूपी आभूषणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अभिलाषासे काँपते होठवाले मुख-चन्द्रसे उत्तने मुझसे
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकनी हो ।’

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च भ्रूत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-
लुत्तिनेकावली 'भगवन् ! गृहतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते
पाणी निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन
निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बव्या सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासि-
पम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहाविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थि-
तास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जाग-
र्त्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुत्क-
ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-
यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क
गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कामेन
यो लास्यारम्भः देहसज्जालनामकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपाम्, नृत्या-
रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अक्षमालायाश्च तद्वदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-
वली मटीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपानिधे ! गृहताम् उपादीयताम् अक्षमाला स्फटिकाक्षमाला'
इति एवं मन्मुखे मदानने आसक्ता आवद्धा दृष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं
चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निःस्फटिकमालाखेनैवासौ निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य
पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणी हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन धर्मजलेन स्नातापि
कृन्मज्जनापि पुनर्भूयः स्नातुं मज्जितुम् अवातरम् अवतीर्णवती ।

उत्थायेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा,
प्रयत्नेन यत्नाच्च निम्नगा सरिदिव कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिफलं चेतसः तपस्विकुमारदिग्याधिरवेऽपि
तत्प्रतिकूलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बव्या
जनन्या सह साकं स्वभजनं निजगृहम् अयासिपम् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गत्वेति । गार्वस्य स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्दिनादा-
रभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा विह्वला संती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं
तत्रैव अच्छोदमरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः
परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकथोपकथनास्मि, किं जागर्त्मि
प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं क्लेश-
मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः अयम् किं व्यसनं
विपदिदम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः किम् इयं निशा रात्रिः, कानि
वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः अनङ्गप्रभावो यथा सा, क गच्छामि ब्रजामि,

उसका यह बचन सुन कर, कामदेवके नृत्यारम्भके समय विलासपुष्पाञ्जलि-स्वरूप एक लडकी मुक्तामालाको अपने
कटमेने उतार कर—'भगवन् ! लीजिए जपकी माला'—यों कह कर, मेरे ही सामने देखते शून्य-हृदय कुमारके
माला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, धर्मजल (पसीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः 'स्नान करनेके
लिए नदीवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे मेरी सखिया आकर मुझे, नदीके समान लौटा लार्दे
और माताके साथ मैं उम नगोवन युवा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलात्कार अपने घर आई । 'वहा आकर
कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयमें उसके वियोगसे ओकातुर रहनेके कारण—क्या मैं आ गई हूँ या वही
नदी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियोंमें परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या सुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ?
क्या जागनी हूँ या नींदी हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है
या व्याधि है ? क्या यह विपत्ति है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या
नरित है, वे समस्त विषय ही मुझे अज्ञान नशे हुए । पहले और किसी समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

सर्वञ्च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रामाद विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारि-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाश्रनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-पूर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्त-
मन्त्रिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्त्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः-
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहानुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रामादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहण विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थान व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धः अशे-
पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेशः अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यानि
उत्सृज्य विसृज्य एकाकिनी अद्वितीया, मणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे वानायने निक्षिप्तं
स्थापितं मुखं वदन् यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण सनाथतया संयुक्ततया कारणेन, प्रसाधितां भूयिता-
मिव, कुसुमितां समुत्पन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः नस्य पूरेण पूर्येन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समप्रचन्द्रोद्भवेन अलङ्कृता भूयितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युच्यते सम्बन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताह्निविशेषात्, आगच्छन्तम् आगन्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वयिते,
शकुनिध्वनिमपि तादृका पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वार्त्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविण्मयीकुरुम्
ईहमाना अभिलपन्ती सती, 'कामार्त्तां हि प्रकृतिक्वण्णाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छधा
तोद्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वार्त्ताम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपःक्लेशस्थेश्यभिप्रायः, तपःक्लेशायापि
तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलपन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णेव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयऽपी-
त्यभिप्रायः । इह हेतुप्रेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकार तादृशे कुमारे प्रेम यस्या

होनेसे—कहा जाऊ, क्या करूँ क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहूँ और उसका क्या प्रतीकार करना—यह
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुनारियोंके निवान करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको बिदा कर,
द्वार पर सब परिजनोंको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जालों—युक्त गवाक्ष-
(खिडकी) में मुखमण्डल स्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उनी दिशाकी ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रही । मुनिकुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) नानो
अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही नानो शोभित हो, बहुमूल्य-रत्नोंके भण्डारसे नानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-नागरके
तरङ्गमें नानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे नानो अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशामें जाना
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका सनाचार पढ़नेकी चेष्टा करती थी । तपस्या
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसने अपनी प्रीति होनेके
कारण ही नानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न करनेसे

१. कचिच्च 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते ।

२. कचिच्च 'नार' इत्यन्तिना पाठो दृश्यते ।

वेजस्य अग्रान्यतां तदाम्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणमम्पर्कान् पारिजातकुसुमस्य मनःकृतां तस्मिन्नात्मानं सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपनम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिसुखी तथैव ता तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवास्त्रावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुतनद्रस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम्।

या चाष्टम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आश्रयणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्रान्यतां निर्होपनाम, अन्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आपदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्तत्तथैव कारणेन, यौवनस्य नारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कान् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणत्, पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां चारुताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निशात्ता अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपमम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां नया जेतुमशक्यता च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपक्षपातादित्याशयः। इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्रान्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता।

दूरंति। दूरस्थस्यापि दृष्टिस्तथापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमससुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिसुखी संमुखी सती। इह मालोपमा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुर पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य उद्गमे शरीराग्निप्रमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्भ्रमस्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः। ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्वहन्ती धारयन्ती सती। इह जात्युपेक्षा। सर्वथा निपुणतरा महाश्वेता तत्समये निजवदनाग्रदृष्टेश्वेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकज्वं दत्तवती, सा स्कटिकमयाक्षमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिति कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः।

तथैवेति। प्रस्तुतः प्रकान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवार्ता यथा तथैव, तथैव तपस्विकुमारदत्तकर्मणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजातमञ्जर्या कल्पवृक्षवत्पर्या उपलब्धिना। इह गोपनीयकथनप्रकान्तोपेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नापङ्कटमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्गदाचरता, तेन तत्स्मरणोत्पन्नेन रोमाञ्चजालेन च पुष्टकम्पनहेन च, तथैव प्राग्वदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती। इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र वयन्नतोपमा।

मै मुनिवेषको उसके धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दाप) कहने लगी। उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी। पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी। सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मै सुरलोककी मनोहरता मानने लगी ए उसकी रूप-मण्डिता मानने होनेका कारण ही मेरे लिए कामदेव अत्रेय है ऐसा स्थिर करने लगी। उसके दूरवर्ती होने पर भी, मूर्धने प्रति प्रतिनिधि से सनान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके ही अभिरुग्ण होकर देगा करती थी। उसके विरह-क्लेशसे घबरा कर बहिर्गमनोन्मुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वर तपस्विकमय जमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी। उसके सम्बन्धमें नानो गोपनीय आनन्द काही हो इस भावसे वर पारिजातकुसुमधरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी सलज्ज थी; और उसके करतल-स्पर्शमुत्पन्ने उत्पन्न हुए—कदम्ब-कुलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्चसमूहसे मेरे एक भागका सम्बन्ध—गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकिन हो रहा था।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीन् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थिता शनैः शनैः मांमवासीत्—‘भर्तृदारिके ! या नौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतमीकृता सुर-तरु-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिविभूतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीन् ‘बालिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क्व वा गच्छति’ इति । मयोक्त-एषा म्वलु भगवतः श्वेतभानोरशुसम्भूतायाम् अपसरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिशालाका-शिखरोल्लेख मसृणित-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-भुज-तरु-शिखरस्य पादपीठोक्त-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वविपनेहस्य दुहितेति

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवल्लीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातु मज्जितु गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गृहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एष्य तथावस्थिता विरहातुरामित्यर्थः । माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत अवाचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिवालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्याकारौ अत्यन्तमनोहराकृतौ अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदाभिषसरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयोर्द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्या । इयं पुरो दृश्यमाना सुरतरो पारिजानस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयात् कपिञ्जलादित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रत्नं निवारयन् कपिञ्जलो यथास्मान् नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निभृतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तथोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मा पृष्ठन् । पश्चाद्वागत आगत्य एष्य भर्तृदारिका भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

बालिके इति । ‘बालिके कन्यके । का इयं कन्यका बालिका ?’ कस्य महात्मनः अपरं पुत्री ? किमभिधाना किनामिका ? क्व वा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतभानोः शुभ्राशोश्चन्द्रमसः, अशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्या गौर्यभिधानायाम् अपसरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगायकानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तासां शिखरैः अग्रे उल्लेखेन प्रणामसमये घर्पणेन मसृणितं चिक्कणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भावाणां चक्रसमूहो यस्य तस्या एनेन महासान्नाय्य व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रणया प्रसुप्ता सह शयिता या गन्धर्वकामिभ्यः देवगायकसुन्दर्य ताम् कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्चित्रविशेषाः तामिर्लाञ्छिते चित्रिते सम्भोगकाले भावेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्गग्रहणेन भुजयोगण्डससक्तत्वादित्यभिप्रायः, भुजौ बाहू तरु इव लम्बमानत्वात् स्थूलत्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वनितम् । पादपीठोक्तं

उसके बाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही स्नान करनेके लिए गई थी, पीछेसे जानी वह बहुत कालके बाद आकर, मुझने धीरे धीरे कहने लगा—‘राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारों की देखी थी, उनमें एक, जिसने आपके कानमें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेको छिगाकर, पुष्पिन-लता परिपूर्ण सघन वनके अन्त्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निश्चल पदसञ्चारसे आकर, मैं जानी थी तब पीछेसे मुझे आपने विपश्यमें पछने लगा—‘बालिके ! यह कन्या कौन है ? किमती सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? और कहा गई है ?’ तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें समस्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखसमूह चिकने हो गए हैं, प्रेमसे मोनी हुई गन्धर्व-मुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-चिह्नसे जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगला ऊर्ध्वभाग चिह्नित हैं, और जिनमें लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने देते), ऐसे

१. कचिद् ‘शनैः’ इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्णावतसीकृता । ३. सुरतमञ्जरी । ४. जङ्गलसम्भूतायाम्, अशुसम्भूतायाम् । ५. नखचरण ।

महाश्वेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटालचम्, अम्भिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनय-मर्थितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत् करोपि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सक-लत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशोः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणोमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-मुक्तञ्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणोमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

चरणपीठवत्तुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः परा काष्ठा सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटगिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुत्सवः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयत् ध्यायन् मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण निमेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन चिरं बहुकालम् अभिवीक्षमाणः संमुपमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अधितां याचकावे दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविस्वादिनी 'यन्ना-कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद् गुणवत्त्वे अव्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः, बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, तव भवत्या इयं इयमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्थ्यमाना मया प्रार्थ्यमाना त्वम्, पूर्वं वचनं वाक्यपालनं करोपि विधास्यसि किमिति काङ्क्षः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत् इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं बद्धम् अञ्जलिपुटं यया तया, मया तरलि-कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यया स्यात्तथा अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से ब्रवीषि अहं का तुल्येत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविधा-र्चनीया महात्मानो महाशयाः त्वादृशा भवद्विधा, पुण्यैर्विना पञ्चाङ्गितसुकृतैर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्स-दृशेषु निखिलकल्मषापहारिणी समस्तपापविनाशिनी इष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः आज्ञाम् आदेशप्रदानम्, दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विधग्धं विश्वस्तं यया स्यात्तथा कर्त्तव्यं मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं मल्लक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविपर्ययाक्रियत^१ तेनादेशेनेत्याशयः ।'

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकाम्

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसकी यह कन्या दे, भगवान् 'रन्ध्र'के किरणने उत्पन्न हुई गोरी नाम की जम्भराकी गर्भसे उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वास्तुस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।' इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, किसी विषयका चिन्तन करना हुआ कुछ देर तक निःशब्द (चुप) रह कर, निर्निमेषनयन (एकाग्र-दृष्टि) ने बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना करना हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः निश्चय हो तुम सुगमती हो, एवं श्रेयवाक्स्था होने पर भी तेरेमें चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अतः एव मैं प्रार्थना करना हू कि क्या तुम मेरा एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-त्राँप आदरपूर्वक कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कोन । (बहुत ही तुच्छ हूँ), समस्त त्रिभुवनोका पूजनाय आपके समान—महात्माका, पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं पड़ती है, फिर, आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अतः एव आप निःशङ्कचित्तसे मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश देकर इस व्यक्तिको अनुगृह्यता कीजिए ।' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सरीके

वर्त्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाटय पट्टिकां स्वहस्तकमल कनिष्ठिका-नख-शिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्तु तेन तत्सम्बन्धितालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि -रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन, मदनान्वेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिका तस्याभिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

१५

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्तया दृष्ट्या वीक्षणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीमिव उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीपस्थायिनः तमालपादपात् नापिच्छवृत्तात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थप्रस्तरोपरि निष्पीड्य संमर्द्य, गन्धगरजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्भाणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्य तेन, रसेन नियत्सेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तत्स्वक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं विपाट्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तक्षामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अद्वितीयायै तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पितवान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवे'त्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण ससृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दारम्भेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्तःकरणे स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दं जनयता उत्पादयतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दारम्भत्वात् केवलकर्णग्राह्येणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु रोमाञ्चैः, अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तद्योक्तेनेव, सर्वावयवेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनान्वेशमन्त्रेणैव कामाभिष्टानोत्पादकीभूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धिना सम्बन्धेन आलापेन सलापेन, आवेश्यमाना अधिष्ठीयमाना सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम् अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोबद्धामरपङ्क्तिम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, 'मदनान्वेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरि ! त्वया भवत्या विसं सृणालं 'सृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया शुश्रूषतया मुक्तालतया 'गुह्यतामिममलमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्त्रीयमुक्तामयहारिण करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लङ्घीकृत्यामन्यपि कामावेगेनेव तथाविधचतुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराशना यस्य सः, ने समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ती तमालवृक्षमैसे एक पटव लाकर, तीरवर्ती प्रस्तरखण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर तीरमसम्पन्न निकले हुए उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमैसे एक पट्टी फाड़कर उसपर, स्वकीय करकमलको कनिष्ठिका उँगलोकै नखाग्र-द्वारा लिखकर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना' यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बेसे बाहर निकाल कर वह पत्रिका मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्वयं-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने पर भी रोमाञ्च उत्पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराता, उसके विषयका यह आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (नीतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण सृणाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिनत दिशको

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छ्रित्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्टनिद्रयेव विपविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स एवंविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, हंम इव स्वया दूरं नीतः कामुकेषु कामिनीद्वारा प्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वादतीव वधितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्निवृत्तेस्थो-गस्त्वया करणीय इत्याशयः । हसपक्षे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावल्लभ्याकारया पङ्क्त्या विप्र-लोभ्यमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण भक्षणलोभं प्राप्यमाणः, तथा दक्षिता आशा स्वेन सह नयनार्थम-भीष्टा दिक् (दिशा) यस्यै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासाद्वि-प्रकर्षं प्रापितः, भक्षणलोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः । इह पूर्णोपमा । आर्या जातिः । स्वल्पं विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणादित्यादिविधत्तापचयं यदि' इत्यमरोक्त-दिशेत्यवधेयम् । हंसपक्षे सितपदस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिप्रदिति कुशलः समाचक्षते ।

अनयेति । किञ्चेति चार्थः । मयेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया आर्याया वा मे मया दृष्ट्या सत्या, स्मरातुरस्य कामातुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां बाह्वयेन दोष-विकारोपचयः कामविकारवृद्धिः अक्रियत व्यधीयत इति सम्बन्धः । केन कस्य देति जिज्ञासायामुपमान-वचनानि सङ्गमनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमशक्यं चर्म लक्ष्यीभूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योपथं गन्तुर्यथा पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्त्तव्य-ताविमूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपक्षत्वदोषनिराकरणाय 'दिङ्मोहेनेच' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपद्मराश्या अन्धस्येव विगतलोचन-स्येव, इहापि किं कर्त्तव्यताविमूढस्वरूपकामविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्रित्या कर्त्तनेन मूकस्य घाणोरहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः पिच्छकया जनानां हृद्यन्धरूपया अतत्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो दोषविकारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहानर्वरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विपवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमीलगा विपविह्वलस्येव विप-व्यग्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्त्यभावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन नितिलेप्येव लोकेषु निश्चितेन प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्तिकमूर्द्धन्यश्चार्वाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्य वाभ्युपग-न्तृत्वात् । तस्य विद्या तन्निमित्तशास्त्रं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अधर्मरुचेः प्रकृत्यैवाधर्म-मतेर्लोकेत्येव, इह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गाच्चार्वाकसिद्धान्तो निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेनास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वाय्वनलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥

किष्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् । अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः । मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदोपचारिकी ॥

दिखलाकर मानसरोवरमें उत्पन्न किंसा इसको दूर तक ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृणालके समान शुभ्रवर्ण मोतियोंकी मालसे, अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखला कर मेरे कामवेगको अत्यधिक (चरम, सीमामें) बढ़ा दिया है (इसलिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए) ।

दिग्भ्रमवश उत्पन्न-गामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूल हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णपक्ष्मी रात्रिसे चक्षुर्विहीन (अन्ये) व्यक्तिके समान, जिहाच्छेदन करनेसे मूक (गूंगे) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-परोंके मोरछलसे त्वभावत भ्रान्त व्यक्तिके समान, ज्वरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही अमनस्क-व्यक्तीके समान, दूषित निद्रा द्वारा विप-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः अनामिक लोगोंके समान, मद्यपान करनेसे उन्मत्तके समान एवं जन्मनक्ष्वादिसे पापग्रस्ता सत्पार होनेसे भूताविष्ट

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरानुरस्यै मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । तान् द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोकवासांमिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरांमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
भिषेकांमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजन्य सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिव्यथाजन्य दुःख निरय उच्यते ॥
लोकांसिद्धो भवेद्वाजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निरूपो जल दीप्त शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्रेष्ठिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां आरु चेत्सृष्टिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि वृत्ति गच्छेयुस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दायते ॥
यावज्जीवेत् सुखं ज्ञोवेद्दण कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेयं विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन जन्मन्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषलेशोपादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनाडीनक्षत्रेषु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिकलेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः-पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्तु-
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । भग्नप्रक्रमतादोषरित्वह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रीक्रियमाणाह पूरेण सलिलवृद्धया सरिन्न-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापम् । इह श्रोत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, ता तरलिका कृत
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गं वासो वसतिर्यथा
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादा यथा तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपस्य
अभिषेकोऽभिषेचनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाह पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यपृच्छन्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताष्टश्रेण्यात् पण्णामेव क्रियोऽप्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशया पुनस्तत्सिरीक्षणाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सततेति । सतत निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्त्तिनीमपि दुर्लभदुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्या-
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनऽयाशयः । अतिपरिचितामपि अनिस्तवगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अभिनवायातामिव सादरम् आदरेण स्तुतितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोऽप्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

(पिशाच ग्रसित) व्यक्तिके समान भेदे कामातुर चित्तमे इति आर्याके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक वृद्धि
हुई और बाढके जलसे नदीके समान, मे इससे आजुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिजुनारकी दूतरों
वार देखा था इससे वह मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवनाई से
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो (उस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी) सर्वदा भेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अल्प
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

सादरमाभापमाणा, पार्श्ववस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनग्रामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालगवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मान्सावागतः' इति पुनः पुनः पर्यगृच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिपिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसन्निभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनिं^२
रविविम्बे, सरागदिवसकरानुरक्ताया कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुनां व्रजन्या-

पार्श्वेति । पार्श्वं स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आनीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि ऊर्ध्वं अवस्थितामिव निपण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु चर्त्तावदलम्बमानस्वल्पितकुक्षितकचसमूहेषु
सोपग्रहं मानुकृत्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
बन्धामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोर्धकारणरूपविवक्षया तत्समी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्यामिसम्बन्धं स्वयंसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण बहिर्वृत्त्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसंस्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथय निवेद्य स पुण्डरीकः कथं देन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि अवतिष्ठमानासि अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, वसो मुनिहृमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनु-
व्रजन् क्रियत्पन्थानम् आगत आयतः ।

अनयेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिपिद्धो निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाहयम् अगमयम् ।

अयेति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेत्सा कुनो विहितः रागसन्निभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य सन्निभागो विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव मति, लोहितायति ईपद्रक्तीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखं च मति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाभावसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागकरणोत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्म्या सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविहासि-
तायामिव विद्यमानायां पाण्डुता श्वेततां व्रजन्या गच्छन्त्या सत्याम् ।

वाग्लेन वैठने पर भी मानो वह सब लोकके ऊपर हो, इस प्रकार मैं उसे देखने लगीं । उसके कपोलका और
उसके कुक्षित केशकलाप (बुंवराली लटों) का आदरके साथ स्पर्श करने लगीं । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका मानो व्यतिक्रम दिखाती—'तरलिके ! कद, तूने उसे किस भासे देखा ? उन्होंने तुरासे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए ?
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अटालिका (मदल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिमा) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

१. पार्श्वस्यामपि । २. अलकलामङ्गेषु; अलकलताभङ्गेषु । ३. कथय कथय । ४. गगनतलावलम्बिनि ।

मातपलक्ष्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय^१ वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेपारवप्रति-
शब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु^२
रविं विरह-मूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, आसीकृत-सामान्य-
मृणाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विभिन्नलिङ्गाभ्यां श्लिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तद्वाक्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन
पतनेन पाटलेषु श्वेतरत्नेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु
वनगजयूथेष्विव अरण्यहस्तिमसूहेष्विव कमलवनेभ्यः पञ्चकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थान विधाय
पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु सत्सु, तत्समवेदरण्यहस्तिमसूहानामप्येकप्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा
अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मयः अपि श्वेतरक्ताः
सन्तः सायं सङ्कुचिततावस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गानेति । वामरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लाल-
सानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोळो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-
न्दननियुक्ताभ्यां हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेपारवः 'हीं हीं' इति
शब्दः तस्य प्रतिशब्दकेन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरा विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव
सति, विविधमहारत्नरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरचदालोकमयीविहितत्वात् निःकटसूर्याश्रयप्रति-
ध्वनीनां च तत्राभ्यन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्थोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रेवरस्तद्वत्त्वान्मुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु
प्रविष्टा हनप्रवेशा मधुकरावली अमरपङ्क्तिः यासां तासु तथोक्तासु, पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविर्विरहेण
सूर्यवियोगेन या मूर्च्छां तया अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-
स्विव विद्यमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकराणाञ्चान्धकारवत् श्यामरूपत्वादित्याशयः, अत एव
प्र रब्धं निमीलन मुकुलोभावं जडताप्राप्तिश्च यामिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य
मूर्च्छारश्मे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरो-
त्पत्तेरुत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसज्जकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु सलीकेषु तेष्वित्यर्थः, ग्रामीकृतया
कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपुटेन प्रान्तद्वये द्युतयेत्यर्थः) सामान्यया साध्या-
रणया एकैकया मृणाललतया विसवत्स्या कर्त्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गेण करणेन महत्क्रामितानीव
अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य
माणेषु सत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्ते विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चाङ्गोन्म-

होकर कमलके ऊपर शयन करती कामार्त होकर ही नानो क्रमसे पाण्डुवर्ण हो गई, गैरिक (गेरुते) सलुक्त
पर्वतके झरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणतमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजांके
झुण्डके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे, समस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-
रथ-नियुक्त अवगगके आनन्दसे किए हुए हेपारव (दिनहिनाहट) को प्रतिध्वनिके साथ, दिन मानो तुमेरुपर्वतकी
गुफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अन्यन्तरमें अमर-पङ्क्तिों प्रवेशकर गई थीं इनसे प्रतीत होता
था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्यकारसे व्याप्त हो गये हैं—वेही कमलिनियों
मुद्रित (वन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-रत्नाके
विवरमें होकर आए हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनके जोड़े परस्पर वियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

सा छत्रग्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततद्भागस-
नाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव त तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेत-
नस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखाय मुनि-कुमारकं
कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्यै कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अप-
श्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अधिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निज्ञायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेति । सा छत्रग्राहिणी आतपत्रधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अग्रवीत—‘भर्तृदारिके
राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः पुरुः कश्चित् द्वारि
तिष्ठति स्थितो वर्त्तते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयानितुं प्रार्थितुम् आगत
आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तामालां समर्थं तदीयाजमालामादायागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयापादानादेव स्थानस्थितापि स्वस्थान-
स्थापि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिभ्यादित्याशयः । समुपजाता समुपजा तस्य प्रेयसः
पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्याः सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं साविद्वलं
समाहूय आह्वान विधाय ‘गच्छ व्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशो विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य
आज्ञाप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं
तारुण्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखाय मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमय
सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखाय दक्षिणानिलं मलयपद्ममिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूप
निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीताशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम्
आयान्त बालातपं नूननसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थायां शुभ्रोक्तनशरारस्य कञ्चुकिनः सौवि-
द्वलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञक तं मुनिकुमारकं तापसबालकम्
अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्त रश्नोपमालङ्कारः,
‘बालातपमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमाऽलङ्कारः, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानु-
कम्पायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुल-
मिव नितान्तव्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अधिनमिव याचक-
मिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एवविधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुझसे कहने लगी—‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों में से एक आकर द्वार पर रुक है
और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ’ ।

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठा रहने पर भी मानो द्वारदेशके निहाय
गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलकर—‘तुम जाओ, उस मुनिकुमारको
अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें ही सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका
जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतन मुनिकुमारका
अनुरूप मित्र कपिञ्जल नामक, द्वितीय मुनिकुमारकी, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके
समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी
आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयाशुकपल्लवेनाव्यवधानाया भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टाया तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदितामिप्राया दृष्टयैव 'भगवन् ! अव्यतिरिक्तैवमस्म-
च्छरीरात् , अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च भया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-
विषयमवतरति त्रपया । क कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-
शान्त-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

चलोच्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् । सादरं सचहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टम् उपाहरम् उपवेशनाधारितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मद्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवाञ्छतोऽपि तस्य कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनविधाय उत्तरीयाशुकपल्लवेन स्वात्तरीयवस्त्रप्रा-
न्तेन उपमृज्य प्रोक्ष्य च अहम् , अन्तिके तस्यैव निक्टे, अव्यवधानाया विष्टकृतव्यवधानवर्जितायां केवलायामेवेत्यर्थं, भूमीं पृथिव्या समुपाविशम् अविष्टम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव मन् स कपिञ्जलः मुहूर्तमिव क्षणमिव स्थित्वा मत्समीपोपविष्टायां मल्लिकटासीनाया तस्या तरलिकायां चक्षुर्नेत्रम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसरणायेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्टयैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणमङ्गयैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तर-
लिकाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-
हात् अव्यतिरिक्ता अभिज्ञा इयम् , अशङ्कित निःसन्दिग्ध यथा स्यात्तया अभिधीयता कथ्यताम्' इयं
वोचम् इत्युक्तयम् ।

एवमिति । मया महाश्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तः अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-
चत्—'राजपुत्रि भर्तृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिधेय-
विषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

क्वेति । कन्दं शालूकम् , मूलञ्च तन्निजम् , फलञ्च अरनाति मुङ्ग इति सः, शान्तः जमगुगमंयुत-
जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवासमत्तो
मुनिजनः तपस्विजनः क, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमार्कर्षणमपि न
सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अशान्तरथ अन्तरिन्द्रियानिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाग्रां
माह्वयचन्दनयोपिदादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदामेव न स्पृहया कलुषो मलिनः,

उनके अन्तर्गतमें मानी कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर
मैं त्वय उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हठसे मैंने उनके
चरणयुगल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके
बिछाए हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयको बोलनेकी इच्छासे ही मानों, मेरे मनोरम बैठे
हुई तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—
'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निश्चय
चित्ते कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही
वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहीं कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और यहाँ
अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यवस्तुकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामचेष्टासे परिपूर्ण राग-वृत्ति

१ अनुपरातामिप्रेतम् । २ अपमृज्य । ३ कचित् भदिनि पद न दृश्यते । ४ कन्दमूलानां,
मूलफलाशी । ५ वननिरत । ६ अनुपशान्त ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलुपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यच्छरणं नालोक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टसुमावचयोऽन्यप्रवेश-

मन्मथस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता सांसारिकसुखलिप्तैव प्रायेण आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क्व कुत्र । एवविधसंसारे तत्पत्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विषमः, अत एव च कश्चित्तपस्वी ह्यंविधसंसारे समासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमिति । दैवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादन्युचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति त्वम् आलोक्य पश्यति सम्बन्धः । त्रपावशेन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगाभावेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उपहासास्पदता परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वच्यमाणं पुण्डरीकर्म किं वल्कलानां तरुवग्धारणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां सटानां समुचित योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूप सदृशम्, आहोस्वित् अथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टसुकृताज्जनस्य अङ्ग प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामचेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना समस्ताभिनवा दैवद्वारा वञ्चना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्गमाद् व्यतिरिक्तः, इत्यमग्रेऽपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः सम्मेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नालोक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपायान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महान् बहु अनर्थोपनिपातो विपदुपस्थितिः जायत उत्पद्यते मित्रप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्ष्या इति अस्माद्धेतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथा सति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्ततादोषः समापनति, तथापि वक्तुर्विपादमग्नत्वेन न दोषस्वमापादयति किन्तु गुणतामेवासादयतीति न शङ्काकलङ्कपङ्काचकाशः । तथा च दर्पणे—

“.....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाचत्वे विपादे विस्मये क्धि ॥” इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् पश्यन्मेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुरं रूपम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्तमानसामीप्ये लटा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्सृष्ट-

यह ससार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? स्वयं उपहासके योग्य किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर कैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । भेरी समझने नहीं आता है कि यह वल्कलवारणके उपयुक्त है या जटाधारणके योग्य है, किंवा नरस्याके अनुरूप है अथवा गुरुपदिष्ट धर्मापार्जनका अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य करना है, क्योंकि—इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझने नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उत्पत्ति होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनी चाहिये—शीलिये कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे कुपित होकर निष्ठुर वचन कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वही पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुष्पचयन भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाश्च भवत्यां मुहुर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्ज्ञात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नान्द्राक्षम् ,
आसीच्च मे मनस्येवम्—‘किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत् , गतायाश्च
तस्या लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् ; आहोस्वित् कुपित परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्’ इत्येव विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन द्रूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्वलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । नहि किञ्चित् क्रियते
हिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहमन्युनैव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अग्रजम् । भवत्यां स्वयि अपयातायां गताया मुहुर्त्तमिव णमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साप्रतम् एकाकी अद्वितीयः अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सञ्ज्ञातवितर्कः उत्पन्नमन्देह-
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शाखाच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थान व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकनाद्राच न व्यलोकयम्, मे मम मनसि
चित्ते एव वक्ष्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः ता कन्यकामेव अनुसरन् अनुव्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत् ,
तस्यां कन्यकाया गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया व्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राणुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भस्मेनेन
क्रुद्धः सन् मा सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थित’, उत अथवा मामेव अन्वेषमाण वीक्षमाणः इव-
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येव विकल्पयन् नानाप्रकारा
कल्पनां विदधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठम् स्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपि रचितेन क्षणमपि क्षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन द्रूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तय चिन्तितवान्
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य दृष्टेः स्वलनेन विलोपेन विलसो लज्जितः सन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्बन्धनादिकमवान्छित्तममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
न्छित्त व्यवहरेदित्यत आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एव किञ्चित् किमपि नहि विधत्
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत एवेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्’ इत्यवधार्य एव पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्वेष्टुं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरव व्यदधम् ।

अन्वेपेति । अन्वेषमाणो मृगमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्य न व्यलोकय तथा तथा

मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मैंने नन्हीं मनत्राज
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इन समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ? यह जाननेके अभिप्रायने मैं फिर नाँट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उत्सको नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन-चित्त होकर वह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले जानेके बाद चेतना आनेने
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इन
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालमें ही मृ-
क्षग भी उसके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्नत होकर मैं निर-
चिन्ता करने लगा—‘कहीं धैर्य-स्वलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर टाळे ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तम्, तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इयातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्तौ चंचलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिदैर्घ्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्वन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तरुलतानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तिः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इत-
स्ततः समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्तावलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरन् अभ्रमम् ।

अथेति । अथ अनन्तर सरःसमीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमेः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूनै रचिते इव, मधुकर्नैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परभृत्तैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विहितवस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निस्तव्य रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडोद्धृतमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासनरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिस्थमिव' इत्यन्तं पणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिस्वात्परिहारः । अनुरागेन रक्तिम्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
भावहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यो त्यो सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षों और लताओंकी कुञ्जमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तियोंमें लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुत्ता-
पुङ्करूपसे इतस्तत्. भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सघन पुष्प होनेके कारण उस लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सघन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान असख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुतर मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंकी भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, मरे हुएके समान, निद्रितके समान, एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुतामावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयाग्निवादन्त-
दर्शनेन कुसुमागुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रिया द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवास्तस्य सन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलितभायन्तरेणैव पद्मान्तर-विच-
रवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्द्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभा-

हृदयनिवासिदयित मनोनिवासिवल्लभमिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विह-
ङ्गत्वादित्यभिप्रायः, शून्य विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरण हृदय यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
कालमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडाया अतिशय
आधिपत्यं येनेति मौनकथनयोरेकत्रसम्भवाभावाद्बिरोधः, कथित शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमास्तीनमपि मरणे व्यवस्थित विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

शापेति । शापप्रदानस्य अभिसन्तापदानस्य भयात्त्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमागुधेन मदनेन सन्ताप्यमान पीड्यमानम् । इह हेतूप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयिता
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असौढव्यसज्जरात् यः सन्त्रातो
भय तेन प्रलीनैः लुब्धकायितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षोभेण सञ्चलनेन असम्मानं प्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थान परि-
त्यज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः कर्चरणादिभिः शून्यीकृत परित्यक्तं शरीरं वपुर्गस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्यादयस्तिक्तो वाक्याः क्रियोप्रेक्षा, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोद्येक्षणादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उज्ज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितस्यासम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्रणस्य प्राकृतिकत्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पद्मान्तरविचरेभ्यः चक्षुर्लोममध्यभागेभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्द्दिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्षन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानस प्रदहतः प्रज्वलतः अनङ्गाग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वससर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्तं था), रक्तवर्ण होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एव तुम्हारे
ही विरहसे पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास्त करना
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावम्लन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध मङ्गीद्वारा कामवेदना मूर्चित करता था), प्रस्तरजम्बुके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह मृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था । शापप्रदानके भयसे हा मानो अष्टष्ट र-
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होने के कारण उसकी इन्द्रियों मानों दृश्यनिगमिनीं
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, अमह्य सन्तापके भयसे ही नानो छिप गई हों अथवा ननका
अस्तित्वमें जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इन प्रकार उनका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीखता था । निश्चल और मुद्रित (मिचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमने
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (वरौनी बीच) में होकर अन्तः

मनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयम्' ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतास-
न्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमली-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रसरचित्त-लालाटिकमिव लालाटदेशमुद्वहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतया सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधा-
नम्, उत्कण्ठा-उ्वर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोम-कूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शल्य-

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्नितरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासेः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चुका येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्खरः । केचित्तु — 'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपमेयमिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वणार्द्रमुदात्तात्तो-
पधात्' इत्यनेन लोप् तत्सन्नियोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वामेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तत्पीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतल वाम-
पाणितल येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सङ्ख्यादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्रच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निर्मिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् उद्वहन्त धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोपेक्षणात्क्रियोपेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरेति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, सशेषः तत्कालेऽभ्यवशिष्टो
यः परिमलः सोरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्सया उपसर्पिणा निकटस्थादिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं यन्नीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन अमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्टीवरमिव, सतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, अमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवमद्वयशतयाऽवगम्य-
मानत्वादिभ्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापेक्षत्वा क्रियोपेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोपेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो उ्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंस्पर्शम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलग्नानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, विभ्राणं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्वे प्रतिरोमकूप निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लग्न इत्यभिप्रायः ।

धाराजोसे अविश्रान्त अश्रु-जलकां वर्षां हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनान्धिका ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अधरकी कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासोंसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे, बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिरञ्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था, थोटी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हटाये जानेसे
उसको बची हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए अपरगण उपस्थित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो, उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

शकल-निकरमिवाङ्गलानं बिभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरां करतल-स्पर्श-मुख-कण्टकितामिवमुक्तावलीमविनयपताकासुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिलचलितैः अशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुश्रीकरैर्वनश्रियाभिपिच्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुम-

इहापि सापह्नवा क्रियोप्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पवाणत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशराणामभ्यु-त्वात् ; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्ती पुनः 'कुसु-मशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्वारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-दिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकितां सञ्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अवि-नयस्य मदनावेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमाना लुक्तावलीं भवदीयं हार धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियो-प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युपेक्षेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तरुभिः वृक्षैः कृत्भिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकप्रमोहनकारकचूर्णेनैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र वाच्या जात्युपेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलेति । आसनैः समीपस्थायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहित्यमेव रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सञ्चारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रलुक्सिलयैः स्पृश्यमान सङ्घटयमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेपेणामेदारोपादितशयोक्तिः, 'सक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कन्या सुरताभिपेकसलिलैरिव मग्भोगराज्याभिपेकजलेरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुश्रीकरैः मकरन्दकणैः करणैः, अभिपिच्यमानम् अभिपेकविपयीक्रियमाणमिव ।

इहाद्या वाच्या जात्युपेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पवाणेन कामेनेत्यर्थः, कर्त्रा, सधूमैः अग्निमयुतत्वाद् धूमयुतैः हुडूम-लोपरिस्थमधुकरसादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, तप्तशरशल्यकैरिव अग्निसमेतस्वीयवाणाग्नैरिव विद्यमानं, चम्पकक्रोरकपीतत्वसादृश्यावगमाय तसेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरवाणेन निपीयमानाः सवहुमानम-नुभूयमानाः परिमलाः सौरभाणि येषां तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-वाणोंका अग्रभाग (नोक) वह अद्ग पर धारण कर रहा था, उसने दक्षिा हाथने छाती पर मुक्तावलीको रख लिया था, चतुर्दिक् उसकी किरणें फैल जानेसे प्रतीत होना था कि मानो कर-तल-स्पर्शके गुप्तने दर रोमाञ्च हो गई हो, एव अन्याय आचरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; वृक्षनमूट, कामदेवके वर्णागरा चूर्णके समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे, समीपवर्ती वायुकामिन अशोक-पल्लव गानो (उसके शरीर पर) अपना राग सञ्चारित करते करते ही उसका स्पर्श करते थे, वनलक्ष्मी रतिराज्यमें अभिनेन करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (स्नान करती) थी । सौरमके लोभसे भ्रमरण जिस पर बैठे थे ऐसी चम्पा-फूल की कलिया उसके शरीर पर पड़नी थीं, जिनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तप्त की हुई धूमसयुक्त अग्निमय अपने वाणों की नोकों से उसे प्रहार

१ स्फुरितनखकिरणनिकरम् । २ चलितैः । ३ तप्तशल्यस्तैरिव ।

शरेण ताडयमानम्, अतिबहल वनामोद-मत्त-मधुकर-निकर झङ्कार-निस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षि-
णानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकल-कोकिल कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव मधु-
मासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव
क्रशिमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव,
अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूता-
धिष्ठितमिव, ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमय-
मिव मदनमयमिव, पराण्त्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरुद्धं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताड्यमानमिव आहन्यमानमिव । उष्णालङ्कारः ।

अतिबहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधरुचीयहुंशवदैरिव, अति-
बहलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननयोरभेण मत्तस्य मदविह्वलिनस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य
झङ्कारनिस्वनैः झङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भर्त्स्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया चाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्ष्यु-
भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य ममयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य-
मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परभृद्गणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधिरीक्रिय-
माणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् ।
निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशिमानं कुशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे
प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनालस्य यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशाखाभिव श्लायन्तं श्लानतां
व्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्विभ्रममिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव
असंस्तुतमिव, जन्मान्तर भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तिलो जात्युत्प्रेक्षाः । अन्ययोस्तु त्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं डाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वृत्तलैः अधिष्ठितम् आश्रितमिव,
ग्रहैः पूननाप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं धृतमिव । उन्मत्तस्य उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित्
वञ्चितमिव । अन्धं गताक्षमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रम
व्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च त्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षाङ्कारः, अवशिष्टेषु-
क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया हृत्पथः, आगता अधीना चित्तवृत्तिर्जगन्नापाशो यस्य तम्,

कर्ता या, दक्षिण वायु अपने दुन्दरके समान वनमेंसे निकलने प्रचुर सौरभसे नक्त दुष्ट मधुकरोंकी तु गारने गानो
भर्त्सना करते (फटकारते) ये; वसन्तकालके जवधुनिके कोलाहलके समान, मदनत कोकिलगणके कोलाहलके
चैत्रमास, उसको विहल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुरवर्ण (पीला)
दीखता था, ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान बर कृश हो गया था, अन्तःप्रविष्ट अग्निसे उक्त चन्दनपृथ्वी
शाखाके समान म्लान हो (कुन्हला) गया था, उसे देखने पर दूरके समान, परले जिसे दामी नहीं देखा है
ऐसे व्यक्तिके समान एव अपरिचितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमे परिणत
हुया था, डाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूतनाप्रभृति किन्हीं दुष्ट
ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान,
मूकके समान एव विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था, उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एव

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-

नाचिन्तयन्-एवं नामायमतिदुर्विषहवेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम् अप्रतीकारमुपनीतः। कथमेवमेकपदे व्यर्थमवेदेवविधो ज्ञानराशिः। अहोबन् महच्चित्रम्, तथा नामायमाशैशवाद्धोरप्रकृतिरस्त्रलितवृत्तिर्मम चान्वेषाच्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-चरित आसीत्। अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य गम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः। सर्वथा दुर्लभ यौवनमस्त्रलितमिति।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य 'अंसदेशवसक्तगणिः तमनु-

सन्मथावेशस्य मदनवेशस्य परं कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरुढम् आरुढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया अभिवोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आधाकृतित्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम्।

अपगतेति। अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तयोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य तम्, चिरं बहुकालम् उद्गीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात् कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयन् चिन्तामकरवन् 'एवं नाम इत्थम्भूतः, अतिदुर्विषहो नितान्त-दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, क्षणेनैव क्षणकालेनैव अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तर दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति। एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एतदपदे सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थमभवेत् निरर्थकीभवेत्। इह सम्भावनाया लिङ्। अहो यत्तेत्येकमेव पदं विस्मयविषादसूचकमव्ययम्। महच्चित्रं महदाश्चर्यम्। तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशै-शवात् आवाहयात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्त्रलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः मम कपिललस्य अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत्।

अथेति। तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येश्वर्यं, तपःप्रभावं तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्त्रलित सन्मार्गादपरिभ्रष्ट यौवनं तादृश्यं संसारं दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः। इतिपदस्य 'अचिन्तयन्' इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः। इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

उपेति। अपि चेति चार्थः। उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रतर-तलभागे समुपविश्य समवस्थाय असद्वेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः सलग्नः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरम सीमा पर पहुंच गया था और उमकी पहलकी आकृति कीही भी परचानने नहीं आती थी।

ऐसी दशा में उसको निर्निमेष नयनसे (एकटक) बहुत देर तक देख कर हुने ननु विषाद हुआ, एवं तेरा हृदय कापने लगा, उस समय मैं चिन्ता करने लगा—'इस प्रकारका स्तर धान्त्वमे अन्तः-यनः-वेगना कामदेवका है, क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षण ही इसकी ऐसी दुष्टता कर दी कि उने तनने का उपाय नहीं। नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई। जर' क्या ही जान- '। बारम्बारले ही इतनी धीर-प्रकृति और अस्त्रलित (अखण्डित) चरित्र जिने ते आर अन्तर मुनिकुमारों के इसके चरित्र वाञ्छनीय थे। किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका परामर का, तप-अभावकी परमेष्ठा कर आर गम्भीरका नाश कर साधारण मनुष्यों के समान इसे मोहाच्छन्न कर (जड़ बना) दिया है'—इसी प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारने दुर्लभ है।'

उसके बाद मैं समीपमें आकर उसी प्रतरखण्ड (जिलान) के निचले पर बैठ, उने स्तनवेगने

न्मीलितलोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशान् समुपजातारुणं भावमश्रुजलपूर्वप्लावितम् उत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरमन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलक्षरं 'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् ! अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदित-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्डरीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरवम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लग्नमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो लौहित्यं यस्य तत्तादृशम् अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनाम्बुनः पूरेण ओघेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव उत्क्रोपो नेत्ररोगविशेषस्तद्युक्तमिव लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्यथमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादित्याशयः । स्वच्छांशुकेन निर्मलसूचमवच्छेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रत्नपङ्कजाखण्डं यस्य छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नत्र कथमपि प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्रय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीक्षणेन सुचिरं बहुकालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जया त्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरलानि अल्पानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियाया तद् यथा स्यात्तथा, 'सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं प्रश्नं करोषि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लग्नमिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'सव्यथमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूरप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छांशुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थस्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।

अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां दयितां विनैवेत्यर्थः, नास्ति प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः अलाधुपयानुगः सुहृत् यावच्छक्तितः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवारणीयः प्रतिनिपेक्षनीय इति एव मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चित्य अग्रवम् अग्रोचम्—

'आरमा कलेवरे यत्ने स्वभावे परिमार्मनि । वित्ते धृती च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि न ॥' इति धरणिः । सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आस मिवी) होने पर भी उससे मैंने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! करो तो सही आपको यह क्या हुआ है ?' उसके बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों चर्मावरण मानो परस्पर सलझ (चिपक) हो गई हों, ऐसी अविश्रान्न रदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें डूबी हुई, अत एव प्रतीत होती थी कि सूजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्मल सूक्ष्मरस्से आच्छादित रक्तकमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्पूर्वक अपनी आँखें खोल कर, अधिक रन्धी सात लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दूटे फूटे अल्प अक्षरोंसे धीरे धीरे छेड़पूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुरासे क्या पूछते हो ?' यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य मदन-विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र की असत्पथमें गमन करते देख कर, दूसरे मित्रकी चाहिए कि उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं भली भाँति

१. अहमनुन्मीलित । २. आलस्यमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटल... । ५. उत्कुपितम् । ६. कचिद् द्विरुक्तिर्नास्ति । ७. निश्चस्य । ८. कचिद् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. कचिद् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

मेतत्^१ मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद् युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम्^२ अभवुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मदनेनायाम्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन^३ सिञ्चति, कुवलयमालेति निश्चिन्ततामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति^४ ज्वलन्तमङ्गारमभिरूपयति, मृणालमिति

भवता स्वया । आरब्ध प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्ट पठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्माज्जनोपायः पुण्योपाजनप्रकारः । तपसां तपश्चर्यानाम् अपरो भिन्न प्रकारो भेदः स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तिपथः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्ती युक्तिरालोच्यविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रातपि कपिञ्जलेनैव प्रायमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तत्र कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईक्षितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन् स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अभवुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानता नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रजालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मदनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्त्वत्सदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञलोकैः बहुमतेषु आदृतेषु, विषयेषु सक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तत्र का वा सुखाशा आनन्ददृष्ट्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्सम्भवादित्यभिप्रायः ।

त इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुयन्धिषु अधर्मकलेषाद्यनर्थोत्पादकेषु विषयोपभोगेषु सक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स जलु लोकः धर्मबुद्ध्या हृदं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावन विपवल्लीविपिनं सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुवलयमाला इन्द्रावरत्नक इति धिया, निर्गतो, निःसृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निश्चिन्तः खड्गः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आश्लिष्यति, कृष्णागुरोः काक तुण्डस्य धूमलेखा दहनेकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्पभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते

जानता ह, परन्तु मैं केवल इतना ही पृछता हू कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरुने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पड़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है । अथवा यह आरब्ध व्रतका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा सुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है । साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके म्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विप-रुताके वनकी सींचते हैं, नीलोत्पलकी माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले अगुरुकी धूम-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अङ्गार (बहिषुक्त काष्ठ) का

१ सुविदित सत्यमेतन्मम । २ कचित् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३ कचित् 'कथय कि' मित्यपि नाव-
लोक्यते । ४ विपलता । ५ अवगूहति । ६ महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम्^१ उन्मूलयति, मृढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु^२ यः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमत्तत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्बहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य^३ 'निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः'^४ इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ^५ मामवलम्ब्यावोचत्—

(आलिङ्गति) । रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृहातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षितकलुषितगजस्य दन्तमुसलं दशनायोग्रम् 'अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पादयितुं प्रवर्तते । परमार्थतोऽनिष्टापादकेषु सक्चन्दनवनितादिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः । पुण्यभ्रान्त्या विपलतावनसेचनमिव परिणामे भीषण-ब्रह्मोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विष्वप्रतिविष्वभावारोपणं, विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा-सम्भवात् ।

अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इदं ज्ञानम् उद्बहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टसन्वयः, अत एव न भग्नप्रक्रमत्वम् । इह श्रौत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।’ इति ।

पश्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽभ्यः प्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्बलितं मनश्चित्तं वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदृश्यमानो दुराचारो दुर्व्यवहारो निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनारबुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नत्रं प्रमृज्य प्रोन्मृज्य करतलेन पाणि-तलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ धृत्वेत्यर्थः अवोचत् अवोचत् ।

स्पर्श करते हैं, और मृणाल जानकर दृष्ट हाथीके दन्तरूपी मुसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्व जानकर भी खद्योत (जुगुनू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्बलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । यह कामदेव भी मला कुछ चीज है ! इसलिए धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीकी-भर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँसुओं में प्रत्येक रोओंके अन्तरालमें होकर गिरते अश्रुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ ।

१. 'मुसलम्' । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरसेषु । ४. निवार्यमिदं । ५. कश्चित् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणां मेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्तन्ते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः, दूरातीतः
खलूपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेत्ता, अतीतो ज्ञानावष्टम्भ-

सप्त इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आरथां तालुगतदंष्ट्रायां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो सुगन्धः ‘आशीस्नालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति’ इति रामाश्रमीटीका ।
तस्य निषेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पधनुषः कामस्येत्यर्थः । सावकानां
पाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन तस्या परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा ममेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह दुर्ययुग्रास, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्लेषभयोः परस्पर नैरपेक्षेण ससृष्टः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगन्नावधैरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् जगन्नावतिवैरीत्यात्
रोगादेर्वा नितान्तात्मर्षणेन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वधेवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यस्येति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वथोत्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालित्वमाप्तमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्देगेन पितृशोपादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्देगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्देगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुत विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चित् विकलेन्द्रियशालित्वमभिहितम् । गो वा जनः, इदं कृत्य
शुभं मङ्गलम् अथवा न शुभम् इति इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते ह्यत्याशयः । अनेन संशयाकुलत्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जनः
उपदेशयोग्यो वर्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूर गतम्, मन्वानेवाशितान्ताकर्मणेन्द्रिय-
तया तद्विद्यमानादिकलासर्गादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रयोजनं दर्शयति—अवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनस्य, ज्ञानप्रबोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिमंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्नमिता अस्तमुपगता । एवम् अयत्न-
विधृता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमपि तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रयाणेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अवसरः अवलम्बनममयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेत्ता साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

पकटं करं वह मुझसे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने में क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—भयङ्कर
सर्पके विषवेगके समान असह्य कामदेवके विषम वाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिए ही अनायाससे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जागृत हों, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो अथवा सुनकर विचार कर सकता हो, किंवा जो ‘यह विषय अच्छा है, यह विषय बुरा है’ इन
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति हो उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे सनीप में तो
ये मनुके सबही अधिक दूर चले गए हैं । अत एव सत्य अवलम्बन करना, ज्ञान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं,
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं,
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचनाका

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यत्र शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दृष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदित द्वादश दिनकर-किरणा-तप-तीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उरक-ध्यत इव हृदयम्, प्लुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये हृदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितेपिणा उपदेष्टव्यम् शिक्षयितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्पथप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्भाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वं, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दृष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धुं न शक्नोमि समर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इत्थं दृष्टावस्था क्लेशदायिनी दृष्टा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवश्लिष्यन्दरूपेण यदहमास तत्सर्वं भवता दृष्टवैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् हृदानीं सप्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तमहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशमंखलाकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-सन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य कामउत्तरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं क्रियमाणां भवतैव विधीयमानाम् इच्छामि अभिलषामि, त्रिवेकादिप्रतिक्रियायां असत्त्वे तथा सह सङ्गम-रूपाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेया अन्यथा न प्राणिमीत्यभिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्कं पदार्थानां पाकक्राथदाहउत्पलनमंजकाश्चतस्रो दशाः सम्भवन्ति, कन्दर्पतीव्रमन्ता पेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि वरचरणादीनि पच्यन्त इव पाकविपरीक्रियन्त इव, मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदय मनः उरकध्यत इव क्राथं प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुष्यत इव दह्यत इव, शरीरं देह उरलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् एतत्समयोचितं यत् तथा सह सङ्गमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु तादृग्धातु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तेऽपि कथितेऽपि अहम् एन पुण्डरीक प्राबोधय ज्ञानमकार-यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिक्षया विशदैः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

काल भी अब जाता रहा एव ज्ञानसे वित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असत्पथमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसके वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या करूँ ? किसीसे भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो, इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होते द्वादश सूर्योक्ती किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अग मानो रंधे (पके) जाते हैं, हृदय मानो उबला जाता है, नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है, शरीर मानो जल जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम वही करो' इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझाने लगा, परन्तु अब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मल,

१. दृष्टावस्था, अवस्था दृष्टा ।

२. उक्तेऽपि ।

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहश्चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलुपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्भूत्य, कमलिनीपलाशानि जल-लवै-लाङ्घनान्यादायै, गर्भं धूलि-कपाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुचलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लता गृह-शिलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिना चन्दनविटपिना मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभायसुरभिणा तुपारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चर्चार्चाश्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित वल्कल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्णितेनैव कर्पूररेणुना

सहितैः, सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाक्यैः, सानुनय सप्रणय सोपग्रह सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकर्णितमिव मदुक्तमकार्षीदित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अध्यायम्—
'अतिभूमिं मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो व्यावर्त्तयितुं
न शक्यते न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिक्षावचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरित्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उत्थाय गत्वा ब्रजित्वा च अच्छोदामिधं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसं अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादाभ्यन्तरिकद्रवसयुता मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्भूत्य उत्पाद्य, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कणैः लाङ्घितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भं अभ्यन्तरे या
धूल्यः परागाः तासां कपायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुच-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेत्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शिलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तत्पम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आसन्नवर्त्तिनां निकटस्थायिना चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पङ्कवानि निष्पीड्य संमर्द्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिभेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुपारो हिमं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र भाकास्पतशयने
सुखनिषण्णस्य सुस्थभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्,
आचरणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, सौत्यायेत्याशयः ।

इह तुपारशिशिरपवयोस्तुल्यतया श्रवणमात्रेण पौनस्त्व्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुपारवत् शिशिर
द्वयर्थकरणात् पुनस्तत्त्वदाभासोऽलङ्कारः ।

अन्येति । अभ्यर्णस्य स्मीपस्थायिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वल्क-
लानि तद्वच्चः तेषां विचरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्णितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-

दृष्टान्त-समन्वित और इतिहास-सयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
कालमें रेंगने तक (व्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह काम की अन्तिम दशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उन सरोवरमेंसे सरस
(हरी) मृणाल तोटकर जल-विन्दु-सहित कमलके पते, एव अभ्यन्तरस्थ रेणुके तृप्तिकर सौरभसे मनोहर लगते
कितने कुमुद, नीलोत्पल और कमल लाकर मैंने लतामण्डपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
ग्रन्था निर्माण करें (विछौना बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब समीपवर्ती चन्दन वृक्षोंके
कोमल पत्रव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपड़ा) और चरणोंके तलुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एव निकट-
वर्ती वृक्षोंमेंसे कर्पूर छालके छिद्रों (दरारों) मेंसे निर्गत (रिसते) कर्पूरकी हाथसे बुकनी करके उससे प्रस्वेद-

१. क्वचित् 'इति' पठ न विद्यते । २. क्वचित् 'जल-लव' इत्यादि पद न दृश्यते । ३. आदाय । ४. चन्दन-
विटपादीना । ५. करसम्पुटचूर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्' अकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरस्त्राविणो कद-
लीदलेन व्यजनक्रियामन्यतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनी^१-दलशयनमुपकल्पयतः, मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^२ वीजयतः
समुदभून्मे मनसि चिन्ता-^३नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वन-
वानिरतः स्वभावमुग्धो^४ जनः, क च विविध-विलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता।
सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घट दुष्करमनायत्तमकर्त्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वर्थेषु^५ अय-
मवज्ञया विचरति। न चार्थं केनापि^६ प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना संचेतनेषु, अप-
गतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्^७, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^८ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिष्टम् उत्तरीय-
वल्कलस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-
विन्दवः तस्त्राविणा वर्षकण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रिया वायुसञ्चालनम् अन्यतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः चारंवारम् अन्यदन्यत्, गात्रसन्तापेन
पूर्वपूर्वस्य स्थानत्वादिश्लाघयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दन-
चर्चा मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादिश्लाघयः। स्वेदप्रतिक्रियां
घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निर-
न्तरं वीजयतः पवन सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुदभूत् प्रादुरभूत्—

नास्तीति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो मृग
इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृष्यैव नुग्धः सरलहृदयः।
विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च क।
नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभावावेशोत्पादानामनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेशुभयोः सङ्करः।

सर्वथेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्घटं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम्
अनायकम् अनधीनम् अकर्त्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वरूपं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमि-
त्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरुपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयव-
ज्ञानादवहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोधुं
न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु मानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-
यितुम् अलं समर्थः 'अयं मनोभूरिति' शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा
भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविण्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्मयनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पसीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वल्कल रखकर निर्मल जल-
विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पखा किया। यों बारबार कमलपत्रोंकी शय्याको एकके पीछे दूसरा बदलते
बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पसीना पीछते पीछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन
करते करते मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—'इस ससारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ
नहीं है। कहाँ हरिणके समान वनवासमें निरत एव स्वभावसे ही सरल-चित्त पुण्डरीक और कहाँ नानाविध
विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता ॥' इस (ससार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्घटे, दुष्कर
अत्वाधीन या अकर्त्तव्य कुछ भी नहीं है। दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और
किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह
परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्।

२. क्वचित्

'त्वच्छसलिलशीकरनिकरस्त्राविण' इति पाठो दृश्यते।

३. नलिन्दलः।

४. क्वचिद् द्रिष्टुमिनास्ति।

५. कदलीदलेनानवरतम्। ६. स्वभावविषयविमूराः। ७.

दुरुपपादेष्वर्थेषु। ८. नायम्।

९. केनचित्।

१०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेपमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तद्विदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्त्वनल्लघुताम् उपनीतः । क तत्तपः केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्त्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, किं दिशः गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वा वषट्मेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्— 'किमनया अत्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेपं चन्द्रद्वेपम् उज्झति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् एकताम् एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्धकार तमः अनुवर्त्तते तद्रूपता भजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यप्रियापि प्रदीपाभिमुख दीपसामुख्यम् अवतिष्ठते, तद्विदपि विद्युदपि जलदे मेवे स्थिरतां रयैर्यं व्रजति गच्छति, जरापि वार्षिक्यमपि यौवनेन तारुण्येन सह सञ्चारणशीला भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मै न रोचन्ते अत एव कुमुदिनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरक्तादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवविधः एवरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निःसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । इहार्थापत्तिः ।

क्वेति । इयम् अवलोक्यमाना अवस्था नितान्तव्यग्रा दशा क तत् अनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क, द्वौ कौ महदन्तर सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं दृश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्यमित्यत्र भावे तस्यप्रत्ययः । शरणं रक्तम् 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपत्प्रतिक्रियाया मार्गः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिञ्जलेन) सरचयन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवषट्मेन उपायाश्रयणेन । प्रज्ञया दण्डावितया बुद्ध्या । समाश्वासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य खिन्नमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीचमृदुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्—अनया प्रत्यक्षविद्यमानया अत्यन्तायतया अपारत्वा दतिविस्तीर्णया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामित्यत आह— प्राण इति । शुभेनाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन, उद्योगेन अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है, कमलिनी भी चन्द्र-किरणोंके प्रति विद्वेष छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है, ज्योत्स्ना (चाँदनी), भी अन्धकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है, विद्युत् भी मेघमें स्थायि व प्राप्त कर लेती है- वृद्धावस्था भी तारुण्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (तुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ वह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इस विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसी चेष्टा करना ? किम दिशाको जाना ? किसको शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिनसे इसकी प्राणरक्षा कर सकें ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस बुद्धिसे ? किस समाश्वासनसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प नेरे विषण्ण (खिन्न), चिन्तमें उपस्थित होने लगे । अब फिरसे चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एवं प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसके प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

१. तृणलघुताम् । २. किमाचेष्टितव्यम् । ३. देहा । ४. कश्च । ५. धार्यन्ते । ६. ध्यातया अनयात्यायतया, अनयात्यन्तया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभा-
वाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
मेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्रायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसू-
साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम्, आवेदयाम्येतामवस्थाम्' इति चिन्त-
यित्वा च 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तद्यमुद्योगोऽवश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैव भवता कः खलूपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाश्वेतायाः समागमं समिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणोपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

पूर्वं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाश्वेतया समागमं विधातव्य इत्यत आह—वालेति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवविध जीवितं प्राणित यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽ-
पीत्यर्थः, अथ पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीजनकत्वादित्याशयः, बालभावात्
बालत्वेन पूर्वभ्यस्तकौशलाभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युपपन्नघाट्यभावान् च तापसत्वादभिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलाभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाश्वेताया अभिगमनेन संमिल-
नेन मनोरथम् अभिलाषं पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं भ्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव-
सञ्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवेयं कामपीडा विनाशमे-
प्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षमः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्य प्रतीकाराय यो-
द्योगो विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सतत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विधातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसून् मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तस्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाश्वेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमागानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाश्वेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशाम् आवेदयामि कथयामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सञ्जातलज्जः समुत्पन्नत्रपः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् स्वस्वमीपमायातुं निषेधेत्, इति अस्माकारणात्, तस्मै पुण्डरीकाय

चाहिष्ट । किन्तु एकमात्र महाश्वेताका समागम छोड कर इसकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक
निश्वास परित्यागमात्र इसके जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बालभावसे चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारको तपस्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो वहाँ जाकर,
उस कन्या की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विलम्ब सहन नहीं कर सकता ।
सज्जन पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्मसे (जिस किसी उपायसे) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाश्वेताके निकट जाकर इसकी यह
अवस्था सूचित कर दूँ । इस प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझकर लज्जासे पुण्डरीक

१. स्वस्वमागम । २. उपनतमुपहासमिव । ३. कृत्येनापि । ४. परिरक्षणीयान् । ५. क्वचित्
चकारो न विधत्ते ।

देशात् सन्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय किमिय वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवाव्रतोर्णा, सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाविश्याना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरे, प्रथितैरिवोपर्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपद्मसश्लेषतया उपजातप्रथिमैरमलैरानन्दबाष्पजलविन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरैः, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिवेद्यैव अकथयिष्यैव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं कुसुमानयनादिकपटसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्माद्धेतो एवमवस्थिते इत्यभूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परां काष्ठां प्राप्तयेत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सदृश योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आत्मनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती त्वं प्रभवति समर्था भवति, स्पृहा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन स्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय हस्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधायति इति कृत्वा मन्मुखे मद्बदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाधजले निमग्ना द्रवितेव ‘तत्रागाधजलो हृदः’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उदधिं समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णेन ममानुरागस्य क्षतधा वृद्धिप्राप्तेरित्याशयः । सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानैव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषाणाम् अग्र धुरम् अधिरूढेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्ववानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिगयानां अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईप्सु अवनम्य मान प्रह्रीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्माद्धेतोः न स्पृष्टे कपोलयोग्गण्डयोः उदरे मध्यभागी यैस्तैः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्थापिनः अविच्छिन्नपतनानुसरणेन दक्षिणा प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नतारुपा परिपाटी यैस्तैः, अत एव उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रथितैः गुम्फितैरिव विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नम्रतया सरलाद्यपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु सश्लेषः सस्यन्धो यैस्तेषां भावस्तया कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिमभरः स्थौण्यातिशयो येषां तैः, पञ्चान्तरे तु वाष्पजलविन्दुना नेत्रलोममिर्विमक्तया क्षुद्रत्वं स्यादित्याशयः । अमलैः अक्षनाभावात् स्रवद्भिः सरद्भिः आनन्दबाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाश्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसरः प्ररूढानन्दातिशयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अवतीर्णैव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोप्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा । तत्र ‘अधिरूढेव’ अधिगयानेव ‘अधितिष्ठेव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोप्रेक्षा ।

दिष्टयेति । दिष्टया भाग्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मामिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कहीं मुझे निषेध कर (रोक) न दे—इससे उसे बिना निवेदन किये ही वहाँसे मैं वहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इसलिए इस प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुकूल हो, एवं आपकी भी जो उचित हो, उसे ही कोजिए ।’ इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या कहेंगी’ उसे सुननेकी उत्कण्ठाले मेरे मुत्तकी तरफ दृष्टि सलन कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब कथा सुनकर, सुखरूपी अमृतके सरोवरमें ही मानो निमग्न (हृव) हो गई होऊँ, अनुराग-रूपी जलके समुद्रमें मानो अवगाहन किये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठी होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढ़ी होऊँ, एवं समस्त उत्सवोंकी चरमसीमाको ही मानो पहुँची होऊँ, ऐसी हो गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानसे कपोलयुगलके मध्यभागको बिना स्पर्श किये ही, मानो गुँथे हुएके समान एक के ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाकी परिपाटी दिखलातीं एवं

सामित्र तमप्यनुबन्धाति, यत्सत्यमनेनमे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्त्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनाभिप्रेकामति । इत्यम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्द्भीरुः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

बन्धाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संवरयतापि अनेन कामेन मे मम अशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

यदीति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था वर्त्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव समाभिधापायाः पूरितप्रायत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—कथमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्येतकभग्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदनान्मुखात् स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्यमिति । इत्यम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां विन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारी प्रविश्य गृहाभ्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अप्रकृतिस्था, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी गन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिवृद्धतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सत्प्राप्तं भीरुः भीतियुक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समयविलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयातायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रोंके लोमसयुक्त न होनेसे अत्यन्त स्थूल दीखतीं निर्मल आनन्दाश्रुकी वृद्धोंके गिरनेसे अत्यन्त आनन्दकी मूनना करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘सौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण करना है । यह सत्य है कि—मुझे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अशमे मेरी अनुकूलता दिखला दी है । यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया ? अथवा किस-किस कार्यकाही सम्पादन नहीं किया ? एव इसके समान अन्य बन्धु ही मेरा कौन है ? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुखमें से स्वप्नमें भी मिय्या वाणी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमें मुझे भी क्या स्वीकार करना चाहिए ? अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देश क्या भेज देना चाहिए ? मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शङ्काके साथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुझसे कहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोंने आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई है । यह सुनकर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे हाँ उठा और मुझसे कहने लगा—‘राजकन्ये ! यह गुरुतर कालविलम्ब

भगिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राण रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासाङ्गरागेण चामरव्यमपाणिना कुञ्ज-किरात-वधिर-वामन-वर्षवर-विकलमूकानुगतेन
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिर
स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तरयाम्, अस्तमुपगते भगवति हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनत्रयचूडामणिः विष्टपत्रयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग-
च्छति प्रयाति । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया अमुप्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो विहितः, एषः अञ्जलिचकारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यत्तुभ्यमर्पणीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकाल प्रत्युत्तर
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सता अभ्यन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णलक्षिता वेतसयष्टिः करे पाणी यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिभियुक्त
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वस्लेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूल नागवल्ली, कुसुमं पुष्प, पटवासा-
पिष्टातक, अङ्गरागः अङ्गविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण बालव्यजनेन व्यग्रो व्यासक्तः पाणिर्यस्य
तेन, कुञ्जा चक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, वधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः सर्वाकृतयः, वर्षवरा
नपुंसकाः, विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनान्तैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे
आक्रान्ते । कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणवर्मं येन स तथोक्तः कपिञ्जलः प्रययौ
प्रजगाम । अनेन धनसमर्थाधिक्यानिस्सरन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अन्वेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बया । किमाचेष्टितं किमर्थकं
उद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्य न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक
विषय एवात्यधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपर्विशेषः, तद्वद् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धो, सूर्यस्य विद्यमानत्व एव चक्रवाकद्वय-
योः संमिलनादविद्यमानत्वे च विश्लेषादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह द्वेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः सत्पृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुताथरय किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपादित्वादिष्वधेयम् ।

उपस्थित हों गया है, इधर त्रिभुवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं, इसलिए मैं तो जाता हूँ,
पर नव प्रकारसे अभिमत मेरे-प्रिय मित्र की प्राण-रक्षाएकी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आगते दिन
करता हूँ, यही मेरा परम धन है । इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा सनय न देख कर ही वह, दर्पण-उचि-
न वेत्रपट्टियोंकी वारण करने वाली मानुदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवासा
(अंगीर) और अङ्गलेपनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकीयोंसे और कुञ्ज, कृशशरीर, वधिर, वामन, नपुंसक, विकला
और मृगजनोंके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे दो जवरुद्ध द्वारदेशमेंसे किनी प्रकार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवनमें लोड गई । परन्तु उन्होंने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिए कौनसा उद्योग किया ? — यह सब कुछ ही गूढ़ हृदय होनेसे
न लक्षित नहीं कर सती ।

उनके चले जानेके बाद जिस समय हारीतपक्षीके समान हरिद्वर्ण अववाले एव कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकमुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्विभागे, पातालपङ्कजकुलेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके. किं कर्त्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके ! कथं न पश्यसि दृढमालोकं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्त्तव्यमलमस्मिं जातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि नावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम् . वन्मुच्यं विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य मदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्, एव गुरुजनातिक्रमादधर्म्मो महान् । अथ धर्म्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गी-

लोहितेति । पश्चिमाशामुखे प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति सन्ध्यारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्कजकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु कमलानां सङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वदिग्विभागे प्राचीदिग्विभागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादि-त्याशयः । पातालस्य वडवामुलस्य यः पङ्कः कर्ममः तद्वत् क्लृपम् आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य मालि-न्यातिशयसूचनार्थं पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वाच्छादकेनेत्यर्थः, तिमिरेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रीयमाणे सति ।

इह ‘पातालपङ्कजकुलेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

अयीति । न पश्यसि नावलोकयसि, दृढं नितान्तम् आकुलं विह्वलम्, उद्देगाद्यनेकभावावेशादि-त्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्यपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोढास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्वं मे उपदिशतु शिष्यतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः ।

अयमिति । अयं कपिञ्जलः, त्वत्समक्षमेव त्वत्प्रत्यक्षमेव एवम् अमुना प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय त्यक्त्वा, उत्सृज्य दूरीकृत्य । उन्मुच्य परित्यज्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियवेगरोधनमित्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्मा, सदाचारं शोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेष्वाभिरतिस्वभावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अवगणय्य अवहेलित्वा, अयशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसाधुविवेकरहिता वृत्तिः अध्यवसायो यस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अदत्ताऽनुशासना, मात्रा अम्बया च अननुमोदिता असमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अन्तिकमुदेश्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राहयामि करोमि । एवम् इत्थं तदेत्यर्थः, गुरुजनानां तातमात्रादीनाम् अतिक्रमात् आज्ञाया अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अथैवं तत्रागत्य प्राग्बदेव निजभवने सतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाकके मित्र, भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, पश्चिम दिशाका मुख रक्तवर्ण होने लगा; कमल-वन, पुष्प-मुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारमें—पाताल-पङ्कके समान मलिनवर्ण सर्वव्यापी-अन्वकार, महाप्रलयकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, धित्तर होने लगा उस समयमें—किं कर्त्तव्यविमूढ होकर (कुछ न सूझ पटनेसे) उस तरलिकासे ही मैंने पूछा—‘अरी तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एव इन्द्रियों अपने अपने कर्त्तव्य निश्चय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई है ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोटा भी नहीं समझ पड़ता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिसङ्गत हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातें तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर लोकापवादकी चिन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशकी अवस्था कर एवं लोकनिन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेचनाविहीन होकर, पिताकी अनुमति न लेकर एव माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण कराऊ तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इसमें बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य^१ प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिजलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशामङ्गान् प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूनरता वासवी दिग्गयासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणं तम. करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध पुण्डरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-क्रियमाणम्, चलित-जलाधि-जल-वल्लीलानिलोज्ज्वलितेन वेलापुलिनं स्निग्धताद्वयेनेव पाण्डु-अननुसरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण मृत्युं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि स्वीकुर्वे । अनेन तदननुसरणात्प्राणिग्रहणाभावे मम प्राणावियोगोऽवश्यम्भावीति ध्वनितम् । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेष । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेहवत्. तत्रभवतः पूज्यस्य कपिजलस्य तपस्विबाण्डवस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनानिश्चयस्य भङ्गो निष्फलता-सम्पादनं स्यात् ।

ननु भवतु नानं तत्प्रार्थनानिश्चयनिष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः. धर्माद्यपेक्षया तस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधात्प्राणिग्रहानावपकाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषणमित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामि-वन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणानाम् असूना विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, नदपि तत्रापि मुनिजनवधजनितं तापयजनहननोत्पन्नं महदेनो महापातकं भवेत् 'ब्रह्महत्या सुगपान् स्तेयं गुर्वङ्गनागम्' इत्यादिमनुवचनात् स्वस्य च तत्र कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्या वदन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वामवी प्राची दिक्, कुसुमरजसा पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अग्न्यवहितोत्तरसमयभाविनः चन्द्रोदयात् दशाक्षोद्वामात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अल्पावपेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डुताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्त्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः पुनर्भावास्तैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो भिद्यमान तमोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः पिण्डः कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलक्षोदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्द्रधामना चन्द्रकिरणेन, धवलता श्वेतताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिग्गगारम्' इत्यस्याग्रतनस्य विशेषणमिदम् इह समस्तवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावमङ्कुरः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः सिद्धस्तुन्दर्यः देवगोतिविजोपकामिन्यः ताना कुबेभ्य वज्रो-जेभ्यः द्युनेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव इन्द्रधामना, पाण्डुरीक्रियमाण शुभ्रता-मापद्यमान दिगन्तरम् । आत्युत्प्रेक्षा ।

चलतेति । चलित कम्पित गजलधिजल ममुद्रतोयः नन्य वल्लीलाना महातरङ्गाणाम् धनिलैः पथनैः उल्लासिनः उत्थानं प्रापितः तेन वेलापुलिनस्य तटपगीप्स्यतोयस्थितदेशस्य मित्राणां बालु-धर्मके अनुरोधेन दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राणत्याग स्वीकार कर्त्तुं तां ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एव पहली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिजलक्षी प्रार्थना भन होती है, और द्वितीय दोष यह है कि कदाचित् मेरी दो हुई आज्ञाके मङ्ग होनेसे उस पुण्यके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो जाय तो मुनिजनके वधका महापातक लगेगा । मेरे इस प्रकार कहते कहते, पुण्य रेणुसे वननकालक्षी वनरक्षिके समान, मशिमि चन्द्रोदयसे उत्पन्न योडे योडे प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरदर्श होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्रकिरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्ररूप सिंहके किरणरूप नखद्वारा विदीर्ण (छेदे नये) अन्यकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न मुक्ताचूर्णके समान मानो धवलचूर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धस्तुन्दर्याके लानाके छेदे हुए चन्दन चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रको महानरपक्षी केपाती हुई पनसे उत्तोलित (उड़ाई हुई) तीरके निकटवर्ती तोयस्थित देशसे आकाशमें उठे हुए बालुकाराशिके समान

१ आगत्य । २ कचित् आसन्नेति पद न दृश्यते । ३. शशिकेमरावदार्यमाण, शशिकेतस्किर-

विदार्यमाणः ।

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादव-
नीमवदार्द्य^१ उद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव^२ रजनीकरबिम्बेन^३ अराजत रजनी । क्रमेण च
सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्गुभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभू-
तेन समुपारुढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रम-
णीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलाहृत-निज^४—

कानाम् उद्गमेन ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्गतविराकतेनैवेत्यर्थः । इन्दुधाम्ना चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पूर्वं दिविभागम् अदृश्यत भालोक्यत जनरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थ सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्यं एवं प्रयुक्तेन विशेषणघ्रयेण नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारग्रथनसामर्थ्यप्रवृत्तनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजगणनायावलोकनादेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
मुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागमौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराज्योः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समालोकिः । सा
च 'दशनप्रभेवे' ति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्णते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदार्द्य भिरवा रसतलात् नागलोकात् उद्गच्छता
उत्तिष्ठता, शेषस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चेत्याशयः,
रजनिकरबिम्बेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणेति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तसमुद्भूतलोकाप्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्गुभेन सुन्द-
रीजनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईप्सपरित्यक्तो बालभावः शावकभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकर-
ध्वजः कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽप्युद्दीपकत्वादित्याजयः । समुपारुढः सञ्जातः
रागोऽनुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थ-
स्तेन प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिदयेन पीयूषात्मकेन च । यौवने-
नेव तारुण्येनेव आरोहता देहम् आकाशश्च अधिरोहता शशिना चन्द्रेण कर्त्रा, यामिनी रात्रिः रमणी-
यतां शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविभावेन निरालम्बपूरणात् परत्र चन्द्रिकया
प्रकाशादित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौष्म्यं शब्दं यामिन्याः सुन्दर्यौषम्यवार्थमिति श्लेषाजुप्राणिता एकदेशवि-
वर्त्तिन्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहित नूननोद्गमरागरत्नम्, अत एव प्रत्या-
सन्नस्य द्वयोरप्युदयगिरिभ्यामीष्यात् निजलमीपस्य, समुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणा प्रवालानां प्रभाभिः
कान्तिभिः पाटलितम् आरक्तीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्र यः सिंहः तरङ्ग करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्ण हुआ देख पडा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीका दन्त-प्रभाके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल-विदारण कर पानालसे
उत्थित [बाहर आए] अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्ददायक कामिनी-जनवल्गुभ, कामदेव-बन्धु, राग-समन्वित [अनुरागयुक्त, रक्तवर्ण]
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय [आमोदमय, सुषामय] एव जल्प-परिमाणमें बालभाव
[शिशुत्व, रक्तिमा] परित्यागकारी, नरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल-मणिके किरणसे मानो रक्तवर्णके समान, उदयाचलस्थित

१. अवदार्द्य । २. शेषफणामण्डलेनेव । ३. रजनिकरबिम्बेन । ४. कचिद् निजपद न विधत्ते ।

हरिण शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक-रस-लाञ्छितमिव अभि-
नयोदय-रागलोति^१ रजनीकरम्^२ उदित विलोक्य अन्तर्बलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया,
नरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्त्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोक्यन्ती तत्क्षणम-
चिन्तयन्^३ एकत्र खलु मधुमास-मलयमारुतप्रभृतय^४ समस्ताः, एकत्र चाय पापकारी^५ चन्द्र-
हतको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विपहमदनवेदनातुरङ्ग^६ मे हृदयम् अस्य चोद्गमनमिदं
नदाज्वरस्य अङ्गारवर्षः^७ शीतार्त्तस्य तुषारपातः, विपस्फोट-मूच्छितस्य कृष्णसर्पदंशः^८ इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रेव^९ मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आह १ प्रहृतो यो निजहरिणः स्वीयोत्सङ्गस्याद्यी मृगः तस्य शोणितेन रुधिराण शोणीकृतमिव रक्तवर्णी-
कृतमिव तथा रतिकलहं सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्वस्वी तस्याः चरणयोः
पादयोः जलस्तरमेव लाप्याद्वेण लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नितमिव, उदितं तं रजनीकरं शक्तिनं
त्रिलोक्य निरीक्ष्याहम् अन्तः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रदोसो मदनानलः कामबहिः यस्यां साऽपि अन्धकारि-
तादयेति विरोधः, तद्विराट्प्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजकोढे विधृतं स्थापितं
शरीरं वपुर्यन्ता सा तयोक्ता सत्यपि मन्मथहस्तवर्त्तिनी कामदेवकरस्थायिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि शक्तिप्राप्तलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति
विरोधः, प्रियसमागमाभावे कामतापात् समुत्पन्नं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तत्क्षण तत्कालम् अचिन्तय चिन्तितवती ।

इदं 'प्रत्यासत्ते' स्यादयस्तिष्ठ. क्रियोत्प्रेक्षा. पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभावा इत्येतेषा मिथो नरूपेक्षेण संसृष्टिः ।

एकत्रेति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठ. चन्द्रः शशी एव हतको घातकः, उद्दीपनकार्ये मलयमा-
रनादीनामनेकानां प्रातिद्वन्द्व्ये अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न
पारिते । तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विपहया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं
दितुं न जातमिति दोषः । अस्य चन्द्रहतकस्य च इदम् उद्गमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह
गम्यते तस्य सदाहज्वरस्य लोकास्य सम्बन्धे अङ्गारवर्षः ज्वलद्वास्तुष्टिस्वरूपम् शीतार्त्तस्य शीतपीडितस्य
लोकास्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विपस्फोटेन विपवर्षीडोत्पादकजगविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य लोकास्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविपधरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
थितस्य लोकास्य सम्बन्धे पुनर्नितामनपीडोत्पादकमित्याशयः ।

इदं निरङ्गमालारूपकं दर्पणोदाहृत 'निर्माणकौशल घातुः' इतिवदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनस्य पट्टजालस्य मलानिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूर्च्छा मां महाश्वेतां निमीलितलोचनां

चित्रं नर प्रहृतो आहम् एव अपने कोउस्थित हरिणके रुधिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्भोग-
कालमें प्रिय हृद रोहिणीदीदीके चरणोंकी मदावरसे मानो रञ्जित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाक्षिके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहा क्या करूं क्या न
करूं) इस प्रकार सूझ न हो पैसे । शुक्त हृदयवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके हाथोंमें
पीटा, चन्द्रके ऊपर उष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमाम और
मन्मथ-नागप्रभृति सकल उदीपक-पदार्थ, और दूसरी ओर यह पापाचारी जलम्भभाव चन्द्र असहनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी मत्स्य दुःमह मदन वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! इसका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीडित
पर जन्ने हुए काष्ठ (अङ्गारों) की वर्षा, शीतमें कम्पायमानके ऊपर हिमपात, विपेले जगसे मूर्छितको भयङ्कर
नर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती हूँ कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके
मद्गोचनिद्राके समान, सुते मूर्च्छा आ गई मेरी आंखें मुद्रित हो (भिन्न) गई किन्तु थीं ही देरमें जीवतासे

१ उदयलोहित । २ रजनीकरम् । ३ मदनमधुमास । ४ एकत्र चापकारी । ५ अनिदु-
र्विपह मदनानुराग, अतिदुर्विहमदनानुराग । ६ सदाहज्वरस्तस्य । ७ विपविस्फोट । ८ विचि-
न्तयन्तीमेव । ९ मलानिनिद्रेव ।

पीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेनैवाधिप्रितां विषादेन, मल्ललाटविधुन-स्त्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-वाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाश्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्काद्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीन्-‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयित जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थान्मि सोढमिमं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवमादिनीं तामम्भवोचम्^१—‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वय मर्वविक-
ल्पानपहरन्’, सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्, ‘सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्,

मुद्रितनेत्राम् अकार्पीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सखरया तरलिका उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्ज्ञालतैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पममये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकनेनात्यन्तव्यग्राम्, मूर्त्तेनैव शरीर-
धारिणेव विषादेन अभिष्टिताम् आश्रिताम् मम ललाटे भाले विधृता दान्त्यर्थं निहिता मवन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं चरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिन्नया अश्रुटिनया वाष्प-
जलधारया नयनान्मुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः, मुखं वदनं यस्याः नाम् ।
रुदतीम् आक्रन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेनैव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोत्प्रेक्षणाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयना मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सहस्रलेपनममयनसत्तेन गाढद्वेषेण
आर्द्रं क्षिप्तं तेन, करयुगलेन हरतद्वयेन यद्वाञ्छलिः अन्योन्यसंयुक्ताणि, अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातापित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः दशाष्टोदयः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधिं सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्यां समुत्पन्नं कागम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थान्मि अक्षमामि, अत
एव स्वयं वा तत्र व्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च यथार्थपरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणाजुष्टानुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, सृष्ट्योः सत्कारं तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् सृष्ट्योर्निदग्धम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव तत्काश नेता मा गमयिता अयं दृश्यमानः कुमुदानां गान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विमत्तान् पूर्वप्रतिपादितरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाक्रमासङ्गताप्रतिपादनेन
अवमगप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां भलमज्ज-
लेपनादीनां दर्शनानि तस्यांढापनोदवत्त्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहर्ष्येन तैस्तद्विनाशा

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन [पदों] की हृदयसे सुरों चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त किन्तु होकर बड़ी थी । मेरे ललाटे के
ऊपर जलझाती एक चन्द्रकान्त-मणिकी जलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर अश्रुजला की धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी नाले सुनी देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन रसने आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनों के भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके सुरों
भेषिण मैं आपके प्राणनाथको ले आऊँ, अबवा आप ही रख उठ कर वहाँ जाइये । मृष्ट चन्द्रोदयसे समुद्र तरङ्ग के
समान आपको भी उत्कण्ठा जनगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिए अब आप इस कामदेवको अधिक देर तक सहन नहा
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरे उन्मत्ते ! अकेले कामदेव क्या
है ? देखो,—ममस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्जन दूर करनेवाला, समस्त प्रतियन्धकोंको छिपानेवाला,

१ तामवोचम् । २. उन्मत्तिके । ३ अपाहरत । ४ कचित् ‘सर्वान्’ इति पठं न विद्यते ।

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविता' सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिण जनम्' इत्यभिदधाना मदनमृच्छास्वेदं विहृतैरङ्गैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्मन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयन्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रसादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलाप्लवानिर्व्वं वन्ता चन्दनरसनिर्भरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवोद्भिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाक्षात्कारप्रभृतीन् विघ्नान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पत्तौ-स्वयस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राघननुमति निवन्धनातङ्कान् निरस्तुर्व्वन् न्यक्कुर्वन् साम्प्रतिकौ-स्वयस्य तत्तथाविधातङ्कानां सर्वथा दुर्वलत्वात्, लज्जां त्रयाम् उन्मूलयन् उत्पाटन् एतदौत्सुक्यमपीपे त्रयायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लाघव लघुत्वरूपो दोषस्तम् आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौस्वयस्य सर्वोपरिस्थायित्वात्, कालातिपात समयविपर्य्यय परिहरन् परित्यजन् कामपीडायां सर्वथा असोढव्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् उत्तिष्ठ उत्थान विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशेनापीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशात्तिसारदेहतयेत्याशयः, अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता श्वमिता अहम्, आयासकारिण तल्लघनेनैव तावत्कलेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयदायितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्ज प्राणत्याग करिष्याव इति धीनितम् । तदनमृच्छया कथञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उत्थितवती ।

उच्चलीति । अपि च उच्चलितायास्त प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपत्यं लोचनं नयनं दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्मन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का सन्तुष्टताया । दैवेन विघ्ना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपक्षिप्तम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणादिस्फुरणस्य स्वजन-विनाशशोक्तत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तगत्स्मरन्तरं प्रदोषमय एव 'तस्मात् प्राप्तादुत्तिष्ठतादनातरम्' इत्यत्रिमेन सम्बन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसन्निहितस्मरणार्थम् अनुकरोतीति तेन । जलसदृशशीतलमयूखनिःसारणात् गोलाकारत्वाच्च प्रासादोपरिप्राप्तस्थितिं गोलाकारजलनिर्गमनमार्तानुकारित्वं चन्द्रस्यैववधेयम् । सुधा प्रासादलेपनद्रव्यं तदुत्तमलिखितं जलमिति सुधामलितस्य प्लवान् ओषान् बहुता दधते, तथाविधशुभ्रमयूरवादित्यादयः, एवमत्रेऽपि । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य निर्झरनिर्झरान् धारासमूहान् क्षरता क्षवतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओषान् उद्भिरता वमतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाल्प्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहान् वमता उद्भिरतेव । नाति-

समस्त सशयोंको टालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने मनमें डालने समीप जानेकी लघुताके दोषका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, दृष्टिके अथवा वन दुर्निमित्तान्तर ही निकट के जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो, जितनी देर तक मैं जीवित रहूँगी उतनी देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणवहमनो जीवित रहूँगी' यों जितनी देर तक कामवृद्धिजनित स्वेदसे विहल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का ही सहारा लेकर जिस किसी प्रकार उठो, उठकर उसी दिशा की ओर चलते ही, अमङ्गल-परिणामसूचक दक्षिणनयन स्पन्दित होने (गमने) लगा उसके मुखे आशङ्का उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दूसरा विष्ट उन्स्थापित किया ।'

तदनन्तर त्रिभुवन-रूपी अष्टालिकाके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विनाल पनाल) का समुद्ररूप की सुधा-सलिलकी धाराकी मानो नीचे बहते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (उरनों) की मानो निचारा बहते (सरते)

वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति, जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्ध्रियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकच-द्वन्द्वोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्धेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमा-
नास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्गतेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिविगेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्ग्रहः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, आसामुक्तमद्भ्यस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्तशोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुशलाः ।

श्वेतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले क्षोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्तृतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमूहसदृशेन श्वेतस्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्ध्रियमाण इव वहिर्निष्काश्यमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादिआशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्ध्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाभिभावमद्भ्यः ।

प्रतीतिः । प्रतिभवनं प्रतिगृहम् अङ्गनाजनेन स्वीवर्णेन कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तथोक्तैः चन्द्रोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्धेषु शशाङ्कोद्गमन-
पूजासु उपह्रियमाणानासु दीयमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवह्नभसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूर्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्याप्तेषु सत्सु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरीक्षणाय
देहवेष्टनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्दोवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनः आलोकेन प्रकाशेन यद्गन्धं जनावलोकनात् त्रासः तेन चकितासु उद्ध्रियमानासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककान्यलिङ्गेन सङ्कीर्णा ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवक्षवदा । स्वयं वाभिसरत्येवा धीरैरुन्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम् आवद्धं धृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफगणो याभिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुरमानासु सतीषु ।

अमृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्गिरण करते, श्वेतगङ्गाके असत्य प्रवाहोको मानो बगन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चाँदनी) में टूट गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे. पृथिवीमण्डलको-आदि चराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियाँ प्रस्फुटित कुमुदसे
सुगन्धित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ्य देती थीं, राजमार्ग कामिनीयोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-लोगोंके
देखनेके भयसे उद्दिग्ग होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब इधर उधर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर भ्रमरोंके शुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

१. अन्तरिक्षे । २. प्रीतिमय इव, मदनमय इव विलासमय इव । ३. आर्द्रार्द्रेण ।

रक्तांशुकेन कृतशिशोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्
अवतीर्य च पारिजातकुसुम-मञ्जरी-परिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपघनेन कुमुदवनान्य-
धायता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबन्धमाना प्रमदवन-
रेण निर्गत्य तत्समीपगुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम् आत्मानमालोभ्य अधिन्तयम्—‘प्रियतमाभि-
पवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्श-
त । तथाहि, समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तत्वगादृश्यादित्याश्रयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं
किरसो मस्तकस्य अधगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन नेवकेन
लक्ष्यमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्तात् प्रामादशिखरात् सौधगान्नात अवातरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निमित्तेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा ।
अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य वा कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम्
पल्लं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तन्नेवागमनात् शून्यीकृतम् उपघनं प्रमदवनं यन्
नीलपटेन कृष्णाशुकेन यत् अधगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमविलासशोभां सम्पादयता निष्पा-
द्य, किरस उपरि भ्रमणादित्याश्रयः, कुमुदवनानि कैरवारण्यानि अपहाय परित्यज्य धावता शीघ्रण
ना मधुकरजालेन भ्रमरगणेन, अनुबन्धमाना अनुबन्धयमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य
रेण पार्श्वद्वारेण निर्गत्य निःसृत्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उदङ्गलम् उदगङ्गम् । इह
‘दयतेवे’ति क्रियोत्प्रेषा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकेव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयप-
वर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तय चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयवह्नभस्य
माया हृदयवह्नभाया वा अभिसरणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यतस्य जनस्य लाजस्य नायिकाया नाय-
का याह्येन दृग्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा ‘प्रासादशिखरादवातरम्, दृश्यभिधाय ‘अधनीर्यं च’ इत्युक्तं तथा ‘तरसमीपगुदच-
इत्यभिधाय ‘उदङ्गलं’ इत्यत्र वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘पद्मसुन्दरी मन्त्रिमुख्यः रावणः प्रत्यभापत’
‘पुणोदाहृतवस्त्रप्रक्रमताशोपस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समालोचनीयम् ।

अथैवं केन विधेयं रक्षणावेक्षणादिकं सेवनं कृत्यमित्यत्र आह—नन्विनि । अवधारणार्थं को ननु शब्दः ।
वामरः—‘प्रशनायधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’ इति । एते अग्रे प्रणिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रभृतयः
तस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपित मञ्जुकृतं यत् शरासनं धनु तत्र
रुः आयुक्तः सायको बाणो यस्य न तथोक्तः कुसुमायुधो यदनः अनुसरति अनुगच्छति । अगनास्य

गनपर विद्यमान पारिजात मञ्जरी सहित, पञ्चरागमणिकौ किरणसे निमित्तके समान एक रक्तवर्ण वस्त्रसे मस्तक
ठन (ओढ) कर, कोऽं अपने परिजन भी देख न पावें ऐसे ढङ्गसे, प्रासाद-शिखर परसे मैं उतरी ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप
निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन शून्य कर ओर कुमुद-वन
कर दौड़ आते, मानो नीलवर्ण वस्त्रके अवगुण्ठन (बुरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, भ्रमरोंके झुण्ड मेरे
छिछे आने लगे ।

मैं जाने के समय अपने साथ केवल तरलिका ही को—अन्य किसी परिजनके बिना देख विचार करने
—जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अभिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनोंका क्या प्रयो-
—क्योंकि-ये ही सब परिजनोंका कार्य सम्पादन—जैसे कामदेव धनुष चढ़ा कर और उस पर बाण रख कर

१. निर्मितेन । २. विभ्रमानिव । ३. तरलिकाद्वितीयपरिजनम् । ४. अवलोक्य ।

१. दूर कर. कर्पति । २ कचिव 'अयम्' इति पाठो न विद्यते । ३ किरण । ४. कचिव 'असौ'
इत्यस्य स्थाने 'सा' इति पाठ उपलभ्यते । ५. भर्तृदायिकाया । ६. अश्रित ।

किञ्चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान् धत्ते करान्, प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेपु निपतति, केतकी^१ गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसरांस्यवगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरामृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रसृतं चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणे^२ प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतस्ववर्णनात् । एवं 'प्रस्फुरितकरे'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्भेदोऽपि श्लिष्टत्वेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोऽप्येवैति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुप्रेक्षा, एव चोपेक्षोपमया सङ्कीर्त्यते । मृणालवलयवत् विसकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलांश्च, करान् रश्मीनेव हस्तान् धत्ते धारयति, कामज्वरितलोकावदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्भेदोऽपि श्लिष्टेनाभेदाभ्यवसायादतिशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिधम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिमेपु वद्रभूमिपु निपतति लुठति, कामव्यथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थकञ्जकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादौ रश्मिरेव चरणौ यस्य स तथोक्तः, प्रतिविम्बच्छलेन कुमुदसरासि कैरवपूर्णतडागान् अवगाहते त्रिलोडति ।

इहापह्नुतिः प्राग्वदतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टार्थत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः जलकणैः आर्द्राः विलम्बाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैः रश्मिरेव हस्तैः आमृशति मृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहाभेदाभ्यवसायमूलातिशयोक्तिः । तथा विघटितानि रजनीचिरहस्य स्वाभाविकत्वाद्विश्लेषितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि द्वन्द्वानि येभ्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्ये रथाङ्गयुगलानि वियुक्तानीति बुध्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेष विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गम न मोहं ममर्थाः तान् प्रति सङ्गमाभिलाषिणः मदनातुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा ।' एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्विन्नैश्च तत्कालोचितैः, तत्समययोग्यैः आलापैः समापणैः । तमुद्देशं तेन कुमारणाधिष्ठित-पूर्वं स्थानम् अभिलषयीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शश-होद्गमेन प्रसृतं शलितयत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्झरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे अभवन्ति यानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयप्रक्षालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिजल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने उसका शरीर ऐसा पाण्डुवर्ण हो (फीका पड) गया है मानो काम-सन्तापवश ही उसपर चन्दनका लेप किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिविम्बके वहानेसे वह स्फटिकमणिकी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके अन्यन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रतिविम्बके वहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त मणियोंके ऊपर अपने करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एव रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण जिन कमल-वनोंके निकटसे चल गये हैं उन कमल-वनोंसे मानों विद्वेष करता है ।' इस प्रकार एव ऐसी कितनी ही उस समयके उपयुक्त बातें करते करते उसके साथ में उस प्रदेशोंमें पहुँच गई ।

वह कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिसते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, मार्गमें चलनेसे लगे लता-पुष्प और धूलसे धूसर हुए अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते-धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुषस्यैव रक्षितध्वनि विप्रकर्षात्तात्त्विकमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव नन्तरातितादात्म्येन सुतरामवदीर्ण-हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तःकथयतेव विपण्येनान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदैभिमुखम् अतिस्वरित-गन्तव्यम् ।

अथ निशीथप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वद्वितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किवृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, हा दुरात्मन् ! नदनपिगाय ! पाप ! निर्दूषण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्विनीत ! महाश्वेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽस्मि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दक्षिणानिलहृतक ! पूर्णस्ते मनोरथाः कृतं यत् कर्त्तव्यम् ? वदे-

अस्य तस्मैः अक्षोदत्तरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्वृत्तिरेव पुरुषस्यैव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षात् दूर-स्थात् नातिस्पष्टम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं श्रद्धन्तशब्दम्, उपालक्ष्यम् अशृण्वम् ।

वद्विति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उष्पादिता शब्दा मन्दो गम्या सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशीर्णस्वान्तेव मनी, किमपि अनिर्वचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तःकरणे कथयतेव श्रुतेव, विषण्णेन खिन्नेन एवं-दिष्टेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिदधाना श्रुवाणा, वेपमाना कस्पमाना गात्रयष्टि कृशं चतुर्यस्याः सा, तदभिमुखं तस्मैमुखम् अतिस्वरितम् अतिशीघ्रम् अगच्छम् अवजम् ।

अपेति । अथ आगमनान्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामावेक्षितश्रवणादि-पर्यम् । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निःसृताया महाश्वेतायाः किञ्चिन्मागातिक्रम एवाधरात्रासम्भवात् । न च 'अधरात्रनिशीथौ द्वौ इत्यमरेणाधरात्रोऽर्थः एव युक्त इति चाप्यस्य, 'निशीथस्तु पुमानधरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोपेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति सुधीर्निरास्तनीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिञ्चलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, नन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तस्पर्शेन व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्त विलापं विदधत कपि-भ्रमनधौपनित्युत्तरेण मन्त्रयः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि दैवेन । दग्धोऽस्मि अस्मीभूतोऽस्मि पोकाग्निना । वद्वितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विधिना मूलाहुत्पादितोऽस्मि । निर्दूषण निर्दूय । अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आपरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारो विहितः, यस्वमेव कारणीभूय एनं घातितवर्त्तति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तर्द्वार ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न स्वितः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दण्डिण्यम् औदार्यं यस्य

मुनिगुमार था उन्नी प्रदेशमें इस अञ्जोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्फुट सुनाई देता, किसी पुष्पके नानो रौनेका शब्द मुखे सुनाई पडा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फडकने) से पाल्के ही में ननमें आशुदा उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रौने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल विदीर्ण हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विपत्तिका संवाद कहने लगा और—'धो तरन्किा ! यह क्या ?' यों मयनीत होकर पृच्छती-पृच्छती कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चलते-चलते मैंने अर्ध-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गला पाट कर विलाप करते-करते कपिञ्चलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया, हाय ! मैं जल गया, हाय ! ठगा गया. धरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ?' दैव द्वारा जड़मे उखाड लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्दय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाश्वेते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अमिलपा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. कचिद् तदिति न विद्यते । ३ अति । ४ उच्छिन्नोऽस्मि । ५ चण्डाल ।

६. कचिद् यदिदति नोपलभ्यते ।

दानी यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल न वेत्सि मुपितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाद्यष्टपूर्वं इवाद्य मानेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुनस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वहते क गच्छामि, क याचे, क शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि सवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थक जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपाभि । उत्तिष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्त कपिञ्जलमश्रौधम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक दुष्टप्रकृतिकदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णा भूनाः । यत्कृत्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छं ब्रूव सखर । इह दाक्षिण्यपदस्य दक्षिणदिग्वत्तिवार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वं च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! मुपितम् अपहृतसर्वस्वम् आत्मानं रव न वेत्सि न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं स्वस्य रक्षाकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रय निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतभर्तृकासि भर्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गीष्पतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोकं स्वग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं चर्तितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणेकपदे तुत्थे' इति हलायुधः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अतिकठोरता । त्वहते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्षक 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः 'उपैमि प्राप्नोमि, अन्धोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि त्वच्छोकोत्पन्नाविवेकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयम्, निर्नास्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्ताः समुपपन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषत तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञापितार्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्त्रिया' इति कोशखलेन तिरस्कारार्थकत्वंऽपि 'परो भुवोऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकारतु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानः 'हा हतोऽस्मि' इत्यादिपदः कपिञ्जलविषयकं बाधमकापमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रयणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलाः धोधनाः समालोचयन्ति ।

दृष्टानुसारं जा ! हाय भगवन् ! श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये ! अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया । हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊंगा, क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एव जिसे साथमें कभी देना नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह आत्यन्त निष्ठुरता आज कहासे आई ? कहो तो सही, तुम्हारे विना मैं कहा जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसकी शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया । मेरा समस्त दिज्ञापण शून्य प्रतीत हो रही है ! जीवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं । हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एक किसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कइनेका जरा उत्तर तो दो ? मेरे उमर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एव ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुराहटसे) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहा गई ?

१ सत्यत्वम् । २ भवता । ३ 'केन वार्तां करोमि' इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । ४ मे विलपत । ५, कचित् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तथा पुनः पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराकन्दा सरस्तीरलनासक्तिवृत्त्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तिविरितैरज्ञात-सम विपम भूमिभाग विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव त प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारंस्त्राविणि
शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय कमलै विविध-वनकुसुम-सुकुमार^१ मृणालमयं
शुभमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्त कोप शमितं-मदन मन्तापतया तत्क्षण-लब्ध सुखप्रसुप्तमिव. मनःक्षोभं-प्रायश्चित्त

तच्चेति । पतितैरिव यद्भिः प्राणैरिव बहिर्निर्गतां सन्नद्धैरिवेत्यर्थः, प्राणैः असुप्ति. उपलक्षिता, दूरादेव
विपदशब्देन मुक्तस्यक्त. एतन्तारः अत्युच्च आक्रन्दो रोदनध्वनिर्यथा सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
मंदिरे न्देयु या एता उत्सव्य तासु आसक्त्या लक्षयितुमनवकाशात् सलगतया वृत्त्यमान द्विद्यमानम्
अन्युप परिहृतवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्या सा तादृशी, यथाशक्तिविरितैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि
द्वि, अज्ञातपु अविदितेषु समविपमेषु समतलविपमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेप आर्द्रन्यासैः पदे पदे प्रतिपद प्रस्खलन्ती स्खलना प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिद्विष्टनाम्ना जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोल्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, त कुमाराधिष्ठित प्रदेश स्थान गत्वा त महाभागम्
अत्रागमिषुत्तरेण सगन्ध. इत आरभ्य पुच्छद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाक्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

नर इति । सरस अच्छोदनाम्न. तीरं तट यस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतल
नीरजाम्बार मलिलक्षणधारा स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचित निमित्तन, कुमुदं-श्वेतकमलैः उपलैः नीलकमलैः कमलैः पद्मजैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
नरपदपदेषु सुकुमार मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव शाननिष्पन्नमिव विद्यमानं शयन तत्पम् अधिदायान शयन कुर्वाम् । इह 'सायकमय-
मिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्ममिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्द शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तःशिति । अन्त कोपेन ममाप्रापणाद्धार्दिकक्रोधेन शमितः प्रशमभावमुपगतो मदनसन्तापः
रामस्यो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्ध प्राप्त यत् सुखम् आनन्द. तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

नर इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः क्षोभ उद्बलन तस्य तत्प्रयुक्तदुष्कृत-

न पुनरेते मेने प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ हो उच्चै-
र-मेने मेने लगी । नरीयन्के तीरवर्ती लताओंमें सलस हो (उलझ) कर मेरे पहने हुए एव उत्तरीय—बल
कटने लगे, अवरिदिना समतल और विपमतल (ऊची नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पड़नेसे
पद पद टोकर गानी, को मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
मानसके नाँके निकट शीतल-जल-विन्दुवर्षा बृहत् एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर बिछाए हुए श्वेतोत्पल,
नाना, लता और नानाविधि वन-कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय, कामदेवके बाणोंसे
मनो निम्ना दृष्ट—निम्न पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिजुमारकी मुञ्ज
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपमें वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे, अन्त कोपसे
ममम पदन-वन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुप्तसे सो रहे थे, ब्रह्मचर्य विरोधी

१ नर । २ लतानुपल्यमान । ३ कचित् 'भूमि' इति पद नोपलभ्यते । ४ कचित्
'शोकरत्नाविधि' इत्यत्र पाठ उपलभ्यते । ५ कचित् 'कमल' इति पदन्नास्ति । ६ सुकुमारमालाम-
यमिव नागमय । ७ अन्त कृतान्तोपशमित , अन्त क्षेमशमित , अन्त क्रोधशमित । ८ कचित्
'नर' इति पद न विद्यते । ९ मुनिक्षोभ ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेश्वरस्ये'ति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दु-
द्वेष-परिवर्तितदेहताया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख मयूखच्छल-
नच्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलायेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

स्वैयर्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तित्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनच्छदेन करणेन,
त्वत्कृते त्वदर्थं मम पुण्डरीकस्य इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्युरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः,
इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इन्दूति । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युज्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणेः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-
स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुप्तस्यास्य पृष्ठं भित्त्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्वहिर्निर्गता
इत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय
उत्पन्नया उद्गनया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातद्योतकत्वादित्याशयः, मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तथैव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया
रचिता कपिञ्जलेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्द्रभरेणा तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवन्दि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलायेव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरो वल्लभः । अपरो महाश्वेनालक्षणः । इति अस्माद्धेतोः,
कुपितेन क्रुदेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्येव
परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जाताया नानाविधानि सासारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तमै उत्पन्नं हुय क्षोभ (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे मानो कुम्भकनामक प्राणायाम कर रहे
थे, देदीप्यमान प्रभासे समन्वित अपने अधरसे—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रक्खे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो
शरीर भेद कर दिए थे—ऐसा प्रतीत होता था, शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (थेतग) की, अपने विनाशके लिए उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदनवन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटेने
शोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ क्रुद्ध होकर ही मानो प्राणोंने
छोड़ दिया था, कामवेदनाके साथ प्राणोंको भी मानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताना सुखानुभव कर रहे थे,

१. पाण्डुतया । २. स्वदेहविनाशोत्पन्नया, 'स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया' । ३. 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्त-
तारकेण अनवरतरोदनातात्रेण प्राणोत्सर्गापजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनगरशल्यवेदनाकूणितत्रि-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागर-मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । तत्र च
'लोचनयुगलेन, इत्यतोऽग्रे 'मामसूययेव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतर । ५. मन्मथव्यथासहानमून् । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममित्राभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागम-
नेन प्रणयादियापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत सरस-
विनम्रनयनोपवीतम्, अम्बावसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अत्रिरलामल कर्पूरक्षौद्र-भस्म-धवलम्, आवद्ध-मृणाल-वलयरक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनो-

जनोति । अनङ्गः कामः नत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव,
निष्प्रयत्नादित्याजयः । क्रियोप्रेषा ।

अपूर्वोति । अपूर्वः अदुतः, पूरण रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षयाऽ
पूर्वप्रमिताजन्य, न. प्राणायाम. प्राणनियमन तम् अभ्यस्यन्तमिव वारंवार शिक्तमाणमिव, निष्क्रिय
भावः । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं ममेत्यर्थः, आगमन प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
जननादिव तुल्यतावशेन रत्नेहादिव, अपहृतम् आकर्षितं प्राणा असव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्वय,
रम्भात्म, अन्योऽपि अतीवसन्तोषद कार्य संपाद्य रत्नेहात् पूर्णपात्र हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—“उरसवेपु
सुन्दरि रत्नेहादाकृप्य गृह्णते । तत्पूर्णपात्रम्” इति । अपि च हारावल्यान्—

‘वर्धापकं वदानन्ददलद्वारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्णते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’ इति ।

कामेन नम (महाश्वेतायाः) आगमनरूप प्रियकार्यं विधाय प्राणरूप पूर्णपात्र पुण्डरीकेण सह
रत्नेहादादापातम् । काम-पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

एव हेतुप्रेषा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसद्वरः ।

रश्मिरेति । रचितं रश्मिजलेन विमितं चन्दनललाटिकाया मलयजभालतिलकविशेषस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रक नम्य तम् ।

पुनोति । एत दानज्वरदान्तये गृहीत सरसम् आर्द्रं विससृत्रं मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन तम् । एव निरङ्गकेवलरूपकम् ।

रश्मिरेति । अम्बे रक्तध्वे अवसक्त स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्भान्तर्दलमेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एवेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिः को हार एव विशालाविस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अत्रिरलेति । अत्रिरलाः मान्द्राः भमला स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य क्षोदाः कपिञ्जलसमर्पित
भूतत्र पद भस्मानि त्रिभूतयः तैः धवल स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्द्रेति । आवद्धो घन. मृणालवलयमेव विसरुटकमव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्तगार्थ
हृन्मन्त्र तेन मनोहर सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

‘भवत् प्रतिनरां मन्त्रभेदे मातृये च कङ्कणे । जगद्युद्धो वन्मृष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

भारक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोभवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

कामदेवेन योगविद्याका मानो वे ध्यान करते थे, अपूर्व प्राणायामका मानो अभ्यास करते थे, कामदेवने वहाँ
मेरा जाननन नन्यादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके रत्नादय चन्दन तिलरुके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था, आर्द्र मृणाल सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था, उनके स्वन्ध देश पर कदलीगर्भ पत्ररूपी एक मनोहर कौपीन सलग्न (चिपटा हुआ) था,
मेरी नद एकावलीरूपी मुक्ताकी माला ही बटी जपमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी, उनका शरीर निर्मल
कर्पूरके रंगु रूप (चूरेकी) भस्मसे शुभ्रवर्ण (गौर) हो गया था, हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षासूत्र बाँध लेते

१. यच्चित् ‘चन्दन’ इति पद न दृश्यते । २ विलास । ३. क्वचित् ‘वलय’ इति पद नोपलभ्यते ।

भव-व्रत-वेशमास्थाय मत्प्रमाणमन्त्रमिव साधयन्तम्, ^१ अविरत-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात्^२ आंगतरुधिरणेव मदन-शर-शल्य-वेदना कूणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये' ^३ दर्शनात्रक्रेणापि न पुनरनुगृहीताऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विद्युताध-
रतया जीवितमपहर्तुं मन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनाशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्म-
थव्यथया विघटमानै-हृदयनिहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्'
इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रव-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव,
अन्यसम्भाषणवर्जनाङ्घ्रिक्लियत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्तान्त्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात्
अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनामूनां समासिलाभाद्धेतोः अपगतरुधिरणेव दूरीभूतशोणितेनेव विद्य-
मानेन, मदनशराणां कामवाणानां यानि शल्यानि लौहमयाग्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा
नया आकूणितः किञ्चित्मङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गयेत्यर्थः ।
कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रक्रेणाऽपि केवलमवलो-
कनेनापि अयं मल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं
माम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेक्षे च, तथा चैतेपामङ्गाङ्घ्रिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विद्युतः ईषद्वाद्यदत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, जीवितं
प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः इन्दुकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः,
निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दशनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागं श्वेतोक्तमम्बुखदेगम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने भिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितस्तेन
वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसरद्भिर्ममाशुभिः सह,
त्वया हृदयात् प्रस्थातव्यं प्राणसहनयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याशयः । इति अनेना-
शयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थायिनीं मां धारयन्तमिव अवसन्धन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं
मलयजं स्रवतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेन अपसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य
राशिनः आतपं नितान्तव्यथोत्पादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः
क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे, कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही
मानो वे साधना करते थे, निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि
मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके वाणोंकी लौहमय नोक (अग्रभाग)
की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईषत् सङ्कुचित हो (जरा मच) गया है, उसके मझीद्वारा वे मानो
इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली' इस अनुरक्त
जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अधरोंके जरा खुले होनेसे, जीवन अपहरण करनेके
लिए ही मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सन्मुखभाग
(आगेका हिस्सा) शुभ्रवर्ण हो गया था, कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रखे हुए वामपाणि-
कमलमे वे हृदयमें स्थित-मुझे इस अभिप्रायसे हा मानो रोकेते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ दू तो
मत चली जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (डारते) दूसरे,
उत्तानभावसे स्थित (चित्त रखे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१ "रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २ 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्ताम्रेण' इति क्वचिदधिक' पाठो
विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते ।
३ अनवरत । ४ प्राणोत्सर्गोपजाताशुक्षयतया । ५ अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६ भोः
कठिनहृदये । ७ मन्मथव्यथाविघटमानः ।

सांख्यिकी-मतेन चन्द्रातपमिष निधारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्भूतजीवितमार्गमिवो-
द्भूतोपेन विप्रोक्तयता तपःसुहृदा कमण्डलुना मनुष्येन, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
रश्मिनीररिरणपाशेनैव सत्यं लोचान्तरमुपनीयमानम् कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्युक्त्यन्तेन द्विगुणीभूतवायोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणावगत-
जालेन तस्मात्पापराशि मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमुत्प्रांन्धकारो च पातालतलमिषावतीर्णो तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं लप्यमम् इति भयमेव नाशाभियम् । अयमत्र मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढाभ्यस्य, किमेव दुःखमाश्रमदिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

विहितं । विज्ञ, उद्भूतोपेन उपलब्धयेन अत एव अचिरोद्भूतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते विप्रोक्तये परमैव मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना उद्भिष्टया मनुष्येन सहितम् ।

इह पदार्थद्वयं तपःसुहृदम्, त्रियोपेदा चेतुमयोः परस्परमद्राक्षिभावसङ्करः ।

एतदिति । विज्ञ, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
एत एव रश्मीररिरणपाशेनैव सत्यं लोचान्तरमुपनीयमानम् कपिञ्जलेन मदर्शयते, अचिरोद्भूतस्य
जीवितस्य प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते विप्रोक्तये परमैव मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना उद्भिष्टया मनुष्येन सहितम् ।

इह विप्रोक्तये तपःसुहृदम्, त्रियोपेदा चेतुमयोरद्राक्षिभावसङ्करः ।

प्रतिपत्तिः । मदर्शनान्न तदानीं समागच्छेत्तेन द्विगुणशोकोद्भूमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
दुत्पन्नेनैव तपःसुहृदस्य प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते, 'अब्रह्मण्यमव्ययोक्तुं' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नायं
रश्मिनीररिरणपाशेनैव सत्यं लोचान्तरमुपनीयमानम् कपिञ्जलेन मदर्शयते, अचिरोद्भूतस्य जीवितस्य
प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते विप्रोक्तये परमैव मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना उद्भिष्टया मनुष्येन सहितम् ।

उद्भूतमुत्प्रांन्धकारो च पातालतलमिषावतीर्णो तदा काहमगमम्, किमकरवम्, किं लप्यमम् इति भयमेव नाशाभियम् । अयमत्र मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढाभ्यस्य, किमेव दुःखमाश्रमदिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

विहितं । विज्ञ, उद्भूतोपेन उपलब्धयेन अत एव अचिरोद्भूतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते विप्रोक्तये परमैव मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना उद्भिष्टया मनुष्येन सहितम् ।

उद्भूतमुत्प्रांन्धकारो च पातालतलमिषावतीर्णो तदा काहमगमम्, किमकरवम्, किं लप्यमम् इति भयमेव नाशाभियम् । अयमत्र मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढाभ्यस्य, किमेव दुःखमाश्रमदिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

विहितं । विज्ञ, उद्भूतोपेन उपलब्धयेन अत एव अचिरोद्भूतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्रान्तेनैव मार्गं दर्शयते विप्रोक्तये परमैव मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना उद्भिष्टया मनुष्येन सहितम् ।

१. उद्भूतमुत्प्रांन्धकारो च पातालतलमिषावतीर्णो तदा काहमगमम्, किमकरवम्, किं लप्यमम् इति भयमेव नाशाभियम् । अयमत्र मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य मूढाभ्यस्य, किमेव दुःखमाश्रमदिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
तया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमति-
चिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्वाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमान-
मपश्यम् । अश्रद्धाया च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा'
किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती, 'हा
नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, क^२ मामेकाकिनीमशरणामकरुण^३ ! विमुच्य यासि ? ।
पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^४ । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः ।
प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^५, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्त्ता-
स्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिर्कास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया । जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यभावाजितस्य दुष्कृतस्य पापस्य
भाजनतया पापतया । दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया । दुरात्मनः
पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । एषामध्ये केन हेतुनेत्यर्थः ।
आकाशवाप्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः । अस्य च वितर्का-
व्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः ।

केवलमिति । दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना
प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं ज्वलन्तम् अत एव बह्वी अनले पतितमिव
विद्यमानम्, अवनी भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम् ।
क्रियोत्प्रेक्षा ।

अश्रद्धानेति । किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
तन्मरणं तत्प्राणवियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धाना अविवक्षसती । उपनतम्
उपस्थितम् । मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा । व्याहरन्ती कथयन्ती । निबध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं
कारणम्, करुणं व्युत् । जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण ! कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि
त्वत्समागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणत्वमेव प्राणधारणकारणमिदं शयः । आचक्ष्व कथय । हे अकरुण
निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रक्षकरहिताम् 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः । विमुच्य
परित्यज्य । अवस्था दशा अनुभूता अनुभवविषयीकृता । युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः ।
कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः । दर्शय प्रकाशय । मनोरथम् अभिलषितम् । आर्त्ता व्यथिता ।

पूर्वजन्माजित पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवकी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रवृत्ति दुरात्मा 'मदनके
अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी ।
किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतना प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता
हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तपफटा) रही थी ।
उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन-धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय
हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियो !'—यों पुकारती पुकारती—'अरे
नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहे तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर
कहाँ जाते हो ? तरलिकसे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिए कितने क्लेशोंका अनुभव किया है । सहस्रयुगके समान
लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिवाहित किया (काया) है ? प्रसन्न हो (कृपा) करके एक बार तो मुझसे बोलो !
भक्तवत्सलता दिखाओ । जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो । मेरे मन की अभिलाषा पूर्ण करो । मैं पीड़ित हूँ तुम्हारे
भक्ता हूँ, एव तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानश्च, अश्रद्धानाम् ।

२. मरणकारणम् ।

३. कश्चित् द्विरुक्तिर्न विद्यते ।

४. मात ।

५. निबन्धनमाचक्ष्व ।

६. किं ।

७. अकरुण ।

८. यानुभूता व्यथा ।

९. कृतशजनवत्सलताम् ,

प्रकट्य परमा कृपालुताम्

न्यशरणास्मि. मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोपि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नाशुम्नि न तथा. कस्यां वा नाशायामाहतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपि नोऽस्मि । दासीजनम् अकारणात् परित्यज्य व्रजन् न विभेपि कीलीनात् ? । अलीकानुराग-प्रतारण-प्रत्यया हि मा मया वामया पापया । आ, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-मानिनी । यथै मे न त्वम् न ततैः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिक् मा दुष्कृ-तपरिणीम्. यस्याः कृते नवेयमोदशी दशा वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याह-मेवमिव भद्रमनुत्तम्य गृहं गमयती । कि मे गृहेण, किमम्बया, किंवा तातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । तां कमुपयामि शरणम् ? अयि देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वा देहि

• त्विहा निराधया । न श्रियते छन्दस्त्वस्मिन् शरणं रजकं यस्याः सर्वविधाऽस्ति । मदनेन कामेन परिभूता एवमिति ।

• देवि । दिनपराद् दोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । आज्ञायां तवादेशे नाहतं नादरः • • • । मत्सदृशे मनेति, नाभिरतं मया नामयम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मल्लज्जन्मृ-दयः किं न । दासी नाहं शरणागतपरित्यागोत्पत्ताजनापवादात् न विभेपि भय न प्राप्नोपि । 'कीलीनं दधुभिर्जन्मोनापवादयोः' इति प्रतिः ।

• त्विहा निराधया । मन्त्रिणामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• त्विहा निराधया । दासीनामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• त्विहा निराधया । दासीनामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• त्विहा निराधया । दासीनामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• त्विहा निराधया । दासीनामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• त्विहा निराधया । दासीनामप्यजोत्पादनामाध्यात्मस्यैवद्वयगम्यमानः, योऽनुरागः तेन मया प्रतारणं प्रतारणं व्रजन् न प्र कृतम् । यथा दयया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशरणं, पापया दुष्प्रतिपत्तिन्या मल्लदृष्ट्यादेरुपादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

दयित^१दक्षिणाम । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब ! वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि !^२ किमर्थं^३ नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्^४ इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेव^५, आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतित^६नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखैश्शिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतर्था मुक्तावाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसृत^७विमलमणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनाथां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवज्ज्वलप्रदानेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति उत्पादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । कियद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामीत्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतैः वेतालैः उपहतेव विकृतिरुतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाच्यक्रियोऽप्रेक्षाणां परस्परं नरपेचयेण संसृष्टिः । तथा 'कियद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातिस्त्वेन गर्भितत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा अत्यधिकवागेद्योतनेन विच्छिद्यतिशयात् प्रायुक्तगुणत्वस्यैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां व्युतानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवाहसमूहव्याजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव, तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्^८ इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह तिल एव सापह्नुवा वाच्याक्रियोऽप्रेक्षाः, तासां च परस्परं नरपेचयेण संसृष्टिः ।

प्रलोपेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हादित्यादिपरिदेवनकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये मयूखाः किरणास्तेषां शिखाभिः अग्रेः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनाम्बुः प्रवाहैरिव दन्तकिरणाग्राणामेवाश्रुप्रवाहवदवगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाग्निःसरद्भिः सद्भिः उपेता, शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि क्षरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः शोकात्यक्ता वाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणा यैस्तथोक्तेरिव सद्भिरुपेतां, तथा आभरणैरपि ममाभूषणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरश्मिरश्मय एव अश्रूणि नयनाम्बूनि येष्यः तेषां भावस्तथा, कारणेन, प्रसूदितैरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता अन्विता अहम् ।

दान दे । हे माहात्म्यशालि अदृष्ट । कृपाकर मुझ अनाथ अवला की रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण ! प्रसन्न होकर [मुझ पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, जननि, वसुन्धरे ! दया क्यों नहीं करती हो ? तात, कैलासनाथ ! अब मैं आपकी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखलाइए— इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहाँ तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान, विकारग्रस्तके समान, उन्मत्तके समान एव भूताविष्ट (भूतपीडित) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारासमूहके वहाने भूमिमें ही मानो मैं लीन हो जाती थी, उस वहाने मानो द्रवीभूत हो पिघली जाती थी एवं उस वहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई) जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे-पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केन्द्रकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत होता था कि मानो वे भी आँसूकी दूँठें टपकाते हैं, आभूषण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी आँसू गिराते थे, इससे

१ कचित् 'दयित' इति पदं न विद्यते । २. अथ । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि ! नानुकम्पसे । ५. कैलास । ६. निपतित । ७. दशनशिखा । ८. विगलितकुसुमतया । ९. प्रसृत ।

किरणाद्यनया प्रकृतिरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मनः प्रवेशदुर्भवेत्यन्ती, परन्तुनेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटामूले च ललाटे निहितस्य-स्निग्धयोः प्रांशयोर्मलग्न-रस-लव ललित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती 'पुण्डरीकं निपुण्डरीकमि, एतत्प्राप्तां न गणयमि माम्' इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयमाना 'पदं पदं मुहुरमुहुरः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशाम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकारणं यत्तु त्वया न रक्षितम् ।' इति तामेकावलीमगर्हयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीवयेत्तु' इति मुहुरमुहुरः पश्चिन्नखय पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

१. 'मत्तारोतिव' इत्यत्राभ्युपगमात्तद्विषयस्येवणात्, गुणोत्प्रेषा, 'मुक्तापपजलदिन्दुभिरिव' इत्यत्राभ्युपगमात्तद्विषयस्येवणात् क्रियोत्प्रेषा, " " किरणाश्रुतत्रेत्यत्र निरङ्गनेवलरूपकम्, 'प्रकृतिरिव' इत्यत्र विनोदप्रसादाभ्युपगमात्तद्विषयस्येवणात् । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापाघोरप्रवृत्तीनां शोकसूचकमेव स्पष्टं गताया रक्षितायाः शोकाभिरुचं सूचितमिति कुशलम् ।

२. इति । तस्य मत्तारोत जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्ती अन्तिममन्ती प्रजापतिगिरिदे विनिमयरूपेणोपादायः । क्रियोत्प्रेषा ।

३. इति । मर्त्यामना निनिपुण्डरीकोत्तेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशदुर्भवेत्यन्ती अभिन्वयन्ती । उक्तालङ्कारः ।

४. इति । परन्तुनेन स्पष्टस्तेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आश्यानचन्दनेन शुष्कमलयजेन शेषानि सुभ्राणि जटाया मूलाणि यत्र तथोक्ते, कुमारस्य ललाटे आले च, तथा निहितानि मदनज्वरप्रसादनाय वरिष्ठानि व्यापितानि मरुतानि मज्जालानि मृणालानि विमानि ययोस्तयोः, अंतयोः कुमारस्य रक्तप्रसोद्य, तथा नाभ्यन्तरमस्य चन्दनद्रवस्य लवः कणैः ललितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-फलं तेन अङ्गुलिद्वये आरुण्डिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

५. पुण्डरीकं नि । निपुण्डरीकः प्रसोदमि, एवमपि पूर्वाक्तपङ्क्तौणापि आर्त्ता व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि गन्तौ विपश्ये' इति प्रथम उपालभमाना निरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् पुनं पुण्डरीकम् अन्वनयम् । 'मुक्ताममती । पदं पदं मुहुरमुहुरः । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

६. इति । पापे पुनः प्राप्ति ! तया भगवत्यापि मत्प्रत्यागमनकारणं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्डरीकं हृदये त्वया प्राप्ता न रक्षिता । प्राप्ता, मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्रयसन्नेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्राप्ता, निरन्तरं मदीयं तं हारम् भगवन् न ददितवन्ती । पुन पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयोः प्रणयः । एत एतितवती । आरुद्रोत्पन्नमार्थम् ।

१. मत्तारोताविलापवर्णना । २. स्पृहयन्ती । ३. कश्चित् द्विरुक्तिर्नास्ति, कश्चित् शेषे द्विरुक्तिर्विद्यते । ४. मुहुः । ५. मुहुः ।

१. मत्तारोताविलापवर्णना । २. स्पृहयन्ती । ३. कश्चित् द्विरुक्तिर्नास्ति, कश्चित् शेषे द्विरुक्तिर्विद्यते । ४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्ता-
न्यतिकरणानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्म्यं इवोदतिप्रपन्नन्तर्बाष्पवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । शिखरश-
तानीवावर्द्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरं म-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारित्प-
रिजन इव जातपीडश्रन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रिण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन

अवेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्बदनाप्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैन्यसूचकानि वैकल्यरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्तमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । वाष्पवेगानां वेगवज्जयनागवूनामित्यर्थः, प्रलयोर्म्यः कल्पान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाभ्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनागनुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
वाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव अमुच्यन्त सुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये वाष्पाणां क्षतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् वदनाग्निरगता बभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवह्निस्तृप्तत्वं बोधितम् । मूर्च्छानां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः मूर्च्छा मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रम शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तश्रवणेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रिण नय-
नागनुविलम्बेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन वीजयन् पवन्तं सञ्चालयन्,
संज्ञां चेतनां ग्राहितवान् आप्तितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनम्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य सुझ
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब सलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दोन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे-
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये-नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते-कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने धरराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्रान्तद्वारा

दानैः शनैर्धीजयन् संज्ञां प्राप्तिवन् । उपजातकारुण्यञ्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलं^२ लब्धचेतनामवादीन्—‘भगवति ! मया पापेन तवाय पुनरभिर्न-
यनामुपनीतः शोकः चेनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया, संह्रियतामियम्,
अभिनयनैः शोतुम् । अतिघ्नान्तान्यापि हि सङ्कोर्त्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति नृजन्मस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विधृतानिमानमुलभानसून् पुनः पुनः
स्मरणशोचानलेन्यनतामुपनेतुम्’ इति ।

परमुक्ता शीघ्रमुष्णञ्च निश्चयं वाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
या तस्यामतिशय्याया इतान्ताया नोभरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरादेनम्’ । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातम् उपपन्नं कारणं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीड^३, बाष्प-
सलिलानां नयनामुत्तमां कपोलेन शूलधारया, प्रपाद्यमानं धौतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं
मण्डपं नयति सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्या महाश्वताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वते !
एवं वाष्पमया मया उत्तममुद्गन्धनैः प्रापितः । अभिनयता नूननताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
इदं नाम प्रदीपितं दशाम् अपश्याम् उपनीतामि प्रापितामि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संह्रियता समाप्य-
माना । ७० चन्द्रावाटोऽपि प्रागुक्तं आरुणितुम् अत्यन्तं अक्षमः शोकोदयादिधाशयः । हि यत्, अति
तप्ततायाः अवादानपि दुःखानि वलेनाः सङ्कोर्त्यमानानि वाध्यमानानि सन्ति, सुदुःखजनस्य मित्रलो-
कस्य भूतनामतां इत्यममुद्गन्धमानवेदनापदनामव्यर्थं, वेदना ध्यायाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति ।
इत्यस्मिन् मत्तना वदेन, विष्टताम् एताश्चममवयन्तं रजितान्, अमुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्रापान्,
इदानीं समुत्तमान्, स्मरणेन नृदुःखनस्मृत्या यः शोकानलं श्रवद्भिः तस्य इन्धनतां काष्ठस्य उप-
पन्नं प्रापितं नाहंसि न योष्यामि, प्रपातनानायादृशाशयः ।

इदं प्रानेन तादृशरोपेन शोकेनन्तायां कारणमिति परम्परितरूपम् ।

अमिति । एवं पृथगेष्टिता उक्ताभिहितानां चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । बाष्पं नय-
ताम् उद्गमन इति वाष्पायमानो लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वता । निर्वेदेन स्वावमाननया
वदेन अभिनयं यथा स्यात्तथेति कित्वाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लक्षणा व्यक्तिः । अतिद्वार-
वाष्पम् अतिधीरणायां इति निजायाम् अनुभवरज्ययाम् । अतिनृशंसैः अतिहृष्टैः असुभिः प्राणैः न परि-
त्यक्ता नोपहता । इति पुनश्च मन्तानम्, दूरापित दूरे स्थितम् ।

नृजन्मिति । अपुण्य पुण्यभिराधि भवान्तरीयदुष्कृत तेन उपहतायाः प्रतिबद्धममस्तानन्दायाः पा-
पाया पुण्यद्वयमरणे निमित्तायादिति प्रत्यक्षपापयुक्ताया मम महाश्वेताया, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(७०) तं पौं पापज्ञा सञ्चार करके [योटी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
अन्तको, यो यमो (गाली) पर अग्रे जन्मा प्रवाह वहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब
उसने कहा—‘भगवति ! गुप्त पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
दृष्टि मेरे उपरि ही गई, वन वन वृत्तान्तों को कानेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका उपसंहार हो, मैं
जब यह शोकसे निःश्वस कर रहा हूँ, क्योंकि—‘जोने दुष् भी मित्रोंके दुःखका सङ्कीर्तन आरम्भ करने पर
उत्पन्न होता है’—‘जोने नूतनमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
दुःख प्रानेको अब पापज्ञा स्मरण—‘श्री शोकाश्रिता इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।’

उत्पन्न शोक इस प्रकार होने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती
(७१) तं पौं पापज्ञा सञ्चार करके [योटी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
(७२) तं पौं पापज्ञा सञ्चार करके [योटी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
उत्पन्न शोक इस प्रकार होने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती

१. उत्पीडेन । २. कपोलयुगलं ‘कपोलः, । ३. पुनरपि । ४. नीत । ५. अत्र ‘प्रियजन-
नयनामुपनीतः’ इति कथिदधिकाः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन । ७. निश्चयः । ८. या तदा ।
९. परित्यज्यतामि ‘ने मागिदानां परित्यज्यतीति दूरापितमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणासमप्रेसरीकृता । यथा चाधिगतमदनवेदनया^१ वज्रमय्येवेद-
मनुभूतम्, तस्याः^२ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः । कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति,
यत्र शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्व इव अव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तच्च कथयामि । यथा दुराशा-
मृगतृणिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतब्रह्म हतशरीरं^३
वहामि तदलं श्रूयताम्^४ ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां
ध्रुवमेव नयेदित्यभिप्रायः ।

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राधो नूनमित्येवमादयः ।’ ‘उत्प्रेक्षावाचका’..... इति दर्पणादिशा वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नन्वेवमपि भूयः शोकाविर्भावात् समाप्यतामियं कथेत्यत आह—कुत इति । विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, कठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवत्प्रतीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्यतेत्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता त्रपा लज्जा येन तेन, अहं निरपत्रपाणां निर्लज्जानाम् अप्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोव्यथा स्यादेवेत्यत आह—यथेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमय्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्त घट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयीकृतम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः ।
अनुभवोत्पन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलघुत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षा, अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाभिभावसङ्करः ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशतरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति । आख्येयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य अनुधारण-
हेतोः लवो लेश इव अव्यक्तः अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सञ्जातः तच्च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगतृणिकया दुराशामृगामरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं मृतप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं
व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदनुरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः ।

निश्चय भगवान् यम भी [वैसे अवसरमें] दर्शन देना छोट दिया । मुझ कठिनहृदयाको शोक कहाँसे आवे ?
यह तो सब इस दुरात्मा और धूर्तस्वभाव हृदयको झूठी चाल है, इन निर्लज्जने मुझे सब प्रकारसे निर्लज्ज स्त्रियों
का अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कामवेदना अनुभवकर वज्रमयके समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सकता है, ओर इसमें अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न श्रवण ही किया जाय । इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल
उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण-कणके समान अस्पष्ट (गुप्त) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराज्ञा-रूपी मृगतृणिकासे वशोभूत होकर मैं इस मृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतज्ञ, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
भी उसे आप सुनिए ।

१. क्वचित् ‘दुरात्मन’ इति पाठो न विद्यते । २. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया ।
३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति परं नोपलभ्यते । ४. दुःखगणना कथं प्रीतिः । ५. कारणभूत इव ।
६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्वस्थान्तरे मरणैकनिश्चया^१ बहु विलप्य तरलिकामत्रवम्^२—
'अनि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! कियदोदिपि^३ ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्^४ इति ।

अतन्तरे भट्टिति चन्द्रमण्डलविनिर्गत^५ गगनावतीर्य^६ 'केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
विष्णु गण्डुर पवनतरलमशुक्लौत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभारक्त-गण्ड-
रत्न-संभूतसुखाफलतया तारागणमिव प्रवितम् अतितारं हारम्^७ उरसा दधानः, धवल-
कुण्डलं पद्मरत्नपिण्डीपप्रन्थिः, अलि कुल नील-कुटिल-कुन्तल निकर-विकटमौलिः, उरकुल्ल-
पुष्प-रूपैः शक्तिनी-कुच-सुगुणप्रलता-लाञ्छितामदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
पुमो मत्तापुरपक्षणापेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

१. इति । तथाभूते नारणे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य मृत्योः एकनिश्चया एक-
निष्ठा मतिः । निष्ठुरहृदये यदोरचिते ! तादृशतोषनापि हृदयस्याविदीर्णत्वान्निष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
हृदयनिष्ठाय । तादृश आनन्दं विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
इति अर्थे मरणं तादृशं वा पापनाशमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादिग्राह्यः ।

२. गि चन्द्रमण्डलविनिर्गतः क्षितिदिग्वाहिति स्रुतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य उत्तीर्य^६ केयूरस्य
नादुत्पत्तिवत्भूषणस्य योरी अग्रदेशे रत्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् दिण्डीरचयवत् पाण्डुर
रत्नैः, चन्द्रमण्डलं वायुना कल्पितम्, अंशुनीत्तरीयं रौमन्तौत्तरीयम् आकर्षन् आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उत्तरेति । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रहृदयवत्सितयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
शक्तिभिः रत्ने लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयशब्दस्योभयादेशः ।

३. 'नित । उरसा दधःस्थलेन, स्थूलानि पीषराणि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
कारणेन, प्रथितं मुक्तां तारागणमिव नक्षत्रममृतमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्तामालम्बं दधानः
दिक्ष्वा । तारागणमिति जागृषेष्टा । 'मुक्ताशुद्धी च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

४. 'नित । धवलेन रङ्गेन सुकृष्णवस्त्रेण विरुतसूत्रप्रवक्षेण कल्पितो रचित उष्णीपप्रन्थिः मूर्धवेष्टन-
प्रन्थिर्धनः सः ।

५. 'नित । अर्धानां भ्रमराणां कुलं समुद्रस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वक्रेण च कुन्तलनिकरेण
वेतसद्वदेन विरटा पिण्डीतो मौलिश्चूटा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

६. 'नित । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
लोचिन् प्रथमो रत्नयोः द्रुमप्रप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पादजनयनाप्रपाताम् अङ्घ्रिनीं संतद्वत्तौ स्कन्धप्रद्वौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
पद्म-कर्णौ यस्य सः । नटम् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणे. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रे यत्प्रमाणं तादृशदिग्दः श्वेतो शुष्ण । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

७. 'नित । स्वच्छ निर्मल यद्वा रज जलतद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रभाया वितानेन

८. 'नित । उरसा दधःस्थलेन, स्थूलानि पीषराणि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
कारणेन, प्रथितं मुक्तां तारागणमिव नक्षत्रममृतमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्तामालम्बं दधानः
दिक्ष्वा । तारागणमिति जागृषेष्टा । 'मुक्ताशुद्धी च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

९. 'नित । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
लोचिन् प्रथमो रत्नयोः द्रुमप्रप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पादजनयनाप्रपाताम् अङ्घ्रिनीं संतद्वत्तौ स्कन्धप्रद्वौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
पद्म-कर्णौ यस्य सः । नटम् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणे. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रे यत्प्रमाणं तादृशदिग्दः श्वेतो शुष्ण । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

१०. 'नित । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
लोचिन् प्रथमो रत्नयोः द्रुमप्रप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पादजनयनाप्रपाताम् अङ्घ्रिनीं संतद्वत्तौ स्कन्धप्रद्वौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
पद्म-कर्णौ यस्य सः । नटम् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणे. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रे यत्प्रमाणं तादृशदिग्दः श्वेतो शुष्ण । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

११. 'नित । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
लोचिन् प्रथमो रत्नयोः द्रुमप्रप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पादजनयनाप्रपाताम् अङ्घ्रिनीं संतद्वत्तौ स्कन्धप्रद्वौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
पद्म-कर्णौ यस्य सः । नटम् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणे. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रे यत्प्रमाणं तादृशदिग्दः श्वेतो शुष्ण । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

१. तारागणं मरणैकनिश्चयात्तत् । २. अमृतम् । ३. रोदिमि । ४. निर्गतम् । ५. अवतीर्य
नित । ६. धनितारदारम् । ७. कम्पित । ८. निश्चित ।

दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण^१ तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां^२ तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दु-
भिनादगम्भीरेण^३ स्वरेण 'वत्से, महाश्वेते ! न परित्याज्याः^४ त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमादृतः^५ पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्ज-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदस्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिधायान्मुखः सज्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्त्येत्यर्थः । दिशां ककुभाम् अन्तराणि विवराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिधवलेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनया च 'चालयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा सङ्गीयते ।

आमोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रवृत्तता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पादयतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वादि-
त्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषबिन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्टया, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह श्रौतोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाचलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरभि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छुरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा-
दित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम्, मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाखा ययोस्ताभ्याम्, तथा अतिशीतलस्पर्शाभ्यां नितान्तशिशिरस्पर्शाभ्यां
बाहुभ्यां मुजाभ्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुभिः । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
श्रौतोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहन्तीति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातङ्का अद्भुताकृतिक्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यत्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राश्नम् ।

असाविति । असौ कपिञ्जलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदस्वैव अप्रदायैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सज्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सवेगं सजवम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतरुवचा परि-

दिगन्तरांका मानो प्रक्षालन करता था, तुषारवृष्टिके समान शीतल और सुगन्ध शरीरमेंसे निकलते अमृतबिन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध-
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(सूँड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी उँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवाली अपनी
बाहुओंसे उस दृक्कको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महाश्वेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ऊपर देखती-देखती कपिञ्जलसे पूछने
लगी कि यह क्या हुआ ? किन्तु वह तो धवडाकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षण । २. गोशीर्षक । ३. शीतलस्पर्शाभ्यां । ४. उत्क्षिप्य । ५. कचित्
'नाद' इति पद नोपलभ्यते । ६. त्याज्या । ७. क्वचित् 'आदृत' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सावेगम् ।

मन्तं समेवानुभवरन्तस्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम्^१ अविदन् ।

अथ तु तेन द्वितीयेनैव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मनीर्जनाः सन्त्यम् । किञ्चैतज्ज्यतामुदा च तरलिकामव्रवम्^२—‘अयि ! जानासि ?’ कथय
रिमेतन्निर्गितं । सा तु तदव्यक्तोक्त्यस्त्रीरवभावाकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भवे-
नानिभूता वेषनानाज्ज्यष्टिमं मरणशक्त्या च वराकी विपण्णहृदया सकरुणमवादीत—मर्तु-
दारिका ! न जानामि वापकारिणी, किन्तु महद्दिदमाश्चर्यम्, अमानुषकृतिरेष पुरुषः, समा-
श्रान्तिना धानेन गच्छता मानुकम्पं पित्रेव मर्तुदारिका । प्रायेण चैवविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
पिभ्यर्थाः सन्त्यो भवन्त्याहुनयः किमुत माश्नात्^३ । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्याभिधाने पश्यामि, अतो गुह्यं विचार्यार्थात्मानं मस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्निवर्त्तयितुम्,

अथ द्वितीया स्वप्नस्य स्वप्नस्य सुप्तिम् । तमेव दक्षिणमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
एव आयातम् । पश्यन् वा सपत्न्योक्तयन्त्या एव मे अलोकयन्तीमेव मामनाहस्येत्यर्थः । इहानादरे पठौ ।
ते पुरुषपुत्रद्वयौ तद्विज्ञाताः तारागणमध्यं न च प्रवृन्दमध्यम् अविदन् प्रवेशं चक्रुः ।

अनेने । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन बहुभाषरतेनेव, सर्वथा नैराश्या-
विश्रान्त्या । सुतया विज्ञातम् । अर्थात्तु विदोर्न वभूव । जानासि अवबुध्यसे इति काकुः, जानासि कि-
न्ति रथे । यथैव विज्ञेयः ।

नेति । तारागणानां, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीरवभावाकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया
सौमित्रिभाविना सौमित्रिभिना सौभाग्यं प्रयत्नेनेत्यर्थः, भवेन प्राप्तेन अभिभूता पराजिता वेषमाना कम्प
मनाः पश्यति । विपण्णहृदया मेरुनिष्ठचित्ता ।

अथ । अमानुषादपि दिव्यादृतिः । मानुकस्य सद्यम् । समाश्रान्तिना परितोपमुत्पादिता ।
अपि । तद्विज्ञाताः तद्विज्ञाता आहूतया मूर्त्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायां अपि प्रायेण याहुत्येन अविसर्गद्विन्द्यः
स्वप्नविश्रान्तिको अस्ति नास्ति सत्यं द्रष्टव्यं दृष्टाव्यम् ।

अनु यत्तस्यैव पूर्वतः नदा विमिश्रित आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
सुखदुःख विपदाविधाने कामयभाषणे अल्पं स्तोत्रमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य अल्पपरिहृष्टान्त्यस्य व्यथमात्र उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इह न पश्यत्यस्यामया प्राणा इत्यादिष्वस्य अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुरित्यर्थः ।

अथ द्वितीया स्वप्नस्य स्वप्नस्य सुप्तिम् । तमेव दक्षिणमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
एव आयातम् । पश्यन् वा सपत्न्योक्तयन्त्या एव मे अलोकयन्तीमेव मामनाहस्येत्यर्थः । इहानादरे पठौ ।
ते पुरुषपुत्रद्वयौ तद्विज्ञाताः तारागणमध्यं न च प्रवृन्दमध्यम् अविदन् प्रवेशं चक्रुः ।

अथ द्वितीया स्वप्नस्य स्वप्नस्य सुप्तिम् । तमेव दक्षिणमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
एव आयातम् । पश्यन् वा सपत्न्योक्तयन्त्या एव मे अलोकयन्तीमेव मामनाहस्येत्यर्थः । इहानादरे पठौ ।
ते पुरुषपुत्रद्वयौ तद्विज्ञाताः तारागणमध्यं न च प्रवृन्दमध्यम् अविदन् प्रवेशं चक्रुः ।

१ तद्विज्ञातम् । २ तारागणाधिपनध्यम् । ३ अनुवन् । ४ न जानासि । ५ कश्चित्
‘नारा’ इति पदं नोपलभ्यते । ६ अत्र ‘भारत्व’ इत्यधिकं पाठं कश्चित् समुपलभ्यते । ७ साक्षा-
रुक्ताः । ८ पुनर्निर्वातमानम् ।

अतिमहत् खल्विदं माश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासुरतिक्षिप्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवित वा मरणं वा समाचरिष्यसि। 'अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्', पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामहप्ता स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि नावदध्रियन्ताममी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मन्यपतत्। अहन्तु सकललोकदुर्लङ्घयतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगवृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालाद्वा च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। ताञ्च 'पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अतीति। तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः। अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः। अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय च उतिक्षिप्य उत्तोष्य नीतः प्रापितः। असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण। इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा। समाचरिष्यसि विद्वांस्यसि। हि यतः, अध्यवसितं कर्तुमभिलषितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धनन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्यनेकोद्योगविद्यमानत्वादित्याशयः। अदुर्लभमित्यत्र नजः पार्थक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाश्रुते समासे गुणीभावाद्विधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुशलाः।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति। भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अहप्ता अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपत्न्याः सर्वथैव मित्रसदृशत्वेन तेन भवत्या अवश्यसमाश्वासनीयत्वादित्याशयः। तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधिर्येषां ते। न्यपतत् पपात तरलिकेति शेषः।

अहमिति। जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लङ्घयतया समप्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया। तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्रातिष्ठिरेव मृगवृष्णिका मृगमरीचिका तथा। प्रत्यागमनकालाद्वा परावर्त्तनशङ्कया। मन्यमाना ज्ञायमाना। उत्सृष्टवती त्यक्तवती। हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधोयते जनैरिति शेषः, अपि आशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः।

इह 'दुराशामृगवृष्णिका' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्। तेन भ्रमसूत्रैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः। अर्थापत्तिश्च। तथा चोक्तरूपकार्थापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्यते।

तामिति। किञ्च, उत्सन्ननिद्रा विगतनिद्रा। विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा र्हपपाण्डुराः ते, तथोक्तैः, अश्रुजलः नयनाम्बुभिः आर्द्रयोः किलजयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्धानितैः

वह वाक्य ही वडे आश्वासनका स्थान है। ओर भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्यक्तिके पीछे-पीछे गया ही है, उससे सब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहासे आया था, कान था, किसलिए वह मृतकको उठाकर ले गया, कहाले गया, ओर किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया। इसके अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना। क्योंकि मरने के लिए आप उद्यत हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है—यह तो बादमें भी होगा। कपिञ्जल जीवित रहकर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लंडे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें। इस प्रकार कहती-कहती वह मेरे पैरों पर गिर पड़ी—किन्तु जावनकी आशा छोड़ना सब लोगोंको ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही स्त्रियोंकी हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशासूरी मृगवृष्णासे ओर कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नही किया। क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करते?

१. आश्वासनस्थानम्। २. तस्मात्। ३. किमर्थं वा। ४. सर्वमिदमुपलभ्य। ५. न दुर्लभम्। ६. अध्यासितम्। ७. पादयोरपतत्। ८. स्त्रीस्वभावतायाः। ९. दुराशया। १०. पापकारिणी।

यथास्वाभ्यामाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा-
नयेव क्षिप्रनिर्ले विनेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलाद्रूपोलसन्दानितैर्विमुक्तज्याकुलैः शिरःकु-
लैरपल्लवगुणैः निर्दयाक्रन्दजर्जर-स्वर-क्षय-श्रामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकादि-
तीक्ष्णभयं क्षयितवती ।

प्रत्युपमि तून्ध्याय तस्मिन्नेव सरमि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्नेव च यत्कलानि तामेवाश्रमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारता मसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः, निरुध्य अप्रतीकारदाहणता व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुनिवारतां
मोदस्य, हृष्टा च निष्ठुरता द्वेषस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखता स्नेहस्य भावयित्वा चा-
नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बाश्च,
परिभ्रष्टा च परिजनेन सकलघन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, सयम्येन्द्रियाणि,

मनः, विदुषाः स्मृतिता अन एव व्याकुला विचिताः तैः तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
क्षात्र-दिनानना । निर्दयो निरुद्धग-अयुक्तता य आक्रन्दो रोदन तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
तस्य एतेन प्रमिष्टहामेन घामः घाणः तेन कण्ठेनोपलपिता अहम् कालरात्रिप्रतिमा कल्पवृक्षकालीनरा-
त्रिप्रतिमा, सर्वदादुर्गोदरगादिव्यादायः । वर्षाणां मग्नसरणा सहस्र समूहः तद्वाचावरणम्, बलेशस्य
हस्तप्रतिमा भाव । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तबलेशोष्पादकरवादिति भावः । दुःख-
नर्पणमिव ममन्ताय वन्देतामुभयात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव जुगुप्सितात्यन्तबलेशजनकवादित्य-
प्यदाय । अग्निनर्पणमिव समन्तात्मन्नापोरादकवात् घषा रात्रिम्, क्षयितवती नीतवती ।

एतादृशीवमा, द्वितीया च वयद्वतोपमा । चतुर्थं व्याख्येयं मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोल्लेखा,
आमां परस्परं नरपेक्षेण मयटिः ।

प्रत्युपमि । प्रत्युपमि प्रभाते । तस्मिन्नेव अल्लोदामिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेश्व-
राश्रयनायामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलु तत्करकुण्डिकामेव । तान्नेव
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः । तामेव तदीयामेव । ससारस्य जगतो निःसारताम् अतारिवकतां
लज्जां हवताम् । व्यसनोपनिपातानां त्रिपटुपस्थितानाम्, अप्रतिकारदाहणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीप-
लतां निरुध्य निद्राय । दुनिवारतां दुष्प्रतिपेक्ष्यताम् आकलय्य विविच्य । अतिबहुलान्येव अत्यधिका
स्नेहदुःखानि परेणाः यत्र नश्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आत्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विममन्ता भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । अकाण्डे अकाले भङ्गुरता विनाशिवन्म अवधार्य निश्चिन्त्य ।
निर्दयं परादुर्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरुध्य । अनाथाना

मया प्रोक्तान् नरपेक्षे उक्ती किनारे पर ही कालरात्रिके वृत्त्य और सहस्रों वर्षोंके समान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखमयी, नरकमयी और अग्निमयी हो प्यसी, उस रात्रिको मैं पापकारिणीने निद्राके बिना ही, उसी,
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः (उदर-उदर) विभक्त । धूलते धूसर एव अश्रु-जलसे आर्द्रकपोल पर सलग्न
(निरुद्धग-अयुक्तता) से भरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
वर्षा (वर्षाणां) मग्न (मग्न) करके रोनेके कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

जि-प्रत्युपमि उदर-उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करजी आराधनाके लिये दृढ़ निश्चय कर, उनके
(पुण्डरीक-प्रतिमा) की प्रभाते उसी कमण्डलु, उसी बल्कल और उसी जपमालाको लेकर, ससारकी असारता
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः [अचिन्तित] विपत्तियोंको प्रतीकार-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः निष्ठुरता देखकर, स्नेहको आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें ही
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः नमन्ता परमार्थको अनित्यता मानकर, सब सुख ही असमयमें विनष्ट हो जाते हैं
मन्दपुण्यतामन्नेव उदरानि तद्वयवः परित्याग कर

१. तस्मिन्नेव । २. विमुक्तज्याकुलैः । ३. मुखा । ४. क्षामक्षामेण । ५. क्षयितवती ।
६. ममन्ता । ७. मनसः । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलता । १०. परिजनेन मनसा सकल ।

‘गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्’ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^१ ।

अपरेद्यश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बहुभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय^२ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया^४ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विमृज्यमानोऽपि, बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहान-यासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^५ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-मिदमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक-क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^६ नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फल^७ मूलवारिभिर्वर्त्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानिव

दीनानां शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेश शरणार्थिनी रक्षार्थिनी । आश्रिता अवलम्बिता । अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मर्त्यो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तैरुपायैः, करणग्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः इयं महाश्वेता अस्माद् व्यवसायात् प्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णाः दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विमृज्यमानोऽपि गृहे गम्यतामिथ्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अगम्यन्तरप्रव-लमानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अश्रुमोक्षण-मात्रेण केवलनयनाम्रुत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचिन्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकाणि यत्र तत्, क्लेशातिशयादिस्था-शयः, अस्तमिता विनाशसमुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधव्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहूनां क्लेशायासानां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, क्लृप्तायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिब्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पन्नैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि वृक्षानां, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्ति प्राणधारणं विदधाना, जपव्याजेन जापमिपेण विषय-सुखोत्से मनको निवृत्त कर, एव इन्द्रियोका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वक शरणार्थिनी होकर, त्रिभुवनके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्रीमहादेवजी का आश्रय (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्तिते मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये, वाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोसे, अनेक प्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए वड़े-वड़े उद्योग किए । उसके बाद जब उनको यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना संभव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे बार-बार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन यहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दह्यमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अश्रुजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृण्वता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अमङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परिश्रमोंको सहने, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल ओर जलसे निर्वाह करती,

१ निगृह्य । २. नाथ शरणम् । ३ आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५ परिसान्त्वनैश्च ।

६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्मादध्यवसायाद् व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुष्टे

व्रतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षणमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रुमोक्षमात्रकेण । ११. बहुलमपि ।

१२. क्षपयन्ती । १३. क्रन्द ।

गणयन्ती. त्रिमन्थसत्रं नरसि 'स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं इत्यम्बकम्,
अस्यानेयं गुणाय' तरलिकया सह दीर्घं शाकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम्' ।

नामैवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा कुरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गह्व-
र्णीया निप्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविना निर्नार्था निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया
पृथ्वा पृथ्वा यः कृतव्याघ्रजवधमहापातकया करोति महाभागः' इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलो-
पान्नेन शशिन्मित्र शरन्मेषश क्लेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितु-
मुन्मथ्य पण्डेन निचिरमुन्मथैः नाऽरोदीत् ।

अन्तर्भाषीतस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण चित्तयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

पञ्च पुष्टशरीरस्य गुणगणान् सौम्यपादिसमूहान् गणयन्तीव गणना कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्य त्रिसायम् ।
 अत्र गणनी उर्वन्ती, धान्नामनेकार्थावादेयमर्थी ज्येः । श्यम्पक त्रनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती ।
 अत्र गणनी सापारदनुभवप्रियोक्तार्जुनी, न्ययम् निवासमक्रयम् ।

‘६६ ‘जपयराजैर्न’ इति निनेपेण ‘गणयन्तीव’ इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोपेक्षा ।

तमिति । पापशरिणी दुष्टनविधायिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता
 द्वापदमर एव वैभक्त्ययोगात् । निर्लज्जा निरपत्रपा सतिस्थेयागमनात् । क्रूरा कठोरा एवविधेऽपि
 सत्यप्रधानात् । निस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकालुप्राणस्यागाभागात् नृनंसा घातुका पित्रोरपि क्लेशनिमि-
 त्तात् । गर्हणीया निन्दनीया दुर्भाग्याधिबयात् । निष्प्रयोजनोत्पत्त्या निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
 काभ्य निष्पादनाभावात् । निष्कलत्राप्रिता निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नाथा निःस्वामिका
 न्यायप्रभावात् । निरवस्थाना निराधाना स्वाभ्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च
 भयं भयननीयस्य दृष्टान्तीनस्यादिति चानयः । दृष्टान्तविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात्
 परिहाराद्भा । मद्रूपदर्शने—

'नमोविंदोयजैः न्याभिप्रायः परिकरो मतः ।' इति ।

निमित्तं । नहामागः जन्मप्रवृत्तिकदृष्ट्यद्वारहितानुपमकीर्तिसंयुतविशेषमाभ्यशाली भवान्, कृतं
 दातव्यविषया नशश्चित्तं प्राप्यनश्य पृथग्मापातकं यथा तथा, मया महाध्वेततया दृष्टया अवलोकितया
 यथा दृष्ट्यापि योऽहं तथा वा किं करोमि कल्पयति, अपि तु किमपि नैवत्यर्थः । अविष्यदर्थं वर्त्तमानता ।
 दातुमाश्रयेन वदन्तोपान्तेन तस्यागम्यलेन शरमेवस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं
 वदन्मित्रं वदनं मुच्यते आच्छाद्य आरुह्य, दुर्निवारवाष्पवेगं दुष्प्रतिपेध्यनयनाशुप्रवाहं निवारयितुं
 निषेधं विनाशं क्षयारब्धन्ती भयदनुवन्ती । उच्चं तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत । उपमा ।

ते नि । रूपेण सौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन सारस्वतेन, मधुरो मिष्ट आलापः
परः, यत्र यस्याः लभ्य आवस्तया । नि मद्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपथा-

[illegible]

५. इस प्रजापति पापिनी, शुभप्रज्ञागदित, निर्लेन, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशस, निन्दनीय, प्रयोजन-रहित तथा दुर्ग, निराश्रय भोजन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुखिनी हैं। ब्रह्महत्यारूप महापातक होने से, शुभे भोजनकर अन्न पृष्ठकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?) इस प्रजापति का, गरकात्मान भोगमण्डके द्वारा चन्द्रमण्डल के समान, शुभवर्ण बलकलके किनारेसे मुख-मण्डल के अन्तर्गत (२६) का, दुर्निभर अशुभेग रोपनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर (१०१२) से बहुत देर तक रुदन किया।

मन्त्राचार्य आदर-मुद्रि तो पहले ही मराभताके प्रति रूप, विनय सरलता, मधुर वाणी, समस्त ससर्गका

१ ग्नात्वा । २ कश्चिदत्र 'तया' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३ दीर्घशोक शोकमनुभवन्त्यवसम् ।
४ कश्चिद् वाक्यारम्भ न इत्येतत्, क्वचित् अतिगृह्यसा च कृत्रया च इत्यधिकः पाठः । ५ कश्चित् 'निर्नाथा'
अत्रि नात्रोच्यते । ६ वा मया । ७ अतिकण्ठम् । ८ प्रारोदीव ।

ज्ञतया चातितपस्वितया च^१ प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरूढगौरवोऽभूत्^२ तदानीन्तु तेनापरेण^३ दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामा^४रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
'भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फ-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः^५ प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयान्पथसंस्तुत
इव^६ परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञयावधारिता विषयाः, मुक्तानि^७ अतिश-
यित सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवार्तितनीयस्यापि नितरां तन्निमानमनुचितैः^८

श्रयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपारूढम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुत्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरतस्यापि स्वामिन उपकाराय व्रतानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तया आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तया प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभापत अवोचत । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यननुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वाससत्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिको-
पकाराय संयमोपोपणवृत्तोत्सर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठातुम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाश्रुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम् उपदर्शयन् बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकेभ्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव तदुपकारस्य पर्याप्तवाञ्छा विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अत एव प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहन्येतेत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विसिनोति घृणातीति विषयाः सङ्कचन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया तृणेष्विव अवहेलया, अवधारिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः सम्पत्तिनिवन्धनानन्दा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृथ्वादिस्वादिमनिच् त तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता) से धीरे-धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखामिलायी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते, केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो । जन्मसे ही जिनके प्रति आपकी स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोंको आप उनके लिए ही अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तृणके समान अवहेलना कर त्याग दी हैं । इन्द्रको समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान्-संस्तुत इव । ७. विमुक्तानि । ८. उचितैः ।

गुणमावहति^१ । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^२ नीयते^३ भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः^४ केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रति भगवति भर्त्तरि मकरकेतौ^५ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्त स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितान् मूर्ति कर्मक्षेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च अमावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्निति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य स्याहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्त्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशानि भुङ्क्ते' इति नयाच्चेत्याशयः । नोभयस्यापि, न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति । सकलानां समस्तानाम् अधलाजनानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयाकर्षके, अन्यस्त्रीणामपि चित्ताकर्षकत्वे निजहृदयाकर्षकत्वं पुनराभवेत्याशयः, भगवति माहात्म्यवति, न पुनः क्षुब्धे इत्याशयः, भर्त्तरि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वरतृतीयनेत्रवह्निना दग्धेऽपि अस्मीभूतेऽपि असुमि, प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मन्दे स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेपादेव शोकाभावन असून् रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पर्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन द्वीप नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रक्षेदित्याशयः, रति मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादितशाश्वतविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः ।

होता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसकी धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उत्कृष्ट लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृत-व्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एव परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । पराधीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाना है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल लिप्त होता है (प्राण-निरत्याग करने का यहाँ केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदानादि देकर मृत-व्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकना है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको सा कुछ लाभ नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदया-

१. आपतितः । २. न तस्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाकोपचिता अवशी, फलपाकोपनान् । ७. कश्चित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९. मकरध्वजे ।

परिणि नरनयनमुत्तुजा' दग्धेऽप्यविरहिताममुभिः । पृथाञ्च वाण्येयीं शूरसेनसुतामभिरूपे
सायतामिजिते-म-मल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे' पत्यावखिल भुवन-बलि-भागभुजि
पाण' । रिमिन्दममुनि' शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराटदुहि-
नर-बालां बालराशिनीय नयनानन्दहेतो' विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यानुपगतेऽपि
पुनर्दाम । दुःखलाञ्च' धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवपरित-परेत्' इति निषेधेन न न दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिक कञ्चन दृष्टान्तमु-
क्तं भवति पर-परे-रममिति । अभिरूपे रमणीये, अनप्य प्रियतमे इत्याशयः, सावर्ज सहेलं विजित
रमणीयं नयनं मया ममस्त-राजके नृमनूदः तस्य मौलि-कुसुमेः शिरःपुष्पे, वासित नमस्कारका-
न-पदमभिरूपे नयनयोः शिरःपादपीठ-समप्रदायन यस्य तस्मिन्, अतएव अरिलभुवनस्य समग्रविषयस्य
न-भाग राजपाठ पर-भूमणीति तस्मिन्, महावीरे चञ्चलतिनि च न पुन-क्षुद्रे इत्याशयः, पर्यौ
नयनं, रिमिन्दमभिरूपे पाषाणस्य अभिसम्पातवह्ने इन्धनत्वा काष्ठस्य उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
-रूपे विराट-नयनित-प्राणाम्, नृजो अत्य गीति वाण्येयी तां वृणिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नीच-
-रूपे इत्येव विनाशितवत्या प्राण रक्षेदिति भावः, शूरसेनस्य राजपः सुतां दुहितरम्, न पुनर्यस्य
रममिति दृष्टान्त-दुहितरम् येन पितृवदक्षिणया प्राण रक्षेदिति भावः, पृथां कुन्ती च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
-रूपे, तथापि देव-पराशरोपापाद्यो काष्ठ-वारोपे निमित्तमिति परस्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गी भावसङ्करः ।
अत्रापि ननु —परा शिरः नृगरूप-पृथा नृगोभिर्विपिने रममाणः रिमिन्दमो नाम मुनिः नृग-
-रविना दत्तुमा नृगद्वया निदृष्ट्वा न मुनिस्त-शपः—'रममाण मा यच्च निहतवान्, अतस्व-
-नरि रममाण पर-परे'र-परमि' इति । ततः कदाचिद्वन्तप्रभावाद्बुद्धीतकामः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्नेव
पर-परेमाहास्यान्ममार, माद्री तु तममुत्तुजती, अनुसूतायामपि तस्या जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरपञ्चती-
-त-शप-शपामामेति । स्पष्टार्थं महाभातादिवर्णि ।

ननु ते रिमिन्दमौ प्राप्ते अर-नु वाचानस्ताभ्यां मह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
दा-प्रधाना नयनित-पञ्च दृष्ट, नयनानन्दहेतो' नेत्राहादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
-यति निदृष्टांति, न पुनरद्वयभारं येन विनाश-वारार रक्षेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुन-नयनित-येनादृष्टया वारार रक्षेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यो पर्यौ, पञ्चत्व निधनत्वम् उपगते
प्राप्तेऽपि पञ्चदश-नृप-नयनाराम्, पाण्डा अग्रद्विधमममासकामपिपासामित्याशयः, विराटस्य राजपः
दुहितरम् विनाशितवत्या, न पुनरभिरूपे दुहितर येनादिष्टवाच्यवारार रक्षेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'पाण्डो जनार्णव' इत्यत्र पृथोपमा पृथगपरिकरश्च, तथा चानयोरङ्गी भावसङ्करः ।

अत्रमपि महिषा भयजनाद्विणी मती प्रविधा भाग्यहीना काचिदन्याऽवलोकितताऽऽकृतिता वा
निदिधाय आह—दुःखमिति । हरस्य महेनस्य वरप्रदानेन बध्निना बुद्धिं प्राप्तो महिमा माहात्म्य यस्य
तस्मिन्, भा-पर-विनयप्रतिपादने न तु क्षुद्रे येनावहेलया जीवनधारण स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे
रूपविराम, न तु दुःखं येन विरागात्, प्राणधारण कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे,

ननु ते रिमिन्दमौ प्राप्ते अर-नु वाचानस्ताभ्यां मह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
दा-प्रधाना नयनित-पञ्च दृष्ट, नयनानन्दहेतो' नेत्राहादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
-यति निदृष्टांति, न पुनरद्वयभारं येन विनाश-वारार रक्षेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुन-नयनित-येनादृष्टया वारार रक्षेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यो पर्यौ, पञ्चत्व निधनत्वम् उपगते
प्राप्तेऽपि पञ्चदश-नृप-नयनाराम्, पाण्डा अग्रद्विधमममासकामपिपासामित्याशयः, विराटस्य राजपः
दुहितरम् विनाशितवत्या, न पुनरभिरूपे दुहितर येनादिष्टवाच्यवारार रक्षेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'पाण्डो जनार्णव' इत्यत्र पृथोपमा पृथगपरिकरश्च, तथा चानयोरङ्गी भावसङ्करः ।

१. उत्तराञ्च, २. विराटदुहि, ३. शूरसेनस्य, ४. वासिताशेषपादपीठे ।
५. दाम्पत्यम् । ६. रिमिन्दममुनि । ७. उपागतेऽपरियुक्त । ८. जननयनानन्दहेतो । ९. आगतेऽपि
१०. उत्तराञ्च दुःखलाञ्च ।

वदितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षः-सुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तृरहिताः श्रयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पत्यौ, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-णाम्, आतृशतस्य दुर्घोधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितां पालिताम्, स्वद्विधामेव स्वजनादरिणीमित्याशयः, क्षुद्रराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशला तन्नाम्नीमघलाञ्च स्मर । हहापि पूर्ववत् परिकरः ।

एतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिलषितमासीदित्यवगम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षासि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा विद्याधरादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरित्यागा अन्याः पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रयन्ते आकण्ठ्यन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः । [ENJ]

प्रोन्मुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य उपरतस्य समागमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न संशयितः, अपि तु सर्वधैवासम्भावनीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्याशयः । तु किन्तु भगवत्या स्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूय समागमसरस्वती भूयोऽपि भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे च स्वस्यैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः सङ्गमलनावश्यम्भावात्तन्निमित्तं भवत्यावश्यं प्राणधारण विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विद्यते प्राकृती इतरजनसाधारणी लौकिकी आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्यवाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ गई थी [यहाँका कथा-प्रसङ्ग ऐसा है कि—यून-पराजित पाण्डव, द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया । उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदी को देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का क्रुत्य देखकर उसके पीछे दौट कर द्रौपदीको हुडा लाये । भीमसेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्क किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा । शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको सञ्जाम क्षेत्रने पराजित कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

मृत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका सञ्चय भी यदि रहे, तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर) उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषत, गुरुतर कारण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. क्वचित् 'जयद्रथे' इति पाठो नावलोक्यते । २. बह्वयः । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तन्पुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसानुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैतमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रञ्च दैवम्, आश्चर्योतिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविपविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्यै नप्ता प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुक्मनाम स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विदध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलन भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननुपरतजीवितयोश्च सङ्गमः सर्वथैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारण कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्मादेतोः निःसंशयं निःसन्दिग्धम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एतं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमीयत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकूलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्यैर्नैवैनं प्रत्युज्जीवयेदिति भावः । ससारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकमेवभिन्नाः, तस्मादप्यस्य प्राणधारणसम्भावनेत्याशयः । दैव भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्याशयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्योतिशययुक्ताः अद्भुताधिक्यसहिता, स्वस्यैव तस्य तद्विद्यमानत्वाप्राणधारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपाजितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याशेयमभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरणं सञ्जातं भवेदिति चेत्तत्राह—अपि चेति । मुनिपुणम् अत्यन्त-सूक्ष्मं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृगकुमारापहरणे जीवितप्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्त बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकितं समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहोति । विश्वावसुना एतन्नामकेन गन्धर्वराजेन मेनकाया तदाख्यायां योषिति उत्पन्नां प्रादुर्भूता प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रीन् आशीविपेण सप्रेण विलुप्तमिनासितं जीवितं शसितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा तथा विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य शृगुवशोरपन्नस्य च्यवनस्य तदाख्यमुनेः नप्ता पुत्र प्रमितः तत्सङ्गकस्य युनेः तनय आत्मजो रुक्मस्तन्नाम मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमिति वृत्तं महाभारतादि पर्वण्येवम्—

श्री बाणी अठ नहीं हो सकती) । मेरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिये इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके इस खको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरसे उनको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महानुभावोंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अविषय) होता है, ससारकी वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं ऐवकी शक्ति भी विचित्र है, तपस्याकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एव धर्म और अयर्मकी शक्ति भी नाना प्रकारकी होती हैं । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनको उठा ले जानेकी विषयमें जीवन दानसे अनिश्चित अन्य किस कारणकी आशङ्का की जा सकती है ? इस (नून व्यक्तिको फिरसे जीवनदान कराने) में आपको अत्यन्त नडा नानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो विरकालते हो चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुने मेनकामें उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सुनिके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें मृगनन्दन च्यवन को पुत्र और प्रमत्तिके पुत्र रुक्म—नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको दया दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते २ मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और सत्रामें

१ तम् । २ प्रवृत्तयः प्रकृतयः । ३ तन्नीवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति कश्चिदधिकः पाठः ।

५. क्वचित् च्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

पोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनञ्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्, उलूपी^२ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयञ्च
परीक्षितम्^३ अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^४, उज्जयिन्याञ्च सान्दीपनि^५ द्विज-तनयम-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायामुत्पादिता काचित्कन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास स हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां भृगोः प्रपौत्रो रुहस्तां दृष्ट्वा भृशं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूदासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमत्तिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणाय कृतः
सुमहाजुषोगः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तन्निवासिनो मुनयः
पर्यनुशुशुचुः । रुहस्तद्वियोगे प्राणमपि त्यक्तुमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवन कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुहस्तां जीवयित्वा विधिनापयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सहप्राणमूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं तादृशम्, उलूपी एतन्नामिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सञ्जीवनमणिस्पर्शनेन सजीवनम् अकरोत् कृतवती । इदमिति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्व मुमोच, रक्षश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यथितः समानितश्च बहुभिरुपहारैर्वभ्रुवाहनः । पित्रा
भस्मितः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विपाक्तैर्वाणैर्गतासूनिवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जर्जरीकृत-
शरीरो मुमुच्छ्रं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योलूपी जुगुप्सितं कर्मेतद्वया विहत-
मिति ब्रुवन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्थानमन्वेपयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगगयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतमाना आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासू-
तातं निरीक्ष्य पर्यनुशुशोच । तज्जीवनायोलूपी बहुशोऽभ्यर्थयमानस्तद्विरहे स्वयमप्यनगनेन मर्तुमिवेप ।
ततश्चोलूपी सञ्जीवनमणिं स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुप्तोऽस्थित
इवार्जुनः उत्थायाम्बज हृदयेन परिष्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अभीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, एवंविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा करुणा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वत्थामा, पृषोदरादित्वासाधु ।

इदमपीतिवृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हृतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्माक्षेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविह्वलाः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती करुणाभिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानायेति । जातदयो भगवान् सूतिकागृहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्थितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपनति प्रज्वाल-
नके हो पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब नागकन्या अर्जुनभार्या उलूपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वत्थामाके आपत्नेयास द्वारा सर्वतो-
भावसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिसुवन-वन्दितचरण वही भगवान् सान्दीपनि-

नक्तपुरादपहत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान्^१ । अत्रापि^२ कथञ्चिदेवमेव^३ भविष्यति । तथापि^४ किं क्रियते, क उपालभ्यते^५ । प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि^६
न क्षमन्ते^७ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतं-स्वभावभङ्गुराणि-
सुखानि, आयत-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः^८, प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनंभवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^९ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यनि यज्ञाग्निमिति सन्दीपनं तस्यापत्य पुमान् सान्दीपनिः । तन्नामा कश्चिद्वाह्यः तस्य तनय पुत्रम्
अन्तकपुरात् यमपुरात् अपहरय आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविद्ययो रामकृष्णयोरनुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैव्यापहत निजपुत्र गुरु
दक्षिणारूपेण कामयाञ्छके । भगवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजन दिनादय, तत्राग्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीचकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अत्रापीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रत्युज्जीवनवस्तुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः क्षया, प्रभवति सर्वं विधातु शक्नोति, बलवती दीर्घवती
नियतिर्भाग्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासप्रश्वासां विधातुमपि । अतिनिष्ठुरस्य अन्यन्तनिर्दयस्य अस्य
दैवहतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तृणि, अप्याज निष्कप-
टम् अत एव रमणीय मनोहरं प्रेम दीर्घकाल बहुसमयं न क्षमन्ते सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गतं स्वभावत एव अनायतस्वभावानि अधीर्वाणि मक्षितानीत्यर्थः,
च तानि भङ्गुराणि नश्वराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असक्षितानीत्यर्थः
स्थाधीनि च दुःखानि वलेशः । अस्य विषयस्य स्फोरणाय वाचस्पतिकृतो मामतीग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

तथाहीति । प्राणिना ससारिणा कथमपि महता वलेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो वियोगः ।

प्रकृतम् आश्वासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्द्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितु
नार्हसि न योग्यासि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
समारपथं ससृत्तिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सासारिकजनानां समीप इत्यर्थः । आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपद् कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समर्थं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवविधैः एतादृशैस्त्वरूपैः अन्यैश्च मृदुभि सुकुमारैः उपसान्त्वनैः आश्वासवचनैः

नामक एक ब्राह्मणके पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिय इस घटनामें भी इन रूपका ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसकी निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोइ भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विधेपत—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' दैवके चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिय वह अकृत्रिम मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्राय करके
देखने में आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अल्पकालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और चिरस्थायी होता है ।
देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिए अपनी अनिन्दनीय आत्माकी निन्दा करना समुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त मन्दर सनारके
मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिकी घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होंगी रहती हैं । तब
उसके गध्यमें धार-प्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिकी पार पाते हैं^१ ऐसे ऐसे अनेक प्रकार के कोमल सान्त्वनावाचनोंसे

१. पुरात्रिभुवनवन्दितचरण स एवापहनवान् । २. कचित् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कश्चित्
'तत्रापि' इत्यधिक पाठः । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमते । ७. अनायुक्त । ८. अनायुक्त ।
९. एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्भरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुते महाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् अथ क्षीणे दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिञ्जरिम्णा-रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरल कुसुम्भं कुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुच्यमानेपुं दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिम्नि व्योम्नि, कोकिल विलोचन-च्छवि-वभ्रूणि चारुणयति साँध्ये भुवनमर्चिपि, यथाप्रधानमुन्मिपत्सु ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुपि^१ मुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्भरजलेन प्रस्रवणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि वक्त्रप्रक्षालनमनभिलषन्तीमपि ता महाश्वेता बलात् दृष्ट्वा पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौता-ननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नावसरे, श्रुतेन आवर्णितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उदन्तेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उद्भित्तो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूप गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्य परित्यज्य अधोमुखता गच्छति ।

अतएवह कार्येण सूर्यं शाकव्याधितनायकव्यवहारसमारोपात् समालोक्तः, शोकोत्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथेति । दिवसे वासरे । पारणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिञ्जरस्य भाव इति पिञ्जरिमा पृथ्वादिस्वादिमनिच् प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमानो पिञ्जरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविग्वे विलम्बिनि गगनाचरोहिणि सति । आद्योपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमाना महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्त रूपितं दुकूलं सूचमवन्न तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शान्वयर्थः 'कुसुम्भं हमनि महारजने ना कमण्डली' इति मोदनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकन, मुच्यमानेषु यथाक्रम परित्यज्यमानेषु ससु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् व्योम्नि गगने, चकोरस्य विपत्तचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनानिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविपथीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरेव नेत्रकान्तिरेव, वभ्रू पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अर्चिपि तेजसि, भुवन तसारम् अरुणयति आरक्तं विदधति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं सूर्यानामुदयानुसारेणेत्यर्थः, उन्मि-पत्सु उदयनं चोत्तमानेषु ससु ।

वनेति । वनमहिषस्यैव अरण्यरक्ताक्षस्यैव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें शरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (दृष्टे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य-मण्डल पक्षा हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरी के रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रजित हो (रंग) गया, कुसुमके फूलके रससे रँग हुए और घन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके सुखोंको छोड़ दिया, आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनानिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया, कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे, वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरे महा । २. रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहग्रामगोषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुपि' इति पाठो हि क्वचित् दृश्यते ।

प्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासुं गहनतां या-
न्तीषु तरुराजिपुं, रजनि-जल बिन्दु-जाल-जनित-जडिभि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता विटप-गहने^१ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महा-
श्वेता मन्द मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च नि-श्वस्य^२ निपसाद् । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुम प्रस्रवणजला-
ञ्जलिमवकीर्य^३ कृतमन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिलतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनः^४ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसान्ध्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढस्वमुपपादितम् । मुषितः अपहृतो व्या-
स्याऽवलोकननिरोधेनाल्पवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वव्यापित्वं चोतितम् । शर्वर्यां रात्रेरिदमिति शावरं तस्मिन् 'तस्येदम्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमान मनारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं चैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

अतन्विति । अतनुभिर्निबिडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भाः
कान्तयो यासां तासु, तरुराजिषु वृक्षपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु ससृष्टु । वृत्त्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुपारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य
तस्मिन्, वहलैः अत्यधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमित ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलित कम्पितं लताविटपानां वल्लीरकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरं च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतत्वमन्दस्व-
सुगन्धश्चानि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृत्त्यनुप्रासच्छ्लोकानुप्रासान्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निद्रेति । निद्रया प्रमीलया निमृता निःशब्दाः पतत्रिणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे
प्रदोपसमये प्रवृत्ते सति ।

नहेति । मन्द मन्द शनैः शनः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमा सन्ध्या सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासना कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वस्त्रल-
शयनीये तस्वक्शय्याया सखेदं सखिन्नम् उष्णं च नि-श्वस्य नि-प्रास प्रमुच्य निपसाद् उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुम सपुष्प प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्धत्वेन
निक्षिप्य, कृतो-विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये
तस्त्वाकृतादन्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः बहलीकिसलयैः शय्या शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोंकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिनाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढे (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (डक) जानेसे वृक्षोंकी
आदियों और भी गहन होने लगी, रात्रिके शिशिरविन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
तौरमते जिसके चलनेकी मूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी कुञ्जीकी कैपाती हवा बहने लगी, और
प्रदोपकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण निश्चब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनी साय सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलमें पैर धोकर, विपादके माथ उग्रा नि धास
(गरम मांस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (बिछोने) के ऊपर जा बठी । इतनेमें चन्द्रापीटने भी उठ कर
कुसुमोंके महान अञ्जलिपुटसे झरनेका जल लेकर मूर्खके उद्देश्यसे अर्घ दिया, बाद सन्ध्या और इष्टदेवताओं नमस्कार
कर कोमल लता-परलव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछौना बिछाया) । उसने बाद उस

१. हरितासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारवीषु, राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
नि श्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्या प्रणामम् । कुत । ६. कश्चित् दिरुक्तिर्न दृश्यते ।

च्छास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदने-
नाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति^३
सर्वथा नमो भगवते^४ त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाये^५ति ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव’ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
ब्रह्मचारिणी तरलिका क गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरिति नाम्ना मदिरायतेक्ष्णा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकल-गन्धर्व कुल-मुकुट-कुङ्कुम-

आयुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भाषणः दुर्विषहा
दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यद्यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन आभिभूता
आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोढकालचेपाः तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं
धैर्यं चेपा ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्काल जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवा-
सिना लोकेन अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमाऽस्तु ।

(समाप्तश्चाय महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘अपि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेश्यभिधीयते’ इति दपेणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । एनां महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वसतिरेव व्यमनं विपत्तिः तत्र मित्र सहायकीभूता तथा दुःखे सब्रह्मचारिणी समाननीर्यवासिनी समान-
क्लेशभोगिनीत्यर्थः ।

अवेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम् ।
तस्मात् कुलात्, मदिरा मद्य तद्वन्मानसोन्मादकस्वाग्मदिरिति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जनवत् आयते
विस्तृते ईक्षणे नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जनः ‘मद्यम्’ इति शब्दस्वरूपम् ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-
कुङ्कुमं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

गन्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषय में बारम्बार मन-ही-मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होने;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकी
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहा महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रपीड) ने महाश्वेतासे पूछा—‘माहात्म्यशालिनि । वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगिनी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रवाला मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलान्छनेन छत्र-वेत्र चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्द्धनपरयोश्च तयोर्बोधनसुखानि सेवमानयोः^३ क्लेशानाश्चर्य-भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव^४ गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीनि नाम्ना । सा च मे^५ जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन^६-पानाशना परं प्रेमस्थानम-खिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तथा मया च नृत्यगीतादिकलासु^७ कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

यत्तदित्यर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरोति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम् आकर्षितं हृदयं चेत्तो यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण, अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय तत्समर्पणमित्यर्थः । लान्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालव्यजनम्, च परि-चयार्थं भृत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लान्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञाबोधकमहा-देवीस्युपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेम्णाः संवर्धनं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयोः यत्नवतोः तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः बौधनसुखानि तारुण्यानन्दाः सेवमानयोर्भुजानयोः । पित्रोः मातृ-जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायकवृणस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्याशयः । कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण तद्वच्चित्तोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैराङ्गादङ्ग्यं परिच्छुता । मदिरा करदमघोऽपि' इत्यमरः । क्रियोप्रेक्षा ।

सेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिज्ञानानोरपन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-नम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भधाम निरि-लविश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रव्योप्रेक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासा । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलभिः, नित्य-न्वणस्य बाधाया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-बाधारहितमित्यर्थः । बालभावः शैशवम्, अपनीतः अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटाग्ररूपी पाद-पीठ परं चरणयुगलं रखनेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (धिवाट) कर लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुणगणने आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य किशोरी दुर्लभ सब अन्तःपुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रत्नों चिह्न प्राप्त करनेवाले भृत्योंसे युक्त, 'महादेवा' की उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक देकर अनुग्रह दिया । अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे बौधनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनकी, माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही मानो एकमात्र जीवनके समान आश्रय करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठती, एक साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसके साथ मैं अन्योन्य प्रेम हो गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बाल्योचित नानाविध क्रीडा करते करते हमारा अवोध बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उसने मेरे शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्पन्न शोकने

१ क्वचित् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २ वनितादुर्लभेन । ३ अनुभवतो । ४ सकलस्यैव । ५ जन्मनः, मज्जनम् । ६ क्वचित् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७ गीतनृत्यकलासु गीतनृत्यादिकासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
‘तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं ‘निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया पारजनसकाशाद्वन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता^६ बलवदुपता-
पपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यञ्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं ‘कञ्चुकिनं वत्से ! महाश्वेते !’^७ त्वद्व्यतिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, ‘इदानीन्तु’^८ कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्’ इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका ममुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तूद्वाहं करिष्यामीत्याशयः । अनि-
च्छन्तीमपि अनभिलषन्तीमपि । दातुमिच्छति दत्तसति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा वद्वन्धनेन, विषेण विषमद्येन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रक्ष्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुता पुत्री कादम्बरीम्, समुपारूढ समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महत् । उपतापस्य सन्तापस्य परवशः अधानः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यन्निति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शेन निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः कम् । त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्ध शोकानलेन उवलित हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं वलेशम् उपस्थित प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अनुसुप्त्युपादितमित्याशयः ।
अनुनतुम् अनुनयेन पाणिग्राहणे सम्मतिं विधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्थमेवैवंविधश-
पथविधानात् त्वद्वाक्याधीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्रहण (निवाह) नहीं करूँगी’ । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि बलपूर्वक किसी समय किसीके भी हाथमें मुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्वन्धन (फासी लगा) अथवा विषमक्षण कर निश्चय ही प्राणत्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और शपथ-वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्परासे श्रवण किया । फिर कुछ समय व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इस समय यही उचित है’ इस प्रकार ननमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’ नामक कञ्चुकीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्न । २. इच्छेत् । ३. तत् । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।

५. इह ‘अतिप्रेमताया’ इत्यधिक पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स ता । ७. बलवद्दूयमानः ।

८. सन्तापेन बलवद्दूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘मूहि गत्वा वयः’ इत्यधिक पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पठ न विद्यते । १३. कादम्बरी-

व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं मत्समीपमचैव प्रत्यूपसि^१ प्रेषितवान् । ततो^२ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्द्धं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^३ लाञ्छनचङ्गलेन विडम्ब्यन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाभेताहृदयम्, उद्ध-
हन्निव मुत्तुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्न दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अवि-
रलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धौ वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुलङ्घयतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मानित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिग्राहणे क्षाप्यपूर्वकामन्मत्येत्याशयः । तत्तदा, गुरुवचन पितुराज्ञावाक्यम् अवितथ वुरु निजपाणिग्राहणेऽनुमति-
दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्यागं करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातोति । तस्या तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थिताया महाभागो भवान् इमा भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्तः अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्वि जटाम्येति धूर्भारभूना जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडायाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महामयवस्त्रं द्योतितम् । भगवान् तारका राजश्चन्द्रः, लाञ्छनचङ्गलेन क्रोडस्थमृगाङ्गकपटेन, शोकानलेन शुग्बहिना दग्धं ज्वलित मध्यम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तं महाद्वेताया हृदयं मानसं विडम्ब्यन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनचङ्गलेन मुत्तुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहाय्येन इत्यैव महापातकं महापापं तत् उद्धहन्निव हृदये धारयन्निव, महापात कस्य मालिन्येन वर्णना कविसमयप्रसिद्धा बोध्यम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं व्योम्नि पापे’ इति । तथा लाञ्छनचङ्गलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षप्रजापत्यभिसम्पातवहिना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति शेषः, अविरलेन सान्द्रेण भस्मना विभूत्यैव अङ्गरागेण धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजिनेन चर्मणा प्रावृतम् आच्छादितम् अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिन्यात् तत्सादृश्यनिरूपणायैवं विशेषणद्वयोपादान-
मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव दक्षिणेतत्कुच इव उदगात् उदितवान् । अर्धनारी-
श्वरसमयेऽग्निः प्रायः वामेतस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-
मभिहितम् ।

हृहापारितस्त सापह्नुवाः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासा परस्पर नैरपेक्षेण मंसृष्टि । पञ्चपुराणयोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रजापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिकन्यका विधिनोपनय-
तासु रोहिण्यामेव नितरामासक्तो बभूव । ततः पितरं समेत्योत्तुस्ताः स्वस्वाचहेलनाम्, अनन्तरं तामा-

अनुकूल करनेमें एकमात्र तुम ही हम लोगों का आश्रय हो ।’ इस पर मैंने गुरुजनके आदेशके प्रति गौरव आर सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा कि—‘नखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिको और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तो नाता-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसके जानेके थोड़ी देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । रत्ना कह कर वह चुप हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके व्याज (वहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले नराजोके हृदयका अनुकरण करता, मुत्तुमारकी हत्याके महापातकको ही मानो धारण करता, चिरकालसे सलभ दल मुनिने ज्ञापानिके दाहका चिह्न हो मानो दिखाता [चन्द्रमाने अश्विनी-प्रभृति २७ दक्षकी पुत्रियोंने परित्याग किया था, किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षको यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शपथ दिया कि—‘तू यक्षमारोसे अभिमूढ हो जाओगे’] एवं अधिक भस्म लगानेसे शुश्रवण हुए और दृग्गसार (मृग) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (आधे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान आभायमान होना, महादेवके उदा-मण्डले

१ इह ‘तदनुनयार्थ’ इत्यधिक पाठ कश्चिदुपलभ्यते । २ कश्चित् ‘जलैव’ इति पाठो नास्ति । ३ प्रत्यूपसि । ४ अतः । ५ अस्मिन्मान्तरे । ६ कश्चित् ‘कृष्ण’ इति पदं न विधेयं ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्वेते गगनमहापयोधिपुलिने समलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिर्पि शशोद्धमण्डले, शशिकरकलार्पकलितासु व्रजन्तीषु क्रशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिर्माणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलानि चार्धस्कन्दपतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपर्यास, समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-
मनुरोधात दक्षेण निखिलास्वेव तुल्यगगो भवत्विति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नाचेष्टत । तथैव तम-
वलोक्य दक्षः 'त्व यच्चमरोगी भव' इति शशाप' इति ।

क्रमेणैति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः तस्य पुलिनं श्वेतत्वसादृश्यात्तोयोस्थितबालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूप्रभृतीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चे-
त्याशयः । कुमुदानां कैरावाणां बान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्धुभूते । विघटितं प्रस्फोटित कुमुदवनं कैरावा-
रण्यं येन तस्मिन् । धवलितानि चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्खवत् श्वेते धवले ।
श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-
त्वान्मानभङ्गविधायिनि । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचींषि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्गमण्डले
चन्द्रधिवे, क्रमेण उद्वेते ऊर्ध्वसुस्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्ग केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, व्यङ्गतोपमा, छेकानुप्रासः' इति तथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विघटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्वारणाय 'विघटितद्वन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरैश्चन्द्ररश्मिभिः कलितासु आवृतासु, उड्गानां तारकाणामिमा इत्यौढव्यस्तासु
प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अल्पस्य भावः क्रशिमा तं तादृशम्, पृथ्वादिस्वादिसिन् । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु
सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रस्रंति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु स्रोतांसि ज्ञावयन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु,
कैलासस्य रजताग्रेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्झरेषु, प्रस्रवत्सु झरत्सु सत्सु ।
वृथ्यनुप्रासः । तथा 'प्रस्रवत्सु' इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव माधीयान् ; 'प्रस्रवणेषु
सर्वतः स्त्राविषु' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अत-
एव विलुप्तानि सङ्कोचाद्विनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अक्षोदसरसः अच्छो-
टाभिधानसरोवरस्य पर्यास जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोत्प्रेक्षणाक्रियो-
त्प्रेक्षा । 'कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरानो नवाङ्कुरे' इति विश्वः ।

समुपोढेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि राग्यागमे चक्रवारुदम्पत्योर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-
चूडामणि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जव आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका माङ्गलिक निद्रा-कलसस्वरूप,
कुमुद-बाधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्खके समान शुभ्रवर्ण
आर मानिनियोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), वाला, श्वेतच्छत्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय
होता गया, चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक जाने) के कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जव क्षीण होता
गया; कैलासपर्वतस्थ स्रोतो नि सारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके झरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा
बहने लगी, अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अच्छोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो जानेसे
चन्द्रमार्तो किरणें मानी आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुई दीखने लगीं, रात्रि उपस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. ज्वेनिमानमातन्वति, शङ्खश्वेतायमाने । ३. मानदस्यौ । ४. कचित् 'शुचिशोचिर्पि'
इति पद नोपलभ्यते । ५. शशाङ्गे । ६. कश्चिदिह 'कलाप' इति पदन्नास्ति । ७. कवलितानि । ८. आतन्वतांषु ।
९. अवदयाय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिक पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-नयन जलकण-नीहारिणि विद्यद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्या वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्पणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निवर्त्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका पोडशवर्षवयसा, सावष्टभाकृतिना, मद-खेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पृथुपितेन चन्दना-

दित्याशयः, अतएव समुपोडा सज्जाता मोहनिद्रा बलेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्राघीयसीभिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् आन्दोलित वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकाणां रथाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे) विरुवति रव विदधति सति । इहृच्छेकानुप्रासः ।

निर्वृत्त इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्वृत्ते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल कणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः, तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन् । विद्यद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितस्त्रीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन तिमिरापगमावलोकनानामवलोकनभयात्पलायिते सति, इह हर्षत्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्पर नैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुप्तं निद्रिताम् । पल्लवशयने किसलयतल्पे । समुपाविशत् अधितस्थौ । मामन्तरेण मद्वधतिरेकेण । वराकी शुद्रा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपाया निशाया क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टाया प्रस्तरतलासीनाया पवित्राणि पुतानि अधमर्पणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्च' त्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्वृत्तौ निष्पादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं यत्नं तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रथूपस्थेव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणेत्यस्य विशेषणानि । पोडशव-र्षाणि पडधिरुद्धशयानानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टभा सवला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मदखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्येव गमने चलने गुरुणि मन्थराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पृथुपितेति । पृथुपितेन गतदिनविहितत्वानि.सुतरसेन शुष्केण चन्दनाङ्गरागेण मलयशङ्खावलेपनेन

कारण मोह-निद्रासे अभिभूत इष्ट, अच्छोदसरोवरकी बटी बडी तरङ्गोंकी छलकते काँपते, परस्पर विच्छिन्ना (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब चौखें मारने लगे, चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया, और नेत्रमेंसे शिशिर (ओम) के समान आनन्दाश्रु-विन्दु विसर्जन करतीं, आकाशमें विहार करनेवाली चन्द्रके उदयने अन्धकार मिट जानेके का-ग इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणियाँ जब अभिसारमें जाने लगीं. तब चन्द्रापीड, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पत्तोंके विछौने पर) बैठ गया और—'मन समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अथवा वालिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारने होंगे ?' इस प्रकारकी चिन्ता करने-करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके अन्तीत होनेपर प्रातः काल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातलपर बैठकर महान्देता पवित्र 'अधमर्पण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीड भी प्रातः कालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि अन्तेमें ही उस जगह तरलिका उपस्थित हो गई (आ पहुँची) उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सनल आँकड़िन-वाला, राजकुल-सम्पर्कमें चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके समान

झराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिञ्जराग्रेण, चामीकर शृङ्खला-कलाप-निबिड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तं प्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवल वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तीपीनबाहुना, वामप्रकोप्रदोलायमानमाणिक्क्यत्रलयेन, कर्णाभरणमणो-विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालवर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्रमुद्रहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्बूल-बद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्बा लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईषत्पाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सक्थिदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेन कुङ्कुमद्रवकृताझरागेन पिञ्जरः कस्मिंश्चिद्भागो नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागो अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्त्या निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षाबन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जल यस्य तत्, केवलम् अधरवास एव अधोऽशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवस्त्र धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कुशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीपदर्थे निःशब्दं । विभक्तमध्येन क्षीणमध्यभागेन, विपुलं बृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घो विस्तृतो, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीनो, स्थूलौ च बाहु भुजौ यस्य तेन ।

वामेति । वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्क्य-वलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणालङ्कारे-णाधोविक्षिप्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनूंषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे क्षिप्तम् अपितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रक्षितम् अशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्बहता धारयता । इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्बूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन बद्धो धृतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिदशो मालिन्यञ्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्बूलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् ओष्ठं दधता, उद्बहता लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकुरया श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवलिम्बा श्वेततया दिगन्तराणि धवलयतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवा-रण्यानि वर्षतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजन्यासं कुर्वतेव सज्जतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्तिप्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाद्यास्तिस्र एव क्रियोत्प्रेक्षा वाक्यार्थहेतुकं कान्थलिङ्गञ्चेति समेपामेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य मुहुर्मुहुरभिधानादनवीकृतत्वं दोषः समापतति तद्धारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धीरे-धीरे पैर रखता हुआ—आया । पर्युपित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लेप) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण । मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दोखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे दृढ बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें वायुके मारसे हिल रहा था । उसका उदर बहुत कुश होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) भी कुश होकर विभक्त हो गया था, वक्ष स्थल विस्तृत था, एव बाहुयुगल लम्बे, जुगोल और स्थूल (मोटे) थे, वामहस्तके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण श्रूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका ओष्ठयुगल आम्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्बूल-चर्वण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दोखता था, आकर्षविस्तृत (कानों तक) पहुँचते एव स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रभाद्वारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातल भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधररूप रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी काद-म्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बितं कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजि-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भाल यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेफ-समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राम्या नागरी शिष्टयोग्या आकृति-राकारो यस्य तेन, तथा शानकुले गन्धर्वराजवाद्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दृष्टः तेन, नानाविधजनैरनेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगत्वेति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तर तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यन्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतामित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्या दृष्टिमङ्गया निसृष्ट दत्त दक्षितमित्यर्थः नातिसमीपवर्ति नातिनिकटस्थापि शिलातल भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापित सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूप सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशय सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णभूतजपा । पप्रच्छ अग्रासीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वोक्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नम्रभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, रूषदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चिन्नम्रीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञप्त् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो श्वेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटदेश, स्वर्णफलके समान विस्तृत, था, और उसके केशकलाप अमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एव आकृति भी भद्रलोकोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीटको देखकर तरलिकाने ‘वह कौन है ?’—इस प्रकार कौतुक उत्पन्न हुआ, उससेही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेता के समीपमें जाकर उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उनके नयनभङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) वताप हुए एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीट उन अलौकिक सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सज्जल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ?’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्णपाश-सहित, विनयपूर्वक, मन्त्रक अवनत करके अनिन्दुर

ज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञा-
पिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया ‘सन्ततमुक्तमुक्ता-स्थूलाश्रु-
बिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष नयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः
कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवर्चास तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी
दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदि यमागत्य मामवदत्तरलिका, तत् कथय किमयं
गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं
प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे
सहज-प्रेम-निस्यन्द-निर्भर हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ?
तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुपमभिधातु वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तथा कादम्बर्या, सन्ततम् अनुदितप्रवाह यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि
मुक्तावत् स्थूलानां पृथुलानाम् अश्रुबिन्दूनां नयनाश्रुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा
रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रत्युत्तरं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः ।
विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह आश्लेषो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् ।
गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, त्वयि विपिने
स्थितवस्यामहं यन्नवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवयोः
स्नेहविश्लेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया समेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-
द्योगः किम् ?

जानासीति । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य निस्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं
स्वान्तं एव जानास्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती
सन्देशं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिञ्जितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणेका नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—स्वस्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-
दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सहृदयः दृष्टानिष्ठविवेचनशक्तो जनः, ईदृशो एवविधे कनीयसि
अत्यल्पे क्षुब्धे, अवसानविरसे परिणामकलेशप्रदे, तत्रैव वियोगादिनेस्याशयः, कर्मणि पाणिग्राहरूपक्रियायां
मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिधानां तु

वाणीसे सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे स्वस्थ देख कर
आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुक्ताके समान
स्थूल अश्रुबिन्दुवर्षणपूर्वक रोकर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ यह केयूरक नामक उन्हींका
वीणावाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा — ‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ कण्ठा-
लिङ्गन करके विज्ञापन करती है कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उस विषयमें तुम ही कहो—कि
यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती
हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उलाहना है ? अथवा प्रेम-मङ्गल करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके
परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती हो कि मेरा हृदय
तुम्हारे ही अकृत्रिम (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश
भेजते क्यों लज्जा भी नहीं आई ? तुम तो उस प्रकारकी मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अप्रिय और
निष्ठुर मापण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वस्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा
नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इस प्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सहृददुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरारतमर्याविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरिव पतिसमागमसुखानि परित्यजति^१, किमुत नार्यः । अपि च^२ यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशा निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-त्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्येतद् कथमात्मसुखाधिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथैव केस्यत आह—कुमुतेति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्त अस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितातिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशदायिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—सहृदिति । सहृददुःखखेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभाराक्रान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखखेदिते हि मनसि सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि तात्पर्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् एवंविधा दशाम् अत्यन्तकठिनशोकासुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं त कामं कथं केन प्रकारेण सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्याः प्रबलवैरिस्त्वेन ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवे, अस्तमयेन परद्वीपान्तर-गमनेन विधुरासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रथाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यग्जातिरपीह-शमनुतिष्ठति तत्र किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्ग-मसौख्य परिस्थाप्यमेवैवमिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षण । प्रियसखी त्वमित्यर्थः, निवसति अभितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेष्टुं कुर्यात् कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयेव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

यत्रेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यया सा, प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । एतत्तव कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेदय, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्या-भिलाषिणी सती, कथं पाणि कर ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सहृदसुखदुःखयोः सहयोर्वैपरीत्यप्रसक्त-रित्याशयः । कथं वा सुखं सौख्यं भविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दुःखित चित्त लोगों—की तो बात ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दुःखसे दुःखित है, उसको सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास परिहास ही कैसा ? विशेषतः, जिसने मेरी प्रियसखीकी ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कर्मर्षकी अभि-लाषाकी क्या मैं पूर्ण करनेमें समर्थ होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे कमलिनी जब उसके चिरहनें बिछल हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकपक्षिणी भी पनिके साथ नमिलन सुखका परित्याग करती है, ऐसी स्त्रियोंका तो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृविरहमे व्दाग्ण होकर पर-पुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी भरे हृदयमें रात दिन बन्ध करती है, उस भरे हृदयमें अन्य पुरुष किम प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके चिरहनें बिछल होकर गुरुरर-व्रतालम्बनसे शरीरका शोषण करती गुरुरर कष्टका अनुभव करना हो, तब मैं इन ननोंको न गिनकर अपने हा-सुखाभिलाषिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१ अस्तमन । २ क्वचित् 'यति' इति पद नापलोच्यते । ३ त्यजति । ४ क्वचित् 'अपि च' इति पद नास्ति । ५ क्वचित् 'तीव्र' पद न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ?। त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः,
वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, स कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयम-
ञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलं वा चेत्, मद्वचनमनुरुध्यते वा भवान् सुखदायि'

तदिति। त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्रहणविषये। स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयशोऽकीर्तिं अङ्गीकृतम् स्वीकृतम्। विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः,
गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लाङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा प्रपा समुत्सृष्टा परित्यक्ता। सा कादम्बरी। अत्र पाणिग्राहणे।
सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः।

तदिति। तत्तस्मात् कारणात्। उपरचितो निबद्धः। पादग्रहणम् अभिवादनम्। इति हेतोः।
स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं मत्पाणिग्राहणशिक्षारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः। तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः।

महेति। तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य। विचार्य विमृश्य। आगत्य गत्वा यथार्हं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि। प्राहिणोत् प्रेषितवती। आहपूर्वां गम्धातुरिह गमनार्थं स्वाचक इत्यवाचवत्-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः।

गत इति। रमणीयो मनोहरः। चित्रा विविधाश्रयं युक्ता। किंपुरुषविषयः किन्नरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः। पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दत्ते च पेशलः' इत्यमरः।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहृतं भवति। अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-
पूर्वार्थे अदृष्टशब्दाच्चरद्वयप्रत्ययः। अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् तन्निरीक्षण इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम्। अनुरुध्यते रक्षितुमभिलषति, दैवादिकोऽनुपूर्वो रुध्धातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया, विनयकी अवहेलना की,
गुरु-वचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-स्त्रियोंसे सहज भूषण लज्जा का भी परित्याग
कर दिया, इसलिये कहो कि—'वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो' ? अतएव मैं यह हाथ जोटती हूँ,
प्रणाम करती हूँ, पाँव पकडती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो, तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें
चली गई हो, इसलिये स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कहकर केयूरक चुप हो गया।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वय ही वहाँ
आकर जैसा उपपुक्त होगा कलंगी'—यों कहकर केयूरकको विदा कर दिया। उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता)
चन्द्रापीडसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूट पर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किंपुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी
सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिये यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें,
अथवा किसी गुरतर कार्यकी हानि नहीं होती हो, या पहले जो देश नहीं देखे है उसे देखनेके लिए आपके मनमें
कोतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध की रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. क्वचित् 'मया' इति पठ नोपलभ्यते। २. अपयशः। ३. अस्मद्वचनम्। ४. भवन्मतिरतिसुरादायि,
भवन्मति सुखदायि।

वा आश्चर्यदर्शनम्, अर्हामि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्य वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिसाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र हृष्टा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणवान्धव भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन सहतः कालाहुच्छ्र-
सिनमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशा गुणोदयः' इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थक्यः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं महिषं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराश्रणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलेशः सत्तवलवः । अभ्यर्थना तत्र गमनप्रार्थना निष्फला निष्प्रयोजनाम् ।

मयेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्चर्यम् । मन्निर्विशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुलितविमर्शेन यो मनोमोहः 'त्वयि सशोकायां नाह पाणि ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

ममेति । हि निश्चितम् । निष्कारणवान्धव निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मद्दुःखार्कणेन दुःखित-
हृदयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीक्ष्यैव विद्यमानाया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखितमिरभारलेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् समयात् परम् उच्छ्रितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सदातां सहनशीलता गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकस्तोभयो' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्मा-
देतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सत्पुरुषसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रथमसुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशा त्वद्विधानां गुणोदयः दयादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा ध्रुवमेव मामानन्दयिष्यसीत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिमुष्टांती कादम्बरी कुनमपि क्षपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाश्वेताया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतीं कथितवतीम् । एना महाश्वेतान् दर्शनाप्रमृत्ति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिया प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न नानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेज भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहके योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इन प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवास-भूमि उस हेमकूट पर्यन्तर मेरे ही साथ चलकर वहा सुझते अमित्र कादम्बरीको देख, उसके कुसस्कारजनित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहा विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइयगा । आप बिना कारणके हो मेरे द्रव्य हो गए हैं, रसलिय आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नीचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज नानो जगिन होकर हलका हुआ, ओर आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक नानो नब हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ ससर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । विशेषत, आपके समान नदामुदयोका गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है ।' [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर सुते अवश्य ही

१. अस्मच्चिरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयमिमम् प्रणयम् । ३. योग्या वा नन्यसे नान् । ४. दक्षिण 'इत' इत्यधिक-पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्त्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवे-
त्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असख्ययनारीशतसहस्रसम्बाधम्,
स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्ता ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणामिव संगृहीतम्, अपुरुषामिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्त्वदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियु-
ज्यतां प्रयत्नाम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वाटी यत्र तथोक्तं
हेमकूटं तक्षामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि वहिर्द्वाराणि येषु तथोक्तानि सप्त-
कक्षान्तःपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

महेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकवेत्रलताः सुवर्णखचितवेतसयष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं ददृशौत्सुत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्वासाच्चन्द्रापीड न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गाद्वर्तयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बाध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषिता इतसहस्राणि लक्षानि तैः
सम्बाध सङ्काणं वृत्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोपम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषण प्रत्येक कारणाभ्य-
वधेयम् । पुनश्च अतएव स्त्रामय नारामयम् अपरम् अतिरिक्त जीवलोकमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्ता ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणना ज्ञातु प्रजापतना एकत्र एकस्मिन् स्थले
संगृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य स्त्रैणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुष सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरा प्रजापतः सृष्टिमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्न सजातम् अङ्गनाना नारीणां द्वापम् अन्तरोपमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पञ्चममिति । पञ्चम नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव यपामवतारः
(प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिरुक्तुः निर्माण सृष्टिर्निव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

सखी वनार्येगे यह अभिप्राय है, चन्द्रापीडको सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर मेरी सखी
कादम्बरी किए हुए भी शपथको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजानेमें महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग था ऐसा यहाँ भावकोंको समझना चाहिए]

इसप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जबसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझना है, इसलिए आप निःशङ्कचित्तसे इच्छानुसार इस व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बंधे थे ऐसी सात
ढोयीड़ी लॉधकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौडकर आते, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
वेत्र-यष्टि (वेत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे बताए हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलोकके समान हो, त्रिभुवनमें कितनी स्त्रियाँ हैं इसकीभ्रंस्त्या जाननेके लिए विधाताने मानों त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, स्त्रीलोकमय नूतन और एक द्वीप मानो

द्वेष्टिप्रजापतिनिर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोपम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतसरविसरेण दिवसमार्द्राकुर्वन्तेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरवनिष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेवोबालित-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापित रचितम् अङ्गनाकोप नारीभाण्डागारमिव । जात्युपेक्षा ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव अमृतसरविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सेचनं विदधतेव, तथा अमृतसरविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालम् आर्द्राकुर्वन्तेव विलङ्घीकुर्वन्तेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तर्णीगणानां लावण्यस्य सौन्दर्यतिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावपिणा मरकतमणिमयेन अश्मगर्भरत्नप्रचुरेण भूषणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगत व्याप्त तस्य भावस्तथा कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्त तथा मरकतमयभूषणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मित रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः निष्पादितानि सपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावपूरेणादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' आर्द्राकुर्वन्तेव' इति द्वे क्रियोपेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थं मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्चोत्प्रेक्षणाक्रियोपेक्षा, एव निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेवोत्प्रेक्षणात्ता अपि तिलः क्रियोपेक्षाः, एतासाञ्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्र्यो यस्य तदिव । क्रियोपेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तादृश्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमाः, इह तु प्राकृतिका इति भेदः ।

रतीति । रतेः कामपत्न्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामाचरितैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अन्विति । अनुरागेण प्रीत्या अनुल्लिप्तसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उत्पन्न हुआ हो, पञ्चम नारीयुग मानो अवतीर्ण हुआ हो, पुरुषदेवसे विधाता ने मानो दूसरे सप्ताहका निर्माण किया हो, अनेक कक्षोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखा हुआ स्त्रियोंका मानो भाण्डार हो—एसा उन अन्तःपुर (रनिवास) के अन्त्यन्तरका भाग देखा । अमृतसरकी धारासे ही दिशाओंको प्लावित करता (प्लवाना) दिनको मानो सींचना, सप्ताहके समस्त मध्यस्थानको मानो आर्द्र करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाको ढरनाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंकी लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वत्र व्याप्त था जिनसे वह मानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आलोक ही से मानो उसकी दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही मानो सनन्त सान्नी सन्पादित किए हैं, स्वाभाविक यौवन-विलाससे ही मानो उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हैं, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानो कार्यकलाप की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरण से ही मानो अन्त्यन्त निर्माण कराया हो, अनुराग-

सकलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव^२, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविद्येपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृत-भ्रूलताविभ्रमैः काम-कार्मुक-विलास शतानीव^३ प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्वहुलपक्ष-प्रदोप सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव मधुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामबाणमयमिव कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु व्याप्तौ मयद्वयविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिबह्वेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहुलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्युतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य मुखकान्तिभिः करणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्यतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोप्रेक्षणक्रियोप्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिस्नेहः । इत्थमन्यत्राऽप्युहनीयम् ।

अपाङ्गेति । अपाङ्गविद्येपैः कटाक्षपातः, अवनिं पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पलसमूहः तन्मयीं क्रियमाणं विधीयमानामिव । क्रियोप्रेक्षा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्दरूपाणि कामकार्मुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युप्रेक्षा । तथा वक्रवसाभ्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यान्धकाराः तैः सम्बन्धतः सम्मिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोपसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युप्रेक्षा चेतुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'सङ्घसङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बरा' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्वात्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकमितपुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुराभवासरानिव । जात्युप्रेक्षा ।

श्वसितेति । श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दक्षिणानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां गण्डसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो एव मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-बाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एव [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओंके अगणित सख्या होने के कारण समस्त दिशाओंमें ही उनके सुसज्जी शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंको वर्षा होती हो, उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो, स्पष्टरूपमें भ्रूलताओं के नर्तनसे बहुततर कामधनुष ही मानो अमृत होता हो; केशकलाप-रूप अन्यकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोप-काल ही मानों सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे किनने वसन्तकालके दिन ही मानो विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलों वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानो असंख्य मणिमय दर्पण ही दोत होते (जगमगाते) हों, पाणितलों रक्तिमा (हृथेलियोंके लाल रंग) से जीवलीक मानों रक्त-

१. प्रवेशम् । २. प्रेममयमिव । ३. अभिनिभृत... । ४. कामकार्मुकवलानीव, शतानि, विलासता । ५. केशनि ।

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोक्म्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैरेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव
भवनमयूरचृन्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिप्रहणानि, वेणुवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
संकलस कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलामु नितम्ब-स्तन प्रेक्षितानि, ताम्बूलवी-
टिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, बकुलवटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशाक्तकृताडनेषु चर-
णाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेति । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिम्भा, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्षिणमिव कीकनदस-
मूहवृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः बाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणां भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रधनुषीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि व्योम्नि उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
चृन्दानीव गृहकलापिमण्डलानीव, तद्वद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । इह किमुपमां किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्कोचे व्याप्ता जात्युत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तारुण्यविकृतिभिः कन्यकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव भवनसमूहानीव । जात्युत्प्रेक्षा ।

उचितेति । चन्द्रापीड, उचितव्यापारव्यपदेशेन विषेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं भिन्नमदु-
त्तमित्यर्थं सुरतं सम्भोगमभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् एतान्याचर-
णान्यपश्यदित्यभिप्रेतेण सम्बन्धः । नान्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रवृत्तयति—तत्परोऽप्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिप्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेणुवाद्येषु वशीवादानेषु चुम्बनव्यतिकरान् मुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु बल्लक्रीवादानेषु, कररुहव्यापा-
रान् नखचनानि । कन्दुकक्रीडासु गेन्दुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहम-
त्तनीनां ये सैककलसाः सेचनघटा तेषां कण्ठेषु ग्रीवासु, भुजलताभ्यां बाहुबल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् आलि-
ङ्गनानि । लीलादोलामु क्रीडाप्रेङ्खामु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेक्षितानि
आस्फालनानि । ताम्बूलवीटिकानां नागवल्लीदलवीटिकानाम् अवखण्डनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्त-
संखालनानि । बकुलवटपेषु केसरतरुषु, मधुगण्डूषप्रचारान् तत्पुष्पप्रस्फुटनाय चदनपूर्णमद्यप्रक्षेपान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण भूमिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् हृदतरदशनाघातादिषु व्यथासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूक्ष्मचित्रिणोपान्

कनलीकी वर्षा करता हो, नलीके किरण प्रसारित हाने (फैलने) से आठों दिशाएँ नानों एजरो कामनाओंने
आच्छादित हो (छा) गई हों, इन्द्रधनुषके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठने रहने से गूरपालिन
(पालन) नयूरगण ही मानो उठते हों, एव तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही नानो एजरो कारने उतन
होते हों—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकटनेमें पाणि-ग्रहण, वशी बजानेमें
सुरभयोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, नंद खेलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनरक्ति लताओंका
सिञ्चन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुजालिङ्गन, हिंदोलों पर झूलनेमें नितम्बस्पर्शका आस्फालन
(संखलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान को बीटी चबाने) में दन्तव्यापार, बकुल (नाँलमरी) छोंने एव
खिलनेके लिए मुखपूर्ण-मद्यका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताटन करनेमें चरणप्राण, शोभा सम्पादनके लिए भूतल-

१ कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितनद्यदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।
४. चुम्बन । ५. चुम्बन... । ६...स्थल । ७. वचित 'ताम्बूल'-पदं न दृश्यते । ८. बकुलसु-
मदोद्देयु सीधुगण्डूषप्रदानानि । ९. सीत्कारान् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुमानुलेपनम्^३, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः^४, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुंठनम्, जङ्घनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालक्तकरसोऽपि^५ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्न-

शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नायों भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव, मुखं प्रक्षालयते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिमलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतस्वच्छं प्रत्याययते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं सूच्यते । निश्वासाः श्वासमरुत एव अधवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमास्यादिप्रयोगाः, अनेन निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं द्योत्यते । 'संस्कारो गन्धमास्याद्यैर्यः स्यात्तदधवासनम्' इत्यमरः । एषु सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्', 'आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्थमग्रेऽपि अधरद्युतिरेव जोष्टच्छविरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागाः, एतेन तयोरत्यन्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरत्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवत्तल्य एव चम्पकमाला हेमपुष्पमञ्जः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरवं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव लीलाकमलानि क्रीडार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वक्षोजा एव दर्पणा सुकुराः, एतेन निर्मलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुंठनं वस्त्रावरणम्, अनेन शरीरप्रभावाहुल्यं द्योत्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्रमरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव मृदुल चरणाङ्गुलिस्वामाविकरक्तिमैव चरणालक्तकरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते । नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेव बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः शोभासम्पादनाय विक्षिप्तप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकैवल्यरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा' इति साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलक्तकरसोऽपि पादयोर्वावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पादयोर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीढाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस (चन्द्रापीड, ने, अतिरिक्त सम्भोग-व्यापारको मानो ये खिर्यौ अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एव जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही कर्णोत्पल थे, हास्यकी शोभा ही अङ्गलेप था, निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका झङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही चम्पकपुष्पकी माला थी, करतल ही लीला-कमल थे, कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-वस्त्र था, जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका अलक्तक (महातल) था, एव नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चवूतरे) पर शोभासम्पादनके लिए विक्षिप्त (विखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलक्तक (महावर) का रस भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

करम्, अङ्गरागगौरवमध्यधिकश्यासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति सरवल्यविधृतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमल मधुकर- पक्ष-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वेकतहस्तावलम्बनमुत्थानं मतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हार- भारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुमग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रथनम् असुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

चकुलमालिका केसरपुष्पस्रगेव मेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जघनपुरोभागे धारणमपि गमनविघ्नकरं गतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रशयायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलिसाङ्गरागद्रव्यभारोऽपि अधिकश्यामनिमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्याति शयद्योतनायैव सुकिर्त्तया । अंशुकभारोऽपि परिश्रुतसूचमवच्छगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः आभ्युदयिकहस्तसूत्रमेव वलय कटकं तस्य विधृतिधारणमपि करतलविधुतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्, भाराधिक्यानुभवादिति भावः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधृतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकः, भारावगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतलीमूनपङ्कजेषु ये मधुकरा भ्रमराः तेषां पक्षपवनोऽपि पक्षकम्पनोत्पन्नबायुरपि आयासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथ विभिन्नप्रकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । सखीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितस्त्रियर्थः, न कृतं शीघ्रत्वेनावसराभावात् ग्रहितहस्ता वलम्बन सेविकायां हस्तधारण यत्र तत्तथोक्तं यत् उत्थानम् अभ्यर्थनाय शरीरोत्थानं तदपि अनिमाहम् हठकारित्वम्, अनेन निरतिशयदाकिण्य निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्करणानि तेषु या हारस्य मुक्तामालायां भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकार्कश्यप्रभावः केवलकुचकाटि- माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, अनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्व कुचयोर्निरतिशय काटि- च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमग्रहणम् एवमात्परमपरं कुसुमावचय- मपि अयुवतिजनोचितम् अतर्कणीजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुरुषयोग्यमित्यर्थः, एवंपुष्पग्रहणं मेव तस्याः पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वापुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलतातिशयो- ज्यज्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिल्पकलासु मध्ये यन्माल्यग्रथनं केवलपुष्पलग्नगुम्फनं तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्कशपुरुषकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु देवेश्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वैधीभावो यत्र जातः स द्वैधीभावाभावात् अतिवि- स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवविधकृशा आसन्, यन्प्रणामसमये शिरोऽवनमने नङ्ग- सम्भावनेवासीत्, अत एव यत्तद्भङ्गो न जातः तदत्यन्ताश्चर्यकरमित्याशयः । यद्वा—मध्यभागभङ्गो जघनपुर- प्रदेश (कटि) द्वैधीभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तघृणत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गात्र-

मालाके कमरमें चन्द्रहार (डरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करना था, अङ्गरागता भार भी परिश्रम- जनक होनेसे अत्यन्त श्वासका कारण था; पहने हुये सूक्ष्म-वस्त्रका भार भी ग्लानिका कारण होता था, नाट्य-हस्त- सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था, मलकमें पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करना था, एवं जाननें पहने हुए कमल पर बैठे भ्रमरोंके पखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एव जिस अन्त पुरमें मिलनेके लिए नवागत सरियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिए गिना जो कोई कुमारिका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्यान्य कुमारिकाएँ—इसने अत्यन्त नाहन कार्य गिना — ऐसी विवेचना करती थीं; शृङ्गार करनेमें पहने हुएका भार सहन करना [उनके] स्तनकी कठिनता का ही प्रमाण था, पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए अत्यन्त था, कन्याओंके दिव्य- कार्यके मध्यमें, केवल जो माला सूँधी थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; और देवताओंको नमस्कार करनेके समयमें (मूर्त्तिकाके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो टुकड़े न हो जाँय पर अति

तस्य चैवंविधस्य 'किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पयु केतकी-
धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । 'सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु' विकिर-
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय' यन्त्रचक्रवाकमिथु-
'नानि । 'मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! 'तमाल वीथिकान्ध-
कारेषु निधेहि' मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय' शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके । 'लिख' मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! परा-

स्यैव भङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्त्वभवदेवेत्याशयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामभ्यन्तकृशत्व सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिर्ज्ञेया ।

तस्येति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । शुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीठ इति शेषः ।

तथाहीति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं समुल्लेखम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलताना लवलीवल्लीना यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने पारिचालवालयाः' इति रामाश्रमी ।

सागेति । गन्धोदक सुरभिजलं तेन पूर्णेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितखातवापीषु रत्नवालुकां
मणिसिकता विकिर विक्षिप ।

मृणोति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपक्षिद्वन्द्ववृन्दान् छुरय रञ्जय ।

मकेति । वपूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।

रजेनि । तमालवीथिकानां तापिच्छवृक्षपङ्क्तिनःम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदीति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणीति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुचेषु कुङ्कुमरैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुरु ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भामण्डपस्य सरक्तवेदि-

आश्चर्य-जनक नही था ।

इस प्रकारके कन्यान्त-पुरके बोधा मीतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
करती—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार मिति) निर्माण कर,
सागरिके ! सुगन्धिलसे परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नकी रेतो विछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी बुकनी मुट्ठी भर भर कर रक्षित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर, रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अंधेरी पत्ति (कुक्ष) में मणिमय प्रदीपोंको रख, अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोर्तियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे, अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते चित्रित कर दे, उत्पलिके ! स्वर्ण-संमार्जनी

१. अन्तरमवक्रम्य । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु । ४. क्षोद ।

५. क्षचित् 'यन्त्र'पद नास्ति । ६. युगलानि । ७. मन्दारिके । ८. भवनतमाल । भवनदीर्घिकातमाल ।

९. मणिदीपान् । १०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिस्तम्भा । ,

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिञ्च मदिरारसेन
बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तवल्भिकाम् ।
नलिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
लवङ्गिके ! विक्षिप^५ चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुल-शकलानि । मधुरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोहय क्रीडापर्वतशिखर जीवक्षीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^६ इत्येतानि^७ अन्यानि च परिहामजल्पितान्यश्रीषीत् ।

काम, परामृश समार्जय ।

केनेति । मदिरारसेन सुराद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पलम्बिभूषितभवनानि सिञ्च
सेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तवल्भिकां गजदन्त-
रचितचूडा पाटलय श्वेतरक्तीकुरु ।

नलीति । भवनकलहसान् गृहकादम्बान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्धारयन्त्रमयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिशुभ्यः मृणालक्षीररसं कमलविसनिर्यासं प्रयच्छ प्रदेहि ।

चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परमृताश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आग्रकोरकप्ररोहमयमग्नानम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालित 'हारिल' लोकप्रसिद्धपक्षिविशेषान् मरिचाग्रपल्लवदलानि
श्वेतशोभाञ्जनाप्रकिसलयपूर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्थबीजखण्डानि निक्षिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयाणि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।

मय्विति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विमर्जय
गानादिसरपादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवक्षीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवक्षीवश्चकोरक' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिवविमानु समारोहय आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्लीलानि

(शब्द) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चतुरे) को परिष्कृत (साफ) कर, केसरिके ! मदिरारस
लेकर बकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सिक्कर (छिड़क), अरी मालतिके ! सिन्दूरको रेगुनाग, कामदेव-गृहको
हाथीदाँतकी-अटारीको रजित (गुलाबी) कर दे, अरी नलिनिके ! गृह-पालित कलहस्तोंको कमल-मधुरका रस
पान कराओ, कदलिके ! गृह-पालित मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ, अरी कमलिनिके ! चक्रवाकके चनेको
मृणाल-क्षीर-रस दो, चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आग्रकोरकादुर (आमके बोर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाय (मिर्चके कोनलपत्तोंके डुकटे) भोजन कराओ,
अरी लवङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ बीजखण्डों (तण्डुलके डुकटों) को निन्दन कर
(टाल), मधुरिके ! पुष्पोंका आभूषण निर्माण कर, मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंको सङ्गीतगानमें गानकानेके
लिए भेज दे, अरी कदलिके ! चकोर और चकोरीको क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे, अरी
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते-मैने) को उपदेश दे ।^१ वे सब वाच्य पद हमने उचित-उचित

१ कमलसम्मार्जनीभि, समार्जनीभि । २ वेदिका । ३ कुसुमिके । ४ चक्रवाकके । ५ चूतलतिके ।

६ निक्षिप । ७ दल । ८ सारिकोपदेशम् । ९ एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छामि ? अयि यौवनविलासेरुमन्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस भारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे’ । परिहासकाक्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृत्तो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि । मणिकुट्टिमेपूपहारकमलस्खलनभीने ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खर्वित विसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल-

आकण्ठितवान् । एतद्धि कुमारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्दवतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धातु भावप्रकटनेन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि भ्रूविक्षेपादिक बोधयित्वा परिहसितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः ताव्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन भवनम्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नस्थूणासु ये मयूराः रत्नरचिता एव कलापिनः तान् आलम्ब्यसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्डूयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानाश्लिष्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाक्षिणि परिहासाभिलाषिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुड्यसंक्रान्तम्, आत्मप्रतिबिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्चिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्यासीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतरुणीभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवस्त्रं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आयासितकरतला पुनस्तद्वद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं वारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारधृतिं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं ससूच्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूमौ विक्षिप्तानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनव्रन्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेपु रत्नवद्धभूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छा-यानि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मभ्रान्त्येत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्दवाहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं विसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्य-मार्दवं यया सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नबोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि धृत्रीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

जैसे—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या ‘मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेकी इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनयुगलके भारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है, अरी परिहासाकाक्षिणि ; तू तो मणिमय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है, हे शून्यहृदये ! वायु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको उड़ा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हारकी प्रभाको उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) समझती हो ; अरी बाह्यज्ञानशून्ये ! तू तो मणिवद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके नयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है, अरी कोमलाहि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१ वृथा । २ ज्ञाता । ३. स्तम्भमयूरानवलम्बसे । ४ प्रतिमामालपयसि । ५. आकलयसि । ६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्य’ इत्यारभ्य ‘जाल’ पर्यन्त न विद्यते । क्वचिच्च सम्पूर्णसम्बोधनान्तमेव पदं न दृश्यते ।

वातायनपतितपद्मरागालोक^१ प्रति चालानपशङ्क्यो गरतलमानपद्म^२ उमेदि । नैऋत्य^३ नैऋत्य-
गलिन चामरे^४ । नखमणिमयचूर्णकलापमाधुनोपि इत्येनान्यन्यानि च भू^५ नैऋत्य-
भवनसमोपम^६ उपययो^७ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुमरेणु-पटले, दुर्दिना-माननिभू^८ ।
क्ष्णाङ्ग-महकारफल रस-वपे, नीहारायमाणमलिन विप्रकीर्णवटल^९ ।

सुपस्थितमित्याशयः । 'विमप्रसूनराजीपुष्पकाराम्भोद्गानि च' इत्यमर । नैऋत्य-
पतितः समष्टक^१ पद्मरागस्य लोहितमणोः आलोकः प्रकाशः न प्रनि नक्षत्रे, न च नैऋत्य-
सूर्यप्रकाशभ्रान्त्या करतल स्वरुतमेव आनपघ्नीकरोपि तत्प्रतिरिधेरुत्तमा प्रतीकरोपि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे चालातपभ्रान्त्या भ्रान्तिमानत्वाद्वा । विमप्रसूनराजीपुष्प-
येन हि नवोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि आनपघ्नकरणस्यापेदेनि परिग्राम^२ ।

खेदेति । खेदेन मञ्जालनपरिध्रमेण नृत्नात् त्रिधिलान् दृष्ट्वात् इराव गतिः प्रवृत्तिः ।
व्यजनं यस्यास्तस्मिन्नुद्धा रूपम्, अतएव चालव्यजनभ्रान्त्या नखमणिमयचूर्णकलापं
नखमणीनां नखरस्थापिताभरणरत्नानां मयूखकलापं रश्मिमनुदम् आधुनोपि ।
यसि । इह हि वाचकशब्दाभावादुक्तालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधभ्रान्तिप्रकाशोपहृष्टमपीति ।
पूर्वोक्तानि अन्यानि एतदतिरिक्तानि च वाक्यानि भृग्वन्नेव आर्यगण्यं वादयन्तीति ।
गृहम् उपययो जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववस्तुधान तस्य लताभ्यो यस्मीभ्यो गलितानि पतितानि चाल-
पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि तैः पुलिनायमान इवेतत्प्रमादशयात् घातुनामदघटापस्यन ।
द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गनिर्णय विवेकान्तरजन-
न ।

दुर्दिनेति । अनिभूताश्चञ्चला ये परमृता कोविला^३ तेषां नय नयन इत्यत्रि ।
अवयवा येषां तथोक्तानां सहकारफलानां पार्श्वस्थानामाक्रफणानां रमरि, दुर्दिनाम-
चरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णः पवनत्रिलोपे, यदुक्तानां देवराणां मुद्राणां मये ।
सेचनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमघप्रवाहाणां धूलिभिः पते, नीहारायमाण-
तुहिनपुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिश्चदस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन वचनित्वात् पुलि-
तस्यम् 'द्विरदघटाकुम्भमितिममभवेन घातुधूलिने'ति प्रयोगात् 'पु' नैऋत्य-
उक्ताद्येपनिरामात् ।

कोमलताको भी न्यून करती हो, अतएव गन्नाइ जल (निरिधरे) के समान
नवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिये तत्प्रकाश-
आन्दोलन जनित परिध्रमते तैरे हाथनेते चामर निरदघटाकुम्भ-
ही चामर समझकर आन्दोलन किया (रिलासा) । तभी ही-
आलापको सुनते-सुनते ही चन्द्रापीड आकर कसकरती भगने-
वर्ण उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा, पर-
गिरनेसे पुलिन (वाडकामय) के समान लता-
(कुनरे) हुए आनेके फलका रस वपन पड़े, चाल-
स्तत्तत विक्षिप्त किए (विनरे) हुए-उसने-

१. वटलोजम् । २. आश्रयिनी । ३. नैऋत्य । ४. नैऋत्य-
६. किरण । ७. भवनसमोपम वर्ण, भवनसमोपम

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्वहारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाण चरणालक्तकरसविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुवनाय
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रवेष्टैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वमादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव भ्रमरपुञ्जान्येव अन्ध-
काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालक्तकरसानां पाद-
रक्षणार्थावकरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाण रक्तिभः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् आमोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्ग्विति । कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामत्व-
सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारीभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्तवदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वयोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्याथम्
आगतेन आयातेन प्राकारेणैव प्राचीरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतोलीमुखवत् आकारो यस्य तम् । प्राग्यदीर्घरथ्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वल्पायामो दीर्घा मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छंश्चन्द्रापीड इति शेषः । जात्युत्पन्ना ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कचकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गेण च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुषार-राशिके समान दीखता था; शोभा-सम्पादनके लिए एकत्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरसे वह मानो
सुवर्णमय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था, विविध स्थानमें विक्षिप्त (बिखरे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए भ्रमरोंके अन्धकारसे वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियाँ सर्वदा ही
इतस्तत्-विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलक्तक (महावर) रससे वह मानो रक्तिनाके समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गलेपके सौरभसे वह मानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; हस्ति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो, स्तन-कपोलादि स्थानमें गोरौचनकी पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण
हो गया हो, शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गलेपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो, और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे मानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो-ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए आई हुई, दोनों
गल राखी हुई स्त्रियोंसे मानो लावण्यके समान हो ऐसा-दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सड़कके
मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । ओर भी उसने देखा कि-केशपाशवेणीके समान सरले नदीका स्रोत

१. चम्पकोपहारैः । २. लीलाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं रोचना-
तिलरुभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे प्रथमरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रनखेन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनैव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलाशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहत्तः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महावराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविज्ञेयपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिविम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिनेषु एकश्रीभूतम् आभरणकिरणालोकं नानाभूषणप्रभाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । दृष्टोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिस्रोत इव गत्वा स्रोतस्य तत्सामुदयेन स्रोतोऽन्तरमिव व्रजित्वा चन्द्रापीडं, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपादिकामसूहेन अधिष्ठितं आश्रितं पुरोभागं ससुखदेशो यस्य तं तथोक्तम्, श्रीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधादभुतकान्तिशोभितम् एकं भवनमिष्यत् ददर्श अवलोकितवान् । इह श्रीतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीडं, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यदिष्टिपदा क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विदग्धानि बोध्यानि । पर्यङ्केषु पर्यङ्कप्रान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणाधस्थानं चेत् तेन, अधः पर्यङ्काधोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहुनि सदृशानि दशशतानि मर्या गणना यस्य तेन, परिस्फुरन् दीप्यमानं आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारपुष्पानां निरयेन समूहेनैव विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृता परिवेष्टिताम् । प्लवत्ता अपि अधिष्ठानम् अर्थपूर्णायानेकविधाभूषणयुक्ता इत्युभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नीलेति । नीलाशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरगच्छतेन प्रावृतस्य उपप्रासादितस्य नातिमहत्तः अनतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पत्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छ्रितं पङ्कं तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विगुणा भुजमध्यग्रन्थिभुजगतया द्विरावृत्ता या भुजलता वामपार्श्वेती मस्या अवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकराद्यवृत्तीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दन्ताग्रितां महीं वसुधांमिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरीं महीम् इत्युपमा, भुजलतागष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासाग्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणि परितः प्रसारिणि, कादम्बर्या देहप्रभाजालमेव द्वाररत्नान्तिममृदं पदं जलं सलिलं तस्मिन्, भुजलतां चामरग्राहिणीनां परिचारिकाणां गङ्गुलता एव विदग्धा सैव प्रतीकदृष्ट्या तेषां परिभ्रमैः आन्दोलनैः प्रतरन्तीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभिः, चामरग्राहिणीभिः चामरग्राहिणीभिः धारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमाना सञ्जाह्यमानाम् । इह परम्परितरूपकं त्रियोऽष्टं दंष्ट्राभयोः रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । चामरचालनार्थं हस्तां न वस्प्येते अपि तु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निपतितेति । अधस्तात् अधः मणिकुट्टिनेषु रत्नवद्भूमिषु निपतितप्रतिविम्बतया सदृशान्प्रति जितप्रकारं प्रवाहितं होता है, उत्तीप्रकारं अभ्यन्तरस्थितं एकत्रिंशत् जाम्बुगोका किरणं, उक्तं एव मणिकुट्टिनेषु । वह (चन्द्रापीडं) प्रतिस्रोतके समानं उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जन धागे गया तब वने ने गोमार्ग पर शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रतिहारियोंका मण्डल देखा था ।

उस श्रीमण्डपके मध्यभाग (बीच) में, पलङ्कके चारों ओर नीचे बसलतासमूहके प्रकार का वृक्ष-वृक्षों, और देदीप्यमान आभूषणोंसे शोभित होती—अनेक सहस्र कन्यावर्गेने घेरकर, उत्तरे जल-आस्तरणवत् (चादर) से आच्छादित ढके हुए जो बहुत विशाल न था ऐसे—एक परत (मण्डप) के नीचे, श्वेतवर्ण उपधान (तकिए) पर वक्र करके रखी वाम-पार्श्वलताके लवणमन (नारंग) के दंष्ट्रा, महावराहकी दंष्ट्रामें लक्षित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें गोमपमान, दन्तरी के समान ने देखा । उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने भुजलता के निरयेन सञ्जाह्यमान

१ मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वेणोपविष्टेन ।

२. किञ्च 'नाति' इति च न उच्यते, 'अतिमहत्' इत्येव दृश्यते ।

३ आश्रये, अपाश्रये ।

नागैरिवापह्रियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनैव परिवृताम्, भूपण-रव-प्रनृत्त-शिखि-शतं चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमाणाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमाणाम्, लक्ष्णैरपि

च्छायतया कारणेन, नागः पातालतलवासिभिः सपैः अधस्तात् अपह्रियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निकटे रत्नभित्तिषु मणिकुण्डयेषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । अनेनास्या दिगीश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरसनमयच्छदिःषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उत्क्षिप्यमाणामिव उत्तोह्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां भावावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोप्रेक्षा ।

हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महास्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिलगनादर्शः, आपीतामिव कण्ठाधःकृतामिव, तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये छदिषु उत्कीर्णेन रत्नप्रस्तरं निस्तप्य रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम् आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमा-
नामिव, तेष्वपि प्रतिच्छायापतनादिति भावः । अनेन चैतन्यरहितानामपि भावावेशप्रकाशनादस्या निर-
तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युत्कृष्टैर्वालङ्काराः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्त्तिव्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीक्षणकौतु-
कात् सम्पुञ्जितेन सञ्ज्ञातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-
तामिव । इह सापह्नुवा क्रियोप्रेक्षा । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते ।

भूपणेति । भूपणानाम् आभरणानां स्वेण शब्देन प्रनृत्त नर्तनाय प्रवृत्त यत् शिखिघातं कलापिसमूहः
तस्य चित्रचन्द्रका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तन श्रामण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीक्षणकु-
तूहलेन उत्पादितं जनित लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनैव सता मेचकानां नयनतुल्यत्वादित्याशयः,
दृश्यमानमिव प्रेक्ष्यमाणमिव । क्रियोप्रेक्षा । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-
नवृष्णातः उपार्जितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितमत्वात् स्वर्गायाणि चक्षुषि लोचनानि येन
तथोक्तेनैव, अनिमिषनयनेन सता, निर्वर्ण्यमाणाम् अवलोक्यमाणाम् । उपार्जनक्रियोप्रेक्षणादुक्ताल-
ङ्कारः । अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्ष्णैरिति । लक्ष्णैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करती रहती ही 'चामरधारिणी परिचारिकाएँ' चामर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेकी मणि-
मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, पातालवासी नागगण ही मानो उसे नीचे लिएजाते थे, एवं
समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, इन्द्रादिदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक्-पृथक्
रूपमें लिए जाते थे, और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे
उठाकर लिए जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था भवन-
दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्त्तिया मानो
उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिमूर्त्तिके व्याज (वहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन
करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको
देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचते सैकड़ों मयूरोंके विचित्र चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखता
था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निर्निमेष दृष्टि

१ कचित् 'पृथक् पृथगिति' नास्ति । २ कचिदिह 'वितत' इति पदमधिक विद्यते ।

रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक्त-
करसपाटलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः, निवसितै-रक्तांशुक-दशा शिखाभिरिव
अवलम्बिताभिः, पादाभरण-रक्तांशुलेखा-सन्देहदायिनीभिः, अतिकोमलतया नखविवरेण
चमन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुद्गहङ्गां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरणचक्रवालेन गुरु-

गृहीतैरिव विद्यमानैः, अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज-
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तद्भेदेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्किञ्चलादाश्रितानीति क्रियोत्प्रेक्षा ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्व्यञ्जिता ।

अकृतेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं शैशवं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शाऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेशपरवशेनेव कामावेगपराधीनेन सता
यौवनेन तारुण्येन स्वयमेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणाम्, कामावेशपरवशा हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न
विदधते । परमार्थतस्तु यौवन कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाव्यात् । गुणोत्प्रेक्षा । तारुण्योद्गमश्च
व्यञ्जितः ।

अविचलितेति । इह तृतीयावहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'अद्भुलीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य वा
दीधितयः किरणाः ताभिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलक्तकरसेन यावकद्वयेण पाटलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जात्युत्प्रेक्षा सा च निरङ्गकेवलरूप-
केण सङ्कीर्णा । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाशिखाभिः वस्यग्रीविव । जात्युत्प्रेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां वा रक्तांशुलेखा लोहि-
तदीधितिश्रेणी तस्याः सन्देहं भ्रमं ददतीति ताभिः । इह भ्रान्तिमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तमृदुल-
तया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं चमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
क्षितिविद्यमानाभिः । क्रियोत्प्रेक्षा । एवंविधाभिः अद्भुलीभिः पादशाखाभिः उपेताभ्यां पुष्पाभ्याम्,
तलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वर्तुलोज्ज्वलत्वासादृश्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं नखालङ्कारीभूतरत्ननिकरम्, मुद्गहङ्गां धारयद्भ्याम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुमर-
सस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरित् प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमाना कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलिनोऽर्थः—कोमलरक्तपोषरजयोः
अरुणा प्रभा समन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योत्प्रेक्षा । पादौ च अद्भुलीभिरुपेता, अद्भु-
त्यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव हस्यादिभिरुपेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवयिमुधाधुर्यम् ।

नूपुरेति । गुर्वोः बृहतोः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण पिन्नं कलान्तं यत् ऊरुगुणं
(एकटक) ते उसको देखा करते थे, समस्त शुभलक्षण भी उसने आमक्ति रचकर ही माना उनको अपने
अवयवोंमें अधिष्ठित (व्याप्त) हुए थे, शैशवावस्थाने पुण्य नहीं किया है रमलित ही माना उनको उनको अपने
(छोड़ दी थी, पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, यौवनकाल के नादेष ने ही माना पादोंमें
कर मानो अपने से ही उसका ग्रहण किया था, चरणोंको स्थिर रक्किमा (रंग) का पिन्नं रंगा व रत्न
हों, अलक्तक-रस-रञ्जित (आल्ला, महावर के रस से युक्त हुए) लावण्यजलका जल दशा में, न खोले
(पहने हुए) रक्तवस्त्रकी किनारीका अग्रभाग (परलोकको कोरे) मानो अपने ही हुआ है, न खोले चरणोंमें
होती—रक्तवर्ण किरणकी मालाओंका भ्रम उत्पन्न करताती और अत्यधिक कोमल होनेके कारण नखविवरे
रुधिरधारा बमन करती (उगलती) अगुलियोंवाले भूतलके नक्षत्रमण्डलके समान रूप में चमन्ती
चरणोंसे वह मानो प्रवालमणिके रसकी एक नदीको छोड़ करती थी, उनको नूपुरों में ही मानो

१. सर्वाङ्गां, सर्वावयवां । २. गलिताभिः, निवसिताभिः । ३. निर्गताभिः । ४. चमन्तीभिः ।

५. वर्त्तयन्तीभिरिव । ६. अद्भुलीभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोरुयुगल-सहायतामिव कर्तुं मुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निषीदित-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिधाताल्लावण्यस्रोत इव द्विधागत-
मूकद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्या परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धतां
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना-नितम्बबिम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरेणोवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनेव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यात् अङ्गुली-

सविथद्वन्द्वं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारचहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्व
व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः मणिकिरणानां रत्नरश्मीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमानौ स्पर्शविप-
यीक्रियमाणौ जघनभागौ जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः कराभ्यां हस्ताभ्यां दृढनिषीदितः रचनासमये नितान्तकृशत्वस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्यातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, अथ च जघनमेव ऊरु-
रेव शिलातलं प्रस्तरत्तलं गुरुत्वात् कर्कशात्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिधातात् कारणात् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्यस्रोत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, ऊरुद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्गीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशत्वम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशात्त्वञ्च, ऊरुद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन तेन, अतएव
ईर्ष्या परपुरुषदर्शनम् अन्यपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदधतेव निजावरणादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदधतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन सश्लेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता त्यजतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रममुत्पादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्ना रशनागुणेन नितम्बविम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'त्यजतेव' इति त्रिष्वेव क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासच्छेकानुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निपतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादारुढानि, सकलानां समस्तानां लोकानां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतसि तेषां भरेण भरेणैव अतिगुरु-अत्यन्तविशालौ नितम्बौ यस्यास्ताम् । इह
हेतुत्प्रेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् अन्तरितं निजोच्छ्रवाद् व्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणैव कारणेन क्षीयमाणः कृशत्वं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीवपुषोऽतीवमार्दवत्वाद्धेतोः स्पृशतः सर्जनसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगलके भारसे खिन्न हुई जट्टाओकी मानो सहायता करनेके लिए ही—ऊँचे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थी, उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दबाए गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिधात (टक्कर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
स्रोतके समान हो ऐसे ऊरु-युगलको वह धारण की थी ; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, ईर्ष्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शसुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च-भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रहारने उसके नितम्ब-विम्बका परिवेष्टन कर रखा था ।
(आकृष्ट होकर) गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण, मुखका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था, शरीर अत्यन्त कोमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

मुद्रामिव निमग्नं नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-मिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टं कर्ण-पल्लव-प्रतिविम्बेनाति-भरंखिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-काण्डाभ्यां बाहुभ्यां नख किरण विसर-वर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्^२ स्वेदजल-धाराजालकमिव मुञ्च-ता करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः^३ करैर्गृहीत-

स्रष्टुः निमग्नं देहे प्रविष्टाम् अद्भुत्या अद्भुष्टस्य मुद्रा चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तवत् अभ्रमसां अभिवत् मध्यगतौ यस्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युपेक्षा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदनेन (निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आत्मप्रशंसायोधकापर-पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूद्वहसमूहचङ्चरीं विभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिविम्बं श्रवणकिसलयप्रतिच्छाया यस्य तेन अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वचस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्दि-ग्बभेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन' प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषिता मण्डिताम् । अयमाशयः—मुदु हृदयं कामपीडाधितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिविम्बरूपेण आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूप कामपदासनम्) खेदभरासहनतया वह्निर्स्सार्यमाण-मस्ति, अतएव तु क्रमेण वह्निर्स्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलस्य कामोद्दीपक्यं विशालवस्त्र ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाहमुखयोः कर्णाभरणयोः सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाभ्यां स्थूलरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विमद्वन्द-रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परस्परितरूपकम्, अतएव च भुजयोर्माह्वत्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां करशापारशमीनां विसर समूह वर्पति वृष्टि करोतीति तेन, अतएव माणिक्यवलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्वहनभारेण यः श्रमः तद्वशात्, अनेन निनाम्तको-मलत्वं ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदसलिलप्रवाहाणां जालक समूहमिव मुञ्चता त्यजता करयुगलेन हस्तद्वयेन च समुद्रासिताम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहवमुपेक्षितमिति जात्युपेक्षा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वच्चोभयोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुपम् उपमयतेव ऊच्चैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुक्ताकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरिव दहन्, परणं, गृहीतः चिबुकदेशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताके नानी अद्भुत का चिह्न जिसके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे-नदीके जलबर्तके समान-नं नाभि-मण्डलको उसने धारण किया था, कामदेवने नानी अपने त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिमूखक वर्णावली निमग्न हो इस प्रकारकी रोमपत्तिको वह धारण करती थी, कामदेवके पादपीठके समान भारी वचना मग्न-मुद्रा-एक प्रकार बाहर निकल पड़ा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिविम्बका अन्त प्रदेश हो जानेके कारण हृदय, प्रेरित होने परान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, हस्तद्वारा उसको ठेल देना (सरकना) हो; उम्मे के बाहु, नानी के भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एक निर्मल लावण्य-जलमें जो मृणालकाण्डके समान मानो होने से नखोंसे बरसते किरणोंके मेहसे उसके दोनों हाथ ऐसे दीखने थे नानी की विसर-पल्लव (वृद्धा) रत्नके अग्रे श्रान्त होकर धर्मजल (पत्नीने) की धारा गिराने हो, स्तनके भारसे अवनम हुए (नीचे) हो, मुञ्चता-मुञ्चते मानो फिरसे उन्नत (जँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त ठठा करके हार उभने चिबुकदेश (अधर-पद) पर ।

१. नाभिमण्डलम्, नाभिस्थलीम् । २. रोमराजिनी । ३. नर । ४. स्तनभारेण, मृणालाभ्यां । ५. वहनश्रमात् । ६. ऊच्चैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनशोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्धताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुं मुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां मनः-

इह 'उष्णमयता इव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, करशब्दरलेपमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदा-
ध्यवसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन शोभितस्य
उद्देलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्धताभ्याम् उथिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तियुतियस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्रवेण पूर्णं यत् माणिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविर्द्युतियस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरि-
वादिनी' इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह ".....यौवनपवने" इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परम्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
पेक्षा, ".....लतालोहिताभ्याम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । "..... सम्पुटच्छविना"
इत्यत्र "..... रत्नकोणचारुणा" इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादानेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न गृह्यते, 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनीः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईपदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तर्विस्तृतत्वं प्रतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रस्यासमिव कर्तुं मुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति'..... कोपादिव' इत्यत्र हेतूपेक्षालङ्कारः "..... लक्ष्मीनिवासे"त्यादौ शिल्पपरम्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विरुपादानात् पुनरुक्तादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुष्प्रतिषेध्यवेगत्वाद्धर्ती इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद उन्मत्तो

दाढी को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्देलित
(क्षोभ पाप हुए) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे, उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतरक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे, उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयवादनदण्ड (मिजराव)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी, उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसने का क्षीरसागरस्वरूप
था; जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विचल डालते कानों पर मानो
क्रुद्ध होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-सा लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोकको मानो वह लोचनमय
करनेको उद्यत हुई थी; मदमत्त. यौवन-धर्तीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों मौँएँ और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलम्बनेन तिलकबिन्दुना विद्योत्तित-
ललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्नेहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन-
श्रूडामणोः* क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्वेषविष्टहर-
गर्वित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितक-
लक्ष्मी-मुदितनारायणावलेप-हरणाय प्रतिविम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम् ।

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखारूपाभ्या अलताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनतिल' इति
निजाभिधेयप्रख्यातस्य घातुविशेषस्य पङ्केन निर्यासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागमयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा बिन्दुरूपत्वादित्याशयः, वदनलम्बनेन आनन-
ससक्तेन तिलकबिन्दुना विद्योत्तित उद्भासितः ललाटपट्टो भालफलक यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मद्यौवनकुञ्जरे' इत्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेयालङ्कारः ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टम् अत्यन्तसुन्दरं यत् हेमनः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आभूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णोत्पलात् श्रवणकुवलयवात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शील यस्य तम्, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतत्वादित्याशयः,
तथा दोलायमान दोलावदाचरत् पत्रं स्वर्णपत्र यत्रवन्विध मरकतमाणिक्याभ्या निर्मितं कुण्टल यत्रेति
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः, कर्णे कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं वर्णपादा
प्रशस्तकर्णं दधती धारयन्तीम् । इह भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः तच्चुम्बति स्पृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्मात् तादृशात् श्रूडामणे-
शिरोमणे. चरता स्रवता, तथा पाटलीकृतं घेतरक्तीकृतं ललाट भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मग्नप्रवेगेन
विद्यमानेन लौहित्यसादृश्यादित्याशयः, अशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कचसमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाद्वेषेति । देहाद्वेषे शरीराद्वेषमात्रे प्रविष्टेन हरेण महेशेन गर्विता अहङ्कारयुना या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मन्मथेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलामजातः शुभाष्टप्रातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराद्वेषमात्रप्रतिष्ठापेयदा
निखिलावयवप्रविष्टदेवतायाः सर्वानोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेषः ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः धी तया मुद्रितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मरसदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा यद्विरेव सरोज
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येव तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकैः कुल्यादिषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणा श्रीणां दानानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैवैकैकश्रीसदृशावादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोरपेक्षा । अनेनारथा. लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रमायेत ।

हृदयके समान मार्गो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मन शिलाके लम्बा तिलक बिन्दु उनके मनादेशके चिह्न
शोभा पाता था, सुन्दर कर्णों उसने उत्कृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश परने थे, जिन्हे हृदय के हृदये
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्टल पहने थे,—उनने नानो कमलमें मधुधारा चूती थी, मधु
उत्पन्न होता था, ललाटेदशको श्वेतरक्त (पुलावा) कर देती, सीमन्त पर पत्नी चूल्हापिन्ने मदिरा
श्वेतरक्तवर्ण निकली किरणों दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती था. नरदेवने शरीरके केवल मन्मथेन मन्मथेन
प्रविष्ट कर लिया था, उसने पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हारनेकी उन्मिष्टापने ही मन्मथेन
उस (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अनेकिय उनके मन्मथने 'मैन मरसदृश' -
एकमात्र लक्ष्मीको वक्ष स्थल पर स्थापित करनेसे ही अन्मन्दिन-चित्त नारायणको जो उरराजक सृजित
उत्ते दूर करनेके लिए ही नानो वह अपनी आङ्गनिमें ने प्रतिविम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मीयों को सृजित की ।

१. रागाविष्ट * । २. एकनाडिलेनैतन्नीपुटानरणनरत्नम् । ३. मरसदृश * । ४. मुद्रितच्युतम् ।

५. रागेण । ६. उरःसमारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी * ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विक्षि-
पन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोपेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्,
रजनी-जागरंखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुका-
भिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम् 'परिजननुपूरवप्रस्थित वल्लभश्च हंसमिथुनं' मृणालनिगडेन
बद्धध्वानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते^१ भवनहरिण-शाव-
काय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं^२ प्रयच्छन्तीम्, आत्मसवर्द्धितं^३ लता प्रथम कुसुम-

उत्तमेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन एकेनैव अद्वितीयनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य
स्वस्य तस्थाने आश्चर्ययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गवः तस्य नाशाय
दूरीकरणाय विलासस्मितः सविभ्रमेपद्मासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमिव
विकिरन्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादित्याशयः । उत्कालङ्कारः ।

निर्दग्धेति । निर्दयं निष्कृष्टं यथा स्यात्तथा दग्धो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन
तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोपः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणानां प्रतिहृदयं प्रतिचित्त मन्मथानाम्
अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शपः ।

इह हेतूप्रेक्षा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदुनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यवियोगवलेशाज्जागरणं खिन्नस्य क्लान्तस्य, परिचितं
यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि पष्ठौ, तुमुन् योगे 'न लोकाव्ययं'ति
पष्ठोनिपेधात् । स्वप्नुं निद्रासु क्रीडानदिकासु खेलातटिनीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः
सिकताः ताभिः, बालपुलितानि, लघुसैरुतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गेरिति शपः । अनेन तस्याः परिचितेषु
निरतिशयवासस्थं पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन
तदनुसरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यानम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन
विलसस्वरूपशृङ्खलया बद्धधा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपाली स्वस्य चक्राङ्गरचिकीं
काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणयः अश्मगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मिन्
लिहते तृणभ्रान्त्या जिह्वया आस्वादयते भवनहरिणशावकाय गृहगृगशिशवे नन्वीश्रवणात् सहचराश्रो-
त्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं वदतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्धरितघासबुद्ध्या भवनहरिणशावकैरास्वादान् आन्तिमान-
लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव सवर्द्धिताया जलसेनादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वस्तव्याः प्रथमः

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमे धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके
लिए अपने विलासमय ईपद् हास्य से वह मानो प्रत्येक दिशामें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती)
थी, महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कामदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर ही वह
प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी, परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे खिन्न हुए
परिचिन (पालू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अभ्यन्तरमें कमल-धूलि-रूपा बालुका (रेंता) के
झारा वह छोटे-छोटे पुलिन वनवाती थी, 'भेरा प्रीति-भाजन हंस-मिथुन किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका
अनुसरण कर इस स्थानमें चला गया है, इसलिए तुम उसे-मृणालकी रस्सीसे बांधकर ले आओ'—इस प्रकार
वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी, आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तृण मानकर
चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विस्तृत यवाङ्कुरको निकालकर देती थी, अपनेसे

१. खिन्नस्य । २. दुर्लभम् । ३. प्रस्थित च वल्लभहंसमिथुन । ४. लिहते च, लिहते हरिततृणसूचीलो-
भेन । ५. कचित् 'भवन' पद न दृश्यते । ६. प्रसव । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयतीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वतं पातु-अवरीमानाप-यन्तीम्, करतलविनिहतैः^३ मुहुर्मुहुरूपतद्विभ्रं मुखपरिमलान्धैर्नलकन्दुकैरिव^४ मधुरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतर्क रत-श्रवण-कृत-दुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विधट्टयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-सक्रान्तप्रतिमां स्वेदजल-चिन्दुर्जाल-चित्त-नख पदाभिप्रायेण ताग्वूलकरङ्कवाहिनी पयोधरे^५ पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम् .

आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निषेदनाय कथनाय आगतां प्राहाम्, उपानपातीम् उपवनरक्षाकारिणीम् अशोषभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन समानयन्तीं संमानयन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनदुसुमफले, धरण्यप्रसुन्नमयै, पूर्णं पद्मपुटयया ताम्, अविज्ञायमाना अत्यन्तविरूपशब्दप्रसुरत्वाद्द्विष्टोपेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यया तस्या भावः तथा कारणेन, हासहेतु कुतूहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वत खेलागिरि पाति रत्नगीत क्रीडापर्वतपात्री सा चासौ शबरीकिरातपत्नी वेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आहपत्नीं दुर्गहलविधानाय निजभाषां भाषयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियस्य प्रतीयते । प्राकृतपर्वतं निद सन्ती शबरी मानवीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तृभाषां न ज्ञायते इति कल्पनातिशयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकण्ठकैरिव श्यामवर्णैर्गन्धकैरिव करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां विनिर्णतं दूरीकरणाय उत्तोलनाय च तादृशैः, अतएव मुहुर्मुहुः वारंवारम् उद्ध्वयनं कुर्वद्भिः, मुखस्य वदनस्य परिमतेन आमोदेन अन्धैः मत्तैः, मधुकर्त्रैर्मरैः क्रीडन्तौ खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकण्ठकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसन्ध्याभावेऽपि तत्सन्ध्याप्रति-
पादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्णते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदकात्वं प्रतीयते ।

पञ्चरेति । पञ्चरे पञ्चविधमन्त्रगृहे विद्यमानो हारीतको 'हरियाल' इति लोबप्रसिद्धः पञ्चि-
शेषः तस्य रुतश्रवणेन कूजनकार्कणनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचकं स्मितं यथा ताम्, 'यामरप्राणिनी'
चालव्यजनधारिणीं विहस्य हास्य विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापथेन विद्यदृश्यन्ती तारय-
न्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्ध्वनितः ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचिता उपरि सम्यग्दाया चन्द्रलेखिका लघुचन्द्रादृतिः धाम्पन विशेषः तस्याः सखाशाव सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतियुगाया वरयातासः, ताम्र-करङ्कवाहिनी नागवङ्कदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलविन्दुजालेन घर्मतटितरुणसन्मूढेन स्निग्ध स यत् नखपदं कामुककृतनखचूर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां इत्युच्यते । यथ, पदगामुद्रिका मुष्टिपरिमितरक्तपिष्टातकचूर्णप्रसेवेणेतिथ्यः, पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विद्ययन्तीम्, रजिताम्बुजा-भिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखाप्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिविम्बानि च स्वेदरुणपङ्क-

हो जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए मैं हुजूर परान्वित (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी, जो प्रायः नवी रत्न बान्धनेके लिए विशेष किया था वह श्वरी (मीलिनी, म्लेच्छविशेष), नानाविध वस्त्रपुष्प और पल्लव पारिभाष्य (मालिन) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु इसके बहनेके सम्प्रादयों के कारण हँस-हँस कर वह उससे बार बार बातें करती थी, हाथसे नीचे लटकार देने पर वह ऊपर आते, मुख-सौरभसे अर्ध बने अमरके साथ कण्टक (बाली) के समान जोड़ पड़ती, हारीतका शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किन्हीं तानरपरिणीत नाना प्रकार पद्मद्वारा नाचन करती थी। तान्दूलकरद्वयाहिनीके कुचमण्डल पर दृष्टी हो सुन्दर पल्लवोंसे पल्लवोंसे वहाँ धर्मविन्दसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर रुद्धिपरिनिवृत्ति होहिन्दुत्व, (बारी) के लक्षणों से

१ पत्रं पर्वतकश्वरान्, पर्वतकपातुं । २ अलापनीम् । ३ निनिर्दि । ४ पर्वत-
मुहुरपसर्पद्विरुपसर्पद्विश्च । ५ नालकचुवैरिव । ६ हारावतरन । ७ केन्दुपत्ति । ८ पत्र-
क्षित । ९ स्तनवटे ।

रत्नकुण्डल^१प्रतिबिम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद-मण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन^२ आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभू^३भृद्वर-व्यतिकर-शेषभोगनिषण्णां^४म्, मधुमासलक्ष्मीमिव^५ षट्पद-पटलापह्नियमाण-कुसुम-रजोधूमर-पादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

समूहाकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियत्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिबिम्बे वालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरक्तमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाया इत्यर्थः, सान्द्र गाढं यथा स्यात्तथा दत्ते रतिकाले कामुकेन अर्पितं नवं नूतनं यत् नखपदमण्डल गोलकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्सन्देहं व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, विहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन भुनग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैवार्पितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरग्राहिणीम् आच्छादयन्तीं वालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थतो आन्तेरभावाज्ञायं आन्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखक्षतस्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजक्षतं मृगाक्षयाः' इति दर्पणोदाहृतवद्विद्याविरुद्धत्वदोषः कथन्नेति चेत् ? मैवम्,—

'कक्षस्थले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥'

इति कामशास्त्रप्रख्यातत्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलक्षणचातुरीसमुल्लसितान्तःकरणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृद्वराणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गमसुखं तस्मात् शोपेपु अवशिष्टेषु भोगेषु स्रक्चन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णाम् उपविष्टाम्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखातिरिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पक्षान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तैः कुलभू-भृद्वरैः महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यया सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाधिप-फणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्त्यर्थे प्रयोगाभावाद-प्रयुक्तता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादायुक्तदोषप्रसक्तेरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'स्यातामदोपी श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते' इति ।

मधुमासेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपह्नियमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजासि प्रसूनधूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूमरः ईष्यमाणः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु तथाविधधूलिभिर्धूसराः पादपानां तरुणा रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनात्ययसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपक्षयुक्तानां बाणानां शाणानां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मदः मदनभस्मजनितगर्वो यया ताम् । (महेशेन तु

(कुचमण्डल पर) पर ताडन करती थी, मणिमय कुण्डलका प्रतिबिम्ब चामरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पडनेसे वहाँ नायकदत्त गोलकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हँसती-हँसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नागके फणाओं पर स्थित है, वह भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करना अस्वीकार कर पतिसर्गसुखके अतिरिक्त अन्यान्य सुखभोग पर स्थित थी, चैत्रमासमें भ्रमरगण वृक्षस्थ पुष्पोंकी रजका अपहरण कर उस पर ही अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे पुष्परेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिराकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंको धूसरवर्ण कर देते थे, शरत्काल, जिसप्रकार हसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अभिमान

१. प्रतिबिम्बमार्द्रदन्तव्रणमण्डल । २. व्याजदत्तेन । ३... भूभृद्व्यतिकरां । ४. शेषभोगेषु निषण्णां च ।

५. सखीमिव ।

गौरीमिव श्वेतांशुकरचित्तोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लेखाभिव मधुकरकुलनीलतमाल-
काननानाम्, इन्दुमूर्त्तिमिवोद्दाम-मन्मथविलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरयामल-
वलीलतालकृतमध्यां, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्न-पद्मरागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वशक्त्या कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तद्वर्णपट्टाभिमिति
हृदयम् । पञ्चान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदारयसरोवरे जन्म उपपत्ति स्थितिरि-
त्यर्थः तेषां पक्षिणा तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्भो
यया ताम् । 'शरदमिव' इत्यद्यनुरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालवधे—

‘समय एव करोति बलावल प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हसरवैः परुषीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥’

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अशुक वस्त्रं यस्याः सा चामी रचितं धनम् उत्तमा-
ङ्गाभरण शिरोभूषणं यया चेति ताम् । पञ्चान्तरे तु—श्वेताशोः महेशमस्त्रकस्थितशशिनः वरै रश्मिभि
चित्तम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन एकगात्रत्वात् ययासम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्तनाम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तटवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलतटपट्ट-
समूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाश्रुण्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्त आननं मुखं यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालकाननं तापिच्छुवर्नं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्त्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासेः अत्यन्तमदन्रिभ्रम-
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यया ताम् । इन्दुमूर्त्तिपते तु—उद म
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृत गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया ताम् । ‘दुर्गस्थाने
नुपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः’ इति रभसः ।

अत्रायमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयक्रतुमनुष्ठाय ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य ताराणामिकां गद-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्चायं देवीभागवते हरिवंशे चेति विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विष्णु-
भयाज्ञाह प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णं श्यामनामर्तनामो
च कृष्णवर्णं तथैवावलोक्यमानत्वादित्याशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तया अलङ्कृतो भूषितो मध्य-
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तया अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वयो दीप्तिमायो या नुता
मौक्तिकानि तासाम् अशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि समिश्राणि पद्मरागप्रसाधनानि पद्मरागरत्नरचनाभूष-
णानि यस्याः ताम् । पञ्चान्तरे तु—भाः दीप्तिरस्ति अस्येति भास्वान् तेन सूर्येणैवयर्थः, मुखं प्रियं
अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लीहितमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छागदरेण निर्मलदम्बाभ्यन्तरे-

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वाऽपत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालाप^१ तद्रूपवर्णनामुखरं
केयूरक पृच्छन्ती कादम्बरीं ददर्श।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम्।

दृश्यमानम् अवलोक्यमान मृणालवत् कोमलं मृदुलं ऊरुमूलं सविथमूल यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु—स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् उरु विस्तृतञ्च मूल ब्रध्नदेशो यस्याः ताम्।

मयूरेति। मयूरावलीमिव कलापिधेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम्। पश्चान्तरे तु—नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पृच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणा मेघकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम्।

कल्पतरुति। कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वान्छित-
पदार्थश्च प्रवृत्तातीति सा तादृशी ताम्।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः।

शयनेति। शयनस्य तत्पस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रेतनस्य 'केयूरक' इत्यस्य विशेषणमेतत्। असौ तरुणः। अपत्यं प्रजाः। किमभिधानः किन्नामा।
रूपं सौन्दर्यम्। कियद्वायः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः। कियच्चिरं कियत्समयम्। अस्य पुरोवर्त्तमानस्य
यूनः। परिचयः सस्त्वयः। चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलाप भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम् अश्रान्तवक्कारम्। पृच्छन्तीं प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम्। ददर्श
अवलोकयामास।

तस्येति। कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखा शशिरेखेवैर्युपमितसमासः स च 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवैर्युपमासाहचर्यात्। दृष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत्तः कर्तृ, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अमृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं बभूव।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अमृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चैर्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्कारः। तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमवदोपः समापतात तद्धारणाय
'सागरस्य' हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य 'हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः।

गत्रासे उत्पन्न पद्मिनीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-गुलका मूलदेश, निर्मल वस्त्रके अभ्यन्तरमें दीखता था; मयूरगणके
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिस प्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसकी मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एव केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे, कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी। और वह शय्याके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—'वे कौन हैं? किसके पुत्र हैं? उनका नाम
क्या है? उनका रूप कैसा है? उनकी अवस्था कितनी है? वे क्या चाहते थे? तूने क्या कहा? कहाँ तक उनको
तूने देखा? महादेवताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ? एव वे क्या यहाँ आवेंगे? यों बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी।

चन्द्रमाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वसित होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वसित होने (उछलने)

१. पुर-समीपे।

२. भवता च।

३. अभिहितम्।

४. सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालाप-रूप।

५. कचित् 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते।

आसीद्वास्य मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधमा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृत्स्नमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समामादिताः । तन्नन्वेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकनेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुविन्दवन्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयन्त एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं म केयूरकेणावेदिन’ इति नि-
न्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरपपात । लोचनप्रभावधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इव तत्क्षेणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चिन्तं (एवम्) आसीद् यभूव । वेधसा प्राणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि सिद्धानि तथा सति वीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्य पुण्यमित्यर्थः । २८० स्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनापि नृपं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एवमस्मि-
तीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यमव्याकृते, परमाणव उपादानसारथा भूतानुद्रव्याणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणज्ञाह—

‘जालान्तर्गते भानौ यस्मिन् दृश्यते रजः । तस्य पटितमो भागः परमाणु’ म उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो दृश्यणुकादिक्लेमेण रथूलोत्पत्तिरिति तस्मत्तमाश्रित्येदमभिहित-
मित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शकनेशेन रचनादार्ढ्य-
पाणितलामर्शनकटेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः व्युता ये अश्रुविन्दव वादम्बरीं एव मय-
श्रुक्णाः तेभ्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैरवाणि, कमलानि नरिणानि इ-
यानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कह्लाराणि उत्पन्नानि समुद्रभूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्या
कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपपात दृढसलग्न यभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं प्रकृतम्,
तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गुहीतलक्ष्यं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिन् चन्द्रापीडे । १८१ नूनमि प्रादा
नाद्वाप्या भावामिमानिनी क्रियोप्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यन दृश्यलक्षणं वस्तुप्रति ।

लोचनेति । लोचनप्रभया कादम्बर्या आत्मन्येव नयनालोकनेन धवन्ति श्रद्धावृत्तकादम्बरीं १८२
तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुण्या, सुरायाश्च दर्शनेन सखलोरनेन विह्व-
कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिक-
वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृष्ट्वेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्या, प्रथमम् आसीदो नोदम्

लगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी ज्वनिट इन्द्रियों को भा नयनमय तो न बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इन्को अनाधनानि (दे शरीरके) ने बनाया । विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र मण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अनेक सौन्दर्यके लक्षणों परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव नुरो प्रतीत होना है कि इन्के विधान उत्तम है । वर्षण-कलेशते, इन्को नेत्रोंमेंसे जो अश्रुविन्दु (आन्क्री वूटें) उनके उसने ही ममाने ये नयन-प्रभय, पद्म, नीलोत्पल और रक्तोत्पल उत्पन्न हुए हैं ।’ इस प्रकार चिन्ता करने ही उसकी दृष्टि कादम्बरी के पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरकेने जिसका वर्णन किया है, निम्न-प्रभय की पुरुष है’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्मय ही उसकी दृष्टि कादम्बरी के निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभयें इन्का नयन-प्रभयें मदिरा देखकर विह्व हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभयें

तं प्रथमं रोमोद्गमः। ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उत्थितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सत्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्रा सहामिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे—
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मवारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सत्वरं यद् उत्थानम् उत्थितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशश्चलम् । अयमाशयः—मदनविकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

ऊरुकम्प इति । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुद्धवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रञ्जितेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोर्कम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टेन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्बद्धव्याजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्शलोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोरच्छादनापसरणात् पुनस्तयोरच्छादनार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुतहेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रपा सैव वक्त्रम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उत्ते देख बिहल हो गये । इधर चन्द्रापीडको देखकर पहले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तर्में) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका वहाना हुआ । ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुरस्वर सुनकर दौड आय, हंस-मण्डलको मिला । निश्वास चलने से ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा से ही उसका हाथ तत्काल वक्षस्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरण करनेके वहानेसे रखा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरकी

१. क्वचित् 'तन्' इति पद न विद्यते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ४. अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपल्लवः, स एव करः । ८. स्तनावरणम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतामासीत् ।

तामगात्^१ । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^२ अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरी विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश-चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमाप तिरोधानममस्त, हृदयप्रवेश-मपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमविन्-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारता गोपनमाधनतान् अगात् अगमत् । मधुकरसमूह एव वस्तु प्रतिबन्धानि न पुनस्त्रपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आद्याभिधातः तस्य वेदनेन व्यथित सीत्कार 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केनकी केनकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणता सीत्कारसाधारणनिमित्तनाम् अत्राप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेनमकरोत्, न तु कामवाणव्यथयेति छल विधाय प्रस्तुतगोपन कृतवती त्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनवेशोपलक्षक एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेद-नाय वस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूनेन निपेधन कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिपेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रस्पर्शनस्य गोपन कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बर्यी विशतः प्रवेशं पुरतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसहस्रोपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बर्या सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादिष्याम्य । एतन्न यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बर्यीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बर्यीवी-णानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा । तथा 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयानिमर्शदोषस्तु न शङ्क्य, 'आत्मा जानाति यत्तापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दान-पेक्षणात् ।

तदेतत्समर्थयति—तथाहीति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्या कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणि-खचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतियन्धकमित्यर्थः अमंस्त ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्तिरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवापरिहार इति तिरोधा-भासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृत' इति काकु-स्वभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकैवल्यात्पञ्चम् । भूष-णरवम् अलङ्कारक्षणकारमपि सम्भाषणम् अभ्यर्थनालापरूपम् अमन्यत अनुपपत् । इहाधुना लङ्कारः ।

पुष्प-रेणु उसका वहाना हो गई । लज्जा ही वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु दुःस्वप्नके सौन्दर्य-भ्रमर उसको रोकने प्रतीत हुए । काम-वाणके प्रथम प्रहारकी वेदनामें ही बल्लन उनकी मोचर होने लगी, किन्तु भूलमें विक्षिप्त पुष्पोंके पुञ्जमेंसे केतकी (केवड़े) के काँटेने आघात होने (छिदने) के कारण उसकी दीक्षा । कामकम्पमें ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी दिपकको निवेदन करने में निरर्थक प्रतीति हारीकी निवारण करना उसका वहाना हुआ ।

उस समय कादम्बर्यीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया जो सीत्कार करने में प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, कादम्बर्यीके रत्नालङ्कारकी प्रभाकी तिरोधान (इष्टिकी रोकनेवाली, दिवाइके मन्मथ पर-पूरे नजर न पड़ने) समझने लगा, कादम्बर्यी जो अपने हृदयमें प्रवेश की थी उसे ही पतित्वेन ममानया सम्भवादि-कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दकी भी सम्भाषण कर-ग्रहण करने लगा, जो

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा^१ सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—‘सखि !
कादम्बरि ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः चन्द्रा-
पीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनोगतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृष्ये

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहत्वासम्भवाद्बिरोधः, भावाभिव्यक्तिपूर्वकमनोनय-
नादिहरणाच्च नितान्तेष्टत्वेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्बिरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्क-
मपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्भूषकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अर्पितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यथा
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षाकारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सौसुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः ।

इह हेतूप्रेक्षा चृत्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा ‘सोत्कण्ठम्’ इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तथा दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यथा सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उल्लेखेन भूमिभेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुक्षासनादिव्यवहारैर्निर्वाहिता प्रजानां
जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्येति । अयं तस्य सूनुरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ भुजौ बाहु एव दृढत्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थौ तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्यत्व-
सादृश्याद्भुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एतां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्रासः ।
‘पीडास्तिमर्दनोत्तसकृपासु सरलद्गमे’ इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापाडः दर्शनाप्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां
निर्हेतुकस्वजनत्वं गतः प्रासः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कशृजव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उज्जितैः सकलासङ्गैः समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्तिं मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय वर्त्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-कान्तिके सपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरीने मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा—पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) महाश्वेताने भी उसको गाढ-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरि ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुत उत्तम घोड़ोंके खुराग्र (टापी) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाहु-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-बन्धु हो गए हैं, एव समस्त
आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. जातोत्कण्ठ । २. विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्वबन्धुः । ३. अनुगत । ४. सविशेषः ।
५. आकृष्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्टवैवेमम् अहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताश्च रूपस्य, स्थानाभिनिवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सद्गन्तृतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ताश्च मर्त्यलोकस्य, सफलताश्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च नौभाग्यस्य, अग्राभ्यताश्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युन्मृश्य अविज्ञानताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् इन्द्रियाणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनारहितचित्तं, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैव विचक्षणो मनः मनोवृत्तिमाकृष्य विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचारुत्वं । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नता प्रतिस्पर्दिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कौशल्यं प्रतिद्वन्द्वी नारतीत्यर्थः । रूपस्य राज्यश्रित्यः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमाग्रहवत्त्वम् । पृथिव्या भूमे सद्गन्तृताया मनुष्यस्य मितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य मृत्युमुवनस्य सुरलोकात् देवाद्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेयादपि चन्द्रापीडस्योत्तमोत्तमोत्तमः । मानुष्यो मानवजातीया नार्यः तासां लोचनानां नयनानां सफलता साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरोपणादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एतस्थाने एकत्र समागमं मयोगमम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । नौभाग्यस्य भाग्यवत्ताया, ऐश्वर्यं महामृद्धिम्, अथ प्राप्तेरित्याशयः । अनेनाय सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्राभ्यतां नागरिकताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, 'निर्माणकौशलमि'त्यादीनां सर्वेषां 'ज्ञास्यसि' इत्येकप्रियायां दर्शनेनाभिसम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी त्वम्, यहवोऽनेके प्रकारा भेदा यत्र प्रियायां ननु यथा स्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनव दर्शनम् अवलोकन चर्यम् यत्तथोक्तम्, एवंरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजातः अनुत्पन्नः परिचयः सस्तवो यस्य स तादृशः, नारित शिष्यो निर्मातो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य स्वत्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावात् यत्तत्तम्, तद्वत् सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेताया तथा अत्रापि अस्मिन् वरमरेऽपि वर्तितव्यं तस्या आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वात् तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, चान्धवः स्वजनः, परिजनः परिवारश्च, अनेन सर्वध्यायनेन स्नानिनेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है, क्योंकि—सबको ही जानुकुल्यमे पणरानन्तर एत एत एत एत एत इस प्रकारको विदग्धजनो का मिलन समारमे दुर्लभ है । इस लिए मेरे लगान, तुम को इस । नि विधाताका निर्माण—नैपुण्य, सौन्दर्यकी अनुत्पत्तीयता, राज्यकीवा योन्धरान्ने केनेन एत एत एत प्राप्ति होनेसे पृथिवीको सुख, देवलोकी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्यकी कोनेनेन एत एत स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन सौन्दर्यकी सम्पत्ति एव मनुष्यका अग्र एत एत एत एत इस लिए इनको मैं यहा बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके सम्पत्ति होने से तुम्हारे दिवा है अत एव—'इनको साथ यह पहली भेंट है—एत धारणने जो एत एत एत एत एत कुछ परिचय नहीं है इस प्रकार समारनेने जो अविज्ञान हो जने भी होत, एत एत एत एत हूँ—इस प्रकार समझकार जो कुछ आगता उत्पन्न हो जने भी होत, एत एत एत एत एत

१. विदग्धो जनः । २. बहुकर । ३. प्रवर्त्तिनम् ।

बान्धवश्च-परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्बिलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य' श्रम सलिल लव-विसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात ।
त्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदयरु-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम् । अङ्गुलिविवरविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो विभ्रम-गृहीतताम्वूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्धरं मुखमु-

वरणीय इति ध्वन्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनिस्त्वेन तत्कन्यकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् बिलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्गमनेनापि यः खेदः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा घर्षाद्बिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत । तिर्यग्बिलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागो गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
आयतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातेत्यभिप्रायः । विशाल
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च'
इति विधः

त्वरितमिति । त्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणरज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेगवशीन मन्दहास्य कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युपेक्षेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सम्मान्यतामिति । रुचिं प्रीतिं राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽभिलपित इत्यर्थः, अयं मल्लक्षणो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सक्रियताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव शिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता भ्रूवल्ली समुन्न-
नाम् उच्चीवभूव । इह फलोपेक्षालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुल्यः करशाखाः तासां विवरेभ्यश्चिद्वेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अश्रमगर्भरचिताङ्गुलीयकाणां मयूखलेखा रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता आत्ता ताम्वूलवीटिका नागवल्लीदलवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्त्यास्ताम्वूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जृम्भाया आरम्भेण मन्धरं स्तब्धं मुखं
वदनम् उत्सर्प उज्जगाम ।

इह पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्भ्रिमपङ्क्तेस्ताम्वूलवीटिकात्वेनोपेक्षणाज्जात्युपेक्षालङ्कार-
श्रेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महाश्वेताके समझाने
पर, चन्द्रपीडने [गन्धर्वोंको देवयोनिमें होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कटाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं ऊपर जानेके परिश्रमसे घर्मेबिन्दुसमूहके समान
आनन्दाश्रुबिन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दौड़ गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अमृततुल्य शुश्रुषण ईपद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
'यक्षिकी सम्मानित करो' इस बातकी मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तेके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगुठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलासहित ताम्वूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) धारणकर जमाईके

त्ससर्प। स्ववत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः। तथाहि, शिखन्मणिनूपुरपुटेन भुवम् आलिखताऽद्भुतेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात। दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत। विकचकुबलयदामदीर्घया दृष्ट्या च निपीत इव कपोलतले समलज्यत।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं वध्रमुस्तरलास्वारकाः।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महाश्चेतया सह पर्यङ्के निपमात्।

स्ववत्स्वेदेति। किञ्च, स्वता भावोद्गमाच्चयता स्वेदजलेन घर्मेवारिणा धौतं चालितं यदलावण्य तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु। अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम्। अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु धात्रेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरवेतुः काम इव अदृश्यत अचालोक्यत सहचरीभिरिति शेषः।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

अभिहितमेव विषयं विद्युणोति—तथाहोति। भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्पता, किञ्चिद्गन्तया)
अतएव शिखरं अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटे रत्नखचितपादकटकपुटे यत्र तथोक्तेन भद्रपुटेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बपपात इति तात्पर्यम्। 'आहूत इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा।

दर्शनेति। दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रधावितेन अत्यन्तवेगो-
च्छलितेन हृदयेन चेतसा गाथा व्रजित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे दृष्ट-
योर्मध्ये समदृश्यत समचालोक्यत सहचरीभिरिति शेषः। उक्तालङ्कारः।

विकचैति। विकचानि विकसितानि यानि कुबलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादिस्थाशयः, दृष्ट्या अवलोकनेन निपीत इव निगीर्ण इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्या गण्डतले समलज्यत अदृश्यत। उक्तालङ्कारः।

सर्वातामिति। कुतूहलात् कौतुकात् त चन्द्रापीड तिर्यक् पश्यन्तीनां वृद्धिलेनावलोक्यन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गचुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्यायिन्य, नरलाघ-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव वहिर्गमनोत्सुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं ध्रुवगा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं वध्रमु अमण चक्रुः, यथा मधुकराश्चक्षुलास्तथा तारका अपि चादृश्यम-
भजन्तित्यर्थः।

इह गुणोत्प्रेक्षा सहोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

कादम्बरीति। सविभ्रम सविलासंकृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्तारो यदा या
तादृशी। पर्यङ्के पश्यङ्के निपसाद उपविशेति।

आरम्भ होनेसे मन्थर सुखी और गवा, गिरते हुए घर्मेजल (पसीने) ने उसके मनस अन्तरात्प उन् लगेने
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंने वस्तु (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पत्तेने नानो वर निरन्तर कला
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा देखने लगा—ज्योकि मणि-भूमि पर कुछ लिखने हुए उम्मेदें बना हुने गये
मणिनूपुरोंकी शकारसे उसका आह्वान किया तो यों वह चरण-नखों आ पदा अ, चन्द्रापीडो देखनेसे
तत्काल उसका हृदय नानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया ही, रत्न प्रकार वह उम्मे स्तनाभ्यन्तरे
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने सुदीर्घ दृष्टिसे उसका नानो पान किया तो, रत्न प्रान्त उम्मे कनक-
नण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होना था। फिर उस समय बड़ी मनस कन्याजोंकी, जो उने लो-
(कटाक्ष) टाल-टालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गये हुये चक्षु लयनान्तर (हृदय) में लगे
अनिलापासे ही नानो, कर्णभरण-कुसुमके अनुरोंके साथ फिरने लगीं।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रान्त तक नमस्तेजसे मान पता

समम्भ्रमं 'परिजनोपनीतायाश्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहाय्यो वेणुरवान् वीणाघो-
पान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वपिण्यंसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तश्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति^१-पर्यस्ताश्च^२ अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

ससम्भ्रममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्य तत्पस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव स्वच्छव-
सनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितायां चिह्नितायां
पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महाश्वेतेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्ताशयो याभिस्तास्तादृश्यः प्रतिहार्यो
द्वारकाविवायिन्यः महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो याभिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशीशब्दान् वीणाघोपान् वल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जयशब्दा
जयजयेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिकाजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववस्त्रेण अङ्गप्रोक्षणेनेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । आरुरोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविधविश्वास-
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्यादुन्मत्तत्वेन लिखति चिह्नयति तस्मान्नां चित्तमिति मदलेखा । लिखते-
पचाणचप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अनभिलषतोऽपि वलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

महेति । कर्णाभरणप्रभायाः श्रवणभूषणकान्तेः वर्षं वृष्टिरस्यास्तीति तस्मिन्स्तादृशे अंसदेशे काद-
म्बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां-
भ्रमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं स्खलित कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणभूषणीभूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्थानमुत्तोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालव्यजनवायुना याविधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् इत-
स्ततो विचित्राम् अलकवल्लरीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाप्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोग्य पप्रच्छ पृष्टवती । 'दुष्टाचपच्छद्विप्रच्छि चित्रशासुजिमन्थमुषाम्' इत्यादिना प्रच्छ-
धानुद्धिकर्मकः परिगणितः ।

वैठी । श्वर शीघ्रतासे किसी परिचारिका द्वारा सुवर्णके पायोंसे चिह्नित एक छोटी चौकी लाकर कादम्बरीकी शय्याके
सिरहानेके निकट रखी गई, उसके ऊपरमें शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-वस्त्र बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीके चित्तका अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंने मुद्रित (बद्ध) मुख
मण्डलके ऊपर हाथ रख, शब्द करनेके निषेधका सङ्केत सूचित करके, सभी ओरसे वशीका स्वर, वीणाका झङ्कार
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
शीघ्रतासे जल ले आया । उसने कादम्बरीने अपने ते ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-वस्त्र
(दुपट्टे) से उनका पोंछकर फिर वह पलङ्ग पर जा बैठी । श्वर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भाजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अनिहापा न करने पर भी बलपूर्वक पाद-प्रक्षालन किये (धोये) । फिर कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कन्धे पर स्नेहसे हाथ फेरती, भ्रमर के भारसे अवनत (लचे) हुए कर्णपल्लवकी उछालती,

१ ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाश्च ।

२ अपाङ्गदेशे । ४ विधुति ।

३ अत्र विविधरत्नप्रभाभासितायाम् इति कश्चित् पाठो दृश्यते ।
५ पर्यस्तालक ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाच वच्चे । समुपजातशोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित तरल-तर-तारशारोदर^१ चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलानीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ग्याम्^२, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतट-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्र्द्र-वक्ष स्थल घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यावस्थानेनैव लज्जमाना त्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कटादित्र कुशलं चेम आच-वच्चे आत्मातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखापि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणादित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकनासक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चालनेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्तादृशश्च तत्, तत् एव च शार विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तादृशश्चेति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टधनुषा भगवता माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्ययार्थमिव बलादृष्टात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाण चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेद्धं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुख नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोदयात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोपेक्षालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले गण्डे शक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्ज्वलभागे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैस्स्तनतावनततयैय श्लोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्य यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन करणेन, विरहव्यथा वियोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्र्द्रं धर्मविलम्बेन वक्षस्थले उरःस्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभक्षिका पुत्तलिका तस्या प्रतिमा प्रतिबिम्ब यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपत्नीरोपं सपत्नीक्रीधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्राप्तिन्याः पुत्तलिकाया अपि नायिकात्वादित्याशयः । निमिषता स्वावलोकने लाचनयोरुन्मालननिमोलने विदग्धता चन्द्रापी-

नामरके वायुसे विखरे केशकलापकी लट्ठोको संवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अरने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कष्टसे ही नानो अपना कुशल-सन्नाद कइने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एव वह महाश्वेताके मुखको ओर ही निराश्रय कर देख) रही थी; तथापि प्रान्तभाममें प्रेरणा करने (कटाक्ष फेंकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुत्तलीसे गन्धभाग धेवित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चड़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलत्कारसे चन्द्रापीडको मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, ओर कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी कितां सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिबिम्ब प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पञ्च चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब लुप्त (नष्ट) होजैसे ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसके वक्ष स्थल पर धर्मजल उम्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पड़ गया, उससे कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पन्द्र गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति क्वचित्पुस्तके नावलोक्यते । २. 'तारोदर । ३. 'सौन्दर्येन, चन्द्रापीडपीडनादेव । चन्द्रापीड प्रति । ४. ईर्ष्या ईर्ष्या । ५. क्वचित् 'तट' इति परं नोपलभ्यते । ६. विरहव्यथालोः 'द्र' ।

शालभक्षिकाप्रतिमेन सपत्नीरोप' निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

मुहूर्त्तार्पणमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत—‘सखि ! कादम्बरि ! सम्प्र-
तिपन्नमेव नर्वाभिरेवास्माभिः अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावदीयतां
ताम्बूलम्’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्त्तितावनमितमुखी^१ शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जेऽह-
मनुपजातपरिचया प्रागलभ्येनानेन, गृहाण, त्वमेवास्मै ‘प्रयच्छ’ इत्युवाच^२ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरे-
व^३ वेपमानाङ्गयट्टिराकुललोचना^४ ‘स्थूलरथूलं निश्चसती’^५ निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्तपि-

देन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजवलोकने तथाविधो-
त्कण्ठाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत,
दर्शनव्याघातादिश्लाघयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणाम् ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

सुसूचंति । मुहूर्त्तार्पणमे किञ्चित्क्षणं व्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदलार्पणाय
तत्परां ता कादम्बरीम् अभाषत अवाचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपन्नमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्यात्तथा आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्ता महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईप्सपरावर्त्तितम् अवनमितञ्च मुखं वदन् यथा सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुपपन्नसंस्तवा, अनेन प्रागलभ्येन ताम्बूल-
दानरूपधाष्ट्येन लज्जे त्रये । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तथा महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं शूयो
शूयः कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
नावबुध्यते । चिरात् चिरकालेन दानाभिमुखम् अर्पणसामुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । इहोपमा । वेपमा-
नाङ्गयट्टिः कम्पमानाङ्गयट्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा ताडयती । मन्मथेन कामेन कर्त्रा
स्वेदजलविसरैः धर्मसलिलपुञ्जैः करणैः, निजशराणां स्ववाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्तपितेव, स्नान कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयजर्जरश्चुना स्नाप्यते मूर्च्छापानोदनाय-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरि ! चन्द्रापीड नवीन अस्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए हम सब लोगोंको
इनका सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्तरूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो ।’ फिर महाश्वेताके बार-बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अभिलाषी किया—(अर्थात् वह जैसे तैसे पान देनेको राजी हुई) ;
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोमल हाथ
आगे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनशुगल अधीर हो गए थे, एवं दीर्घनिश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हाँफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोपात् । २. तां महाश्वेता समभाषत । ३. कचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरिवस्माभिरनिनव । ५. कचिद् ‘ताम्बूलम्’ इति पद न दृश्यते । ६. आनमितमुखी ।
७. सा तान् । ८. कादम्बरी तु । ९. विरेण । १०. अनाकर्षितदृष्टिरेव । ११. अ. चक्षुः लोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालन सक्रान्त सिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्पणकृतकिण्श्या-
मलम्, कचग्रहाकृष्टि-रुदितारिलक्ष्मी-लाचन-परामर्श-लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विमर्षत्रयकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाद्भुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाद्भुलीरुद्धहन्तम् प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घमवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन मृडनग्रामेन हस्तावलम्बन
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बन प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा भयाधीनाह पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे ससक्तु कृतप्रयत्नेव विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्त प्रसार्य क्वापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवह्नीदलाभ्यन्तर एस्त-
पल्लवं करकिंसलय प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बर्यरीत्यन्वयः ।

इह 'स्नपितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिष्वपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्ने-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकृत्येव पाटल श्वेतरक्तम्, अतएव जय-
कुञ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्धाशस्थले आस्फालनेन प्रोक्ताहनाय समर्द्धनेन सट्टमान्त
संसक्तं सिन्दूरं नागज यत्र तमिव । इह सिन्दूरसल्लोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्पणेन । चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कुनो विहिनी यः किगश्चिद् तेन श्यामल कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचग्रहाकृष्टया केशग्रहणपूर्वकाकर्पणेन रुदिता आकन्दिता या अरिलक्ष्मीः रिपुध्रीः तस्या
लोचनयोन्यनयोः परामर्शनं करुणया नयनाम्बु मार्जयितुं पुनरामर्शनेन लग्ना सक्ता अञ्जनविन्दवः
कज्जलकणा यस्मिंस्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्दिति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अनिरभसेन अत्यन्तज्वरेण प्रधाविताभिरिव नखकिरणरेव उच्चलिताभिरिव, विवर्द्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्य कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरश्मोनां हासस्य च तुल्यश्वेतवादिद्याशयः ।
इह तिस्र एव क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण ससृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः मनि-
वेशः उपस्थितिः याभिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा भन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव क्रशन्वा इय,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्ती तदवलोकनतद्वाक्श्रवणतदाननघ्राण-तदधरपान-तदङ्गस्पर्शस्वरूपान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, वृद्धहन्तम् उत्पादकवस्तुसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पाद्यन्तमित्यभिप्रायः । पाणिं हस्ते प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जायुत्प्रेक्षा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एव कादम्बर्या स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी, और भी भयवश गिर रही थी इत्यर्थः
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें सलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आरम्भ्या (सूनी) था,
अतएव प्रतीत होता था कि-विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (अपकाने) से उसका सिन्दूर नानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके चिह्नेसे वह हाथ कुछ व्यामर्षण हो गया था, उन्में प्रतीत होता था
कि-केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकट कर लेने) से शत्रुपक्षीय रक्ष्मी नोदन कर रही थी, उन पर
दया कर उसके आँसू पीछनेके लिए नेत्रोंमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन विन्दु लग गये । नख-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अङ्गुलियाँ मानो हँस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे बढ़ रही हों, और उन्में ही
उन्हें मानो वृद्धि कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बर्यके हाथके स्पर्श करनेसे, नोमने, चमकाने
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तियों का धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव, तापितुमिव । २. प्रसाविताभिः प्रसारितभिः । ३. चन्द्रापीड
वृत्तीरिवाद्भुली ।

नवान् पाणिम् । तत्र च मा तत्काल-सुलभं विलास-दर्शन-कुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरमैरिषिष्टा । तेनानिवद्वलज्यतया जून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरः-प्रवर्तित-नग्रांशुनिवहेन, वेपथुचलितवलयवलीचाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, न्वेदमल्लिखपातपूर्वकं 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अयं प्रभृति भवता हस्ते वर्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदान् । आकर्षन्ती च करकिमलयं भुजलनानुसारेण स्पर्शतृणागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नरत्नय नाजानीत् । गृहीत्वा चापर ताम्बूल महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

तत्रैव । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्या निभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् एयामस्तीति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः तुनोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य एव, मा कादम्बरी अधिष्ठिता आश्रिता तत्समये न केवलं स्पर्शविषयं एयानन्दः, किन्त्वन्येऽप्यनुरागा आनन्दजनका आसन्नित्यभिप्रायः ।

'रसो गन्धरमे स्वादे निष्ठादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे वीर्ये देहधातुश्रुवारदे ॥'

इति विश्वः । सर्वरसेरित्यस्म शृङ्गारादिविरिति व्याख्यानं तु न युक्तं 'रसश्चोक्तिः स्वशब्देन स्थायि-सत्ताविशेषः' इत्यादिनाहित्यदर्पणदिशा स्वर्णवद्वाच्यत्वदापसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्या वीरवीभरसा-दिरमाना सर्वधैवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

नैनेति । अनिवद्वलज्यतया अकृतस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गणायेव पुराप्रवर्तितः अग्रतः प्रेरितो नग्रांशुनिवदो नखरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कम्पेन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम् आवक्या पङ्क्त्या वाचालेन सुपरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलापं कुर्वतेव विदधतेव विद्यमानेन तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य शान्तसंमत्तत्वादित्याशयः । 'मन्मथेन कामेन दत्तः अर्पितः अयं मल्लक्ष्णो दासजनः परिचारकलोकः स्वया गृणताम् अन्नीक्रियताम्' इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवतस्तव हस्ते वर्तते विद्यते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात् दत्तवती ।

इह 'अन्वेषणायेव' 'कुर्वतेव' 'प्रतिग्राहयन्तीव' 'स्थापयन्तीव' इत्येतेषु क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिमलयं पाणिपल्लवम् आकर्षन्ती प्रस्थानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजयाहुवल्लीमनुसृत्य तथा साकमिथ्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृणया स्पर्शलोभेन गत प्रयातम्, अनङ्गशरेण कामवाणेन भिन्नं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि कराभ्युत्थनमपि रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं नाजानीत् न ज्ञातवती अनेन तन्मयता व्यञ्जिता । जात्युप्रेक्षा । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै सख्यै प्रायच्छत् अदात् ।

उभय समय समी प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायासलभ्य कादम्बरीके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किन्ही निर्दिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थामें कादम्बरीने हाथ फैला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीटीको रखा । उस समय वह लक्ष्य न दीखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होना था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो सम्मुख नखके किरणोंको नेरगा कर रहा था । कल्प उभयित हो जानेसे हिलने कङ्कणके शब्द होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने डान कर दिया है, इसलिए आप इस दासीको ग्रहण कीजिए, इस भावमें कादम्बरी मानो न्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह करती थी, एवं 'आजसे तेगर आपके हाथमें मेरा जीवन है' इस भावमें चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीटी देकर अपने कोमल हाथोंको साँचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके रस करनेके लोभमें भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-वलय साँचनेके मनमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बरीने और एक दूसरी पानकी बीटी लेकर महाश्वेताको दी ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विदुः-
भाङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन^१ मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्ष-
द्युतीनाम्, कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—भर्तृदारिके ! कादम्बरी ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं^२ मामनुबध्यन्त विहङ्गापसदम्^३ । यदि माम-
नेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन^४ इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता
'किमियं वदति' इति मदलेखा पप्रच्छ । सा चौकथयत्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी^५ कादम्बर्याः

अथेति । तामूलदानानन्तरं स्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहसैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य 'सक्रोधमवादीत्' इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शङ्खचाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां राग रत्नं रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विदुःभाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं त्रोटिसपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अशमगर्भस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्यथोस्तथोक्ते पक्षती पक्षयोर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन कोरेण पक्षिणा अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जल्कवत् पिञ्जरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षद्युतीनां हृदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया श्यामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोधम् अवादीत् अवोचत् ।

इह 'इन्द्रायुधमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विदुःभाङ्कुरानुकारि' इत्यत्र आर्थोपमा, 'कुवलयदलनील-
तया' इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षेण संयुष्टिः । 'कुसुममयीव' इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णां
क्रियोल्लेखा ।

भक्तिरिति । भर्तृदारिके कादम्बरी ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते
बुध्यत इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयशालि-
नम्, माम् अनुबध्यन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहगाधमम् एनं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्माद्धेतोः
न निवारयसि प्रतिपेक्षयसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणाम् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहे-
लना) करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । भविष्यति वर्तमानता । ते
पादपङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनुतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रतासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिते एक शुक (तोता) भी उपस्थित हुआ, उस शुकके कण्ठदेश (गले) में इन्द्रधनुषके समान मण्डला-
कारमें नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पक्षयुगल (पखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी, और उस सारिका का भी
चरण-युगल श्वेतोत्पल-पत्रके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विधानाने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [ऐसा
प्रतीत होता था] । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—'राजकन्ये कादम्बरी ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक
अधम, अपनेसे ही अपने को भाग्यवान् कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, आप इसका निवारण क्यों नहीं करती हैं ? इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महाश्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—'यह मैना क्या कहती है ?' तब

१ अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २ मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना । ३ दुर्विनीतं । ४ विहङ्ग-
मापसदम् । ५ त्वकः । ६ क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्युपसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्गाहिनीमिमां तमालिकानेकाकिनी किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सञ्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैन्मुपमर्षति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रमीयतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रुत एवैतद्राजकुले कर्णपरम्परया, परिजनेऽप्येवं मन्त्रयते,^३ बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमात्तापो वर्त्तत एव’, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, ‘यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनी^४ तमालिका^५ कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्ती’ति । तदयमास्तां तावद्दामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पया^६ अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्व यत्र कियाया तद् यथा स्यात्तथा, जायापदं पत्नीस्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अद्य यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्युपसि प्रभाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सञ्जातेष्वर्था समुत्पन्नेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाह्मुखी । नोपसर्पत न निश्चे गच्छति नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रसन्नोऽक्रियमाणपि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरम् अभ्यन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आकर्णितमेव श्रुतमेव । कामयमानः अभिलषमाणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादित्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उड्डित-स्वभार्यः, निष्पया निर्लज्जया पक्षिणं प्रत्यपि मदनवेशादित्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालिकया । चपला चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिका न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषस्तु तस्य पूर्व-पाठविधानेन वारणीयः ।

अथवेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विहङ्गाय पक्षिणे इमां वराकीं शोच्यां

मदलेखाने कथा—‘यह राजकन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके नातके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैनाने कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्गाहिनी इस तमालिकासे अकेलमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एव मान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके समीपमें अब नहीं जाती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपान भी नहीं करती है, हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, फिर भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह नुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टनः स्पन्दित हो उठा (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इम राजभवनमें ही कर्ण-परम्परासे यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, ७ दिग्दिगन्तरमें भी इसकी ही आलोचना होती रहती है, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, ‘परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गाहिनी तमालिका की इच्छा करता हुआ कामार्त्त होकर उममें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते (बीते) जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभाववाली यह परिहास, अपनी भार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रटना है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचित है कि ऐसी चञ्चल दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. एतस्य च । २. तरलिका । ३. क्वचित् ‘इति’ इति पद नावलोक्यते । ४. आमन्त्रयते, अन्ये मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निष्पयाः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमिदं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणनारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीविरागहेतुः, परं परिमवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चैयमीदृशेऽप्यपराधे अनुनीयमाना अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति । तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्याः, । क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्याः क्रीडालापभावित्ताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—धूर्त ! राजपुत्र ! निपुण्यम्, न

कालिन्दीं तन्नामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदद्यात् देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव, व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददद्देवित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधास्वित्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिमवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता स्त्री दुर्भगा तस्य भावो दौर्भाग्यं तस्य गरिम्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेदया अनया कालिन्द्या विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवविधम् एतादृशम् अरम् अन्यत् नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुक्लेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया त्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

कहति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सज्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्यो जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) है ? अथवा देवी कादम्बरीने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावशाली तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारती क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपत्नी कर लिया है वह स्त्रियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवज्ञा का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी हो अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इसने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । स्त्रियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हम सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एव उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति वृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरीके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थी, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगी ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) सुन कहने लगा—‘धूर्त, राज-

* १. निस्नेहता । २. कश्चिदिह ‘तपस्विनी’ इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न ह्येकम् । ४. तेन सह । ५. अभिभवनिरास्यान्, अभिभवनिरास्या । ६. भाषिता ।

त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते। एषापि बुध्यत एवेतावतीर्वक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरामतिः। विरम्यताम्, अभूमिरेषा
भुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विप-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—‘आयुष्मति’। देवश्चित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’। एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत्। असौ तु ‘न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन?’ इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महाश्वेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यय-
मेव प्रभुः, किमुन भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते^१ प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति। तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव^२ त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते। वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि। परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि। राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा। एषा सारिका, भुजङ्गा अग्राभ्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूमिः अपात्रम्। मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्यन्ताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति।

अत्रेति। अत्रान्तरे अस्मिन् समये। देवः पूज्यः चित्ररथः तत्सज्जको राजा। आह्वयते आकारयति।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः। कास्तां क तिष्ठतु। असौ कादम्बरी। अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यहं स्थानं तेन किं न पर्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जानमिति काङ्क्षं, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्वेषणं
विधीयत इत्याशयः। अभिदधासि कथयसि। अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः। अनेन स्वेनापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम्। विभवस्य वित्तसम्पत्तेः। यत्र यस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रेति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु।

तच्छ्रुत्वेति। स्वप्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

पुत्र। यह बहुत चतुर है। अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसकी प्रतारणा करने
(धोखा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मधुरभाषिणी यह सारिका भी किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसन्न-इन सबों को ही जानती है।

इस बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असख्य स्त्रियोंके हृदयरूपी स्थान
उनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महाश्वेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखसे रहें ।’ यह सुन कर महाश्वेताने कहा—‘तब तो तुम्हारी अट्टालिका

१. ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन। २. शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुन भवनस्य परि-
जनस्य वा। यत्रासौ रोचते ..। ३. महाश्वेता तदत्रैव च।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तयैव सह निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकंणोपदिश्य-मानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरं मगात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रसादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तास्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद् युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया,

तकस्य खेलार्थगिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरेष्य । वीणावादिन्यो बल्लकीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः ताभिश्च एव गीतकलाकुशलाभिः गानविज्ञानदक्षाभिः, दुष्टम् आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तत्क्रीडायां तस्मैलाया रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिफलम् 'अष्टनः सशायान्' (६।३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दक्षाभिः । 'अष्टापदोऽस्ती कनके शारीणां फलकैऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कुतो विहितः श्रमः शिष्टायै आयासो प्राभिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविधायिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञसा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुब्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामिथादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना अनुब्रज्यमाना । आरुरोह आरूढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्वस्तशरीरा सती स्थित्वा, दूरस्थिताभिः द्विविष्टदेशावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निभृताभिः दूष्णीभूताभिः परिचारिकाभिः परिजनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थितिः चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रापीडावलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरि ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया व्रपया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमित्यर्थः, अव्युत्पन्नः अवोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुप्रकृतिस्त्वैव क गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुरधाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहित्यदर्पणे-

(महल) के समीपवर्ती इत प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरें । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरिके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, दक्षी बजानेमें निपुण, सङ्गीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, धूतक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरञ्जमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर व्रन्ध (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकने द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल योही सी दासियोंको लेकर अट्टालिका (महल) पर चढ़ी । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारिकाएँ निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजजन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ? यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिज्ञ

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थं । ३. दुरोदरेत्यारम्भ पाठिकाभिश्चेत्यन्त यावत् पाठः कश्चित् दृश्यते । ४. गृहम् । ५. सकलसखीजनश्च । ६. ततः । ७. अदूर । ८. विभृताभिः । ९. परिचयचतुराभिरुपास्यमानाभिः ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिकृतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कृतमिदं
मोहान्वया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकैः
कलयिष्यतीति निर्हीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शना-
नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।
हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र क्षतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकानां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औदाय्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव ताहितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । अभिजात्येन कौटु-
म्ब्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्तता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादा निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रयाम् उवाह धारयामास ।
तमेति । समचिन्तयत् अध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यया तया । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्वया अज्ञानान्वया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चयितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः । लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्हीकया निक्षपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

‘प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा मध्यगयप्रतिषेधेन यद्वैलक्ष्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनान्
वाल-भाव कहां गया ?’ यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हैंसी करती हो—‘हे स्वैच्छाचारिणि ! तुम केवल अपनी
इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करना (फटकारता) हो—‘अरी
मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहांसे आई’ यों कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि !
मैंने तुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—‘यों न समझमें आता कि कहाँसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—मैंने आज हताश और मोहान्व होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही भेंट
थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की, ‘लोग मेरे मनको चञ्चल बतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके
कारण परीक्षा नहीं कर सकी, ‘मैं इनके दर्शन योग्य हू या नहीं’ चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी, उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जा आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढ ! निगृह्यता मदनेन । २. लघुता नीतासि मदनेनेति श्रुतितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-
शङ्का । ५. मोहान्वया हताशया । ६. साहसिकनया । ७. अय । ८. मया ।

नाम त्रस्तम्, लोकापवादान्नोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति^१ निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम्, आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युति विभावयेयुः, किमुता-नुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्य-मिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरण मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं^२ वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्व-लोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषा दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क्व वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि^३ । तथा महाश्वेतान्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गात् न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाज्जनप्रवादान् नोद्विग्न नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तक्लेशिता पतिवियोगादिस्थाशयः । निर्गत निःसृत दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तथैवभूतया मया । 'सशोकायां महाश्वेताया नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौ-दार्यं समुत्पन्नं सप्रति पाणिग्राहणे तु तल्लुप्यत इत्याशयः । आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽपि निकटस्थाधि-सहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्त्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकयेत्यर्थः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि विनयच्युतिं मम धैर्यंस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चरण-निपुणः, इङ्गितं हृदयमिप्रायद्योतककटाक्षादिशरीरव्यापार जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । इहार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु एवंविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अति-निपुणतरा प्रकृतभावं प्रयापयितुं नितान्तकुशला दृष्टियांसां ताः । अतएव ता अपि त ममाभिप्रायं ज्ञात-वत्य एवेत्याशयः ।

सर्वथेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्खलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छादयामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षु-रादीनां कारणानाम् । दग्ध हृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आवृष्टा, क्व गच्छामि कुत्र ब्रजामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह विपादाभावस्य वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गर्भितत्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छित्तिविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गर्भितत्व गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणस्वत्थैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीत्वसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेताया सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुराप्रगतोऽपि तथा

भय न हुआ एव लोकापवादकी भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियां भी देखनी, होंगी मूढतावश नै श्मकी भी समझ न सकी, एव पार्श्ववर्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसको भी देख न सकी, जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिको जब समझ लगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओंमें निपुण सखिया एव सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण ममन् विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है ? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिसने मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-धारणकी अपेक्षा आज भ्रमना ही श्रेयस्कार है, क्योंकि—इस वृत्तान्तको सुनकर पिता-माता और गन्धर्व लोग क्या करेंगे ? इस समय मैं क्या करूँ ? इसका क्या प्रतीकार है ? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किनके समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहूँ ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुई मैं क्यों जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा की थी, प्रिय सखियोंके

१ दुःखितेति । २ दाक्षिण्यया । ३ निपुणदृष्टयः । ४ श्रुत्वावृत्तान्तम् । ५ दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते सन्दिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद् दृष्टो नानुभूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्चरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणीभूतास्मि । न मे कार्य तेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत् । कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते ! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प-समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितम् अभिहितम् । अपि च केयूरकस्य हस्ते पाणौ तथा सन्दिष्टं महाश्वेतासमीपे प्रतिज्ञानुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम् । सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकभाषित्वप्रसङ्गः त्रपातिशय-श्रेयाशयः ।

न खल्विति । जानामि आकलयामि । उत्सन्नमन्मथेन मदनहृतकेनेत्यर्थः । पूर्वकृतः प्राग्विहितो यः अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन । मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतदवलोकनेन यथा मम प्राण-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः । विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः ।

कोऽपीति । चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः । कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः । विडम्बयितुं कदर्थनां प्रापयितुम्, उपागतः प्राप्तः । इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य वदन्वा दत्तेव चन्द्रापीडाय अप्रितेव । अनुरागेण प्रेरणा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव । गृहीता आत्ता गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव पणा मूल्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयकृतेव अतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रियद्रव्याभूतास्मि ।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परिवृत्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

न मे इति । चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसहस्रम् अकरोत् व्यदधात् । कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा । अन्तर्गतेन भावनावदृष्टदय-वर्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनभयाक्षितान्तकम्पनं तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः । वृत्तकम्पनेन यथा तत्रत्यः पत्नी सन्तिष्ठते तद्वदित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकशिष्टाचारवति कादम्बरि ! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि ब्रजामि' इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव । चित्ते मां गाढं स्थापयसि अथ च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्ये-

समीपमें भी उस प्रकार कह दी थी, और केयूरक द्वारा भी मैंने उस प्रकारका सन्देश भेज दिया था, किन्तु मुझे मन्दभागिनीके समझमें नहीं आता कि मुझे प्रतारक (छलनेवाले) चन्द्रापीडको मेरे निकट धूर्त विधाता ले आया, या मदन अथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु अथवा अन्य कोई दूसरा ले आया ! जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रतारण करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानों मुझे बाँधकर उनको दान कर दिया है, अपने शरमय पिंजरेमें डालकर कामदेवने मानो मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानो मुझे उपहार दे दिया है; और हृदयने उनके गुण-रूप मूल्यग्रहण करके मानो मुझे बँच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं को उपहार-व्यवहारकी सामग्री हो गई हूँ; जो ही अब मुझे उन चपल-स्वभाव कुमारसे कुछ भी प्रयोजन नहीं है' ऐसा मन-ही मन सकल्य उसने, कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्याविनीते ! 'यदि मुझसे तेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय काँपनेसे चलायमान हुए हृदयस्थित चन्द्रापीडने मानो उसका उपहास किया हो । उनके परित्यागके सङ्कल्पके समयमें ही बाहर प्रस्थान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते । २. उपन्यस्त, उपनतः । ३. दर्शनमात्रकेणैव । ४. गृहीतमूल्येन गुणगणेन, गुणपणेन । ५. अशरणीभूतास्मि ।

‘अविशेषज्ञे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वे’ति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेप’मिति निर्भर्त्सितेव मनो-
भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलावलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-
व्यवधानोद्विगेव स्मृत्या ददर्श; न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य
चलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललग्नेन जीवितेन जीवनेन, एतेव ‘अहमपि ब्रजामि’ इत्यामन्त्रितेव ।
अपरोऽपि गमनाभिलाषी दयितः कण्ठमाश्लिष्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-
पीडपरित्यागे जीवितमपि उज्झितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानक्षणे आगतेन शोकोद्गमाद्यकटीभूतेन बाष्पेण नयनाम्बुना
‘हे अविशेषज्ञे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! त्वया मदद्वारा प्रक्षालितलोचनया धौतनेत्रया सत्या
पुनरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोक्यता यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो
न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः । तथा मनोभुवा कामेन ‘ते तव असुभिः प्राणैः सह धैर्यावलेप, न मे प्रयोजन तेन चञ्चलेन,
इति धैर्यगर्वम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भर्त्सितेव अधिकृष्टेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले
धर्मलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव
पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडाभिमुखं तदाकाङ्क्षितं हृदय चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेन विधिना अस्तमित विलुप्तं प्रतिसमाधान धैर्यावलम्बनं तद्रूपं बल सामर्थ्यं
यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हठात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-
कृता, अतएव परवशेव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-
विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवशेव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

तत्रस्थेति । आनन्दजलेन नयनेनावलीकने प्रम दाश्रुपातेन यद् व्यवधान तिरोधानं तस्मात् उद्वि-
गनेव उद्वेगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापीडं ददर्श बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः शाब्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अङ्गुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करशाखाभ्यां गलितैः स्यन्दितैः
स्वेदैर्धर्मैः यः परामर्शः सम्बन्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भीतेव त्रस्तेव सती, चिन्तया
ध्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरःस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चैः पुलकैर्यत् तिरोधानं व्यवधानं तस्माद्
शङ्कितेव सञ्जातशङ्केव सती; हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्गित आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा
उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उसके प्राणने कण्ठ पर आकर मानो आन्ना माँगी हो, ‘हे तारतम्यानभिज्ञे ! तुम आँख धोकर फिर देखो कि यह
व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय आविर्भूत होकर अश्रु-जल (वाष्प) ने
मानो उससे कहा हो’ ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राणके साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा, इस प्रकार मानो कामदेवने
उसे तिरस्कार किया (फटकारा) हो—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उसकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर,
पराधीनके समान उठ कर, गवाक्षके द्वार (खिडकी की जाली) में सँ क्रीडा-पर्वतकी ओर देखती-देखती यह
खड़ी रही । वहाँ खड़ी-खड़ी आनन्दाश्रु-जलके व्यवधानसे मानो उद्विग्न होकर नयनोंसे देखनेके बदले वह उसने
सृष्टिसे देखने लगी, अङ्गुलियोंमेंसे धर्मवल (पसीने) की बूँदें टपकनेके कारण विगड जानेके भयसे मानो
चित्रतूलिकासे चित्र काढनेके बदले, केवल भावनासे ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा,
इस आशङ्काले ही मानो वक्षःस्थले लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी, और उसने

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमार्यं नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलात-
लास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशित-बहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गं
गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्नित्यादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन
चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा
एवेदृशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि
नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सरागेणाकूणितं त्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालाति-
पातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमाय चन्द्रापीडः
समीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुयोज, न नु कश्चित् परिजनं परिच्छदम्, सर्वापेक्षया
चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्वदलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुड्यतिरोधानेन साक्षादवलोक-
यितुमसमर्थां सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविचक्रकुडामणेर्वाणस्यातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वियं रचनाचातुरीति सहृदया एव
प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुवृत्त्या चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-
त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्,
स्वच्छन्दं वाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-
शितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्र-
कम्बले निपत्य विसृतावयवः सन्नवस्थायः । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् भात चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः ।
यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञप्तेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः तामिः कन्यकाभिः
कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-
मग्नो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित्
अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन मन्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण
सरुधिरेण सरागेण सानुरागेण, आकूणित ईषत् सङ्कोचितः त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन,
सङ्ख्याशब्दानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य
कामस्य शरकुसुमानां वाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं विच्छुरितं तेनेव चक्षुषा नयनेन तिर्यक्-
कुटिल विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतसामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये
ये ये भावाः समुत्पन्नास्तानधिकृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एव परवाक्येष्वप्यवगन्तव्यम्, । 'रूपिते
नेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सनागममें जो विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको
नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी हृदयके समान उस मणिमय घरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलेके
ऊपर विछे एक विचित्र-कम्बल (गलीचे) पर लेट गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतेरे तकिये रखे
थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल फाँट (गोद) में रख कर सबाहन करने (दबाने) लगा और वे कन्याएँ निदिष्ट
स्थान पर उसके आस-पास आ बैठीं । तब वह सन्देहाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या
कादम्बरीके ये समस्त हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर
भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दाश्रुसे
भरी अनुरागकी सूचना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामवाणके पुष्पकी रज पड़ी हो इस प्रकार जरा मिचि

रूपितेनेव चक्षुषा तिर्य्यग्विलोकयति । मद्दिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्ज-
यात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्त्तमानवदना च प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्प-
यति । मदवकाशदायिनो हृदयस्थ प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ता-
म्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुख-
मिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मौ
विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्दिलोकितेति । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रपया, दुकूलेन ‘वक्षे-
णेव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति ।
‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लज्जया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुख यस्याः सा, प्रतिविम्बप्रवेशलो-
भेनेव मम प्रतिच्छायपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्तम् अर्पयति अभिमुखीकरोती-
त्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिविम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूप-
कालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदवकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शय्याया मध्यभागे, मदवकाशदायिनः समावस्थितिस्था-
नदायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अशिष्टव्यवहाररेखा तां लिखतीव
अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । शयनाङ्के कामाकृतवशाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैवं कल्पना कृतेत्यवधेया ।

मत्ताम्बूलेति । मद्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः
खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तत्पाणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटत् भ्रमरवृन्दं
मधुरकपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयनेव विद्यमानेन मधुरकपट-
लस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्नं घर्मावर्त्तं मुखं वदनं वीजयतीव
आन्दोलयतीव । इह भ्रमवशाद्विधुते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् ।
करे रक्तोत्पलभ्रम इति भ्रान्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ वृत्त्यनुप्रासेन स हि
सङ्करः पुनः सच्चयते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुव्ययेन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्या लघुता अगाभीर्यम्,
मिथ्यासङ्कल्पशतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य लेदयित्वा, मां विप्रलभते
प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तारुण्याद्भ्रारः कानो
वा मदयति मत्त करोति ।

तदेतत्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरुणानां दृष्टिर्नोदृष्टिरेव लोच-

हुई नेत्रोंसे व्यङ्ग्य करके देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सूक्ष्मदलके
समान शुभ्रवर्ग-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुखसे ललित होकर मेरी ओरने
मुँह फेर, मेरे प्रतिविम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही नानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर
समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नग्नते
शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान बोटीको उपस्थित किया, तब
उसके परिश्रमसे उसका हाथ कौंपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके लुण्ठ करके ऊपर उधर उधर
घूना करते थे—इससे प्रतीत होता था कि-मानो वह तमाल-पत्रव लेकर घर्मावर्त्त (पसीने तर) अपने सुखमण्डप
पर वायु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—प्रायशः वह मनुष्य जाति-नुलन लघुता ही इस प्रकारके एजागै मिथ्या-
भावनाओंका संकलन करा-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्य^१ महत् पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते^२ । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथ^३-गृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्जातरुपाभिमाना कुलदेवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि^४ मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधाराभूतकामिनीचित्तविकारं वस्तूनामाविलम्ब्य, महत् अधिकं पश्यति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदेऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोष्पेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पक्षे तैल्लादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पक्षे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापल्यम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवान्छित्त- (वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्यग्रा (व्याप्ता) सती, किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां श्रेमुषी यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती समस्तमेव काव्यमुत्प्रेक्षालङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यग्रा सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतूलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनोव्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विश्वस्यालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्जातेति । कुलमद्यति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रशंसा, सञ्जात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, कापि कामिन्यां कामुके च, आत्मानं हृदय निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति इति विषयीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव मेघकेव तरुणानां प्रत्याशा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनुत्प्रेक्ष्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' इत्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें तुला है । क्योंकि—युवकोंकी दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें अव्यविकार होने पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलविन्दु पडनेसे भी जिस प्रकार बट अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मद नायिकाओंके अनुरागकी कणाको भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर किस किसको उत्प्रेक्षालङ्कारसे अलटवृत्त नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है, युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तधृत् चित्रतूलिका (कूची) जिन प्रकार सनका ही चित्र काढती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वर्णा) होकर सब कुछ अङ्कित करती है (काढ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलटा जिस प्रकार सब पुर्णोंको ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मश्लाघा, अपनेको श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार सनन्त नायिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थका भी दर्शन करा देता है । एव इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवलक्षणा मध्येवं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च तामिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैर्यैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तञ्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनाकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकंशिखरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मानलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुधैव मनसा चेतसा खेदितेन किम् ? । एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोव्यापारः अनुवर्ततेति यावत् । अप्रार्थितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्त्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चित्य । तामिः पूर्वोक्ताभिः अचैर्द्युतक्रीडाभिः गैर्यैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तस्यस्युक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पडजर्पभगान्धारमध्यमपञ्चम-धैवतनिपादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतकैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यास्विति’ गोष्ठयः तामिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घञर्थे कः ‘अभ्याम्ब’ (८।३।१७) इति पत्वम्, गौरादित्वात् ङीष् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी सभासलापयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः लगुम्फनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत्तु ‘विपञ्ची सप्ततन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तन्न रोचते सप्ततन्त्रीयुतायाः पृथगेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मा-त्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

मुहूर्तं । मुहूर्तं किञ्चित्क्षणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन हिसमुद्वेलितं चित्त मनो यस्य सः । आरुरोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्त्तनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेयसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मानलोकयितुम् असत्यं महारवेतायाः परावर्त्तन-मार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन हिसम् उद्वेलितं चित्त मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहेति सकलं

युवकोंको आशा, असम्भावनीय वस्तुओंको भी लाकर रख देती है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिश्रान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीकी चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया, और उन कन्याओंके साथ पाठोंसे, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (ढोलक) बजानेसे, निपादादि किसी स्वरके कोमल मन्द्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कने, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आरूढ-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके वहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिडकी) को छोड, अपने महलकी सड़से ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं, षोडशकृन्तसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान रवेतवर्ण स्वर्गदण्ड-

१ जातवृत्तिः । २ लयैश्च । ३ कचिद् ‘सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४ पर्वत । ५. तात । ६, कचिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यता गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तत् कैलाशशिखरमिव गौरारुरोह । ९ कचिद्, ‘सकल’ पद न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भिरुद्धयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेण, मुहुरावलितत्रिवलीवलयपरिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य, मुहुरुद्रीर्णोत्पल-
प्रहारपलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

योद्धाकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुसोपमा । हेनः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चास्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः ह्वाप्युकालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना वातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तृणया सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
नयुकरगणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यक्त्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवलयम् उदरोर्ध्ववर्त्तिवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवत्स्यग्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तगृहीतां वीटिकां
तान्चूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा उद्रीर्णं श्रोत्रात्प्रभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः यस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पदक्षेपा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुहेति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिए लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ) समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे-छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन (जुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारवार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारवार मदलेखाका आलिङ्गन कर, बारवार किसी परिचारिकाके शरीरसे ढक जानेके कारण केवल आँखकी कोरसे देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटी) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वाटिका (पानकी बीड़ी) ओष्ठ-पल्लवके आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे कितने ही कदम चल कर, हँसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा । इस प्रकार करते-करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेपान्यस्यन्ती, वेशाभ्यास कुर्वती, कैलासशिखर इव गौरी इत्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखी परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणावलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उद्गूर्णकर्णोत्पल . उद्रीर्णकर्णोत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्थं प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित-
स्नानविधिर्निरुपहृत-शिलातलाच्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमह-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्रागभागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी^३-
रोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्विषि, तरुणी-चरणालक्तक-
रस-शोण-शोचिषि, सुकुमरज-सिकतिल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहसैवातिबहलघाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, तस्मात् प्रासादश्चक्रात् अवततार अवतीर्णा ।

स्तानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडौत्सुक्यवशात्स्वल्पाग्रहापि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चन्द्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्रागव्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन स, निरुपहृते छेदादिभि-
रदूषिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमतदैवतम् दृष्टदेवता येन स । आहारादिकम्
अशनादिकं सर्वम् अहं कर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । किञ्च, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्रागभागम् आर्चनं भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चित्ताकर्षके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष तद्वत् हरिते
नीलवर्णे । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरा
सारः कणवृष्टिर्न तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभवेन लाङ्गलन्नासेन निश्चल निष्पन्द यत् कालि-
न्दीजलं यमुनानीरं तस्य त्विट् कान्तिरिव त्विट् यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युत्कालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलक्तकरसेन यावकद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यस्य तस्मिन्तादृशे ।
कुसुमानां पुष्पाणां रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तस्मिन्तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगूढे सरिलभटे परिवृत्त इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डव लास्य यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृह गीतनृत्यवादित्रभवनं यस्मिन्तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अशमगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
समासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहसेति । दिवस दिनम्, अतिबहल निरतिशय धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन
आतपेन जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अदृश्यमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अभ्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं शोणी क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्यं करनेका थोडा आग्रह रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । श्वर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
भेजी हुई परिजनोके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर दृष्टदेवताकी पूजा
करके, उसी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पड़ी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्वित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनबिन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के भयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रभा पकाश पा रही थी, युवतियोंके चरणोंके आरना रस
(महावर) से उसकी दोस्रि रक्तवर्ण हो गई थी, पुष्पकी रेणुसे उसका ऊपरी भाग बालुकामय हो गया था, लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं, और उसके बीचमें मयूरोंके नृत्य करनेकी मद्धीत-शाला
थी, चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही शत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमालासे वह दिनका भानो निर्माण कर (धो) देता है, मृणालमण्डल

१. निर्वर्तित । २. शिलाच्चित । ३. हरिण । ४. उपविष्ट । ५. मृणालवलेनेव
मृणालवलेनेव ।

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान्^१ सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीन्नास्य मनसि—किमु खलु भगवानोषधिपतिर^२काण्ड एव शीतांशुदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेप-
विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि^३ धारागृहाणि मुक्तानि; अहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-
शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुधरातलमवतीर्ण^४ति ।

कुतूहलाच्च^५ आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-
माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्यां^६ वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्र-

प्लाव्यमानामिव पूर्यमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रववृष्टया सिच्यमानानिव
अभिप्रेक्ष्यपयोक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतल गगनं सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्य-
मानमिव विलेपनविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात्
गगनधरण्यादिषु समन्ताद् व्यासमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य
समजनाति प्रचट्टकस्य निष्कर्षः । कादम्बर्यां प्रेषितस्य तरलिक्यानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति
कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'जलेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
'पीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानमिव, विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह
'ओषधिपति' पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थदोषस्य वारयितुमशक्य-
त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विक्षेपेण भ्रामणेन विशीर्यमा-
णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां
तानि धारागृहाणि जलयन्त्रभवनानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-
माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-
सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवैवविधा श्वेतता प्रस-
रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं
चक्षुराञ्चन येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च
गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पैः अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-
वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणम् उद्ग्रहमानं धवलं शुभ्रम् आतपन्नं क्षत्रं यस्यास्ताम्, उद्ग्रहमानं वीज्यमानं
चामरद्वयं बालन्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्यां गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण
वेतस्यष्टिधारिणा वामपाणिनां सन्यहस्तेन, आर्द्रवल्गुशकलेन विलम्बवसनखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि
मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगीती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही
उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह
(फुहारके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधाराएँ
निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलविन्दुसमूह वायुके वेगसे फैलकर भुवन-
मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?'

जिस दिशामें से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेके) तो
बहुतर कन्याओंके बीचमें जाती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण
की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थी । कादम्बरीकी प्रतीहारिने अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् ।

२. भगवानौषधिपति, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग ।

३. पाण्डुरधारासह-

साणि पारदरसधाराः, जलधाराः ।

४. कुतूहलाद्वारातलम् ।

५. कचित् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।

६. कादम्बरी प्रतीहार्या ।

वस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेलं-समुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यै निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करलतया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखा तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दर-मथन-विखण्डिताशेष-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलधि-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदन यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथ सहित नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रक मध्यवर्त्तिगोलकम्, उद्रहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हायै हत्तुं शक्ये अत्यन्तमुद्रे इत्यर्थः, निर्मोकवत् भुजगक-
ञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रक्षालिते कल्पलताया मन्दारवल्लीया दुकूले सूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, दधता धारयता
केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दाग्ना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततल यस्यास्तया तादरया तमालिकया अनुगम्यमानाम् अनु-
व्रज्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अग्राक्षीत् अपरयत् ।

हार वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, मिलांशुक श्वेतवस्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूपायां गृहीतं द्युतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानस्वादित्याद्यः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुव सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुन्दकूपिकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य शोभेण क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विक्षिप्तं विक्रीणम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषपिण्डीरपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उज्झितं त्यक्तम्, वासुके रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसते- विद्योगेन विरलेपकलेगेन गलितं वदनात्पतित
श्रियो लक्ष्याः हासं हास्यमिव । संहतं क्षाप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन विख-
ण्डिताश्चूर्णीकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशनिकरमिव । जलधिजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्ततारासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूत

वैतकी छडी और आर्द्रवल् (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनेसे समुक्त एक नारियलका समुद्रले
रखा था और दक्षिण हाथसे-मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास-वायु (फूँक मारने) से भी उड
जायें ऐसे, सर्पके कञ्चुक (कौंचली, 'केतुआ' मिथिला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वस्त्र पहने
केयूरक उसे मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रने आच्छादित एक
छोटी सी पेट्टी (टोकरी) के अन्त्यन्तरमें मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सहोदरके समान दीप्ति
बरसाता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभि-कमलके मृणाल-द्रष्टके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिश्रम होनेसे शरीरने
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके संध विच्छेद होनेके कारण
मुख मण्डलसे परिलखित होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हास्यके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण विचूर्ण
हुई चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानो सञ्चयके समान समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिविम्बित तारागणके ही
समान, दिग्गजोंकी सूँडमेंसे निस्त जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतिस्पर्शक-मुक्ता-

१. नारिकेर । २. निश्वासहार्ये । ३. कञ्चित् 'श्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमातारागणमिव
तारागणमिव । ५. जलनिधि ।

सारमिव पुञ्जीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव सदनद्विपस्य, शरन्मेघशकलैरिव^२ कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्^३, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नार्थाः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलविन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्ताशु-निबह-धवलित-दिङ्मुखम्^४, मन्दाकिनीप्रवाहमिव^५ सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

दिग्गजानाम् पेरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः शुण्डाः तेषां शीकरासारम् अम्बुकणधारासम्पातमिव । सदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सप्तसख्यकमुक्तामालारूपभूषणमिव । शरन्मेघानां घनात्ययजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधीनीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतोसि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुचित्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतोक्तं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पृद्धिमिव प्रतिसङ्कर्ष-कारिणमिव । ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोद्येच्छालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोद्येच्छालङ्कारः । शेषेषु सर्वत्र जात्युद्येच्छालङ्कार इत्यहनीयम् ।

लक्ष्मीति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पततः जल-विन्दोः सलिलकणिकाया विलास इव विलासो द्युतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमगिर्यस्य तम्, पद्मे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलविन्दुरिव विलासेन क्षणावस्थितिव्यापारेण स्तरल चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमगौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥'
इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिनि । उत्कण्ठितं मदनोद्वेगेन प्रियजनाय उत्सुकं 'पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवला' शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पद्मे—मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्ती यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिबहः घनैर्वाग्निदैः मुक्तः परित्यक्तो यः अंशुनिबहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उत्कालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव, सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तितृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उत्कालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्ध-भौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्विओंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि) समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलविन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलविन्दुके समान दोसिमान् था, उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल वलयके सदृश धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किस्मोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करता है, वह हार भी उसी प्रकार घने मोनियोंको किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था, मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वह हार भी, देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. दिग्गजशीकरासारपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः । ३. क्वचित् 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. ज्योत्स्निकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषः धवलस्त्रिः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^१ प्रतिजग्राह^२ । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे-दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तिताहङ्कारकान्ता’ पेशलता प्रीतिपरवशं^३ जनं कमिव न कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी^४ स्वभाव-

इद्वेति । अपि च, त हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीक्ष्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णाति अपहरतीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलस्त्रिः श्वेततायाः कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णयिते सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीन् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्थितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतग्रावणि अश्मगर्भात्मकशिलायाम् । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानीतेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पस्त्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारेति । अपहस्तिता दूरीकृत. अहङ्कार. समस्तानामेव रूपवर्गो यया सा चासौ कान्ता समस्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जन न प्रीतिपरवश स्नेहपराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेव जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । ‘चारौ दूचे च पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधाना स्नेहपराधीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणाधीश्वरः कस्य नास्ति, अपि तु सर्वस्यैवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्य स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पादयति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा येभ्यस्ते अमी भवद्गुणाः त्वदुत्कर्षाः कं वा लोक न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरण द्वारा आती हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-ग्राणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागसे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सूक्ष्म-बन्ध पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कन की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करना है और सबका अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोको आपके सम्मुख उपस्थित होने का अवसर देता है । इस आकृति द्वारा आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं । निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्र द्वारा आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मित्रो उत्पादन नहीं करता है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इन विषयमें आपकी यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्राम उत्पन्न कर देती है, नहं तो

मुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्त्तिरेवात्रोपात्ममर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमध्यवःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ज्ञामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते^१, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते

ननु मद्याच्चाभावेऽपि लोकाः कथमेव स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्त्तिः भवदाकृतिरेव उपात्ममं प्रतिचेपवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमावलोकने एव विश्रम्भ समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विश्वातो
महिमा माहात्म्य यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमान विधीयमान सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयाग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वातोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विधस्य मधुरालापादिकरणे धाष्ट्याद्विद्वत्प्राशस्त्यः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । सम्भाषण मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिष्ठेप इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायथं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
समानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिर्विषय कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननायत्वेन स्वामिनस्तव संमाने समानयितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽन्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसात्रादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगवं सूचयतीव
द्योतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारोऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सहोऽप्येव
स्नेहौचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहससादित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विधपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यद्योतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षाङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनमुत्थापयितुमाह—अपि चेति । स्वयंस्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतो येन तस्य भवते
किं दीयते अर्पयितुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यारमणैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वामिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्प्येश्वरोक्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दायमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राग्व-

आपके समान समस्त ससारमें विश्वात महिमावाले पुरुषोंके साथ जो कुछ (चाहे जैसा व्यवहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित-सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो आपिपत्यका अभिमान मूचिन होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमान का
नूचन होता है, अभ्युत्थानादि योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सौहार्द भी मानो अपनी
योग्यताकी अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भनाके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अतः एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अमीश्वर हो गये हैं, अतः एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

१. उपलम्भम् । २. ज्ञायते । ३. आयत्तजीवितार्थः ।

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलभागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सवजनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते^१, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती^२ महत्ता सताम्^३ । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत्सत्यम्^४ अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्येन तस्य ते तव आगमन केन नरणेन सफल क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत् भवताऽवलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेदं भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्त प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभव न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतः सिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शाब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नञर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वद्विधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्तप्यते नानुतप्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुद्ययोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयिति । सता सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्भववहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचिच्चुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननुदासीनत्वादियदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रपा याचमानानाम् अभ्यर्थ्यमानानां पात्राणामित्यर्थः । यत्सत्यमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्त्वत्स्वरूपोचितदानाभावेऽपि दातृत्वं स्वाकृतमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जो गुरुतर उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अत एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकती हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके वहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती हैं, किन्तु पेश्वर्च नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अत एव उसने और सत्त्व उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तब धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं कही जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कही जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहनी है । दानार्थोंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो मँगने हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेको अपराधिनी

स्मानमवगच्छति कादम्बरी । तद्यममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^२ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसाम्पत्त्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः,
पाशश्रुतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बरी, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^३ न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुण-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^४ ! न च नारायणोऽत्रभवन्नमति-

इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पदयुक्तावयवस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तद्यमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमथनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेषः
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसाम्पत्त्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाच्चादृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशश्रुताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । ‘प्रचेता वरुणः पाशी’ इत्यमरः । इह
‘प्रचेतसे’ इत्युपक्रम्य ‘प्रचेतसापि’ इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रक्रमत्वदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतिश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुज-
तत्वाच्च स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यतर्थात् हृदयेन निर्णय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः स्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
‘दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनात्’ इति लक्षणात् ।

यद्यपीति । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः, स्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्वहुमतम् आदरपूर्वकमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करधारणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नियायकम् । कुः पृथिवी ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी’ इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽणि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पापाणवण्ड लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वात् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् ‘अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकः—स्वच्चापः
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, ‘चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु’ इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि न कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मदादिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वाम्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते
मानतो ह । यद् हार क्षीरसागर मथन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट ‘शेष’ नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी ‘आपके शरीरके उपयुक्त यह ‘अलङ्कार’ समझकर
‘चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं’ यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे
सत्पुरुष अपने गुण—ग्रामरत्न अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोगोंके भी प्रिय आभूषणको क्लेश—हेतु जानकर वारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीको प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके मञ्जुशर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लक्ष्म्यनामा । ४. सुधासूतो धाम्नि । ५. गुण । ६. शार्ङ्गिणा ।

रिच्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते न, चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेपा
प्रीतिप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदगित्वात्मानमु-
त्सद्यति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते', निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेशेन शेष तत्सञ्जकमिमं हार न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरण तस्या कलालेशः तथापि कादम्बर्याम्
अनुगन्तुम् अनुसर्तुं नालं न समर्था, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अतएव तत्प्रीति-
वशाद्धारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, त्वत्तो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमत्यादरम् अर्हति लब्धु
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्र न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः, स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'एवविधेन अदक्षिणेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एवविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विपाद् प्रापय्य नियत निश्चितम् आत्मानम् उत्सद्यति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानमिति विद्यमानपदाद्येपानैककर्तृकत्वव्याघातः ।
स्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महानुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य त्वत्तो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितानुपमकीर्तिलयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकर- सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नक्षत्रवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बबन्ध बन्धन चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया-वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वयं के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मदीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरण वा

किया ? नारायण कुछ आपसे बढकर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अलगमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं हैं और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अल्पमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके समीप इम
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अपात्र नहीं है । (अत उसके मानकी रक्षा आपकी अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उल्लाहनोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-शृङ्गे ऊपर तारागणके मनान
जसके वक्ष स्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कदनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अङ्गीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्पटुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे मुग्धे ! अपना मैं कोन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २ महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४ महाश्वेताया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उच्यते ।
७. कथयितुम् ।

के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा ? गता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्याः निर्दाक्षिण्यमपि गुणा न कञ्चित् दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-सम्बद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरगतायाञ्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारित-वेत्र-च्छत्र-चामर-चिह्ना निपिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविध-विलास-तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैः जहारास्य मनः । तथाहि, 'मुहुर्नितम्बनिम्ब-

मम सञ्जायेतेत्यभिप्रायः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम् । इयं कथा अस्माकं स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, गुप्ताकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तिमतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं मल्लक्षणो जनः अतएवाह—यथेष्टमित्यादि । इष्टेष्वनिष्टेषु हिताहितेषु । विनियुज्यतां प्रयत्नाम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः, देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दाक्षिण्यमपि अनुदारमपि कञ्चित् न दासीकुर्वन्ति इति, न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव ममोपायनीकरणे किमपि न विस्मयावहमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं शशिनमिव चन्दनेन मदलेखाद्वारा विहितमलयजानुलेपेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सूचमवस्त्राभ्यां हारेण च शेषनामकेन धवलं शुभ्रवर्णम्, पश्चान्तरे—चन्दनदुकूलहारवद्धवलम् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामराण्येव वेतसातपत्रवालव्यजनान्येव चिह्नानि लक्षणानि यया सा तादृशी, वेत्रयष्टिधारिणी द्वारपालिकां छत्रधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवार्येत्यर्थः, निपिद्ध निवारितम् अशेषाणां समप्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यया सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा यस्याः सा चित्ररथसुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरुरोह आरूढा । इह श्रौतोपमा ।

तत्रस्थेति । तथैव प्राग्वदेव विविधा नानाप्रकारा ये विलासा भ्रूसङ्कोचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि चपलीकृतानि तैः, विकारीणि विकारोत्पादकानि च तानि विलोकितानि दृष्टिपाताश्चेति तैः, अस्य चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हतवती ।

नानाविधविभ्रमनेव प्रतिपादयति—तथाहीति नितम्बविम्बे स्त्रोकटथाः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं

ही मैं कौन हूँ ? मेरी स्वाधीनताकी कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी कुमारिकाओंने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अत एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इस व्यक्तिको इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके वशीकरण-शीलगुणग्राम किस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—'यह कहा नहीं जा सकता' यों कह कर कादम्बरी-सम्बन्धी कथोपकथनमें बहुत समय तक रह कर, राजपुत्रने मदलेखाको विदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर चले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रके समान—चन्दन, नुम्र वस्त्र तथा हार धारण करनेसे श्वेतवर्ण दीखने लगे चन्द्रापीडको देखनेके लिए, प्रतीहारी, छत्रधारिणी और चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोको भी साथ आनेमें निषेध कर केवल नानान्द्रिक्त साथ कादम्बरी फिरसे उसी अट्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रहकर फिरसे पहलेकी भाँति ही वह नानाविध भ्रुविलासवश चञ्चल और विकारजनक दृष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. ग्रहणाग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभीष्टेषु वा । ४. निर्दाक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् । ६. क्रीडा-पर्वतगताम् । ७. उदयगताम् । ८. उत्सारितम् । ९. कचित् 'अनुगमना' इति पद न दृश्यते । १०. तरङ्गिभिः, तरङ्गितैर्विलोकितैः, विकारिमिलितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कचित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशु अनुसारै प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिषा निरुद्धवदनेव, मुहुर्गुणकपल्लव-ताडित-निःश्वा-सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहरनिलगलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-कोदग्मेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिकिसलयं यथा सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूचमवस्त्रस्य अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्सजीकरणव्याजेनेत्यर्थः । प्रसारितो विस्तारितो इक्षिणकरः अपसव्यहस्तो यथा सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी, 'विलोकयन्तो तावदवतस्थे' इत्यभिप्रेण सम्बन्धः । अत्रेऽपीत्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका मुखादिविकाश तस्य आरम्भे प्राक्काले दत्त व्याक्तवदनोपरि न्यस्तम् उत्तानं करतल पाणितलं यथा तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेग नामोच्चारण तद्भियेव तस्मैव निरुद्धवदना पिहितमुखो । मदनजागरेण या जृम्भा जाता तत्र व्याक्तमुखस्य पिधानार्थं यः कर आच्छादनीकृतः स मन्ये प्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्गमनभीत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतूपेक्षा ।

मुहुरिति । अशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकारणं यथा सेव । आह्वानप्रस्तावोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलात् क्षस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वधोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृता आच्छादितौ पयोधरौ कुचौ यथा तस्या भावस्तया कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अपिता आलिङ्गनाय आदलेपाय संज्ञा सङ्केतो यथा सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जल्युपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा सञ्जातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो यथा तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठाया उद्गम उत्पत्तिर्यथा सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतल पाणितलं यथा

वार अपना बायाँ कोमल हाथ निम्नमण्डल पर रखकर पहने हुए वस्त्र के बायुद्वारा उठाकर ले जाने तक दायाँ हाथ नीचे छटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुन्ही) रखकर चित्रित के समान (काँड़ी गई) हो, कितनी ही वार जैसाई. आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभावमे (चित्त) करतल रखनेने भ्रमवश चन्द्रापीडका नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँह बन्द करती हो, निशाम (साँस) के सारभरोभने घूमते भ्रमरोंको, कितनी ही वार, वल्लभल (वस्त्रके किनारे) से शपट मार कर उनकी गुजारसे मानो चन्द्रापीडको आह्वान करती (बुलाती) हो, कितनी ही वार बायुके वेगसे वक्षस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उट जानेकी त्वरा (धवराहट) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिंगनका सङ्केत (इशारा) करती हो; कितनी ही वार केशकलापमेंसे पुशोंको लेकर अपनी अञ्जलीपूर्ण (भर) कर लीलासहित सूँघनेके वहाने मानो नमस्कार करती हो, कितनी ही वार दोनों हाथोंकी नज्जी अङ्गुलियोंसे मुक्ताहार भ्रमण कराते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो सूचन करती हो, कितनी ही वार विक्षिप्त कुसुमोंके ऊपर ठोकर खानानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण मानो मदन-बाणके प्रहारकी वेदना प्रवाहित करने

१. असप्रावृत । २ गोत्रस्खलनभयनिरुद्धवदनेव । ३ निःश्वासांमोद । ४ सम्भ्रमद्विगु-
णितभुजलतावृतपयोधरतया, संवरणसम्भ्रम । ५ प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगड-नियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृत-
दुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-श्रुत्यत्त्रिवलीलता,
अशस्तस्तचिकुरकला-सङ्कलनाकुल-करकमला, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पल^१ विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहता^२ लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

नस्या भावस्तया कारणेन, कथिता योधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामवाणाघातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलिता कटिप्रदेशात् सस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
चन्दनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य बद्ध्वा चन्द्रापीडाया
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कम्पिनौ यौ ऊरु जडौ ताम्यां विधृतं दुकूलं च्युतप्रायवस्त्रं यया सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चाल्यमानेन अशुकैकदेशेन वसनाञ्चलेन पुनस्त्यापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृत्तौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सधिभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलायः । चकित ससम्भ्रमं
यत्परिवर्त्तन परावर्त्तनं तेन श्रुत्यन्ती चर्मविसरणाद् अश्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवल्ली यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः सस्तो विच्युतो यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्र सम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्त्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईषदास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गृहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागं, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा तया धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णाकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गाभिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आसक्ता-रचनाविशेषाः ताभिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं त्रिधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहृतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोपममय वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवनात्
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे

हो, किन्तों बार कटिदेशमें (कमरमें) चन्द्रहार (नागडा की लड) खिसक जानेमें शृङ्खलारूपमें चरण बंध
जानेके कारण नानों कामदेवद्वारा बांधकर अग्नि की गंड हो, कभी-कभी ऊनयुगल कल्पित होनेसे उसका परिधान
बन्ध टाला हो जाता था और भूतल पर लुण्ठित (लोटते) केवल बख्ताञ्जल (वस्त्रके एक किनारे) ही से नन
आच्छादित ढके रहते थे । कभी-कभी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उमकी त्रिवली-लता (उदरके ऊपर तीन
थर) टूट जाती थी, कभी-कभी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकते केशोंको एकत्र करने तथा उसे बांधनेमें
लग जाते थे; कभी-कभी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कमल जेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईषद हास्यरूप
चूर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको धूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह मुखमण्डल मोड़-मोड़ कर, अनुरागवश
नानाविध भावभङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखनी-देखनी जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दीखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

१. निविट । २. पतित । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. समस्त । ५. करतला ।
६. कर्णोत्पल । ७. विलक्ष्यमाणस्मिन्धूमकपोलम्, विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैककपोला, विलक्ष्य
चास्मिन्सुधाधूलि । ८. साचीकृतवदनम् । ९. भ्रूमङ्गि । १०. उपसंहता ।

चक्रवर्त्तिनि' भगवति पूष्णि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रमितशोणिमिन् व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि^३-विरह-मीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदपण्डेषु लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि,

अधोऽधरे, भगवति माहात्म्यवति पूष्णि सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागो नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्य तेन रज्यमाने आलोहितोत्क्रियमाणे इव सति ।

इह राजीवसूर्ययोः क्षीपुल्लिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-लौहित्ययोर्भेदोऽपि श्लिष्टेनाभेदोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारश्च सर्वेषामेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तस्य च पुनश्छेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । किञ्च, व्योम्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः दत्तसङ्केतस्यापि कामुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः शोणिताभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिलोचनैः, सङ्क्रमित आसङ्गितः शोणिमा रक्तिमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्तिन्न आसङ्गनोत्प्रेक्षणा-क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सहतेति । जरठः परिणतवया (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविशेषस्तद्वत् हरिताः पालाशवर्णा नीला इति यावत् हया धोटका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णतुरगे, सूर्ये, संहृतानि सङ्कोचितानि शोचोषि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' व्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुपसाश्चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तथा जरठेत्यादिविशेषणस्य मुख्यानुपकारित्वेनापुष्टार्थत्वाथगतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोचयन्ति कुशलाः ।

रवीति । रविविरहेण सूर्यविश्लेषेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हृदिगर्णयमानेषु सत्सु ।

श्वेतेति । कुमुदानां कैरवाणां पण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादित्याशयः । दिङ्मुखेषु दिग्बद्धेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सत्सु, सन्ध्यारागादिति भावः । शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरप्रादुर्भावादित्याशयः ।

शनैरिति । अपि च, भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः मन्द मन्द पुनरपि भूयोऽपि दिनश्रियः वासरलक्ष्म्याः समागमाशाभिः सङ्क्रमाङ्गाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः रक्ताभिश्च दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनताम् अवलोकनाक्षमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्म्योः क्षीपुल्लिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, 'समागमाशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कमलिनीके प्रति मन के अनुरागते ही मानो जब रक्तवर्ण (लाल) होने लगे, क्रमशः-दिवतावसानमें मूर्तेकारी नायकके अनुपस्थित होनेके कारण क्रोधसे आरक्तवर्ण (लाल-लाल) ज्यमिनीयोंकी दृष्टिसे ही मानो आकाशमें जब रक्तिमा सञ्चारित की गई (अर्थात् जब आकाश लाल हो गया), वृद्ध हारीत पनाके नमान हरित अथवाले सूर्य जब अपनी किरणोंको सङ्कुचित (थोड़ी थोड़ी कम) करने लगा, मूर्तेके प्रियागने सुदृष्ट (बन्द) हुए कमलवाले पद्म-वन जब हरितवर्ण दोखने लगे, कुमुद-गग जब श्वेतवर्ण होने लगे, दिगाओंके मुख जब लाल लाल होने लगे, एव प्रदोषकाल जब व्यामवर्ण होने लगा, भगवान् तूनेनारायण, किरने दिनल-नोंके साथ सम्मिलनकी आशाके समान राग (ललाई, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये, कादम्बरी मनके

१. सकलचक्रवाकचक्रवालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचित्चक्रवर्त्तिनि । २. उग्नदोषिनी । ३. हरिनगिनी ४. जनिनी । ४. तत्कालनिर्निर्णीतोपात्तनुजसहस्रविस्तरितसर्वपुरस्कृतगजवर्मणेव । ५. निजसुहृदवृत्तमूर्त्तिनमालो कनागया प्रहर्षसन्दर्शितस्मितेभिवो-मुखेषु धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणेव^१ आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसु-
मायुधानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि^२ विस्तीर्यमाणे तरुण-
तमालत्विपि तिमिरे, दिक्किर-करावकीर्ण-शीकरासार^३ इव श्वेतायमानतारागणे गगने,^४ जाता-
याच्चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिर्व गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुपमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रसूतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेणेव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरागसागरेणेव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं ज्वालयमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जनचेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारिणि नेत्रजलानि (अश्रूणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृक्षस्येव त्विट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तार प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्किरभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विक्षिप्तः शीकरासारः
अम्बुकणधारा यत्र तस्मिन्निव श्वेतायमानः श्वेतवदाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पन्नायाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्भागाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो घृतः पादो रश्मिश्चरणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नोऽन्यमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्यन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, प्रसाद्यमान इव
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुपेति । कलुपाणि अन्धकाराच्छन्नानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसाद्यन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तयंश्च । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागमागरके समान तत्काल वृद्धिं हुप सन्ध्या-राग से जत्र समस्त भुवन परिपूर्ण हो गया; कामानलमें जलने
इजराँ विरहियोंके हृदयोंमेंने निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
तमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (सूड़) द्वारा विक्षिप्त
(छिटके) हुए मानो जल-कणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीखने लगा और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पटने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर
परसे नीचे उतरा और क्रीडा-पर्वत के शिखर पर से चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनीयाँ जिनको प्रसन्न करती

१ 'रागससागरेणेव' । २ 'चक्रवाहहृदय' । ३ नयनासारवारिणि । ४ आकीर्ण । ५ गगने
जाते । ६ नचिरादिव ।

प्रसादयन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलत्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरा^१ दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्^२ अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदगाद्गगनानीक्षणोत्सवः । उच्छिद्यते^३ च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव

प्रबोधेति । प्रबोधो जागरण तस्य अशङ्कयेव आतङ्कनेव, सुप्ता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः नलिनीः पत्न्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च शशिनि हठकामुकव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरपि प्राग्देव सङ्करः ।

लाञ्छनेति । लाञ्छनच्छलेन कलङ्कमिषेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्बहन्निव धारयन्निव । इह सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादप्रहारेण लग्नं सक्तम् अलत्तकरसमिव यावकद्रवमिव उदयरागम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलत्तकरसमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदर्शितस्वरूपां कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम् अम्बर गगन निजामोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पदान्तरे तु तिमिरवञ्जीलम् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिव्रजन् । इह पृणोपमा ।

अतिवल्लभेति । अतिवल्लभतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विचिपन्निव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईक्षणोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सूतिरुद्भवो यस्मात् स सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधासूतेः कार्येणैक्षणोत्सवेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्नामालङ्कारः ।

उच्छिद्यत इति । अपि च, कुसुमायुधस्य कामस्य यत् अधिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम् आतपत्र छत्रस्वरूपं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविण्येव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजन्त्या विलासाय विभ्रमाय दन्तपत्र गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलितारश्मिभिः श्वेतीकृता दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानौ चन्द्रमसि उच्छिद्यते उपर्युत्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र श्वेतभानौ अद्वितीयच्छत्रत्वारोपः शब्दः कामे राजत्वारोपस्त्वार्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । एवं विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानौ दन्तपत्रत्वारोपः शब्दः विभावरी विलासिनारीत्वारोपस्त्वार्थ इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुमुदिनी वधूवरे' इत्यत्र तु परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तीति । भुवने विष्टे दन्दिदन्ताद् गजदशनात् उत्कीर्णं तं निस्तक्ष्य रचित इव सति, शशिकिरणैः श्वेतत्वादित्याशयः इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयेत्यर्थः, कुमुदमय्या

धौ, मलिन-मुख होनेसे कुपितके समान दोखती दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था, जग जानेकी आशावाते ही मानो सुप्त कमलिनीयोंको छोड़ता जाना था, कलङ्कके बहाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आत्ता (महावर) के रसके समान उदय-कालकी रक्तिमासे संयुक्त, जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूसरे पक्षमें-अन्धकारके समान नीलान्ध्रधारिणी) आकाशके समीप जाता था, और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके प्रति मानो प्रीतिवर्षण करता था, ऐसा नयनानन्दकारी भगवान् चन्द्रका उदय हुआ । क्रमशः जब नदन-साम्राज्यके अद्वितीय छत्र, कुमुदिनी-रूपिणी वधूके, प्रिय रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्तान्तरण के चन्द्र, समस्त दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस प्रकार दोखने लगा, तब जिसकी तुधाके समान शुभ्रवर्ण सीढ़ियाँ बड़े-बड़े जल तरंग से प्रक्षालित होती (धोई जाती)

कुमुदमन्या इव^१ गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौतं सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनि सुप्रहंसमिथुने, विरह-वाचालं-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-दन्तपत्र-लताम्^२, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्^३, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयूरकः—‘देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता’ इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेपराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव क्वचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपव्याप्तया कुमुदमयी जाता चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः ‘तीरे’ इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव बृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूक्ष्माः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रितानि हंसमिथुनानि कादम्बयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविश्लेषेण वाचालानि विपादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह ‘पूर्णाया इव’ इत्यत्र क्रियोद्येक्षा । ‘तनुतरङ्गतालवृन्ते’ त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लभमानपत्रावस्थो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवारकुमुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि मातृयानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारिकाप्रदर्शितं चन्द्रवत् शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पाषाणखण्डस्तं श्वेतमेकं शिलापट्टमित्यर्थः अधिशिष्येण अवलम्ब्य शयनं चकार ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एकस्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लानं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मृदुलम् । कर्णपूरीकृत श्रवणा-

थी, छोटी-छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पखौं) की जहाँ हवा बहती थी, बड़तर हसदम्पति (हसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पड़नेसे मानो कुमुदमय दीखता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश किण गट, मुक्ता के समान शुभ्रवर्ण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेटा) । इस शिलानलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्मित थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पां मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटकाई गई थीं, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि इतनेमें केयूरकने आकर कहा-‘देवी कादम्बरी आपको देखने आई हैं ।’

उसके बाद चन्द्रापीट शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेखाका हाथ पकड़े घाती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल लहका हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको शुभ्रवर्णकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले बिभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत ।

अर्थ सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्त्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुण तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरुध्यते । प्रायेण मामुपवारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्यो-

लङ्कारिकृतं कुमुददल कैरवपत्र दधाना धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णे, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोत्पन्नसूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यक्षगता चन्द्रोदयदेवतामिव शशयुद्धमदेवतमिव । दत्त. अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बन यस्यास्ताम् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जात्युपेक्षाऽलङ्कारः ।

आगत्येति । प्रीते. स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्ययोषिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अधिष्ठीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुरूपमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोकने-
नैव प्रसक्ते दासजने सेवकजने मयीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापायागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव भवत् इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा चासौ अतएव मधुरा मनोहरा चेति । अत्र हेतु दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूनने सेवकजनेऽपि भृत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुबध्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतेत्यर्थः । अवहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणेति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालापादिवाह्याचारेण हार्यम् आयत्ती-
कर्त्तुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणज्ञमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुददल धारण कर रखी थी, ज्योंत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण कल्पवृक्षसे उत्पन्न दो सूक्ष्मवस्त्र पहन रखे थे ।
उस समयमें मनोहर लगते वेशसे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्य दिखाती परिजनों के
योग्य भूतल पर, साधारण स्त्रीके समान वह बठ गई, यह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिये'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा बारबार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिमान करने पर ही जा व्यक्ति सन्तुष्ट हो जाता है, उस दासने प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अतएव ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देख ॥ जो ऐसे महान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपकी यह सुजनता अत्यन्त मरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अत एव यह अभिनव सेवक के प्रति भी इस प्रकार से उपस्थित हुई है ।

१. प्राकृते । २. क्वचित् 'अथ' इति न विद्यते । ३. क्वचित् 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीति ।

५. क्वचिदिह 'च'कारोऽधिको दृश्यते ।

परि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासविभागकरणोचिते श्रुत्यजने क इवादरः, परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वप्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं भागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम् इति ।

अथैवधादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—‘कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणयाः खिद्यते खलु सखी कादम्बरी’, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापादिवाह्यव्यवहाराय नोद्यो न कुर्वीतेत्याशयः । अनेनाहमुदारस्वभावाधीनत्वाद् युष्माकं गुणेनैवाधीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यभारपणाभावादहमधन्य इत्याशयः ।

आद्येति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सम्यक् पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, श्रुत्यजने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतएव मम मधुरालापायागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तव निकटे, त्वप्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोपकारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं स्नाधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लवघत् लेशवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अपत्रपे लज्जे—

‘अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥’

परोपकरणं कायादसारासारमाहरेत् ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावत एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषाभावात् जीवितस्य च तृणलवलयुत्वेन तुच्छतया तदपणेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपादानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमदित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र ‘अस्मदो द्वयोश्च’ (पा०) बहुवचनम् । वहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे ढतमच्च प्रत्ययस्यैव ‘वा वहूनां जातिपरिग्रहे ढतमच्च’ इति (पा०) सूत्रेण विधानात् ‘अन्यतरत्’ इत्यत्रोक्तार्थं ढतरच्च प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? वहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि ढतरच्च प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं ‘वयमेते’ इत्यादिवाक्यं विनापि अनया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्ममिति परिहसितम्, अथ च स्वाभित्वेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

नन्भवतः आप मुझको ऐसा अनुदार स्वभाव समझती होंगी जो बाहरके व्यवहार से ही वशमें हो जाय । आपका पत्तिनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आज्ञा-प्रयोग होता रहना है । पृथक् पृथक् भावसे आज्ञा करनेके वाक्य नैनक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? यह शरीर तो स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-दिबुके समान तुच्छ है । अतः एव आपके प्रति भक्तिवज उस शरीर और जीवनको यहाँ आए हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं लज्जित होना हूँ । ‘तो भी यह मैं हूँ, यह शरीर है, यह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—उन सबों के मध्यमें जो आपको अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अत्यन्त गौरवान्वित कीजिए ।’

चन्द्रापीड इस प्रकार कह रहा था कि, इनने मैं नन्दनेत्राने उसके वाक्यमें वाया देकर (बात काटकर) मेरी समझमें क्या—‘राजपुत्र ! वय, अपना अत्यन्त स्तुति-वाद रहने दीजिए, उससे मेरी सखी कादम्बरीको नन्दन होनी है । आप व्योऽहम प्रकार कह रहे हैं आपके कहे बिना भी ये सब वाक्य उसने स्वीकार कर लिया

१. शरीरम् । २. अपि त्रपे तत्र प्रतिपत्ताउपायनीकर्तुम्, अत्र चे, तत् [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं भागतायान्ते । ३. अन्यतरमारोपय । ४. सखी कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कश्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमर्थः शुक्रनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिन समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्ण शयनीयमलञ्चकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगभीरताञ्च कादम्बर्या, निष्कारणवत्सलताञ्च महाद्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शन-प्रजागरखिन्नः स्वप्नमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फल्गुना निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्देशीकृतविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थित्वेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियद्दूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवं प्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृष्टवती ।

एवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाय । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजन परिचारकगणं च समाविश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौध स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुकूलस्य सौमदलस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अधोभागे आस्तीर्णं पातितं शयनीयं तल्पम् अलञ्चकार शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरूपतां सौन्दर्यम्, अतिगभीरताम् 'अत्यन्तदुर्ज्ञेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्हेतुकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धि-विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्के आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ यस्य सः । क्षणदां रात्रि क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्या दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनौत्सुक्येन जागरणं तेन खिन्नः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वप्नं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालवृत्तः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृत्तविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहारयोग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे सशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी है ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा वार्ता होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोको परिचर्या करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (महल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पट्टवस्त्र-निर्मित चन्द्रानप (चँदोवे) के नीचे बिछी एक शय्या पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीकी निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गान्भीर्य, महाद्वेताया निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाभा सौजन्य, परिजनवर्गोका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त सज्जि और केशर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, हथर केयूरक उसका चरणयुगल दबाता था । स्तनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणकालके सनान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उत्कण्ठावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर नानो शयन करने

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्चसितैरिव उष्णैर्मूर्त्तानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णात्पल-प्रहारानाम् उत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वास-विभ्रमेषु बहत्सु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु,

रम्भा आसां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अल्पात्पा ये कल्लोलानिलाः समुद्रस्य वृहत्तरद्वपवनाः तैः शीतलां त्रिशिरां वेलावनराजिं तीरवर्त्तिवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान् अस्तोन्सुगो वभूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणखिन्नः स्वप्नं निमृत्तशिशिरस्थानमाश्रयति । 'स्वप्नुनिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अभ्यर्णति । चन्द्रिका कौमुदी, अभ्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थायिना विरहेण प्रियविश्लेषेण विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निश्चसितैः श्वासमारुतैः ग्लानि ग्लानिम् अनीयत प्रापत्, उष्णपवनेन मृदुक्सिलयवदित्याशयः । दिवसोपस्थितेश्चन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आरूढ उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा तथोक्तेव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुमुददलानां कैरवपत्राणाम् उदरेषु अभ्यन्तरेषु नीता व्यतिक्रान्ता निगा रात्रियया सा तथोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अधितस्थौ, मदनविह्वला शैत्यसेवनाय कैरवेषु क्वापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनात्तेषु शोभासीत्, दिवसोपस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटसु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः उक्तालङ्कारः ।

क्षणदेति । अपि च, क्षणदापगमेन रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्वियोगाच्चेत्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासमवनदीपकेषु कामिनीना रमणीना कर्णात्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारस्तादनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि पठ्यते । उत्कण्ठितेष्विव पुनस्तन्निमित्तं समुत्पन्नोत्सुकैष्विव, क्षामतां चीणत्वं व्रजत्सु गच्छत्सु सत्सु । सुरतेषु नाप्रियेण समाकृष्यमाणे वसने लज्जया कामिन्यः प्रदीपोपशमार्थं कर्णात्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तादृशप्रहारप्राप्त्यर्थमौत्सुक्यं प्रदीपानामित्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टिस्तेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वासमारुतः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु, तरुलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्दगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिश्वसु प्रातःकालिकपवनेषु बहत्सु चलत्सु सत्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाना हो यों, ताड़, तमाल, ताली और कदली वृक्षोंसे परिपूर्ण, एव थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंकी पवनसे शीतल, समुद्रीरम्य वनपरिके अभ्यन्तरमें चन्द्रमा क्रमशः उतर गया । वियोग समयके समीप आनेसे विह्वल कामिनियोंके उष्ण निश्वासने ही मानो ज्योत्स्ना (चाँदनी) मलिन हो (फीकी पड़) गयी । चन्द्रापीडको देखनेसे कामसन्तप्त होकर ही मानो शोभा, कुमुद-दलके अभ्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर उस समयमें कमलोंके ऊपर जा पड़ी । रात्रिशेषमें जब मन्द हुए गयनगृहके दीपक, कामिनियोंके कर्णात्पल-प्रहारको स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही मानों पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कामुकोंके प्रति निरन्तर बाण वर्षण करनेसे परिश्रान्त (यके) कामदेवकी निधाम बाहुके समान विलास-सन्तप्त, एव तन्त्रनोत्पन्न पुष्पोंके सोरभवादी प्रभातकालीन पवन चलने लगी;

१. अविरत् । २. निःश्चिन्तैरिव । ३. "प्रहारान्", स्मृतकामिनीकर्णात्पलप्रहारेषु । ४. क्वचिद् 'काम' इति पदत इत्यने । ५. "निश्वास" । ६. व्रजत्सु । ७. क्वचित् 'तरु' इतिपद न विद्यते । ८. आनीद्विषु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रगते चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहित मण्डलमुद्ब्रह्मति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यानमस्कृतिर्गृहीततान्मूलः 'केयूरक ! विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति' इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्धातुरागारु-णाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-वल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गरुडाग्रजोद्गमेन उपप्लव. तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीसु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणेति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रथाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्वादित्याशयः, लग्नः चेतसा एव ससक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिंस्तदिव, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं विग्नम् उद्ब्रह्मति धारयति सवितरि सूर्ये, क्रमेण क्रमशः समुद्रगते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिमोर्भेदोऽपि शिल्पेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यानमस्कृती सन्ध्यावन्दनस्वेष्ट-देवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोत्थिता । अवोचत् अवधीत् ।

गतेति । पूर्वं गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसङ्गः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिप्तवस्त्रभूमिस्त-स्याम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आययौ ।

ददर्शति । चन्द्रापीडो महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतां विशिनष्टि—भवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृता विहिता ललाटिका भाले क्षुद्रतिलकविशेषा याभि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने भ्रामणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पागितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतविधायिनीभिः तथा धातुरागेण गैरिकरञ्जनेन अरुणानि लोहितवर्णानि अम्बराणि वस्त्राणि यासां ताभिश्च, परिव्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानाम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यत् तालफलं तस्य यद् वल्कलं त्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयसे तेजोहीन विपन्न होते नारागण, भयवशसे ही मानो मन्दर-पर्वतके लता-मण्डपोंकी झाटीनें प्रवेश करने (घुसने) लगे. और चक्रवाक-दम्पतिगणके हृदयमें निवास करनेसे सलग्न अनुराग से मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलानलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और तान्मूल-चर्वण कर, केयूरकसे कहा—'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी है या नहीं, अथवा इस समय कहाँ है ?'

केयूरकने वहाँसे आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें सुधाश्रुचूर्णलिप्त बैठकके चबूतरे पर महाश्वेताके साथ बैठी है।' ऐसा सूचित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रीको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके ललाटपर शुभ्रवर्ण भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको फिराने रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली गैरिक रागसे रञ्जित रक्तवर्ण वस्त्रवाली परिव्राजिकाएँ, पक्क तालफलके वल्कलके समान रक्तवर्ण वस्त्र पहने

नीभिः सित-चमननिविड-निवद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी^२-
वल्कलापाढधारिणीभिर्घण्टिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत-
न्त्रयन्त्रकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरूपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभापणैरभ्युत्थानैरा-
सन्न वेत्ताननदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजवान्धववृद्धाः समानयन्ती महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने^३ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^४
पठ्यमाने च सवमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधृते^५ च मणिदर्पणे^६ ताम्बूल-

वर्णानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटव्रतवाहिनीभिः शाक्यभिन्नुविशेषनियमधारिभिः,
मितवसनैः श्वेतवस्त्रैः निविड दृढ निवद्धा बन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि याभिस्ताभिः,
श्वेतपटः मितवसन स एव व्यजन तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारमृगचर्म,
मौञ्जी मेखलाम्, वल्कलं तस्त्वचम्, आपादं दण्डञ्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लक्ष्म यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । व्यम्बकस्य महेशस्य,
अम्बिकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पद्माननस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यावलोकिते-
श्वरस्य चौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम् । इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युल्लेखः ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेषु अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभापणैर्मधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निरुद्धे वेत्तासनदानैः वेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा-
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठन इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या एव-पश्चाद्भागे, समुपविष्टेन समासीनेन किन्नरमिथुनेन
किंपुरुषयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां भ्रमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वरभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अञ्जु-
टितस्वरप्रवाहे दत्ते 'गाता य यं स्वर गायेत्त त वशेन तानयेत्' इति भरतोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्रा भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुण्या, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुख्ये
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधाना न्यस्तेकाग्रमानसामिति अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो धृते कथापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-
रक्त-पट-व्रतधारिणीः और समस्त ब्रह्मचर्यके चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रसे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बंध दिया था, श्वेत वर्ण का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (मृग) का चर्म मुञ्ज
(मूँजकी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थी—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान ही
देवनेमें हों, इस प्रकार उन सर्वोंके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई बौद्धकी, कोई तीर्थकर (गुरु-विशेष) की और कोई ब्रह्मा की पवित्र स्तुति-पाठ
करती करती उस (महाश्वेता) की उपासना कर रही थी और वह (महाश्वेता) गन्धर्वराज चित्ररथ के ज्ञातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (वृद्ध) एव अन्तःपुर (रत्नवास) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
मित्रोंकी आदरपूर्वक नमस्कार कर, सम्भाषण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्तासन बैठनेको देकर, उसका सम्मान
कर रही थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठा किन्नर-मिथुन-भ्रमर-ध्वनि (झङ्कार) के समान सुम-
धुर दर्शोन्मत्तने तान देना था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त माङ्गलिक ग्रन्थोंके
मध्यम उद्गृह महाभारत ग्रन्थको बोल रही थी, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थी, सामने रखे एकमणिमय

१ व्यजनाभिः । २ क्वचित् 'मौञ्जी' पदवास्ति । ३ त्रीडोदनेः । ४ विश्रवस्य । ५ अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६ विश्रवस्य, वैश्वदेवस्य नास्त्यस्य विरिञ्चस्य । ७ क्वचित् 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते ।
८ मिथुनदेन । ९ क्वचित् 'मधुकर' इति पद न दृश्यते । १० स्थानके, ताले । ११ दुहित्रा च सावित्र्या ।
१२ पुरो विदुने परिजनेन । १३ दर्पणे ।

रार्ग-बद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्ट-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमधरं^१ विलोकयन्तीम्, शैवलतृष्णया कर्णपूर-शिरीष-प्रेषितोत्तान-विलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कश्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमब्रवीत्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराङ्गीकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः, पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिम्ना बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तया अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं मलिनिकृतम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घृष्टं यन्मधूच्छिष्टं सिक्थकं भाषायां ‘भोम’ इति ख्यातं तस्य पट्टं पिण्डं तद्वत् पाटल श्वेतरक्तम् अधरम् ओष्ठ विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम्’ इत्यमरः ।

शैवेति । शैवलतृष्णया शैवाललोभेन तद्भ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रयूप-चन्द्रेणेव बद्ध विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता भटता, भवनकलहंसेन गृहका दग्धेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । हसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चेश्युभ-योर्मियो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

समुपेति । समुपसृत्य कादम्बर्या निकटमेत्यं, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहधवलीकणचूर्णद्रव्योपलिसवद्धभूमौ विन्यस्त स्थापितम् आसनं विष्टरं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थित्वेति । स्फुरितं चलितं कपोलयोगण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईष-दास्यम् अकरोत् कृतवान् ।

असाविति । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषदास्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! भवत्यास्तव गुणैरुत्कर्षैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रोपल इव आङ्गीकृतः जलनिर्गमात् विलसः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समथो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिषतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिषति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—पृष्ठत इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखमास्ते दुःखाकुल यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणमे तान्मूल-चर्वण करनेसे सलस काली रेखासे व्यामता उत्पन्न हुए मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभासे चमकते-भोम लगाकर साफ किये वज्र जैसे श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी, और शैवल (सेंवार) की तृष्णासे गृह-पालित एक कलहस्त, उसके कानमें धारण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलाकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभ्रवेदिका (चबूतरे) के ऊपर सस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद् हास्य किया (मुस्कराया) जिससे उसके गण्डयुगल (गाल) का मध्यभाग स्पन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुस्करावट से ही चन्द्रापीडका अभिप्राय समझ गयीं और कादम्बरीसे कहने लगी—‘सखि ! चन्द्रमाकी किरणोंसे चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिवलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वशीभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं बोल नहीं सकने । [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अमिलापा हुई है; क्योंकि—पीछे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पद्मिनी और मूर्यके समान एव कुसुदिनी

अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं 'कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा, क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेशः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न श्रद्धाति लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम कादम्बरी-वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं ब्रजन्तमाबहिस्तोरणादनुवव्राज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि दविष्ठयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-कमलबान्धवयोरिव पद्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः आप्रलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातु गमनाय आज्ञां ददात्वित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलबान्धवयोः स्त्रीपुंल्लिङ्गाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-नैरपेक्षयेण संमृष्टिः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः अयं मल्लक्ष्णो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (मसानुमति-ग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽप्येत्यर्थः, सेवकजनास्त्वामिनोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह श्रौतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावासङ्करः ।

चन्द्रेति, प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्ग्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः गन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न श्रद्धाति विश्वसिति, 'ब्रवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् अतोऽल्पाक्षरेण कथयामीत्यभिप्रायः । किन्तु द्रक्तव्यमित्यत आह—स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु निजसेवकवार्त्तासु स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अनेन स्वस्य परिचारकजनत्वं ध्वनितम् । इत्यभिधाय एतुस्तथा कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययी ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याजयतीति स कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः समग्रः कन्यकाजनः कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उद्वर्गपतिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव । तं चन्द्रापीडम् । आबहिस्तोरणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुवव्राज पृथतो जगाम ।

अथ चन्द्रेति ममान् दूर रत्ने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीसे लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी, इसलिए तुम जानेके लिए कुमारको अनुमति प्रदान करो ।

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'नरि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनके अन्तरात्मा उनके अधीन है, उसा प्रकार परिजन-वर्गके साथ यह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?' इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको बुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस लोभ बलुन बोलनेवाले व्यक्ति का विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहता हू कि—'परिजन-कथाओंके सम्बन्ध में आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके अनिश्चित अन्य ममान् कन्याएँ उसके गुण-गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरके बड़े दरवाजे तक उम्मा अनुगमन कीं । बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं ।

१. अनुगमनात् २. सन्नि स्वाधीन । ३. बहुभाषिणे ! ४. वर्जाऽवशेषः, वर्जमशेषकन्यकाजनः, वर्जमशेष-वस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीत बाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव प्रवृत्तः, कृत-
मार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्क्षिप्तमिव नभसि, सम्य-
गालोकयितुं वदनं विरहातुरमानसमिवावस्थितामुरस्थले, तामेव मृगलोचनां ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारैर्नैवागतमात्मस्क-
न्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमश्वम् । तैः पूर्वोक्तैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । गन्तुं चलितुं
प्रवृत्तस्तत्परः अभूदिति शेषः ।

गच्छन् इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिलानां
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा बहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् बभूव ।

बहिर्निरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, पृष्ठतः पश्चात् असह्य सोढुमशक्यं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लज्जा संसक्तमिव । अनेन पृष्ठतोनिरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
संमुखतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिदम् । एतेनाग्रतो निरोधकारणत्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यग्रं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
औत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदनं स्वस्थ (कादम्बर्याः) मुखं सम्यक् साधुतया आलोकयितुं दर्शयितुम् । उरःस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमानसो वियोगव्यग्रहृदयो मृगलोचनां
हरिणाञ्चीं तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्यवस्थाय रक्षणेन समन्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन दिगन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोध्येक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजाश्वः तस्य खुरपुटानुसारैर्नैव
खुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आत्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्षत ।

निवर्त्तिनेति । निवर्त्तिताः परावर्त्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
चहुसमयानन्तरं निजस्वामिविलोकनादित्याशयः । सकुतूहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्ताप्रागल्भ्यदर्शनादिति भावः । प्रणम्यमानो

उसके बाद उन कन्याओंके लौटने पर केयूरके द्वारा लाये हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे आते
गन्धर्व कुमारोंके साथ हेमकूटोर्ध्वेन चल निकला, चलनेमें वह कादम्बरी केवल अन्तर्करणमें ही सनन्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अवरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी सनन्त अभिलाषाओंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही दीपने लगी),
क्योंकि हृदय तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे-पीछे आती
हो, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करनी (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आधिर्भूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई हो और सम्पूर्णरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षस्थलमें
आ बैठी हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहार्तहृदया कादम्बरी को ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे-धीरे)
महाश्वेताके आश्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगण, इन्द्रायुधके टापोंके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोऽसरोवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उसने लौटा दिया, इधर
सेनान्तर्गमन पुरुषोंने उसको देख आनन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रणाम किया । इस रीतिसे

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशेपराजलोकश्च वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैपीत् । कादम्बरीरूपदर्शनद्विष्टयेवं नास्य पुरेवं
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवल्लेक्षणाभावद्वरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवान्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवी, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेय मनसा सहस्रैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्त^१ केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमाद्गमेन, पञ्चाङ्गुजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम्^२ आलिलिङ्गगाढम् ।^३ उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । सम्मानिता प्रत्यभिवादानादिना आहता अशेषाः
समप्रा राजलोका येन सः । प्रायो बाहुस्येन अनयैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैपीत् व्यतीतवान् ।
कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिद्वैपस्तयैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यप्राप्तिः पुरेव पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । 'द्विष्टयेव' इत्यत्र हेतुत्प्रेचालङ्कारः ।
तामिति । आचन्द्रो घृतो रणरणक औत्सुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईक्षणे अवल्लो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेधुरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे गतः स्थितः, तद्वृत्तेनैव
कादम्बरीं प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहस्रैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
देन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयान्तम् । ददर्श अद्राक्षत् । क्षितितलं भूतलं स्पृशति सुम्बतीत्येवंशी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आवौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमाद्गमेन रोमाञ्छोद्भवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
ङ्ग उपगूहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत्, अस्थापयत् । स्मितमेव
ईपद्वास्यमेव सुधा गुहधवलीकरणलेपविशेषः तेन धवलीकृतानि श्वेतीकृतानि अक्षराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याप्तमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् श्रुवन्,
आहृतः सम्मानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
व अने पटमण्डप (तबू) में प्रवेश किया (घुसा) और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उसने इस प्रकार महाश्वेता हैं, इस प्रकार कादम्बरी हैं, इस प्रकार मदलेखा हैं, इस
प्रकार तमालिका हैं, इस प्रकार केयूरक है—प्रायशः ऐसे ऐसे आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखाके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राज्यलक्ष्मीसे उसे मानो विद्वेष हो गया हो इस प्रकार
पत्रलेके समान अन उद् उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवलनयनाका चिन्तन
करने-करने जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् सूर्यनारायणके उदित होने
पर स्वयं तटनचित्तने ही सभामण्डपमें बैठा था कि तनेमें सहसा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करने हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तक-स्पर्श कर उसके चरणके ऊपर गिर गया
तनेमें 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापाटने पहले प्रान्तगामी नयनसे, उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्च
द्वारा, उसके पीछे दौटकर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ आलिङ्गन किया और उसको अपने समीपमें ही

१. सम्मानितप्रत्यक्षीकृताशेषः 'संभाविनप्रत्यक्षीकृतराजसंमानितराज' । २. विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. कश्चिद् 'क्षिति' न विद्यते ।

५. सप्रविशन्तम् ।

६. निमृत्तम्, प्रथितम्, पथि तमा ।

७. समुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महाश्वेता च' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इयानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्याहततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवस्त्रावगुण्ठितं विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दन-पङ्के न्यस्त-बाल-मृणाल-वलय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । तद्यथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वस्त्रिचारुमञ्जरीमाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलश्च कर्पूरम्, अतिवहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनया चोक्तसङ्करस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

असाविति । असौ केयूरकः, राजसूनोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, स्मितेनैव ईपङ्कास्थेनैव स्नपित इव, परिष्कृत इव अनुलिप्त इव अनुलेपनविषयीकृत इव । अपगतो निवृत्तः अध्वखेदो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रगम्य नमस्कृत्य आहततरम् अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अब्रवीत् । इह 'स्नपित इव' 'अनुलिप्त इव' इत्युभे क्रियोत्प्रेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । आर्द्रवस्त्रेण विलम्बवसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससूत्रेण मृणालतन्तुना संयतं बद्ध मुखम् अग्रदेशो यस्य तत्, आर्द्रं विलम्बे चन्दनपङ्के मलयजकर्हमे न्यसना स्थापिता बालमृणाल-वलयस्य नवीनविसकङ्कणस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदल-पुटम् अपनीय तद्वस्त्रनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनमकारयत् ।

उद्घाटयेति । उद्घाट्य उन्मुद्रय । कादम्बर्यां प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम प्रभिरिति अभिज्ञानानि स्नेहद्योतकचिह्नानि । मरकतवत्-अश्मगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः त्वचो वल्कलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रस-युक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः । कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिश-कलवत् स्थूलानि स्थविष्टानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तथोक्तं कर्पूरं घनसारञ्च । तथा अतिवहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदाना कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपन चन्द-नानुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि, 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोप-मालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वैठाया । फिर मानो विगलित प्रेम-रससे व्याप्त ईपद् हास्यरूप सुधा-लेपने शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहो, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महाश्वेता सब कुशल तो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्पन्न हुए राजपुत्रके उस ईपद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुलिप्त हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रणाद-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशलिनी है, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक सपुटको निकाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका सपुट पहले आर्द्रवस्त्र (रमाल) से आच्छादित था, मृणाल-सूत्रसे उसका मुखभाग बद्ध था, एव चन्दन-रसके लेपसे ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (मुहर) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरीके द्वारा प्रेषित कितने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण वल्कल-विहीन (छिली हुई), सुन्दरमञ्जरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण कितने पूगीफल (दुधिया सुपारियाँ) थे, सारिका (तोने) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण कितने ही ताम्बूल थे, शिव-मरकतस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (डुकड़ा) था और कस्तूरीके अतिप्रचुर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनानुलेपन था । [इनको

हरश्च' मलयजविलेपनम् । अत्रचीच—'चूडामणिचुम्बिना' कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजानेनाखलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यन्त-शिखण्ड-माणिक्य-ज्योत्स्ना-स्नपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकेणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका' । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेतया—'धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय'
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
मंयुक्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि देवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
न्यया विद्युक्तं निवृत्त-महोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अत्रादिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्छुम्बिना तत्स्पर्शिना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशाखानां विव-
रमृच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अशुजालं हस्ततलकिरणसमूहो यस्य तेन, अखलिना
वदपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं मस्तकनमनाह्लयितं यत् शिखण्डमाणिक्य चूडारत्नं तस्य ज्योत्स्नया
क्षीप्या स्नपितं परिष्कृतं ललाटं भाल यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सामन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थायिमकरसदृशाभूषणस्य कोटिकोणः संमुखप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्याका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजसपादरेणोः स्पर्शेन सहिते तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।

इह महाश्वेता प्रमृतीनामनेकानां कर्त्राणाम् 'अर्चयति' इत्येकक्रियायाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति-तथेति । भवतस्तव ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहेवियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकत्वात् सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकंसंवृताः सञ्जाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापभावादेव येषां लोचनगोचरो न ते धन्या इत्याशयः ।

इह 'तुहिनशीतला' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'चन्द्रमया इव' 'विवस्वन्मया इव' इत्युभयत्र
क्रियाप्रेञ्चालङ्कारः, इत्युपमद्वाङ्मिभावेन सङ्करः ।

स्पृहति । कथमपि देवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे 'अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । 'स्पृहेरीप्सित'
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वयेति । विद्युक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रयस्य नगरम् । 'अलसमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

जानासीति । कृतमकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहाय्य-
प्रियाकर केयूरवर्धन] कथा—'कोमल अङ्गुलियों के विवरमें से निकलती रक्तवर्ण किरणों का वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शां अङ्गुलिद्वारा देवी कादम्बरी आपकी पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया-(कण्ठा)-लिङ्गनके
सहित कुशल समाचार पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, मदलेखा अवतल गिरीरत्नकी प्रभासे रंगे 'ललाटदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके 'मकराकार अलङ्कारके अग्रदेश से
गुण-स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती हैं, तथा तमालिका आपके चरण-रज स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।' और महाश्वेताने आपके समीप सन्देश भेजा है कि—'जिनके आप
दृष्टिप नगीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं, क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निमित्त होनेके कारण ही
गानों शिशिरके समान शीतल लगने के और अब वियोगके समय सूर्य निमित्त होकर ही मानो हम लोगोंका
स्नान दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आए पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तब्धके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

परित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चैयमस्मद्विधजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनय-त्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः^१ इत्युत्तरी-यपटान्तसयतं सूक्ष्मसूत्रविवर-निःसृतैरंशुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

कारिणम् । अनिच्छन्त्या अनभिलषन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हठादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति दिदृक्षति । बलवदस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्पमदन-सदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्माद्धेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्थितिरेव गौरवं गुरुत्वसम्पादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं त्वम् अभिमन्यत इति ताम्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि ममान्तिकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधातुम् अर्हसि शक्नोषि । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमान स्वस्मिन्नत्यादरम् । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु भूयोऽपि तत्र गमने महान् परिश्रयो भवेदित्याशङ्कयामाह—अवश्यमिति । अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्य नूनं कुमारेण भवता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वत्सजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोग्य-सन्देशपाण्डित्य जनयति निष्पादति । शयनीये भवतैव व्यवहृतायां तल्पे । प्रहितः प्रेषितः ।

इतीति । उत्तरीयपटान्तेन संव्यानवस्त्राञ्जलेन संयतं वस्त्रम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतितनुतन्तूनां विवरंभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अंशुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्, विमुच्य वसनप्रान्ताद्गुणमुच्य चामरग्राहिण्या वालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रदत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि स्वेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादभारम् अनुग्रहभारम् । तत्सर्वं पूर्णफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जग्राह गृहीतवान् ।

है, तो भी, आपमें अकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानो आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषत, कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सदात्यवदन और कर्तुं तुल्य—आपका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसन्पादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणार्थ अभिमानिनी बनाना उचित है, क्योंकि—प्रधान उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी यातना तो आपको अवश्य ही नष्ट करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रयत्नमा उत्पन्न हुई है । आपके विस्मरण-वश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव 'शेष' नामक इस हारको भेज दिया है ।' इस प्रकार कह कर, उत्तरीयवस्त्रके अञ्चल (पड़े) में बंधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रों बनावटमेंसे निकलती किरण-रेखाओंसे संसूचित (पहचान लिया जाता) इस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दे) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणाराधनारूपा तपस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुरुतर अनुग्रहभार आरोप किया है यों कह कर चन्द्रापीडने उन समस्त उपहारद्रव्योंको अपनेसे ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव^१ रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेनेव गुणगणेनेव निस्यन्दितेन^२ स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्त्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे नमवत्तम्यं^३ केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज-नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवल्लमवकीर्य वल्लमतुरङ्गं^४ मन्दुराभिमुखः प्रतस्थे, गच्छंश्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयाम्बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिपिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेनेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणेव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्येव, द्रुतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनेव अन्तःकरणेनेव, निस्यन्दितेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्लादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा घ्राणवृत्तिविधायां च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति नेपः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अवदयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोच्चेता, अवशिष्टेषु यथाक्रमं त्रिषु जात्युत्प्रेक्षाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंसभागे नमवत्तम्यं सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्यमानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सन्तुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गम्यतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयामीत् आगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विपसीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विनसहितमिव, नखकिरणसमूहस्य नृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवल्लम् अभिनववृणगुटेरकम् अवकीर्य खादनाय विक्षिप्य, वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चचाल । गच्छन् ब्रजंश्च उभयतः द्वयोः पार्श्वयोः । तिर्यग्वलिनम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-म्बभूव ईत्ताञ्चरे ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिपिद्धं निवारितम् अनुगमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद् दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिबले हुण लावण्यके सगान, रसनाको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवारिण हुए गुण-घानके समान मुखस्पर्जवाले, आह्लादनक एव नासिकाकी वृत्ति करनेवाले चन्दनसे उसने सनस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठकर, वाम-गहुद्वारा केयूरनके कन्धे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खडे-खडे) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सन्तुष्ट हुए अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन हाथीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नय-किरणोंने उद्गासिन, अत एव नृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी-सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके घागे अपने ही टालकर, वहाँसे प्रीतिमाजन अवसमूहके गृहामिमुख (अस्तवलकी ओर) प्रन्धान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करने दूर कर दिया । तब वह केवल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तवल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे^१ गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयन् कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारिणीं^२ विन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्त-
देहभरः सकुतूहलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती^३ गन्धर्वराजपुत्री ? किं वाऽकरोन्महाश्वेता ?
किमभाषत, वा मदलेखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचत्ते—‘देव ! श्रूयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्र-कणितेन कन्यकान्तःपुरे^४ कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारयेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्भ्रान्तानि चकि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु, तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
सृतेषु दूरीभूतेषु सन्तु । एकपार्श्वे किञ्चिद्गलितम् ईषत्पतितम् इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं पृष्ठाच्छादनवस्त्रं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनात् सङ्कोचिता नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाधाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतत्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाद् दूरी-
कुर्वन् । खुरधारिण्याम् इन्द्रायुधशफाधारभूतदारूपट्टिकायां विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः, तथा
लीलाया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्थकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुतूहलं सकौतुकम् ।

केयूरकेति । वृत्तान्तः । उदन्तः गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
चाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं, निखिलम् आचचत्ते कथयामास वालत्वेन कोमलहृदयत्वादित्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकाऽवरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो दृक्प्राशब्दकोलाहलः त कुर्वतीव विदधतीव सती, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूच्चक्षित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदश्वस्य
धूलिरेखया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितचक्षुणे सति, मदलेखायाः स्कन्धे निश्चितं

वेत्र-ताडनके भयसे, चकिन-नयनवाले वहाँके अश्वशालरक्षकगण (साईंश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
इन्द्रायुधकी पीठ परसे एक तरफ कुछ अधिक खिसका हुआ आवरणबन्ध (जीन) को समान करता-करता, जरा
तृतीयभाग तट्ठुचित (मिची हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमके समान पिङ्गलवर्ण केशर-सटाको
हटा दिया । उसके बाद खुरधारिणी (लटके हुए दोनों पावको यामने वाली) पर चरणयुगल रख, अस्तबलके किसी
खूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कहो, मुझे वहाँसे
निकल कर चले आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाश्वेताने क्या किया ? मदलेखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन कार्य किया ?
एव मेरे सम्बन्धमें कोई कथा-वात्ता हुई है या नहीं ?

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! सुनिये—आपके बाहर निकलते
ही तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणहटसे हवारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सौधशिखर पर आरुढ़ होकर, अश्वके द्वारा उड़ाई हुई धूलसे धूसरवर्ण
दीखने आपके ही जानेके मार्गको देखने लगीं । उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्भूत हो गये तब मदलेखाके

मदलेखास्वन्धनिक्षिप्रमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः, सीता-
तपत्रापदेशेन शशिनेर्ष्या निवार्यमाणरविकरस्पर्शा^१ सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे^२ स्थित्वोत्थाय रखलनभिधेय निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शब्दायमानैर्मधुकरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखोन्मुखानामनुगलं^३ गलद्विर्वलयैः कण्ठ-
बन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णतापल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदनं यथा सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्स्नेहेन, दुग्धोदधिधवत् क्षीरसमुद्रवत् धवलैः
शुभ्रैः दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती चालयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणानां निरन्तरत्वादित्याशयः ।
तथा ईर्ष्या सूर्यप्रति स्पर्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुश्रूक्षन्नव्याजेन शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शः सूर्यकिरणस्पर्शो यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शा 'एवं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्पापं दूरीकृत्य शीतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज-
मात्रं, शुबलस्य-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । तत्र सौधशूङ्ग-
एव सुचिरं चट्टकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' त्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोर-
द्वाङ्मिभावसङ्करः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनाकैतवापह्नु तिरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्वियोगेन सकष्टं यथा स्थात्तथा
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाय, उत्थाय
रखलनभिधेय अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादेरुपायनप्रसूनेषु कादम्बरी रखलित्वा पतिष्यतीति
त्रासेनेव, शब्दायमानैः मुखरायमाणः मधुकरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीयैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
प्यत्र न रखलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूनानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशब्देन उद्विग्ना उद्वेगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बरीया एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमितानानां
भवनशिखण्डिनां गृहपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु इत्यनुगलं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, गलद्विः केवल-
समर्पणेनैवाधःपतद्विः वलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपादयन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्वेज-
कानां निग्रहावगम्यकत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गृहमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् सूचीकर्तुं मभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकाले तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुक्ता भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदक्षेपं करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापल्लवान् भवनसंसृष्टव्रततिकि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

'इह 'रखलनभिधेय' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः 'नखमयूखेषु' इत्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपादयन्तीव' इत्यव्योच्चा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्धेपर अपना मुख रस कर, आपके प्रति स्नेहवश, क्षीरोदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाको
प्लावित करने (भरने) लगीं, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधक्षिप्पर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर सामामण्डपमें बैठ कर उठी और 'सन्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लज्ज न कर उपहार-पुष्पों पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुञ्जार करते भ्रमरगण उन्हें बिखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुश्रूषण नख किरणोंकी ओर मुख उठाकर देखते गृहपालित मयूरोंके केका-
रमें उद्विग्न होकर, शासनके लिए निकले बद्धपते प्रत्येक मयूरके गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगी; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृहलताओंके पल्लवोंकी हावसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रस्रवण-सिच्यमा-
हरित-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदक-परिमललीनालिजाल-जटि-
शिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकतिले गिरि-नदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणि
अत्र ह्येपित-शशधर-रोचिषि स्फटिक-शिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस लाञ्छ-
मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्रम् इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्न-
पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतम्
तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेशमन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवौ, उदिते चन्द्रम्
तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयी चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभये
करो कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्र स्थित्वोत्थाय विमल-न-

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवसं क्षपितवतीति सम्बन्ध-
मरकतशिलायाम् अरमगर्भप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणाली मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्र तस्माद् प्रस्रव-
सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्रव्यो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिल-
वति अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परि-
सौरभैः लीन सङ्गमं यत् अलिजाल मधुकरसमूहः तेन जटिलो विपरीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयम्
तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां या धूलयः परागाः ताभिः सिकतिले समु-
सैकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयाक्षरिणीरे । शूल पाणौ यस्य सः शिवः इत्यर्थः । अर्चितः पूजितः
ह्येपित लज्जा प्रापित शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादपि धवले इत्यर्थः । संक्रान्तं सं-
चन्दनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशश्वेतपर्वतीयप्र-
खण्डे सुप्त स्वापो विहित इत्यर्थः, इति एवं परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन पुनरुक्तं वार वार यथा
तथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्षणाणि पश्यन्ती विल-
यन्ती दिवसं वासर क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमोहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडे
भक्षितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् । अकरोत् अकल्पयत् । चन्द्रकान्तमयी चन्द्रकान्तमणिमि-
न्नेन, चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् धर्माद्भूतत्वाच्च विलम्बा तनुर्देहो यस्याः सा च
विम्ब शशिमण्डल तस्य यः प्रवेशः तस्य भवेनेव त्रासेनेव । कृत्वा अर्पयित्वा, मदनीहीपकशशिमण-
प्रवेशप्रतिपेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विम-

आपके गुण-गणोंका मन ही मन चिन्ता करतीं, जिस क्रीडापर्वतपर आप रहते थे वहाँ आ पहुँची । वहाँ आ-
वाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-“मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रस्रवण (जलयन्त्र) से सि-
किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलबिन्दुसे छाए हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौर-
एकत्रित हुए अमरीके केँच नीचोंसे भरे इस शिलानलपर राजपुत्रने स्नान किया था, पुष्प-पराग रूप बाहुका (रेती)
भरे इस क्षुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी, चन्द्र-किरणको भी लज्जित करनेवाले स्फटिक
शिलानलपर भोजन किया था; और चिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वत
शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।” इस प्रकार बारंबार दिखाए हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलो-
करते-करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महादेवताके प्रयत्नसे किसी प्रकार
भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गृहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् सूर्यनारायणके अ-
भिमत होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गृहमें कुछ देर तक रहीं । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रकान्तम्
निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गीला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे
मानो गण्डस्थल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर किसी विषयकी भावना
करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहीं । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिबिम्बके भारसे म-

निपतिन-शशिप्रतिमाभर-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-गमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमगान् । शयन-निक्षिप्त-गात्रयष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रचलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दान्णेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना^१ मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-
कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैपीत । उपसि च मामाहूय देवस्य वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय^२ सोपालम्भमादिष्टवती^३ ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिपुः 'अश्वोऽश्व' इति वदन्^४ भवनान्निर्ययौ । आरोपित-
पर्याणञ्च त्वरित-तुरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरिव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिविम्बानि तासां भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा बलेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थरगमने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, शय्यागृह शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-
चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह 'चन्द्रकान्तमयीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षालङ्कारः, 'गुरुणीव' इत्यत्र गणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शयनैति । अपि च, शयने तस्मै निक्षिप्ता रथापिता गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यथा सा । ततः प्रभृति तरङ्गालादारभ्य प्रचलया तीव्रया शिरोवेदनया गिरि-पीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा, दाहः सन्ता-
पस्तद्रूपिणा दारुणेन भयङ्करेण ज्वरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन आधिना मानसव्यथया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्थायिभिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकै रथाङ्गश्च अनिमीलितलोचना अमुकुलितेक्षणा सती । रजन्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्गमेन प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुरतरक्लेशेन क्षणदां निशाम् अनैपात् क्षपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सहोक्तिः ।

उपसीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न व्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रेति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिपुः गन्तुमिच्छुः । भवनान्निर्ययौ गृहान्निर्जगाम । आरोपितं यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पत्ययनं यस्य तम्, त्वरितेन ग्रीव्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम् उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन् एव पश्चाद्भागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेशे । अशेषं

भारा इयं चरणयुगलको महाकष्टे उठाकर, विलासयुक्त मन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तत्रस्थ शय्याके रूपर लेट गई । तन्ने लेकर ही अत्यन्त प्रचल शिरोवेदनासे छटपटाने लगी और दारुण दाह-ज्वरसे आक्रान्त हो गई । उससे सब रात उन्हींने अनिर्वचनीय मन पीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके साथ ही अनुद्रिप्त (नुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें बिताई । फिर प्रातः काल मुझे बुलाकर, (तुम मेरे विवेचक प्रियमृत्यु होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पट्टचनेकी वार्त्ताको लानेके लिए नहीं जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (नाना ठे) कर, आपके वृत्तान्तको जाननेके लिए आदेश दिया ।

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानेकी इच्छासे—'बोधा बोटा, [लाओ]' इस प्रकाह कहना भवनसे बाहर निकला और किसी अश्वरक्षक (सार्डन) द्वारा शीघ्रतासे पत्ययन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर चढ़, पीछे पत्रलेखाको बैठाकर, निविरपर वैशम्पायनको नियत कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेसे निषेध

१. निक्षिप्त । २. व्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. क्वचित् 'अथ' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन् इति चमत्कृतचेता । ६. क्वचित् 'तुरग' इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्य च^४ द्वारपालांपित-
तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कृतूहलिंन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी
कादम्बरी तिष्ठति' इति सम्मुखागतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन
'देव ! मत्तमयूरस्य^६ क्रीडापर्वतकस्याधस्तात् कमलवनदीधिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते'
इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवत्सा प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरि-
तानां कदलीवनानां^७ प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसददर्श । तेषाञ्च मध्ये
निरन्तर-नलिनी-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रांशुकच्छलेनाच्छोद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चाद्व्याघुटय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्वकृतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुग्रज्यमानः ।
आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अपितः तुरङ्ग इन्द्रागुधो येन स । कादम्बरीः
प्रथमदर्शने आद्यावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्य-
मानः । संमुखागतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं क्लीबम् अप्राक्षीत् पृष्टवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वे-
ताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादनुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिपेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः स्त्रीया मयूराः कलापिनो यत्र तस्य ।
अधस्तात् अधोभागवत्तिनि, कमलवनेन पङ्कजविपिनेन पूर्णा दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं
हिमगृहं सलिलोद्धारयन्प्रविद्यमानत्वात् शिशिरं सद्यः, अध्यास्ते अधितिष्ठति 'अधिशीङ्स्यासां कर्म' इत्य-
नेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अश्मगर्भवत् हरिता
हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्या शष्पीकृता अभिनवतृणवदवलोक्यमानी-
कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तम्, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवस दिनं ददर्श अव-
लोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् निरन्तरैः अविरलैः, नलिनीदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, छद्मम्
आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

तस्मादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रांशुकच्छलेन विलम्बवत्स्थ-
जेन, अच्छोदस्य एतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रांशुवाच्छोद-
सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युद्भेदा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-
वचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

'(लौटा) कर दूसरे घोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया ।
[क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर घोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार
पालके समीप घोड़ेको रख (सुपुट) कर, कादम्बरीको पहले देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एव केयूरकको
पीछे कर, अन्दर जाकर, सम्मुखागत किसी नपुंसकसे पूछने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर
सूचित किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रीडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण
वावटीके नट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके
सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही
मरकतके समान हरिद्वर्ण कदलीवनके प्रभासे—नूतन तृणके समान—मूर्त्यके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्वर्ण
(हरासा) देखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम गृहको उसने
देखा । उसमेंसे बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीकी शरीरकी परिचर्या करनेवाली,
अलङ्कार-रहित दासियोंको उसने देखा । वे आद्र-वृक्षके वहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

जनेनेव संवीतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभि-
श्रेकश्रवणाश्रयेस्ताटकीकृतैः^१ केतकीगर्भद्वलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
सुन्दारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानां^२ दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिविम्बानिव कपोलानुद्गन्तम्, अपहृताशेषशिरीपसौभाग्याभिः शैबलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधसरेषु मलयज-रस-लव-लुलितेषु^३ वकुलावलीवलयेषु^४ स्तनेषु^५
न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयनै-पाण्डुरैः सन्ताप-रोप-मृदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुल्यविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
वलयैः विसकट्णैः धवलताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रौतोपमा ।

आपाण्डुंति । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारो येषां
तः, ताटकीकृतैः श्रवणालङ्कारीकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भद्वलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितम्' इत्यनेन साम्या-
नेपादाद्योपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः तिलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहस्वद्योतकलङ्घनानि येषु तानीव विद्यमानानि, सुखा-
रविन्दानि वदनकमलानि दधानं विभ्राणम् । इह लुप्तोपमा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनविन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः तिलकानि येषु तान्,
अतएव दिवापि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्तत्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशाद्दिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिविम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृष्णया स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्दोः शशिनः प्रतिविम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुशशिप्रविच्छायाणां
सादृश्यादित्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्गहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिविम्बविद्यमानत्वोत्प्रेक्ष-
णात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीपस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुभ्रत्व-
मृदुलत्वशिशिरत्वानि ग्रामिस्ताभिः शैवालमञ्जरीभिः जलशृङ्खलरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्येनान्यसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाम्यमाक्षिपतीत्य
सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविगमत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्पूरंति । कर्पूरस्य घनमारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु रूपाण्डुषु, मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तस्य
लव्यैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (पकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पाङ्गनां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु चोत्तेजेषु न्यस्तानि स्थापितानि नलिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादनानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोत्पादनेन यो रोपश्चन्द्रं प्रति क्रोपः तेन कारणेन मृदिताः

गर्भं ह्ये इति प्रकारं दीप्तौ धीः आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-वलयोंसे उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
धवलवर्णं प्रतीत होते थे, उनके एक कानमें धारण किए हुये अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण
भूषण गण-दन्त-पत्र निर्मित कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी हँसी करते थे, उनके सुन्दारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
विन्दके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-विशेष लगे थे, कपोलदेजमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगानेसे उनके
पङ्कज-लोभने ही मानों दिनमें भी चन्द्रका प्रतिविम्ब वहाँ आकर वास करना है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंके सौन्दर्यको जिन्होंने अपहरण कर ली थी ऐसी शैबल-मञ्जरियोंके उन्होंने कर्णभूषण पहन रखे
थे । कर्पूरकी रेणुने धूसर रूप, चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर उन्होंने
कमल-पत्रन्तर्पा वगैरें रज लिए थे, निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण हुए—सन्ताप और क्रोधसे निधिपट

१. ताटकीकृतैः ताटकीकृतैः ।

२. पदानां ।

३. कपोलफलकान् ।

४. ललितेषु ।

५. वकुलावलिषु, कुवल्यावलिषु, ललितकुवल्यावलिषु । ६. प्रयोधरेषु । ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुचलयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापस्तृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पङ्ककृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवार-कुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रमयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणाल विसमेव दण्डो येषां तानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि वालव्यजनानि, विभ्राणं 'दधानम् ।' ... 'चन्द्रकरैरिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उन्नतम् उपरि विद्यमानं नालं वृन्तं शाखादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः तादृशैः, कमलैः पङ्कजैः, कुमुदैः, करैः, कुचलयैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः छत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिधृतैरित्यर्थः । निवारितो निपेधित आतपः सूर्यप्रकाशो यस्य तम् ।

जलेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरत्वादित्याशयः, इत्थ-
मन्यत्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
तृत्वात्सम्पत्तीनामपि सलिलाद्र्द्रशरीरत्वासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां घनात्यवचूर्णां समाज समूहमिव । सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिपद्रचनामिव ।

इह 'समूहमिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः, 'समागममिव' इत्यत्राप्युक्तालङ्कारः सम्मिलितवरुण-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । 'समाजमिव' इहाप्युक्तालङ्कारः, 'समागममिव' इहाप्युक्तालङ्कार एव
पारंपर्यसरसीना समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरैरिति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं नियमित्यर्थः ।
अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव मृदुलत्वात् निज-
मस्तकधर्पणेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपस्तृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भावहिट्टाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निसृष्टदृष्टिः अग्रेतन सर्वं दृष्टवान् अन्याश्चैवप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादेति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा ।

इत कदलीतोरणानि विशिनाष्ट—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सघनद्रवेण कृता
लिप्तीकृता वेदिकाः परिष्कृतभूमयः (वद्धतलभूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचिता घण्टिका लघुघण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डोपसूनानि तेषां मञ्जरी बल्लर्य एव चामराणि वालव्यज-

(मसल डाली गई) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दीखते द्वारोंमें उन्होंने मृणाल दण्ड समन्वित और मृणाल-
सूत्रसे ही निर्मित बहुतसे चामर धारण किये थे । कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई ज्वेनो-
त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एव कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्होंने रौद्र-निवारण (छाया) कर रक्खी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सम्मिलित वरुण-
सम्पत्तिके समान, शरत्कालसमूहके समान एव एकत्र समवेत सरोवरसमूहके समान हो—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिविम्ब गिर जानेके भयसे ही मानो जीत्रतासे दूर दिसकर
प्रणाम कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(घुसा) । वहाँ वेदीके ऊपर गाढ चन्दन-द्वारा लेपन किया गया था, ज्वेत पङ्कजी कलिकाद्वारा छोटी
छोटी घण्टियाँ निर्माण की गई थीं, प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१ आरक्तचन्द्रकरैरिव, सन्तापरोपप्रकटित । २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादतल्पतन ;
पादनखतपनदाहभयादिव । ४ सिन्धुवार ।

राणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामावद्धलवङ्ग-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुसुद-
द्रामध्यजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीत रुचिरकुसुमाभरणभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भय-तट-निखात-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-वालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्रौ वितानकानां तलेषु
नसिन्दूर्कुट्टिमेषु अस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेतारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छरीपपद्मकृतशाङ्खलानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिता-स्थूलमल्लिकामुकुलानां पृथुलमालतीकुड्मलानां हारा येषु तेषाम् । आवद्धाः
नमेलिता-लवङ्गपल्लवानां द्वेकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुसुददामान्येव कैरवस्त्रज एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणाल विसमेव वेत्रं वेतसं हस्ते
यामां ताभिः, गृहीतानि धातानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि यामिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निसृष्टदृष्टिः
दृष्टदृष्टि दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जाल्युत्प्रेक्षा ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्प्रदर्शयति—वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनदिकाना-
मेव उभयतीरयोः निखातैः आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पद्मयो यामां ता, तथा कुसुदानां कैरवाणां धूलयो रजांसि एव वालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्कज
धासां मन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमाना, गृहनदिका भवनीय-
लघुमरिनः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

वचिदिति । निचुलानां हिज्जलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवल्लीर्यः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णाणि चामराणि वालव्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
विलक्षितानि यानि वितानकानि क्षुद्रचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागसंभवरञ्जि-
तानि यानि कुट्टिमानि बद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतल्पाः । 'वानरीरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

वचिदिति । पूला वालुकाख्यगन्धद्रव्य तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविषयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषाम् एवंविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तद्विषयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेसरैः कृता । विहिताः शाङ्खलाः
नवतृणप्रनुददेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागृहाणां विसपूर्णसलिलोद्वारभवनानां गिखरम् । ऊर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिर्नीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः बिन्दुभिः

नदिका-एतयो बड़ी बड़ी कलियोंके शर लटकाकर रखे गए थे; लवङ्गके पत्तोंसे समन्वित चन्दन-
एकत्री मालाएँ बाँधी गई थीं, द्वेनोत्पल-मालाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रनिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ रुड़ी
थीं । मन और दृष्टिप्राप्त करते करने इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखावाली तथा द्वेनोत्पलके धूलि-रूपी वालुका (रेत) से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बहाती
गृह-नदियों हैं; किसी स्थानमें हिज्जल- (स्थलवेतस) वृक्षकी नखरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
विपिन (बंदीवे) के नाँचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कनलोंकी शृङ्गाएँ आनृत (बिछी) हैं, किसी स्थान में—
मर्म द्वारा ही विनवा अनुमान हो इस प्रकार की-सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गृहोंमें श्लायचीका
रम मेचन किया (छिन्का) जाना है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केसरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. दृष्टि .. । २. प्रकृतिभिरिव । ३. अन्तर्निखात .. । ४. कुमुदवन .. । ५. जलाद्रौकृत ।

६. निम्न .. । ७. स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अत्र [अत्रक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-धूलिधूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, क्वचित् सहकार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, क्वचित् क्रीडित-कृत्रिम-करि-कलभ-यूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः^३, क्वचिद्-गन्धोदककूपेषु चन्द्र-काञ्चन-सुधा-पङ्क-कामपीठेषु-स्थूल-विसलता-दण्ड घटितारकाणि^४कृतकै-केत-जल-जल-द्रोणि-कानि कुवलयवालीरज्जुभिर्गन्धमानानि पत्र-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, क्वचित् रफटिकवलाकार्वली वान्त-वारिधारा-लिखितेन्द्रायुधाः सञ्चार्यमाणा मायामेघमालाः, क्वचिदुपान्त प्ररुढ-पाण्डु^५

धूसरिता धूम्रवर्णीकृताः। तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुवर्हिणां कदम्बानि समूहान् मृणालयुक्त-जलधारागृहाणां शिखरे (पृष्ठे) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां चौदैर्धूसरिता इत्यर्थः 'पद्माक्षिलोनि किञ्चलके तन्वाद्यंशेऽप्यणोयसि' इति । 'शाद्वल शादहरिते' इति चामरः ।

क्वचिदिति । सहकाररसेन आनन्दवेणु सिक्ताः किलञ्जीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः आच्छाद्यमानानि आश्रित्यमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

क्वचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निवृत्तेन करिकलभानां त्रिशद्वर्षीयहस्तिशावकानां यूथकेन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचात्यमानाः काञ्चनकमलिनीकाः कनकनलिनीः ।

क्वचिदिति । वद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्णमेव सुधापङ्कः धवलीकरणसम्पादकविलेपनद्रव्यं येषु तानि काञ्चनसुधापङ्कानि कामपीठानि अर्चायां प्रयोजनीयानि मदनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां मलयजसयुक्तसलिलानां कूपेषु उद्गपानेषु स्थूलैः विसलतादण्डैः मृणालदण्डैः घटितानि रचितानि अराणि चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि कृतकदलानि वेतकीपत्राण्येव जलद्रोणिका सलिलाधारविशेषा येषु तानि, कुवल्यावल्या नीलोत्पलपङ्कके रज्जुभिर्नालतन्तुभिः ग्रथ्यमानानि मिथोवध्यमानानि, पत्रपुटान्येव घट्यः लघुघटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णनेऽस्मिन् सुगन्धजलभृताः कूपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि वेतकपत्रैर्विहितानित्यर्थः । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य गीम्रशीग्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

क्वचिदिति । स्फटिकवलाकावलीषु स्फटिकरचितवक्त्रपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा जलधारा याभिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनुषि यासु ताः, तथा सञ्चार्यमाणा रचनानैपुण्येनैव सञ्चात्यमानाः, मायामेघमालाः कुत्रिमजलदपङ्क्तीः ।

क्वचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्ररुढाः सज्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु

देशवाले, मृणाल-प्रचुर जल-यन्त्रों (फुहारे) के शिखर पर रसे, जलधारासमूहके क.से धूसरवर्ण हुए कृत्रिम यन्त्रमयूरोंके झुण्ड हैं, किसी स्थानमें आमके रससे ससिक्त (मिश्रित) हुए जम्बू (जामुन) पल्लवोंसे आभ्यन्तरदेश आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं, किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हस्तीके शावकों (वृक्षों) की क्रीडासे सञ्चालित होती सुवर्णकी कमलिनीयाँ हैं, किसी स्थानमें सुवर्णको गलाकर चूर्णद्रव्यके समान बना उससे लेपकर जिनके चवूतरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण है—ऐसे कूपोंमें पत्र-पुटर (पत्तेके ठोंगा) के जलनि.सारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत—सरल-काष्ठ (आरे) स्थूल-मृणाल-लतारूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल-ग्रहण-पात्र-विशेष (डोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके थे और वे नीलो-त्पलावली-रूप रज्जुओंसे परस्पर बँधे थे, किसी स्थानमें स्फटिक-निर्मित-वक्त्र-पङ्क्तियों (क्रमवद्ध वगुल्लों) के मुखोंमेंसे निकलती (वमनकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-धनुषवाली कृत्रिम मेघ-मालाएँ निर्माण-कौशलसे सञ्चालित हो रही हैं, जिनके तटके समीपमें श्वेतवर्ण यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तैरती हुई नूतन मालती-पुष्पोंकी कलियोंसे विषम (उच्च नीच) दीखती थीं ऐसे श्वेतचन्दन-जलसे परिपूर्ण

१ धूसरितानि, ...धूसराणाम् । २ सहकारतरुसिक्तैः । ३ ...कमलिनीका । ४ ...दण्डारकाणि ।

५ कनककेतक **, कृतकेतक । ६ दलद्रोणिकानि । ७. कमलपत्र । ८. वल, कावलीः । ९. रुढ ** ।

१० क्वचित् 'पाण्डु' इति पदत्र विधत्ते ।

यवाङ्गिरासु तैलज-मालती कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरीक्रिय-
माणा शरयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलक्षोद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलविन्दु-दुद्दिनमुत्सृ-
जन्तो यन्त्रवृत्तकान्, क्वचिद्विधुत-पक्ष निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्र-
शानुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-रवावध्यमानाः^३ कुसुमदामदोलाः-क्वचि-
दुत्तराहद-निर्गतोन्नाल-नलिनी-च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, कचि-
द्वटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचिन् कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

नरगः अभिनवः मालतीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कललाला यासां
नासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीर्घिकासु,
शिशिरीक्रियमाणाः प्रचालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हाययष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलक्षोदैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(मल्लिरत्नाय उच्चवेष्टनानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुद्दिनं वर्णमित्यर्थः । उत्सृजतः सुञ्जतः, यन्त्रवृत्तकान् यन्त्रमयान् लघुतरुन् । 'स्यादालवाल-
नावालमावाप' इत्यमरः, 'घनान्धकारं वृष्टौ च दुद्दिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विद्युताः कम्पिता ये पक्षाः पतत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा अम्बुकणाः तैः
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुगाराः याभिस्ताः, भ्रमन्ती. भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयीः यन्त्रा-
मिकाः, पत्रशानुनिश्रेणीः दलरचितपत्रावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः सुदृघण्टिकाः तासां पङ्क्तिः आवल्याः पटुतर. अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, वध्यमानाः सेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरैषु अभ्यन्तरेषु आरूढाः सज्जाता अथ च निर्गता वदनेभ्यो वहिर्निःसृताः उन्नाला
उद्गतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां हृदैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् गृहान्तर्नीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरैषु नलिन्यः
उत्पन्नान्ततश्च सुरेभ्यो बहिः उन्नालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छ्रजम् । शैत्यार्थं शोभार्थं च
वृत्ताधारविशेषः । 'दल. पर्णं हृदः पुमान्' इत्यमरः । इह छेकाशुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
नानि, वध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणूनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह 'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता धिमहिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसलयाः तेषां रसेन निर्या-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । तृणशून्यानां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् वल्लरीमयश्रवणाभूषणानि ।

शोभिताओं (दाबलियों) में किसी परिचारकद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) धोकर ठण्डी की जा
गयी थी, किसी स्थानमें यन्त्रमय छदवृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(नोलीके चुन्नेसे कवारियों) निर्माणकी गई थी और उनमेंसे निरन्तर बड़े बड़े जलविन्दुओंके वर्णन हो रहे थे,
किसी-किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फटफटाने पक्षों) में जलविन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्र-मय (कल-पुञ्जे) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारें) हैं, किसी-किसी स्थानमें पुष्पमालाओंके हिंडोले
(जन्ने) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गये हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियों (कतारों) से अत्युन्नत
रव हो रहे हैं, किसी स्थानमें किसीके द्वारा सुवर्ण-कलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
गोमर नहर निकले ऊँचे दण्डवाले कमलके पत्तोंसे छाये हुए हैं, किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरको रमणीय
नौमके आकृतियोंवाले—मनमोहन दण्डवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं, किसी
स्थानमें शृंगाल मृग-निर्मित वस्त्र, हस्तमृदिता (हाथसे मसलकर) कर्पूर पल्लवके रससे सुगन्धित किए

१. सितरत्न, नरसत्ता ।

२. अनवरत-चन्दनस्थूल ।

३. पटुतरवाध्यमानाः, पटुतरावध्यमानाः ।

४. निर्गताः । ५. शानुकुम्भान् । ६. दण्डनिवध्यमानवान् ।

फलद्रवेणाद्रिक्रियमाणान् तृणशून्यं-मञ्जरीकर्णपूरान्, कचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वीज्यमानान्
उलपभाजनभार्जः शीतोषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः
जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदनोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसन्ताप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानामिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती भूपदी तृणशून्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

क्वचिदिति । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि
अस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीना फलपाकान्तवल्लीना रसा निर्यासास्तान् ।
अन्यानि । एवंप्रकारान् एवविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः
सामग्रीरचनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तान् वीक्षमाणः अवलोकमानश्चन्द्रापीडः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—हिमेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
इत्यस्य विशेषणानि । हिमवतः तुपाराद्रेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलानां जन्मभूमिमिव उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघमासयामिनीनां समस्त-
तपोमासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषा समस्तवर्षर्तूनां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ य उष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवास वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेघानां विद्युतस्तडितः
अयमिति वैद्युतो यो दहन इरमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण विद्योगेन दुःसहः असह्यो यो दिवसो वासरः
तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव, तथा भकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तृतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरस्वादित्या-
शयः । जात्युपेक्षालङ्कारश्च ।

जा रहे हैं, किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली-फलके रसमें आर्द्र किये जा रहे हैं; और किसी स्थानमें
पापण-निमित्त पात्र (कुँडी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पत्र-पत्रके पत्तेमें किसी परिचारिका द्वारा वायु
की जा रहो है, परिजनवर्ग शीतलता सम्पादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सामग्रियोंका सङ्ग्रह
कराते और करते थे । उन सबको देखता-देखता जाकर राजपुत्र उन हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ
(आ पहुँचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-केलिका गृह था,
समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था, समस्त चन्द्रन वनदेवताओंका ही मानो पत्रिक वासस्थान था,
समस्त चन्द्रकान्त-मणियोंका ही मानो जन्मस्थान था, माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था,
समस्त वर्षाकालका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था, समस्त नदियोंका ही मानो ग्रीष्म-सन्ताप-निवृत्तिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था, समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल-सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त नेत्रों
(वारिसों) का ही मानो विद्युत्समूह अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था, कुमुदिनियोंको
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनवनयिके

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
वनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखरावद्धन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तर-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणक्राभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिवहलेन पिण्डहार्येणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेना-
मन्यनात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिशति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
मपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोद्येत् ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्कर किञ्चलकसमूह वहन्तीति
तं, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः, कदम्बकिञ्चलकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
मयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलीति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तं, अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेपथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आवद्धा कृता दन्तवीणा ज्योत्सातिशयेन मुखकम्पनकाले उपर्यधोभागादशनानाम् अन्यो-
न्यसंवर्पणोत्पन्नः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन भ्रमरसमूहेन जटिलाभिः
धाच्छादिताभिः, अत एव गृहोतानि शैत्यापनोदनाय धृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
चमनानि याभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्बहिश्च अतिवहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् सृष्टिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हतुं शक्येन करग्रहणोचितेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमय चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अभ्युपगच्छति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नानि 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उत्प्रेक्षावाचकत्वादन्येषु चतुर्ष्वप्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वाण (बुझने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (फुहारों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई मूर्त्यको किरणें भी अत्यन्त शीत स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुई है इस प्रकार प्रतीत होना थी, कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह वृद्ध करती वायु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विनरण करती थी, चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होने थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जर करते
भ्रमरगा भी मानो दन्तवर्षणका रव करते (दाँत किचकिड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था, और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए भ्रमरोंसे आच्छादिन लताएँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
वस्त्र ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यको शोभित करती थीं ।

जमने उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और नृत्तिपण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अमन्यत और बाहरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुमुदमय, अङ्गोंको

धियम् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान्, चन्दनमयमातपम्, कर्पूरमयं पवनम्, उदक-
मयं कालम्, तुपारमयं त्रिभुवनम् ।

एवविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गुहातलगताम्, कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गद-चलय-रशना-नूपुरैर्मृणालमय-
निगडैरिव संयतामीर्ष्या मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, वाष्पवा-
रिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वद्धितनिश्वास-मरुति दष्टामिव मुखे मातरिश्वना,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् मुक्तामालम्बसज्जातान्, अगणयत् अमन्यत
अतिशिशिरत्वसादृश्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसज्जातम् भावश्चोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं घनसारसज्जातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसज्जातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसज्जातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उल्लेखावाचकत्वात् सज्जातार्थे मयद्रूपस्यविधानात् पञ्चस्वपि वाच्य-
क्रियोल्लेखानां प्राग्वत्ससृष्टिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगुहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीडः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति द्रष्टव्या क्रियाया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
तनस्य कादम्बरीमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतां परिवेष्टि-
ताम्, अतएव अशेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्तान्, हिमवतो हिमाचलस्य गुहा-
तलगता कन्दरातलस्थिता भगवती माहात्म्यवती गङ्गा मागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुल्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अल्पा कृत्रिमा सरित् तस्या या भ्रमिः
स्वेनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घृणितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेन कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि विसान्येव दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयनं पुष्पतरुपम् अधिशयानां कृतस्वापाम् । 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हारेति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्यायां स्पर्द्धया, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः विसरचितैः, हारो
मुक्तामालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, चलय कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि तैः सयतां
बद्धामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, क्रियोल्लेखा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मयलजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिप्तमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोल्लेखाऽपह्नुतिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमोद्देश्यवगन्तव्यम् । इत्थमग्रेपि ।

वाष्पेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवाहिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, तद्-
श्रुजलव्याजात्प्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वद्धितेति । मातरिश्वना पवनेन, वद्धितः कामेन विस्तृतीकृतो निश्वासमरुत् श्वसनवायुः यत्र

व्योस्नामय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा, और वह सूर्यके किरणोंको मुक्तामालामय,
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, उस समयको जलमय और त्रिभुवनको शिशिरमय ननमें करने(समझने) लगा ।
उसके बाद इस प्रकारके हिमगुहके मध्यमें बैठो हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान, सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप स्तम्भसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब ओर कर्पूररसका स्रोत, छोटी-सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मानो शृङ्खला (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजूबन्द), कङ्कण, मेखला (करधनी) और
नूपुरके बहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटमें चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्द्रेन उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
चुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

मन्तापप्रनम्रेण्वध्यामितामित्राङ्गेपु पतङ्गनं, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा,
स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन
नम्र प्रियतमममीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आशयान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-
मनवरतहारस्पर्शलङ्गनं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्बहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं
पद्मपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामित्रावतंसकुसुममधुकरः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहन-
दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

नम्निन्मुग्धे अधर इत्यर्थः । दृष्टं विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-
लङ्कारो ध्वनिश्च ।

मन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्तेषु कामोत्तापप्रतप्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-
ष्टितामिव, अवयवेषु तथैव मन्तापज्ञानादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्ते हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-
व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेनापहृतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि घर्मवति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव,
घर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्बद्धोत्प्रेक्षयाऽपहृतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्रागभिहितमदनशङ्काधरादिभिर्दैवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं
पृथक् पृथक् सुरतेन विनाशयमानं मौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यसुरधत्वाद् देवा अपि
तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवत्त्वमिव न्यूनीकृत्य स्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् ।
हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः
प्राप्तेरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता
ममुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आशयानेति । अपि च, आशयानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्,
मनवरतहारस्पर्शनं निरन्तरमौक्तिकस्पर्शनं लङ्गनं सक्तं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-
पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्बहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पद्मपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं घर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्याः
कपोलद्वयं वीजयद्भिः वातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्मभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा भ्रमराः तैः अनुकम्प्य-
मानां कृपापात्रीक्रियमाणामिव, घर्मविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अवनतेति । अवनतसङ्कुरममधुकराणां कर्णभूषणपुष्पस्थभ्रमराणां रवः शब्द एव दहनो घिरहो-
टोपनेन अग्निः तेन दग्धं उवलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुस्रोतसा
चापप्रचाटेण सिञ्चन्तां मेकं विदधताम्, ज्वालापनोदनायेत्याशयः । अपरोऽपि जनो उवलितं वस्तु
मल्लिन्नेन सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुल्येन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाम्बुनः, निर्वाहप्रणालिका-
द्वारा कृता वा । नटनमन्त्राप्ते सन्तप्त समस्त अङ्गैर्मानो मानो सूर्येन वास किया था । मदन दाहसे प्रज्वलित
हृदयमें मानो अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो
जल्ने उसे आगिज्जल किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानो सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था ।
हृदयके साथ उसने समस्त अवयव भी मानो प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता
उपपन्न हुई थी । ऐसा शुक्र चन्दन-लेपने उक्त रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर
हृदयके स्पर्शने शरीरमें मुक्ताओंकी किरणें लेंग गई हैं । घर्मविन्दुओं (पसीने की बुँदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर
पद्मसदृशालन द्वारा पवन करके शिरोभूषणीभूत पुष्पोंसे आच्छादित हुए मधुकर मानो ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके
प्रति अपनी दया प्रकट करने हैं । कर्णभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुजार) स्वरूप अग्निसे मानो कर्णयुगल
दहन होते थे, उसे बर नापनान्तिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (आँखके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलमे सिञ्चन

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-श्वास-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिबिम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम् मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनारममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वत् या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया अपि लम्बमानत्वादित्याशयः । जात्युष्मेक्षालङ्कारः ।

आयतेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निश्वासमस्तु तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापभयपलायमानेन ज्वालात्रासात् धावता देहप्रभाणा शरीरकान्तीनां वितानेन आधिक्येनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परिव्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनघटौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आपतदिति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये वीजनाच्चलितयोः चामरयोर्वालोक्यजनयोः प्रतिविम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दयितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे गम-नाय यानाय यत् औत्सुक्यम् उत्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पतत्रद्वय यस्य तदिव कुचकलसयुगलं स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि ब्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिबिम्बयोरप्यान्दोलनम्, तदान्दोल-नाच्च पार्थक्येन विद्यमानस्यापि द्विवप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । “कृतपक्षमिव” इत्यत्र पक्षरुणोष्मेक्षणात्क्रियोष्मेक्ष ।

मुदुरिति । मुजलतया बाहुवत्स्या तुषारशिलाशालभञ्जिकां शिशिरपापाणरचितपुत्तिकां मुहुर्मुहुः चारं चारम् आलिङ्गन्तीम् आश्लिष्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुदुरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तिकां मुहुर्वारंवारम् आश्लिष्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुदुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं मुहुः आमृशन्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्राग्ब्रदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्ताप-प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूह-लिनेव ‘अस्याः कीदृशी अवस्था समुत्पन्ना’ इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रति-विम्बस्य विम्बसामुल्यादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम् । ‘कुतूहलिनेव’ इत्यत्र गुणोष्मेक्ष ।

कण्ठेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिविम्बे अर्थात् करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अश्रुजलके नि सरणमार्ग (नालिका) के समान कर्पूरके तुल्य शुभ्रवर्ण केतकी-पुष्पकी कलिकाओं धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घ निश्वास (लंबी साँस) के वेगसे काँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरकी कान्ति-का प्रवाह मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर डुलती थी) अत एव उसने दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-गुगलका प्रतिविम्ब पड़ना था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियतम चन्द्रापीडके निकट जानेके लिए उत्कण्ठासे ही मानो उसने दो पक्ष उत्पन्न हो गये हों, ऐसे उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवरुद्ध कर (दबा) रखा था । शीतल प्रस्नर-निर्मित पुनलियोंको सन्ताप-शान्तिके लिए मुज-लतासे वह बारम्बार आलिङ्गन करती थी । कर्पूरकी पुनलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-कमलोंसे बारम्बार चन्दन-पङ्कजी प्रतिमूर्तिका आमर्शन करती थी । अपना मुख भी स्तनमें प्रतिविम्ब होकर मानो कौतुकवश ही हुआ हो, इस प्रकार फिर-फिर उसको देखना था । कर्णका अलङ्कार

१ आपतत् प्रचलचामर, क्वचित् चकारो नास्ति । २ निरन्धन्तीम् । ३ आनृपन्तीम् । आनृपन्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना^१ सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हरैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं 'नोदेतव्यमद्य त्वया' इति जीवितस्पर्शमय^२ शपथं शशिनमिव^३ कारयन्तीम्, करिणीमिव सम्मुखागतप्रमदवन-गन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छाद्यभूते पल्लवे किसलये शेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्यापि तापवत्त्वं ध्वनितम्, सोत्कण्ठमेव सकुतुहलेनेव विद्यमानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

हरैरिति । मुक्तः संसारबन्धात्यक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरिति विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्मुक्ताप्रालम्बैरपि प्रसारिता विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यस्तथोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्ग्यमानाम् आश्लिष्यमाणाम् ।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोत्प्रेक्षाङ्कारश्चेत्युभयोरैकाश्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्करः, अनेन चास्या निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मणीति । उरसि वज्रस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रत्नादर्शमेव शशिनं शिशिरत्वशुभ्रान्ववत्तुल्यसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दीपकेन त्वया शशिना अद्य न उदेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्, ममात्यधिकातापसम्भवादित्याशयः' इति प्लवजिवेदनानन्तरमित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेप्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव, रत्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः । अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं निश्चितं शपथं विदधाति । इह समासासत्त्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकम् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

करिणीमिति । करिणीं गजपत्नीमिव समुखे समक्षे आगतः आयातो यः प्रमदवनस्य तत्संज्ञकान्तःपुरोद्यानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ यया ताम्, वियोगिन्या गन्धस्य उत्तेजकतया वलेशोत्पादकत्वादित्याशयः । पक्षान्तरे तु समक्षायते प्रमदे प्रकृष्टमदे वन्य-गन्धवारणे अरण्यगन्धगजे तं प्रतीत्यर्थः । प्रसारितः करः शुण्डा यया ताम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रस्थितामिति । प्रस्थितां विदेहे चलितां नारीमिव, अनभीष्टम् अनभिलषितं दक्षिणवातस्य मलय-मरुत मृगस्य (लङ्गणावृत्त्या) मृगमदसुगन्धेश्रागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, वियोगिन्या मलयवा-युक्ततूरीसुगन्ध्यादीनामत्यन्तोत्तेजकत्वादित्याशयः । पक्षान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे वात-मृगस्य वातप्रतीसंज्ञकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम् । नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वे मृगस्य अमङ्गलद्योत-कतया वसनराजीयादौ प्रत्यातत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनस्य कामस्य अभिषेकः स्नानं तस्य वेदिका सस्कृता भूमिः तामिव, कमलैः पंकज-पत्रैः आवृतां शीतलवायाच्छादितौ चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवलौ श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनत्ववत्तुल्य-सादृश्यात् कलमौ स्तनदुग्धौ ताभ्याम् अवष्टब्धौ आक्रान्ता पार्श्वौ भागद्वयं यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु पल्लव भी कपोलदेशमें अने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवमें सम्म होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसके गाल पर चुम्बन करता था । मुक्तानालार्ण (मोतियोंके हार) भी कामार्त्त होकर ही मानो कर (किरण, हाथ) प्रसारण कर उम्मा आनि लाने करता था । वज्र म्बल पर स्थापित मणिमयदर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ' इस प्रकार प्रार्थनाके अनन्तर अपने जीवन-स्पर्श कराकर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही मानो करती थी । हस्तिनी जिम प्रकार मदनत वन्यगन्ध हस्तीके सामने आने पर सूँड लम्बी कर देती है, उसने भी उसी प्रकार तामनेते आने हुए प्रमदोद्यानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिये थे । देशान्तर में प्रस्थित मिथियोंको जिस दक्षिणभागेन वानप्रमौ (उम नामका एक प्रकारका मृग) का आगमन अभीष्ट नहीं होता है, उम्मा भी उसी प्रकार दक्षिणवायु और कम्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था । कामदेवके

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलसावष्टवपाश्र्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बर-
रतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
रागिणीञ्च, बालां^१ मन्मथजननीञ्च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरी व्यलोकयत् ।

कमलावृतौ सलिलस्य शैत्यरक्षणाय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भौ ताभ्याम् अवष्टब्धौ
आश्रितौ पाश्र्वां यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषदोषवारणाय 'मदनाभिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिपेके'त्यादिपाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गानलिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं तत्समयेऽपि लोमरहितत्वात्
सुन्दरम् ऊरुमूलं सविधमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृणालं
कोमलम् ऊरुमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । एतस्या वर्णन एवेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुसुमेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमयधनुर्यष्टिः तामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अध्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषलावण्यादयो गुणसमूहाः ताभिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पक्षान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिम्याम् अत्रभागाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिर-शीतलो हारो मुक्तामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पक्षान्तरे तु शिशिरचुं प्रतिपेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुकरी अमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला व्यग्रा ताम् । पक्षान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेपणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पादयित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीकमलिनीम्, अपि च अभ्यर्थितो याचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गे विनाशावश्यमावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृणालवतीं तापाधिक्याच्चाभ्यर्थितशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषग एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपोडितकादम्बरीवर्णनमधुरिणि महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिनीयमिति न मनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे शुश्रवण हुय जलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
शुश्रवण स्तनरूपी कुम्भद्वय (दो कलस) से आक्रान्त था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगद्गोत्पन्न
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और मृणाल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल बलके नीचे
मृणालके समान उस समयमें भी लोम नहीं होनेके कारण कोमल ऊरु-युगलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामदेवके द्वारा गुणारोपण करने (ढोरीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार युवावस्थादि विशेष सौन्दर्यके कारण बहुतसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकाञ्ची देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । अमरी जिस प्रकार पुष्पान्वेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी वाणों (कामावेशों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोद्दीपन-
कारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृणाल-धारण करती थी एवं अन्यान्य
शीतल-स्पर्शकी प्रार्थना करती थी) ।

अथ न्ना यथादर्शननागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्रनामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमानं-धवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहाः नवयुवा करिणीचोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना, ससम्भ्रमच्युतोत्तरीया हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना,

मेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रमेति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्टस्तानामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितिम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारकवर्गम् । इति पृथक् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वादपितानि नामाक्षराणि चन्द्रापीडेतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा पप्रच्छ पृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ विरक्तौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जननपार्श्वतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपवीयमानो धवलिमा रवेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीड दूरादेव दविष्टादेव दृष्ट्वा निरीक्ष्य कुसुमशयनात् पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उत्थिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दृशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा धमिनयगृहीतेत्यर्थः करिणी हन्तिनीव, ऊर्वोः जडयोः स्तम्भेन सात्त्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विधृता व्याहतगमना, पक्षान्तरे तु ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विधृता आवद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुमुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तब्धतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतटपद्मपरिमलेन सुगन्धितृष्णयेत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसमूहः उत्थाप्यमाना उत्तोल्यमानेव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं स्रस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव, कुचयोराच्छादनावेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

मणोति । मणिकुट्टिमे रत्नमयवद्भूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सव्यपाणितलं तेन, निजप्रतिमां वद्भूमिसदृशान्तं स्वकीयप्रतिविम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्थयमानेव तन्निमित्तमेव

उसके बाट, परिजनवर्ग जिस-जिस भावसे एक-एक पीछे एक उस चन्द्रापीडको देखे, उस उस भावसे कादम्बरीके समीपमें आ-आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे बिना कहे ही पूछती कि 'वहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे किनकी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार सकेतसे पृष्ठने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त शुभ्र होते अपने नेत्रमें चन्द्रापीडको दूरमें ही सामने आते देखा, तब वह विशाल-नितम्बा कादम्बरी पुष्प-शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई हरिनी जिस प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको निःचेष्ट रखती थी । शरीर पराधीन रहनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए चन्द्रावमान अनुरागसे ही मानो वह बलपूर्वक उठ गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वस्त्र खिसक गये थे, उसे वह हारकी किरणोंसे ही मानो वक्षस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रत्न) वाम-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. रचित 'तारकेण' इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. कचित् 'विलोक्य' इति पद नोपलब्धम् । ३. कथं सन्द्यम् । ४. निक्षिप्तनाक्षर, निक्षिप्ते चक्षुःनक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छादयमाना । ८. उत्तरीयका, उत्तरीयाशुका ।

स्रस्त केशकलाप-संयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युदयेव आत्मानमर्पयन्ती, चलितैत्रिकताम्यत्रिवली-तरङ्गितैरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसानङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषो क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिविन्दु-वेणिकया चलितावतंस-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनैव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र वामकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुह्याचपच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच धातुः ।

स्रस्तेति । स्रस्तो विचित्रो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन धन्धनेन श्रमितः तद्व्या-पारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति क्षरन्ति स्वेदसलिलानि घर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसव्य-पाणिना, अभ्युदय आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युक्ष्यजल-रूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति । चलितम् उत्थानत्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्रयन्ती खिद्य-माना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिर्यस्तास्तस्या भावस्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्चमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तं शुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थितिलकविशेषमलयज-द्रव तन्मिश्रमिव सस्पृक्तमिव, अतएव शिशिर शीतलम् आनन्दजलप्रमोदाश्रु चक्षुषा नयनेन क्षरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिविन्दूनां प्रमोदाश्रुपुपतां वेणिकया प्रवाहेन, चलितानां कम्पितानाम् अव-तसानाम् उत्तमाङ्गभरणभूतकुसुमाना धूलिभिः परागैः धूसर पाण्डुर स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमाया चन्द्रापीडप्रतिविम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्रूपे प्रवेशशृण्णयेव प्रक्षालयन्ती धौतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देव-ताड्ये केशबन्धे' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थितिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिदधोमुखी ईपद्वाङ्मुखी, तत्क्षणं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तया, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसक्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रज्जुवदित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । स्थलित केशकलापके बन्धन करनेसे परिश्रान्त दक्षिण हाथमेंसे घर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्षण कर चन्द्रापीडको अपना आत्मसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुडनेसे त्रिवली (उदरके ३ थर) चलित होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता जा मानों कामदेव उसे निष्पीडन (निचोड) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह निलकमेंसे ललाटके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शातल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (नलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिविम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी वृद्धोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोडा नीचे देख रही थी, उस क्षण नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुञ्जीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर सलग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुण्यशय्यासे उसका आसर्पण कर रही थी ।

१. समभ्युदयेव । २. बलित । ३. ताम्रत्रिवली तरङ्गिणी । ४. चन्दनरसानिव, रसमिश्रन्, सरान् । ५. चक्षुर्न्याम् । ६. नन्द । ७. घटितावतंस । ८. युञ्जित ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दक्षितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टाय प्रतीहार्या समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्द्रिकां रोचिष्णुरत्न-प्रत्युतपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपावि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-
कुवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीपु पक्ष-
पातः प्रजापतेः' इति चिन्तयान्बभूव । कृतप्रणामाञ्च ता सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायाम्नः
नमीपे सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयम् । दर्शनादेवोपारूढग्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अभवर्त्ती यत्र
क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, दक्षितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथा तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टाया ममासीनायां तस्यां कादम्बर्याम्, प्रतीहार्या द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनद-
मयीं सुवर्गरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युसाः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्द्रिका वेष्टासनम्, पात्रेनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भूमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेष्टासनमासन्दी छी वृषी च व्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् दृग्विषयतां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पक्षपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आत्मनः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपारूढः उत्पन्नः ग्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्शं स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आत्मनोऽभिनयोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सैवावस्था मदनविह्वलदशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम्, आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्मादद्यापि न
श्रद्धाति मां लक्ष्यीकृत्यैवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिमि प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडेन तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महाश्वेताको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठी थी कि इतनेमें प्रतीहारिने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायों में
दीप्तिशील (चमकने हुए) रत्न खचिन (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरकुवाहिनी (पानके
उध्वेरो धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! ननुव्यजानिमी क्रियां के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में हाँ बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बार-बार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षासे शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीता । ३. सकुतूहलं परिजनेन । ४. क्वचित् द्विरकिर्नास्ति ।

णालापेनेति' । 'प्रकाशमब्रवीत्—देवि ! जानामि' कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः' । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेपुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया' च दृष्टया वहसि

प्रकाशमिति । जानामि अग्रेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम् अरतिं विरागं
निमित्तीकृत्य हेतु विधाय, अविरलेन अजस्रेण सन्तापेन संज्वरेण तीव्रो महान् अयं प्रत्यक्षतयोपलभ्य-
मानो व्याधिः स्फुटं प्रवृत्तः त्वयि सञ्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष त्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहिनं जनं निरतिशय व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु ।' इति सम्बोधनमपि रतिकालिक सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनुरूप एव
भावः शाकुन्तले यथा—

‘तपति तनुगान्नि । मदनस्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव’

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अत्रभवतीम् आदरणीया त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

उक्तेति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवती त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्प
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितां शयिताम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव वहर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणेन दाहकलेशोदया-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनाविर्भावात् कम्पाभिधसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुं मभिलषतः, तथा कुसुमेषु, पुष्पवाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितां शिथिलतनु त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्गद इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते तव भुजलते बाहुबल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा दृष्टया नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमल यत्र ता स्थलकमलिनीं
स्थलनलिनीं वहसीव प्रापयसीव, एतद्व्ययमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवधिके इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

हे, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे भङ्गीपूर्णवाक्यमें
कुछ पूछूँ ।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—‘देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
होनेसे भयङ्कर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
सत्य ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे काँपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प शय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीडा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपकी कृश
भुज-लता अनङ्गद (बाजूबन्द-विहीन, कामको उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सन्तप्त आपका नयन
युगल मानो रक्ततामरस (कठोर रक्ता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीको धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २. जानासि । ३. अविचलसन्तापतन्त्रो व्याधिः । ४. तामर्यं व्यथयति यथा माम् । ५. देहप्रदानेन । ६. अनङ्गदेवतानुभूते । ७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमिव^१ रक्ततामरसाम् । दुःखितायाञ्च^२ त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णाणि^३ मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लता^४ इति^५ ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
व्यक्तव्याहारमूचितम् अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिमसम्भावयन्ती
शालीनताञ्चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

वहमीव, तथा अरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव,
गाटकाममन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
‘स्थलकमलिनीम्’ इत्यस्यापि कर्ममज्ञा तु वहतेद्विकर्मकत्वाद्बोद्धव्या ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अन-रत निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपातः नयनाम्बुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते,
अत्यन्तानुरागयुक्ततया त्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व
श्रेष्ठानि च तानि अर्हाणि निजोचितानि चेति तानि वराह्णाणि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि
गृहाण धारय तथा सति परिचारकेणपि प्राप्ताश्वासेन सता भूयोऽप्याभूषणं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता वर्तति, कुसुमैः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मधुरैश्च सह वर्त्तत इति सकुसुमशिलीमुखा सत्येव
राजते न पुन-अकुसुमशालिमुखेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या
नूनमेवालङ्कारणं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्न-
क्लेशाया मत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाम्बुपतनेन
सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्बोद्धव्याभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णाणि
विवाहोचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवविधायामपि दशायां
खं शोभित्वेति विभज्याह—सकुमुतेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा नबालता तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुखः शरो यस्य स-कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः, इह ‘नैकधा’ इत्यादिबलत् ‘नबालता’ इत्यत्र नजः प्रकृतिभावात्तलोपाभावः । नन्वो-
ष्टादन्त्यव्ययकारयोर्भेदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

‘यमकादौ भवेदव्ययं ढलोर्वचो रलोस्तथा’

इति नियमावगमेन कृतेरभावात् ।

अस्ति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव शिक्षि-
तयेव प्रज्ञया धिया । अशेषं समस्तम्, अव्यक्तव्याहारमूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकरहः सम्मिलनरूप वा मनसा हृदयेन जग्राह बुबुधे । इह ‘उपदिष्टयेव’ इत्यत्र क्रियोत्पन्नालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमि समागमरूपमत्युन्नतविषयम् असम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णी मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दु गिन रहनेमे परिजनने भी निरन्तर अश्रुविन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात्
मोतिनोंके आभूषणोंके स्थानमें अश्रुधारण किया है) अतएव आप अब स्वयंवरयोग्य (स्वय अपने आप, अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवरके योग्य) उत्कृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
बुबुधे) तो पुष्प और शिलीमुख (ज़मर तथा कामदेव के बाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।^१

तदनन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावमे सरल होने पर भी मानों कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई हो उस प्रकार
राजकुमारके उस अस्पृष्टार्थ वाक्यसे नूचिन मनस् अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अभिलाषाओंके
विषयमें अपनी सकलताकी सम्भावना न ममता, रज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें मुखके
संरम्भसे उपरिष्ठ गुण जनकोंके अन्धकारमे आच्छादित (ढके) चन्द्रापीठका देखनेके लिए ही मानो अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव ।

२. दु गिनायामपि ।

३. कचित् ‘मङ्गल’ पठ न दृश्यते ।

४. अपि च

अनन्तर, परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणता गृहाण । कुसुमशिलीमुखान्तर्हिता
शोभते यथा लता इति । ५. अत्य वक्त्रमूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारित^१ द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—
'कुमार' किं कथयामि, दारुणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः । अपि च 'कुमारभावोपेतायाः
किमिवास्या यन्न सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते,
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमान किं न पश्यसि^२ खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया सन्देहदोलारुढेनैव चेतसा महाश्वेतया

प्रकाशितान्यव्याजा । आननामोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटल भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्वात्यरूपप्रकाशम्
अकरोत्, तिमिराच्छादितं घटादिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, 'द्रष्टुमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा लङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाद्विभावसङ्करः ।

तत इति । प्रत्यवादीत् प्रत्युत्तरमकार्षीत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दारुणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतीव्रतया अनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यमुपगतायाः सुतरामेव निरतिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बर्याः सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यन्न सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावो-
पेताया अनुरक्तायाः अथवा कुस्मितो गदितो मारः कन्दर्पो यस्मादेवविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा
कुस्मितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियामुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
तापायैवेति ।

सन्तापप्रतिद्विग्विनामपि तदुत्पादकत्वकथनेन नितिलवस्तूनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथाहीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपल्लवमपि हुताशनायते बह्विवाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येकं कथ्यतोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदार्थात् सन्तापजननाद्विपमालङ्कारः प्रतीयत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । किसलयं पल्ल-
वमेव तालवृन्तं व्यजनं तस्य वातैः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्तिं किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
ननु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—धीरत्वमिति । अस्याः कादम्बर्याः प्राणसन्धारणे जीवित-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव सम्प्रति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वां प्राप्यैव सेयं जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंवेद्यः ।

कादेति । मदलेखालापं मदलेखासम्भाषणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनसन्दर्भस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्द्रेति । उभयथा घटमानार्थतया 'कुमारभाव' पदस्य कौमार्यम् आत्मन्यनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः मदनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोला ताम् आरुढेनैव
बहानेसे ईदृशं हास्य-प्रकाशं करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रत्युत्तर दिया—'राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
भयङ्कर यह सन्ताप अवर्णनीय है, जिसमें फिर देवी कुमारभावापन्न (सुकुमारता) सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावसे संमन्विन (अथवा आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावसे युक्त) हैं इसलिए कौन-सी ऐसी वस्तु
है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिए—'पद्मलताका शीतल पल्लव भी अग्निके समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी रौद्रके समान आचरण करती है । पल्लवोंके पतकी पवनमे भी उनके
चित्तमें जो कष्ट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखने नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका केवल
धैर्य ही कारण है ।' कादम्बरीने तो मन ही मन मदलेखाके कहनेको हा चन्द्रापीडके वाक्योंका प्रत्युत्तर दिया ।
'कुमारभाव' शब्दके अर्थ दो प्रकारसे सङ्गत होनेके कारण ही, 'मेरे प्रति अनुरागार्थमे 'कुमारभाव' शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? 'इस प्रकारके संशयरूप-दोलारुढ चित्तमें चन्द्रापीड, महाश्वेताके साथ प्रणय-वृद्धि

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः^१ महान्तं कालं^२ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा-
त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतश्च तं तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा
विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’^३ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चा-
द्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।^४ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया
च पत्रलेखा, यामेवमनुबध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धा-
वारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^५ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-
तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह
सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव !
यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च
तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रणयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः,
महान्तं कालम् अत्यधिकसमयम् । तथैव तद्विधाभिनिर्गुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताभ्यो
निष्काश्य अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निजगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गम वाजिनम् आरुरुक्षन्तम् आरोढुमिच्छन्त त चन्द्रापीडम् ।
प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना
भवता ब्रूह्व रचयमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्,
प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्या प्रसादोऽनुग्रहः । अनुबध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोती-
त्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशन्निति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वात् अभिज्ञाततरम् अतीव
परिचितम्, अतएव प्रतिपक्षप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्ट-
वान्—‘अङ्गीति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाट् प्याडङ् हे है भोः’ इत्यमरः ।
कश्चिदिति ज्ञातार्थः । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।

अथेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयसि येन प्रकारेण पृच्छसि तथा
ते सर्व एव क्षेमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मनैव तत्
लेखद्वितयम् उन्मुच्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बहुते देव तरु मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही गुरुतर यत्नेसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार
(ढेरे) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर थोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इनमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—
‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनने ही देवीको +न्तोप उत्पन्न कर दिया है,
अतएव वह इच्छा करती हैं कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय
आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीटने उत्तर दिया—
‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह
हुआ है, अतएव तुम इसे अभ्यन्तरमें प्रवेश कराओ ।’ यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने
सेनाके अभ्यन्तरमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ
है । उस समय वह थोड़ेको खटा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त
परिजनोके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्नःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद
उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही
कुशलमें हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही
खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. नपुं लुपगर्माभिः कथाभिः । २. कालश्च । ३. कश्चित् ‘खड्’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’
इत्यधिकः पाठः । ५. अभिजगाम, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारु-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्न्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजा’, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः। बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैस्त्लानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालर्ता नैतव्ये’ति । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवाददर्शयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितञ्च महताम्बीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाशीरस्त्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादापनिर्जेजनादिपु’ इति भागुरि । पुत्रपत्रे चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टा । तथा च वररुचिवचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्’ इति । सकलः समस्तैः राजन्यै औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिर सु शेखरीकृतम् अलङ्करीकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महाशैवः । उज्जयिनीतो विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशः । उदञ्चद् उदगाच्छत् चारु मनोहर यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितां रीतिमवलम्ब्यायमशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राज्यान्तर्वर्तिजनाः कुशलिन्यः चेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरवीक्षितस्य भवतस्तत्, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेतः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह ग्लानिं मनःक्लेशम् उपनीता भवतैव उपलम्बिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठसमाप्तिस्मय एव प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नैतव्या प्रापणीया । इदमेकं पत्रम् ।

शुकैति । अमुमेव उक्तरूपमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुकनासस्यैव महाराजाधिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनानन्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्वदेव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-वक्त्रम् अवादयत् वादितवान् । महता त्रिपुलेन, अम्बीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां नियुक्तम् । बलाहकस्य सुत्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रनाम-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे समस्त सामन्तगण जिनके चरणारविन्दको मस्तकामें अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सन्तियोंके भाजन चन्द्रापीडके ऊपर फैलते हुए, सुन्दर चूडामणि के किरण-जालसे चुम्बित मस्तक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखते हैं । प्रजाएँ कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत समय बीत गण हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे कातर हो गई हैं, इसलिए पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुकनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी बाँचकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अभिन्न अर्थसम्पन्न दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद पिताजी जैसी आज्ञा करते हैं (वैया ही कहेंगे)’ यों कहकर यों का यों ही घोड़े पर बैठे बैठे, उसने प्रयाण-पटह (कूचका नगाडा) बजवा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अथ-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१ किन्तु । २. दृष्टस्य भवतोत्कृष्टस्य । ३ क्वचित् ‘गत’ इति न विद्यते । ४ क्वचित् ‘दिवीसमेतन्’ इत्यधिकः पाठः । ५ यतस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६ प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. क्वचित् ‘कल्याणिना’ इत्यधिकः पाठः । ८ तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितञ्च, समीपावस्थितञ्च । ११. महता इवेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तानादायैतावती भूमिमागमिष्यति’, नन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्ति-रलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यता नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिताः व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् ।

भवेति । भवता त्वया । आगन्तव्य आयातव्यम् नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानोदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या ससूच्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलता कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषय समर्थयति—प्वमिति । प्वम् अनेन विधिना झटित्वेवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तता यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तेन्द्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनु-रक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितो कुशलतां दत्तां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्त्वतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्यार्पणं धूर्त-तायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसी ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितम्, आविष्कृतम्, ‘हृत्क्षीम देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्वेव यात्राकरणादित्याशयः एवञ्च पूर्वं स्नेह दर्शयित्वा मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तेन्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतो-पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतूपन्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चैत्येतेषामङ्गाभिभावसङ्कारः ।

आस्तामिति । आत्मा अस्मद्विपयिणी वार्त्तत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यथा सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीयलोकोचिता देव्यपि कादम्ब-र्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशिलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिता, अत एव व्यर्था

आप पत्रलेखाने साथ आइएगा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा, नव मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विवशति कदल भेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति अममयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्मत्वकी गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेमें मैं अपने स्नेहको वृत्तं पेट्टजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अन. आपको स्नेह कपटका मिथ्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा), अनुरागको मिथ्या वक्रोक्तिकी रचनार्थं निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको मित्रार्थ प्रकट होगा) और मेरी बात दूर रहने दीजिए । अपात्र मनुष्यमें अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें निष्फल मित्यस्य (दानां) दुर्द अनुग्रहानुत्पत्ते परिपूर्ण महाभुभावोंकी दृष्टियाँ पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

न खलु देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काधारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारमस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालस्यते देवी । तत् किं
करोमि, गरीयसीगुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथा-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमनुभूय

निष्प्रयोजनाः, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णां दृष्ट्यो निरीक्षणानीति प्रसादा-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् वैलक्ष्यं त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुरुतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुरुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाधारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यया ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपालस्यते तिरस्करिष्यति तद्विश्वासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरी) सर्वथा विस्मृतवानस्येवेत्यत आह—तदिति । तर्हि करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञा निदेशः देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पन्नात्वादाधिपत्यं
कर्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तक एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कर्त्रा), देव्याः कादम्बर्यां समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अर्पितम्, अतो हृदयं तत्स-
मीने स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बर्यां प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मल्लक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
चपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेव कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
नर्क्षेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्यां अनुग्रहेणानु-
स्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुरुमः स्तम्भे प्लीहि घटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुरपि क्लेशदत्त्वादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्यां चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं द्योतितम् ।

मेरा हृदय, इस प्रकार गुरुतर लज्जा-भारसे जड नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण मुझमें नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णन कर मेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताकी बारबार उलाहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अनुबलद्वनीय
पित का आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारों जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
पैनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधको नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीना
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु मन नो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गकमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडको भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१ प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्ट । ४. आटविकगौलिमकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याटविकगौलिमकेनेव । ५ प्रसङ्गतो जनकथा । ६ क्वचित् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७***चरणारविन्दमननुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशितिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादश्लेषः प्रष्टव्यः कुशल कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमादिश्य तम्—'सुहृदादि'-साधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धाचारभारे^१ न्ययुङ्क्त स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेला-हर्ष-हेषारव-कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-लता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तहितैषितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशितिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्न्यूनतया च अशितिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम् । गाढम् अशितिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया । स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्तमालिकायाः केवलमशितिलाश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वक्त्यात् अश्लेषः समग्रः कादम्बरीपरिजनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्पणाय तेनैव स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः । एतद्वामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्पणाय तत्स्नेहायत्तत्स्नेहद्योतनपरत्वादित्याशयः ।

एवमिति । तं मेवनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रराजवर्गप्रभृतिकम्, साध्यते संग्रामादिकमनेनेति साधनं सैन्यम्, अक्लेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्वयेति श्लेषः । न्ययुङ्क्त नियोजितवान् ।

स्वयमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति श्लेषः । गमनं प्रस्थान-मेव हेला विलासः तथा यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेषारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन । खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा कान्ता रमणीया कुन्ता भञ्जनामकाञ्छविशेषा लम्बमानत्वाल्लता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अपिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगरून्धाचारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिणा करनेके साथ मस्तकझरा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ आलिङ्गन कहना । तमालिकाका गाढ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल पूछना और अञ्जलि बॉव कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।

इस प्रकार मेवनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—'वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी सेनाको यथासमय भोजन-अवनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे-धीरे जाना, यों कहकर वैशम्पायनको सैन्य-रक्षाके ऊपर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह घोड़े पर बैठे-बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-मन होने पर भी, अपने परलयन (जॉन) में सलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाहकसे दृजयिनीकी वार्त्ता पूछना-पूछना प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेषा-रव (दिन-दिनाहट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (टापी) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता, खुर-लता-समूहके समान लम्बे-लम्बे कुन्त नामक अलों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१ पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुपण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वक्रीकृतमार्गायां, जैन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष-घातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तार-दुर्गया, तृषित-पथिक-खण्डित-दलो-ज्जितामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-वद्ध-पाटच्चर-कर्पट^४-ध्वज-चिह्नैरिष्टकास्थित-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुभव्यमानः, पर्याणे पल्ययने लग्नः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चचाल ।

क्रमेणेति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रम्येत्यर्थः । परिणते रविचिम्बे दूरत एव दविष्ठादेव चिरप्ररुहस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्य उपरि वद्ध महान्तं रक्तध्वजं ददर्श अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य क्लीलिङ्गतृतीयकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचर्य प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तथा ।

मालिनीति । मालिनीसंज्ञिका या लता वल्लयः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुपण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तथा तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूथाधिपैः पातितानां भग्नीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परि-हारेण परित्यागेन वक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तथा ।

जनेति । जनैः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाद्य एकत्रीकृतं यत् तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटेः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तथा । वीरायिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये विशय निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

मवेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुध्नेषु उत्कीर्णा निस्तचय रचिताः कान्तारदुर्गा मूर्त्तयो यस्यां तथा ।

तृषितेति । तृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचिद् खण्डानि येषां तानि उज्झितानि आस्वादानानन्तरं परित्यक्तानि च एतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तथा । 'दलमुखेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमञ्जर्यः नक्तमालवल्लर्यः तासां रजोभिः परागैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वद्धा नियमिता ये पाटच्चराः चौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थं हस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकालक्ष्माणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमिविविपयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

तुरङ्गवाला अश्वारोही सैन्य उसके पीछे पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः केंचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे, हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंकी पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग वक्र हो गया था (पण्डण्डो टेढ़ा हो गई थी), हिंसक जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सहग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासार्त्त पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चर्बण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे, उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करजनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थीं; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चौरोंके पुराने वस्त्रों और चिथड़ोंकी पताकाओंके चिह्न बँधे थे; इंदों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंकी शय्यासे वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डलैः । ३. वनगजपति । ४. पथया । ५. अजन । ६. पुरुषहृदय । ७. कपिकच्छुरितमजरी । ८. तटवद्ध जरत्कर्पट । ९. इष्टकचित ।

दिनं चरणं धूलि-धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णा-
स्वादुजलैर्व्रतति-ग्रन्थि-ग्रथित-पर्णपुट-तृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत-
या अनभिलपितोद्देश्या, मधु-विन्दु-स्यन्दिसिन्धुवार^२-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-वालुका कूपिकोपलभ्यमान^३-कलुष-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विपमीकृतान्तरालया, कुक्कुट^४-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकया^५ शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविवि^६रवे^७, बिम्बा^८रुणात्पविसरे

कारिणः तैः प्रस्फोटिताः किसलयद्वारा घातेनैव विचिता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णाकृतानि यानि किसलयानि पल्लवानि तैर्लाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तैः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्क्त्यानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूतयः
तृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमातुमुचितैः ।
पिपासिताः पान्था हि रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, तृणैर्गुरुभारां पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्वद्ध्वा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः असुलभानि दुष्प्राप्याणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां आवस्तया कारणेन, अन-
भिलपिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तया । इह स्वभावोक्तिः ।

मन्त्रिति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकणवर्षिण्यो या सिन्धुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपद्मयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णाकृतानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्भिन्नत-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्थैः, उत्खाता वालुकां दूरीकृत्य रचिता या वालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः), तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्क्त्यानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघुसरितः
त्राभिः विपमीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तया । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

कुक्कुटेति । कुक्कुटाः ताम्रचुडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः गव्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिविपर्ययक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुरुमगहनेषु वृक्षवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
चुद्रग्रामा यस्यां तथा । इह चुद्रार्थं ग्रामशब्दाद्विक्रु प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापत्रे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, यथा वासरे दिने
विम्बवत् विम्बफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह
फरनेका अनुमान होता था, उनके किनारों के समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियों के विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पल्लवोंसे चिह्नित थे, अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्कमय, अन्यवर्ण (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और तृणके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर दूरमें ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने कूप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उस प्रदेशमें कोई जानेकी इच्छा नहीं करता था । किन्तु ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
होना ही गया था, उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमेंसे उडकर
आगे हुए रज्ज्वा धूसरार्ण (मलिन) हो गए थे, छोटी-छोटी लताओंके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पथिकोंने
गान्धकाओंको हटा-हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुश्यों खनन की (खोदी) थी जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कड़माक्त
(मटियाला) जल मिल जाता था । जिसमें वन-मुर्गों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सघन-
तरु-लनामय (साटी) के अभ्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—ऐसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१. प्रस्फुटित, स्फोटित ।

२. वृत्ति ।

३. तृणोलुपपुलक ।

४. अनुमितप्रमेयः ।

५. सिन्धुवार । ६. कुञ्जक । ७. कूपकोपलभ्यमान ।

८. कुक्कुटकुल । ९. ग्रामया ।

१०. परिणतरविविम्बे । ११. सन्ध्यान्ना ।

वासरे, निःशाखीकृत^१-कदम्ब-शाल्मली-पलाशः बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित^२-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्वेषु-विटप-पटल-रचित^३-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरूपकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः^४ प्रियङ्गुप्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे^५ चिरप्ररूढस्य^६ रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरलक्तकैः^७ अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्^८, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपताकाभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीति । निःशाखीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशाल्मलीपलाशाः निजाभिधेयविख्याताः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेपा अवशिष्टा एके एकैके ये पल्लवाः किसलयाः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रुभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दण्डायमाना-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तम्बाः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभागैः जटिलानि ग्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवणैः पक्ववेषु-विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वेष्टनं येषां तैः । मृगेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा प्रियङ्गवदनादिति तात्पर्यम् । भयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चा-पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पशवो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासान्नोपगच्छन्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभिः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीक्षेत्रैः तदरण्यस्थसस्यक्षेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे अरण्य-स्यैकभागे, चिरप्ररूढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रश-नाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्यमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि विलम्बानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभः तत्सदृशैः अलक्तकैर्यौवकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहार्थोपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता वल्ली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा 'लोहिनीभी रक्तपताकाभिः' इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-णाय रक्तपदं परित्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामवालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यग्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दीख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित शाखा-विहीन कदम्ब, शाल्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटीपर एक पल्लव रहनेसे वे छत्रका अनुकरण करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोंपल) निकल कर ऊपरको चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्बोंकी जड़ोंसे वह प्रदेश परि-पूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बोंसके वृक्षोंकी वेडा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी, पशुगण सस्य भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृण द्वारा बहुततर कृत्रिम-पुरुष निर्माण कर रखे गए थे, पक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षोंसे वह सङ्कुचित हो रहा था, वहाँ चिरकाष्ठसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वज वैशा हुआ था, जो इततस्तः पथिकोंके वलिदानका मार्ग देखता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ आल्ता (महावर) रससे और सघोनिःसृत-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था, उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य लम्बमान, जिह्वोंके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अधोमुखते काले बहुतसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहत (ताजे मारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतैः ।

२. ऊर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थित,

अर्द्धोद्धतप्ररोहस्थूलस्थूलस्थाणुग्रन्थि... ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिदल विटपदल, विटपरचित । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे ।

६. दूरत एवाचिर । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा ।

वैरुपरचित-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुद्बुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रत्नणावतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्गलावलम्बमान-धर्धर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव दर्श ।

तदभिमुखश्च कञ्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसानासद्गत्वात् श्यामवालव्यजनस्य च कञ्चतुल्यत्वादित्याशयः । इहालङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रत्नणाय त्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्धशशिनि प्रस्तुतशशित्वोत्प्रेक्षणान् द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबलयो दीयन्ते तदर्थं महिषबाहो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रोऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलरय एव एकं शृङ्गं विपाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना धर्धररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् मृगेन्द्रजटावत् चामरं बालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभस्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुप्तोपमा ।

इत इति । पथिकपुरुषाः पान्थजना एव उपहारा बलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं पश्यन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह छील्लिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

केतकीति । केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिपण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य कपाटेन अररेण, परिवृताम् आवृताम् । इह लुप्तोपमा ।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उभे सुसज्जित किया हो । बुद्बुदके समान रंगमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सन और कपर्दक (कौटिल्य) बाँधकर उस ध्वजके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषकी रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इनना ऊँचा—एक सुवर्ण—निर्मित त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल शृङ्गमें बँधा लोह-शृङ्गलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे गम्भीर—ध्वनि करनेवाली तथा मयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था ।

उम ध्वजके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनके हाथी दाँतके वने हुए, केवडेके अग्रभाग

१. परिणन्, वराटकघटितबुद्बुदपुद्गार्धचन्द्र । २. लोहशृङ्गलामाला । ३. नभःस्थलम् । ४. अवलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित खण्डपाण्डुना च । ७. कपाटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबर-मुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनैव शोणित-लव-लोभलो-शिवालिह्यमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः^१ केसरिणामिव करजैः कचित् किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवणैः केशैः कंचैः भीषणा भयङ्करा ताम्, शवराणां भिल्लानां मुख-मालां वदनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णा चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः परिकरः परिच्छदो यस्यास्ताम्, कालं श्यामं अथौ लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां माला-पङ्क्ति विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अथोरचितवह्निद्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम् चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शबरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शव-रवदनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्णचामरावले-रौपम्यमिश्रपुष्पमालङ्कारः । तथा 'शबरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शबरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

अभीति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाकहस्तचिह्नानि यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनैव, पत्राङ्गरसाककरचिह्नानामास्फा-लनसमयलग्न-शोणिताक्त-यमकरचिह्नवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिर-पानां लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानतृष्णयेत्यर्थः, लोलाश्च पलायाः शिवाः जम्बूकपत्न्यः ताभिर्लिह्यमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णे लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्धूमिः यस्यास्ताम् इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मिथो नैर-पेचयेण संसृष्टिः तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपातितानां भिल्लव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-प्यरक्ताक्षाणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताक्षनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः, कचित् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड्म-लानां केसरिनखसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सरुधिरैः शोणितसहितैः कर-जैरिव किंशुककुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पमुकुलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-भिप्रायः, तन्मुकुलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषणमवगन्तव्यम्, कृतो विहितः पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेचयेण

(बाल) के समान श्वेतवर्ण, कपाट (केवाडी) के अग्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहेका तोरण (महराव) बना था । उसमें शबरोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कलापसे भयङ्कर मुख-पङ्क्तिके समान लाल-लाल चामर-पङ्क्तियोंसे परिवेष्टित और दर्पणके समान वस्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार) लटक रहे थे । देवीके सम्मुखमें कज्जल-तुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए चबूतरे) पर एक लौह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (थापे) लगे थे, उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानां यमने उसे चलानेके लिए रक्ताङ्ग हाथसे ताडन किया हो, और रक्तविन्दुके लोभसे चञ्चल शृगालगण, उसके लाल नेत्रको जिह्मसे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याधोंके द्वारा मारे गए जङ्गली महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे, किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अगस्ति-कुसुमकी कलियोंसे, किसी स्थानमें रक्ताङ्ग व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य किसी स्थानमें इनन कर देवीके उपहार (भेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त । २. रक्तचन्दननिहित । ३. नव । ४. शिवालिह्यमान । ५. लोहित । ६. अगस्ति-कुड्मलैः अगस्त्यतत्कुड्मलैः । ७. प्रकोपहाराम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविपाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीनैर-रक्तकुक्कुटकुलैः श्वभयात् अकाल-दर्शित-कुसुमरतवकैरिव रक्ताशोकवि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-तृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुपण्डैश्चानोद्ध्वकेशैरिव
खजूरैर्वनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरारु-

संसृष्टिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुटुम्बलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विपाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः मृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाप्रराशीनां विचित्रत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणात् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षणांमङ्गाङ्गिभावसङ्करः तथा सर्वासां तृती-
यानामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशराश्यादिरुपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया वल्लीरूपत्वप्रतीतेश्च
साङ्गरूपकालंकारो ध्वन्यते ।

शाखेति । श्वभयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्कलिवृक्षाणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलंकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

बलीति । अपि च, बलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृष्णया रक्तपानलोभेन समागतैः
समायातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणाः फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः इह जात्युत्प्रे-
क्षा निरङ्गकेवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्केति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधानङ्कः तस्या यो ज्वरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्योत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुपण्डैः विल्ववृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोद्ध्वकेशैरिव भयोद्ध्वकचैरिव
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वीभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खजूरवनैः समन्ताद् गहनीकृतां
परितः सान्द्रीकृताम् । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आसाञ्च परस्परं नैरपेक्षेण
संसृष्टिः ।

विदलितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतान्नेषु रुधिरावतेभित्यर्थः, लुब्धा. तृष्णायुक्ताः, मुग्धा
थी कि मानो हरिणोंके टेढ़े सींगोंके अग्रभागके पुञ्जोंसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ों रक्ताङ्ग जिह्वाओंसे पल्लवित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (आँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत थी, उसकी छोटी-छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुत वन-
कुक्कुट (वन मुर्गे) निरन्तर कुक्कुरों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आये वेतालगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए ज्वरसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोंसे, भयसे मानो उत्कण्ठित हुए विल्व वृक्षोंसे और त्राससे मानों ऊँचे उठे केशवाले खजूर (खजूर) के
वनोंसे उसकी प्राङ्गण-भूमि न्यास हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

णानि बलि-सिक्थं-लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-ग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैरशून्योद्देशाम् , प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिविम्बिते-
नास्तताम्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम् , अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशुकेन ग्रथित-शिखि-गल-वलयवलिनां पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरित-घन-घण्टा-
मालभारिणां त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डार्गलं लसत्पीत-
नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं^१ दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम् ;

मुक्ताफलेषु पूजोपायनीभूतान्नभ्रान्त्या मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पूजोपायनीभूतान्न-
भ्रमादेव कवलितानि पश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणिताक्तया रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रसृतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्तया तृणया गृहीत्वा मांसाद्यभावाद् भूयो विक्षिपद्भिरित्याशयः,
अम्बिकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्वीकारेण दुर्ललितैः प्राणवियोगाभावाद् दुर्द्वन्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेलां कुर्वद्भिः, केशरिकिशोरकैः मृगेन्द्रवालकः अशून्यैः वर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरिकिशोरकैः' इत्यत्रच्छेकानुप्रासः, तेन हि कुक्कुटानां मौक्तिरेषु पूजोपायनीभूतान्नभ्रमाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारः सञ्जयते ।

प्रभूतेति । प्रभूत प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूर्च्छा
मोहः तथा पतितेनेव, जस्तेनेव, प्रतिविम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्ताचल-
गमनसमये तान्नो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णाकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णाः, ततस्तु अस्तकालिकस्यप्रभया नितान्तमरुणीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्राकृतम् अजिरम्
अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोष्मेच्छालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' त्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्करः, उभयोश्च
मिथोनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रञ्जितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
गुम्फिता शिखिगलवलयानां बहिर्कण्ठमण्डलानाम् आवलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतवर्णाकृताः घनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विभक्तिं धारयतीति तच्छ्री-
लेन 'इष्टकेषीकामालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रपुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः सीसकरचितो यः सिंहः
केसरी तस्य मुखमध्ये वदनान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, तत् , दत्त दन्तदण्डो गजद-
शनदण्ड एव अर्गलं विष्कम्भः कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत् तथा लसत्सु अभिमुखे शोभमानेषु-
पोत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु मुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलौहशङ्कु-
पङ्क्तिः यत्र तत्तथोक्त कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तासमूह गिरे इष्ट ये, उन्हें बलिका अन्न-समूह समझकर लोभी वन-कुक्कुट, पहले खाकर पीछे कठिन
होने के कारण परित्याग कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके अभावसे दुर्दान्त सिंहके बच्चे उन
मुक्ताओंको बिखेर कर क्रीडा करते हुए विचरण करते थे । जल के समान रक्तका प्रवाह वहाँ के प्राणको पिच्छिल
कर दिया था, अस्नकाळीन ताम्रवर्ण सूर्य उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिविम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूर्च्छा उपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उसमें गिर पड़ा हो । अभ्यन्तरस्थ द्वारदेशके वस्त्र, लटकते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे,—उसमें
मथुरके कण्ठकी माला गुथी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आटे) से शुभ्रवर्ण की हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटका
रही थी, उस द्वारदेशके दोनों किवाटोंमें शीशेके सिंहके मुखके अभ्यन्तरमें मोटी एक लोहे की काँटी (चटखनी)
बनी थी, हाथी दाँतकी अर्गला (कील) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान बत्तुलाकार लौहशङ्कुश्रेणी
(लोहेकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती पीतवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणों में प्रतिविम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवरुधिरारुण-
वलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. वलयावलम्बिना । ६. पिष्टपाण्डुरित । ७.
मालाभारिणा । ८. कण्टकदत्त । ९. गलत्पीतलसत् । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वय ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकै-रस-रक्त-पटैरविरहित-
चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिविम्बानाञ्च शिरश्छेदलग्न-केशजालकानामिव परशुपट्टि-
शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-
लक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च विल्वपत्रदामभिर्-बालकमुण्ड-
प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्र-कदम्ब-स्तम्बक-कृताचर्चनैश्च पशूपहार-पटह-पट्ट-रटित

दीप्यमानां विराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेश) स्थ-
दर्पणेषु प्रतिविम्बिता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्त्तिस्थापनाय सिंहा-
सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तं प्राप्तैः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-
तत्वसम्भवादित्याशयः, अलक्तकरसेन यावकद्वयेण रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-
णयोः पादयोः मूल निवटं यस्यास्ताम् इह जात्युत्पेक्षा ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामवालव्यजनानां प्रतिविम्बानि प्रतिच्छायाणि
येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लग्नं सक्तं केशजालं कचसमूहो'येषु तेषामिवावलोक्य-
मानाम्, श्यामवालव्यजनप्रतिविम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टिशः
'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीव्रगधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-
हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उत्पादितः, बहुलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तया
कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलग्नक्रियोत्प्रेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोत्प्रेक्षणादपरा च क्रियोत्पेक्षैव, उभ-
योश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

रक्तेति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचित्ता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमानां ये विल्वस्यैव
फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां प्राग्भ्यः ऋजुलम्बिनीभिः
स्निग्धैरिव विद्यमानैः, विल्वपत्राणां श्रीफलदलानां दामभिः स्निग्धैः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-
लङ्काराम् । विल्वपत्राणां मालालु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएव मन्त्र-
बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जात्युत्पेक्षा । शिशुमस्तकगतलोहि-
तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते' ति विशेषणम् । बालरूपदन्तु तच्चिरसामापेक्षिकलघुतया श्रीफल-
सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्पर्शेण तावदा रक्ता ये कदम्बस्तम्बका नीपगुच्छकास्तैः कृतं
विहितम् अचर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपगुप्पपरागैरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशुपायनदानकाले पट-
हस्य दुन्दुभेः यत् पट्टरटितम् उच्चशब्दः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्ब्रजन्तीति ते तादृशा
रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रह्मन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमें एक वेदी थी वह आस्ताके रससे रञ्जित एक वस्त्रसे आच्छादित थी, उससे प्रतीत
होता था कि वहाँ समस्त पशुओं का जीवन आकर मानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टिश
(माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शस्त्र थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिविम्ब (परछाईं) पडनेसे
ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही मानो चिपक रहे हों । इस प्रकारके
शस्त्रोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी
कण्ठदेशमें कितनी विल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर भूषित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित
(लाल-चन्दन-लित) बहुततर विल्व-फल और विल्व पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे
मालाएँ बालकोंके मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओं के समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके
गुच्छोंसे अर्चन किए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बनाई गई दुन्दुभीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१ अलक्तकपट्टैः, अलक्तकपट्टैः, अलक्तकरसरक्तपट्टैः । २. कलापानाम् । ३. असिपरशु... ।

४. बहलवद्ध । ५ पातालनिवासिनीम्, पातालगृहवासिनीम् । ६. स्फुरत्फलक । ७. विल्वदामभिः ।

८. कृतमण्डलाम् ९. शोणितताम्र ।

रसोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः^१ क्रूरतामुद्बहन्तीम् , चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शवर-सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-बिन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-भित्तिना रुधिर-ताम्बूलारुणिताधरपुटेन शृङ्गुटि-कुटिल-बभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-दुकूल-कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम् , सम्पिण्डित-नील-गुग्गुलुं धूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिपासुर-शोणित-लवलोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्डूयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापराधं वनमहिपमिव तर्जयन्तीम् , प्रलम्ब-कूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाविर्भावोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः ।

चार्चित । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा शवरसुन्दरीभिः भिन्नवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकबिन्दुः यत्र तेन तथोक्तेन ललाटेन भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरौ श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ति गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरताम्बूलारुण्यां शोणितनागवल्लीरुण्यां अरुणितं लोहितवर्णीकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा श्रुङ्गुट्या भ्रूमङ्गेन कुटिले वक्त्रे बभ्रुणी पिङ्गले च नयने लोचने यस्य तेन तथोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराख्यरञ्जनद्रव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं यदुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलतया शरीरवत्स्या च करणेन, महाकालस्य रुद्रस्य-अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुग्गुलुधूपयोः पलङ्कपधूपयोर्धूमस्तेन अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-लताभिः पवनवशात् वल्लीवत्लम्बमानाभूतैः प्रदीपैः, महिपासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैत्यस्य शोणितलवैः रुधिरकणैः आलोहिन्य आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-भागस्य कण्डूयनेन खर्जनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आगः येन तं वनमहिपम् अरण्यरक्ताक्षं तर्जयन्तीं न्यक्कुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्ण-स्तथा नीलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विप्रमालङ्कारः, तथाद्या जात्युत्प्रेक्षा अपरा च क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरे वनमहिपप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-स्यारण्यान्तःपातितया वनमहिपप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रलम्बेति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चधरैः लम्बमानचिबुकाधःस्थलवर्त्तिरोमधारिभिः छागैरपि वस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सद्भिः आराध्यमानामिव उपास्यमानामिव, प्रलम्बकूर्चधरत्वादि-कारनेके उत्साहसे मानो रोमाञ्चित ह्ये ऐसे अवयवोसे बह्मभयङ्करता दिखती थी । सुन्दर स्वर्णफलकसे आवृत तथा शवर-रमणियों (भीलिनियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक-बिन्दुसे समन्वित ललाटसे, कर्णयुगलमें धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्पर्कसे रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से, रुधिर-संज्ञवसे और ताम्बूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा टेढ़ी भौंहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नामक रञ्जनद्रव्यविशेषमें श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंगे) हुए वससे समन्वित देह-लतासे, उसने मानो महाकालके प्रति अभिसारिकाके वेशका विलास धारण किया था । वायुके भारसे कम्पित हुई लताके समान लम्बमान श्यामवर्ण गुग्गुलु और धूपके धूमपुञ्जसे अरुणवर्ण हुए अभ्यन्तरके गण्डपद्मे चञ्चल प्रदीप, महिपासुरके रुधिर-बिन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीखनेमें आते थे, इधर एक जटली महिपने अपने चौड़े कन्धेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही उसको मानो देवी उन प्रदीपोंसे तर्जना करती (धमकाती) थी । दीर्घ-श्मश्रु-धारण (लम्बी-लम्बी ढाढी बढ़ा)

१. अविरतपशुपहारपट्टहपट्टरचित्तसोत्तमिमत ०० । २. चन्द्रैः । ३. पट । ४. दाडिमी ० ।

५. शृङ्गुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, शृङ्गुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, शृङ्गुटिः ० । ६. पाटलितमुखदुकूल ।

७. गुग्गुलु । ८. विरचिताङ्गुलीभिः ००० । ९. प्रवल ० ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः-कठोरवायसगणेन च रटता^२ स्तुतिपरेणेव स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिका-कृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मी^३-समुत्खात-लक्षणस्थानैरिव^४ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कल्मषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिर्व-दधानेन,

व्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि येषां तैः, आखुभिमूर्पकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाखूनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमात्मीयं चर्मकृष्णसारचर्म च, तेन प्रावृत्तम् आच्छादितम् अङ्गमवयव येषां तेषां तैः कुरङ्गैर्भृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितवयवत्वादिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिवसमासादिनियतमशनापरित्यागपूर्वदेवताग्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा ज्वलिता दीप्ताः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोचिपो येषां तैः कृष्णसर्पैर्विजातीयभुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च ग्रैस्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादित्याशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते । इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्व-नाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता चेत्सुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमित्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्विधं रटता शब्दं विदधता, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृत्प्रजासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सता स्तूयमानामिव नूयमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्नुच्चैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्थूलेति । दग्धो ज्वलितो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्कया आन्त्या समारूढैः शरीरारूढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामक्षीवेति गवाक्षः 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सञ्जातमस्येति गवाक्षितः तारकादित्वादितच् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्वद्रविडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिकदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युत्प्रेक्षा चेत्सुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुंलिङ्गतृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'जरद्वद्रविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपजाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कल्मषितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कर्णेति । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छरचितायास्तच्छिखायाः कण्ठपर्यन्तपातिव्त्वेन रुद्राक्षमाला-चद्वगतेरित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कर छागण ('वकरे') भी मानो व्रतालम्बन कर देवी की आराधना करते हैं, ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होने के कारण मूषकगण भी मानो जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हैं, कृष्ण-चर्म ओढ़ कर हरिणगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हैं, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानो मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करते हैं—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश—स्वरवाले काकागण (कौवे) भी सर्वत्र काँव काँव करके मानो स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूँठ) की आशङ्कासे शरीर पर चढ़े हुए गोह, छिपकली और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसों) के समूहसे व्याप्त होनेके कारण उसकी शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार खिडकियाँ) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जडसे उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रिक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके घावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्खी गई उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानो रुद्राक्ष माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटदेश पर अबुद-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रवता । ३. शिराजालैर्गोधा- 'गोधालिका, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. क्वचित् 'इव' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानार्जुदेन, कुवादि^१-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैकै-लोचन-
तया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादरं-श्लक्ष्णीकृत-दारुशलाकेन, प्रत्यहंकटुकालावु-स्वेद-प्रारब्ध-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चिदस्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्कैकै-भुजोपशात-मर्दन-न्यसनेन, उ-
पर्युपर्यविश्रान्त^२-कटुकवर्त्ति-प्रयोग-वर्द्धिततिमिरेण, अश्मभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इड्जुदीकोप-
कृतौषधाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोपावरण^३-क्षति-

अम्बिकेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्धमानः पृथमानः
अर्द्धः कृष्णवर्णः किणः यस्य तेन, अनवरतभूमिघर्षणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना कुतूहलाय असत्यभाषिणा पुरुषेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौषधस्य दानेन
अर्पणेन स्फुटितं नाशमुपगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, त्रिकालं प्रातर्मध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकज्जलार्पणे न तु कुवाद्यर्पितसिद्धाञ्जनार्पण इत्यर्थः
आदरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिककणीकृता दारुशलाका काष्ठरचिता कज्जलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु शोभायै तत्र नियमाद्वा साधारण-
कज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन नित्यघर्षणात् दारुशलाकाऽपि चिककणा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालावुः कटुतुम्बी तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपातावश्यम्भावात् वर्वरत्वावगतिः ।

कथञ्चिदिति । कथञ्चित् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं फलाभावज्ञानात्यक्तं म-
र्दनन्यसनं वायुत्रिनाशकतैलमर्दनाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याधिना स्तब्धीकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिस्नेहविशेषमर्दनानन्तरं स्थानविशेषे करञ्ज(चिरवित्त्व)काष्ठसंपादिताग्नितप्तेष्टकानामाघात
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्नाविहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, सा च शुष्कतास्योत्पन्ना
एवञ्चासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादितैलमर्दनं परित्यक्तवानिति स्फुटोऽर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्तं निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्त्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्द्धितम् अधिकं मञ्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्त्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दत्वं बहुलीभूतमित्यर्थः ।

अश्मेति । अश्मभेदाय प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीता एकत्रीकृता वराहदंष्ट्रा वनक्रोडदशना येन तेन ।

इड्जुदीति । इड्जुदी तापसद्रुमः तस्य कोपः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औषधाञ्जनस्य तिमिररोगौ-
षधीभूतकज्जलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौषधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकत्वादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या सीवन्त्या स्यूताभिः औन्नत्यव्यावृत्तये तन्नुना गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
हृदाकर्पणेन खर्वीकृता वामकराङ्गुलयः सव्यहस्तशाखा यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोपो गृहं तेन यत् आचरणम् आच्छादनं तेन या क्षतिः
रोग (गुग्मडा) की वृद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कज्जल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसकी एक आँख फूट गई थी, इस लिए वह सायं, प्रातः, मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए यत्न-पूर्वक एक पतली दारु-शलाका (लकड़ी की सलाई) किया करता था बाहर
निकले दातोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कड़वा तुंवरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए नैलविशेषके मर्दन करने के बाद अविहित स्थान पर करञ्जाग्निमें तपी हुई ईंट लग जानेके कारण शुष्क
हुई एक भुजाका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुपदार्थ-निर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्त्तिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ गया था । पापाण मद्ग करने (काटने) के लिए उसने
शूकरके दात सङ्ग्रह कर रखे थे । इड्जुदी फलके कोपमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकोष्ठकी एक नसकी औन्नत्य निवृत्तिके लिए सूईसे सी लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियाँ हृद-
कर्पणसे सङ्कुचित हो (सिकुडन) गई थीं । कुशादिसद्वर्षारण करनेके लिए जो कौशेयक कोपों (रेशमी मोर्चों) से

व्रणितचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसी-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुहक-तन्त्र-पुस्तिका-सग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद-व्याधिना, सञ्ज्ञात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विषर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

सङ्घर्षः तेन व्रणितः चरणाङ्गुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिक्षितिदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोपेण पादाङ्गुष्ठाच्छादनम् ।

असम्यगिति । सम्यक् कृतो यथाविधि विहितो न सम्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवहुद्रव्यव्ययसाध्यपारदकलङ्काद्यौषधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालज्वरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन मुमुर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति तृष्णातिशयो ध्वन्यते ।

जराभिति । जरां गतेनापि अत्यन्तपरिणतवयस्त्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दक्षिणात्यदेशस्य यद् अधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाञ्जया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दुरिति । दुःशिक्षितेन लब्धकुशिक्षेण श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परिव्राजकविशेषेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौषधिजनिते श्रूयगलमध्यविन्दौ आवद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिलाषो येन तेन ।

हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलाशनिर्वासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूमेति । धूमेन रक्तानि रक्षितानि अलक्तकाक्षराणि यावत्कद्वारा लिपीकृतवर्णा येपु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृह्णातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवया यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यस्थिरेण होमप्रतिपादक-
शिञ्जया लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविरिति । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सञ्ज्ञातेति । सञ्ज्ञातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं ताम्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविषरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्तत्कन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरथेन सुरताभिलाषेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

अङ्गुष्ठावरण किया था उसे घिस जानेके कारण चरणके अँगूठेमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दक्षिणात्यदेशके राज्यके वरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीकी विरक्तकरता (पीडा देता) था । कुशिक्षासे
शिक्षित किसी सन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ण पत्तोंके रससे सयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (रवाही) से मलिन हुई एक सीपी
उसके निकट थी । एक काष्ठ-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था । उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक तन्त्र-मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आस्ताकी रस (लाल लाख) से अक्षर
धुँसे रंग गए थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानको
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है, इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानको करनेसे लोहा भी सोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी । असुरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहरूप पिशाच उसके पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

यक्ष-कन्यका-कामित्व-मनोरथ-व्यामोहेन, वृद्धितान्तर्धान-मन्त्रसाधनसंग्रहेण, श्रीपर्वताश्रय-वार्त्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रित-सिद्धार्थक-प्रहति-प्रधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतल-ताडन-चिपटीकृत-श्रवणपुटेन, अविमुक्त-शैवाभिमानेन, दुर्गृहीतालावुवीणावादनोद्भूत-पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेश-भाषा-निबद्ध भागीरथी-भक्ति-स्तोत्र-नर्त्तकेन, गृहीत-तुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशागतोपितासु जरद्विषाजितासु बहुकृत्यः सम्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोपणतया कदाचिद् दुर्न्यस्ताष्ट-

वर्धतेति । वर्धितो वृद्धिमुपगतः अन्तर्धानमन्त्रसाधनाय तिरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह आग्रहो येन तेन ।

श्रीति । श्रीपर्वते श्रीसंज्ञकशैले यत् आश्रयवार्त्तासहस्रम् अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन निपुणेन ।

पुरा किल कस्मिंश्चिदचले वादेव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ती लक्ष्मी (मुहुर्मुहुः) रत्यन्तं तपस्यन्ती निजवचोऽङ्गं कर्त्तयित्वा बह्वौ हवनं चकार, तत आरभ्यासावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति पुराणप्रसिद्धम् ।

असकृदिति । असकृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारा लौकिकशक्तिसमुत्पादितानां सिद्धार्थकानां सर्पपाणां ग्रहत्या रक्षोभूतपिशाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु मुहुर्मुहुः प्रक्षेपेण प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-मायातैः पिशाचगृहीतकैः भूताविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्ततलास्फोटेन चिपटीकृतं चिपिटकवत् विस्तारितीकृतं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अवीति । अविमुक्तः अनुज्झितः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गृहीतेति । दुर्गृहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहय्य परिधृता या अलावुवीणा तुम्बीरचित-वहलकीयन्त्रं तस्य वादनेन उद्भूतैर्विरक्तीकृतैः पथिकैः पान्थैः परिहृतः परित्यक्तस्तेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यत् मशकस्य कणितं शिञ्जितं तदनुकर्तुं शीलं यस्य तद् यथा स्यात्तथा, कम्पितं चालितम् उत्तमाङ्गा शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा च किमपि वक्तुम-शक्यं गायता गानं विदधता । वासरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशभाषा द्विषद्वेशवाणी तथा निबद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गाया भक्तिस्तोत्रं तेन नृत्यति गात्रविक्षेपं करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगस्येव अश्वस्येव ब्रह्मचर्यं येन—स तादृशस्तस्य भावस्तया कार-णेन यथा अश्वानिरन्तरसंयमनप्रतियन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुण्यप्राप्तिलोभात् तथा अय-मपि योपिप्राप्त्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुण्योपार्जनप्रत्याशयेत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-जनपदात् आगता आयाताः सत्य उपिताः तत्रावस्थितास्तासु जरद्विषाजितासु जराजीर्णसंन्यासिनीषु बहुकृत्यः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निक्षिप्तं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । एतेनास्य महाकामुकत्वं प्रतीयते ।

अतीति । अष्टानां पुष्पाणां कुसुमानां समाहार इत्यष्टपुष्पी अज्ञाता अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते साथ सम्भोग करनेकी अभिलाषा होनेसे उसको मतिभ्रम (बुद्धिमें भ्रम) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्धान (अदृश्य) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-साधन करनेके लिए उसकी आग्रह-बुद्धि पाई जाती थी । श्रीपर्वतके हजारों आश्चर्यमय वृत्तान्तोंको वह जानना था । अभिमन्त्रित की हुई सरसोंको भूतापसरणके लिए बार-बार शरीरों पर फेरनेसे दौढ़े हुए—पिशाचसे अभिमूत—मनुष्योंने करतल (पण्ड) से मारकर उसके कान चपटे कर दिए थे । उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विपरीत भावसे (उल्टा-पुल्टा) पकड़कर बजाई गई अलावू (तमूरे) की वीणा का शब्द सुनकर उद्दिग्ध हो कर पथिक गण (राही) उसका परित्यागकर चले जाते थे । दिन भर मस्तक हिला-हिलाकर वह मशक-शब्द (मच्छर के भिनभिनाहट) के समान अनिर्वचनीय गान करता था । स्वदेशीय भाषामें रचना किए हुए गद्गाके एक भक्तिस्तोत्रको गाता हुआ नृत्य करता था । अश्व-ब्रह्मचर्य (क्रियोंके न होनेसे बलात्कारसे रक्षित ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशसे आकर उस स्थानमें बसती हुई बुद्ध संन्यासिनियोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण निक्षेप (टाला) करता था । अत्यन्त कोपन-स्वभाव (चिड-चिडापन) होनेके कारण चण्डिकाके समीपमें बैसी-तैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१. अन्तर्धानमन्त्रसंग्रहेण । २. आहतिषावितैः । ३. निविटीकृत । ४. श्रवणनासापुटेनाप्युक्त । ५. अनवमुक्त, अवमुक्त । ६. दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरेण । ७. आगतासु । ८. प्रजाजितासु । ९. आलुपुष्पिका ।

पुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा वास-रुपिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पत्न्याना-मर्ष-पश्चात्-प्रधावित-स्खलितधोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग्न-ग्रीवेण, कदाचिज्जनपद-कृत-नवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्गतात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया मन्दमन्द-सञ्चारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः । एवञ्च अतिरोपणतया अत्यन्तकोपस्वभाव-तया, कस्मिंश्चित्समये दुर्न्यस्ताया अयथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्गम्याद्वा केन-चित्पुरुषेण चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गिविकारैः चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हास विदधता । अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि दैवात्पतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा । ततस्तदुपरि द्रविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गिविकारैस्ता-मुपहसतीत्यभिप्रायः ।

कदाचिदिति । निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन, आवासेन निवासस्थानेन कारणेन, रुपितैः कृपितैः अध्वगैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्न स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन ।

कदाचिदिति । कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य शिशोः पत्न्यानेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतितस्तस्मात् अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखर्परं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन ।

कदाचिदिति । जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मिकस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्बद्धः स्वनिधनायोद्धन्धनावलम्बनीकृत आत्मा शरीरं येन तेन ।

'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ।' इति धरणिः ।

निरिति । निःसंस्कारतया शिक्षा—सत्सङ्गाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः ।

खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं विहत्तुं शीलं यस्य तेन ।

बधिरिति । बधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहत्तुं शीलं यस्य तेन ।

राज्यन्धेति । राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा ।

लम्बोदरेति । लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा ।

इधर उधर रक्खी हुई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकार के फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न हो जाता था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें समर्थ न होनेसे नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना-बना) कर चण्डिका देीका भी अत्यन्त उपहास करता था । वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को रहनेके लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी पीठ टूट गई थी । किसी समय धूलि-पत्र आदि फेंककर अपराध करके भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके पीछे दौड़नेमें पद-स्खलन हो (ठोकर लग) जाने पर अधोमुख (औंधे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी । वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आए हुए अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए गलेमें उद्वन्धन (फाँसी) लगा लेता था । शिक्षाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे जो कुछ) कार्य करता था । खञ्ज (लँगड़ा) होनेके कारण धीरे धीरे चलता था । बधिर (बहरा) होनेके कारण अङ्गुल्यादि सकेतों (इशारों) से दूसरेके साथ व्यवहार करता था । राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था । विविध उपायोंके

१. कदाचिन्निवार्यमाणासिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनवरताभुजशिखरलोहिना शिरः-कम्पनवक्रितभ्रूग्रीवेण । २. जनपदकृत... । ३. उद्गतात्मना । ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा ।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णाकृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृत-शून्यदेव-
कुल-कालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असकृदुत्सन्न देव-
मातृ-गृह-वास्यक्ष-नखैर्जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोल्लिप्त-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्फलोत्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाघातैर्निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेकश इति । वृत्तान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां क्रुद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखरैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्र नासापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
शृङ्गसमूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णाकृतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अशोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दष्टो दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरौ विल्ववृक्षस्य शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असकृदिति । असकृत् वारंवारम् उत्सन्नेषु भङ्गेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवनेषु वसन्तीति
तादृशा ये ऋक्षा भस्वरूपाः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरित-तृतविच्छिन्नकृतः कपोलो यस्य तेन ।

सर्वदेति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उल्लिप्तायाम्
उत्तोलितायां खण्डायां त्रुटितायां खड्वायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कूटहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्षयता येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताग्रे शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जात्युत्प्रेक्षा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नैरन्तर्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुसृताम्, मूर्खतामपि
अविवेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपत्यानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारा लगुदग्रहारैः निर्मिता रचिता बहवोऽ-

द्वारा फल गिरानेसे क्रुद्ध (चिढ़े) हुए वानरोंने नखों (पंजों) के आघातसे अनेक बार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भौरोंने दंशन (टक मार मार,) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवालयोंमें शयन करनेसे काले सर्पोंने
हजारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मन्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओं के भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भल्लूकों (रीछों) ने नखों
(पंजों) के आघात से मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी खाट पर बैठकर लाई गई वृद्ध-दासी के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मधुपानादि बहुतसे व्यसनो से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानों उस मूर्खताने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों, अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (टंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न व्रणविशेषों

तलेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिका-दाहं व्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकुप्य-जनपददत्त-पदाकृष्टि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-वृहत्-कुसुमफरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-खोलैर्न, जरद्वविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

अथावतीर्थं तुरगात् प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रेशान्तोद्देशदर्शनं कुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तश्च कुपितं द्विविडधार्मिक-

नेका गात्रगण्डका देहव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुत्पन्नफलमिव प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

ग्लेशमिति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्विविडोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वालिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिक्लानन्दमिव प्रकटयता सहासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

परीति । परिभवं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निहंतुकम् आक्रुष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अर्पितस्य पदाकृष्टिशतस्य चरणाघातसमूहस्य सम्प्रवाहं विस्तृतस्रोत इव दधानेन धारयता । जात्युत्प्रेक्षा ।

शुक्तेति । शुष्काभिर्नारसाभिः वनलताभिः अरण्यवल्लीभिः विनिर्मितं विरचितं वृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेण्विति । वेणुलता वंशकञ्जितातया रचिता कृता पुष्पपातनया कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन ।

क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुज्ञितः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमावरणं येन तेन । 'खोलकः पाकवल्मीकपूगकोपशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरन् वृद्धो यो द्विविडधार्मिको द्विविडदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् इह द्विविडदेशीयोपासकवर्णनस-मूहेऽनेकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्दुरुद्धार्यस्वक्रियारूपवर्णनम् ।’

अहो ! स्वप्रसूतिरिवेयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वाभिमुखं करोति काव्यरसिकान्, अन्यांश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिक्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः, वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमै-च्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अथेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणनाम नमश्चक्रे । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, उच्चैस्तारस्वरेण आरटन्तं शब्दायमानम् आक्रोशन्तं सैनिकानधिक्षिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे ददर्श अवलोकयामास ।

(गूमर्दो) से क्रोध भी मानो फल गए हों इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने क्लेश को भी वह हास-युक्त मुखसे बहुत सुखके समान जन समाजमें दिखलाता था । विना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो पदाघात (पैरोंसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (टोकरी) फूल भरने के लिए और वाँस की एक अङ्कुशिका (अँकड़ा) फूल-तोड़ने के लिए उसने निर्मिन् कर ली थी और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) का एक शिरस्त्राण (टोपी) का क्षणकालके लिए भी परित्याग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करनेके लिए इच्छा की ।

तदनन्तर घोड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गृह में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्ण चित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तिकार स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह इतस्ततः

१. आकृष्ट । २. शतं प्रवाहमिव, शतं संप्रवाहमिव । ३. क्षणमप्यामुक्त कालकम्बलखण्डलोलैर्न ।

४. आवासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेशदर्शनं ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवार्यच्च तेन साद्धं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वन्तैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याश्च कलत्रमपत्यानि विभवं वयः-प्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ट्वासाववर्णयद्वात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्तापनीतपर्याणेषु क्षितितललुण्ठन-पांशुल-सटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीत-कतिपय-शष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया

दृष्ट्वेति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या विरहेण त्रियोगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तया य उद्वेगो हृदयस्य चाञ्चल्यं तेन दूयमानोऽपि सन्तप्यमानोऽपि चन्द्रापीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्र । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण सार्धं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतः हास्यं विदधतः स्वसैनिकान् निजसैन्यान् न्य १रयत् न्यपेधयत् । प्रियालापानां मधुरसंभाषणानां शतानि च अनुनयाश्च तैः, उप-सान्त्वनैः सामभिश्च कथमपि महता क्लेशेन प्रशम शान्तभावम् उपनीय प्रापय च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रव्रज्यायाः सन्यासितायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ट इति । असौ जरद्द्रविडधार्मिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतिक्रान्तानां स्वशौर्य-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कुत्सितो बहुभाषत इति वाचाळो मुखर इत्यर्थः 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यालच् प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण करणेन, सुतरा नितान्तं राजपुत्रश्चन्द्रापीडः अरज्यत अनुरक्तो बभूव । वियोगविह्वलमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदनतां वियोगोत्पन्न-प्रशमनिवृत्त्युपायतां प्रापदिव, जरद्द्रविडधार्मिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः प्राप्ताभिज्ञः, अस्मै जरद्द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदापयत् दापितवान् ।

अस्तमिति । सप्त सप्तसंख्याका सप्तयः तुरगा यस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्रान्ते । राजसूनुषु नृपसुतेषु, यथासम्पन्ना यथाप्राप्ता ये पादपा वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैर्वासमुपलभितेषु सत्सु । शाखासु वितपेषु अवसक्तानि सलग्नानि अपनीतपर्यागानि शरीरपातितपत्न्ययनानि येषां तेषु क्षितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोव्यासा याः सटाः केशसंहतयः तासाम् अवधूनेनेन कम्पनेन अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः उत्साहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तः शष्पकवला घासग्रासा यैस्तेषु, पीतानि उदकानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आप्लवेन आर्द्राणि किलञ्चानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्रविड धार्मिक क्रोधमें आकर ऊँचे स्वरसे चीत्कार करता और सैनिकों का तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्वेगसे सन्तप्त होने पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उपहास करने अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुत सान्त्वना युक्त प्रियवाक्य (मीठे-मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी-किसी प्रकार समझा बुझाकर उसे शान्त (ठढा) किया । क्रमशः उसकी जन्मभूमि, जाति, विद्या, स्त्री, सन्तान, धनसम्पत्ति, वयःपरिमाण और सन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबों को उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपाय-सा हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिलाया । उसके बाद जब भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जैसे प्राप्त हुए वैसे वृक्षोंके तले डेरें डाल लिये, जोनों घोटों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूत पर लोटनेसे ससक्त हुई धूल झारनेके लिए सटाओंको इधर उधर फटकारनेसे घोंडे पुनर्गमनका उत्साह सूचित करने लगे उन्होंने थोड़ी घासका घास ग्रहण करके, जल पी लिया, स्नान

१. सारब्धकलहान्, समारब्धक । २. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचालेन । ३. तच्चरित विनोदननाम् । ४. शाखावसक्तापनीतपर्याणेषु । ५. उठन ।

विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु सयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे^१ च दिवस-गमन-खिन्न-परिवर्तितयामिके^२ सुषुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे सयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहार-निवेदितं शयनीयमगात् । निपण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतश्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य^३, निष्कारण-वान्धवतामैचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्^४, जीवितफलमभिललाप पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृह्यन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

पृष्ठानि तेषां तेषां भावस्तया तादृश्या कारणेन विगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासल्लुगडाः तासु सयतेषु बद्धेषु सत्सु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वापाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसे वासरपर्यन्तं गमनेन खिन्नाः केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्तिताः परिवर्त्तनं कृता यामिकाः प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकपां पावकानां बहूनां प्रभाभिर्दीप्तिभिः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य बद्धस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीय तत्पम अगात् गतवान् ।

निपण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आमनन् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायाह्णोत्पत्तिषु' इत्यनेन ण्वुच्प्रत्ययः । निपण्णस्य तत्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पर्श स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवारुचिसम्पन्नः विसर्जयाम्बभूव शयनायासुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभानपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थायिनो नाललाप न वभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषय किन्नरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इति चत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इत्यनेन पठ्यते । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचितः इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाप वचान्ध । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचक्राङ्कु-

कारनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सम्मुखमें प्रोथित (गद्दी हुई) मालोंकी लकटियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरीगण (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोंकोंके समीपमें ही पत्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुततर स्थानोंमें प्रज्वलित अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाना डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी भूत्वके द्वारा एक भागमें बाँधे गए इन्द्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दीवारिकके द्वारा निवेदिन किए हुए, शयनके तन्ममें प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्याके ऊपर जब बैठा तबाल ही दुःखासिका (अजुलाहट) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को विदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ वार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर बारबार मनसे किन्नरदेशकी भावना करने लगा । एकाग्रचित्तसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पाकी अकारण वान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा गनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा । अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते मदलेखाके आलाप व्यवहारको फिरसे निरन्तर होनेकी

१. प्रस्तरे, लस्तरे । २. रिक्तेषु । ३. परिकल्पितयामिके । ४. प्रमाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५. प्रतिहार । ६. हेमकूट हेमकूटस्य रम्यताम् । ७. उत्कण्ठितोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् । ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाह, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं' निशश्वास बन्ध चाधिकौ प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उत्रसि चोत्थाय तस्य जरद्वद्रविडधार्मिकस्येच्छया निस्तृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, 'अभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरवाहो-भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसम्भ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्ततर्कित एव विवेशं नगरं मुनिपहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव । द्वारि चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलविन्दुवर्षीं मुक्तमुक्ताफला-

अभिलाष । उत्प्रेक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अणुत्सुकत्वेन तथैव प्रेषणसम्भवादित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निशश्वासं निशवासान् सुमोच । शेषहारे शेषसङ्के मुक्तामालायाम् अधिका बहुलां प्रीतिं स्नेहं बन्ध विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अवोधिष्ट कादम्बरीविलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुपजातनिद्रोऽनागतप्रमील एव ता निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्यवशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निस्तृष्टैर्दत्तैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्दुन्दैः । अभिरमणीयेषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः स्तोत्रैरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रहृष्टाः प्रसुदिताः सम्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्घकमलानीव पूजानिमित्तपङ्क्तानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृहम् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य सवाट प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्थरं गमनं यस्य सः, मन्दरः सागरमन्थनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धाम्बुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाक्षिपनितम् अमलं विशदम् उत्तरीयाशुकम् उपसंग्रहानवलम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः तद्वृष्टिः । प्रहर्षात्प्रमोदात् नेत्रजलविन्दून् अश्रुकणान् वर्षतीति सः, अत एव मुक्तस्यक्त मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम् अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाह्वा होने लगा । केयूरके आगमनको सम्भावना करने लगा । उस हिमवृक्षी कथा श्रुत हुई । उसके बाद वह बारंबार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासान् परित्याग करने लगा । 'शेष' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पत्राक्षिणी (पीछे रही) पत्रलेखानी पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उनने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस वृद्ध द्रविडधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके ढानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथावधि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, योंही ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (आ पहुँचा) ।

आकस्मिक आ जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवातियोंकी-पूतार्थफलके नमान हजारों नमन्दागलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम सनाचार से जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दोड़ते और अत्यन्त सरम्भ तथा आनन्दसे विभक्त हुए राजपरिषदासे उन उसके पिताने सुना कि—'महाराज । चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं', तब वह अत्यन्त आनन्दके भावसे मन्द मन्द गमन करना, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके सनातन बने नीचे गिरते निर्मल उत्तरीयवत् (दुन्दे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके नमान आँसू से आनन्दानु-

१. उष्णपुञ्जमायत ।

२. मुहुर्निशश्वास ।

३. नन्द्य दान्यवेन्दव्याधिका ।

४. न्देच्छाविन्द ।

५. मनोरथानभिमतैर्वाभिरमणीयेषु मनोरथमभिनतये । ६. आविवेश । ७. प्रधावितादतिमन्थविह्वलात् परिजनात् । ८. कचिच्च मुक्तपद नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवृत्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारि-
भिः केयूरभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्श-
यद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम ।
चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना
महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य
तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत
राज्ञा । तथापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुरिव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवृत्तिभिः
सततं निकटस्थाभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया चार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि, येषां तैः,
चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि चौमाणि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-
मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते
येषां तैः, बहवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं
भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वात्सर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-
त्पेक्षाद्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण ससृष्टिः तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय धृतानि (गृहीतानि)
असिवेत्र च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकावालयजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीननृपसमूहैः
अनुगम्यमानोऽनुग्रह्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीधितिश्रेणी अस्त्यस्येति
तादृशेन, मौलिना शिरसा, महीं भूमिम्, आगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः ।
इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमत्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः
सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां
माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया पष्टी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स
तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मातृगृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तथा, तथा
विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेत्य अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तथा
कृतो विहित आमनस्य मङ्गलाचारः आभ्युदधिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्णनं करता (टपकाता) पैदल ही सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीडके अनुगमन करने
वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका
उन्होंने लेप किया था । और अच्छिन्न पट्टवस्त्र (कोरे रेशमी कपड़े), केयूर (बाजूबन्द), उष्णीष (पगडी),
मुकुट और शेखर (शिरोमाल्य) धारण करनेसे वे पृथ्वीकां बहुतर कैलास-पर्वत एवं बहुतर क्षीरोद-सागर-
सम्पन्नके समान दरसाते थे, उन्होंने खड्ग (तलवार), छडी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था ।
पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने घोड़े परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा
नमस्कार करनेके लिए अवगत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु
युगल प्रसारण पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड भी बहुत काल तक पिताका
प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड
हाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त
रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्धारिभिः, २. क्वचित् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. दृष्ट्वा च । ४. आदरा-
दाह्य । ५. सुचिरं गाढमुपगूढ । ६. माननीयममात्यानां महीपतीनां च । ७. प्रत्युद्गम्याभिनन्दि-
तागमनः ।

चारो दिग्विजयसम्बद्धाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य
च मनोरमाम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निर-
वर्तयत् । अपराहे निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमम-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयच्चैनाम् । कृत-
नमस्काराश्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभापि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्गं पत्रले-
खाम्, मेघनादश्च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रवीत्—‘पत्रलेखे !

दिग्गधीनीकरणविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

तत्रेति । तत्रापि शुकनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्धावारवर्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोरहितव्यादित्याशयः । निरवर्तयत्
निष्पादितवान् ।

तत्रेति । रणरणकेन कादम्बर्या औत्सुक्योद्वेगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानस चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिष्ठणामुपमानां परस्पर नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापगमे कियत्कालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । एतां
पत्रलेखाम्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्लभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्ध प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
सुभगत्वं यया तामिव, अतएव वल्लभतरताम् अतिशयेन द्युतिताम् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आल्लिलिङ्ग आश्लेषितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गादि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूज्यायाः । मदलेखया सहेति

बाद वहाँ थोड़ी देर तक दिग्विजयके सम्बन्धमें नानाविध कथोपकथन (वातचीत) करके वह शुकनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी मावसे अधिक देर तक रहकर ‘वैशम्पायन सैन्यगणके अभ्यन्तरमें ठहरे हैं, एव कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एव सायङ्कालमें अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्वेगसे मन पीड़ित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एव उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
बाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, अभीष्ट
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनको प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्रके निकट
उपस्थित किया, उस समय पत्रलेखाको नमस्कार करने पर दूरसे ही वैषदहास्य (मुसकुराहट) उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसको अधिक प्यारी समझ कर, उठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर कदने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । साज्वीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवती पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन् कुतूहलम्, अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मर्या कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिशयेनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव ! दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गं येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश प्रविष्टवान् । उत्ताम्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अशक्नुवन् अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्तरोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उल्लिखितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पणैः, उपरचित विहितम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यया तस्याः स्थलकमलिन्याः रथलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अश्मगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य दूरीकृत्य । अप्राक्षीत् पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः कीदृशः किरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अन्योन्यसंलापाः । 'गोष्ठी सभासलापयो.' इति मेदिनी । अतिशयेन आश्रित्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।

एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवेदयत् । दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबको कुशल तो कहो ? एव तमालिका-और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो है ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र । जैसे आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सखी जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थलपद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े बड़े पत्रसमूह छत्र (छाने) का कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिथुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्द द्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्रलेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ? [मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किस्को अधिक प्रीति मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुई

१ केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. त्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढाया । ४. विरचिततापत्रकृत्यस्य ।

५. शयनमण्डपस्य तालस्य तले । ६. वचित 'आगते मयी'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वानिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

बा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खन्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशाम्, अतिप्रसन्नं सुखं नयनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतीहृदयं देव्याः सकलमेव त दिवसमभवत् अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृध्कात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यान जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमयेव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भास्थिता स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्त्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा मुखमे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येवं च कृतसङ्कल्पा मदनार्तिं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

तत इति । तथैव प्राग्वदेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतल्पनिकटे समुपाविश समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुप्रहास्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषि चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एव सर्वत्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः ‘वपुषि वपुः’ रित्यनेन सङ्गमातिरेक, ‘करे करपल्लवः’ इत्यनेन मयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन मुहुर्मुहुर्मम नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीतौ च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अभवदित्येकरया क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभ प्रिय यद् बालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभबालोद्याने कालिन्द्या यमुनाया जलतरङ्गं सलिलकल्लं लै रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी नयेव, श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, मरकतसोपानमालया अशमरकसोपानपद्मया करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमदवनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतभूमिस्ताम् अध्यारोहत अधिरोहणं कृतवती । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य सममन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्त्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा धृता तारका कनीनिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पद्मणि रोमाणि यस्य तेन । व्यलोऽयत् अपश्यत् ।

विलोकेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्त्तुं प्रागान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदनं काम एव अग्निर्वह्निस्त प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्त्तुं मु इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाग्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे मत्स्नाविव [जैसे प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है और आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, यह सन आप मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपके वहाँसे आने पर ‘केयूरके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वके समान पुष्प-शय्याके समीप जा बैठूँ और देवी कादम्बरीके नयन अनुग्रहका अनुभव करनी वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, जहाँ मेरी आख, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका, जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लव, [विद्यमान था] वह मेरे नानके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और मुझसे प्रीति करनेमें ही देवीका मन सलग्न था । ईश्वर प्रकार उन दिनोंके मध्यमें प्रतिदिन ही होना रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गृहमें मैं निकल कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करनी वह अपने प्रिय नूतन उपवन (फुलवारी, वगीचे) की ओर चली । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गने निर्मितके समान प्रतीत होती, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सीढ़ियों) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से शुश्रूषण होते हुए प्रमद-वनका वेदिका (चट्टान) पर चढ़ी और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर झगभर जाती रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनशृङ्गलकी नागाओं और पल्लवोंकी निश्चल भावसे मेरे सुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करनी रही । अवलोकन करने-करने ही कुतूहल होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषामें धर्म-जलके स्रोतमें ही नानों न्नान किया । उन प्रसंगमें

स्वेदाम्भसः स्रोतसि, स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विपादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवरपि वेपथुमङ्गिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रतिमामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहसान् कुट्टिमोल्लेखमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डित शिखाण्डने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्नानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्तुं कामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रथम स्नाति । स्रोतसा घर्मप्रवाहेण तरलीकृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि घर्मजलेन चालितः सन् कम्पते । विपादेन वियोगवलेक्षेण, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव द्युतिभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपस्मारप्राप्त्यादिना कम्पिताङ्गं द्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोद्ये च, तृतीया च गुणोद्ये च ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृद्गतभावप्रकाशाशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्या मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधान चित्तैकाग्र्यं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमङ्गिः कम्पवङ्गिः निजावयवैः स्वाङ्ग रपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनर्थान्निपेक्षयति । रहस्यस्य गोपनीयवस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रपया । अग्रिमवाक्यव्यत्येत्कारणमित्यवधेयम् । लिखित सङ्घट्टं मणिकुट्टिमं रत्नवद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निजप्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य वद्धभूमेः उल्लेखेन घर्षणेन मुखर वाचाल नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहसान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसारयन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो घर्मात्कीभवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अशुकपल्लवेन वल्लप्रान्तेन, कर्णात्पलमधुकरानपि श्रवणोत्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखाण्डने गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चवितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकल खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिश्वत' इति यवनभाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थो स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया त्रपया कलितो विहितो गद्गदः अस्फुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोद्येचालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोद्ये च । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युद्येचालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानों काँपने लगी और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे हो मानो विपाद ने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख मनोयोगपूर्वक उनसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें' इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उसको रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बको भी मानो हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्पण (घिस) कर वह उसे स्पर्श करने लगी, मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ घषण (घिसने) से शब्दायमान (शनश्चनाहट करने) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित कलहसोंको भी मानों दूर मगाने लगीं, घर्मात् मुखयण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वसनाञ्चलसे कर्णात्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानो उड़ाने लगीं, गृह-पालित मयूरोंको (केका न करनेके लिए) उत्कोच (रिश्वत) के समान दन्त-चवित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लेंगीं' इस आशकासे मानो वारम्बार इधर उधर दृष्टिपात करने लगीं, और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निश्वासपायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवल दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिर्स्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुःखमदर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्व लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्नत इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेष समस्तावयवं यथा स्यात्तथा ज्वलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता मत्प्रवता नयनोदकेन अश्रुणा ऊढा सञ्चाल्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः वदनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राणुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतन कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्वाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्वासवायुभिः वदनानिलैः निर्वासिता वहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्यायिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकृष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः तिरतिशयसौरभत्वादित्याशयः, मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनाच्च निरगच्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोद्येक्षा ।

केवलमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्सङ्ख्याविधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोलस्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः स्रवद्भिः शुचिभिः श्वेततवणैः नयनजलबिन्दुभिः वाष्पकणैः केवल दुःखिन वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोद्येक्षा । 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुःखिन कवयो विदुः' इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशाज्जलसङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदा चन्द्रापीडप्रणयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विश्वासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभिप्रायः । परमार्थतस्तु—हृयन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोद्येक्षालङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावो, ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्चोहनीयः । विनयः शिष्टाचारोऽपि

बोलनेकी अभिलाषा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलेने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो वह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके वाण गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े टुकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निश्वासीने मानो निर्वासन कर (बाहर निकाल) दी हो, 'हृदय में रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानो आकर्षण कर (पकड़) रक्खा हो और निश्वासको पान करते हुए भ्रमरोंने मानो पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष यत्न करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हों, इस प्रकार वह अधोमुख होकरके, कपोल (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अश्रु-विन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगीं ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकुलितगद्गदतया । २. क्वचित् 'अस्या' इति पठ न विद्यते । ३. दग्धा । ४. जोरिता । ५. निश्वासितैरिव श्वसितैरिव । ६. आवृत्ता । ७. निश्वासपायिभिः, निश्वासपातिभिः । ८. लज्जापि लज्जा लीलपि लीला विनयोपदेशम् ।

शयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्; भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्रमिताम्, विपादोऽपि विपादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्रापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षणात्मनः समुद्वन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाश्रित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घमुष्णञ्च निश्चसितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया ग्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला^१ लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टि पुनः पुनरप्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षतेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विपाद इष्टविषयेषु प्रातिकूलरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्ण उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने प्रमृज्य प्रोक्ष्य दुःखप्रकर्षण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्वन्धनायेव संयतायेव मृणालवत् विसवत् कोमलया मृदुलया बहुलतया भुजवत्तया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रजिका दासी तया ग्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पकृताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या फलोत्प्रेक्षा अपरा क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोश्च मिथो नैरपेक्ष्येण ससृष्टिः ।

नदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया), पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, ग्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितं ग्रीडास्वभावात् सृष्ट क्वेतकीदल यया सा, अत एव वक्तव्य-कथनीय विषय लिखित्वा लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्चलितः अधरो यस्याः सा, अत एव निश्चान्ममधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम् अनिष्टत् स्थिता ।

क्रमेणेति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्बदने दृष्टि निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणाभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां च्युतैः पतितैः त्राप्यजलविन्दुभिः अश्रुकणैः, मदनानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनाम्

विनयका अभ्यास किया, मुग्धता (अनभिज्ञता) ने भी मानो मुग्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अर्धयने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विपादने भी मानो विपादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनमें विनयी की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्वन्धन करने (फाँसी लगाने) के लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लज्जा-गृह की मालिन) की गूँथी हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्यु का मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रू-लज्जाको उन्नामन (ऊँची चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगी । उनके मनोदुःखकी सम्भावना कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाग्रद्वारा केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगी और बोलनेकी अभिलाषामें अधर रपन्धित होने (होठ फड़कने) लगे, उससे वह निश्चाम पान करनेके लिए आए हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय कहने लगीं और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रही ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रखकर मन्मथान्निके क्रमेण धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती वाष्पजलविन्दुभिः, बाष्पजलविन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मि-
स्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिवेद्यवर्णानिव ग्रथन्तो कथमपि व्याह-
भिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तो-
नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवतीदर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि ।
जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमु-
लभे, कस्य वाऽन्यस्य कथयामि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुः-
भारमिममसह्यमद्य निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृद-
नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्वेभि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव माहृरीरजनिकर-किरण-

अस्फुटमित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौत कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्ष-
सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितै-दशनांशुभिः दन्तमयूखः, साध्वसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहिता-
पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् बाष्पजलविन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छद्मना विद्यमानानिनि शेषः, अभिवेद्यवर्णान् प्रति-
द्यविषयसूचकाक्षराणि ग्रथन्तीव गुम्फतीव सती । इहाश्रुकगाना गोलाकारतादिरूपत्वेन अक्षरसाह-
दशनांशूनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्म-
स्व व्याहाराभिमुख आपणायोद्यतम्-अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्लावा नियाःप्रज्ञा ।

अप्रवोदिति । अप्रवोत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम्-दर्शनात्प्रभृति अवलो-
नादारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तित-कर्मणि क्तः । अपहस्तित-
निष्कासिता सकला-समस्ता-सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदयं चित्तं कर्तुं, केना-
प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवत्यां विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वयः ।

कमिति । अपरमन्य यम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथया-
निवेद्यामि । दुःखं मानसकलेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दु खेति । असह्य सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं कलेशातिशयं, निवेद्य क-
यित्वा, भवत्यास्तत्त्व निकटे जीवितं जीवनं त्यद्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा-बल-
तिशयोऽयमव्यप्रीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैवति । जीवितेनैव निजजन्मनेनैव, ते तव निकटे प्रपा-
नपथं करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्वान्तेनापि जिह्वे-
त्रये, अत एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमहनि परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।

कथमिति । माहृशी शैशवातिक्रान्तत्वादुद्भूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसात्मसमर्पण-

नेत्रोंमेंसे विगलित (गिरते) बाष्प-विन्दुद्वारा मानो बारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और बाष्प-विन्दुओं
वहाने मयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंकी लज्जा-युक्त मन्द-हास्यसे प्रवाशित ।
दन्त-रश्मियोंसे मानो ग्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहम कि-
और मुझसे कहा—पत्रलेखे ! प्रियनाके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थान में न पिता है, न माता है,
महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरी प्राण है । जगते तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं न
जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करना है । मैं अ-
किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें ही इस अत्याचारकी कथा कहूँ ? अन्य किसको इम दुःख को विभ-
कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दान्गण दुःखको जना कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूंगी ।
तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानना है, इसलिए मैं उसमें
लज्जित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयमें तो कहना ही क्या है ? मेरे नमान कन्या चन्द्र-किरणोंके सम-

वदातं कौलीनेन^१ कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताञ्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते^२ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेपयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरैर्व^३ अनाथैव नीचैर्व^४ वलादवलितैर्न गुरुगर्हणीयतां^५ नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्यद् फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो^६ हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माण । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुवत विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्छत्ये स्वेनैव निजापणे चेतो हृदय प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साह कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समथिता । सन्दिशामि वाचिक कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेपयामि प्रेपणं करोमि । आकार स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहर्त्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आत्मना प्रवृत्तेर्दपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयता निन्दनीयता नीता प्रापिता निजसौन्दर्यावलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभिषेहि, महता सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणालपल्लव तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपरोति । हि यस्मात् यूनां तस्मै, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्त्तुं न योग्यः, अधमोत्पत्तेरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाथ !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्धिषेयाविमर्शदोषः समापतति, स च नञः पार्थक्यकरणेनैव समाधातु शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । 'कुसुमेपुशराः मदनचाणाः विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वादाह—तदिति । तत्तन्मात् कारणात्, आमन्त्रये अर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैसे करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्देश नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गीत-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान वलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह—क्या यह मशपुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परिचयका फल है कि—नूतन-मृणालसूत्रके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके वाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अत एव जन्मान्तरमें

१. कौलीनच । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा चाहमसकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कानरा चानाथेव । ६. अवलिप्तेव । ७. गुर्वी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः परिभवनीयः ।

भवती पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधायतूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसर्जेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडने, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमल मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः^१ पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति' । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवती त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहीति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिण्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) ह्रीतेव लज्जितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किंकर्त्तव्यविमूढेव, विसर्जेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भगवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्झित जीवित जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यसि त्यज्यसि ।

इह 'विसर्जेव' इत्यत्र चेतनाविगमोच्छेदनात् कियोच्छेत्ता, 'ह्रीतेव' त्यादौ तु नोच्छेत्ता तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृजन्त्याम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आन्नेदयामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दक्षकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दक्ष इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकीरपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मन्त्रिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमह स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्थमग्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासम्भवाच्चिरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूपणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन धर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णा येषां तानपि निपतिता रोदनेन फिरसे सम्मिलनके लिए तुझसे प्रार्थना करती हूँ, क्योंकि तुझसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं हैं । इस समय प्राण-परित्याग रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क-प्रक्षालन कर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह नि.शब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ, भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिमाके समान बबरा गई होऊँ, चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विपादके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिये कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुनकर पहले मैं अपना जीवन त्याग कर्त्तगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय सवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्फल अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-त्रमके कारण सम्मिलनकी आज्ञासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर-सुन्दर काम-लिपि भेजता है कि—अक्षर धर्म-जलसे

१ समुत्सृज्यसि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् ।

२. प्रतिदिनम् ।

३ निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुक स रिका च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुविन्दु-पक्ति-कथितात्मावस्थान्^१ मनोहरान् संमोहाशानुवर्त्तिनो मदनलेखान् प्रेपयति । निजानुरागेणैव^२ बलादञ्जयत्यलक्तकरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो^३ नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलगनांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव^४ लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखाया^५ परिष्वङ्गम् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन्^६ पत्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीपचाटु-

लोचनात्प्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुविन्दूनां वाष्पकणानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन विनश्रान्त्या या आशा मत्प्रमिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्त्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेपयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावद्वेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धाया म्नादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठात् रक्षयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयं न अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीड^७, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिविम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिक जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलायमानायाः शीघ्रं व्रजन्त्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः ससक्ताभिः अंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निपेक्षितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अर्पिताया, तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धनासात् पलायमानं सहचरं प्रति इत्थमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यदृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुरुते । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनुष्वी अमृद्वी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीड^८, मे मम स्तनस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्ध स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुक्ष्यस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, अक्षपत्र-लतालिखनादेवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽस्त्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गा-कल्लोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः सुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकर्गैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ वीजयति वायु-प्रक्षालित (विगडे) हांने पर भी, उनमें पड़ी हुई अञ्जन-समन्वित अश्रु-विन्दुके समूह की उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात् मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आत्ता, मरावर) के रस्ते रजित करना (रेंगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिविम्बित मेरे पाँवके नखमें पड़े हुए देख कर अविक आदर करता है । उद्यान (वगीचे) में अकेली जद उसके पकड़नेकी आशङ्कासे दौडती है और पल्लवोंमें बसाञ्जल सलग्न हो (कपड़ेका पह्ला अटक) जानेसे दौडनेने असमर्थ हो जाती है तब लता-रूप सखियाँ मुझे पकट कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे मुख फेर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आश्रितन करता है, कुटिल-स्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावमे सुग्ध मनकी मानो कुटिलताभी शिक्षा देता है । वन-जलके विन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुवद्ध । २. अवस्थानान् । ३. निजानुरागेण...रसेनेव । ४. नखेषु । ५. सखीभिः । ६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्व नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपुटीकरोति । वल्लभतर-बाल-चकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूपान् सकचग्रहमसकृद्दृष्ट्वा मा पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्र लेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निपिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्यति सम्भावयति, आक्रोशमाप परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्त्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रण प्रणयमुत्प्रेक्षते, 'लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति. धर्मजलापनोदायत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपक जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
स्वेदति । दुर्विदग्ध अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन घमवारिणा शिथिलित श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलित च्युतं यत् उत्पल कैरव तेन शून्यो वर्जितः कर पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिर्व शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररश्मीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वत्सभेति । घृष्ट प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणा ममात्यन्तप्रियाणां दालवकुलानां लघुकमराणां सेव काले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मदद्वारा सुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूपान् मद्यचुलुकान्, कचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् सुदुःसुः मा पाययति पान कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूपान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलत्पाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकतरुणां गृहकट्टेलिवृक्षाणा ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुं मुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूर्ध्ना प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिपत्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणादयो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविर्भावेन मूढं सदसद्विचाररहित मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निपिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तं रसम्भावदित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमान निराकरणमपि ईर्ष्याम् असूया सभावयति उल्लेखते चन्द्रापीड इति शेषः, मा प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थनन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदत्ता न्येव तथा व्यवहरणाज्जनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी झीतल मुख-पवनसे बीजन (पखा) करना है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कनल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भा वह मिथ्या-नैपुण्य-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुखे कर्णका श्राभूषण पहनाना है । अत्यन्त-प्रीति-भोजन नूतन वकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय मुखमें भरे गन्ध मद्य की गण्डूणों (घुँटों) का चञ्चल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार मुखे पान कर (पिला) देता है । गृहस्थित अजोक-वृक्षके ताटन करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिप्रनाशित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विवेचनाहीन कर दिया है, जिसने वह चैतन्य तिराया होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोऊँ । मुझसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उमड़ो-वर्षा समझता है । तिरस्कार करने पर उसे परिहास समझकर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर धिक् प्रना करता है । दोष-कीर्त्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय अवहेलना करने पर भी उसको अबाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोकापवाद-गणना करता है ।

तामेवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना^१ देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लवः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्त-मनुरूपं फलं^२ मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो^३ गुणताम, दर्शितं सुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणी ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकल्पयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरी-व्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तथ्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संवर्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सयत्नं वृद्धिमुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्पणादित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नमृताया एवाकर्पणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गैः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता व्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्पणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्पणात् शशिनश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियवाल्मभ्येन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाल्मभ्यादित्याशयः । इन्द्रोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्द्रसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्पद्यम्, तस्या आकर्पणेनानन्दवर्पणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः करुणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ इत्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्त्युद्घोषनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुनकर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके उद्देश्यसे कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीकी उद्देश्य कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वाभाविक एवं सावधानतासे सम्बर्द्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशने समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गाररूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई, यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिको

१ एव तदा । २ मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३ विलासैः । ४ मनुरूपफलं, प्राप्तरूपं फलम् । ५ मदिरारसदोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्यान्नवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेनं देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा' कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञयम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अन्तुरेप हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलप्रभु पातयति, अदर्शयन् भस्मरज्जोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न धातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलव-

प्राप्तः उचितचोरेव मिथोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मदनसमग्रस्य अवतारेण आविर्भावेन मुखं वदनं दर्शित प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अयेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगसा देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपराधव्यवहारादित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-वोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वात्स्वरूपस्यादर्शनाच्च, अत एव, अस्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकारुढद्वैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य बह्निमाभ्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटो-कुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरज्जोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । पाण्डुतां पाण्डुभावं आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसर्वेषु तत्कार्यदाहा-द्यपत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगममित्यतीतनिर्देशः, न याजीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिविष्टपे त्रिविष्टपे एवाभ्याहतमाहा-त्म्यशास्त्रीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्व एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आतं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्येन स तादृशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विध्यति ताडयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला, मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावेने सुँह दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधका परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रको नहीं ।' इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरमे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि 'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रूप क्या-क्या है ? वे सुझावे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंको अश्रुपात कराता है और भस्मोंके कणोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरता ही नहीं हो, क्योंकि—पुष्पमय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. कामः कोऽपि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यता । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया 'प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमन्धरतलम्', लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानल्पीयसी संख्या, शृण्वतीनां 'प्रियतमकथामवहुभाषिणी सरस्वती,' ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति' इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीन्—'पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणां । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य सुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अन्धरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रव्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यां वल्लभजनसुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
भवन्त्येते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तिः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सोन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अल्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रियतमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अवहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आशानुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां
श्रवणाया न परिपूर्यते इति भवन्त्येते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि
सङ्गमसुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अलिहृत्स्वः
सञ्जापतति, झटित्वेवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । इह 'आपतति' एकस्यां क्रियायाम् अन्धरतलादीनां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मल्लचणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
वाणा यस्य स तेन मदनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापवापपतनपाण्डुतावलोकनात् तरसमधिकार्थैर्वाधवलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद कर देता है । और जो सुन्दरियाँ कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों सुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके सुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल क्षुद्र सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसके लिये सरस्वती कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुखका ध्यान करते रहने
पर भी उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्प-सा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—'पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समव मुखमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समयमें

१. चिन्ताप्रिय ! २. क्वचित् 'चन्द्र' पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अवहुभाषिणीं सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तसि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे^१ गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति^२ हृदयम्^३ इति ।

एवंवादिनी भूयस्तामहमेवमबोचम्—‘अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन^४, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, भ्रातेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां^५ रन्युपचारं शिक्षयति । कति वा^६ कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अव्यतिरिक्तसि अभिन्नासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीताया मन्नेन प्रापिताया, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचित्ताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्त्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यभावित्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकासां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्रामाण्याभावादिद्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मिथः’ इति । मयुरपि—

‘इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः ॥’

तुझसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, योंकि—ऐसी-ऐसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंको सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार करने लगी—‘देवि ! आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी उसने स्वयं ही आपके ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, आताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासदिकी शिक्षा देता है । कहो तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवर-विधान निरर्थक होता । इसलिये देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए, मैं आपके

१. कचित् त्वमिति नास्ति । २. अपि च गुरु । ३. मे हृदयम् । ४. वरो ! अनाराधित ।

५. पितेव । ६. तरुणतारन्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अतममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजरूपशेन, सन्दिश, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम् ।

इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्वाराद्या दृष्ट्या पिवन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरके तुशर शत-
जर्जरितां भित्तेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्र-
वणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टम् उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खुकुण्डल-
माणिक्य पत्र मकर-क्रोटि लग्नञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे
हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनशहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैः शनैः-
रवदत्—‘जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर-शरीरं पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तदिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजरूपशेन चरणकमलरूपशेन शपे शपथं
करोमि, चित्तवत्कलभानयन प्रत्येव शपथोऽयमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि
तव समीप इति शेषः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकरणेन । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी प्रीतिद्वारेण प्रमोदरसेन
आर्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिवन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि सन्त्रियमाणैरपि,
मकरकंठोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदनं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां
भित्तेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्राप्तवाकशैः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः स्मिताद्यनु-
रागद्योतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चलीक्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य
यद् वचनं वाक्यं तस्य श्रवणेन आकर्षणेन या प्रीतिरानन्दस्तथा, ये स्वेदा घर्माः तैः आश्लिष्टं देहसंसक्तम्,
उत्तरीयांशुकम् उपसव्यानवच्छ्रम, रोमाञ्चानां पुलकानां जालकेन समूहेन उत्क्षिप्य उन्नतं विधाय दधतीव
धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खुतश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य यो माणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-
मकरसदृशभूषणं तस्य कोटौ अग्रमागे लग्नं सक्तम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रमानिष्पन्न-
मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं
शोभाभिधानम् उन्मोचयन्ती प्रच्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः
सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रि-
त्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेषालङ्कारः । ‘पिवन्तीव’ ‘भित्तेव’ ‘उत्क्षिप्येव’ ‘दधतीव’
‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियोष्प्रेषालङ्कारः ।

जानामीति । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वीं प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव ब्रवीमीत्याशयः ।
तर्हि शीघ्रमेव स्वीयं वरणाय उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं
यत् शरीरपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं

पाद-पत्रका रूपं कर शपथ (सौगन्ध) लेकर कहती हूँ कि—आप कुछ सन्देशा देकर मुझे भेजिए, ता कि मैं
जाकर आपके प्राणवल्लभको ले आऊ ।’

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करती, छिपाये जानेपर भी
काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाको मानो भेदनेसे, मार्ग पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रभृति अनुराग-
सूचक-विभ्रमोंसे आकुल होती, प्राणेश्वरसम्बन्धी प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें सलग्न
(चिपटे) उत्तरीयाशुकको श्वर उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान
(लटकते हुए) कर्णकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान
शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उन्मुक्त करती (झुलझाती),
वह अत्यन्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो
धीरे-धीरे कहने लगी—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ, किन्तु अभिनव-
शरीरपुष्प कुसुमके समान कोमल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु । २. शपामि । ३. सन्दिश माम्, याम्यानयामि त देव चन्द्रापीडं ते
हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निष्पतद्भिः । ६. स्वेदश्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव ।
८. आलम्ब्य । ९. शनैरवदत् । १०. पक्षम् ।

लभ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती च सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्न इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामन-पालम्भः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धक-

गुरुतरं प्रागल्भ्यं घृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः बालिकावस्थ-कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्य । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्यः स्वयंवरणात्मकगुरुतरधाष्ट्यै कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहतेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्यश्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्ण-समीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येता कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्यभ्यूताश्चेन्दुमतीदमयन्त्यादयः, स्वयं वराय ताः स्वयमेव सभायां गतवत्य इत्ये-षापि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिहेमि लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निरुष्णाः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरु-क्ततादोषप्रसक्त्या नार्यं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

तवेति । तवाह प्रियात्मा वल्लभास्वरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गितेनैव वल्लभत्वनिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानात् तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः ।

त्वयीति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलवधूनां तु चेष्टयैव प्रियत्वद्योतनौचित्याद्ययमपि पक्षो न सम-ञ्जस इत्याशयः ।

त्वयेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् धारयामीति सन्देशे तु अनुभव-विरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएवायमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परीति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय व्यथयतीति सन्देशे तु आत्मनः स्वस्य दोषस्य कामुकत्वरूपस्य उपालम्भो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देशप्रेषणम्, स्वकीयानां नायिकानां मदनविकारस्वावरुद्धीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनायोग्यत्वादयमपि सन्देशो न सङ्गच्छत इत्याशयः ।

मन इति । मनोभवेन कामेनाह भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य त्वत्समीपो-पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारिसमीप एव विद्यमानत्वौचित्यात् । कौश-ल्यप्रकाशनपूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलाद्धृत्वा घृतोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देशे तु बन्धकीधाष्ट्यै स्वैरिण्या

अधिक प्रगल्भता कहाँ ? जो स्वयं सन्देशा भेजती है, अथवा अपनेसे ही प्रियतमके समीप उपस्थित हो जाती है, वे साहसका कार्य करती हैं । मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समाचार भेजनेमें लज्जित होती हूँ—अथवा दृष्टे सन्देशा भी क्या कहलाना है ? यदि इस प्रकार कहूँ कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी, 'क्या आपको मैं प्रिय हूँ ?' [क्या आपकी प्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहूँ तो इससे निर्वाधता प्रकाशित होगी, 'आपको प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहूँ तो यह वेश्याओंके कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि यों कहूँ तो अनुभव-विरोध है, 'कामदेव मुझे अधिक पीडा देता है' यों कहूँ तो अपने दोषकी निन्दा ही करनी है; 'कामदेवने मुझे आपके हाथमें समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है, 'मैंने आपको बल-पूर्वक पकड़ रक्खा है' यह तो

तत् प्रसङ्गागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजनमात्मस्वभक्तिनिवेदनलाघवम् । प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम् अनपेक्षितानुजीवितं दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव ।

ज

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तदयोग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अवश्यमिति । त्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देशे तु सौभाग्यस्य दयित-
वाह्यस्य सर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य त्वसत्त्वादेवोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देशे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लक्षणः परिजन इति सन्देशेऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेम्णः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैवोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देशं प्रेषयामीति सन्देशेऽपि अप्रबुद्धस्य अविवेकितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजहो-
स्थानवत्, सुतरामेवोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं भियविरहानन्तरसमय-
स्थानिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतया विचकलेऽसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्यात् सहचरीणां
समरु इति शेषः, इति सन्देशे अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते । परमार्थतस्तु, इदानीं पर्यन्त-
मपि तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसीति । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीति ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यद्यगमिष्येति इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे
वहपेक्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देशो न प्रेषणाय इत्याशयः ।

इति सुद्वलपुर (सुहृद) मण्डलान्तर्गत—'वरौनी' ग्रामवास्तव्य—वत्सकुलावतंस—वैयाकरणकेसरि-

'वदरीनाथ' शर्मा मज्ज-उद्योतिर्विद्वद्ग्रन्थानेकराजसम्मानित—श्रीलोकनाथतनुजन्म—व्या-

करण-साहित्य-वेदान्त-चार्य-मीमांसा-शास्त्रि ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध—'चन्द्रकला' टीका समाप्ता ।

कुलटाकी धृष्टता है, 'आप यहाँ अवश्य आइएगा' यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; 'मैं अपनेसे ही आपके निकट आता हूँ' यह तो स्त्रियोंका स्वाभाविक चञ्चलता है; 'यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है' यह तो अपनी ह्मेभक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लयुता है, 'आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कासे मैं सन्देशा नहीं भेजती' यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनाना है, 'आपके साथ वियोग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होता है और मैं दुःख सहन करती हुई सखियोंके समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ' यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और 'मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा' यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-
पूर्वार्धका विद्योतिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ६. निवेदनापलाघवम् । [४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. अनुजीवित ।

